

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/22046> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Bentinck van Schoonheten, Anna Agnes Amelia Albertine

Title: Karl Abraham : Freuds rots in de branding

Issue Date: 2013-09-25

KARL ABRAHAM

Deze uitgave is de handelseditie van het gelijknamige proefschrift.
Universiteit Leiden, 25 september 2013.

Al het mogelijke werd gedaan om de informatie in dit boek zo juist en actueel te maken als kan.
Auteur of uitgever kunnen niet verantwoordelijk gesteld worden voor mogelijke nadelen die
lezers door eventuele onvolkomenheden in het boek zouden ondervinden.

Anna Bentinck van Schoonheten

Karl Abraham

Freuds rots in de branding

Garant

Antwerpen-Apeldoorn

© Garant-Uitgevers nv

Anna Bentinck van Schoonheten
Karl Abraham
Freuds rots in de branding
Antwerpen – Apeldoorn
Garant
2013

556 blz. + 12 blz. ill. – 24 cm
ISBN 978-90-441-2963-2
D/2013/5779/57
NUR 770/681

Omslagontwerp: Danni Elskens (Grafisch bureau Koloriet)

© Anna Bentinck van Schoonheten & Garant-Uitgevers n.v.

Alle rechten voorbehouden. Behoudens de uitdrukkelijk bij wet bepaalde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden veevoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand of openbaar gemaakt, op welke wijze ook, zonder de uitdrukkelijke, voorafgaande en schriftelijke toestemming van de auteur en van de uitgever.

Garant
Somersstraat 13-15, B-2018 Antwerpen
Koninginnelaan 96, NL-7315 EB Apeldoorn
www.garant-uitgevers.be info@garant.be
www.garant-uitgevers.nl info@garant-uitgevers.nl

© Garant-Uitgevers nv

INHOUD

Dankwoord	7
Inleiding	9
Werkwijze en onderzoeksvragen	13
1 Jeugdijaren in Bremen	15
2 Studententijd	27
3 Arts-assistent te Dalldorf	37
4 Burghölzli	47
5 De eerste ontmoetingen met Freud vanuit de Burghölzli-kliniek	61
6 Een eigen praktijk en een eerste psychoanalytisch conflict	75
7 Psychoanalyse in Berlijn	95
8 Segantini en depressie	115
9 Een ontmoeting met Fließ, familieleven en de gestrande Habilitation	129
10 Echnaton	147
11 Het geheime comité	161
12 Een ongelukkige schrijver, kijklust en andere eigenaardigheden	171
13 De Eerste Wereldoorlog	183
14 Een grote omslag	189
15 Theorievorming over de vroege kindertijd en over ejaculatio praecox	199
16 De laatste oorlogsjaren in Allenstein	215
17 Het congres in Boedapest in 1918	225
18 Duitsland in chaos, maar toch de opbouw van een psychoanalytische polikliniek in Berlijn	233
19 Het congres in Den Haag van 8-11 september 1920	249
20 Het vraagstuk van de lekenanalyse en Abraham in het nauw	263
21 De psychoanalyse bloeit in Berlijn	273
22 Onrust in Duitsland en een succesvol congres in Berlijn	283
23 Een toestroom van jonge talenten	297
24 Psychoanalytische techniek en Helene Deutsch	305

25 Vernieuwend werk	323
26 Het conflict rondom Rank en het uiteenvallen van het comité	341
27 Melanie Klein en medeanalysanten	365
28 Abrahams dood	383
29 Ontreddering	409
Conclusie	417
Noten	429
Afkortingen	523
Bronnen	525
Bibliografie	527
Summary	545
Curriculum vitae	549
Register	551

DANKWOORD

Het schrijven van dit boek zou niet mogelijk zijn geweest zonder de hulp van vrienden, collega's en archiefmedewerkers in vele landen, want de archieven van psychoanalytici zijn overal verspreid geraakt.

In de eerste plaats wil ik prof. dr. Gerhard Fichtner (2012 †) bedanken, die mij zeer gastvrij heeft ontvangen in Tübingen, mij wegwijs heeft gemaakt in de geschiedenis van de psychoanalyse en mij steeds met raad en daad heeft bijgestaan. Hij heeft helaas het voltooiën van dit boek niet meer kunnen meemaken.

In de tweede plaats dr. Bettina Decke, in wiens huis ik mocht logeren en die mij heeft rondgeleid in Bremen, de geboortestad van Karl Abraham. Haar onderzoek naar zijn jeugdijaren was van groot belang voor dit boek.

In de derde plaats dr. Marion de Ras, die mij op het idee bracht te gaan promoveren, met wie ik vele discussies over Abraham heb gevoerd en die mijn teksten van kritisch commentaar heeft voorzien.

De familieleden van Karl Abraham, Lotte Levy-Abraham (2012 †), Anja Amstel en Steven Burgner wil ik bedanken. Wij hebben lang gepraat in Londen en Edinburgh over de lotgevallen van de familie Abraham en Burgner (de familie van Abrahams vrouw). En Jeremy Lewison, de zoon van Dinora Pines, een goede vriendin van Hilda Abraham, wil ik bedanken voor zijn informatie.

Dr. Arnold Enklaar, die mij op het idee bracht een boek te gaan schrijven over Karl Abraham. Henry Strick van Linschoten (Londen), die hoofdstukken van het boek van kritisch commentaar heeft voorzien. Ursula Heyl-Keese voor haar transcripties vanuit het Sütterlin. Anne Folkertsma voor een zeer zorgvuldige eindredactie.

Daarnaast wil ik de volgende personen bedanken voor hun adviezen en bijdragen: Deirdre Bair (New Haven), Pieter van den Berg, Anne Birkenhauer (Jerusalem), dr. Gabriela Bosch van het Militärgeschichtliches Forschungsamt (Potsdam), dr. Ger-tie Bögels, Emile Brugman, dr. Leonardo Bruno van het LoC (Washington), Wolfgang zu Castell-Castell (Castell), Joyce en Richard Darilek (Washington), prof. dr. Trudy Dehue, Sylvia van Deursen, Nel Floor, Ab Gieteling, Ludger Hermanns van het archief van het Karl-Abraham-Institut (Berlijn), dr. Sanford Gifford (Boston), prof. dr. Albrecht Hirschmüller (Tübingen), Sarah Hutcheon van de Schlesinger Library (Cambridge, VS), Frau Joos-Bleuler (Zürich), Ann Kelland, Melanie Klein Trust (Londen), Kristine Mann Library (New York), dr. Willem Melching, Michael Molnar van het Freud Museum (Londen), Herr Mösli (Zürich), Gerbrand Muller, Thomas Müller (Ulm), prof. dr. Herman Philipse, prof. dr. Brita Rang (Frankfurt), prof. dr. Hans Renders, Ken Robinson en Allie Dillon en Joanne Halford van

het archief van de Britse psychoanalytische vereniging (Londen), Michal Saft van de Israel State Archives (Jerusalem), Anne-Marie Sandler (Londen), Ellen Schalker, prof. dr. Heinz Scott (Bonn), Leonard Shengold (New York), prof. dr. Speck van het universiteitsarchief in Freiburg, dr. Marcus Sporn van het universiteitsarchief in Würzburg, dr. Barbara Stadler van het Staatsarchief in Zürich, dr. Nellie Thompson (New York), prof. dr. Frans Verhage, Welkome Institute (Londen), prof. dr. Daniel Widlocher (Parijs), prof. dr. Itta Shedletzky (Tel Aviv).

INLEIDING

In 1997 kreeg ik een mooi gebonden boekje met een rode kaft cadeau met daarin de briefwisseling tussen Sigmund Freud en Karl Abraham. Het was een ingekorte versie, de volledige uitgave van de brieven zou pas enkele jaren later verschijnen. Het boek was uitgegeven onder redactie van Hilda Abraham, de dochter van Karl Abraham en Ernst Freud, de zoon van Sigmund Freud.

Ik wist op dat moment weinig van Karl Abraham. Bij mijn opleiding tot psychoanalytica had ik een keer een artikel van hem moeten lezen. Ik wist dat hij een analyticus was uit de beginfase van de psychoanalyse. Dat hij lid was geweest van een geheim comité rondom Freud was mij op dat moment onbekend.

Ik las het boek en was zeer verrast. Ik kende Freuds prachtige schrijfstijl, maar Abraham bleek ook een mooi helder taalgebruik te hebben en veel gevoel voor humor. De verrassing zat echter vooral in de omgang van Abraham met Freud. Hij was duidelijk zeer op Freud gesteld, had grote bewondering voor hem maar hij bleef in de omgang met Freud volstrekt zichzelf. Hij had niets van de onderdanigheid of kruiperigheid waar Freud soms mee omringd werd. De briefwisseling kende vele verwickelingen en ook grote meningsverschillen. Abraham liet zich soms door Freud overtuigen maar hield op andere momenten met vriendelijke en beleefde uitleg, zonder een duimbreed te wijken, vast aan zijn standpunt. Bij Freud waren de vriendelijkheid en beleefdheid nog weleens ver te zoeken, maar hij was duidelijk gesteld op Abraham.

Het voorwoord van het boek was geschreven door Edward Glover. Een bekende naam in de Britse psychoanalytische wereld. Glover was in 1920 in analyse geweest bij Abraham.

Ik was door de briefwisseling nieuwsgierig geworden naar wie deze Karl Abraham was en welke plaats hij had ingenomen in de psychoanalytische wereld. Ik ging op zoek naar artikelen en boeken en vond bedroevend weinig. Zijn verzameld werk was uitgegeven. Er was een gedeeltelijke biografie geschreven door zijn dochter. Er waren wat artikelen, hij werd her en der aangehaald. Zijn werk werd weinig besproken. Hij werd vooral aangehaald in verband met een aantal grote conflicten die zich hadden voorgedaan in de geschiedenis van de psychoanalyse.

Ik besloot om mij verder te gaan verdiepen in Karl Abraham en een boek over hem te schrijven. Dat boek werd een biografie over leven en werk. Terwijl ik met het onderzoek bezig was, nam de afgelopen jaren de belangstelling voor Karl Abraham met name in Duitsland sterk toe. Er werd regelmatig over hem gepubliceerd en dat was een welkome aanvulling om een scherper beeld van hem te krijgen voor de biografie. Toch is het merendeel van zijn werk nog steeds onbesproken.

Karl Abraham ligt begraven in het bosgedeelte van de begraafplaats Lichterfelde in Berlijn. Zijn graf is omgeven door hoge bomen en rododendrons. Op de grafsteen is geen enkel teken aanwezig van Abrahams orthodox-joodse achtergrond. Naast de grote grafsteen zijn twee kleine stenen geplaatst. Rechts wat meer naar voren ligt een steen met het wapen van Berlijn en daarboven 'EHRENGRAB LAND BERLIN'. Bijna tegen de grote grafsteen aan ligt, iets schuin naar boven geplaatst, een steen met daarop:

Dr. Karl Abraham
1877-1925
Begründer der Psychoanalyse
In Berlin

Het is een familiegraf. Onder Abrahams naam is op de grote grafsteen een ruimte opengelaten voor zijn vrouw Hedwig. Die ruimte is leeg. Hedwig Abraham moest in 1933 vluchten voor het geweld van de nazi's samen met haar kinderen Hilda en Gerd. Abraham, die zich in de eerste plaats Duitser voelde en die was overgegaan van orthodox-joods naar seculier, is dit lot bespaard gebleven. Hij was acht jaar daarvoor, op 48-jarige leeftijd, overleden aan de gevolgen van een ontsteking in zijn keel. Er was een visgraat in zijn keel blijven steken. Antibiotica bestonden toen nog niet.

Freud is zo beroemd geworden dat zijn directe collega's, die samen met hem de psychoanalyse groot hebben gemaakt, soms helemaal weggefallen lijken te zijn. Alsof er alleen Freud was. Toch begon Freud (1856-1939) pas vrij laat in zijn leven, toen hij de vijftig al was gepasseerd, bekendheid te genieten en het zou nog langer duren voor hij beroemd werd. Aan de bekendheid en latere beroemdheid van Freud en de psychoanalyse hebben een aantal collega's sterk bijgedragen. Daar was één leeftijdgenoot van Freud bij, Eugen Bleuler (1857-1939).

Eugen Bleuler was directeur van de Burghölzli-kliniek in Zürich en hij was één van de meest gerenommeerde en bekendste psychiaters van zijn tijd. Hij raakte geïnteresseerd in de psychoanalyse en gaf zijn jonge arts-assistent Carl Gustav Jung opdracht Freuds *Traumdeutung* te lezen en te bespreken. Jung (1875-1961) vond er aanvankelijk niet veel aan, maar raakte op den duur toch geboeid en werd een enthousiasmerend voorvechter van de psychoanalyse en van Freud.

Via Bleuler, Jung en de Burghölzli-kliniek kwamen een aantal jonge artsen met de psychoanalyse in aanraking, die samen met Freud de psychoanalyse een enorme stimulans zouden geven. De jonge artsen waren Karl Abraham uit Berlijn, Sándor Ferenczi uit Boedapest en Ernest Jones uit Londen. Vanaf 1912 vormden zij samen met de twee Weners Hanns Sachs en Otto Rank het 'geheime comité'. Het

geheime comité bepaalde in de daarop volgende veertien jaar samen met Freud de ontwikkeling van de psychoanalytische beweging.

Het was een ongelooflijke creatieve en productieve groep, die voortdurend in contact stond met Freud. Ze hebben een stroom van wetenschappelijke artikelen en boeken voortgebracht. Karl Abraham en Sándor Ferenczi waren de belangrijkste leden. Karl Abraham was naast zijn wetenschappelijke bijdragen ook organisatorisch van groot belang. Onder zijn leiding groeide Berlijn uit tot het centrum van de psychoanalyse.

Abraham had aan het eind van zijn leven de belangrijkste leidinggevende positie in de psychoanalytische wereld na Freud. Jones beschreef hoe het totaal niet in Abrahams aard lag om een dergelijke positie na te streven. Abraham moest er zelf aan wennen.

Jones dacht dat het te maken had met een natuurlijk overwicht. Een van Abrahams kenmerkende karaktertrekken was zijn verfrissende jeugdigheid en optimisme. Geen eigenschappen die iemand zo op het eerste gezicht iemand tot leider maken. Maar het jeugdige optimisme ging gepaard met een sceptische voorzichtigheid, een rustig en nuchter oordeelsvermogen en intelligente humor.

Abraham oefende door zijn persoonlijkheid een grote aantrekkingskracht uit op vrouwen en werd door mannen vooral innemend gevonden door zijn krachtige, jeugdige uitstraling. Zijn optreden was beheerst, opgewekt, hoffelijk en vriendelijk, maar er zat een grote standvastigheid en terughoudendheid achter. Jones noemde het een reserve waarvan zelfs Abrahams beste vrienden niet de diepte konden peilen, waarschijnlijk Abraham zelf ook niet.¹

Freud schatte volgens Jones Abrahams intellectuele vermogen terecht hoger in dan dat van de anderen. Voor Freud was bevestiging van Abraham om die reden het belangrijkste. Niet dat die bevestiging altijd meteen kwam zoals bij sommige anderen het geval was. Abraham vertelde Jones dat wanneer Freud een nieuwe theorie lanceerde het hem altijd enige tijd kostte om die in zich op te nemen en te verwerken. Hij was pas tevreden als hij de nieuwe theorie een plaats had kunnen geven in relatie tot het centrale oedipuscomplex.²

Abraham had een uitzonderlijk invoelingsvermogen wat hem erg geschikt maakte voor de psychoanalyse.³ Dat invoelingsvermogen kon hij echter ook opeens helemaal kwijt zijn zonder dat hij dat zelf in de gaten had. Hij was soms totaal blind voor angst bij de ander.

De vrouw en kinderen van Abraham konden bij hun vlucht naar Engeland maar een klein deel van hun bezittingen meenemen. Ze hebben ervoor gekozen om vooral alle correspondentie van Abraham die betrekking had op de psychoanalyse te behouden. Alle jeugdbrieven, liefdesbrieven en persoonlijke correspon-

dentie van Abraham zijn, voor zover bekend, vrijwel geheel verloren gegaan.

Aanvankelijk was het voor mij een vraagteken of het dan wel mogelijk zou zijn een biografie te schrijven. Dat bleek wel degelijk het geval doordat er veel persoonlijk uit de psychoanalytische correspondentie en uit Abrahams artikelen te halen viel. Hilda Abrahams biografische schets van haar vader met allerlei dagelijkse details was van onschatbare waarde voor dit boek.

Het blijft echter een feit dat de bronnen enigszins eenzijdig zijn. Zo is bekend dat Abraham een brede culturele belangstelling had op het gebied van de antieken, van de schilderkunst, literatuur, taalwetenschap. Dat aspect komt door de eenzijdigheid van de bronnen maar zeer beperkt naar voren. Sachs schreef bijvoorbeeld dat Abraham in zijn vrije tijd zijn lievelingsschrijver Aristophanes in het Grieks las, maar veel meer is niet bekend. Zo is noodgedwongen van alles buiten beschouwing gebleven.⁴

Tegelijkertijd is het typerend voor Abraham die bij alle hartelijkheid en hoffelijkheid het hele persoonlijke voor zichzelf hield, dat er geen persoonlijke brieven zijn overgebleven. Zoals het ook typerend is dat hij zelf niet in psychoanalyse is gegaan.

Het schrijven van dit boek was al even verrassend en boeiend als het lezen van de briefwisseling indertijd. Abraham bleek een veel grotere rol te hebben gespeeld in de beginjaren van de psychoanalyse dan ik had verwacht en ook veel origineler te zijn dan de hedendaagse commentaren op hem hadden doen vermoeden.

WERKWIJZE EN ONDERZOEKSVRAGEN

De resultaten van mijn onderzoek naar leven en werk van Karl Abraham zijn opgetekend in de vorm van een biografie. De onderzoeksvragen en -antwoorden komen door het hele boek terug. Ik heb gebruik gemaakt van diverse bronnen. In de eerste plaats van de originele documenten uit archieven, die terug te vinden zijn in de lijst met geraadpleegde archieven. Daarnaast van de briefwisseling tussen Freud en Abraham die inmiddels zowel in het Engels als in het Duits is uitgegeven, de biografie van Abraham door zijn dochter Hilda en Abrahams boeken en artikelen.

Ik heb enkele interviews kunnen afnemen: Abrahams kinderen bleven kinderloos en zijn al lang overleden, maar de dochter van zijn broer Max leefde nog en is twee keer door mij geïnterviewd. November 2012 is zij gestorven. Daarnaast heb ik de dochter en kleinzoon van Abrahams zwager Hans Bürgner kunnen interviewen evenals de zoon van Dinora Pines, een goede vriendin van Hilda Abraham.

De vele gepubliceerde briefwisselingen van Freud met collega's, leerlingen en familie en de interviews van Kurt Eissler met psychoanalytici in het archief van het LoC waren een belangrijke bron. Tevens is gebruik gemaakt van veel historische, psychoanalytische en historisch-psychoanalytische secundaire literatuur. Een overzicht is te vinden in de bibliografie.

Abrahams vrouw en kinderen hebben in 1933 moeten vluchten voor de nazi's. Zijn broer en schoonzuster zijn omgebracht. Er zijn daardoor geen persoonlijke brieven van Abraham overgebleven, alleen zijn brieven die op de psychoanalyse betrekking hadden zijn bewaard. Bij het lezen van deze biografie moet daarom rekening gehouden worden met het feit dat het bronnenmateriaal mogelijk tot een enigszins eenzijdig beeld leidt.

Onderzoeksvragen

1. *Levensloop*

Hoe heeft het leven van Karl Abraham zich voltrokken, met name gezien de bijzondere historische achtergrond van zijn tijd, waarbij de volgende elementen in ieder geval aan de orde moeten komen:

Hij werd geboren in een net nieuw ontstaan Duits keizerrijk. Hij leefde in een tijd van razendsnelle economische en industriële ontwikkeling. Hij groeide op in een joods-orthodox gezin. Hij maakte de Eerste Wereldoorlog mee, de grote inflatie, de Republiek van Weimar.

2. *Contact met Freud*

Hoe verliep de kennismaking van Abraham met Freud en hoe ontwikkelde zich vervolgens hun contact? Welke plaats nam Abraham in bij Freud, ook na zijn dood?

3. *Theoretische en praktische ontwikkeling als psychoanalyticus*

Hoe verliep Abrahams kennismaking met de psychoanalyse, waarom koos hij voor het vak van psychoanalyticus? Hoe heeft daarna zijn theoretisch en praktisch werk zich ontwikkeld?

4. *Verschillen en overeenkomsten met Freud*

Wat zijn de overeenkomsten en de verschillen tussen de theorieën van Freud en van Abraham? Wat is er waar van de bewering dat Abraham slechts een kloon van Freud zou zijn zonder eigen originaliteit?

5. *Plaats in de psychoanalytische wereld*

Welke plaats nam Abraham in tussen zijn collega psychoanalytici, wat was zijn invloed op hen en wat was zijn invloed op de ontwikkeling van de psychoanalyse? In hoeverre heeft Abraham zijn analysant Melanie Klein beïnvloed?

6. *Beeldvorming*

Hoe komt het dat Abraham, die door zijn tijdgenoten veelal zeer werd gewaardeerd, na zijn dood vaak zo negatief is beschreven?

Jeugdijaren in Bremen

Karl Abraham werd op 3 mei 1877 in een uiterst roerige tijd geboren. De staatsinrichting van zijn vaderland Duitsland was in de tweede helft van de negentiende eeuw zo veranderd dat de machtsverhoudingen in Europa ingrijpend gewijzigd waren. Na de revoluties van 1848-49 was er in Duitsland een federaal systeem ingevoerd waarbinnen de onafhankelijke staten bleven bestaan, maar bepaalde taken zoals de post, defensie, buitenlandse zaken en de munteenheid centraal geregeld werden.⁵ De oprichting van het Duitse keizerrijk vond ruim 20 jaar later plaats in 1871.

In 1862 werd Otto von Bismarck eerste minister in Pruisen. Negen jaar en drie oorlogen later was de Duitse federatie ter ziele, was Oostenrijk buitengesloten van de Duitse aangelegenheden en was er een Duits keizerrijk gesticht met een tegenstribbelende Willem I als keizer en Bismarck als rijkskanselier.⁶ De verandering die Bismarck teweegbracht was gigantisch. Het door Duitsers bewoonde Midden-Europa was altijd een gebied geweest dat uit veel kleine, middelgrote en twee grote staten bestond. Ze waren los met elkaar verbonden en de omringende landen hadden weinig van ze te duchten. Nu was er opeens een aaneengesloten, grote, zeer krachtige en sterk militair georganiseerde staat ontstaan.

Vanaf 1850 maakte Duitsland een spectaculaire economische ontwikkeling door. Er ontstond een krachtige bourgeoisie met een groeiend kapitaal en zelfvertrouwen.⁷ De familie van Karl Abraham behoorde tot deze middenklasse.

In de eerste twee jaren van het Duitse keizerrijk van 1871 tot 1873 was er sprake van een oververhitte economie waarbij de koersen van de aandelen bleven stijgen. Iedereen kocht aandelen, van jong tot oud, van rijk tot arm. De krach van 1873 had verschrikkelijke gevolgen. Het zou 20 jaar duren voordat de economie zich weer had hersteld. En met de krach laaide, na een relatief rustige periode, het antisemitisme op. De Joden kregen de schuld van de crisis. Er werd gesproken over een Joodse samenzwering.⁸

Uiteindelijk zou het Duitse Rijk geen lang leven beschoren zijn. Het keizerrijk bestond tot 1918 en werd slechts 47 jaar oud. Als republiek zou het Duitse Rijk

iets langer voortbestaan tot 1945. In meer dan negen eeuwen tot aan 1862, het jaar waarin Bismarck aan de macht kwam, had Duitsland weinig oorlog gevoerd. Er waren geen aanvalsoorlogen geweest. Er waren wel aanvallen van buiten afgeslagen en er hadden drie grote binnenlandse conflicten plaatsgevonden: de Schmalkaldische Oorlog, de Dertigjarige Oorlog en de Zevenjarige Oorlog, echter zonder agressie tegenover de omringende landen. Als Duits Rijk zou Duitsland tot tweemaal toe de aanval naar buiten inzetten. Het zou leiden tot twee Wereldoorlogen en tot de eigen ondergang.⁹

Karl Abrahams familieachtergrond

In 1908, het jaar waarin Karl Abraham op 31-jarige leeftijd net met zijn psychoanalytische praktijk in Berlijn begonnen was, hield hij een voordracht getiteld: 'Die Stellung der Verwandtenehe in der Psychologie der Neurosen'.¹⁰ Zijn dochter Hilda schreef in de biografie over haar vader dat het hier zeer waarschijnlijk om zijn eigen familie ging, waarin men al gedurende meerdere generaties onder elkaar trouwde.¹¹ Abraham vocht in deze voordracht de algemeen gangbare opvatting aan dat een huwelijk tussen familieleden schadelijke gevolgen heeft voor het nageslacht. Kinderen uit inteelt vertonen weliswaar allerlei stoornissen, maar de oorzaak daarvan lag volgens Abraham niet in het feit dat de ouders familie van elkaar waren. Hij veronderstelde het tegendeel: omdat familieleden neurotische trekken vertonen trouwen ze onder elkaar. Abraham doelde niet op families, die omdat ze in grote afzondering leven, op elkaar zijn aangewezen. Het ging om families waarvan de leden uit wederzijdse sympathie trouwen. Dat betekende volgens Abraham, dat hun vermogen om gevoelens van liefde op een vreemde over te dragen ontoereikend was, terwijl hun gevoelens van liefde voor de eigen familie groter dan normaal zouden zijn. Hun seksualiteit was in zoverre gestoord dat deze verminderd was – een partner uit de eigen familiekring vergt minder initiatief – en gericht bleef op de vroegkinderlijke liefdesobjecten, respectievelijk de moeder of de vader. Zij zochten een partner die op hem of haar leek, trouwden helemaal niet, of trouwden heel laat.¹²

Karl Abrahams grootvader Moses was getrouwd met een familielid en kreeg zes kinderen waarvan er vijf de volwassen leeftijd bereikten. Drie van hen bleven ongehuwd, van de overige twee trouwde er één buiten het gezin en de ander met een nicht. Dat waren de ouders van Karl Abraham.¹³ Ze pasten in de beschrijving van het artikel over de 'Verwandtenehe'. Moses Abraham (1799-1870) leefde in Nienburg. Hij was slachter, godsdienstleraar en prediker van de joodse gemeente in Nienburg.¹⁴ Steden die zich geen rabbijn wilden of konden veroorloven namen vaak een prediker in dienst. Rabbijnen hadden meestal een opleiding aan een ho-

geschool of universiteit achter de rug. Bij de predikers was de opleiding diverser. De ouderen stamden veelal uit de traditionele Midden-Europese talmoedscholen of waren rabbijnen die nog geen passende betrekking hadden gevonden. De jongeren waren geschoold aan het joodse leraarsseminarie. Het inkomen van de predikers was zeer laag, vandaar dat ze het veelal combineerden met een ambacht.¹⁵

Moses moet een vooruitstrevend man geweest zijn. Hij stuurde zijn dochter Johanna (1836-1916) naar Hannover en Aken om een opleiding als naaister en inkoopster van modeartikelen te volgen. Dit was heel ongebruikelijk halverwege de negentiende eeuw, toen vrouwen maar zelden een beroepsopleiding volgden. In 1863 vroeg Johanna het burgerrecht van Bremen aan. De stad waar haar broer Nathan intussen woonde. Ze wilde daar een eigen bedrijf starten. De financiële borg die in dergelijke situaties door de Bremense overheid verlangd werd, nam haar vader op zich.¹⁶ Moses stuurde zijn jongste zoon Nathan (1842-1915), de vader van Abraham, naar een particuliere, in 1848 opgerichte joodse leraarsopleiding in Hannover. Daarmee trad Nathan in de voetsporen van zijn vader.¹⁷

In 1861 werd Nathan op 19-jarige leeftijd door de Israëlitische gemeente in Bremen aangesteld als prediker en godsdienstleraar.¹⁸ In 1872 kreeg hij het burgerrecht.¹⁹

Bremen

Het huidige Bremen is een schim van het verleden. Eeuwenlang behoorde het tot de machtigste en welvarendste steden van Noord-Duitsland. Het werd in 787 door Karel de Grote gesticht als bisdom en was in de tiende eeuw al een belangrijke havenstad, één van de oudste van Duitsland. Halverwege de dertiende eeuw trad Bremen toe tot de Hanze en behoorde vanaf dat moment tot de machtigste steden van de Duitse Hanze. Al in de middeleeuwen was Bremen een vrije Rijksstad en vanaf 1815 had het een onafhankelijke status als vrije hanzestad.²⁰ Toen Karl Abraham er in 1877 geboren werd was Bremen sedert zes jaar officieel onderdeel van het Duitse Rijk. Bremen had met Bremerhaven in die tijd naast Hamburg de belangrijkste haven van Duitsland. De stad gold als – de – overslagplaats van tabak en katoen. In 1857 werd de Noord-Duitse Lloyd gesticht, een Bremense scheepvaartonderneming die al snel tot de belangrijkste scheepvaartondernemingen ter wereld behoorde. Op de heenweg naar New York werden emigranten en passagiers vervoerd, op de terugweg goederen.²¹

Bremen had vanaf de middeleeuwen een sterk anti-Joods vestigingsbeleid gevoerd, veel sterker dan bijvoorbeeld Hamburg. Heel lang werd aan Joden het woon- en burgerrecht onthouden. Vandaar dat het aantal Joodse inwoners kleiner was dan in vergelijkbare Duitse steden van die tijd.²² Het grootste deel van de

bevolking bestond uit lutheranen en streng gereformeerden. Rijke kooplieden en juristen maakten er de dienst uit. Toen Nathan zich in 1861 in Bremen vestigde, bestond de joodse gemeente uit twintig families, zo'n 150 personen in totaal. Pas in 1871 mochten Joden zich vrij in de stad vestigen en groeide het aantal Joodse inwoners.²³

Familie

Nathan bleef gedurende elf jaren godsdienstleraar.²⁴ Het was een beroep dat hij graag had willen blijven uitoefenen maar zijn toekomstige schoonouders voelden niets voor een straatarme leraar als schoonzoon. Zelf waren zij boeren en veehandelaars. Nathan gaf toe aan hun wensen en werd tabakshandelaar. Hij trouwde in 1873 met zijn nicht Ida Oppenheimer (1847-1929).²⁵ Nathan werd opgenomen in het bedrijf van zijn zwager, de man van een jongere zuster van Ida. In 1880 richtte hij een eigen tabaksgroothandel op.²⁶

Hilda beschreef haar grootvader Nathan als een knappe man: Klein van gestalte, een patriarchale verschijning, geleerd, goed gekleed en onverschrokken. Hij vertoonde enige gelijkenis met Freud en Fließ. Nathan Abraham was zeer orthodox gelovig en tegelijkertijd tolerant, maar luchtig was hij nooit. Hij werd thuis met eerbied bejegend, zoals het een familiehoofd toekwam.²⁷ Hij was tot zijn dood de leider van de joodse gemeenschap in Bremen en van B'nai Brith.²⁸ Karl Abraham groeide op in een orthodox Duits-joodse omgeving.

In de negentiende eeuw was er in Duitsland sprake van een toenemende gelijkberechtiging van Joden maar tegelijkertijd waren er sterke antisemitische tendensen. Zo konden in Berlijn aan het begin van de negentiende eeuw 3000 Joodse studenten aan de universiteit studeren, maar ze mochten vervolgens niet aan de universiteit docent of hoogleraar worden. De meeste Joodse studenten studeerden rechten of medicijnen en oefenden die beroepen daarna uit in de Joodse gemeenschap.

De gelijkberechtiging was te danken aan Napoleon. Hij veroverde in 1806 Pruisen en bezette Berlijn. Vervolgens verenigde hij de 38 staten van de Rijn onder één wetgeving, die gelijke rechten voor de Joden waarborgde. In Frankrijk waren de Joden in 1791 vrij en gelijkberechtigd verklaard in de nieuwe Republiek.²⁹ Het Edict van 1812 gaf de Joden in Duitsland de volgende rechten:

- het recht op volledig burgerschap;
- het recht om zich te vestigen waar men wilde;
- het recht om land te kopen met als voorwaarde het aannemen van een Duitse naam;
- het recht om in het leger te gaan;

- het recht om te trouwen wie men wilde ook als het een niet Joods persoon betrof.

Ook werden alle discriminerende belastingen opgeheven, maar tegelijkertijd werden, onder druk van koning Frederik Wilhelm IV van Pruisen en gedeeltelijk als antwoord op druk vanuit de aristocratie, alle publieke ambten behalve de locale, verboden voor Joden. Omdat de universiteiten van staatswege in stand gehouden werden, vielen hier ook de academische carrières onder.³⁰ In de periode na 1812 werden de rechten van het Edict langzaam maar zeker weer ingeperkt en pas in 1871 kwam hier verandering in.

In 1815, bij het congres van Wenen na de val van Napoleon, vond een herverdeling van Europa plaats waarbij Posen werd toegevoegd aan Pruisen. De 80.000 Joden uit Posen werden uitgesloten van het Edict. Dat betekende dat in Pruisen een derde van de Joden tot ver in de negentiende eeuw onder de oude restricties bleven vallen. De overige 37 staten kregen in 1815 het recht om het Edict terug te draaien, waardoor er voor de Joden een zeer onduidelijke situatie ontstond.³¹

Decke beschrijft in haar artikel over Abrahams jeugd hoe in Bremen halverwege de negentiende eeuw Joden het vestigingsrecht werd geweigerd. Daar was geen sprake van een Edict dat Joden het recht op vrije vestiging gaf. Ze vermoedt dat Nathan, de vader van Abraham, zich in Bremen kon vestigen omdat de Senaat in 1859 in Bremen een uitzonderingsregeling had aangenomen waarin de toelatingsprocedure voor ‘vreemde’ geestelijken minder streng was geworden. Nathan werd echter meteen na zijn aanstelling in 1861 met een flinke dosis antisemitisme geconfronteerd. Een verzoekschrift aan de senaat van Bremen om op een representatieve plek een synagoge te mogen bouwen werd afgewezen.³² Burgemeester Mohr beargumenteerde de afwijzing als volgt:

Alles, was die Verfassung gewährt, genießen sie (die Juden in Bremen B.D.). Eine anerkannte Religionsgemeinschaft sind sie nicht, und stehen auch den christlichen drei Konfessionen sicher nicht gleich. Können sich darauf nicht einmal de aequo berufen. Die reine Gutmütigkeit paßt auch nicht hier, wo man principaliter von den Juden nichts wissen will.³³

De tijden waren echter aan het veranderen. Twee jaar later werd de joodse geloofsgemeenschap onder invloed van de liberale krachten in de Bremer Senaat wel erkend. De ommekeer kwam in 1871. Onder Bismarck en tegelijk met het Duitse keizerrijk. De Joden kregen de rechten van het Edict van 1812, hetzij met restricties: Joden mochten geen officier in het leger worden, ze werden vrijwel niet toegelaten in lesgevende beroepen en konden alleen openbare functies met een

lagere rang krijgen. Daarnaast mochten Joden wel rechter worden, maar niet, het in hoger aanzien staande beroep van officier van justitie bekleden.³⁴

Familie van moederszijde

Ida's vader, Samson Oppenheimer, Karl Abrahams grootvader van moederszijde, trouwde drie keer omdat zijn eerste twee vrouwen beiden stierven. Met zijn derde vrouw, Julie, had hij vier kinderen. Ida was daarvan de oudste en Ida's lievelingsbroer Albert was de jongste. Hoe de generaties bij de Oppenheimers door elkaar liepen blijkt uit het feit dat Ida toen zij twee tot drie jaar oud was, het huwelijk van haar oudste halfzuster bijwoonde, terwijl haar moeder in die tijd nog een baby de borst gaf.³⁵

Abrahams moeder Ida was knap om te zien, dominant, bezitterig, liefdevol en genereus. Het hele huis was doordrongen van haar warmte, huiselijkheid en gevoel voor humor. Ze hield ervan om haar familie goed en rijkelijk te voeden. Ze was intelligent en voor haar tijd ontwikkeld. Ze sprak en schreef Engels, wat ze geleerd had, omdat haar lievelingsbroer Albert naar Engeland emigreerde en daar met een Engelse trouwde.³⁶

Karl Abrahams ouders, Ida en Nathan, trouwden in 1873 en vestigden zich in Bremen.³⁷ Ida's ouders trokken bij hen in, evenals Nathans oudere zuster Johanna. Zij had een eigen bedrijf in modeartikelen en maakte het financieel mogelijk om het huis aan de Bismarckstraße 32 te betrekken. Ook Nathans zuster Jeanette trok bij hen in. Ze was geestelijk gestoord en een tijdlang zeer onhandelbaar.³⁸ Adolph, Nathans ongetrouwde broer, had weliswaar een eigen woning maar kwam iedere dag eten in de Bismarckstrasse en bracht het weekeinde met de familie door.³⁹

In september 1874 werd hun oudste zoon Max geboren.⁴⁰ Volgens Hilda was hij een moeilijk ziekelijk kind, dat zich tot een zeer neurotische man zou ontwikkelen. Hij was zwaar astmatisch en werd door zijn moeder Ida met bezitterige zorgen en voorzorgen omringd. Hij deed zijn broers artikel over 'Verwandtenehe' in zoverre eer aan dat hij tot zijn 47e levensjaar bij zijn moeder bleef wonen. Toen trouwde hij en kwam zijn moeder bij hem inwonen.⁴¹

Karl Abraham

Karl Abraham werd tweeënehalf jaar na Max op 3 mei 1877 geboren. Hij was licht astmatisch, maar voor hem gold hetzelfde strenge regime als voor zijn broer. Abrahams zuigelingtijd en eerste levensjaar zijn naar verluid harmonisch verlopen. Dochter Hilda dacht dat hij zijn levendigheid en gevoel voor humor onder andere aan deze eerste periode te danken had. De idylle werd echter na zijn eerste

levensjaar verstoord door een reeks van sterfgevallen. De familie had in deze jaren zware verliezen te verduren. In maart 1878 overleed Karls inwonende grootvader. In 1879 overleed de zuster van zijn moeder (Rosa) op 28-jarige leeftijd en een jaar later overleed Rosa's man. In dezelfde periode viel Karls moeder in het donker van de trap en kreeg ten gevolge van deze val een miskraam, een doodgeboren dochtertje. Het dompelde haar in een diepe rouw en haar verdere leven is zij steeds terug blijven komen op dit verlies. Het had een blijvend effect op haar jongste zoon. In 1883 schreef Karl een brief aan zijn vader:

Geliebter Papa! Gottlob war meine Nacht etwas besser, aber Mama hat durch mein Husten eine schlechte Nacht gehabt und hat nicht viel geschlafen, die Nacht vorher war besser. Großmama und Tante Jeanette geht es ziemlich. Heute nur viele Küsse, von Deinem Dich liebenden Karl.⁴²

Karl was bezorgder over zijn moeder dan over zichzelf. Hij was nog maar zeseneenhalf toen hij deze brief schreef. Een leeftijd waarop een kind eerder met zijn eigen hoest bezig is dan met de nachtrust van zijn moeder. Dat Karl hoe zij zich voelde, op de voorgrond stelde boven hoe hij zichzelf voelde, wijst er op dat hij er ongerust over was hoe zij het maakte. Er was sprake van parentificatie.⁴³ In een doorsnee-situatie zou Karls moeder bezorgd zijn om hem. Wat in de brief staat is het omgekeerde. Hij was bezorgd om haar. Die bezorgdheid zal zijn oorsprong gevonden zal hebben in de rouw en depressie waar Karls moeder aan ten prooi was gevallen na het doodgeboren dochtertje. Toen Abraham later met zijn vierjarige dochtertje zijn ouders in de zomer van 1911 bezocht, herhaalde zich de bezorgdheid om zijn moeder. Het kleine meisje had slecht geslapen in de drukkende hitte onder een zwaar dekbed. Wat echter het meeste indruk op haar maakte, was dat haar vader haar vroeg vooral niets te zeggen over de nachtelijke kwelling om grootmoeder niet te verontrusten. Het was een van de vele keren dat Abraham zijn dochtertje vroeg rekening te houden met de gevoelens van anderen.

Hilda Abraham schreef dat bij de opvoeding van de twee jongens erg de nadruk werd gelegd op orde en regelmaat. Over seksuele zaken was men preuts, anale grappen werden met veel genoegen verteld, maar erotische grappen werden vermeden.

Hun bezorgde, bezitterige moeder verbood de jongens wegens hun astma iedere sportbeoefening of lichamelijke inspanning. Aangezien ze hun energie ergens kwijt moesten zochten ze een uitlaatklep binnenshuis en in de tuin en vonden deze in de tantes, met wie regelmatig grappen werden uitgehaald. Max vertelde later iedere avond voor het slapen zijn dochtertje Lottie (1923-2012) over de poetsen, die hij en Karl de tantes hadden gebakken.⁴⁴

In die tijd bestonden er bruistabletten om prikklimonade mee te maken. De jongens deden die in de po van de tantes wat tot veel opschudding leidde midden in

de nacht. De tantes droegen in die tijd rokken met gesteven onderrokken die aan de achterzijde met een knoop gesloten werden. De jongens verstopten zich achter de heg, deden een draadje om de knoop als de tantes langskwamen, trokken aan de draad, de knoop sprong eraf en de onderrokken vielen naar beneden. Hilda schreef dat haar vader naar haar idee maar één echte anaal-erotische karaktertrek had. Een enkele keer had hij heel plotselinge explosieve woedeuitbarstingen, zijn moeder noemde hem een vaatje buskruit, die even snel op kwamen als weer verdwenen en hem met berouw vervulden. Lottie, de dochter van Max vertelde ook over diens plotselinge woedeaanvallen.⁴⁵

Abrahams ouders waren dol op hun vitale en energieke jongste zoon. Hijzelf vond de strenge restricties waaraan hij werd onderworpen knellend. Het riep enorme weerstand bij hem op dat hij vrijwel net zo behandeld werd als zijn wat ziekelijke oudere broer. Ze werden beiden zorgvuldig uit de tocht gehouden, er werd steeds op hun gezondheid gelet en ze mochten niet met andere jongens spelen. Daar speelde ook mee dat Karl soms plotseling flauwviel en heel slecht zag met één oog. Karl had een aangeboren oogafwijking en werd uiteindelijk blind aan het rechteroog. Bij spanningen had hij een slechte eetlust.⁴⁶

Karl ging op zesjarige leeftijd naar een kleine privéschool, die met zulke beperkte middelen gerund werd, dat Karl op een dag blauw van de kou naar huis kwam. Hij vertelde dat de leraar zo vriendelijk was geweest om de kinderen toe te staan op hun handen te zitten om het minder koud te hebben. Op zevenjarige leeftijd was hij de beste van de klas.⁴⁷ Toen hij bijna acht was, in maart 1885, werd Karl naar de beste en duurste school van de stad gestuurd. Zijn broer Max was hem daar al voorgedaan. Deze school bestond uit een lagere school, een handelsschool en een humanistisch gymnasium. In de herfst van 1886 werd Karl, op de destijds gebruikelijke leeftijd van negen jaar, toegelaten op het gymnasium.⁴⁸

De relatie van Karl Abraham met zijn moeder

Er zijn vrijwel geen brieven of andere getuigenissen die een inkijkje geven in de relatie van Karl Abraham met zijn moeder, maar uit Abrahams werk valt het een en ander af te leiden. Het moet een zeer problematische relatie zijn geweest. Karl Abraham werd in feite altijd, maar vooral in zijn eerste jaren als psychoanalyticus en als getrouwd man, zeer in beslag genomen door het thema moeder-zoon. Hij schreef keer op keer over de moeder-zoonrelatie. Hij schreef onder andere over liefde en haat ten aanzien van de moeder.⁴⁹

Zijn moeder was warm, vrolijk, geestig, zeer aanwezig en dominant. Dat moet als een warm bad voor de kleine Karl zijn geweest. Tegelijkertijd was ze ook veel te

bezitterig en bezorgd. Omdat zijn broertje niet met andere kinderen mocht spelen mocht Karl het ook niet. Het moet hem erg eenzaam hebben gemaakt. Hij was energiek en beweeglijk en mocht alleen maar een beetje wandelen, hetgeen hem benauwd moet hebben. Hij had heel veel moeite om los te komen van zijn moeder, maar het omgekeerde zal ook het geval zijn geweest.

Ida Abraham kon, toen haar zoons volwassen werden, de concurrentie van schoondochters moeilijk verdragen. Hedwig, Abrahams latere vrouw, lijkt een hekel aan haar gehad te hebben en bij Else, de vrouw van Max, maakte ze het zo bont dat deze zelfs Max daarom verliet. Moeder Ida woonde in de jaren twintig van de vorige eeuw bij Max en zijn vrouw Else in. Ze tiranniseerde het huishouden dusdanig dat Else op een dag haar koffers pakte en verdween. Het kostte Max de grootste moeite om haar weer terug te halen.⁵⁰

In het werk van Abraham keert het thema van de traumatische vroege verlating door de moeder telkens terug. Een verlating zoals hijzelf had meegemaakt toen hij twee was. Zijn moeder was toen wel lieflijk aanwezig, maar was door haar depressie onbereikbaar geworden. Abraham schreef daarover dat zo'n trauma een leven lang blijft spelen en opeens kan opduiken. Wat er dan gebeurt is dat de persoon in kwestie overweldigd wordt door een gevoel van totale verlating.⁵¹

En dan was er nog een tweede terugkomend thema, angst, ofwel in het bijzonder de afwezigheid van angst. Karl Abraham, die door zijn vrouw en ook door zijn analysant Theodor Reik beschreven werd als iemand met een uitzonderlijk invoelingsvermogen, voelde angst bij een ander niet aan.⁵² Hij voelde het ook bij zichzelf niet aan. Alsof hij als heel klein jongetje zó angstig was geweest dat hij dat gevoel voor altijd had verdrongen. Het niet kunnen voelen van angst had verstrekkende consequenties. In de eerste plaats voor hemzelf, hij nam bijvoorbeeld grote risico's bij het bergbeklimmen, maar het had ook consequenties voor anderen. Hij voelde het niet aan als zijn kinderen angstig waren. Hij voelde het soms ook niet aan als zijn patiënten angstig waren. Abrahams eigen angst zal in verband hebben gestaan met het gevoelsmatig verdwijnen van zijn moeder na het doodgeboren dochttertje. Bovendien woonde in het huis waar hij opgroeide de zeer gestoorde tante Jeanette die soms de boel op haar kamer kort en klein sloeg. Die situatie moet extra beangstigend zijn geweest voor een jongetje van twee dat niet bij zijn moeder terecht kon en wiens vader een afstandelijke positie innam.

Gymnasiumtijd

De beide jongens Abraham behoorden tot het piepkleine groepje Joodse jongens dat het gymnasium in Bremen bezocht. In Karls klas zat nog één andere Joodse jongen. (Ter vergelijking: Toen Freud naar het Weense gymnasium ging was het aan-

deel Joodse leerlingen in 1865 44% en in 1873 73%.) Beide broers waren zeer goede leerlingen, maar ze zullen een uitzonderingspositie hebben ingenomen: op zaterdag mochten ze niet schrijven of spelen, tijdens joodse feestdagen niet naar school. Ze mochten nooit een boterham van een klasgenoot eten of thuis bij een vriendje meeten. Karl mocht niet meedoen met sport.⁵³ De twee zullen het niet makkelijk gehad hebben op school. De broers trokken veel met elkaar op tot vlak voor de puberteit. Max ging vanaf dat moment steeds meer op in het minutieus uitvoeren van de joodse rituelen. Op het gymnasium was Karl niet alleen een zeer goede leerling. Hij bleek ook een sterke aanleg voor talen te hebben. In zijn vrije tijd was hij steeds met talen bezig. Ook op latere leeftijd was Abrahams talenkennis fenomenaal.⁵⁴

Tijdens zijn gymnasiumtijd, toen hij 15 jaar oud was, schreef Karl Abraham een klein boekje, dat nooit gepubliceerd is.⁵⁵ Het boekje is geschreven in Bremen tussen augustus en oktober 1892. Abraham heeft het boekje altijd bewaard en na zijn dood, toen zijn familie naar Londen verhuisde is het boekje meegegaan. Het heet: *Grammatik der abiponischen Sprache. Abhandlungen und Notizen aus Ethnologie und Etymologie*. Het boekje bestond uit zeven hoofdstukken, waarvan drie hoofdstukken drie verschillende Indianentalen behandelen: het Abiponisch, de taal van de vroege inwoners van het huidige Paraguay, het Nahuatl de taal van de Azteken in Mexico en het Delaware, een taal uit Noord-Amerika. Bovendien had Abraham zich voorgenomen om het woord 'vader' in 320 talen te vergelijken en alle telwoorden van de verschillende talen te verzamelen.

Abraham was erg geïnteresseerd in taalwetenschap en de grondigheid van zijn studie is zeer verrassend voor een vijftienjarige jongen. Maar Decke wees op nog een opmerkelijk element.⁵⁶ Abraham schreef over talen in landen ver van het voor hem zo benauwende Bremen. Hij schreef het boekje in de zeer warme zomer van 1892 toen de cholera-epidemie in Hamburg op zijn hoogtepunt was. De epidemie in Hamburg brak in augustus uit, doordat men het drinkwater destijds nog ongefilterd uit de Elbe haalde. Het was de laatste grote cholera-uitbraak in Duitsland met meer dan 8000 slachtoffers. In Bremen was men bang dat de cholera vanuit Hamburg zou overslaan. De Joden werden dubbel getroffen, ze liepen net als iedereen het risico van besmetting maar ze werden er ook van beschuldigd de ramp veroorzaakt te hebben. Karl Abraham lijkt zich in deze periode begraven te hebben in zijn studie en zal ongetwijfeld nauwelijks naar buiten hebben gemogen.

Begin 1896 deed Karl Abraham eindexamen. Hij was de één na beste van de elf leerlingen van zijn klas. Zijn eindexamenopstel is in het staatsarchief in Bremen behouden gebleven.⁵⁷ Het opstel is zeer markant omdat de 18-jarige Karl hier een beschrijving geeft, die zo toegepast kan worden op zijn latere relatie met Freud.⁵⁸

De titel van het opstel luidde: 'Instruenda est vita exemplis illustribus. Der Mensch soll sich durch erlauchte Beispiele leiten lassen.' Dit is een uitspraak van Seneca. Het opstel begon als volgt:

Wohl jeder Mensch hat einmal – wenigstens in seiner Jugend – irgendein Ideal – gehabt, hat irgendeinem hervorragenden Manne seine Bewunderung entgegengebracht, von dessen Werken er gelesen oder gehört hatte oder gar Augenzeuge gewesen war.⁵⁹

Verderop stond:

Vor allem werden wir zugeben, daß jeder Mensch, bevor er seiner Individualität freien Spielraum lassen darf, an dem ‘Vorgänge’ und Beispiele anderer studieren muß, deren Ansichten oder Verfahren sich bewährt haben. Ihrem Beispiele muß er ‘dann’ nacheifern, und will er seiner Vorgänger wirklich würdig zeigen, wie es seine Pflicht ist, so muß er stets im Sinne der Worte Senekas handeln. Die Pflicht der Pietät muß es ihn gebieten, stets in den Bahnen großer Männer zu wandeln, die vor ihm dem gleichen Ziele zugestrebt haben.⁶⁰

Karl Abraham liet Bremen achter zich.

HOOFDSTUK 2

Studententijd

Karl Abraham wilde van zijn hobby, vergelijkende taalwetenschap het liefst zijn beroep maken. In 1896 deed hij eindexamen gymnasium. Vader Nathan had al vroeg besloten dat zijn oudste zoon Max hem zou moeten opvolgen in het bedrijf. Dat Max daar toen al duidelijk ongeschikt voor was, was blijkbaar voor Nathan geen overweging. Max was liever rabbi geworden en had zijn dagen graag met studie doorgebracht.⁶¹ Van het koopmanschap heeft hij nooit een succes weten te maken.⁶²

Doordat zijn broer Nathan opvolgde in het bedrijf kreeg Karl de ruimte om te gaan studeren. Zijn oom Adolf betaalde zijn studie. De familie keurde vergelijkende taalwetenschap echter af. Karl wilde geen leraar worden en in 1896 was het voor Joden vrijwel onmogelijk om een baan aan de universiteit te krijgen.⁶³ Vergelijkende taalwetenschap bood daardoor geen uitzicht op werk. De familie stelde tandheelkunde voor waarmee Karl met tegenzin instemde. Hij ging tandheelkunde studeren in Würzburg. Na het eerste semester keerde hij naar huis terug en deelde mee dat hij liever medicijnen ging studeren. De informatie is afkomstig van Hilda Abraham in haar biografie:

Er erhob Einwände, stimmte aber zu, Zahnmedizin zu studieren, und Adolf, der Bruder seines Vaters, erbot sich, das Studium zu finanzieren. So wurde er 1895 Student der Zahnmedizin an der Universität Würzburg, kehrte aber nach dem ersten Semester nach Hause zurück und kündigte an, er würde lieber Medizin als Zahnheilkunde studieren.⁶⁴

Het merkwaardige is echter dat Abraham noch in 1895 is gaan studeren noch tandheelkunde heeft gedaan. Dat Hilda zich een jaar vergiste is niet zo vreemd. Het gebeurde allemaal lang voor haar tijd. Abraham heeft begin 1896 eindexamen gedaan en is meteen, met ingang van het zomersemester in Würzburg gaan studeren.⁶⁵ Uit de 'Inscriptionsliste' van Würzburg van 1896 blijkt echter dat hij nooit

tandheelkunde heeft gestudeerd maar meteen met medicijnen is begonnen.⁶⁶ Decke schreef in 1997 over het merkwaardige feit dat Abraham al voor zijn eindexamen had laten weten dat hij van plan was om geneeskunde te gaan studeren – dat is wat hij opschreef in zijn aanmelding voor zijn eindexamen – en het toch tandheelkunde was geworden.⁶⁷ Hoe het precies gegaan is, valt niet meer te achterhalen maar het is niet uitgesloten dat Abraham heeft geschipperd tussen zijn eigen tweede keus na de vergelijkende taalwetenschappen, de geneeskunde, en de wens van zijn oom die zijn studie zou gaan betalen. Zijn oom gaf de voorkeur aan de minder kostbare tandheelkundige studie. Een studie was duur in die dagen 1200-1500 Mark per jaar.⁶⁸ Ter vergelijking, een mijnwerker verdiende begin twintigste eeuw 3 mark per dag, een munter verdiende 23 mark per week, zes nachten in een goed hotel kostten 20 mark.⁶⁹

In Würzburg ging Abraham alle sporten beoefenen die hem tot dan toe verboden waren. Hij ging zwemmen, tennissen en uiteindelijk ook bergbeklimmen, de sport die zijn grote liefhebberij zou worden. Zijn dochter Hilda dacht dat met name het bergbeklimmen zijn behoefte aan nieuwe ontdekkingen bevredigde. Zij haalde aan wat Abraham zelf later schreef over de orale en anale karakterontwikkeling:

Die im frühesten Studium Befriedigten zeigen sich heiter und umgänglich, die auf der oral-sadistischen Stufe Fixierten feindselig und bissig, während mit dem analen Charakter ein mürrisches, unzugängliches, verschlossenes Wesen einherzugehen pflegt. Des Weiteren sind Personen mit oraler Charakterbildung dem Neuen zugänglich, im guten wie im ungünstigen Sinne, während zum analen Charakter ein konservatives, allen Neuerungen feindliches Verhalten gehört, das freilich auch am voreiligen Aufgeben des Bewährten hindert.⁷⁰

Hilda had het idee dat haar vader hier het gedrag beschreef dat hij bij zichzelf en bij zijn broer observeerde.

In het eerste semester van zijn studie kreeg Karl roodvonk. Zijn vriend Iwan Bloch berichtte dit aan Karls ouders waarop zijn Karls moeder spoorslags naar Würzburg afreisde om haar zoon te verzorgen. Iwan Bloch was een aantal jaren ouder dan Abraham en hij was in 1896 bezig met zijn dissertatie.⁷¹

Abraham volgde in Würzburg de gebruikelijke vakken voor het eerste semester geneeskunde, onder andere experimentele natuurkunde bij professor Röntgen.⁷² Röntgen had toen net daarvoor op 8 november 1895 zijn röntgenstralen ontdekt en was bezig daarover te publiceren. Abraham volgde ook twee niet-verplichte vakken: Geschiedenis van de nieuwere filosofie door professor Külpe en Schopenhauer door dr. Marbe.

Külpe was gewoon hoogleraar filosofie aan de universiteit van Würzburg en hij was de oprichter van de Würzburger Schule der Denkpsychologie. Karl Marbe behoorde ook tot de Würzburger Schule. Hij was 'Privatdozent'. In Duitsland kon iedereen die gepromoveerd was zich bij een faculteit van de universiteit aanmelden voor een 'Habilitation'. In tegenstelling tot de Habilitation waren de dissertaties in het algemeen kort. Een werk van 30 pagina's was vaak al voldoende om doctor te kunnen worden. Een Habilitation was een veel omvangrijker proeve van bekwaamheid. (waarmee men aan moest tonen zijn vakgebied te beheersen in combinatie met twee voordrachten.) De betreffende faculteit moest eerst akkoord gaan met het voorstel voor de Habilitation en aan het eind met het geschreven werk. Na deze procedure kon men Privatdozent worden en les geven aan de universiteit. Privaatdocenten werden niet betaald door de universiteit, maar ontvingen een vergoeding voor de colleges, die door de studenten per vak apart betaald werden aan het begin van het semester. De betaling hing dus af van het aantal studenten dat zich inschreef voor het college. Het stond de Privatdozent vrij om te doceren wat hij wilde. Het stond de student in principe ook vrij om vakken te kiezen maar bij geneeskunde waren ook veel vakken verplicht.⁷³ Voor een wetenschappelijke carrière was het privaatdocentschap van belang. Als er een betaalde functie aan de universiteit vacant kwam koos men vaak een van de aanwezige privaatdocenten om deze op te vullen. Freud was Privatdozent aan de universiteit van Wenen. Abraham heeft geprobeerd Privatdozent te worden in Berlijn. Dat is hem niet gelukt.⁷⁴

Na het zomersemester in Würzburg vertrok Abraham naar Freiburg. De medische faculteit in Freiburg stond goed bekend en het was in die jaren in Duitsland gebruikelijk om aan drie verschillende universiteiten te studeren. De semesters waren kort, de tussenliggende vakanties lang.⁷⁵ In totaal verspreid over het jaar wel 22 weken.

Freiburg

Wie heden ten dage Freiburg im Breisgau bezoekt ziet vrijwel niets terug van het Freiburg zoals Abraham het kende. Indertijd was het één van de mooiste steden van Duitsland.⁷⁶ Na de Reichsgründung in 1871, waarbij de Duitse staten aaneengesmeed werden tot een keizerrijk onder leiding van Pruisen met Wilhelm I als keizer, stegen de aantallen studenten in Freiburg aanvankelijk langzaam en later steeds sneller.⁷⁷ De hoge vlucht die de studie geneeskunde met in haar kielzog natuurkunde nam, werd veroorzaakt door een zeer actief bouwbeleid vanaf 1860. De motor achter deze ontwikkeling was de fysioloog en anatoom Alexander Ecker, die onvermoeibaar probeerde de werkomstandigheden voor zijn vakgebied te

verbeteren door verbouwingen en nieuwbouw. Hij wist de, daarvoor belangrijke, regeringsinstanties te overtuigen van de noodzaak van een nieuw gebouw voor de anatomie. Toen de financiële ondersteuning uit Karlsruhe uitbleef, financierden stad en universiteit de nieuwbouw zelf.⁷⁸ Dit gebouw aan de Albertstrasse, in 1867 ingewijd, werd de start van een medische faculteit, die uiteindelijk een hele wijk zou beslaan en die in snel tempo gebouwd werd. Zo werd het in de jaren zeventig van de negentiende eeuw te klein geworden ziekenhuis uitgebreid met enkele gebouwen, kwamen er een botanisch instituut met tuin, een scheikundig instituut, een zoologisch instituut met verzameling enzovoort. Toen Abraham het tweede semester van 1896 ging studeren in Freiburg kwam hij in deze nieuw gebouwde medische faculteit terecht: 'Auch die Medizinische Fakultät genoss, schon wegen ihrer guten Ausstattung, einen ausgezeichneten Ruf als moderne und fortschrittliche Ausbildungsstätte.'⁷⁹

Freiburg was de eerste universiteitsstad die vanaf 1899/1900 vrouwelijke studenten toeliet. Karen Horney, Abrahams latere analysant zou er studeren van 1906-1908.⁸⁰

Abraham schreef zich in op 4 november 1896.⁸¹ Hij was toen 19 jaar, één van de jongsten op dat moment. In dat semester schreven zich 339 studenten in in Freiburg. Daarvan gingen er 98 geneeskunde studeren. Bij de inschrijvingen werd eenieders geloof genoteerd. Het merendeel van de studenten was katholiek, 17 studenten waren joods. Tien daarvan gingen geneeskunde studeren, zes gingen er rechten studeren en één scheikunde. Opvallend was het grote aantal vakken waar Abraham zich voor inschreef. Het eerste semester in Freiburg waren dat er elf, het semester daarop tien. In latere jaren acht en één keer zeven.⁸² Slechts een enkele student schreef zich in voor zo veel vakken.

Abraham schreef zich alleen in het eerste semester net als in Würzburg ook voor niet-medische vakken in. Hij volgde Italiaans en 'Geographische Tagesfragen' (aktuele kwesties aangaande de geografie). Onder de hoogleraren bij wie Abraham college liep waren in die tijd veel beroemde namen. Robert Wiedersheim (1848-1923) was van 1883 tot 1917 hoogleraar anatomie in Freiburg. Wiedersheim hield zich intensief bezig met de nieuwe afstammingsleer, die op gang gekomen was door de ideeën van Darwin en schreef daar onder andere een populair wetenschappelijk boek over: *Der Bau des Menschen als Zeugnis für seine Vergangenheit*. Het was een bestseller. Hij was niet alleen een vruchtbaar schrijver maar ook een uitstekend docent.⁸³ Abraham volgde bij hem twee colleges in het eerste semester: 'Systematische Anatomie des Menschen' en 'Präparierübungen'. Abraham volgde in datzelfde semester ook nog colleges van Gaupp: 'Vergleichende Anatomie der Wirbeltiere.' Ernst Gaupp (1865-1916) had zijn erkenning als privatdocent in 1895 verkregen. Hij behoorde tot de groep van Wiedersheim. Hij wijdde zich onder andere aan de vergelijking van schedels van gewervelde dieren. Hij was bij de studenten geliefd omdat hij zo'n begena-

digd docent was.⁸⁴ Opvallend is dat het vak anatomie door de jaren heen steeds zeer sterk vertegenwoordigd was in Abrahams keuze.

Franz Keibel (1861-1921) bij wie Abraham twee jaar zou werken en bij wie hij zijn promotieonderzoek zou doen, werkte sedert 1889 als eerste assistent bij Wiedersheim. In het zomersemester van 1897 volgde Abraham twee colleges bij hem: histologie en embryologie. Keibels carrière aan de universiteit verliep moeizaam. Hij zou ondanks vele publicaties en internationale bekendheid 25 jaar assistent blijven. Hij werd in die periode wel 'Honorarprofessor', dat betekende dat hij wel hoogleraar was, maar onbezoldigd. Wiedersheim bleef tot op hoge leeftijd (69 jaar) aan. Uiteindelijk werd Keibel op 53-jarige leeftijd bezoldigd hoogleraar in Straatsburg.

Max Schottelius (1849-1919), was een van de andere, destijds bekende hoogleraren, van Abraham. Hij was van oorsprong patholoog, maar bekwaamde zich met name in het nieuwe vak hygiëne en in de bacteriologie. Het vak hygiëne was van groot belang vanwege de tyfus- en cholera-uitbraken die nog regelmatig plaatsvonden. In 1884 hield Schottelius in Freiburg het eerste college over bacteriologie. In 1885 voerde hij bacteriologisch-hygiënische practica in. In 1889 werd van hygiëne een zelfstandig vak gemaakt, los van de pathologie, en werd Schottelius tot hoogleraar hygiëne benoemd. In 1895-96 werd er een speciaal instituut voor het vak hygiëne gebouwd dat zelf, wat betreft verlichting, verwarming en ventilatie aan alle eisen op dat gebied voldeed. Zo konden de studenten ook meteen van het gebouw leren. Abraham volgde in zijn laatste semester, het zomersemester van 1900 college en practicum hygiëne. Het was een spannende tijd op medisch gebied omdat er voortdurend belangrijke ontdekkingen werden gedaan.

Bij Abrahams vakken zat nog geen psychiatrie, dat zou hij pas later in Berlijn gaan volgen. Abraham was van het wintersemester 1896-97 tot en met het zomersemester 1898, dus vier semesters achter elkaar in Freiburg. Het wintersemester 1898-99 studeerde hij in Berlijn. Het zomersemester 1899 was hij weer in Freiburg. Vervolgens studeerde hij het wintersemester 1899-1900 in Berlijn en het zomersemester 1900 in Freiburg.

In Berlijn volgde Abraham naast de specifiek klinische vakken, die bij de latere semesters van de studie geneeskunde horen, ook psychiatrie. Zo verdiepte hij zich in het semester van 1898-99 in 'Krankheiten des Nervensystems' en in het semester van 1899-1900 'Krankheiten des Nervensystems und Psychiatrie'. Beide colleges werden gegeven door professor Mendel. In het semester 1899-1900 volgde Abraham ook 'Untersuchungen von Geisteskranken' van professor Köppen, een college, waarbij de psychiatrische patiënt in de collegezaal aanwezig was en onderzocht werd.⁸⁵

Op 31 januari 1901 deed Abraham het afsluitende examen voor zijn studie geneeskunde en hij verkreeg op 5 februari zijn officiële erkenning als arts. Op 14 juni

van datzelfde jaar promoveerde hij.⁸⁶ Zijn promotieonderwerp was de ontwikkelingsgeschiedenis van de grasparkiet.⁸⁷ Hij betaalde op 27 februari 1901 300 mark promotiegeld, een enorm hoog bedrag.⁸⁸

Abrahams dissertatie betrof een embryologisch onderzoek. Het was een vergelijkende beschrijving van de ontwikkeling van organen bij de grasparkiet en andere vogelsoorten. Op de dissertatie stond dat deze is verschenen onder auspiciën van het anatomie-instituut van de universiteit Freiburg im Breisgau, waar Wiedersheim de leiding over had. Abraham droeg het op aan professor F. Keibel, in oprechte dankbaarheid.

In het voorwoord lichtte hij de opdracht toe. Hij schreef dat hij de meeste dank verschuldigd was aan zijn docent professor Keibel, die hem de suggestie had gedaan voor dit onderzoek en hem het onderzoeksmateriaal had toevertrouwd. Het materiaal dat Abraham via Keibel kreeg betrof 30 papegaaienembryo's, iets waar zeer moeilijk aan te komen was en wat daarom als een imposante gift moest worden gezien. Verder bedankte Abraham Keibel voor zijn vriendelijke betrokkenheid en de veelvuldige adviezen waarmee hij de voortgang van het werk bevorderde.

Het was gebruikelijk om een leermeester uitvoerig te bedanken bij een promotie, maar Keibel lijkt Abraham toch een hele bijzondere kans geboden te hebben met de embryo's. Het doet vermoeden dat ze goed met elkaar konden opschieten. Hilda schreef dat Abraham een jonge docent ontmoette in Freiburg – Keibel –, die zijn belangstelling wist te wekken voor histologie en embryologie en dat Abraham deze belangstelling nooit meer kwijt zou raken. Keibel was echter niet zo jong. Hij was 16 jaar ouder dan Abraham.

De zeer lovende beoordeling van het proefschrift door Wiedersheim is bewaard gebleven.⁸⁹

Hoe beleefde Abraham zijn tijd in Freiburg? Er is, voor zover bekend, geen enkele persoonlijke brief uit die tijd bewaard gebleven. Hij schreef zijn ouders trouw iedere week, maar alle brieven zijn helaas verloren gegaan.⁹⁰

Abraham is lang in Freiburg gebleven en lijkt daar zijn plek te hebben gevonden. De samenwerking met Keibel speelde daarin een belangrijke rol. Zijn programma maakt de indruk dat hij vooral heel erg hard werkte. Daarnaast heeft hij zeker tijd besteed aan bergbeklimmen. Zijn grote liefde voor het bergbeklimmen is in Freiburg ontstaan.⁹¹ Over vrienden uit Abrahams studententijd is behalve Bloch niets bekend. Hedwig, Abrahams latere vrouw, meldde dat hij kort met een meisje bevriend was in Freiburg. Er zijn geen nadere gegevens over te vinden.⁹²

Abraham is geen lid geworden van de Joodse studentenvereniging, Ghibellinia, die in 1897 was opgericht. Zijn naam komt niet voor op de ledenlijst. De meeste studentenkorpsen weigerden niet alleen Joden maar discrimineerden in ernstige mate. Abraham moet geconfronteerd zijn met antisemitisme. Het kan

haast niet anders, maar het is wonderlijk hoe weinig dat blijkt uit het materiaal over hem of uit zijn eigen geschriften. Medische faculteiten waren berucht vanwege hun antisemitisme. Veel medici zijn later nazi geworden.⁹³ Onder de vooral katholieke inwoners van Freiburg was ook veel antisemitisme. De schrijver Jakob Wassermann, die vier jaar ouder was dan Abraham, heeft daar in zijn autobiografische boek *Mein Weg als Deutscher und Jude* een stuk over geschreven dat zich kort voordat Abraham in Freiburg woonde afspeelde. Wasserman zocht werk en had een advertentie gezet:

Und es meldete sich ein Generalagent im badischen Freiburg, der mich um Bild und Personalien ersuchte und mich nach geschehener Sendung engagierte. Ich war der einzige Beamte in seinem Büro und hatte täglich zehnstündiger Schreibearbeit zu leisten. Der Mann, in dessen Dienst ich getreten, war hart, karg, hinterhältig, schwer zu befriedigen, im Benehmen von betonter Korrektheit, Allüre des Reserveleutnants. An einem Sonntagmorgen, als ich in die Kanzlei gegangen war, um eine dringliche Arbeit zu erledigen, erschien er gleichfalls, lobte meinen Eifer, sagte aber dann, ich möchte die Arbeit lassen und lieber in die Kirche gehen. Etwas erstaunt, ihn über diesen Punkt nicht unterrichtet zu sehen, antwortete ich was zu antworten war. Sein Gesicht veränderte sich erschreckend. Nach einem bösen Schweigen warf er mir vor, ich hätte ihn absichtlich in Unwissenheit gehalten, es wäre meine Pflicht gewesen, ihm von meiner Konfession im Offertbrief präzise Mitteilung zu machen, er habe an dergleichen nicht gedacht, da ihn meine Photographie und dann auch mein Auftreten getäuscht habe, und als getäuscht müsse er sich auch betrachten. Weiter äußerte er sich nicht, aber er bereitete mir nun, da er nicht wagte, mich kurzerhand auf die Straße zu werfen, die gehässigsten Schwierigkeiten, nörgelte an jedem Federstrich, an jedem Gruß und legte mir aus niedriger Erwartung heraus eine Falle.⁹⁴

Wasserman werd kort daarop ontslagen, dat moge duidelijk zijn. Zijn boek ging over het probleem dat hij zichzelf in de eerste plaats als Duitser zag. Hij voelde zich verbonden met zijn taal, zijn cultuur, zijn land, maar merkte dat anderen hem opeens niet als Duitser maar als Jood bleken te beschouwen en een ongekende haat over hem uitstortten.

Er was veel antisemitisme onder de Duitse bevolking maar er was nog meer antisemitisme onder studenten. Onder de Duitse Joden had zich in de negentiende eeuw een belangrijke maatschappelijke verandering voorgedaan waarbij velen van een marginale economische positie waren opgeklommen naar een solide middenstandsbestaan.⁹⁵ Een ontwikkeling die Abrahams vader ook doormaakte.

Nadat de Joden in 1871 (gedeeltelijk) gelijke rechten hadden gekregen ontstond er tegen 1880 een antisemitische beweging, die als doel had hen de verwor-

ven rechten van 1871 weer te ontnemen.⁹⁶ In 1881 kreeg Rijkskanselier von Bismarck een petitie overhandigd met 265.000 handtekeningen en de volgende eisen:

- 1 Verhinderung oder wenigstens Einschränkung der Einwanderung ausländischer Juden
- 2 Ausschluss der Juden von allen obrigkeitlichen Stellungen und Beschränkung ihrer Verwendung im Justizdienst und besonders als Einzelrichter
- 3 Erhaltung des christlichen Charakters der Volksschulen durch ausschließliche Verwendung christlicher Lehrer, Zulassung jüdischer Lehrer in anderen Schularten nur in begründeten Ausnahmefällen
- 4 Wiederaufnahme der amtlichen Judenstatistik⁹⁷

Maar een zeer beperkt deel van de Duitse bevolking heeft deze petitie ondertekend: 0,6 %.

Schrikbarend was echter, dat maar liefst 19% van de studenten de petitie ondertekend had. In het verlengde van de petitie werden er studentenverenigingen opgericht die het antisemitisme als een kerntaak beschouwden, de zogeheten 'Vereine Deutscher Studenten'. In december 1880 werd een dergelijke vereniging in Berlijn opgericht, in februari 1881 volgden Halle-Wittenberg, Leipzig en Freiburg, in maart 1881 Göttingen enzovoort.⁹⁸ Ondanks flinke weerstand wisten deze studentenverenigingen officieel erkend te worden. Zij verenigden zich in het Kyffhäuserverband der Vereine Deutscher Studenten, waarmee een georganiseerd studentenantisemitisme werd gegrondvest. In een periode waarin het antisemitisme in het keizerrijk nog een betrekkelijk marginale rol speelde kwam de 'Judenfrage' in de studentenwereld centraal te staan.⁹⁹ De volgende richtlijn kreeg grote invloed:

Bei der Wahl und Amtsführung studentischer Vertretungen haben wir stets, zum Teil unter lebhafter Agitation und mit vollem Erfolge, dahin gewirkt, daß dieselben ihr Amt in dem bisher entwickelten Geiste auffassen. Wir hielten es hierzu stets besonders für notwendig, zu verhindern, daß jüdische Kommilitonen in Vertretungen der akademischen Jugend einen platz erhalten.¹⁰⁰

De antisemitische studentenvereniging in Berlijn slaagde er bijvoorbeeld in de periode 1880-1914 steeds in, gedurende studentenbijeenkomsten – die vaak een totaal ander onderwerp hadden – de Judenfrage te stellen en deze vraag tot een centraal onderwerp te maken. Vrijwel alle tegenstanders lieten zich dit nutteloze onderwerp opdringen.¹⁰¹ Ook in andere studentensteden gebeurde dit, met verstrekkende gevolgen. De studentenwereld kende vele soorten studentenverenigingen, variërend van pure gezelligheidsverenigingen tot muziek-, sport- en

wetenschappelijke verenigingen. Na verloop van tijd en, ondanks grote interne weerstand, gingen de verenigingen er vrijwel allemaal toe over om Joodse studenten te weren. Hoewel de turnvereniging voor een derde uit Joodse leden bestond, mochten Joodse studenten uiteindelijk geen meer lid zijn.¹⁰²

Tegen de tijd dat Abraham ging studeren was het voor hem vrijwel niet meer mogelijk om lid te worden van welke algemene studentenvereniging dan ook. Als reactie op de uitsluiting van Joodse studenten ontstonden vanaf 1886 Joodse studentencorpora. De verenigingen benadrukten hun vaderlands-Duitse overtuiging en stelden zich ten doel het antisemitisme te bestrijden. Het was echter ook hun missie de Joodse identiteit en het zelfbewustzijn te versterken.

In 1894/95 ontstonden er opeens de 'Sozialwissenschaftliche Studentenvereinigungen'. In een universitair klimaat waar het bijna onmogelijk was geworden nog een nieuwe studentenvereniging op te richten zonder daarbij joodse studenten uit te sluiten, werden opeens verenigingen opgericht die gedragen werden door zowel joodse als christelijke studenten.¹⁰³ Abraham zou hier later, toen hij werkte in Daldorf in Berlijn en geen student meer was, lid van worden en er zijn belangrijkste vrienden opdoen.

Arts-assistent te Dalldorf

Abraham hoefde niet in dienst. De astma uit zijn kindertijd had een licht emfyseem veroorzaakt, waardoor hij afgekeurd werd. Op 17 mei 1901, nog voor zijn promotie, begon hij in de Berlijnse psychiatrische kliniek Dalldorf te werken als arts-assistent.¹⁰⁴ Dalldorf was zijn tweede keus. Abraham was al in Freiburg geïnteresseerd geraakt in de ideeën van Bleuler, de directeur van de psychiatrische kliniek Burghölzli in Zürich, en hij had geprobeerd daar een assistentenplaats te krijgen.¹⁰⁵ Dat zou pas veel later lukken zoals in het volgende hoofdstuk beschreven wordt.

Voordat Abraham in Dalldorf aan de slag ging schreef hij zijn vader dat hij in zijn nieuwe betrekking niet in de gelegenheid zou zijn de joodse spijswetten te eerbiedigen en ook niet in staat zou zijn om zich aan de sabbat te houden. Zijn vader antwoordde hem dat hij deze beslissing, die invloed zou hebben op zijn gehele toekomst, zelf moest nemen. Hilda had het idee dat de grote tolerantie die uit het antwoord van haar grootvader sprak kenmerkend voor hem was. Haar vader kende, zo schreef zij, eenzelfde tolerantie ten aanzien van zijn omgeving.¹⁰⁶ Maar zo eenvoudig als Hilda het opschreef kan het haast niet geweest zijn. Hilda schreef dit over haar vader rond 1970. Zelf was zij toen ruim in de zestig, haar moeder liep tegen de negentig. Zij deelden het Londense huis waar Hilda ook haar psychoanalytische praktijk voerde.¹⁰⁷ Hedwig, Karl Abrahams vrouw, had uitgesproken meningen en oordelen. Zij heeft meegewerkt aan de biografie die Hilda schreef. Aangezien Hilda 19 was toen haar vader overleed, moet veel van de informatie van haar moeder afkomstig zijn geweest. Karls vader Nathan was streng orthodox, zijn leven draaide om de religie. De stap van zijn zoon moet voor hem heel moeilijk zijn geweest. Maar voor Abraham zelf was het vermoedelijk ook verre van eenvoudig. Hij was zeer aan zijn ouders gehecht. Heeft hij het als verraad gevoeld? Hedwigs mening over de joodse rituelen is bekend. Hilda schreef daarover: ‘Wenn man den enormen Widerstand meiner Mutter gegen religiöse Gläubigkeit im allgemeinen und jüdischen Ritual im besonderen kennt.’¹⁰⁸

Dalldorf lag oorspronkelijk buiten, voorbij de bebouwing van Berlijn. In 1869 had de gemeente Berlijn het landgoed Dalldorf aangekocht om er een psychiatrische inrichting te vestigen en in 1880 was de kliniek voor 500 patiënten gebouwd en klaar voor gebruik.¹⁰⁹ Het gebied besloeg 66 hectare. Naast de inrichting was daarop plaats voor een boerderij met circa 18 hectare grond. De kliniek was gebouwd in een groot vierkant, bestaande uit het gebouw voor de administratie en bestuur en tien paviljoens. De naam paviljoen was niet echt toepasselijk, want de patiëntenverblijven leken door de massieve hoge bouw, veelal betraliede ramen, verbindingsmuren en ijzeren hekken vooral op een gevangenis.

Dalldorf bestond uit een psychiatrische afdeling en een afdeling voor zieke psychiatrische patiënten en epileptici. Beide afdelingen hadden een geneesheer-directeur, waarbij de directeur van de psychiatrische afdeling ook algemeen directeur was. De psychiatrische afdeling had daarbij een 'Oberarzt', vier arts-assistenten, twee volonairartsen en 140 zowel mannelijke als vrouwelijke oppassers.¹¹⁰ In de eerste decennia woonden de meeste personeelsleden met hun gezinnen op het terrein van de kliniek. Abraham zal dat waarschijnlijk ook gedaan hebben.

Het salaris van de oppassers was laag. Een hoofdoppasser verdiende naast kost en inwoning 1000 mark per jaar, zijn vrouwelijke collega 750 mark. Een gewone oppasser verdiende 450 mark, een vrouwelijke oppasser 350 mark. De werkomstandigheden waren niet goed, ze moesten vaak bij de patiënten op zaal slapen en mochten alleen na toestemming van het terrein af. Het verloop onder het personeel was groot.

In die tijd werden de stoornissen van patiënten gezien als organisch bepaald en bestond de behandeling vooral uit afzondering van de buitenwereld en van de stad. Er werd in de kliniek weinig dwang uitgeoefend afgezien van de veelvuldig gebruikte isoleercellen. Met therapeutische orde en regelmaat, werk en bezigheden, hoopte men de onrust van de patiënten te kanaliseren. De mannen werkten op het veld of in één van de werkplaatsen. Er was een meubelmakerij, een schoenmakerij en een kleermakerij. De vrouwen hielden zich bezig met naaien, breien en stoppen. Een klein deel nam deel aan de huis- en keukenarbeid. De mannelijke patiënten kregen 10 pfennig en de vrouwen 5 pfennig voor een minimaal zesurige werkdag. De beloning was bedoeld om het animo voor het werk te vergroten. In 1900 werd als nieuwe therapie de consequente bedbehandeling ingesteld. Iedere nieuwe patiënt moest na binnenkomst minstens acht dagen in bed verblijven waarbij er slaapmiddelen en kalmerende middelen werden ingezet. Onrustige patiënten werden behandeld met warme baden (32-37 graden) waar ze 6-14 uur in gelegd werden. Er waren speciale baden voor, die de patiënten tot de hals insloten.

In Berlijn waren diverse elkaar beconcurrerende instellingen: privéklinieken, de universiteitskliniek 'de Charité' en verscheidene inrichtingen. Ten gevolge daarvan werden in Dalldorf vooral patiënten uit de onderste lagen van de bevolking

behandeld. De universiteitskliniek Charité verwees regelmatig uitbehandelde patiënten door naar Dalldorf.¹¹¹

Abraham ging naar Dalldorf op aanbeveling van zijn leermeester Keibel omdat Hugo Karl Liepmann daar werkzaam was als hersenpatholoog. Hij was geïnteresseerd in celonderzoek, hij ging niet vanwege de psychiatrie.¹¹² Professor Liepmann (1863-1925) was van 1899-1914 arts in Dalldorf. Hij stamde uit een oude Joods-Berlijnse familie. Al in zijn gymnasiumtijd was hij zeer geïnteresseerd in oude talen en filosofie.¹¹³ Zijn carrière was ongewoon. Hij studeerde filosofie en natuurwetenschappen met de nadruk op scheikunde. In 1885 promoveerde hij op een naderhand bekroond proefschrift over het mechanisme van de 'Leucipp-Democrischen Atome', dat in later onderzoek veel gebruikt werd. Liepmann schreef een boek over Schopenhauer maar toen dat in 1891 uitkwam, was hij inmiddels geneeskunde gaan studeren. Liepmann gaf uiteindelijk de voorkeur aan de realiteit boven gedachteconstructies. Hij ging in 1899 in Dalldorf werken als neuroloog en psychiater en deed veel hersenonderzoek. Zijn specialisme was de apraxie, een term die hij in 1900 introduceerde. Apraxie is het onvermogen om doelbewuste handelingen of bepaalde samengestelde bewegingen uit te voeren, terwijl er geen sprake is van spierverslavingen of sensorische stoornissen. De oorzaak ligt in de beschadiging van bepaalde hersengebieden. Liepmann habilliteerde in 1901 en werd onbezoldigd hoogleraar maar kreeg nooit een reguliere hoogleraarsplaats aan de universiteit. Zijn Joodse afkomst zal daarin meegespeeld hebben. Abraham kon goed met hem opschieten en is, ook na zijn vertrek uit Dalldorf, contact met hem blijven houden. Het werk dat hij kon doen bij Liepmann vond hij interessant en hij heeft er ook enkele artikelen over gepubliceerd, maar verder beviel het hem niet in Dalldorf.¹¹⁴

Een hechte vriendenkring

In Berlijn had Abraham een goede vriend met wie hij veel optrok: Salomon Altmann, student economie, later docent aan de universiteit van Heidelberg en hoogleraar economie te Mannheim. Hij was afkomstig uit een streng religieus joods milieu. Salomon Altmann was lid van de Berlijnse sociaalwetenschappelijke studentenvereniging. De sociaalwetenschappelijke studentenverenigingen (in het vorige hoofdstuk al even genoemd) verwierpen de oude normen van de traditionele studentenverenigingen. Men hield zich, anders dan de naam doet vermoeden, verre van enig revolutionair imago, want anders liep men het risico dat de vereniging meteen werd opgeheven door het bestuur van de universiteit.

De sociaalwetenschappelijke studentenverenigingen verzetten zich ook tegen de recent opgerichte Joodse studentenverenigingen. Deze Joodse studentenver-

enigingen legden sterk de nadruk op moed, mannelijkheid en drinken (ze duellerden echter niet) en distantieerden zich van alles wat zou kunnen wijzen op het negatieve imago van de boekenwurm en het daaraan verbonden gebrek aan daadkracht. Daarmee deden ze sterk denken aan de bestaande Duitse corpora. Het niet-duelleren was geen vrije keuze, de Joodse studenten wilden wel degelijk duelleren maar het was voor hen niet toegestaan om iemand voor een duel uit te dagen.¹¹⁵

De sociaalwetenschappelijke studentenverenigingen vonden dat de nieuwe Joodse studentenverenigingen op het antisemitisme reageerden op een manier die totaal uit de tijd was. Zij vonden dat men niet conservatieve studentenverenigingen moest nadoen die zelf gedateerd waren, maar dat men een antwoord gegeven moest worden dat paste in de moderne tijd. In 1891 werd in Berlijn de eerste sociaalwetenschappelijke studentenvereniging opgericht en in 1895 in Freiburg de tweede.¹¹⁶ Abraham kreeg binnen de Berlijnse sociaalwetenschappelijke studentenvereniging een hechte vriendenkring die elkaar ook ontmoette bij de seminars van Ignaz Jastrow. Het was een vereniging die zowel uit mannen als uit vrouwen bestond, zeer uitzonderlijk in die tijd.

In Berlijn was de weerstand tegen het toelaten van vrouwen aan de universiteit erg groot. Waar in Freiburg vrouwen al in 1900 tot de universiteit werden toegelaten, gebeurde dit in Berlijn pas in 1908. Nadat er erg veel druk was uitgeoefend werd het in Berlijn vanaf het wintersemester van 1895-96 wel toegestaan dat vrouwen als 'Gasthörer' colleges en seminars volgden. Ze konden geen diploma halen en de betreffende docent of hoogleraar moest bereid zijn om vrouwen toe te laten. Jastrow was daartoe bereid. Ignaz Jastrow (1856-1937) was econoom en historicus. Vanaf 1895 doceerde hij aan de universiteit van Berlijn, sinds 1905 als hoogleraar. In 1928 schreef Adele Schreiber het volgende over hem en de vriendengroep, die college bij hem volgde:

Es war einmal ein Professor, der zu dieser fortschrittlichen Minderheit gehörte, der hielt in seinem Gartenhaus in Charlottenburg ein Seminar ab, mit Tee und Kuchen. Einige richtiggehende Studenten und einige noch nicht richtiggehende Gasthörerinnen besuchten zusammen sowohl die Universität wie das Seminar im Gartenhaus, und sie waren damals richtiggehend befreundet.¹¹⁷

Het was een zeer opmerkelijke groep die in het tuinhuis van Jastrow samenkwam en na het college naar een café in de buurt van de Gedächtniskirche ging om koffie te drinken en heel veel te discussiëren.¹¹⁸ Enkelen van hen zijn later zeer beroemd geworden. Adele Schreiber (1872-1957), journaliste, feministe en politica, zou later lid van de Rijksdag worden. Alice Salomon (1872-1948) werd een belangrijke voorvechtster voor vrouwenrechten. Ze promoveerde in 1906 als een van de eerste

vrouwen in Duitsland met een dissertatie over de ongelijke beloning van mannen en vrouwen. Zij werd directrice van de 'Soziale Frauenschule' in Berlijn.¹¹⁹ Walter Kaesbach, kunsthistoricus en beroemd verzamelaar van moderne kunst, werd in 1924 directeur van de kunstacademie in Düsseldorf en nam daar onder andere Paul Klee als leraar aan.¹²⁰ Elisabeth Gottheiner (1874-1930), promoveerde in 1904 in Zürich en werd in 1924 hoogleraar in de economie in Mannheim. Zij was de eerste vrouwelijke hoogleraar in Duitsland. Vanaf 1912 was ze redacteur van het *Jahrbuch der Frauenbewegung*. Ze trouwde met Abrahams vriend Salomon Altmann (1878-1933).

Tot de seminargroep behoorde ook Hans Bürgner (1882-1974), die een van Abrahams beste vrienden zou worden. Hans Bürgner en Abraham liepen hele nachten heen en weer tussen elkaars huizen, debatterend en filosoferend. Ze waren beiden zeer grondig geschoold in de klassieken en ze baseerden zich op de peripatetische school van Aristoteles, die zo heette omdat Aristoteles altijd rondliep terwijl hij debatteerde. De twee vrienden genoten enorm van elkaars gezelschap. Hans Bürgner werd advocaat en notaris en had analytici onder zijn clientèle. Hij was later betrokken bij de oprichting van de psychoanalytische polikliniek. Hans Bürgner en Abraham hadden de liefde voor natuur en kunst gemeen. Bürgner had onder andere Chagall als cliënt die hem betaalde met schilderijen. Hij trouwde in 1928 met de in Duitsland zeer bekende cartooniste Dodo Wolff.¹²¹

In 1902 verscheen er een heel kort artikel van Abraham in het Weense weekblad *Die Zeit*.¹²² Abraham was verontwaardigd dat de rector, professor Kékulé von Stradonitz, besloten had de Berlijnse sociaalwetenschappelijke studentenvereniging op te heffen.

Er waren al eerder problemen geweest waarbij lezingen, georganiseerd door de sociaalwetenschappelijke studentenvereniging, door de universiteit verboden waren. In dit geval ging het echter veel verder. Aanleiding was, dat bij de reeks voordrachten die gepland waren voor het winterseizoen van 1901-1902, er twee lezingen waren die door vrouwen gehouden zouden worden.¹²³ Dat was naar de mening van de rector ongehoord. Hij verordonneerde dat in plaats daarvan twee mannen het vrouwenvraagstuk moesten belichten. De vereniging gaf hier gehoor aan maar vroeg vrouwen in de aankondiging nadrukkelijk deel te nemen aan de discussie om niet alleen het standpunt van mannen te horen. Daarop hief de rector de vereniging op. Opmerkelijk was zowel Abrahams engagement als het feit dat hij zich in een groep bevond die veel aandacht had voor de vrouwenemancipatie. In Abrahams latere werk zouden de positie, invloed en psychologische ontwikkeling van de vrouw belangrijke thema's worden.

Verloofd

Via Hans Bürgner leerde Abraham zijn latere vrouw, Hedwig kennen. Zij was Hans oudere zuster.¹²⁴ Hedwig volgde gastcolleges germanistiek en deed secretariatswerk voor de sociaalwetenschappelijke studentenvereniging. Hans en Hedwig kwamen uit een gezin met drie kinderen.¹²⁵ Hun vader, Philipp Bürgner, werd in 1844 in Zuid-Hongarije geboren als vierde van zes kinderen in een familie van kleine grondbezitters die in aangename omstandigheden leefden. De familie was praktiserend joods maar niet erg streng in de leer.

Philipp verliet het ouderlijk huis toen hij zeventien jaar oud was en ging in zaken in Wenen. Toen hij in Berlijn kwam was hij begin twintig.

De moeder van Hans en Hedwig, Clara Cohn, geboren in 1851, groeide op in Berlijn.¹²⁶ Haar vader was afkomstig uit een joodse Berlijnse familie, terwijl haar moeder uit de Harz kwam. Clara had een oudere broer, Hermann, en een zeven jaar jongere broer, Richard. Ze groeide midden in Berlijn op en speelde gewoonlijk op het plein bij het Alte Museum waar ze met de andere kinderen verstoppertje speelde onder de sarcofagen. Het gezin had zich gesetteld in Berlijn en was niet praktiserend joods.

Clara en Philipp leerden elkaar kennen door Clara's oudere broer Hermann. Ze trouwden in 1877. Volgens Hilda was het een gelukkig huwelijk. Philipp was levendig en opvliegend en Clara, een knappe vrouw, eerder zacht. Hedwig was de oudste dochter, vervolgens kwam Else in 1879 en Hans in 1881. Toen de kinderen klein waren maakte de familie een keer een uitstapje waarbij Hans al spelende uitgleed en in een beekje terecht kwam. Zijn zusjes wisten dat het uitstapje afgelopen zou zijn als de ouders daar achter kwamen. Ze gingen daarom een eindje van elkaar staan en lieten Hans van de één naar de ander rennen tot hij droog was. Hilda vond het een leuke anekdote maar hieruit blijkt wel dat de zusjes al heel vroeg de verantwoordelijkheid kregen voor hun broertje.

Hedwig kreeg veel te verduren in haar jeugd. Toen ze zeven was trok hun grootmoeder, de moeder van Clara, na de dood van haar man bij het gezin in. De kinderen namen het hun moeder kwalijk dat ze haar nooit meer voor zich alleen hadden en de situatie verergerde toen grootmoeder begon te dementeren. Else, Hedwigs jongere zuster, had door rachitis een ruggengraatvervorming die toen zij tiener was uitgroeide tot een bochel. Toen Hedwig twaalf jaar oud was bleek Clara een hartklepafwijking te hebben. Op veertienjarige leeftijd begeleidde Hedwig haar moeder naar geneeskrachtige baden en waakte 's nachts uit angst een hartaanval te missen en geen hulp te kunnen bieden. Toen Hedwig zeventien was overleed Clara. Philipp was diepbedroefd en wendde zich voor steun tot Hedwig, die op haar moeder leek en het huishouden overnam.

Dit moet voor Hedwig betekend hebben dat ze een groot deel van haar jeugd

heeft moeten overslaan. Vanaf haar twaalfde had ze toenemend een verzorgende ouderrol tot ze uiteindelijk op haar zeventiende haar vader opving, haar jongere zuster die de eerste tekenen van een naderende psychose begon te vertonen, een twaalfjarig broertje en een veeleisende grootmoeder. Ze ging van school hoewel ze graag naar de universiteit had gewild.

Ze volgde wel privélessen bij Helene Lange, één van de eerste voorvechtsters voor een beroepsopleiding van vrouwen. Helene Lange (1848-1930) was een boegbeeld van de vrouwenbeweging en het vroege feminisme in Duitsland.¹²⁷ Dat Hedwig juist bij haar les nam, moet betekend hebben dat de vrouwenemancipatie voor haar een belangrijk thema was. Hedwig wilde graag een lerarenopleiding in Engels en Frans volgen maar dat was onverenigbaar met haar huishoudelijke taken. Bovendien gaf haar vader haar te verstaan dat ze hierdoor iedere kans op een huwelijk zou verspelen. Uiteindelijk stelde ze zich tevreden met het volgen van colleges in de Duitse taal- en letterkunde en bezocht ze samen met haar broer colleges sociologie bij Georg Simmel.¹²⁸ Opvallend zijn Hedwigs enorme ambitie en de nauwe banden die ze onderhield met vrouwen die zich inzetten voor de vrouwenemancipatie.

De vriendschap tussen Hedwig en Karl ontstond in de winter van 1901-02 bij de colleges van Simmel en werd snel intensiever.¹²⁹ In de zomer van 1902 maakten vier leden van de vriendengroep Elisabeth Gottheiner, Salomon Altman, Abraham en Hedwig een voettocht door Zwitserland. Omdat de vader van Hedwig mogelijk bezwaar zou hebben tegen een dergelijke onderneming namen ze Hedwigs broer Hans mee als chaperonne. Iets waar ze allemaal erg om moesten lachen maar dat Philipp Bürgner inderdaad geruststelde. Abraham maakte voor de gelegenheid een heel lang episch gedicht, dat begon in de stijl van Nietzsches Zarathustra, aangevuld met passages uit de bijbel. Alle leden van het kwintet kregen toepasselijke dichtregels toebedacht. Hedwig werd aangesproken in Nibelungenstijl. Voor Hans Bürgner paste Abraham dichtregels van Wilhelm Busch aan.¹³⁰

Abraham en Hedwig verloofden zich in 1904, vlak voordat Abraham naar Zürich vertrok voor zijn volgende baan.¹³¹ De ouders van Abraham reisden naar Berlijn om Hedwig te ontmoeten. Abrahams moeder stuurde Hedwig daarnaast een leren mapje met vijf foto's en wat gedichtjes, zodat Hedwig Abraham toch bij zich zou hebben als hij zonder haar naar Zwitserland vertrok.¹³² Max, Abrahams broer, kwam ook kennis maken met Hedwig. Hedwig had erg haar best gedaan om koosjer eten voor hem te maken. Ze zette echter alles op tafel zonder melk- en vleesproducten uit elkaar te houden. Max at er nauwelijks van en Hedwig was diep gekrenkt.¹³³

Abrahams partnerkeuze

Hilda ging met behulp van een artikel van Abraham over neurotische exogamie en met behulp van het artikel over Verwanttenehe waar al eerder sprake van was in op de relatie tussen haar ouders en de seksuele ontwikkeling van haar vader.¹³⁴ Abraham schreef over inteeltfamilies waar hij duidelijk ook zijn eigen familie van oorsprong toe rekende:

Schon in der erwähnten Schrift machte ich darauf aufmerksam, daß man die Neigung zur Inzucht in eine Reihe mit gewissen anderen Erscheinungen stellen müsse, um ihr psychologisch gerecht zu werden. An dem einen Ende dieser Reihe hat der reale Inzest seinen Platz; er ist in psychopathischen Familien nicht gar so selten, wie man anzunehmen pflegt. Das entgegengesetzte Extrem ist die völlige und dauernde Ablehnung aller Beziehungen zum andern Geschlecht.

Dem erstgenannten Extrem steht psychologisch nahe die Neigung zu solchen blutsverwandten Personen, welche nicht dem allernächsten Verwandtschaftsgrade angehören. In einem ganz ähnlichen Verhältnis zu dem oben genannten andern Extrem der Reihe steht eine Erscheinung, welche ich mit dem Namen 'neurotische Exogamie' belegen möchte. Sie besteht darin, daß der Mann eine unüberwindliche Scheu empfindet, in nahe Beziehungen zu einem Weibe zu treten, das der gleichen Rasse oder Nationalität angehört wie er selbst oder – richtiger gesagt – wie seine Mutter. Hier werden also gegen die Möglichkeit der Inzestes ganz besondere Maßregeln getroffen. Der Neurotiker flieht vor dem mütterlichen Typus zu solchen Frauen, welche in Erscheinung und Wesen der Mutter (oder Schwester) möglichst entgegengesetzt sind. Diese Flucht ist eine Folge seiner übermäßigen 'Inzestscheu'.¹³⁵

Hilda schreef dat ze het niet vergezocht vond om vast te stellen dat veel van het bovenstaande betrekking had op de partnerkeuze van haar vader. Hilda verwoordde hoogstwaarschijnlijk de mening van haar moeder in deze. Ze beschreef haar moeder als een modern uitzierende vrouw, een intellectueel, die geheel wars was van alle religieuze praktijken. Een progressieve vrouw die hield van theater, concerten en een druk sociaal leven. Ze zou in alles het tegenovergestelde zijn van de moeder van Abraham. Abraham zou volgens haar een partner hebben gekozen die zo ver mogelijk van zijn eigen moeder afstond.

Maar Abraham had een partner gekozen die eigenlijk veel overeenkomsten vertoonde met zijn moeder. Hedwig had dezelfde nationaliteit. Ze kwam uit de goeude Duits-Joodse middenklasse net als hijzelf. Ze was net als Abrahams moeder veeleisend.

Hilda's beschrijving zegt vooral iets over hoe Hedwig aankeek tegen de familie van Abraham.

Abrahams familie was joods-orthodox, waar Hedwig niets van moest hebben. Ze waren niet afkomstig uit de bruisende wereldstad Berlijn maar uit het kleinsteedse Bremen. Het was duidelijk dat Hedwig niet veel ophad met Abrahams familie. Na zijn dood zou ze hen vrijwel niet meer zien.¹³⁶ Uit haar latere omgang met de dochter van Abrahams broer Max bleek dat ze neerkeek op haar schoonfamilie.¹³⁷

HOOFDSTUK 4

Burghölzli

Abrahams pogingen om een assistentenplaats in Zürich te krijgen hadden eindelijk succes. Op 8 december 1904 begon hij als tweede assistent in de Burghölzli-kliniek.¹³⁸ Hij vond het een openbaring na het geestdodende Dalldorf. Enkele jaren later schreef hij er aan Freud het volgende over:

Die Berliner Kollegen kenne ich gut. Ich war über drei Jahre in der Berliner Irrenanstalt Dalldorf Arzt, bis ich es nicht mehr aushielt. Ich weiß, wie schwer es im medizinischen Berlin ist, gegen eine Schulmeinung aufzukommen. In Zürich habe ich aufgeatmet. Keine Klinik in Deutschland hätte mir auch nur einen Teil dessen geboten, was ich hier vorgefunden habe.¹³⁹

De weinig inspirerende omgeving was niet de enige reden voor Abrahams vertrek. Hij wilde trouwen maar had in Dalldorf geen enkel vooruitzicht op een salaris waarmee hij een gezin zou kunnen onderhouden. Abraham kreeg een lovend getuigschrift mee. Hierin stond dat hij eerst had gewerkt als volontair, dus onbezoldigd met alleen kost en inwoning en daarna als assistent.¹⁴⁰ Lovend was men over zijn gedrag ten opzichte van patiënten, directie en collega's.

Abrahams nieuwe directeur, Bleuler, schreef over Abraham toen hij een verblijfsvergunning voor hem aanvraag bij het ministerie van Volksgezondheid, dat Abraham een uitstekende aanbeveling had gekregen van zijn directeur en vele jaren ervaring had met zelfstandig psychiatrisch werk in Dalldorf. Bleuler schreef ook dat Abraham in Zürich wilde komen werken omdat zijn ras hem verhinderde promotie te maken in Berlijn. Hij voegde eraan toe dat zijn Noord-Duitse taalgebruik een tekortkoming was die men niet al te zwaar moest laten wegen. Elk instituut, en met name een kliniek, heeft baat bij een frisse wind van buitenaf. Een uitstekende buitenlander verdient de voorkeur boven een minder competente landgenoot.¹⁴¹ Het Noord-Duitse taalgebruik vormde een bezwaar omdat in Zürich een Zwitsers Duits gesproken werd en de patiënten het Noord-Duits moeilijk konden verstaan.

Hilda Abraham rept er niet over dat één van de redenen van Abrahams vertrek uit de Dalldorf was dat hij met zijn joodse achtergrond geen promotie kon maken. Zij noemde vooral zijn huwelijksplannen. Bleuler benoemde het probleem echter onomwonden.

Eugen Bleuler

Hoe zou de psychoanalyse zich ontwikkeld hebben zonder Eugen Bleuler en de psychiatrische universiteitskliniek Burghölzli?

Vrijwel alle belangrijke psychoanalytici uit de beginjaren van de psychoanalyse kwamen van Burghölzli, waren daar in aanraking gekomen met het werk van Freud en waren er opgeleid. Om er enkele te noemen: Carl Gustav Jung (1875-1961) en Ludwig Binswanger (1881-1966), beiden afkomstig uit Zwitserland; Johan van Ophuijsen (1882-1950) uit Nederland; Sabina Spielrein (1885-1942) uit Rusland; Otto Gross (1877-1920) uit Oostenrijk; Max Eitingon (1881-1943), geboren in Rusland en vanaf 1893 opgegroeid in Leipzig, en Abraham A. Brill (1874-1948) uit de Verenigde Staten. Ernest Jones (1879-1958) uit Engeland kwam Jung opzoeken in de Burghölzli-kliniek.¹⁴² Hij had hem ontmoet op het eerste psychiatrische congres in Amsterdam. Vervolgens kwam Jones naar het eerste psychoanalytische congres in Salzburg en ontmoette daar Freud. Sándor Ferenczi (1873-1933) uit Hongarije, werd door zijn collega dr. Stein meegenomen naar Jung in Burghölzli en bezocht vervolgens op 2 februari 1908 Freud in Wenen, waarna zich binnen de kortste keren een hechte vriendschap tussen Ferenczi en Freud ontwikkelde.¹⁴³

Peter Loewenberg vergelijkt in zijn artikel 'The creation of a scientific community: The Burghölzli, 1902-1914' Burghölzli met andere groepen, zoals het Bauhaus (1920-1933) in Weimar en Dessau en de Enrico-Fermi groep (1925-1938) van nucleaire fysici in Rome, waarin zich een enorme creativiteit en onderlinge inspiratie heeft samengebaldd.¹⁴⁴

Aan het begin van de twintigste eeuw was Zürich een uitzonderlijke stad. De kleine gemeenschap groeide snel en was niet alleen een centrum van textiel-, machine- en staalindustrie, maar ook een bakermat van zeer uiteenlopende culturele en politieke ontwikkelingen. Het recht op politiek asiel was vastgelegd in de Zwitserse federale constitutie van 1848. In de negentiende eeuw vluchtten Russische revolutionairen zoals Alexander Herzen en Michael Bakoenin naar Zwitserland. Eind negentiende eeuw waren het de Duitse socialisten zoals Wilhelm Liebknecht en August Babel die naar Zwitserland vluchtten vanwege Bismarcks antisocialistische wetten.

Voor de Eerste Wereldoorlog woonde James Joyce in Zürich evenals Albert Einstein en Lenin. Zürich was in die tijd de enige Duitssprekende stad waar an-

archisten hun ideeën konden ventileren zonder angst om opgepakt te worden. In Zürich was ook de enige Duitstalige universiteit waar vrouwen geneeskunde konden studeren. De eerste vrouwelijke student werd in 1870 toegelaten. Rosa Luxemburg, afkomstig uit Polen, ging in 1889 in Zürich studeren, promoveerde en woonde er tot 1898.¹⁴⁵

De Burghölzli-kliniek werd beroemd onder Auguste Forel (1848-1931), die vanaf 1879 directeur was en tegelijkertijd hoogleraar psychiatrie aan de universiteit van Zürich. De kliniek kreeg wereldfaam onder Forels opvolger Bleuler, die directeur en hoogleraar psychiatrie werd in 1898. Bleuler was afkomstig uit een boerenfamilie in Zollikorn aan de oostelijke oever van het meer van Zürich.¹⁴⁶ Hij was de eerste van zijn familie die meer opleiding genoot dan de lagere school. Zijn vader verliet de boerderij om een klein winkeltje te beginnen in het dorp en boekhouder te worden van de plaatselijke school. Zowel Bleulers vader als zijn grootvader waren actief betrokken bij de politieke schermutselingen die uiteindelijk zouden leiden tot de hervormingen van de Züricher liberalen van 1830, waarbij onder andere bereikt werd dat boeren handel mochten gaan drijven, beroepen uit mochten oefenen en toegang konden krijgen tot de hogere opleidingen van de in 1833 opgerichte universiteit van Zürich. Het werd in Bleulers familie zonder meer geaccepteerd dat Bleuler de vruchten zou plukken van de politieke acties van zijn vader en grootvader en geneeskunde zou gaan studeren met als specialisatie psychiatrie. Dat laatste vanwege zijn ernstig psychotische zuster.¹⁴⁷

Bleuler studeerde eerst in Zürich en daarna in Parijs bij Charcot.¹⁴⁸ Hij werd Forels assistent in Burghölzli. Op 29-jarige leeftijd in 1886 werd hij directeur van de psychiatrische kliniek Rheinau. Twaalf jaar later volgde zijn benoeming tot directeur van de Burghölzli-kliniek.¹⁴⁹

Veel inwoners van Bleulers geboortedorp Zollikorn verdienden wat bij door te werken in Burghölzli en zo hoorde Bleuler van jongsafaan de verhalen over directeurs die niet naar de patiënten omkeken, alleen met hun eigen onderzoek bezig waren en hun patiënten niet konden verstaan omdat ze Hoogduits spraken en de Zwitserse dialecten niet kenden.

Bleuler besloot het anders te doen toen hij directeur werd. Hij wilde zich in de eerste plaats richten op de patiënten en in hun eigen dialect met ze praten.¹⁵⁰

De psychiatrie bevond zich aan het eind van de negentiende eeuw op een dood spoor en Bleuler was op zoek naar nieuwe verklaringsmodellen. Hij was enthousiast over Freuds nieuwe ideeën en verdedigde ze tegen de zware kritiek van de gevestigde Duitse psychiatrie.

Bleuler was, evenals Charcot, één van de pioniers die orde bracht in de onnauwkeurige diagnostiek van de psychische aandoeningen in die dagen. Hij introduceerde het begrip 'schizofrenie' in plaats van 'dementia praecox' en daarnaast de begrippen 'ambivalentie' en 'autisme'. Zijn boeken *Dementia praecox oder die*

Gruppe der Schizophrenien uit 1911 en *Lehrbuch der Psychiatrie* uit 1916 waren baanbrekend.

In *Dementia praecox* classificeert Bleuler de symptomen van schizofrenie, waarbij hij gebruik maakt van de later beroemd geworden vier A's.

- 1 Het belangrijkste symptoom van schizofrenie is een losheid van associaties, vergelijkbaar met wat er gebeurt in dromen of dagdromen,
- 2 affectieve onverschilligheid en ongepast gedrag,
- 3 'autisme', een term die werd gebruikt om aan te duiden dat het contact met de omgeving grotendeels weg is en alle aandacht van de patiënt gericht is op een geheel eigen wereld,
- 4 'ambivalentie', een term die werd uitgevonden door Bleuler en later overgenomen door Freud en staat voor tegengestelde gevoelens.

Bleulers therapeutische principe was, dat er tussen patiënt en behandelaar een sterke persoonlijke band moest bestaan. Hij woonde met zijn gezin tussen de patienten en de eetkamer van de Bleulers kwam direct uit op de vrouwenafdeling van de kliniek. Het was niet ongevoerd dat patienten samen met de artsen de maaltijd gebruikten of meededen aan onderzoek. Bleuler beschouwde psychotische symptomen altijd als behandelbaar, er was hoop op verbetering. Hij benadrukte dat er zowel aandacht moest zijn voor de persoonlijkheid van de patiënt als die van de dokter. Dat laatste betekende aandacht voor de tegenoverdracht, oftewel het geheel van bewuste of onbewuste gevoelens van de dokter of therapeut voor de patient.¹⁵¹

Bleuler en Freud hebben van 1904 tot 1937 met elkaar gecorrespondeerd en hadden grote waardering voor elkaar. Hun correspondentie begon in 1904 toen Bleuler Freud een aantal van zijn dromen stuurde en Freud vroeg om hem te helpen met de interpretatie.

Bleuler was overtuigd van het bestaan van een dynamisch onbewuste, van vroegkinderlijke seksualiteit en van het feit dat onderdrukte seksualiteit wordt omgezet in angst. Hij schreef Freud dat het interpreteren van dromen in Burghölzli een groepsactiviteit was geworden, waarbij hij ook zijn eigen dromen voorlegde aan zijn vrouw en de assistenten. Op een keer had Bleuler een eigen droom voorgelegd toen hij weggeroepen werd. Bij terugkomst had men zijn droom geïnterpreteerd, maar zodanig dat hij er niets meer van zichzelf in herkende. De complexen van zijn vrouw, die de leiding overgenomen had bij het interpreteren, kwamen echter heel duidelijk naar voren. Bleuler schreef Freud dat zulke beginnersfouten zich nu niet meer voordeden. Tegenwoordig was de ervaring in Burghölzli dat een duiding alleen klopt, als de dromer het gevoel heeft, dit is het.¹⁵²

Freud was zich heel goed bewust van het grote belang van Bleuler en Burghölzli voor de ontwikkeling en verspreiding van de psychoanalyse. Hij schreef in 1914 in 'Zur Geschichte der psychoanalytischen Bewegung' dat de Burghölzli-kliniek

in Zürich de enige plek was waar zich een dergelijke hechte groep aanhangers bevond, waar men in een algemene kliniek psychoanalytisch onderzoek kon doen en docenten de psychoanalytische theorieën als integraal onderdeel van hun cursus opnamen. Alleen in Zürich had men de mogelijkheid de nieuwe methode te leren en er in de praktijk mee te werken. Freud schreef ook dat de meeste van zijn volgelingen en medewerkers in die tijd dan ook uit Zürich kwamen.¹⁵³

Ronald Clark beschrijft in zijn biografie van Freud, *The man and the cause*, dat Zwitserland meer deed dan alleen zorgen voor een grotere verspreiding van Freuds ideeën. Het maakte mogelijk dat ze toegepast werden op een veel grotere en volkomen andersoortige groep mensen dan ooit behandeld zou zijn door een kleine groep Weense doktoren met een eigen praktijk.¹⁵⁴

Bleulers belang voor de introductie, de ontwikkeling en de verspreiding van de psychoanalyse is erg onderschat. Daar zijn een aantal oorzaken voor aan te wijzen: Ten eerste is Freud is zo beroemd geworden en gebleven dat niemand zich meer lijkt te kunnen voorstellen dat hij ooit nog niet beroemd was. Toch was dat in 1907 het geval. Freud was toen 51 jaar oud, bezat enige bekendheid onder collega's, maar zijn ideeën waren omstreden. Van de *Traumdeutung* waren nog maar heel weinig exemplaren verkocht. Bleuler was ongeveer even oud als Freud maar een van de beroemdste psychiaters van die tijd met een hele goede reputatie. Het feit dat Bleuler zich jarenlang intensief met Freuds werk bezighield en anderen inspireerde om hetzelfde te doen heeft voor Freud de doorbraak betekend.

Ten tweede is Jung zo'n prominente plaats gaan innemen in de beginjaren van de psychoanalytische beweging dat men abusievelijk is gaan denken dat hij de psychoanalyse introduceerde in Burghölzli.¹⁵⁵ Door Bleuler is Jung met de psychoanalyse in aanraking gekomen. Toen Jung nog maar net in de Burghölzli-kliniek werkte als assistent vroeg Bleuler hem om op een stafbijeenkomst de *Traumdeutung* te bespreken. Jung las en besprak het boek, maar was niet onder de indruk. Pas bij een tweede lezing in 1903 raakte hij enthousiast.¹⁵⁶

Ten derde groeiden Freud en Bleuler in de loop van de tijd uit elkaar omdat Bleuler een andere instelling had ten aanzien van psychoanalyse dan Freud. Bleuler zocht voor elke patiënt de behandelmethode waar deze naar zijn idee het meest bij gebaat zou zijn. Dat kon psychoanalyse zijn maar ook een andere behandeling. Freud richtte zich exclusief op de psychoanalyse. De psychoanalytische geschiedschrijving heeft Bleuler vanwege de verwijdering tussen hen beiden abusievelijk ingedeeld in het vijandelijke kamp van Jung. Daarbij zag men over het hoofd dat het contact tussen Bleuler en Jung zeer moeizaam was.

Ten vierde heeft Jones op de geschiedschrijving over de psychoanalyse met zijn driedelige biografie van Freud erg veel invloed gehad.¹⁵⁷ Zijn biografie is als getuigenis van een psychoanalyticus die de ontwikkelingsgeschiedenis van het vak

zelf heeft meegemaakt van groot belang. Tegelijkertijd staan er nogal wat fouten in. Zo schreef Jones in deel II dat de belangstelling voor de psychoanalyse in de Burghölzli-kliniek vooral van Jung kwam, terwijl Bleuler zich erin verdiepte. De belangstelling begon echter bij Bleuler, lang voordat Jung er door Bleuler in geïnteresseerd raakte.¹⁵⁸ Jones schreef ook de associatietesten toe aan Jung, terwijl Jung de associatietesten in opdracht van Bleuler uitvoerde. Bleuler bedacht ook de eerste serie woorden waarop geassocieerd moest worden door de patiënten. Jones schreef de moeilijkheden tussen Jung en Bleuler toe aan het feit dat Jung in 1909 weer alcohol was gaan drinken.¹⁵⁹ In werkelijkheid was Bleuler echter zeer ontstemd over het feit dat Jung een verhouding was begonnen met een patiënte. Jones beschreef Bleuler ronduit negatief. Hij kende hem nauwelijks en is waarschijnlijk afgegaan op informatie van Jung. Jones benadrukt Bleulers ambivalentie en wekt zo de indruk dat Bleuler soms voor en soms tegen de psychoanalyse was.¹⁶⁰ Bleuler stond echter kritisch-enthousiast tegenover de psychoanalyse. Hij vond sommige onderdelen van de psychoanalytische theorie zeer goed en andere onderdelen onwetenschappelijk.

Carl Gustav Jung

December 1900 direct na zijn afstuderen trad Jung (1875- 1961) als assistent in dienst bij Bleuler in Burghölzli. Deirdre Bair beschrijft in haar uitgebreide biografie van Jung hoe hij op de drempel werd opgewacht door Bleuler, die tot Jungs schrik zijn bescheiden bagage overnam en helemaal naar de bovenste verdieping van het gebouw droeg.¹⁶¹

Jung had geneeskunde gestudeerd in Bazel, had daar openlijk een conflict gehad met zijn hoogleraar professor Wille over de behandeling van psychiatrische patiënten en te horen gekregen dat hij niet aanbevolen zou worden voor een assistentschap en uit zou moeten kijken naar een baan elders. Vandaar dat Jung in Zürich solliciteerde en de reden van zijn sollicitatie angstvallig geheim hield.¹⁶²

Jung was afkomstig uit een arm domineesgezin in Keswill, Zwitserland, en heeft zijn hele leven in Zwitserland gewoond. Hij was het vierde, doch eerste overlevende kind van zijn ouders. Er zou na hem nog één zusje volgen. Zijn vader was een huistiran, die soms enorme woede uitbarstingen kon hebben, maar in gezelschap van anderen meegaand leek. Paul Jung (1842-1896) had een studieus leven willen hebben en niet een leven als dominee. Jungs moeder, Emilie Preiswerk (1848-1923), ongelukkig en instabiel, groeide op in een gezin waar het de gewoonste zaak van de wereld werd gevonden als je visioenen had.¹⁶³ Emilie Preiswerk reageerde op haar doodgeboren kinderen van 1870, '72 en '73 door zich terug te trekken uit de realiteit. Ze gaf de voorkeur aan het gezelschap van haar geesten boven het

parochieleven. Ze werd erg dik en bleef dat de rest van haar leven. Jungs ouders verhuisden veel en gingen uiteindelijk in de buurt van Basel wonen.¹⁶⁴

Jung reageerde op de moeilijkheden en ruzies van zijn ouders door zich terug te trekken. Hij werd een in zichzelf gekeerde jongen en was van jongs af aan gekweld door verwarrende dromen. Hij voedde zijn fantasielevens door alles te lezen wat hij in handen kreeg. Toch had hij ook vrienden en haalde kwajongensstreken uit. Zijn leven lang maakte Jung op de mensen om hem heen een zeer tegenstrijdige indruk.¹⁶⁵ Vriendelijk maar ook moeilijk, nu eens onderhoudend dan weer gesloten, uiterlijk vol zelfvertrouwen, maar toch zeer gevoelig voor kritiek. Hij maakte een krachtige indruk met zijn grote robuuste gestalte, Germaanse trekken en welbespraaktheid. Ernest Jones die hem in 1907 voor het eerst ontmoette, beschrijft zijn vlugge geest, energie en vrolijkheid, maar ook zijn lichtgeraaktheid.¹⁶⁶ Jung gaf in 1907 een lezing over psychoanalyse op het psychiatrische congres in Amsterdam en overschreed de hem toegemeten tijd. Toen hij daarop gewezen werd reageerde Jung fel alsof hij persoonlijk werd aangevallen, wat een slechte indruk maakte op de toehoorders. Het onderwerp van de lezing was Jungs eerste psychoanalytische behandeling van de patiënte Sabina Spielrein.¹⁶⁷

Jung raakte verschillende keren in zijn leven in een ernstige crises en bleef een sterke hang naar het occulte houden zoals zijn moeder die ook had gehad.

Het dagelijks leven in Burghölzli

De kliniek had een kleine staf in verhouding tot het grote aantal patiënten, de staf was zwaar belast en moest hard werken. In 1870 waren er 121 patiënten, maar in 1907 waren het er al 410.¹⁶⁸ Naast Bleuler als geneesheer-directeur was er een tweede arts en waren er drie arts-assistenten, die soms werden bijgestaan door volontairs. Het dagelijks leven in de kliniek werd geregeld door 80 mannelijke en vrouwelijke oppassers.

Iedereen had internaatsplicht, wat betekende dat men dag en nacht in de kliniek verbleef. De directeur en de tweede arts woonden in de kliniek met hun gezinnen. De arts-assistenten en volontairs hadden een eigen kamer. De oppassers sliepen op opklapbedden bij de patiënten op zaal of op de gang. Getrouwde oppassers mochten 1 dag in de week naar huis.

Bleuler was de personificatie van werk en plicht en hij verwachtte van zijn staf eenzelfde inzet en een ongelimiteerde toewijding aan de patiënten.¹⁶⁹

De inwonende artsen maakten hun eerste ronde 's morgens vroeg voor de dagelijkse stafvergadering om 8.30, waar ze over de patiënten rapporteerden. Twee of drie keer per week was er een bijeenkomst waar stafleden onder leiding van Bleuler discussieerden over de gevalsbeschrijvingen van nieuwe patiënten.¹⁷⁰

De avondrondes vonden plaats tussen 17.00 en 19.00. Er waren geen secretaresses en de artsen en arts-assistenten moesten hun eigen gevalsbeschrijvingen uittypen. Ze waren vaak tot 22.00 of 23.00 aan het werk. De deuren van de kliniek gingen 's avonds om 10 uur dicht. Junior assistenten hadden geen sleutel en als ze na 10 uur 's avonds thuis wilden komen moesten ze een sleutel lenen van een oudere collega.

Bleuler toonde een ongelooflijke toewijding. Hij maakte vijf tot zes keer per dag korte rondes over de afdelingen.¹⁷¹ Alphonse Maeder, die in die periode in de kliniek werkte meldde er later over, dat alles draaide om de patiënt. Als student leerde je om met de patiënten te praten. Burghölzli was een soort fabriek waar je heel hard werkte en slecht betaald kreeg. Iedereen van de hoogleraar tot het jongste staflid was volledig geabsorbeerd door zijn werk. Alcohol abstinentie was verplicht. Bleuler was tegen iedereen vriendelijk en speelde nooit de baas.¹⁷²

Het is opmerkelijk dat Jung die negen jaar in de kliniek heeft gewerkt, van 1900-1909, in zijn autobiografie de naam van Bleuler niet noemt en over Burghölzli schrijft dat de psychiaters er alleen geïnteresseerd waren in de beschrijving van symptomen en het labelen van patiënten. De psychologie van de psychiatrische patiënt speelde volgens Jung geen enkele rol. Een uitspraak die weersproken is door ieder ander die met Bleuler heeft gewerkt.¹⁷³

Als directeur van de psychiatrische kliniek Rheinau had Bleuler gedurende twaalf jaar een eigen werkwijze ontwikkeld. Zijn startpunt was geweest dat hij een tot dusver onbegrepen categorie patiënten, de schizofrenen, wilde begrijpen.¹⁷⁴ Bleuler woonde in die jaren continu tussen zijn patiënten, praatte met hen in hun eigen dialect en probeerde hun zogenaamd zinloze uitingen en wanen op alle mogelijke manieren te doorgronden. In Burghölzli zette Bleuler dit onderzoek voort en gaf hij in 1901 Jung in dat kader de opdracht associatie-experimenten uit te voeren. Het onderzoek is beroemd geworden en daarmee ook Jung.¹⁷⁵

Het associatie-onderzoek had aanvankelijk niets met psychoanalyse te maken. In die tijd was de behandelmethode voor hysterische patiënten – als ze al behandeld werden – in Burghölzli de hypnose, die was geïntroduceerd door Forel.¹⁷⁶ Jung deed het associatie-onderzoek vooral samen met Riklin.¹⁷⁷

Na verloop van tijd ontdekte Jung overeenkomsten tussen zijn waarnemingen bij hysterische patiënten en Freuds theorie, met name toen er niet zozeer aandacht werd geschonken aan de regelmatigheden als wel aan de onregelmatigheden.

Zo reageerden patiënten soms opeens pas na een veel langere tijd op een woord of verspraken ze zich. Achter die stiltes of versprekingen bleek vaak een verdrongen, sterk gevoelsmatige lading te zitten. Jung kwam tot de ontdekking dat veel

gekke symptomen en gedragingen van zijn patiënten een betekenis hadden wanneer men ze in verband bracht met het verloop van hun leven, hun wensen en verlangens.¹⁷⁸

Jung raakte steeds enthousiaster over de psychoanalyse, hetgeen nog versterkt werd door de eerste analyse die hij verrichtte. Zijn analysant Sabina Spielrein veranderde in een halfjaar van een zwaar psychotische patiënte, die de hele afdeling terroriseerde, in een redelijk goed functionerende jonge vrouw die haar studie geneeskunde oppakte en meehielp met de experimenten in de kliniek. Het was verbluffend. Zij bleef een halfjaar intern in de kliniek van eind 1904 tot 1 juni 1905. Daarna bleef zij nog vier jaar ambulantly in behandeling bij Jung.

In 1908 ontstond er tussen Spielrein en Jung een liefdesrelatie die leidde tot het afbreken van de behandeling in 1909.¹⁷⁹

Abrahams aanstelling in de Burghölzli-kliniek

Voor Abraham brak eind 1904 een geheel nieuwe periode in zijn leven aan met inspirerend werk, door zijn verloving en het wonen in Zwitserland. Hij werd al vrij snel, in mei 1905, van tweede assistent tot eerste assistent bevorderd met een salaris van 2200 franken per jaar. Deze plek kwam vrij omdat Jung tweede arts werd en met zijn gezin op de tweede verdieping van Burghölzli ging wonen. Jung en Abraham konden aanvankelijk goed opschieten. Toen Hedwig Bürgner in 1905 op bezoek kwam gaf Jung ter ere van haar zelfs een feestje.¹⁸⁰

Abraham en Hedwig hielden contact door veel brieven – die helaas niet bewaard zijn gebleven –, cadeautjes en zo veel mogelijk bezoeken. In mei 1905 vierden ze samen Abrahams verjaardag aan de Wannsee in Berlijn, een gebeurtenis die Abraham 20 jaar later nog in een vers beschreef op de laatste verjaardag die hij zou vieren. Abraham stuurde Hedwig met de cadeautjes veel liefdevolle kattedellichtjes die Hilda in de jaren zestig nog in haar bezit had maar die nadien verloren zijn gegaan. Hilda schreef dat uit de kleine briefjes bleek hoe teder en warm haar vader was en dat dit zijn weerklank vond bij haar moeder die een terughoudender natuur had. Abraham is het altijd blijven doen: kleine briefjes en gedichtjes schrijven voor zowel Hedwig als voor zijn beide kinderen. Hilda gaf toe dat ze het destijds niet altijd op waarde wisten te schatten. Toen de kinderen groter werden vonden ze het maar kinderachtig van hun vader.¹⁸¹

Zwitserland was zeer bureaucratisch en Abraham kon zich voor toestemming voor zijn vakanties niet tot zijn eigen directeur wenden maar moest een schriftelijk verzoek richten aan de Direktion des Gesundheitswesens des Kantons. De dag na zijn vakantie moest hij melden dat hij weer begonnen was. Bleuler moest de hele gang van zaken binnen de kliniek schriftelijk rapporteren. Het zorgde voor een

ongelooflijke hoeveelheid administratie en maakt het des te verbazingwekkender dat hij zo veel tijd aan de patiënten wist te besteden.¹⁸²

Abrahams aanstaande schoonvader Philipp Bürgner bracht samen met zijn zoon Hans en dochter Hedwig de zomervakantie van 1905 door in Zwitserland, in Elem in het kanton Glarus. Abraham voegde zich bij hen wanneer het maar mogelijk was. Hans herinnerde zich later een opmerkelijke bestijging van de Churfirten samen met Abraham, waarbij die van mening was dat er een snellere en lichtere route naar boven bestond. Na twee uur vruchteloos zoeken moesten ze langs dezelfde weg weer afdalen. Het bleef een zich vaak herhalend patroon: het steeds weer zoeken naar een nieuwe en betere route, dat vaak mislukte. Op een andere tocht vergezelde Hedwig haar broer en haar verloofde. Hun gids had de hele nacht niet geslapen omdat zijn vrouw die nacht bevallen was. Hij was zo moe dat ze verdwaalden en de nacht buiten moesten doorbrengen.

Abraham was een goede bergklimmer. In de *Alpina*, het tijdschrift van de Zwitserse Alpenvereniging, stond dat Abraham samen met zijn gids G. Fiorelli als eerste de Punta Scione heeft beklommen en van daaruit een tweede naamloze top, die hij Punta Daelli noemde naar een bergbeklimmer die recentelijk bij de beklimming van deze top gewond was geraakt.¹⁸³

Abraham en Hedwig wilden zo snel mogelijk trouwen maar stuitten op het probleem dat de Burghölzli-kliniek daar niet op berekend was. Er was binnen de kliniek plaats voor twee gezinnen, van de directeur en de tweede arts, maar er was geen plaats voor een getrouwde assistent. Abraham verzocht de verantwoordelijke autoriteiten daarom of hij buiten de kliniek mocht wonen. Bleuler ondersteunde het verzoek met een eigen brief, waarin hij stelde dat het voor de huidige behandeling van de patiënten van belang was dat er naast de eerste en de tweede arts nog een ervaren arts in de kliniek aanwezig was. Dat zou echter alleen te realiseren zijn als de arts-assistenten de mogelijkheid kregen om te trouwen. Bleuler voegde eraan toe dat Abraham zo betrouwbaar was dat hij ervan overtuigd was dat hij, ook als hij buiten de kliniek woonde, zijn plichten zou vervullen.¹⁸⁴

Abraham kreeg toestemming, een unicum in de geschiedenis van de Burghölzli-kliniek. Ook kreeg hij, nu hij buiten de kliniek woonde, duizend franken per jaar extra voor kost en inwoning en een telefoonaansluiting zodat hij snel bereikbaar zou zijn.

Het paar huurde een appartement in een prachtig nieuw Jugendstilpand niet ver van de kliniek. Het is heden ten dage nog steeds te bewonderen, al is er veel meer bebouwing omheen gekomen. Een ander appartement in hetzelfde gebouw had Jung gehuurd voor zijn moeder en zuster.¹⁸⁵

De verbintenissen

Het huwelijk op 23 januari 1906 in Berlijn vergde heel wat organisatie om iedereen tevreden te stellen. De ouders van Abraham zouden diep gekwetst zijn als er alleen een ambtelijk huwelijk was geweest terwijl Hedwigs familie weliswaar Joods was maar geen enkele binding meer had met de religieuze gebruiken en rituelen. De ceremonie vond uiteindelijk plaats in een zaal en werd voltrokken door een rabbi. Volgens Hilda had haar moeder moeite om zich tijdens de ceremonie goed te houden omdat Karl en Hans grapjes maakten over de rabbi die ze daarvoor slechts één keer getroffen hadden.

Zou het echt zo gegaan zijn? Deze informatie is afkomstig van Hedwig, die al door lijkt te willen benadrukken dat ze geheel areligieus was. Wellicht heeft Abraham een grapje gemaakt tegen Hans tijdens het ritueel, maar het is niet goed voorstelbaar dat Abraham de hele ceremonie belachelijk zou hebben gemaakt, terwijl hij zo dol op zijn ouders was.

Bij het bruiloftsdiner hadden alle gasten die kosjer aten speciaal gemerkte stoelen en zo lukte het om de huwelijksdag in goede harmonie te laten verlopen.

Na een korte huwelijksreis betrok het jonge paar het appartement aan de Forchstrasse. Hedwig vond het moeilijk, ze miste haar familie en vrienden en ze miste Berlijn. Ze was veel alleen omdat Abraham hele lange dagen maakte. Aanvankelijk waren Jungs moeder en zuster heel hartelijk, maar van de ene dag op de andere, spraken ze in de winter van 1906-1907 plotseling niet meer tegen Hedwig. Hilda vermoedde dat de omslag plaatsvond toen Abraham en Jung problemen kregen.

Bleuler had toen hij aangesteld werd in Burghölzli met zijn vriend en collega Constantin von Monakow, een neuroloog van Russische afkomst, een discussiegroep gevormd. Monakow was buitengewoon hoogleraar in Zürich en had een kleine privékliniek. In 1906 bestond de groep uit de artsen van Burghölzli, Jung, Abraham en Emma Fürst. Later in dat jaar sloten ook Ludwig Binswanger en Max Eitingon zich aan. Bovendien namen er medewerkers en gasten van Monakow aan deel. Tot slot behoorden Hedwig Waser, de vrouw van Bleuler en een gepromoveerde Germaniste, Emma, de vrouw van Jung en Hedwig, de vrouw van Abraham tot het gezelschap.¹⁸⁶ Heel uitzonderlijk was dat de echtgenotes van de artsen gewoon deelnamen aan de discussie en hun dromen vertelden. Toen de kennis van de groep over onbewuste verlangens en impulsen toenam verboden de artsen hun vrouwen echter om nog dromen te vertellen. Hedwig vertelde later dat de Bleulers, de Jungs, zichzelf en Abraham en dr. Meijer elkaar ook dromen vertelden om het duiden te oefenen. Zoals Abraham de psychoanalytische theorie ook uitprobeerde op zijn patiënten.¹⁸⁷

Hedwig probeerde zich Karls interessegebieden eigen te maken door te lezen en door naar lezingen over psychiatrie te gaan. Ze was gefascineerd door de psy-

choanalyse en las altijd Abrahams artikelen die ze samen bediscussieerden. Ze hielden ook allebei van literatuur, in het bijzonder van Heinrich Heine en Gottfried Keller.

Hilda beschreef hoe haar ouders liefdevol met elkaar omgingen en vooral haar vader haar moeder met veel kleine attenties bedacht. Hedwig was gereserveerder maar maakte toch elk jaar een gedichtje voor zijn verjaardag.¹⁸⁸ Ze hadden veel bezoek van vrienden en familie en ondernamen, wanneer ze maar konden, lange wandeltochten. Hilda's typering van de seksuele relatie van haar ouders was zeer verhullend, ze schreef als volgt:

Sicherlich brachten die Jahre 1906/07 meinem Vater die beiden gewichtigsten und dauerhaftesten Beziehungen seines Erwachsenenlebens. Seine Ehe wurde das, was er im begrifflichen Rahmen der genitalen Phase und dem der genitalen Objektbeziehung beschrieb. Er spricht von der Überwindung ödipaler Strebungen und ödipaler Rivalität. 'So geht die Erreichung der höchsten Organisationsstufe der Libido mit einem abschließenden Entwicklungsakt im Bereich der Objektliebe Hand in Hand.' Im Schlußteil einer anderen Arbeit spricht er von der Erreichung der genitalen Reife als einem Stadium der Nach-Ambivalenz, in dem das Liebesobjekt als ganzes Objekt wahrgenommen wird und in dem die vorteilhaftesten Züge jeder Entwicklungsphase gegenwärtig sind.¹⁸⁹

Vervolgens haalde ze ook nog aan wat Abraham zelf aan het eind van zijn leven over dit onderwerp schreef:

Die endgültige Stufe der Charakterbildung läßt überall Beziehungen zu den voraufgegangenen Phasen erkennen. Sie entnimmt aus ihnen dasjenige, was für eine günstige Einstellung zu den Objekten notwendig ist. Von der frühen oralen Stufe entlehnt sie die vorwärtsstrebende Energie, aus der analen Quelle Ausdauer, Beharrlichkeit und andere Züge, aus der Quelle des Sadismus die zum Lebenskampf nötigen Energien.¹⁹⁰

Hilda vervolgde zelf met het volgende:

Dieser gegen Ende seines Lebens geschriebenen Abschnitt war eine abschließende Zusammenfassung dessen, was er für sich selbst als lohnenswert zu erreichen empfand und was er von einer Frau und den ihm Nahestehenden erwartete. Diese Eigenschaften muß er auch bei Sigmund Freud als vorhanden gesehen haben.¹⁹¹

Wat opvalt aan het bovenstaande is dat Hilda in feite over idealen schreef die bereikt moesten worden en dat zowel Abraham als Freud die idealen naar haar mening bereikten. Persoonlijke intieme details gaf ze niet prijs, de seksuele relatie tussen haar ouders werd vermeden.

Er doemt er in haar relaas een beeld op van een man die hele hoge eisen aan zichzelf stelde en vond dat zijn vrouw en kinderen daar ook aan moesten beantwoorden. Iets verderop in haar biografie noteerde Hilda een anekdote over haar ouders die veel meer zegt dan al het psychoanalytische jargon en meteen aantoonde dat Abraham nog wel degelijk jeugdtrauma's met zich meestorde.

Hilda beschreef hoe Abraham zijn hoogzwangere vrouw (zwanger van Hilda) voorstelde om bij maanlicht de Rigi te beklimmen. Hij vergat echter dat er geen maanlicht zou zijn als ze afdaalden. Het werd een zeer ongemakkelijke tocht naar beneden. Hedwig was erg bang om te vallen en verplaatste zich daarom op handen en voeten zodra ze het pad kwijt waren. Hilda voegde toe dat deze onderneming typerend was voor haar vader die altijd impulsief aan gewaagde ondernemingen begon en nooit geloofde dat er ook maar iets mis kon lopen.¹⁹² In hoofdstuk 8 komt dit incident nog aan de orde. Abraham deed iets heel gevaarlijks en daarmee iets heel agressiefs ten opzichte van de ongeboren baby en ten opzichte van de moeder en lokte in feite een herhaling van het ongeluk van zijn moeder uit. Het was aan Hedwigs tegenwoordigheid van geest te danken dat alles goed afliep.

Agressie ten opzichte van en jaloezie op het gestorven zusje uit zijn vroege jeugd en ook woede op zijn moeder die door haar depressie na het ongeluk voor hem onbereikbaar was, moeten meegespeeld hebben. Hilda schreef dat haar vader in ieder geval een dochttertje wilde terwijl het haar moeder niet veel uitmaakte of ze een zoon of een dochter kreeg.¹⁹³ Ze schreef dat hij het kleine zusje dat hij had verloren, moet hebben willen vervangen, en daar mogelijk toch onbewuste schuldgevoelens over had.

Hilda legde geen verband met de bergtocht. Ze stelde wel dat haar vader zijn moeder mogelijk een kleindochter heeft willen geven ter vervanging van het verlies dat ze 27 jaar eerder had geleden. Op het moment dat Hilda de biografie over haar vader schreef was het al 87 jaar geleden, hetgeen betekent dat het doodgeboren zusje permanent aanwezig moet zijn geweest in Abrahams ouderlijk gezin, zeker voor zijn moeder, maar vervolgens ook voor hemzelf in zijn eigen gezin.

Hedwig wilde graag dat de baby geboren werd op de verjaardag van haar geliefde broer Hans. Op 17 november, de verjaardag van Hans, begonnen de weeën. De bevalling duurde echter lang door Hedwigs relatief nauwe bekken en Hilda werd op 18 november geboren.

De periode vlak na de geboorte van Hilda was heel moeilijk. Hedwig had geen borstvoeding. Hilda was aanvankelijk gezond maar moest erg snel van borstvoeding op flesvoeding overgaan. Vervolgens bleek dat ze geen koemelk verdroeg en

kreeg ze darmkrampen.¹⁹⁴ Hedwigs vader schoot te hulp en stuurde zijn vertrouwde huishoudster. Eerst haalden ze melk bij een voedende moeder en uiteindelijk, toen de baby inmiddels tekenen van rachitis begon te vertonen en een middenoorontsteking kreeg, vonden ze een min.

Hedwig verlangde naar Berlijn en haar familie en vrienden en vond het niet makkelijk om contact te maken met de Zwitsers. Abraham had het heel druk, ze zag hem weinig. Hij schreef veel kleine briefjes dat hij zo graag bij zijn liefde en zijn kleine liefde wilde zijn en jaloers was op hun nauwe samenzijn. Hij schreef ook briefjes uit naam van Hilda aan beide ouders.¹⁹⁵

In januari 1906 was Abraham getrouwd, in november 1906 kreeg hij een dochter. Daartussen ligt de scène in het donker op de berg. De eerste maanden na de geboorte waren er de problemen rond Hilda en voelde Hedwig zich ongelukkig. Abraham probeerde voorjaar 1907 een andere baan te vinden als arts in Zwitserland, maar slaagde daar niet in. Direct na de zomer van 1907 nam hij het besluit uit Zürich te vertrekken. Het verliep allemaal erg snel.

Abraham schreef aan Freud:

Die Berliner Kollegen kenne ich gut. Ich war über drei Jahre in der Berliner Irrenanstalt Dalldorf Arzt, bis ich es nicht mehr aushielt. Ich weiß, wie schwer es im medizinischen Berlin ist, gegen eine Schulmeinung aufzukommen. In Zürich habe ich aufgeatmet. Keine Klinik in Deutschland hätte mir auch nur einen Teil dessen geboten, was ich hier vorgefunden habe. Ich gehe darum auch nicht leicht fort. Aber ich muß an die Zukunft denken, zumal da ich verheiratet bin.¹⁹⁶

Tussen de regels door werd duidelijk dat Abrahams eerste huwelijksjaren verre van makkelijk waren. Hij was zo blij geweest met Zürich na het verstikkende Berlijn – letterlijk en figuurlijk want de berglucht deed zijn longen goed. Nu moest hij terug naar Berlijn. De aanleiding voor zijn haastige vertrek lijkt toch vooral Hedwig, die het in Zürich niet uithield en ongelukkig was. Abraham zou de jaren daarop steeds over het thema schrijven van een man die zo gebonden is aan zijn moeder dat hij zich maar heel moeilijk van haar losmaakt. Als hij zich dan van haar losmaakt dan wendt hij zich monogaam met eenzelfde intensiteit tot één vrouw. Niet zozeer omdat hij dat graag wil maar omdat hij niet anders kan.¹⁹⁷

De eerste ontmoetingen met Freud vanuit de Burghölzli-kliniek

Het is heden ten dage nauwelijks meer voor te stellen dat Freud in 1907, op 52-jarige leeftijd vrijwel geen bekendheid genoot en slechts enkele aanhangers had in de Duitssprekende landen en de Verenigde Staten. De belangstelling die Freud vanuit de Burghölzli-kliniek ten deel viel was voor hem dan ook een geschenk uit de hemel.

Freud werd in de Burghölzli-kliniek al jarenlang gelezen voordat er eerst schriftelijk en later persoonlijk contact met hem werd gelegd.¹⁹⁸ Bleuler begon met Freud te corresponderen in november 1904.¹⁹⁹ Jung stuurde in 1906 zijn *Diagnostische Assoziationsstudien* op naar Freud. In het boek werd Freud aangehaald en vergeleek Jung op een bepaald moment de associatie-experimenten en de psychoanalyse.²⁰⁰ Freuds eerste brief aan Jung van 11 april 1906 was een reactie op het boek dat van hem een warm onthaal kreeg.²⁰¹ Een halfjaar later stuurde Freud Jung het eerste deel van zijn *Sammlung kleiner Schriften zur Neurosenlehre* en eind 1906 stuurde Jung Freud zijn *Dementia praecox* dat in december 1906 was uitgekomen. Freuds reactie is verloren gegaan, maar dat hij kritiek had op het boek blijkt duidelijk uit Jungs reactie.

Jung was gekrenkt en schreef het volgende:

Hochverehrter Herr Professor,

Es tut mir aufrichtig leid, dass ich Ihnen so viel Mühe machen muß. Ich verstehe vollkommen, daß Sie von meinem Buch nichts weniger als befriedigt sein können, denn ich behandle ihre Forschungen darin zu rücksichtslos. Ich bin mir dessen vollkommen bewußt. Mein oberster Grundsatz war mir eben bei der Abfassung: Rücksicht auf das deutsche gelehrte Publikum. Wenn man sich nicht bemüht, diesem siebenköpfigen Ungeheuer alles schmackhaft zugerichtet

auf dem Präsentierteller darzubringen, so nimmt es eben nicht auf, was man bei zahllosen Gelegenheiten schon gesehen hat.

Es liegt darum absolut im Interesse der Sache op alle diejenigen Momente Rücksicht zu nehmen, welche geeignet sind, den Appetit anzuregen. Dazu gehört leider vorderhand noch eine gewisse Reserve und Andeutung eines selbständigen Urteils Ihren Forschungen gegenüber.²⁰²

Jung durfde zich niet echt voor de psychoanalyse uit te spreken. Freud verzachtte zijn kritiek meteen in zijn volgende brief. Jung was voor hem tenslotte van het grootste belang. Freud benadrukte dat hij wel enthousiast was en juist daarom kritiseerde.²⁰³

Het is goed te begrijpen, dat Freud niet echt enthousiast was. In de inleiding van zijn boek loofde Jung Bleuler, Riklin en Freud, om daar meteen op te laten volgen dat hij het seksuele jeugdtrauma niet zo'n grote rol toekende als Freud. Daarbij zou Freuds therapie in het beste geval één van de mogelijke therapieën zijn die misschien niet altijd bood wat men daar theoretisch van veronderstelde. In de rest van het boek werd Freud alleen aangestipt al had Jung wel een gevalbeschrijving van hem opgenomen. Het boek *Dementia praecox* van Jung werd in het algemeen niet zo gunstig ontvangen.²⁰⁴

Jungs terughoudendheid over de psychoanalyse was niet verwonderlijk. Burghölzli was sedert de artikelen van Forel één van de beroemdste klinieken in Europa. Bleuler had een zeer goede reputatie. De associatie-experimenten hadden Jung bekend gemaakt. Zowel Bleuler als Jung zouden hun naam op het spel zetten door zich al te zeer te verbinden met Freud. Jung was voorzichtig.²⁰⁵

Op bezoek bij Freud

In januari 1907 kreeg Freud de eerste bezoeker uit Burghölzli: Eitingon.

Max Eitingon (1881-1943) was de zoon van een zeer vermogende Russische pelshandelaar. Hij groeide op in Duitsland. Doordat hij zwaar stotterde kon hij zijn middelbare school niet afmaken en zodoende geen medische examens afleggen. Via een omweg en diverse andere studies aan de universiteit lukte hem dat uiteindelijk wel en studeerde hij in 1909 af in Zürich, waar hij zich in het wintersemester van 1904-05 gevestigd had.²⁰⁶

Eitingon werkte tijdens zijn studie twee keer kortdurend als vrijwilliger in de Burghölzli-kliniek bij Bleuler en Jung, van 12 april 1906 – 30 april 1906 en van 2 maart 1908 – 24 april 1908.²⁰⁷ Hij raakte er bevriend met Abraham.

Eitingon verdiepte zich uitgebreid in de psychoanalyse en wendde zich eind 1906 tot Freud of deze een 27-jarige patiënte van hem in analyse zou kunnen ne-

men. Eitingon begeleidde deze patiënte in januari 1907 naar Wenen, waarbij een ontmoeting met Freud voor hem voorop lijkt te hebben gestaan. Voor Freud was het een heel belangrijk moment; hij beschouwde het bezoek van Eitingon als een omwenteling. Het luidde het eind van zijn periode van isolement in. Eitingon bleef twee weken, bezocht de woensdagavondbijeenkomsten en werd door Freud gedurende enkele lange avondwandelingen geanalyseerd.²⁰⁸

Freud heeft in zijn ‘Zur Geschichte der psychoanalytischen Bewegung’ uit 1914, dat hij zelf omschreef als zijn ‘Bombe’, de periode van isolatie erg benadrukt evenals de omwenteling die Eitingon inluidde.²⁰⁹ De volgende, op dat moment veel belangrijker bezoekers, noemde Freud in dat artikel niet. Dat waren Carl Gustav Jung, zijn vrouw Emma en Ludwig Binswanger. Zij bezochten Freud op zondag 3 maart 1907. In 1914, toen Freud de geschiedenis van de psychoanalytische beweging schreef, was het contact met Jung verbroken. Freud schreef de verhandeling speciaal om duidelijk te maken dat een aantal van zijn volgelingen uit koers waren geraakt. Te weten Adler, Stekel en Jung.²¹⁰

In 1907 was het bezoek van Jung en de jonge 26-jarige Binswanger voor Freud echter van ongekend groot belang. Zij hadden een zeer goede reputatie in de psychiatrische wereld van die dagen. Bovendien was Jung niet joods. Freud was bang dat de psychoanalyse een joodse aangelegenheid zou blijven. Ludwig Binswanger (1881-1966) kwam uit een beroemde en gerespecteerde familie van psychiaters. Zijn grootvader stichtte in 1857 een privékliniek in Kreuzingen. Het heette het Kreuzingen sanatorium Bellevue. Zijn vader en later Binswanger zelf waren er geneesheer-directeur. Ludwigs oom Otto Binswanger was hoogleraar psychiatrie in Jena.²¹¹

Binswanger heeft in zijn *Erinnerungen an Sigmund Freud* een prachtig verslag geschreven van dit eerste bezoek.²¹² Het wordt hier uitgebreid aangehaald omdat het een beeld geeft van de staf van de Burghölzli-kliniek en ook van hoe Freud zijn jonge bezoekers overrompelde met zijn gedrag.

Im Frühjahr 1906 hatte ich mein medizinisches Staatsexamen beendet und war im Juni desselben Jahres als Volontärarzt ins ‘Burghölzli’ in Zürich eingetreten. Eugen Bleuler hatte schon in den klinischen Semestern meine Bewunderung für seine Persönlichkeit erregt und meine ererbte Liebe zur Psychiatrie aufs höchste entfaltet. Er war schon damals mit den Vorarbeiten zu seinem die Lehre von der Dementia praecox umwälzenden Buch *Die Gruppe der Schizophrenien* beschäftigt.²¹³ Ich sehe ihn noch vor mir, bei jeder Gelegenheit auf kleine Zettel, die er aus der Westentasche zog, Notizen schreibend. Karl Abraham, mein Vorgänger auf der Männerabteilung, war persönlich eher zurückhaltend, wirkte aber durch seine hohe Intelligenz und sein feines, oft etwas ironisches

Wesen ebenfalls auf den jüngeren Kollegen. Einer meiner Mitassistenten was H.W. Maier, mit dem ich schon von der Schule her befreundet was. Als ein wahrer Feuergeest, der seine Schüler durch sein Temperament und die Fülle seiner Ideen dauernd in Atem hielt, erwies sich aber C.G. Jung, der damalige Oberarzt der Klinik, bei dem ich meine Doktorarbeit maken wollte (...).

Wenn ich das Jahr im 'Burghölzli' als das weitaus beschwingtste meiner psychiatrischen Lehrjare bezeichnen muss, so vor allem aber auch deswegen, weil das 'Burghölzli' schon mitten in der geistigen Bewegung stand, ja von ihr getragen würde, die von Wien ausging, den Titel Psychoanalyse trug und deren Ursprung auf einen einzigen Namen zurückging, auf den Namen Sigmund Freud. Es bedarf daher keiner großen Phantasie, um zu verstehen, wie freudig und dankbar ich die Frage bejahte, mit der mich Jung eines Tages überraschte, ob ich ihn und seine Gattin auf seiner (ersten) Reise zu Freud nach Wien begleiten wolle. Diese Reise fand Ende Februar 1907 statt. Wenn ich mich recht erinnere, blieben Herr und Frau Professor Jung etwa eine kurze Woche in Wien; ich selbst konnte zu meiner großen Freude noch etwa eine weitere Woche bleiben. Am Tage nach unserer Ankomst frug Freud Jung und mich nach unseren Träumen. An Jungs Traum erinnere ich mich nicht mehr, wohl aber an die Deutung, die Freud ihm gab. Sie ging dahin, dass Jung ihn enttronen und an seine Stelle treten wolle. Ich selbst träumte von den damals gerade im Umbau begriffenen Entrée des Hauses Bergstraße 19 und dem wegen des Umbaus notdürftig verhängten alten Kronleuchter. Freuds mich zwar nicht gerade überzeugende Deutung – an die er sich noch dreißig Jahre später, bei unserm Besuch zu seinem achtzigsten Geburtstag, erinnerte – lautete, der Traum enthielte den Wunsch, seine (älteste) Tochter zu heiraten, zugleich aber dessen Ablehnung, denn er sage ja – ich erinnere mich der Deutung wörtlich –: 'In ein Haus, in dem ein so schäbiger Kronleuchter ist, heirate ich nicht.'

Aus diesen Deutungen läßt sich leicht die ungezwungene, freundschaftliche Atmosphäre erkennen, die unsern Besuch vom ersten Tage an umgab. Freuds Abneiging gegen jede Förmlichkeit und Etikette, sein persönlicher Charme, seine Einfachheit, selbstverständliche Offenheit und Güte und nicht zuletzt sein Humor ließen keine Befangenheit aufkommen. Und doch konnte man sich keinen Augenblick dem Eindruck der Größe und Würde seiner Persönlichkeit entziehen. Für mich war es eine, wenn auch mit einiger Skepsis gemischte Freude zu sehen, mit welchem Enthusiasmus und welchem Zutrauen Freud meinem Lehrer Jung entgegenkam und in ihm sofort seinen wissenschaftlichen 'Stammhalter' sah (...).²¹⁴

Jones schreef in zijn biografie van Freud dat Jung hem zeer enthousiast vertelde over deze eerste ontmoeting en Freud erg bewonderde.²¹⁵ De briefwisseling tussen

Freud en Jung maakt echter duidelijk dat Jung aanvankelijk ambivalent was dan dat. Dat is niet zo verwonderlijk want bij de eerste ontmoeting in Freuds huis, de dag na aankomst, kreeg Jung meteen de droomduiding van Freud dat hij Freud wilde ontronen en in zijn plaats wilde treden. Terwijl er nog geen troon te bekenen was. Bovendien benoemde Freud hem ook bij de eerste ontmoeting tot zijn opvolger en erfgenaam. Het moet op zijn zachtst gezegd overrompend geweest zijn.

Jung wachtte enige weken met zijn bedankbrief waarin hij liet weten niet meer te twijfelen aan de juistheid van Freuds theorie maar hij had wel zijn reserves ten aanzien van de vroegkinderlijke seksualiteit.²¹⁶ Daarna brandde er een intensieve briefwisseling los, die vaak ging over *dementia praecox*, de huidige schizofrenie. Jung had de jaren daarvoor vooral met schizofrene patiënten gewerkt. In de Burghölzli-kliniek kreeg het merendeel van de patiënten de diagnose *dementia praecox* en slechts 2% van de patiënten de diagnose hysterie. Freud had nog vrijwel geen ervaring met schizofrenie, maar probeerde er wel een psychoanalytische theorie voor te ontwikkelen met Jung als 'sparring partner' aan wie hij zijn ideeën toetste. Freud dacht dat er bij *dementia praecox* sprake was van een regressie naar een vroegkinderlijke fase van auto-erotiek waarmee de mogelijkheid tot objectiefde vernietigd wordt en daarmee ook de mogelijkheid tot sublimeren. Freud zal het idee tijdens Jungs en Binswangers bezoek besproken hebben, want in de brief van 31 maart 1907 na hun bezoek schreef Jung: 'Autoerotismus als Wesen der *Dementia praecox* erscheint mir immer mehr als eine bedeutende Vertiefung unserer Erkenntnis, deren Grenzen ich allerdings noch nicht absehe.'²¹⁷

Ook haalde Jung regelmatig Bleuler aan waaruit blijkt dat de ideeën van Freud een voortdurend onderwerp van discussie waren in Burghölzli. Wel gaf Jung vaak net even een negatieve draai aan Bleulers woorden. Zo schreef hij op 17 april 1907: 'Bleuler neigt mehr und mehr auf die autoerotische Seite, d. h. bloß theoretisch.'²¹⁸ Het was een stokerige opmerking die geen recht deed aan Bleulers weliswaar kritische maar zeer oprechte belangstelling voor de psychoanalyse.

Abrahams eerste psychoanalytische artikelen

27 april 1907 hield Abraham een lezing voor de Duitse Vereniging voor psychiatrie in Frankfurt. Hij stuurde de geschreven versie aan Freud, die er positief op reageerde.²¹⁹ Abraham was vanaf zijn komst in Burghölzli in 1904 in aanraking gekomen met de ideeën van Freud. Hij had Freuds werk gelezen, was enthousiast geraakt. Hij had de vele discussies over Freuds werk bijgewoond en had mee gediscussieerd maar hij had geen ervaring in het doen van psychoanalyses. In de Burghölzli-kliniek mochten de assistenten geen ambulante behandelingen doen.²²⁰

Dat was voorbehouden aan de directeur en de tweede arts, aan Bleuler en vanaf 1905 aan Jung. In de kliniek waren vrijwel geen hysterische patiënten die eventueel in aanmerking zouden komen voor een psychoanalyse. Abraham had zelf geen analyse ondergaan. Wat hij in het artikel 'Über die Bedeutung sexueller Jugendtraumen für die Symptomatologie der Dementia praecox' en ook in het enkele maanden later verschenen artikel 'Das Erleiden sexueller Traumen als Form infantiler Sexualbetätigung' deed, was de psychoanalytische theorie proberen toe te passen op de schizofrene patiënten waar hij mee werkte.²²¹

In het eerstgenoemde artikel schreef Abraham het volgende:

Neuere Untersuchungen – ich verweise u.a. auf die Veröffentlichungen von Bleuler (1906) und Jung (1907) – haben gezeigt, daß die Freudschen Theorien auch für die Auffassung der Dementia praecox außerordentlich fruchtbar sind, daß wir in den Symptomen der Dementia praecox das gleiche Material verarbeitet finden wie bei der Hysterie, daß hier wie dort die Sexualität eine dominierende Rolle spielt und daß hier wie dort die gleichen psychischen Mechanismen wirksam sind.²²²

Abraham lichtte dit toe met een aantal vignetten van patiënten die in hun jeugd seksueel getraumatiseerd waren door incest of verkrachting, en later psychotisch werden.

Naar zijn idee werd dementia praecox niet veroorzaakt door trauma's maar werden de symptomen door trauma's bepaald. Het was een artikel van iemand die zijn eerste schreden zette op het gebied van de psychoanalyse. Abraham wilde aantonen dat dementia praecox net als histerie zijn oorsprong vond in de vroegkinderlijke seksualiteit. Het kon naar Abrahams idee veroorzaakt zijn door aanleg of door een trauma in die periode.

Freud reageerde op Abrahams toegezonden artikel met een vriendelijke korte brief en schreef in de laatste alinea:

Auf Ihre Mitteilungen bin ich sehr gespannt. Wenn ich durch meine Bemerkungen zu Ihren neuen Ergebnissen Ihnen etwas Erwünschtes leisten kann, wird es natürlich gerne geschehen. Es ist mir besonders sympathisch, daß Sie die sexuelle Seite des Problems angegriffen haben, die, an welche die wenigsten heran wollen.²²³

Het was het begin van de briefwisseling tussen Freud en Abraham. Freud had iemand gevonden die in tegenstelling tot Bleuler en Jung de vroegkinderlijke seksualiteit zonder voorbehoud als uitgangspunt accepteerde en dat ook altijd zou blijven doen.

Abraham moet de tweede verhandeling ‘Das Erleiden sexueller Traumen als Form infantiler Sexualbetätigung’ kort daarop aan Freud hebben gestuurd want Freud reageerde op 7 juli 1907 met een pagina’s lang antwoord.²²⁴ Een tussenliggende brief van Abraham waar Freud ook op reageerde is verloren gegaan. Freuds brief kan omschreven worden als een mengeling van lof over het pad dat Abraham is ingeslagen en uitleg over de psychoanalyse, een gebied waarop Abraham tenslotte nog maar net zijn eerste schreden zette.

Abrahams tweede psychoanalytische artikel ging over het fenomeen dat sommige kinderen zich veel sterker dan anderen verweren tegen seksuele verleidingen, dat sommige kinderen de seksuele verleidingen zelfs lijken op te zoeken en onbewust lijken uit te lokken. Het artikel werd evenals het eerste voorzien van compacte gevalsbeschrijvingen. Vanaf het begin zou dat Abrahams handelsmerk zijn.

Freud ging in zijn brief uitgebreid in op het feit dat Abraham alle door de patiënten gerapporteerde gebeurtenissen als waar gebeurd beschouwde en nog niet doordrongen was van de mogelijkheid dat het ook om fantasieën zou kunnen gaan.

Veel later in 1920 heeft Abraham zich voor dit artikel verontschuldigd. Hij schreef daarover toen het volgende:

Der vorstehende Aufsatz, der im Jahre 1907 geschrieben wurde, enthält mancherlei Irrtümliches in der Wiedergabe der Freud’schen Anschauungen. Der Verfasser begann damals, sich in die Gedankenwelt der Psychoanalyse einzuarbeiten. Ein allgemeiner Hinweis darauf erscheint ihm jetzt richtiger als eine nachträgliche Korrektur in Einzelnen, zumal die Ergebnisse der Untersuchung durch jene Irrtümer nicht beeinflusst werden.²²⁵

Het *Jahrbuch der Psychoanalyse* nr. 52 uit 2006 was aan dit tweede artikel van Abraham gewijd. Dat was opmerkelijk, omdat er nog maar een beperkt aantal artikelen is verschenen over Abrahams werk en deze eersteling een heel themanummer kreeg.

In dit themanummer ging May na waaruit het bovengenoemde ‘Irrtümliches’ bestond en zette helder uiteen hoe complex Freuds theorie van de seksuele verleiding op dat moment al was. Freud bleef vasthouden aan het belang van de echte seksuele belevenissen, die in de realiteit hadden plaatsgevonden. Hij zette daar echter twee tegengestelde dimensies naast. De aangeboren aanleg en de fantasie. De hysterische patiënt fantaseert zijn objectbehoefte terug in de kindertijd en legt zijn actuele liefdes- en verleidingsfantasieën over de auto-erotische kindertijd heen. Een deel van de traumatische kindertijdervaringen, die patiënten vertellen, ontstaat op deze manier.²²⁶

Geen wonder dat Abraham dat nog niet overzag. Hij was nog maar net begonnen zich de psychoanalytische theorie eigen te maken. Hij dacht dat het alleen

ging om de aangeboren aanleg en om de seksuele belevenissen die in de realiteit hadden plaats gevonden.

Het tweede 'Irrtümliche' betrof het verschil tussen normaal en abnormaal. Abraham maakte een onderscheid tussen een aangeboren normale of abnormale seksuele constitutie, terwijl Freud ervan uitging dat de abnormaliteiten, de perversies, anaalerotiek en dergelijke bij iedereen voorkwamen. Er zouden hoogstens verschillen in gradatie zijn. Het was een belangrijk theoretisch onderscheid tussen Freud en Abraham, dat altijd zou blijven bestaan.²²⁷

Het begin van de driehoek Freud, Jung en Abraham

Van de boven beschreven eerste groep psychoanalytici, die via de Burghölzli-kliniek met Freud in aanraking kwamen, zijn twee leden als elkaars vijanden de geschiedenis in gegaan, Carl Gustav Jung en Karl Abraham, in 1907 respectievelijk 32 en 29 jaar oud.

In de geschiedschrijving over hen beiden wordt steevast een fragment van een brief van Jung aan Freud aangehaald dat een vernietigend oordeel geeft over Abraham. Omdat dit doorgaans het enige is waaraan gerefereerd wordt als het gaat over Jung en Abraham, is de betreffende brief bijna gaan fungeren als een dekherinnering die het zicht op wat zich werkelijk heeft afgespeeld ontnemt. De brief heeft daarbij grote invloed gehad op de wijze waarop Abraham heden ten dage gezien wordt. De tekst van het fragment van een brief van Jung aan Freud van 19 augustus 1907 in antwoord op een brief van 10 juli 1907 van Freud was als volgt:

Sie haben in einem Ihrer letzten Briefe meine Ansicht über Dr. Abraham zu hören verlangt. Ich schicke voraus, daß ich 'eifersüchtig' auf ihn bin, weil er mit Ihnen korrespondiert. (Verzeihen Sie diese Offenheit, die Ihnen gewiss geschmacklos erscheinen wird!) Es ist nichts gegen Abraham einzuwenden. Ich finde ihn nur nicht ganz sympathisch. Ich habe ihm z.B. proponiert, bei meinen Arbeiten mitzuwirken, was er aber ablehnte. Jetzt hört er aber mit Aufmerksamkeit zu, was Bleuler und ich sprechen, wie wir untersuchen etc. Dann macht er eine Publikation. Von allen unsern verschiedenen Assistenten hielt er sich immer etwas abseits vom großen Werke und tritt dann plötzlich als Sonderexistenz publizierend auf. Nicht nur ich, sondern auch die andern Assistenten haben das als etwas unangenehm empfunden. Er ist intelligent aber nicht originell, von bedeutender Anpassungsfähigkeit, aber die psychologische Einfühlung fehlt ihm gänzlich, weshalb er bei den Patienten meist sehr unbeliebt ist. Ich bitte bei diesem Urteil eine persönliche Giftnot abstrahieren zu wollen. Abgesehen von obigen Aussetzungen ist Abraham ein angenehmer Ge-

sellschafter, sehr fleißig und in allen bürokratischen Anstaltgeschäften höchst beflissen, was von mir niemand behaupten kann.

Auch daher kann ein Tropfen Gift stammen, denn mein Chef hat gerade in letzteren Punkt schon längst den Gipfel der Vollkommenheit bereicht.²²⁸

Afgaande op deze brief deugde er in Jungs ogen weinig van zijn collega Abraham, maar Jung maakte zelf al op drie plekken in de brief een voorbehoud. Hij zei dat hij jaloers was omdat Abraham met Freud correspondeerde, hij vroeg Freud om het giftige ervan af te halen en hij schreef dat Abraham aangenaam gezelschap was. Dat Jung dit deed was uitzonderlijk. In veel brieven aan Freud haalde Jung zonder enig voorbehoud uit naar derden. Enkele voorbeelden uit het najaar van 1909 spreken voor zich:

Bleuler had Jung laten weten dat hij uiteen wilde zetten in hoeverre hij de richting die de psychoanalyse is ingeslagen, wil of kan volgen. Jung schreef aan Freud: 'Ich bin natürlich gespannt, was für Schiefheiten da wieder herauskommen sollen.'²²⁹

Of Jung over Eitingon op een moment dat Eitingon in Wenen verbleef en door Freud tijdens avondwandelingen werd geanalyseerd: 'Eitingons Gesellschaft gehört nicht zu den höchsten Genüssen. Sein tatenloser Intellektualismus hat etwas Enervierendes an sich.'²³⁰

Of Jung over Binswanger; 'Zudem rumort in seinem Tiefen ein unermesslicher Vaterkomplex, der noch nicht gelöst sein dürfte.'²³¹ Opvallend is dat het hier in alle gevallen collega's betrof waar Freud op het moment dat de brief geschreven werd direct mee van doen had. Was dat niet het geval zoals met de jonge Honegger dan kon Jung een veel lovender toon aanslaan: 'Ich habe mit den höchst verständnisvollen und fein empfindenden jungen Honegger viele Zeit zugebracht. Es vergeht fast keinen Tag, wo ich nicht Gelegenheit zu geistigen Austausch hätte.'²³²

Het lijkt erop dat Jung al snel zo'n sterke overdrachtsrelatie met Freud had ontwikkeld dat hij niemand meer in de buurt duldde en mogelijke rivalen ogenblikkelijk onderuitgehaald moesten worden. Het opvallendste voorbeeld hiervan betrof het bezoek van Freud aan Jung te Zürich van 18-21 september 1908.²³³ Freud was op de terugweg van een reis naar Engeland en Berlijn. Jung woonde op dat moment in de Burghölzli-kliniek op de tweede verdieping boven Bleuler, wiens woning zich op de eerste verdieping bevond. Bij die gelegenheid wist Jung Freud over te halen om Bleuler niet te bezoeken.²³⁴ Een ongelooflijke blamage gezien Bleulers statuus en belang voor de psychoanalyse. Heden ten dage zou het verzuim al als zeer kwetsend worden ervaren, maar begin twintigste eeuw was het een onvoorstelbare belediging om de hoogleraar en directeur van de kliniek te passeren en alleen de eerste arts te bezoeken.

Dat Jung dit wilde duidt erop dat hij Freud absoluut voor zich alleen wilde hebben. Dat Freud daarin meeding is nauwelijks voorstelbaar. Hij moet zo in de ban

zijn geweest van Jung, waarschijnlijk grenzend aan verliefdheid, dat hij zijn eigen belang, het belang van het contact met Bleuler en het belang van de psychoanalyse uit het oog verloor. In de briefwisseling tussen Bleuler en Freud is het gevolg van de 'faux pas' van Freud duidelijk zichtbaar. De vertrouwelijkheid was in één klap uit de brieven van Bleuler verdwenen. Er was afstand en licht wantrouwen voor in de plaats gekomen.²³⁵

Freud had er later spijt van. Op 25 november 1910 schreef hij Jung over moeilijkheden met Bleuler:

(...) die ganze Veranstaltung scheint mir ja nur die Rache für jene Situation, als ich *bei* Ihnen *über* ihm wohnte und ihn nicht besuchte. Das hätte ich wirklich nicht tun, Ihnen nicht nachgeben sollen. Jetzt geschieht es mir recht.²³⁶

Het voorgaande werpt een ander licht op Jungs kritiek op Abraham. Jung probeerde iedere rivaal van de kaart te vegen. In het geval van Abraham was er nog een speciale aanleiding, die later nog aan de orde komt.

Nu eerst terug naar het bovengenoemde brieffragment van Jung over Abraham. Jung schreef 'ich finde ihn nur nicht ganz sympathisch.' Mogelijk vond Jung dat op het moment dat hij de brief schreef maar er zijn een aantal aanwijzingen dat die antipathie eerder niet aanwezig was. Zo beschreef Hilda dat Abraham en Jung aanvankelijk harmonisch samenwerkten.²³⁷

Toen Hedwig op bezoek kwam vond ze Jung zeer voorkomend. Zoals al eerder beschreven gaf hij zelfs ter harer ere een feestje. Toen Karl en Hedwig trouwden betrokken ze een appartement in hetzelfde gebouw als waar de moeder en zuster van Jung woonden en aanvankelijk was er een hartelijk contact, dat echter plotseling door de moeder en zuster van Jung afgebroken werd. Maar ook na Abrahams vertrek uit Burghölzli schreef Jung hem begin 1908 nog een hartelijke brief.²³⁸ Jung schreef aan Freud: 'ich habe ihm z.B. proponiert, bei meinen Arbeiten mitzuwirken, was er aber ablehnte.'²³⁹ Jung schakelde iedereen in om te assisteren bij zijn associatie-experimenten tot zijn patiënten aan toe; blijkbaar voelde Abraham daar niet voor.²⁴⁰ Er heerste in die dagen een strenge hiërarchie waardoor Abraham een dergelijk verzoek van een meerdere eigenlijk niet kon afwijzen, hoewel hij het desondanks deed.²⁴¹

Jung: 'Jetzt hört er aber mit Aufmerksamkeit zu, was Bleuler und ich sprechen, wie wir untersuchen etc. Dann macht er eine Publikation.' Dit is een opmerkelijke zin want Abraham had voordat hij in Burghölzli kwam werken diverse artikelen geschreven, die voor en ook nog tijdens zijn Burghölzli-tijd gepubliceerd werden.²⁴² De eerste jaren in Burghölzli publiceerde hij niet. De neerslag van de lezing die hij in april 1907 hield, was de eerste publicatie over zijn werk in Zürich. Zijn

volgende artikel verscheen in het najaar van 1907, maanden na de brief van Jung.

De volgende zin van Jung is in dit verband nog opmerkelijker: 'Von allen unse- ren verschiedenen Assistenten hielt er sich immer etwas abseits vom großen Werke und tritt dann plötzlich als Sonderexistenz publizierend auf.'

Wat zou Jung bedoeld hebben met 'großen Werke?' Het werk in de Burghölzli bestond voor 95% uit keiharde arbeid door een kleine staf voor 400 zwaar gestoorde patiënten. Er kan geen sprake van zijn dat Abraham zich hieraan heeft onttrokken. Uit diverse brieven van Bleuler, bijvoorbeeld uit een brief van 29 augustus 1908, blijkt juist hoe toegewijd, hardwerkend en nauwgezet Abraham was.²⁴³ Het kan haast niet anders of Jung bedoelde met 'großen Werke' zijn eigen experimenten.

Wat was er nu precies aan de hand? Afgezien van de jaloezie die Jung zelf noemt, maakt een brief van Jung aan Freud van 5 oktober 1906 iets beter duidelijk wat er speelde.²⁴⁴ In deze brief bedankte Jung Freud voor het cadeau (Freud, 1906, *Sammlung kleiner Schriften zur Neurosenlehre*) dat Freud hem gestuurd had om verderop in de brief te vervolgen dat hij zowel over de hysteriegenese als over Freuds theorie betreffende de seksualiteit in het algemeen een iets andere opvatting had, namelijk dat de seksualiteit weliswaar een grote rol speelt maar niet alles bepaalt, zoals Freud van mening was. Het lijkt een klein verschil dat Jung aanbracht, maar het was een heel groot verschil. Voor Freud was de kern van zijn theorie de allesoverheersende rol van de seksualiteit.

Freud antwoordde in zijn brief van 7 oktober 1906 dat hij na het lezen van Jungs werk ook had verwacht dat deze er zo over dacht, maar dat hij geen afstand wilde doen van de verwachting dat Jung zijn (Freuds) theorie in de loop van de tijd veel meer zou gaan benaderen.²⁴⁵

Die verwachting is niet uitgekomen. Het frictiepunt dat Jung in zijn eerste brief al noemde is altijd blijven bestaan en heeft uiteindelijk geleid tot de breuk tussen Freud en Jung.

Dit alles betekende dat Jung zich na zijn bezoek aan Freud in 1907 in een ingewikkelde positie bevond. Hij was in de ban van Freud en wilde Freud voor zich alleen hebben. Het was een overdrachtsrelatie, waarbij Freuds waardering heel belangrijk was geworden; Jung zou zich ook enorm gaan inzetten voor de psychoanalyse. Tegelijkertijd bleef er tussen Freud en Jung een fundamenteel theoretisch verschil. Daarnaast had Jung een goede reputatie die hij op het spel zou zetten als hij ronduit achter Freuds ideeën zou gaan staan.

En toen kwam Abraham voorbij, die geen reputatie te verliezen had. Hij omarmde Freuds theorie zonder enig voorbehoud en Freud was er blij mee. Jungs brief aan Freud van 19 augustus waarin hij Abraham beschrijft, was een brief uit frustratie. Freud geloofde echter meteen wat Jung over Abraham zei en reageerde als volgt:

An Abraham hat mich eingenommen, daß er direkt auf das sexuelle Problem losgeht, und ich habe ihm darum gerne, was ich hatte, zur Verfügung gestellt. Ihre Schilderung seines Charakters hat so den Stempel des Zutreffenden, daß ich sie ohne weitere Prüfung annehmen möchte. Nichts gegen ihn anzuwenden, und doch etwas, was die Innigkeit ausschließt (...) und das muß mit Ihren offenen, andere mit sich fortreißenden Wesen hart kontrastieren (...). Ist er übrigens ein Nachkomme seines Eponyms?²⁴⁶

Dat laatste was van groot belang voor Freud die bang was dat de psychoanalyse minder kans zou maken als het als een puur joodse aangelegenheid zou worden. Het was één van de redenen waarom Freud er alles aan wilde doen om de christelijke Jung binnen boord te houden.

Bevreemdend was het dat Freud meteen meeging in Jungs oordeel, terwijl Freud Abraham nog nooit gezien had. Het was ook bevreemdend dat innigheid een criterium was.

Freud zou zijn mening over Abraham drastisch herzien nadat hij hem in december 1907 had leren kennen. Abraham was in november 1907 vertrokken uit Burghölzli om zich in Berlijn als zelfstandig psychoanalyticus te vestigen en hij was kort daarna voor het eerst op bezoek gegaan bij Freud. Hij kwam overenthousiast van dat bezoek terug.

Vertrek uit Burghölzli

Hoe Abraham zijn vertrek uit de Burghölzli-kliniek ervoer blijkt uit een brief van Hedwig aan Jones van 24 februari 1926:

Karl hoffte für immer in der Schweiz bleiben zu können. Aber diese Hoffnungen verwirklichten sich nicht, da bei alle Bewerbungen um höhere Stellen an den verschiedenen Anstalten Schweizer Staatsangehörige bevorzugt wurden. Als schließlich die Verhältnisse durch den Konflikt Bleuler-Jung gar zu unerquicklich wurden besprach Karl mit Hermann Oppenheim (dessen Frau mit ihm verwandt war) den Plan seines Niederlassung in Berlin. O. versprach, ihm Patienten zu überweisen, wollte sie aber nur in der von ihm empfohlener Methode behandelt wissen, lehnte die Freud'schen Theorien strikt ab.²⁴⁷

Het bovengenoemde conflict Bleuler-Jung waardoor Abraham besloot te vertrekken beschreef Bair in haar biografie van Jung.²⁴⁸ Jung had Bleuler voorgesteld dat hij een eigen psychologisch laboratorium zou opzetten, een onafhankelijk instituut onder de vleugels van Burghölzli met hemzelf als directeur. Daarnaast had

hij voorgesteld de hoogleraarspositie psychiatrie aan de universiteit van Zürich te laten toekomen aan een onderzoeker in plaats van aan de directeur van Burghölzli, te weten aan hemzelf in plaats van aan Bleuler. Van de vergaande arrogantie zo niet groothedswaanzin van de voorstellen leek Jung zich niet bewust te zijn. Het betekende niets meer en minder dan een poging tot onttroning van Bleuler, die de meest prestigieuze universiteitspositie in de psychiatrie had van heel Zwitserland.

Abraham was inmiddels dertig, vanaf zijn 24ste werkte hij als arts-assistent en er leek geen uitzicht op een baan als arts, hoe goed hij ook functioneerde. In augustus 1907 had hij zelfs de leiding gehad over Burghölzli toen zowel Bleuler als Jung afwezig waren. De hoge Sanitätsdirektion had Bleuler daarover nog berispt omdat dit officieel niet was toegestaan.²⁴⁹

Abrahams uitzichtloze positie was niet uitzonderlijk. Vanaf 1880 was er al sprake van een overschot aan artsen door de explosieve toename van studenten. Vanaf 1890 werd er expliciet gewaarschuwd voor het artsenberoep omdat veel artsen te weinig klandizie hadden en het hoofd niet boven water konden houden. 59% had onvoldoende inkomen.²⁵⁰

Abraham schreef op 6 oktober 1907 aan Freud dat hij zijn huidige werk in de psychiatrische kliniek opgaf. Als jood in Duitsland en als buitenlander in Zwitserland lukte het hem niet om verder te komen dan een assistentenplaats.²⁵¹ Dat was niet het hele verhaal. Abraham was nog niet zo lang aan het solliciteren, maar hij liet zich niet uit over de persoonlijke redenen van zijn vertrek. Hij vroeg Freud om ondersteuning als hij zich in Berlijn zou vestigen.

Freud reageerde direct en bemoedigend:

Geehrter Herr College

Meine erste Regung des Bedauerns, als ich Ihren Brief las, habe ich bald unterdrückt. Einem jugendlichen Manne wie Ihnen geschieht nichts Übles, wenn er gewaltsam ins freie Leben 'au grand air' gedrängt wird, und daß Sie es als Jude schwerer haben, wird wie bei uns allen die Wirkung haben, Ihre Leistungsfähigkeit zum Vorschein zu bringen. Daß meine Sympathien und Wünsche Sie auf dem neuen Wege begleiten, ist selbstverständlich; wenn irgend möglich soll es mehr sein. Bestünde meine intime Freundschaft mit Dr. W. Fließ in Berlin noch, so wäre der Weg für Sie geebnet; leider ist dieser Weg jetzt ganz verschlossen.²⁵²

Freud voegde eraan toe dat hij de afgelopen jaren herhaaldelijk tegen patiënten had moeten zeggen dat hij geen vertrouwelingen had in Duitsland naar wie hij hen kon doorsturen, maar in het vervolg zou hij echter naar Abraham verwijzen. En wanneer zijn (Freuds) reputatie groter werd, dit zeker voordelig zou zijn voor Abraham. Hij besloot met de woorden: 'und wenn ich Sie direkt als meinen

Schüler und Anhänger bezeichnen darf – Sie scheinen mir nicht der Mann zu sein, der sich dessen schämt – (...).²⁵³

Het was natuurlijk wel opmerkelijk dat Freud zich zo uitliet tegenover iemand, die hij nog nooit had gezien en die recentelijk door Jung volledig was afgekraakt. Het lijkt te passen in een strategie die Freud had uitgestippeld toen bleek dat zijn theorie aanhangers vond in Zürich. Freud was vanaf dat moment zeer gericht op de buitenlandse psychiaters die zijn werk zouden kunnen verspreiden. Een rol die hij duidelijk ook voor Abraham in gedachten had.

In Sadgers boek *Sigmund Freud, Persönliche Erinnerungen* komt de keerzijde van deze strategische aanpak van Freud naar voren. De ‘Mittwochgesellschaft’ kwam sinds 1902 bijeen in Freuds huis. Het was een kleine kring van Weense getrouwen die Freud gesteund hadden in de jaren dat hij nog nauwelijks enige bekendheid genoot. Deze groep voelde zich achteruitgezet toen Freud zich zo intensief op de buitenlanders ging richten. Eerst op Bleuler en Jung, daarna op Abraham. Ferenczi en Jones zouden al spoedig volgen.²⁵⁴

Abraham was erg blij met Freuds reactie en noemde het de beste aanmoediging die hij had kunnen krijgen. Hij beschouwde het als een erkenning door Freud pupil genoemd te worden.²⁵⁵

Een eigen praktijk en een eerste psychoanalytisch conflict

Berlijn

Begin november 1907 betrokken Karl, Hedwig en de kleine Hilda in Berlijn een woning aan de Schöneberger Ufer nr. 22.²⁵⁶ De Schöneberger Ufer loopt langs het Landwehrkanaal en bestaat nog steeds, maar de rij huizen waar nummer 22 deel van uitmaakte, is verdwenen. Langs het kanaal stonden aan weerszijden bomen en er lagen schuilen waar bloemen en groente werden verkocht.²⁵⁷ Hilda herinnerde zich er maar weinig van omdat ze nog geen vier jaar oud was toen ze daar gingen wonen, maar wel dat de woning achter vrij uitzicht had over tuinen. Er was een groot balkon met rode en witte tegels en een gekleurd zonnescerm.

In Zürich had Abraham zich erg thuis gevoeld en had Hedwig zich moeten aanpassen aan een omgeving waar ze niet kon aarden. Nu waren de rollen omgekeerd. Hedwig was terug op de plek waar ze haar leven lang had gewoond, bij haar familie en vrienden. Abraham had al eerder jaren in Berlijn gewoond maar moest nu met een eigen praktijk een nieuw bestaan op zien te bouwen.²⁵⁸ Op zich al een groot waagstuk en dan nog ver van Burghölzli en de bergen waar hij zich zo thuis had gevoeld.

Berlijn bezat een onvoorstelbare aantrekkingskracht in die dagen. Het tempo waarmee de stad groeide was nauwelijks te bevatten. In 1861 waren er 528.900 inwoners. Toen Berlijn in 1871 hoofdstad werd van het zojuist opgerichte Duitse keizerrijk waren er al meer dan 800.000 inwoners. In 1880 overschreed het inwonertal het eerste miljoen met 1.122.330 inwoners; in 1910 waren er meer dan twee miljoen en in 1920 waren er bijna vier miljoen inwoners. Abraham en zijn familie vestigden zich eind 1907 in een hectische, zeer snel uitdijende moderne stad, waar overal gebouwd werd, maar waar echter tegelijkertijd een uiterst conservatieve

hofhouding rondom keizer Wilhelm II resideerde met veel aandacht voor leger en parades.²⁵⁹

Eerste bezoek aan Freud

Op zondag 15 december 1907 bezocht Abraham Freud voor de eerste keer. Hij bleef tot donderdag 19 december. Het zou een keerpunt in zijn leven worden.

Op woensdagavond was hij aanwezig bij de Mittwoch-Gesellschaft, waar die avond gesproken werd over seksuele trauma's en seksuele voorlichting aan kinderen.²⁶⁰ Abraham zei iets opmerkelijks naar aanleiding van de seksuele trauma's. Waar de anderen vooral de voors en tegens van voorlichting bespraken stelde hij dat de tederheid van de moeder belangrijk was. Die invalshoek kwam in die tijd vrijwel nooit ter sprake. Freud noemde Abrahams artikel over de seksuele trauma's een stap vooruit.²⁶¹

Een verslag van Abrahams bezoek aan Freud is bewaard gebleven. In Zürich waren Hedwig en Karl Abraham goed bevriend geraakt met Max Eitingon, die zij beiden kort na Nieuwjaar een brief schreven. Abraham beschreef in zijn brief aan Eitingon zijn bezoek aan Freud.

Lieber Herr Eitingon,

Sehr lange haben wir Sie auf einen richtigen Brief warten lassen. Wie Sie sehen, ist aber die Absicht vorhanden, es in 1908 besser zu machen. Natürlich wünschen Sie von Wien zu hören. Da will ich ihnen gleich zuerst sagen, daß Freud sehr nett von Ihnen sprach, besonders von dem Zusammensein in Rom.²⁶² Er bedauert nur, daß Sie nicht produktiv mitarbeiteten. Ich habe eine überaus lebenswürdige Aufnahme in seinem Hause gefunden. Er selbst, Frau, Schwägerin & Tochter führten mich durch Wien, in Kunstsammlungen, Café, zum Buchhändler Heller und zum Antiquar etc. Es waren entzückende Tage. Aber auch sonst waren sie ersprießlich. Aus den täglich bis tief in die Nacht hingezogenen Unterredungen habe ich viel Nutzen gezogen. Vor allem bin ich um die persönliche Bekanntschaft eines solchen Menschen reicher geworden. Gesprochen haben wir über alle seine verschiedenen Interessengebiete. Ich habe jedes Stück seiner Antiquitätensammlung, die er gerade während meines Besuches um mehrere kostbare Stücke bereicherte, gesehen. In Rom ist ihm übrigens im Laden eines Antiquars etwas Arges mit einem römischen Glas im Werte von 800 fr. passiert. Er warf es mit dem Ärmel vom Tisch; es zerbrach glatt in 2 Teile. Große Bestürzung über den Schaden & über den scheinbaren Schiffbruch der Theorie. Denken Sie sich einmal aus warum er dies Glas zerbrochen hat. Die unbewußte Spekulation ist sehr interessant. Fr. unterscheidet jetzt 3 Stufen

bei seinen Anhängern: Die von der untersten haben nur die Psychopathologie d. Alltags verstanden, die von der Zweiten die Traum- & Neurosentheorie, die von der dritten gehen auf in der Sexualiteitslehre mit ihm & nehmen seine Erweiterungen des Begriffs der Libido an. (Ich kann nicht genau die Fassung wiederholen.) Mich rechnet er zur 3ten Klasse, wovon ich sehr befriedigt bin. Die Arbeit über die Grenzen der *Dem praec.* & der Hysterie & über den Begriff der Demenz hat seit Wien schon festere Formen angenommen. Freud wünscht sehr, daß ich dieses Thema recht bald behandle. Drum habe ich ihm einen andern Entwurf vorgelegt für die *Gravida*-Sammlung: die Träume in Hebbels Tagebüchern.²⁶³ Diese sind eine reiche Fundgrube für uns. Ich möchte Sie bitten, von diesem Plane nicht zu sprechen. Freuds Persönlichkeit brauche ich Ihnen nicht zu schildern. Ich bewundere ihn nun noch mehr als früher. Leider scheint ihn der Alterscomplex zu drücken. Jede Mitarbeit erfreut ihn sehr; der früher offenbar unterdrückte Wunsch nach Anerkennung ist jetzt nicht zu verkennen. Um so mehr freue ich mich, daß

wir wahrscheinlich bald eine Zeitschrift haben werden (Sie haben wohl von Jung's Vorarbeiten gehört) und sogar um Ostern einen eigenen Congreß in Salzburg.²⁶⁴ Wenn die Praxis es abwirft, gehe ich dorthin, meine Frau würde mich begleiten. Kommen Sie auch?

Von den Wiener Anhängern bin ich nicht allzu begeistert. Ich war bei der Mittwoch-Sitzung. Er ist den andern gar zu weit voraus. Sadger ist wie ein Talmud-Jünger, er legt aus & beobachtet jede Regel des Meisters mit orthodox-jüdischer Strenge.²⁶⁵ Den besten Eindruck von den Ärzten macht mir Dr. Federn; Stekel ist oberflächlich, Adler einseitig, Wittels zu phrasenreich, die andern unbedeutend. Der junge Rank scheint sehr intelligent, ebenso Dr. Graf. Redakteur der Freien Presse.²⁶⁶

Alles Weitere können wir in nicht zu langer Zeit wohl mündlich besprechen. Noch einen besonders hübschen Zug muß ich ihnen erzählen. Ich hatte mich sehr für die ägypt. Altertümer interessiert. Beim Abschied praktizierte Fr. mir heimlich eine Schachtel mit ein paar kleinen Bronzen in meine Mappe! Ich bin noch ganz voll von all den angenehmen Eindrücken. Auch die Frau gefällt mir sehr; sie & die älteste Tochter werden uns demnächst auf der Durchreise besuchen. So, nun will ich Ihnen nur noch danken, daß sie mir damals so dringend zu der Reise geraten haben. Die Burghölzli-Neuigkeiten habe ich mit Erstaunen vernommen. Fr. Fürst teilt sie uns natürlich auch brühwarm mit. Nun lassen Sie bald & ausführlich von sich hören! Uns geht es gut. Meine Frau wird Ihnen Genaueres erzählen. Mit herzlichen Grüßen, Ihr Karl Abraham.

z. I. Soeben finde ich die Erklärung der Fontana Trevi in den Träumen auf S. 132f. der Traumdeutung, besonders in dem Satz, der unten auf S. 134 beginnt 'So ist der Wunsch' etc.²⁶⁷

Hedwig schreef veel later aan Jones dat Freud enorme indruk had gemaakt op Abraham door hun urenlange interessante gesprekken in Freuds studeerkamer en de lange wandelingen door de straten van Wenen. Het had daarnaast Abraham veel plezier gedaan om bij Freuds familiekring betrokken te worden. Hij leerde de vrouw van Freud en zijn schoonzuster Minna Bernays kennen. In latere jaren zouden beiden bij hem op bezoek komen in Berlijn.²⁶⁸ Abraham raakte bijzonder gesteld op de vrouw van Freud.²⁶⁹

In december 2007 begon Abraham met zijn eigen praktijk. Hij kreeg inderdaad aanvankelijk patiënten doorverwezen van Oppenheim en hij werkte een tijd als volontair aan de polikliniek van Oppenheim, maar naarmate hij zich meer met de psychoanalyse bezig ging houden, verwees Oppenheim minder patiënten naar hem. Het waren daarbij meestal zware en hopeloze gevallen waar ook een analyticus niets mee kon beginnen.²⁷⁰

Hedwig schreef op 2 januari 1908, een dag na Abrahams brief aan Eitingon over zijn bezoek aan Freud, een brief aan Eitingon over hun start in Berlijn:

Von seiner Praxis hat mein Mann Ihnen gar nicht gesprochen und hätte doch alle Ursache damit zufrieden zu sein. Eine Psycho-Analyse hat er freilich noch nicht gehabt, und das ist (tut) uns beiden sehr leid – aber daß er überhaupt schon Patienten hat & von Anfang an tätig sein konnte, ist doch mehr als wir erwarten durften, und mit der Zeit werden hoffentlich auch die Freud'schen Fälle kommen. Ich finde es schade, dass der Congress nicht lieber im Hochsommer stattfindet, die Beteiligung wäre sicher viel grösser, wenn man die Erholungsreise damit verbinden könnte! Dr. Jung, der Vater der Idee und Einberufer des Kongresses hat wieder einmal allzu sehr pro domo gehandelt. Sind Sie Herr Eitingon, nun eigentlich schon Mitbewohner der Burghölzli und richtiger Dr.med.?²⁷¹ Die Frage ist hoffentlich nicht indiskret unter guten Freunden! Ich wünsche Ihnen aufrichtig ein Ende der Examenvorbereitung und ich kann mir vorstellen, wie Sie sich auf die spätere Arbeit, vielleicht auch auf die grössere Gebundenheit (?) freuen. Wie steht es denn jetzt um das ärztliche Bureau der Burghölzli? Sie sehen, ich denke noch viel an Zürich, aber ganz aufrichtig – ohne Sehnsucht. Ich fühle mich hier zu wohl und warm im Großstadttrubel und im alten vertrauten Kreise, in dem wir allerdings wenig Interessen-Gemeinschaft finden, dafür aber das langentbehrte persönliche Interesse für uns und unser liebes Kleines, das urplötzlich in den Mittelpunkt der Beachtung gerückt ist. Von Berlins geistigen Genüssen ein nächstes Mal. Der Umzugs- und dann der Weihnachtstrubel ließen uns noch kaum zu uns selber kommen. Nun schreiben Sie bald und erzählen Sie recht viel von sich, es ist noch lange bis zu Ihrem Kommen, jedenfalls wissen Sie, dass der Platz des Freundes, der unsere wahren Interessen teilt, Ihnen vorbehalten bleibt.²⁷²

Viele herzliche Grüße und – falls Sie sie annehmen – auch die besten Wünsche für das begonnene Neue Jahr von Ihrer Hedwig Abraham.²⁷³

Hedwig was, zoals al werd geschreven, opgelucht en blij terug in Berlijn te zijn. Voor Abraham was het een moeilijke periode waarin hij erg onzeker lijkt te zijn geweest. Freud die een scherp oog had voor de gemoedstoestand van de mensen om hem heen had dit bij Abrahams bezoek al gezien. Hij schreef op 14 januari aan Jung dat Abraham in het gesprek met hem ook nogal geremd was, veel meer dan in zijn brieven.²⁷⁴ Freud ging ervan uit dat dit veroorzaakt werd door de voor hem zeer begrijpelijke zorgen van Abraham over het jodendom en zijn toekomst. Freud schreef ook dat Oppenheim zich gelukkig voor Abraham interesseerde. Oppenheim was weliswaar geen vriend maar wel een fatsoenlijk mens.²⁷⁵ Ook van de twee ellenlange brieven die Abraham Freud op de zondagen 8 en 15 januari 1908 stuurde, straalt de onzekerheid en de behoefte een goede indruk te maken op Oppenheim af. Abraham had van hem twee obsessief-neurotische patiënten doorverwezen gekregen. Bij één van de twee, een patiënt waarbij alle andere behandelingen waren mislukt, had Oppenheim hem zelfs gevraagd om een psychoanalytische behandeling toe te passen.²⁷⁶ Abraham wist na twee sessies niet meer hoe het verder moest en vroeg Freud om raad.²⁷⁷ Freud regeerde direct, zeer ondersteunend en gaf tegelijkertijd uitleg. Zo schreef hij op 9 januari het volgende:

Hauptregeln: 1. Zeit lassen, wie der Salzburger Wahlspruch lautet. Seelische Veränderungen vollziehen sich nie rasch außer in Revolutionen (Psychosen). Nach zwei Stunden schon unzufrieden, daß man nicht alles weiß! 2. Problem, wie finde ich weiter, darf es nicht geben. Der Pat. zeigt den Weg, indem er in strenger Befolgung der Eingangsregel (alles zu sagen, was ihm einfällt) seine jeweilige psychische Oberfläche zeigt.²⁷⁸

Om er op 19 januari nog aan toe te voegen:

Wenn ich Ihnen als erfahrener Alter raten darf, so betreiben Sie die Psychoanalyse bei dem O'schen Patienten kühl ohne viel 'Sexualverlegung', und ohne das Bestreben, O. durch einen raschen Erfolg zu imponieren.²⁷⁹ Denn erstens wird es dann besser gehen, und zweitens ist der Fall nicht geeignet, zum Paradeferd entwickelt zu werden. So alter Zwang bei einem Manne nahe der 50 ist technisch sehr schwierig und therapeutisch recht ungünstig. Zwangsneurose muß früh behandelt werden, bei noch jungen Personen, dann ist die Kur Triumph und Vergnügen. Lassen Sie (sich) aber nicht entmutigen, und behalten Sie den Mann mög-lichst lange, solche Pat. pflegen sich leicht zu attachieren und sind

oft zufrieden, wenn der Arzt nicht zufrieden ist. Im Einzelnen will ich Ihnen dann immer mitteilen, was ich aus der Entfernung erraten kann, und so den Mangel, daß die Technik noch nicht im Einzelnen publiziert ist, zu korrigieren suchen.²⁸⁰

Abraham voelde zich in deze eerste periode in Berlijn eenzaam omdat er niemand was die zijn enthousiasme voor de psychoanalyse deelde. Hij was regelmatig in de kliniek van Oppenheim te vinden waar echter geen enkele belangstelling bestond voor de psychische mechanismen. Abraham miste de uitwisseling over Freuds ideeën zoals hij die in Burghölzli gekend had.

Het eerste jaar in Berlijn bij de start van zijn praktijk had Abraham nog vrije tijd. Dat zou later nauwelijks meer voorkomen. Hij leidde met Hedwig een actief sociaal leven. Hedwig schreef aan Eitingon dat ze naar ontvangsten gingen, die zij nogal saai vond, maar dat ze daarentegen zeer genoot van lezingen, theater en opera die zij alleen of samen met Abraham bezocht.²⁸¹ Ze bleven hun vrienden uit de tijd van de sociaal-wetenschappelijke studentenvereniging zien.

Salomon Altmann en Elisabeth Gottheiner, de vrienden met wie ze in 1902 naar Zwitserland waren gegaan, trouwden uiteindelijk na jaren hun verbintenis voor hun respectievelijk joodse en protestantse families geheim gehouden te hebben. Het was juist Elisabeths vader, die van joodse afkomst was, die erop stond dat ze in de kerk zouden trouwen terwijl het voor Salomons familie uitgesloten was dat ze niet in de synagoge zouden trouwen. Uiteindelijk werd een compromis gevonden door 's morgens de huwelijksvoltrekking in de synagoge te laten plaatsvinden en 's middags in de kerk.²⁸²

Abraham schreef erover aan Freud op 8 maart 1908.²⁸³ Hij was in de *Traumdeutung* aan het lezen over het entweder-oder-principe.²⁸⁴ Abraham vertelde in deze brief dat er een vriendin bij hen was komen logeren (Elisabeth Gottheiner schreef Hilda in haar biografie), die met een joodse man wilde trouwen en zelf van vaderszijde van joodse afkomst was.²⁸⁵ Beide families waren sterk tegen het huwelijk gekant en de meningsverschillen waren in de periode waarin dit bezoek plaatsvond, erg hoog opgelopen. De eerste nacht van haar bezoek had Elisabeth Gottheiner een droom die Abraham meteen kon interpreteren, waardoor ze zeer geïnteresseerd raakte en hem de ochtend daarop vijf dromen vertelde. Abraham schreef Freud dat hij het idee had dat deze dromen illustraties waren van het entweder-oder-principe, waarover hij net gelezen had.

Freud schrijft in de *Traumdeutung* dat de droom de alternatieven 'het één of het ander' niet kan uitdrukken (zoals de droom ook geen ontkenning kent). In de droom wordt er één geheel van gemaakt. In de dromen die Abraham aanhaalde gebeurde er iets anders. Alle mogelijkheden werden na elkaar gedroomd.

Abraham schreef dat ze de dromen duidelijk had gedroomd met de wens dat hij ze zou interpreteren. De dromen representeerden de volgende mogelijkheden:

- 1 De geliefden konden samenleven zonder te trouwen.
- 2 Ze konden alleen voor de wet trouwen zonder dat één van beiden zijn of haar geloof hoefde op te geven.
- 3 Hij zou gedoopt kunnen worden en dan zouden ze alleen voor de burgerlijke stand trouwen.
- 4 Zij zou joods kunnen worden en alleen voor de burgerlijke stand trouwen.
- 5 Zij zou haar geloof kunnen veranderen en ze zouden volgens de joodse rituelen kunnen trouwen.

Abraham schreef dat het koppel in alle gevallen werd gerepresenteerd door familie of vrienden die geschikt waren voor dit doel en dat hij dit zelf een prachtig voorbeeld vindt van entweder – oder en graag van Freud wil horen wat deze ervan vindt.

Freud antwoordde op 13 maart dat Abrahams interpretatie zeker correct was en een mooie aanvulling vormde op de passage in de *Traumdeutung*.²⁸⁶

Het dromen duiden was in 1908 in huize Abraham een gezelschapsspel aan de ontbijttafel geworden. De dromen lijken te mooi om waar te zijn.

Wat voorafging aan de psychoanalytische bijeenkomst in Salzburg

Het idee om een psychoanalytische bijeenkomst te houden was afkomstig van de Boedapesters Stein en Ferenczi.²⁸⁷ Pas later zou het het eerste psychoanalytische congres genoemd worden.

Jung schreef op 2 januari 1908 een brief aan Freud waarin hij zei dat zijn schildering van collega Abraham te zwart was uitgevallen.²⁸⁸ Jung maakte zich duidelijk ongerust over de indruk die zijn beschrijving op Freud had gemaakt nu hij Abraham had ontmoet.

Aan Abraham stuurde hij, zoals al eerder werd vermeld, op 3 januari een hartelijke brief. Jung maakte daarin excuses voor de late reactie op Abrahams brief. Hij had gehoord van de goede start in Berlijn en hoopte dat het zo door zou gaan. Jung vertelde zo het een en ander, onder andere over een hysterieanalyse die hij deed en hij vertelde over de geplande psychoanalytische bijeenkomst. Er was besloten om die in Salzburg te houden. Een voorstel voor het tijdstip en de duur van de bijeenkomst zou hij Abraham nog sturen.²⁸⁹

Op 22 januari 1908 schreef Jung vervolgens aan Freud dat hij zich wilde inspannen om voor Salzburg een lezing voor te bereiden over *dementia praecox*, eventueel in samenwerking met Riklin.²⁹⁰ Op 25 januari schreef Jung aan Freud dat dr. Abraham voor Salzburg een voordracht had aangekondigd over 'Psychosexuellen

Differenzen zwischen Dementia praecox und Hysterie', een thema dat erg dicht bij Jungs eigen onderwerp stond.²⁹¹ Iets waar Jung in de brief aan Freud verder niet op in ging en Freud niet op reageerde.

Op 30 januari schreef Jung aan Abraham dat hij met genoegen had vernomen dat Abraham een voordracht wilde houden op de bijeenkomst in Salzburg en vroeg hem of hij zich zou willen beperken tot 20 minuten omdat er veel tijd uitgetrokken moest worden voor professor Freud.²⁹²

Het lijkt waarschijnlijk dat Jung Abrahams aankondiging van zijn lezing tussen 22 en 25 januari kreeg. Jung noch Freud repte over de thematische overlap in een brief aan Abraham. Dat zowel Jung als Abraham hetzelfde onderwerp kozen was niet verwonderlijk. Het was in Burghölzli de diagnose geweest waar beiden het meest mee te maken hadden gehad en met beiden had Freud uitgebreide discussies gevoerd over dementia praecox en auto-erotisme. Jung had een boek gepubliceerd over dementia praecox en Abraham had naar zijn idee tijdens zijn bezoek aan Freud het expliciete verzoek gekregen om zijn ideeën over de grenzen van de dementia praecox en de hysterie nader uit te werken zoals bleek uit zijn brief aan Eitingon van 1 januari 1908. Aan dit verzoek gaf hij meteen gehoor.

Op 3 maart 1908 stuurde Jung Freud een brief met daarin een conceptprogramma voor Salzburg.²⁹³ Op 5 maart schreef Freud terug dat hij in het programma Riklin miste (Jung had zijn lezing samen met Riklin gepland) en Abraham.²⁹⁴ Jung was 'vergeten' Abraham een plaats in het Salzburger programma te geven en hij antwoordde Freud op 11 maart het volgende:

Natürlich hat mir der Teufel noch ein Bein stellen müssen mit dem Vortrag des Kollegen Abraham, worüber Sie wohl gelacht haben werden. Der Vortrag ist mir nämlich darum unsympatisch, weil er das bringen wird, was ich unter Ihrer Anregung laut phantasiert habe und was ich später selber, wenn es einmal reif geworden ist, bearbeiten wollte.²⁹⁵

Jung sprak hier voor het eerst uit dat hij het heel onaangenaam vond dat Abraham en hij hetzelfde onderwerp hadden gekozen. Abraham wist intussen van niets.

Congres te Salzburg

Het congres te Salzburg is de geschiedenis in gegaan als een succesvol congres met een minpuntje, namelijk een meningsverschil tussen Jung en Abraham, dat vooral te wijten was aan Abraham.²⁹⁶

Dat was Freuds lezing van het geheel, een lezing die gemeengoed is geworden omdat diverse biografen van Freud hem hebben overgenomen (zie bijvoorbeeld

Gay²⁹⁷ en Clark²⁹⁸ en Jones). Jones schreef onder andere over het congres (de plek waar Jones Freud voor het eerst ontmoette) dat het plaatsvond op zondag 26 april 1908 en verschilde van alle daarop volgende congressen in het feit dat er geen voorzitter of secretaris was en geen huishoudelijke vergadering.²⁹⁹ Freud was zeer vereerd geweest met Bleulers komst en had hem graag als voorzitter willen hebben maar Bleuler had dat geweigerd. Er waren tweeënveertig aanwezigen en er werden acht voordrachten gehouden. Freud begon, 's morgens om acht uur, met een voordracht over een obsessieve patiënt, die later bekend zou staan als de rattenman. Freud praatte achter elkaar door tot elf uur terwijl iedereen aandachtig luisterde. Hij wilde toen stoppen maar de toehoorders drongen aan om door te gaan en Freud vervolgde zijn betoog tot rond één uur.³⁰⁰

's Middags volgden de andere lezingen. De wanklank (Jung-Abraham) beschreef Jones als volgt:

It was one of those stupid little disputes over priority that have so often marred scientific progress, from Newton and Leibniz onward. It arose from Abraham omitting to mention or give any credit to Bleuler and Jung in his Congress paper for their psychological investigations into dementia praecox, which Jung took very much amiss at the time.³⁰¹

Er zijn maar weinig schrijvers geweest (Brome³⁰², Cremerius³⁰³ en Kuhn³⁰⁴) die een mogelijk andere versie van de gebeurtenissen hebben besproken. De versie van Abraham die verzeild raakte in de buitengewoon ingewikkelde en overgevoelige relatie tussen Freud en Jung, waarbij Freud niet kon verdragen dat er moeilijkheden waren tussen hem en Jung en hij er zichzelf (en anderen, zie de biografieën) in toenemende mate van wist te overtuigen dat het niet ging om moeilijkheden tussen hemzelf en Jung maar dat het ging om niet al te ernstige rivaliteit tussen Jung en Abraham.

Wat was er nu precies gebeurd?

Freud schreef op 23 juli 1908 aan Abraham: 'Ich habe Ihnen beiden seinerzeit die gleiche Anregung gegeben und meinte es selbst nicht anders, als daß Sie unabhängig sich mit ihr beschäftigen sollten.'³⁰⁵

Freud had zowel met Jung als met Abraham uitgebreid zijn hypothese besproken dat er bij dementia praecox sprake zou zijn van een regressie naar een vroegkinderlijke fase van auto-erotiek waarmee de mogelijkheid tot objectliefde vernietigd werd en daarmee ook de mogelijkheid tot sublimeren. Dit onderwerp kwam in de briefwisseling tussen Freud en Jung veelvuldig aan de orde. Na Jungs bezoek aan Freud, begin maart 1907, waar blijkbaar uitgebreid gesproken was over dementia praecox en auto-erotiek, tot de zomer van 1907, was er vrijwel geen brief waarin dit onderwerp niet langer of korter besproken werd. Jung bleef daarbij

steeds twijfelend. Ook wordt duidelijk uit de brieven tussen Freud en Jung zoals ook uit de brieven van Bleuler aan Freud dat Bleuler en Jung over het onderwerp discussieerden.³⁰⁶ Het was niet verwonderlijk dat Jung dit na zijn boek over *dementia praecox* en na alle discussie met Freud het als zijn (en misschien Bleulers) onderwerp beschouwde. Maar Jung had nooit vanuit psychoanalytisch perspectief over *dementia praecox* gepubliceerd. Jung had in het algemeen nog nooit diepgaand over psychoanalyse of over Freuds libidotheorie geschreven. Hij was niet verder gekomen dan het aanduiden van psychische oorzaken voor psychische stoornissen in zijn in januari 1908 gehouden lezing in het stadhuis in Zürich genaamd 'Der Inhalt der Psychose.'³⁰⁷

Uit Jungs brief van 22 januari 1908 wordt duidelijk dat hij een voordracht wilde houden over *dementia praecox* op het congres, maar hij schreef er niet bij dat hij dit vanuit psychoanalytisch perspectief zou willen doen.³⁰⁸ Toch ligt het voor de hand te denken dat Jung wel degelijk van plan was geweest om een psychoanalytische lezing te houden of in ieder geval een lezing met psychoanalytische elementen. Het was tenslotte het eerste psychoanalytische congres, door hemzelf georganiseerd en zijn bovengenoemde brief van 11 maart 1908 wijst erop dat hij plannen had in dezelfde richting als Abraham.

Abraham schreef op 29 januari 1908 het volgende aan Freud:

Von Jung habe ich die Einladung nach Salzburg erhalten. Da ich hoffe, an der Versammlung teilnehmen zu können, habe ich einen Vortrag über 'Psychosexuelle Differenzen der Hysterie und Dementia praecox' angemeldet. Mir sind zu dem Thema noch einige neue Gesichtspunkte eingefallen, die gut zur Autoerotismus-Theorie passen. Ich hoffe, Sie sind mit dem Thema zufrieden. Da Sie früher anerkannt haben, daß ich in der damaligen Arbeit das Problem bei der wichtigsten Seite, der Sexualität, angefaßt hätte, so hielt ich es für wichtig, auf dem ersten Kongreß zu betonen, daß die Sexualität den Kernpunkt bildet.³⁰⁹

Uit het fragment wordt duidelijk dat Abraham zich van geen enkel probleem bewust was en verder is gaan denken en schrijven over wat hij met Freud tijdens zijn bezoek in Wenen had besproken.

Heeft Freud voorzien wat er zou gebeuren als hij zowel Jung als Abraham zou stimuleren om dezelfde ideeën verder uit te werken? Het lijkt niet waarschijnlijk. Freud was een groot mensenkenner maar die kennis liet hem in de steek zodra hij op iemand viel, zoals bij Jung het geval was. Heeft hij mogelijk gedacht dat een beetje concurrentie ervoor zou zorgen dat het onderwerp grondiger bediscussieerd werd? Dan heeft hij zich volledig verkeken, de reactie van Jung was ronduit destructief en slecht voor zijn relatie met Freud.

Kuhn ging nog verder door het idee te opperen dat Freud Jung waarschuwde: ‘as an agent provocateur surreptitiously goading Jung – by way of coded warnings – that he had a serious rival in Abraham and if he still wanted Freuds attentions he had better look to his ideas.’³¹⁰ Het lijkt echter niet heel waarschijnlijk dat Freud zo berekenend te werk is gegaan. Het ligt meer voor de hand dat Freud in zijn idealisering van Jung diens vernietigende jaloezie niet goed heeft ingeschat. Daarnaast nam Freud Jungs twijfel aan de libidotheorie niet serieus. Hij verwachtte dat Jung mettertijd wel overtuigd zou raken. Ook al publiceerde Jung geen echte psychoanalytische artikelen en bleef hij het op centrale punten oneens met Freud, zijn inzet voor de psychoanalyse was enorm. Zowel op organisatorisch vlak, bijvoorbeeld het Salzburger congres en de voorbereidingen voor een tijdschrift, als door de wijze waarop hij een reeks jonge artsen, die later belangrijk zijn geworden voor de psychoanalyse wist te stimuleren en enthousiast te maken. Freud had zijn snel groeiende bekendheid te danken aan Jungs meeslepende enthousiasme.

Dat Jung Freud bewonderde staat buiten kijf. Dat voor Jung het bewonderd worden en de positie van aanbeden lievelingszoon van groot belang was evenzeer. In die constellatie werd concurrentie moeilijk verdragen.

In Salzburg hield Abraham op 27 april 1908 zijn lezing: ‘Die psychosexuellen Differenzen der Hysterie und der Dementia Praecox.’ De lezing is later als artikel gepubliceerd onder dezelfde titel.³¹¹ Het artikel heeft de voor Abraham zo kenmerkende heldere stijl. Hij betoogt daarin dat de psychoanalytische methode het mogelijk heeft gemaakt belangrijke overeenkomsten te zien tussen hysterie en dementia praecox, die beiden hun oorsprong zouden hebben in seksuele complexen. Hij wil echter op de verschillen ingaan. Aan het eind van het artikel zegt hij dat het hem er vooral om ging te differentiëren tussen dementia praecox, hysterie en de obsessieve neurosen. In dit artikel maakt hij daar slechts een begin mee. Het gaat vooral over dementia praecox en heel kort over hysterie. Abraham schrijft uitgaande van Freuds *Drei Abhandlungen zur Sexualtheorie* dat de eerste uitingen van de libido bij het kind auto-erotisch van karakter zijn. Het kind kent in dit stadium nog geen seksueel object buiten zichzelf. Pas in het volgende ontwikkelingsstadium is er sprake van objectliefde. Bij hysterie is daarbij volgens Abraham de liefde voor één persoon ziekelijk opgevoerd terwijl tegelijkertijd een andere persoon heftig wordt afgewezen.

Bij dementia praecox is daarentegen sprake van onverschilligheid of van in uitgesproken vijandschap overgaande achtervolgingswanen. Het leidt tot het opheffen van de objectliefde en tot het opheffen van sublimeringen. Abraham dacht dat er sprake was van een aangeboren afwijking en een ontwikkelingsstoornis waardoor het stadium van auto-erotisme niet werkelijk gepasseerd wordt. Er is een gevoelsblokkade. Hysterie beschouwde hij ook als aangeboren.

Het is een interessant artikel, waarin Abraham een aanzet probeert te geven voor de psychoanalytische theorieontwikkeling over *dementia praecox* en waarin hij de *dementia praecox* probeert af te bakenen van de hysterie.

Op grond van deze lezing beschuldigde Jung in zijn brief aan Freud van 7 mei 1908 Abraham van plagiaat van Freuds en Jungs gedachtengoed. Hij schreef dat hij niet bereid zou zijn om Abrahams onveranderde artikel op te nemen in het *Jahrbuch*: 'denn eine von mir redigierte Zeitschrift soll durchaus reinlich und anständig sein und kein Plagiat aus Ihrer und meiner Gedankenarbeit publizieren.'³¹²

Kuhn schreef dat hij bij het herlezen van Freuds brieven over dit onderwerp tot de conclusie kwam dat de komende breuk (Jung-Abraham) was veroorzaakt doordat Jung Abraham van plagiaat beschuldigde omdat Abraham in zijn Salzburger lezing had verzuimd het werk van Bleuler en Jung te noemen.³¹³ Het is spijtig dat Kuhn niet vermeldde uit welke brieven hij deze conclusie had getrokken. Jones gebruikte het woord plagiaat niet maar schreef dat Jung Abraham kwalijk nam dat deze Bleuler en hemzelf bij zijn lezing niet noemde maar dat is iets anders dan plagiaat. Abrahams handelwijze later wees in dezelfde richting. Hij heeft Bleuler en Jung alsnog vermeld en hij schreef Freud op 11 mei 1908 waarom hij hen in Salzburg niet had genoemd. Het woord plagiaat kwam alleen voor in bovengenoemd fragment in de brief van Jung aan Freud van 7 mei 1908.

Was er sprake van plagiaat?

De dag in Salzburg verliep als volgt: Freud was de hele ochtend aan het woord. 's Middags waren er acht lezingen. Abraham hield de derde en Jung hield de zesde lezing.³¹⁴

Abraham sprak dus voor Jung. Als Jung vond dat Abraham plagiaat pleegde, waarom stelde hij dat dan niet meteen in zijn lezing aan de orde? Abraham probeerde in zijn lezing binnen de psychoanalytische theorie de begrippen *dementia praecox* en hysterie van elkaar te onderscheiden. Bleuler en Jung hadden niet over de psychoanalytische opvatting van *dementia praecox* gepubliceerd. Wat bedoelde Jung als hij zei dat Abraham zich aan plagiaat schuldig maakte? Plagiaat is het overnemen van teksten of ideeën zonder bronvermelding. Bleuler en Jung hadden beiden gepubliceerd over *dementia praecox* maar niet in het kader van de psychoanalytische theorie. Het niet noemen van zijn leermeesters – Abraham noemde Bleuler en Jung niet – heeft niets met plagiaat te maken. Abraham had Bleuler en Jung wel uitdrukkelijk genoemd in zijn eerste artikel over *dementia praecox*.³¹⁵

Als zesde hield Jung zijn lezing. Op dit eerste congres voor de volgelingen van Freud door Jung zelf georganiseerd, hield hij een lezing waar de psychoanalyse niet in werd genoemd.

Freud moet dit als een enorme belediging hebben ervaren. Een belediging waar niemand met een woord over repte. Jung betoogde dat *dementia praecox* veroor-

zaak werd door een hersenafwijking die te maken had met psycho-toxische stoffen.³¹⁶ Uit de briefwisseling tussen Jung en Freud komt naar voren dat Jung steeds twijfelde aan Freuds seksuele theorie. Hij vond de theorie van Freud enerzijds zeer de moeite waard, dacht echter anderzijds dat de theorie maar voor een deel van de patiënten opging en de lichamelijke kant daarnaast ook een rol speelde.

Uit het feit dat Jung aan Freuds theorie in Salzburg opeens geen woord meer wijdde lijkt toch een boos uitageren te spreken, jaloezie op Abraham maar ook boosheid dat Freud zijn twijfel niet serieus nam. Daar zat een zekere arrogantie bij van Freud. Jung had tenslotte veel ervaring met dementia praecox patiënten en Freud helemaal niet.

Op het Salzburger congres bestond er dus een levensgroot theoretisch conflict tussen Freud en Jung waarmee Abraham niets te maken had maar dit conflict is de geschiedenis in gegaan als een conflict tussen Jung en Abraham. Hoe heeft dat kunnen gebeuren? Het verdere verloop wordt vooral in de briefwisselingen duidelijk. Uit Hilda's biografie blijkt hoe ongelukkig Abraham ermee was dat Freud hem aanwees als de veroorzaker van problemen met Jung vanuit rivaliteit en jaloezie. Het moet een harde landing geweest zijn voor Abraham na zijn enthousiasme voor Freud.

Op 30 april 1908, direct na het congres, schreef Jung aan Freud: 'Ich bitte Sie mit mir Geduld zu haben im Vertrauen auf das, was bisher geschehen ist. Ich habe immer ein bißchen mehr zu tun, als bloß gesinnungstüchtiger Anhänger zu sein.'³¹⁷

Jung refereerde aan het conflict met een opmerking die het midden hield tussen een sneer en een verzoeningspoging. Freud reageerde drie dagen later op 3 mei met een totale loochening van de belediging van Jungs voordracht:

Also finden Sie auch, daß unser Zusammentreffen in Salzburg schön war? Mich hat es sehr erfrischt und mir einen angenehmen Nachgeschmack hinterlassen. Ich freute mich, Sie so blühend zu finden, und was etwa Groll werden wollte, smoltz dahin, als ich Sie wieder sah und verstand.³¹⁸

Om even later in de brief het conflict naar Abraham te schuiven:

Ich habe noch eine große Bitte an Sie. Es ist mir nicht entgangen, daß zwischen Ihnen und Abraham eine Entzweiung sich vorbereitet. Wir sind so wenige, daß wir zusammenhalten sollten, und Entzweiung aus persönlichen Motiven steht uns Psychoanalytikern am wenigsten an. Ich halte ihn für wertvoll und möchte ihn nicht aufgeben müssen, wengleich es nicht in Betracht kommt, daß er Sie mir ersetzen könnte. Ich bitte Sie also, zeigen Sie sich entgegenkommend, wenn er sich in der Frage der Publikation seines Dementia-Vortrages an Sie wendet, und nehmen Sie es hin, daß er diesmal den direkteren Weg gegangen ist, während Sie zögerten.³¹⁹

Op dezelfde dag schreef Freud aan Abraham:

Ich entsinne mich, daß Ihr Vortrag zu einem kleinen Konflikt zwischen Ihnen und Jung geführt hat, wenigstens schloß ich es aus einigen Worten, die Sie nachher an mich richteten. Nun halte ich ja eine Konkurrenz zwischen Ihnen beiden für unvermeidlich, auch für harmlos innerhalb gewisser Grenzen; in der Behandlung der Sache selbst zögerte ich nicht, Ihnen recht zu geben und Jungs Empfindlichkeit auf sein Schwanken zurückzuführen. Aber ich möchte es nicht, daß sich eine ernste Verstimmung zwischen Sie beide dränge. Wir sind noch so wenige, daß Uneinigheiten, zumal auf Grund persönlicher 'Komplexe' zwischen uns ausgeschlossen sein sollten. Es muß uns auch wichtig sein, daß Jung den Rückweg zu der von ihm jetzt verlassenen Auffassung findet, die Sie so konsequent vertreten haben. Ich glaube, es ist Aussicht dafür vorhanden; Jung schreibt mir auch, daß Bleuler sich sehr beeinflusst zeigt und beinahe geneigt ist, die organische Natur der Dementia Praecox wieder fallen zu lassen. Sie tun mir also geradezu einen persönlichen Gefallen, wenn Sie Jung von Ihrer Publikation vorher Mitteilung machen und ihn auffordern, seinen damaligen Einspruch, dem Sie Rechnung tragen wollen, mit Ihnen zu erörtern. Eine solche Liebenswürdigkeit wird der keimenden Veruneinigung gewiß ein Ende machen, würde mich sehr erfreuen und mir zeigen, daß wir alle aus der Übung der Psychoanalyse auch praktischen Vorteil für unsere eigenen Seelentätigkeiten zu ziehen im Stande sind. Lassen Sie sich die kleine Überwindung nicht schwer werden. Seien Sie tolerant und vergessen Sie nicht, daß Sie es eigentlich leichter als Jung haben, meinen Gedanken zu folgen, denn erstens sind Sie völlig unabhängig, und dann stehen Sie meiner intellektuellen Konstitution durch Rassenverwandtschaft näher, während er als Christ und Pastorssohn nur gegen große innere Widerstände den Weg zu mir findet. Um so wertvoller ist dann sein Anschluß. Ich hätte beinahe gesagt, daß erst sein Auftreten die Psychoanalyse der Gefahr entzogen hat, eine jüdisch nationale Angelegenheit zu werden. Ich hoffe, daß Sie meiner Bitte Beachtung schenken werden, und grüße Sie herzlich
Ihr Freud³²⁰

Abraham heeft niets gedaan maar wordt voor de goede zaak gevraagd het conflict met Jung bij te leggen waarbij Freuds eigen rol inmiddels helemaal uit het zicht verdwenen was. Zes dagen later schreef Freud opnieuw een zeer dringende brief.³²¹ Hij had nog geen antwoord gehad van Abraham en schreef nu opnieuw om zijn verzoek extra nadruk te verlenen.

Op 11 mei 1908 antwoordde Abraham Freud rustig en weloverwogen.³²² Hij lijkt toch van de drie verreweg de wijste te zijn geweest in deze kwestie. Hij had

Freuds verzoek een paar dagen laten liggen om erover na te denken. Hij was het er niet helemaal mee eens maar had inmiddels toch de conclusie getrokken dat het de juiste aanpak was en hij had een concept aan Jung geschreven. Hij had deze nu ook even laten liggen om het nogmaals te kunnen bekijken om te voorkomen dat de toenaderingspoging toch nog een vijandelijkheid zou bevatten. Vervolgens had hij de definitieve brief aan Jung geschreven en hij hoopte dat deze stap de zaak van de psychoanalyse zou dienen.

Om daarop te laten volgen:

Eigentlich bin ich ganz ohne Schuld in den Konflikt hineingeraten. Im Dezember fragte ich Sie, ob ich bei dem Thema nicht mit Jung kollidieren könnte, dem Sie Ihre Ideen ja auch mitgeteilt hatten. Sie zerstreuten damals meine Bedenken. Mein Manuskript für Salzburg enthielt eine Bemerkung, die Bleuler und Jung gewiß befriedigt hätte; ich habe sie einem plötzlichen Impulse folgend nicht mit vorgelesen. Ich täuschte mich momentan durch ein Deckmotiv – Zeitspanne –, während der wirkliche Grund in einer Animosität gegen Bleuler und Jung bestand. Diese war verursacht durch die letzten allzu konzilianten Veröffentlichungen beider, durch Bleulers Berliner Vortrag, der von Ihnen nichts erwähnte, und durch mancherlei Kleinigkeiten. Daß ich Bleuler und Jung nicht nannte, bedeutet offenbar: ‘Sie schwenken von der Sexualtheorie ab, dann werde ich sie doch nicht im Zusammenhang mit dieser zitieren’ – Daß diese Unterlassung ernstere Folgen nach sich ziehen könnte, kam mir im Moment natürlich nicht zum Bewußtsein.

Abraham had al voor hij zijn voordracht hield in Salzburg van Eitingon gehoord dat Jungs lezing geen woord over psychoanalyse of verwijzing naar Freud zou bevatten. Hij had toen, uit ergernis omdat dit bij Bleulers lezing kort daarvoor in Berlijn ook al het geval was geweest, hen ook niet genoemd in zijn voordracht. Feitelijk hoefde dat ook niet, maar het zou hoffelijk geweest zijn als hij hen wel had genoemd.

Kuhn schreef in zijn artikel over het schandaal in Salzburg, waarin hij vooral op de totstandkoming van Freuds verhaal over de gebeurtenissen inging, dat Freud tegen alle bewijs in benadrukte en bleef benadrukken dat het conflict neerkwam op een geschil over wie de eerste was: ‘who had the right to lay the first authentic paranoid claim for having planted the Freudian libido flag in the field of dementia praecox.’³²³ En dat Freud daarmee wegmoffelde dat het hier over plagiaat ging.

Toch wijst veel erop dat het inderdaad over plagiaat ging maar dat tegelijkertijd de prioriteitskwestie speelde. Niet zozeer bij Abraham die zich als een beginner beschouwde op het terrein van de psychoanalyse en Freud nog vroeg of er geen risico was dat hij Jung voor de voeten zou lopen. Maar bij Jung die Abraham be-

schuldigde van een heel curieus soort plagiaat. Een plagiaat dat het in de rechtszaal niet zou halen maar dat voor Jung blijkbaar levensgroot aanwezig was. Plagiaat van een fantasie. In de eerder aangehaalde brief van Jung aan Freud stond over Abrahams lezing: ‘Der Vortrag ist mir nämlich darum unsympathisch, weil er das bringen wird, was ich unter Ihrer Anregung laut phantasiert habe und was ich später selber, wenn es einmal reif geworden ist, bearbeiten wollte.’³²⁴ Freud had zowel met Jung als met Abraham zijn ideeën over een psychoanalytische opvatting van *dementia praecox* besproken. Met Jung had hij er eerder en langduriger over van gedachten gewisseld. Abraham had een voordracht en een artikel voorbereid. Naar zijn idee had Freud daar expliciet om gevraagd en deed hij dat voor Freud. Jung was van plan geweest een voordracht te houden en een artikel te schrijven. De inhoud stond hem in gefantaseerde vorm al voor ogen. Hij heeft zijn gedachten niet uitgewerkt, mogelijk uit boosheid omdat Abraham hem voor was maar als dat niet het geval was geweest was er misschien ook geen psychoanalytisch artikel van Jung over dit onderwerp verschenen. Daar waren twee redenen voor. Ten eerste worstelde Jung nog steeds met de libidotheorie, die hij niet echt kon aanvaarden. Hij had zijn twijfel echter in het artikel mee kunnen nemen. Ten tweede beschikte Jung niet over de scherpe helderheid in denken en schrijven, die Abraham had, en is het de vraag of hij Freuds libidotheorie ooit begrepen heeft. Zelf weet Jung het in een brief aan Freud van 30 april 1908 vooral aan tijdgebrek:

Ich habe in den letzten dreiviertel Jahren vielleicht zu wenig analytisch bei *Dementia praecox* gearbeitet, so daß die imposante Materie mir etwas zu eindrucksvoll geworden ist. Das Haupthindernis meiner wissenschaftlichen Arbeit sind die Schüler, deren Anlernung und deren Arbeiten meine Zeit verschlingen.³²⁵

Jung ging in zijn brieven aan Freud steeds harder te keer over Abraham. Zo schreef hij op 7 mei 1908 in de brief waarin hij ook het plagiaat noemde:

Ich habe deshalb für gewisse Eigenheiten des Kollegen Abraham trotzdem eine unverhohlene Verachtung. Denn trotz verwertbarer Eigenschaften und verschiedener Tugenden ist er eben kein Gentleman. In meinem Augen also das Schlimmste was einem passieren kann. Ich bin immer gerne geneigt, mein Urteil einem Besserwissenden unterzuordnen. In diesem Fall fühle ich mich aber mit einer großen Zahl mir maßgebender Leute im Einverständnis.³²⁶ In Salzburg konnte ich nur dadurch einen Skandal verhindern, daß ich einen gewissen Herrn, der den Abrahamschen Vortrag bezüglich der Quellen beleuchten wollte, dringend bat, von seinem Vorhaben abzustehen. Dieser Herr war kein Schweizer, auch keiner meiner Schüler, die für dergleichen Produktionen (wie

ich) nur reine stille Verwunderung haben, im übrigen das Faktum aber sicher notieren. Von meiner Seite wurde bis jetzt nie etwas getan, was zur Entzweiung hätte führen können; ganz im Gegenteil, es ist Abraham, der darauf hinzielt. Die nächste Unverschämtheit, die ich allerdings bis jetzt Abraham nicht zu-trauen kann, nämlich daß er mir seinen Vortrag unverändert zur Publikation zuschickt, würde ich mir selbstverständlich nicht gefallen lassen, denn eine von mir redigierte Zeitschrift soll durchaus reinlich und anständig sein und kein Plagiat aus Ihrer und meiner Gedankenarbeit publizieren.³²⁷

Jung zei zelf in zijn lezing in Salzburg niets over een plagiaat van Abraham, maar hij schreef nu in deze brief aan Freud, dat hij een schandaal heeft voorkomen doordat hij iemand anders heeft weerhouden om erover te beginnen. Kijkend naar de deelnemerslijst van Salzburg was Jones de enige die voor deze rol in aanmerking zou kunnen komen maar hij noemde het woord plagiaat in zijn beschrijving van de gebeurtenissen niet.³²⁸

De wijze waarop Jung in deze brief met Abraham afrekende grensde aan smaad. Er was geen sprake van dat Abraham zich niet als een gentleman zou hebben gedragen. Jung zelf had zich misdragen door geen woord aan Freuds gedachtengoed te wijden in zijn lezing. Met verbaal geschut schoof Jung echter alle schuld naar Abraham en dat lukte niet meteen maar op den duur wel.

Freud reageerde op 10 mei wat laverend op Jungs aantijgingen.³²⁹ Hij begreep enigszins wat Jung bedoelde maar vond dat hij Abraham veel te hard beoordeelde. Abraham hoorde over de *dementia praecox* van Jung en van Freud en schreef erover. Voor Freud was dat acceptabel. Abraham had inmiddels in zijn artikel Bleuler en Jung genoemd.

In de periode daarna werd het uiteindelijk heel onaangenaam voor Abraham, zodanig dat het hem altijd bijbleef en hij er Freud zeventien jaar later, vanaf zijn ziekbed en twee maanden voor zijn dood, op 27 oktober 1925, nog een keer over schreef.³³⁰ Er waren twee redenen waarom het zo onaangenaam werd voor Abraham. Ten eerste reageerde Jung niet op de alinea in Freuds brief waarin deze het voor Abraham opnam zoals hij ook niet gereageerd had op de brief die Abraham op Freuds verzoek had geschreven. Ten tweede leek Freud Jung steeds meer te gaan idealiseren.

De briefwisseling tussen Freud en Jung ging in mei en juni 1908 veel over het nieuwe tijdschrift maar ook over de analyse van Gross door Jung.³³¹ Van Jung kwamen er veel excuses over te laat reageren. Freuds toon werd in juni bijna dwepend.³³² Hij schreef dat hij merkte dat Jungs ideeën nu de zijne genaderd waren. Hij had zich daar even zorgen over gemaakt maar toen hij Jung in Salzburg zag – er was geen gelegenheid om elkaar te spreken wist Freud dat ze tot elkaar zouden komen. Freud leek in een soort droomwereld over Jung terecht te zijn gekomen want

juist in Salzburg was Jungs optreden zo beledigend voor Freud. Bovendien waren Jungs ideeën geenszins de zijne genaderd.

Abraham haalde Freud met een enkel zinnetje in zijn brief van 9 juli 1908 uit zijn droom: 'Über Zürich will ich heute nichts schreiben; Sie werden sich schon allein die richtige Vorstellung davon machen.'³³³

Freud reageerde fel in een brief van 11 juli 1908 dat hij geen nieuws had van Zürich of van Jung, de twist zeer betreurde en de indruk had dat aan beide kanten de behoefte om het in orde te maken ontbrak.³³⁴ Dat laatste was zeer unfair ten opzichte van Abraham die, terwijl hij niets gedaan had, een lange brief had geschreven aan Jung om te proberen de zaak in orde te maken. Jung had daar niet op geantwoord. Daarbij had Abraham helemaal niet hemzelf en Jung bedoeld in de brief van 9 juli, maar schreef hij over de Zürichers die zich afwendden van Freud.

Opmerkelijk was de ontwikkeling van de schuldvraag voor Freud. Een buitenstaander zou denken dat Freud in de eerste plaats zelf de aanstichter was van het conflict. Dat idee lijkt niet bij Freud opgekomen te zijn. Aanvankelijk zag hij Jung als de oorzaak en schreef op 3 mei 1908 aan Abraham: 'in der Behandlung der Sache selbst zögerte ich nicht, Ihnen recht zu geben und Jungs Empfindlichkeit auf sein Schwanken zurückzuführen.'³³⁵

Op 10 mei 1908 schreef Freud aan Jung dat hij te ver ging met zijn plagiaatbeschuldigingen aan Abrahams adres. Vanaf dat moment had Jung het ook niet meer over plagiaat. Als Abraham Freud op 9 juli 1908 in zijn dromen over Jung komt storen met mogelijk slecht nieuws over Zürich (don't shoot the messenger) verschuift voor Freud de schuldvraag naar beide heren om even later helemaal bij Abraham uit te komen en daar voorgoed bij te blijven.

Op 16 juli 1908 schreef Abraham aan Freud het volgende:

Eigentlich sollte ich Sie jetzt im Ferienanfang in Ruhe lassen, muß Ihnen aber doch einiges auf Ihren Brief erwidern. Was ich letztes Mal über Zürich kurz bemerkte, sollte sich *nicht* auf meine Angelegenheit mit Jung beziehen, sondern auf die ganze jetzige Stellungnahme der Züricher. Um aber zuerst das andre zu erledigen: mir ist eine Entzweiung mit Zürich durchaus nicht erwünscht. Mein Brief an Jung war so entgegenkommend wie möglich (ich könnte Ihnen eine Kopie schicken). Die Nichtbeantwortung ist doch recht rücksichtslos. Aber wenn sich jetzt oder später, sei es durch Ihre Vermittlung oder sonstwie, das gute Einvernehmen wieder herstellen läßt, so werde ich gewiß nicht schmollen! Im Gegenteil möchte ich in Konnex mit dem Burghölzli bleiben. Wenn auch meinem Fortgang von dort mancherlei Unerfreuliches vorausging, so habe ich doch so viel gute Erinnerungen mitgenommen, daß ich den Frieden gewiß nicht stören möchte. Die Ursache liegt doch tiefer. Jungs Verhalten zu mir ist doch nur Symptom. Ich glaube, sämtliche Wiener Herren hatten in Salzburg den Eindruck, daß

von Zürich nicht mehr viel zu erwarten sei. Von zuverlässiger Seite habe ich Nachrichten über die neuesten Wandlungen und unter dem Eindruck dieser Mitteilungen schrieb ich Ihnen das letzte Mal. Ich will Sie nicht mit Einzelheiten plagen. Aber das plötzliche Einschlafen der bis April so lebhaft besuchten Freudschen Abende ist auffällig. Jung scheint sich seinen alten spiritistischen Neigungen wieder zuzuwenden. Aber lassen Sie das bitte unter uns bleiben! Macht aber Jung aus diesem Grunde und seiner Karriere zuliebe nicht mehr mit, so ist es im Burghölzli eben aus. Bleuler allein, so tüchtig er sonst ist, wird nichts tun.³³⁶

Later zou blijken dat Abraham gelijk had met zijn woorden over Zürich maar voorlopig was Freud nu helemaal verontwaardigd over de verstoring van zijn idylle met Jung en Zürich.

Op 23 juli schreef Freud Abraham een hele merkwaardige brief, die begon met een groot compliment over Abrahams artikel over dementia praecox en hysteric.³³⁷ Freud had zo veel waardering voor de stelligheid en helderheid van het artikel dat Abraham niet moest denken dat hij de schoonheid ervan over het hoofd zag. Maar Abraham had het nooit mogen schrijven. Freud had het idee aan Abraham en Jung gegeven en door het op te pakken had Abraham Jung in een hoek gedreven. Abraham had zo delicaat moeten zijn om het niet op te pakken. Blijkbaar was Freud vergeten dat Abraham hem gevraagd had of het geen kwaad kon ten opzichte van Jung als hij het artikel zou schrijven en dat Freud daar ontkennend op had geantwoord. Zo werd na omzwervingen de schuld bij Abraham gelegd om er te blijven.

Het hele conflict kan van vele kanten benaderd worden. Vanuit de rivaliteit tussen Jung en Abraham die er natuurlijk was. Vanuit het besef bij Jung dat hij intellectueel de mindere was van Abraham. Vanuit Jungs frustratie dat Freud hem in een bepaald hokje wilde persen. Vanuit Abrahams ergernis dat zijn beide ex-collega's (Jung en Bleuler) voor wie hij vroeger zo veel waardering had, nu opeens de psychoanalyse lieten vallen enzovoort. Centraal lijkt toch te staan wat Cremerius aan de orde heeft gesteld.³³⁸ Namelijk dat Freud lievelingsleerlingen had op wie hij totaal gericht was. En dat degene die een dergelijke idylle verstoorde, door hem op de realiteit te wijzen, zich Freuds woede op de hals haalde en de schuld kreeg van de verstoorde idylle.

Psychoanalyse in Berlijn

Tegenstand

Abraham had van tevoren uitgedacht hoe hij de psychoanalyse in Berlijn zou kunnen introduceren. Hij wist dat hij op weinig medestanders en op veel tegenstanders zou moeten rekenen. Hij had zich voorgenomen niet te snel een lezing te geven, en om als hij een lezing gaf, ervoor te zorgen dat het onderwerp niet al te veel weerstand opriep. Ellenberger schreef in zijn standaardwerk over de geschiedenis van de psychoanalyse dat Abraham de tegenstand erger had weergegeven dan hij in werkelijkheid was.³³⁹ Maar Ellenberger haalde Abrahams eerste en tweede lezing door elkaar. Abrahams eerste lezing in het najaar van 1908 werd redelijk welwillend ontvangen. Bij zijn tweede lezing een jaar later werd hij afgebrand.

Abraham had zich ook voorgenomen een Berlijnse Psychoanalytische Vereniging op te richten. Dat lukte hem wonderbaarlijk snel. Op 21 augustus 1908 schreef Abraham enthousiast aan Freud dat de zaken begonnen te lopen, de Berlijnse psychoanalytische vereniging zou op 27 augustus voor het eerst bij elkaar komen met Magnus Hirschfeld, Iwan Bloch, Otto Juliusburger en Heinrich Koerber als deelnemers.³⁴⁰ Het was aanvankelijk eerder een seksuologische dan een psychoanalytische groep. Iwan Bloch was Abrahams studievriend uit Würzburg, de enige die met zijn voornaam erbij werd aangeduid in de brief aan Freud. Toentertijd in 1896 was de vijf jaar oudere Iwan Bloch aan het promoveren terwijl Abraham eerstejaars student was. Iwan Bloch (1872-1922), zoon van een veehandelaar uit Delmenhorst bij Oldenburg was dermatoloog en seksuoloog. Bloch ontdekte het manuscript *Cent-Vingt journées de Sodome, ou l'Ecole du Libertinage* van Marquis de Sade, waarvan men dacht dat het verloren was gegaan en gaf het in 1904 uit onder het pseudoniem Eugène Dühren. In 1908 genoot hij al grote bekendheid in Berlijn. Van zijn in 1907 verschenen boek *Das Sexuelleben in unserer Zeit in seinen Beziehungen zur modernen Kultur* waren in één jaar 40.000 exemplaren verkocht.³⁴¹ Het boek wordt beschouwd als de start van de seksuologie als aparte

wetenschap. Bloch heeft maar kort deel uitgemaakt van de Berlijnse psychoanalytische vereniging. De connectie tussen Bloch en de psychoanalyse bestond al langer. Freud noemde zowel de werken van Bloch als van Hirschfeld als bronnen voor het eerste essay van zijn versie uit 1905 van *Drei Abhandlungen zur Sexualtheorie*. Bloch nam ten aanzien van de psychoanalyse een houding in van welwillende neutraliteit.³⁴² Voor hem was het één van de mogelijke methoden binnen de seksuologie. Hij vond echter puur psychologische verklaringen voor neurosen, zoals die in de psychoanalyse gebruikelijk waren, onvoldoende. De fysiologisch-anatomische kant speelde volgens hem net zo goed een rol.

Hoe Abraham Magnus Hirschfeld leerde kennen is niet bekend, wel dat Abraham hem bezocht op 11 mei 1908.³⁴³ Hirschfeld verwees enkele dagen daarna een homoseksuele man naar Abraham en is vaak naar hem blijven verwijzen. De negen jaar oudere Hirschfeld (1868-1935) had zich in 1895 in Berlijn gevestigd als arts en had in 1897 het Wissenschaftlich-humanitäre Komitee opgericht dat tot doel had de emancipatie van homoseksuelen te bevorderen. Het comité zette zich onder meer in voor de hervorming van paragraaf 175 van het Duitse wetboek van Strafrecht, dat seksueel contact tussen mannen verbood. Hij leefde net als Iwan Bloch van zijn privépraktijk en van zijn boeken. Hirschfeld heeft heel veel geschreven. In 1899 richtte hij het tijdschrift *Jahrbuch für sexuelle Zwischenstufen* op, een tijdschrift met gedegen wetenschappelijke artikelen geschreven door een keur van wetenschappers uit vele landen.

De vragenlijst waar Abraham later aan mee zou werken verscheen in dit tijdschrift.

De lijst bestond uit 85 vragen, die schriftelijk beantwoord moesten worden. De vragen gingen over de geestelijke en de lichamelijke toestand van de ondervraagde, de levensgeschiedenis en met name het geslachtsleven. Hirschfeld heeft er waarschijnlijk enkele duizenden verzameld. Aanvankelijk verzamelde hij vooral gegevens van homoseksuelen, maar vanaf 1915, toen de vragenlijst 'psychobiologische vragenlijst' ging heten, ook van heteroseksuelen. Hij verzamelde vooral de gegevens van personen die niet naar de dokter gingen voor een kwaal, een groep die tot dan toe niet onderzocht was door seksuologen.³⁴⁴ Hirschfeld was een belangrijke pionier met dit empirisch werk. Hij heeft het seksuele leven van zijn tijd in kaart gebracht. Kinsey kon later op zijn werk voortbouwen.³⁴⁵

In 1913 richtte Hirschfeld de Ärztliche Gesellschaft für Sexualwissenschaft und Eugenik op met Bloch als vice-voorzitter. Hirschfeld is enkele jaren lid van de Berlijnse psychoanalytische vereniging gebleven. Hij analyseerde zelf niet. Hij heeft opgezegd toen hij op het congres in Weimar in het openbaar zwaar beledigd werd door Jung. Jung liet zich vaker zeer vijandig uit over homoseksuelen.³⁴⁶ Het speelt Abraham zeer dat Hirschfeld wilde opzeggen en hij heeft tevergeefs geprobeerd hem over te halen om te blijven.

Hirschfeld en Freud stonden wat betreft de mannelijke homoseksualiteit in theoretisch opzicht tegenover elkaar. Hirschfeld was van mening dat homoseksualiteit was aangeboren. Freud schreef in *Eine Kindheitserinnerung des Leonardo da Vinci* dat homoseksuele mannen in hun vroege kindertijd een zeer sterke erotische binding hebben gehad met een vrouwelijk persoon, meestal hun moeder. Deze binding is gestimuleerd door de zeer liefdevolle bejegening van de moeder en het terug treden van de vader in de kindertijd. Door het wegvalen van de vader zou de jongen overgeleverd zijn geweest aan de vrouwelijke invloed.³⁴⁷

Met twee seksuologische zwaargewichten als Bloch en Hirschfeld was het niet verwonderlijk dat de discussies in de Berlijnse psychoanalytische vereniging aanvankelijk vooral over seksuologie gingen.³⁴⁸

In zijn brief van 24 augustus 1908 feliciteerde Freud Abraham met de nieuwe vereniging op de moeilijke maar belangrijke Berlijnse bodem en zei dat hij alleen van Juliusburger verwachtte dat deze voor de psychoanalyse een echte aanwinst zou blijken te zijn.³⁴⁹

Otto Juliusburger (1867-1952) zoon van een joodse koopman uit Breslau, was chef-arts in het in 1907 geopende Kurhaus Lankwitz. Kurhaus Lankwitz was een psychiatrische privékliniek met 25 bedden voor de gegoede burgerij. Lankwitz was onderdeel van de Private Heil-und Pflgeanstalt Berolinum van meer dan 500 bedden in het zuiden van Berlijn.³⁵⁰ Juliusburger paste in Lankwitz de psychoanalytische inzichten toe op geesteszieken en alcoholisten. Hij was de eerste arts die in de Berlijnse psychiatrische vereniging een voordracht hield over psychoanalyse.³⁵¹ Juliusburger was evenals Forel, de voorganger van Bleuler in Zürich, een leidende figuur in de abstinriebeweging. Hij raakte later zeer goed bevriend met Albert Einstein, wiens neef hij in 1917 behandelde.³⁵²

Heinrich Koerber (1861-1927) was aanvankelijk huisarts. Vanaf 1905 werkte hij in Berlijn als psychotherapeut. Zijn huis was een ontmoetingsplaats voor avant-garde artiesten, schrijvers en psychoanalytici. Hij heeft vooral artikelen over seksualiteit geschreven en een reeks lezingen over psychoanalyse gehouden. Hij was voorzitter van de Berlijnse afdeling van de monistenbond, opgericht door Haeckel en de enige van de vier medeoprichters van de Berlijnse psychoanalytische vereniging die lange tijd lid bleef.³⁵³

Moshe Wulff (1878-1971), geboren in Odessa en opgeleid in Berlijn, zou zich korte tijd later bij de groep voegen. Hij was in 1907 Freud gaan lezen en zeer enthousiast geraakt. Toen hij in het bulletin van de Berlijnse neuropsychiatrische vereniging een verslag van een geval van kleptomanie las, gepresenteerd vanuit psychoanalytisch perspectief, had hij contact opgenomen met Juliusburger, de schrijver van het verslag.³⁵⁴ In 1908 werd hij Juliusburgers assistent en hij is naar verluid door Abraham opgeleid in de psychoanalyse, echter zonder in analyse te gaan. Wulff vestigde zich in 1911 weer in Rusland, waar hij zich actief ging in-

zetten voor de psychoanalyse. Toen het politieke klimaat daar te gevaarlijk werd keerde hij in 1927 terug naar Berlijn om in 1933 naar Palestina te vluchten evenals Eitingon met wie hij, samen met Smelianski, Schalit en Kluge, in 1934 de psychoanalytische vereniging van Palestina stichtte.³⁵⁵

Abraham had een groep medici om zich heen verzameld die, uitgezonderd Wulff, allemaal een vooraanstaande plaats innamen op hun vakgebied. Ze zouden, afgezien van Koerber en Wulff zelf geen actieve psychoanalytici worden maar de psychoanalyse wel zeer goed gezind blijven.

Abrahams praktijk kwam in 1908 langzaam maar zeker op gang en hij gebruikte zijn vrije tijd om artikelen te schrijven. Op 8 maart schreef hij aan zijn vriend Eitingon:

Lieber Herr Eitingon,
 heute Abend will ich den lobenswerten Plan in die Tat umsetzen, mich zugunsten des noch lobenswerteren daran zu machen, endlich ihren Brief zu beantworten. Ich bin etwa zur Hälfte mit der Arbeit fertig, von der ich ihnen geschrieben habe. Ungefähr fünfzig Seiten liegen hinter mir, aber der schwierigste Teil muß noch in Angriff genommen werden. Freud stimmt dem Thema *Traum und Mythos* zu und freut sich es für seine Reihe zu bekommen. Riklin wird bald im Druck erscheinen, dann folgt Jungs *Der Inhalt der Psychose* dann Rank mit *Der Mythos von der Geburt des Helden*, d.h. Mythen von der Geburt von Moses, Cyrus usw. Mein Opus wird deshalb den Band 5 abgeben. Ich hoffe in einigen Wochen damit fertig zu sein. Dann muß ich mich auf Salzburg vorbereiten. Werden Sie kommen? Ich hoffe, daß Sie jetzt besser auf ihre Prüfung vorbereitet sind, so daß Sie bald eine aktive Rolle in der Freudschen Mannschaft übernehmen können.³⁵⁶ Hier tut sich, was Freud angeht, nichts, und ich vermisste den Ideenaustausch sehr.³⁵⁷

Abraham was bezig aan een omvangrijke verhandeling *Traum und Mythos. Eine Studie zur Völkerpsychologie*.³⁵⁸ Het boek zou in 1909 verschijnen.

Het idee was afkomstig van Freud. Sadger, één van de eerste leden van Freuds woensdagavondgroep heeft in zijn boek *Sigmund Freud, persönliche Erinnerungen*, beschreven hoe Freud overstroomde van de ideeën, die hij zeer selectief aan zijn volgelingen meedeelde om verder uit te werken.³⁵⁹ *Traum und Mythos*, een onderzoek naar dromen en mythen was duidelijk een voorbeeld van een idee van Freud dat uitgewerkt werd door Abraham. Het zou de laatste keer zijn dat Abraham echt een idee van Freud uitwerkte. Na *Traum und Mythos* ontwikkelde hij, vaak aansluitend bij Freud, zijn eigen ideeën.

Traum und Mythos had als kernthema de vooronderstelling dat alle voortbrengselen van de menselijke geest onder een gezamenlijke noemer bekeken

kunnen worden omdat ze allemaal ontspruiten aan de menselijke fantasie. Die producten van de menselijke geest kunnen ziekelijke stoornissen zijn zoals een histerie of een dwangvoorstelling. Het kan echter ook een dichtwerk zijn, een grap of een mythe. Het werk sloot aan bij Freuds 'Der Dichter und das Phantasieren'.³⁶⁰ Volgens Freud rangschikt het kind de wereld in zijn spel naar een hem welgevalige orde en zodanig dat zijn wensen vervuld worden. Volwassenen hebben dit openlijke spel opgegeven maar geenszins verlaten. Ze hebben het vervangen door fantaseren. Volwassenen bouwen luchtkastelen en scheppen dagdromen. Het fantaseren van volwassenen is veel moeilijker waar te nemen dan het spel van kinderen. De volwassene schaamt zich voor zijn fantasieën en verbergt ze voor anderen. Hij koestert ze als zijn liefste bezit en zou nog liever zijn misstappen bekennen dan zijn fantasieën meedelen. Wie gelukkig is fantaseert niet. De fantasie is een correctie op een onbevredigende werkelijkheid. Onbevredigde wensen zijn de drijfveer achter de fantasieën.

Abraham schreef in *Traum und Mythos*, dat er ook collectieve fantasieën bestaan van een grote groep mensen of van een hele natie. Deze wensdromen komen tot uiting in sprookjes en mythen. Abraham werkte deze ideeën uit aan de hand van de sage over Prometheus die het vuur stal van de goden om het aan de mensen te schenken. Een interessant thema, maar Abrahams verhandeling was schools en daardoor moeilijk leesbaar.

Freud loofde het werk in zijn brief van 7 juni 1908 met de dubbelzinnige opmerking dat hij Abraham wilde bedanken en hem volledige erkenning wilde geven met name omdat hij niet wist of Abraham die van andere zijde zou ontvangen.³⁶¹ Tegen Jung liet hij zich heel anders uit over het boek en noemde het een ondersteuning van de theorie die echter een creatieve vonk ontbeerde.³⁶²

Traum und Mythos is in 1914 in het Nederlands vertaald door Johan Stärcke en uitgegeven door Van Doesburgh, maar het lijkt niet veel weerklank gevonden te hebben in Nederland. Er is geen recensie van bekend en het is niet herdrukt.³⁶³

Abraham zou in 1911 nog een korte toevoeging schrijven.³⁶⁴ Hij gaf daarin weer hoe het lichaam van de moeder en soms ook de behoefte om in angstige situaties terug te vluchten in het moederlichaam zowel in dromen en neurosen als in de volkscultuur symbolisch worden weergegeven. Het gaat dan vaak om een eenzaam huis in een tuin waar men vroeger al eens geweest denkt te zijn of een verborgen ruimte met een nauwe toegang. Hij wees daarbij op een weinig bekende lokale Russische religieuze sekte van de moedercultus, die de opening-aanbidders werd genoemd. Zij voerden hun religieuze rituelen uit voor een gat in de muur in hun huis en hun gebed luidde: 'Mijn huis, mijn opening, verlos mij.'

Abraham bleef intussen onverminderd productief. Op 21 augustus berichtte hij Freud dat hij de recensies voor het *Jahrbuch* had geschreven. Direct na afloop

van het Salzburger Congres was een kleine groep congresgangers bij elkaar gekomen en had het *Jahrbuch für psychoanalytische und psychopathologische Forschungen* opgericht, onder redactie van Freud en Bleuler en uitgegeven door Jung. Freud en Jung hadden in hun briefwisseling al maanden over een mogelijk nieuw tijdschrift geschreven. Aanwezig bij de oprichting waren Freud, Bleuler, Jung, Abraham, Brill, Ferenczi en Jones.³⁶⁵ Freud had de leden van zijn Weense psychoanalytische vereniging noch geconsulteerd, noch uitgenodigd voor de bijeenkomst en zij waren diep gegriefd.³⁶⁶ Abraham werd gevraagd om recensies te schrijven over de tot dan toe verschenen psychoanalytische werken. Hij wijdde zich met grote inzet aan deze taak. In het tweede deel van het *Jahrbuch* van 1909 verschenen twee artikelen van zijn hand; 'Freuds Schriften aus den Jahren 1893-1909' en 'Bericht über die österreichische und deutsche psychoanalytische Literatur bis zum Jahre 1909'.³⁶⁷

Intussen had Abraham een artikel over de relatie tussen seksualiteit en alcoholisme geschreven voor Hirschfelds: *Zeitschrift für Sexualwissenschaft*.³⁶⁸ In dit artikel beschreef Abraham hoe de vroegkinderlijke driften die in de loop van de tijd verdrongen en gesublimeerd zijn, in de alcoholroes, als de weerstand wegvalt, opeens tevoorschijn komen. Abraham noemde als eerste voorbeeld homoseksualiteit. Dronken mannen hangen in het café om elkaars nek terwijl ze in nuchtere toestand afstand houden. Als tweede voorbeeld noemde hij het sadisme dat gemakkelijk kan losbreken bij drinkgelagen. Abrahams derde voorbeeld was het exhibitionisme. Abraham beschreef hoe het kleine kind geen schaamte kent en zijn exhibitionistische en voyeuristische neigingen nog niet onderdrukt. (Als het kind niet leert deze te onderdrukken dan is er volgens hem sprake van perversie). Als volwassenen alcohol gebruiken valt deze weerstand weg, hetgeen met name te merken is aan de obscene grappen die dan worden gemaakt. Freud bestudeerde in 'der Witz und seine Beziehung zum Unbewußten' de obscene grap en kwam tot de conclusie dat het ging om een psychische ontbloting.³⁶⁹

Bleuler reageerde in een brief van 29 augustus 1908 enthousiast op Abrahams artikel.³⁷⁰ Alcoholisme had sterk Bleulers belangstelling; in Burghölzli was alcohol taboe. Bleuler schreef echter ook dat Abraham net als Freud te veel generaliseerde. Abraham had geschreven dat wanneer sublimering uitblijft of wegvalt er sprake is van sadisme of masochisme in plaats van de gesublimeerde vorm daarvan, medelijden en afschuw. Het leek Bleuler niet nodig dat alle medelijden gesublimeerde seksualiteit is. Hij was indertijd zonder voorbehoud enthousiast geweest over Freuds *Traumdeutung* maar was minder onder de indruk van de *Drei Abhandlungen zur Sexualtheorie*.³⁷¹ Bleuler vond het een generalisatie om alle psychische problemen terug te voeren op vroegkinderlijke seksualiteit.

Bleuler, een gemiste kans

De brief van Bleuler, en de welwillende doch kritische toon ervan is nog in een ander verband opmerkelijk. Op 29 september 1908, precies 4 weken na de brief van Bleuler aan Abraham schreef Freud aan Abraham:

Mit Bl.(euler) wird es nichts werden, sein Abfall steht nahe bevor, das Verhältnis zwischen Bl. und J.(ung) ist bis zum Zerreißen gespannt. Jung gibt die Assistentenstelle auf, bleibt aber Leiter des Laboratoriums und wird ganz unabhängig von Bl. arbeiten.³⁷²

Deze brief schreef Freud nadat hij enkele dagen bij Jung in Zürich was geweest zonder Bleuler te bezoeken. De informatie dat Bleuler aan het afhaken was, stamde vermoedelijk volledig van Jung. Op grond van Bleulers brief aan Abraham lijkt het niet onwaarschijnlijk dat Jung zijn grote problemen met Bleuler maakte tot problemen van Bleuler met de psychoanalyse. Bleuler haakte niet af maar was zeer kritisch. Uit een brief van Abraham aan Freud van 18 oktober 1910, twee jaar later, spreekt echter een veel minder afwijzende houding van Bleuler dan Jung had doen voorkomen:

Nun muß ich Ihnen von Bleuler erzählen, der stundenlang zum Abreagieren bei mir war. Seine Komplexe kennen Sie ja zur Genüge. Natürlich begründet er sein Fernbleiben von der Organisation mit allerhand Bedenken, hinter denen er auch mit ausgiebiger Nachhilfe die eigentlichen Gründe nicht findet. Trotzdem muß ich Verschiedenes zu seinen Gunsten sagen und möchte Sie, lieber Herr Professor, fragen, ob es jetzt nicht angezeigt wäre, ihm irgendwie entgegenzukommen, um damit gewisse Fehler wiedergutzumachen und unsrer Sache zu dienen. Ich habe mit Bl. viel Psychoanalytisches besprochen und muß sagen, daß er ein brennendes Interesse für die Sache hat. Während der Kongresse hat er mit Kraepelin, Aschaffenburg und anderen viel debattiert, und alle hielten ihn, wie ich selbst hörte, für einen vollkommen überzeugten Parteigänger.³⁷³ Ich glaube, dadurch nützt er der Sache mehr, als er gelegentlich durch zu große Zurückhaltung geschadet hat. Und endlich die Hauptsache: Bl. ist vor und bei der Gründung der Zürcher Gruppe ganz offenbar in schwerer Weise brüskiert worden. Sie wissen, daß ich Bl. durchaus kritisch gegenüberstehe; aber wenn man es sich in der Psychoanalyse zum Prinzip macht, die Komplexe nicht zu brüskieren, warum soll man gerade bei Bl. anders verfahren? Bl. *wünscht* eine Annäherung. Er ist mit sich selbst uneinig und leidet darunter. Sollte es da nicht einen Weg zur Verständigung geben?³⁷⁴

Bleuler wilde geen lid worden van de IPA, maar was zeer geïnteresseerd in de psychoanalyse. Hij vond het een belangrijke stroming, maar beschouwde het niet als de alles verklarende theorie, die andere theorieën overbodig maakt. Bleuler was daar te veel wetenschapper voor. De analytici waren geneigd om dit te duiden als weerstand van Bleuler, die voortkwam uit zijn complexen. Abraham deed dit ook, aan het begin van bovengenoemde brief laat hij zich wat geringschattend uit over Bleuler. Aan de andere kant nam Abraham het echter ook voor hem op en drong bij Freud aan op een verzoening. Hij was doordrongen van het enorme belang van Bleuler en vond de verschillen van mening daaraan ondergeschikt. Bleuler hechtte er aan dat bij het oprichten van een wetenschappelijke vereniging oppositie en het wetenschappelijke debat niet onmogelijk werden gemaakt maar juist werden begroet. Dat miste hij bij de IPA. Hij verwoordde het op 13 oktober 1910 in een brief aan Freud als volgt:

Dass die Vereinigung gegründet wurde verstehe ich vollständig(...). Mais c'est le ton qui fait la musique. Die Statuten atmen eine Ausschliesslichkeit, die meinem Charakter nicht entspricht. Dass ich mich nicht täusche, hat mir Jung in mündlicher Unterhaltung bestätigt; ja er ist mit seinen Erläuterungen noch sehr weit über das hinausgegangen, was ich erwartet hatte. Man will unter sich bleiben (...). Will man aber eine wissenschaftliche Vereinigung, die über das hinausgeht, dass man unter sich die Erfahrungen sich mitteilt & die Auffassungen bespricht, will man also eine wissenschaftliche Diskussion, & will man nach aussen als wissenschaftliche Vereinigung auftreten, so darf man eine Opposition nicht zum voraus unmöglich machen; im Gegenteil, man muss sie begrüßen.³⁷⁵

Hier raakte Bleuler de achilleshiel van de psychoanalyse. Wil een vakgebied wetenschappelijk zijn dan moet het niet alleen de discussie aangaan met gelijkgestemden maar juist met kritische buitenstaanders. Waarom analytici dat mees-tentijds niet aandurfd is een belangrijke vraag. Abraham was zelf trouwens een analyticus die wel de discussie aanging. Dat door analytici Bleulers mening werd afgedaan als weerstand was natuurlijk ver beneden de maat.

Jung heeft in deze periode veel schade aangericht. Hij heeft Bleuler enkele keren diep beledigd. Uiteindelijk trok Bleuler zich daarom definitief terug uit de Züricher psychoanalytische vereniging. Bleuler legde Freud op 27 november 1911 uit wat het breekpunt was. Hij had zijn tweede arts Hans-Wolfgang Maier uitgenodigd voor de bijeenkomsten van de Zürichse psychoanalytische groep. Jung had de komst van deze arts echter verboden omdat hij geen lid was. Hij stelde Maier voor de keus lid te worden of weigerde hem toe te laten.³⁷⁶ Dit toonde aan dat de discussie met andersdenkenden vermeden werd, zoals Bleuler al eerder had opgemerkt.

Daarnaast beledigde Jung hiermee zijn vroegere chef. Het ontstemde Bleuler in het bijzonder dat een dergelijke beslissing die door de hele Zürichse psychoanalytische groep gedragen zou moeten worden, door Jung in zijn eentje werd genomen en de arts direct werd medegedeeld. Bleuler beschouwde dat een overtreding van verenigingsregels en vond het feit dat er in dezen geen overleg met hemzelf was gepleegd, ongehoord. Hans-Wolfgang Maier zou in 1927 Bleuler opvolgen als directeur van de Burghölzli-kliniek en tot 1941 directeur blijven.

Bleulers vertrek uit de Zürichse groep en weigering om lid te worden van de IPA was een enorm verlies. Hij werd gerespecteerd en gewaardeerd door zijn Europese collega's en genoot groot aanzien in de academische wereld. Hij werd door vooraanstaande collega's als Kraepelin en Aschaffenburg beschouwd als aanhanger van de psychoanalyse. Met Bleulers verdwijning verloor de psychoanalyse het contact met de universiteit.

Psychoanalyse binnen de familie en voor- en tegenstanders

Hilda Abraham vertelde in een lezing die ze in 1970 hield ter gelegenheid van het 50-jarig bestaan van het psychoanalytische instituut in Berlijn dat de psychoanalyse in de beginperiode in Berlijn bijna een familiegebeuren was.³⁷⁷ Bij de bijeenkomsten van de jonge Berlijnse psychoanalytische vereniging, die eens in de drie weken bij Abraham thuis plaatsvonden, was Hedwig altijd aanwezig. Op een avond bij de Liepmanns, Abrahams vroegere chef in de kliniek Dalldorf, ontstond een levendige Freud discussie waarbij Abraham in de ene kamer de wensvervullingstheorie bij *dementia praecox* verdedigde terwijl Hedwig in de belendende kamer hetzelfde deed bij de verdringingstheorie. Abraham stuurde bij wijze van oefening dromen van zichzelf en van Hedwig naar Freud.

Op 9 november 1908 waagde Abraham de stap om een psychoanalytische voordracht te houden voor de Berliner Gesellschaft für Psychiatrie und Nervenkrankheiten met als titel: 'Die Stellung der Verwandtenehe in der Psychologie der Neurosen.'³⁷⁸ Het verloop van de succesvolle avond beschreef Abraham in zijn brief aan Freud van 10 november 1908.³⁷⁹ Weliswaar werd Abraham enorm aangevallen, met name door Ziehen, maar er ontstond een levendige discussie, waarbij Oppenheim zeer welwillend was, Liepmann het voor Abraham opnam en enkele andere collega's zich na afloop zeer belangstellend toonden.³⁸⁰ Gezien de algemene vijandigheid jegens de psychoanalyse was dit boven verwachting. De briefwisseling tussen Freud en Abraham was in deze periode intensief en zeer hartelijk behalve als het over Jung ging.³⁸¹

Intussen raakte de psychoanalyse in Berlijn in zwang. In Charlottenburg, destijds een zelfstandige stad ten westen van Berlijn, was in het najaar van 1908 een

groep Freudianen opgestaan. Een filoloog, één van Abrahams eerste patiënten, was leraar op een school in Charlottenburg. Hij was Abraham zeer dankbaar voor de behandeling en had een goed inzicht in de psychoanalyse. Naar aanleiding van een incident met een aantal pupillen gaf hij het schoolhoofd de geschriften van Freud. Het schoolhoofd las ze grondig door en eiste vervolgens van de schoolarts dat hij zich direct met de seksuele theorie vertrouwd maakte en overhoorde hem ook. Het schoolhoofd verwachtte hetzelfde van de leerkrachten. Abraham beschreef dit in een brief aan Freud van 18 december 1908 en vertelde erbij dat de leerkrachten die Freuds werken niet kenden als ouderwets werden beschouwd en dat konden ze natuurlijk niet op zich laten zitten.³⁸²

In dezelfde brief beklaagde Abraham er zich bij Freud over dat Jung, hem pas op het moment dat het eerste *Jahrbuch* al naar de drukker was, liet weten dat hij de recensies waar Abraham zo veel tijd aan had besteed en die in de zomer al klaar waren, naar de volgende editie van het *Jahrbuch* had verschoven. Abraham dacht dat Jung op het laatste moment een eigen artikel van hemzelf op de plaats van de recensies had ingevoegd. Er stond inderdaad een artikel van Jung in het eerste *Jahrbuch* over de betekenis van vaders. Dit artikel, waar geen psychoanalyse in voorkwam, behalve dat de term een paar keer viel, bestond uit vier gevalsebeschrijvingen.

Freud reageerde als door een adder gebeten en beschuldigde Abraham van achtervolgingswaan.³⁸³ Jung had een redactionele beslissing genomen. Freud had met opzet afstand gehouden van het *Jahrbuch* en Abraham zou volgens hem hetzelfde moeten doen. Freud had natuurlijk gelijk dat Jung de eindverantwoordelijke was en dus het recht had dit te doen, maar het was toch een merkwaardige zet van Jung. Abraham was speciaal gevraagd om alle Duitstalige psychoanalytische literatuur tot dan toe te bespreken, Abraham had dat gedaan in twee omvangrijke artikelen die niet zozeer besprekingen omvatten maar eerder korte weergaven van de psychoanalytische literatuur. Dit literatuuroverzicht leek bij uitstek geschikt voor een eerste nummer.³⁸⁴ Na de boze brief van Freud was er enige tijd geen reactie van Abraham. Zo lang dat Freud op 10 januari 1909 schreef:

Lieber Herr Kollege,

Ich sagte Ihnen unlängst, Sie hätten bei mir etwas gut.³⁸⁵ Daran erinnere ich mich, wenn ich Ihnen heute schreibe, obwohl Ihr langes Stillschweigen dahin deutet, daß Sie sich durch die Kritik meines letzten Briefes arg verletzt fühlen. Sie wissen, daß diese Kritik sich mit den freundschaftlichsten Gefühlen für Sie verträgt, vielmehr aus ihnen entsprungen ist, denn aus meiner Sympathie für Sie habe ich mir das Recht abgeleitet, Sie auf einen falschen Gefühlsweg aufmerksam zu machen, den ich Sie einschlagen sah. Lassen Sie mich hoffen, daß Sie Offenheit nicht dauernd übel nehmen können, und zeigen Sie dies bald.³⁸⁶

Abraham reageerde meteen dat er niets aan de hand was.³⁸⁷ Hij was met kerst bij zijn ouders geweest, had daarna griep gekregen en hij had vervolgens voor het eerst veel patiënten gezien.

Was er inderdaad niets aan de hand? Jones heeft beschreven dat Abraham het soms niet eens leek op te merken als een ander erg boos was.³⁸⁸ Maar mogelijk was Abraham vooral verstandig in deze. Hij had zijn hele bestaan en inkomen gebaseerd op Freud. Zijn praktijk begon net een beetje te lopen. Hij kon zich geen moeilijkheden veroorloven.

Abraham was tevreden over zijn eerste jaar praktijk. Het moment waarop hij echt van zijn praktijk zou kunnen leven leek dichterbij dan hij verwacht had. Begin 1909 waren de kosten nog steeds hoger dan de inkomsten maar het aantal patiënten groeide, al waren er nog nauwelijks analyses bij. Hirschfeld hielp hem enorm. Deze verwees steeds patiënten naar Abraham voor deskundigheidsrapporten voor de rechtbank en voor andere instanties. Het leverde Abraham de broodnodige inkomsten op. In het Karl Abraham Instituut in Berlijn zijn een aantal van deze documenten bewaard gebleven. Ze zijn interessant om te lezen door Abrahams zorgvuldige respectvolle afwegingen. Tussen één van de handgeschreven rapportages liggen allemaal blauwe velletjes met krabbels alsof de vijfjarige Hilda, terwijl haar vader aan het schrijven was probeerde letters na te maken.

Ook in 1909 bleef Abrahams praktijk groeien. In mei berichtte hij aan Freud dat zijn dag gevuld was met lopende behandelingen.³⁸⁹ Alleen 's ochtends al negen patiënten waaronder zes psychoanalyses. Vanaf dat moment zou Abrahams praktijk, afgezien van de oorlogperiode, altijd overvol zijn.

Freud had inmiddels een uitnodiging aangenomen om een serie voordrachten te houden voor de Clark University bij Boston in september.³⁹⁰ De reis kwam in de briefwisseling diverse keren ter sprake, Freud zou eind augustus vertrekken en Abraham op de terugweg uit Amerika bezoeken. Freud meldde echter geen enkele keer dat Jung ook meeging. Pas op 11 juli schreef Freud wat terloops, dat hij samen met Ferenczi naar de boot zou reizen en nog niet wist waar ze Jung zouden treffen, die schreef Freud, zoals Abraham wist, ook uitgenodigd was.³⁹¹ Abraham antwoordde dat hij er geen idee van had gehad dat Jung ook was uitgenodigd.³⁹² Jung bleef duidelijk een zeer heikel onderwerp dat Freud maar liever vermeed.

Freud bezocht Abraham inderdaad op de terugweg in september 1909. Hij bleef eten en Abraham reisde een heel stuk met hem mee met de trein richting Wenen om samen te kunnen praten.³⁹³

Op 7 april 1909 schreef Abraham Freud de volgende opmerkelijke passage:

Einer Symptomhandlung bin ich bei mir selbst auf die Spur gekommen. Während ich analysiere und auf die Antwort des Patienten warte, werfe ich oft schnell einen Blick auf das Bild meiner Eltern. Ich weiß jetzt, daß ich es immer tue, wenn ich beim Patienten der infantilen Übertragung nachgehe. Bei dem Blick hatte ich immer ein gewisses Schuldgefühl: was werden sie von Dir denken? Natürlich handelt es sich um die nicht ganz leicht erfolgte Ablösung. Seit ich mir die Symptomhandlung erklärt habe, konnte ich mich nie mehr bei ihr ertappen.³⁹⁴

Abraham verstond op dat moment het volgende onder overdracht:

Übertragung: Der Patient überträgt seine verdrängt gewesenen Wünsche – Liebe wie Hass – auf den Arzt, welchem er sich anvertraut. Für den Arzt ist es eine wichtige Aufgabe, den Patienten über das Wesen dieses Vorganges aufzuklären, die Übertragung ganz wie ein anderes Krankheitssymptom auf ihre Quellen zurückzuführen.³⁹⁵

Het is natuurlijk opmerkelijk dat Abraham de overdracht beschouwde als een ziektesymptoom waar de patiënt vanaf geholpen moest worden. Maar het gaat in dit verband over Abrahams eigen tegenoverdracht. Hij was met de patiënt op zoek naar de bronnen van de overdracht. Dat betrof de vroegkinderlijke seksuele verlangens in relatie tot de ouders. Het is trouwens nog de vraag hoe Abraham analyseerde. Hij was ten slotte zelf niet in analyse geweest en had geen analytische opleiding genoten. Was hij met de patiënt op zoek of deelde hij de patiënt mee hoe een en ander in elkaar zat. Abrahams stellige manier van schrijven doet vermoeden dat het laatste niet uitgesloten mag worden.

De vraag is natuurlijk waar Abrahams schuldgevoelens jegens zijn ouders over gingen. Abraham was geen ondankbare zoon. Hij bezocht zijn ouders regelmatig, schreef trouw één keer per week een brief. Abraham had een nauwe band met zijn moeder en was snel bezorgd over haar. Dat zal zijn losmaking van haar niet makkelijk gemaakt hebben, maar de relatie met zijn vader speelde vermoedelijk ook een grote rol.

In een voordracht in 1970 (Die Anfänge von Karl Abrahams wissenschaftlicher Arbeit in Berlin) sprak Hilda Abraham over 'Amenhotep IV', een lange verhandeling van Abraham die verderop nog aan de orde komt.³⁹⁶ De Egyptische farao van de 18de dynastie Amenhotep IV (ca. 1351-1334 v.Chr.) brak radicaal met het geloof van zijn vader en stichtte een eigen monotheïstische religie.³⁹⁷ Hilda dacht dat speciaal Abrahams belangstelling voor de vader-zoon relatie hem ertoe gebracht hadden over Echnaton, zoals Amenhotep zich later noemde, te gaan schrijven. Opmerkelijk genoeg noemt ze Abrahams overeenkomst met Echnaton niet:

de zoon die brak met de religie van zijn vader en er een andere religie voor in de plaats zette. Als Abraham analyseerde keek hij naar het portret van zijn ouders en voelde zich schuldig. Hij had het geloof van zijn diep religieuze vader afgeschaff en had er een ander geloof (de psychoanalyse) voor in de plaats gezet met Freud als vervangende vader.

In de eerste helft van 1909 kwam de Berlijnse psychoanalytische vereniging weinig bij elkaar. Hirschfeld was lange tijd op reis. Juliusburger had last van angstaanvallen en was om die reden bij Abraham in analyse gegaan. Vervolgens ging hij een periode op reis.³⁹⁸

Hij werd node gemist toen Abraham op 8 november 1909 zijn tweede lezing hield voor de Berlijnse neurologische vereniging, waar hij voor een zaal vol misprijzende gezichten sprak en woedend werd aangevallen door Ziehen, die zijn lezing een allegaartje noemde en als voorzitter verhinderde dat er enige discussie kon worden gevoerd.³⁹⁹ Abraham weet de slechte ontvangst van zijn voordracht terecht aan de weerstand bij zijn gehoor. Hij kreeg immers te maken met een gezelschap zeer sceptische artsen. Maar Ziehen had aan de andere kant ook niet helemaal ongelijk. Abrahams lezing was inderdaad een allegaartje.

De lezing *Über hysterische Traumzustände* ging over droomachtige toestanden waar de patiënt overdag in wakkere toestand in belandt.⁴⁰⁰ Abraham had zich voor zijn lezing en het later gepubliceerde artikel gebaseerd op een artikel van Löwenfeld in het *Centralblatt für Nervenheilkunde und Psychiatrie* waarin het volgende stond over hoe de patiënt zijn toestand beleeft:

Die Außenwelt macht nicht den gewöhnlichen Eindruck, das wohl Bekannte und täglich gesehene erscheint verändert, wie unbekannt, neu, fremdartig, oder die ganze Umgebung macht den Eindruck, als sei sie ein Phantasieprodukt, ein Schein, eine Vision.⁴⁰¹

De toestand die hier door Löwenfeld beschreven wordt zou heden ten dage depersonalisatie of vervreemding genoemd worden. Een toestand waarbij de patiënt het gevoelsmatige contact met de omgeving kwijt is en alles, ook het vertrouwde, vreemd en daarmee zeer beangstigend lijkt. Abraham probeerde dit verschijnsel psychoanalytisch te verklaren en terug te voeren tot een verdrongen masturbatiebehoefte.⁴⁰²

Het probleem van het artikel zit hem in de verwarring over toestandsbeelden. Abraham werkte altijd vanuit gevalsbeschrijvingen en bleef daar zo dicht mogelijk bij. Hij schreef over wat hij meemaakte met zijn patiënten. Bij het artikel over de droomtoestanden zijn zes gevalsbeschrijvingen gevoegd. Daarbij worden gedepersonaliseerde patiënten, die het gevoelsmatige contact met hun omgeving kwijt zijn

en wie alles vreemd voorkomt, op één hoop gegooid met patiënten die aan een stuk door fantaseren en dagdromen, een geheel andere problematiek.

Eitingon komt naar Berlijn

In november 1909 vestigde Eitingon zich in Berlijn tot grote blijdschap van Abraham, die zich erg geïsoleerd voelde en verlangde naar een geestverwant, die net zo sterk geëngageerd was als hijzelf.⁴⁰³ Hij schreef aan Freud dat hij zich nu veel minder eenzaam voelde nu hij regelmatig met de 'Peripatikern' Karpas, Eitingon en anderen samen kwam. Het oude gebruik om al lopend met elkaar te discussiëren bestond nog steeds.⁴⁰⁴

Eitingon was van plan geweest een jaar te blijven, maar hij woonde uiteindelijk vierentwintig jaar in Berlijn. Na zijn promotie in Zürich was Eitingon eerst zes weken naar Wenen gegaan en had zich tijdens avondwandelingen laten analyseren door Freud. Hij nam aan enkele woensdagavondbijeenkomsten deel en hield een referaat bij Freuds seminar aan de universiteit. In Berlijn wilde Eitingon zich verder specialiseren in de neurologie in de kliniek van Oppenheim.⁴⁰⁵ In de eerste jaren van Eitingons verblijf in Berlijn hadden ze een zeer nauw contact met hem. Eitingon was een veel en graag geziene gast in het huis van de familie Abraham.⁴⁰⁶

Hilda schreef dat dat tot grote spijt van haar ouders vanaf 1912 veranderde. Eitingon trouwde toen met een Russische toneelspeelster, die niet geïnteresseerd was in zijn beroepsmatige bezigheden en het contact met Eitingons collega's vermeed. De enigen waarvoor een uitzondering werd gemaakt was de familie Freud, enige Russische collega's en Lou Andreas-Salomé, die ook van Russische afkomst was. Eitingon was zeer vermogend. Hij had een groot luxueus huis in Berlijn waar leden van de familie Freud regelmatig logeerden.

1910, de Berlijnse psychoanalytische vereniging

Intussen werkte Abraham gestaag door aan de verbreiding van de psychoanalyse in Berlijn. In januari en februari 1910 gaf hij een cursus psychoanalyse voor artsen. Speciaal op verzoek gaf hij meteen erachteraan een tweede cursus in maart. De deelnemers waren enthousiast en ook Abraham had er veel plezier in.⁴⁰⁷

Freud onderhield inmiddels vele correspondenties tegelijk, onder andere met Ferenczi, Jung, Abraham, Binswanger en Bleuler. Omdat de meeste briefwisselingen inmiddels zijn uitgegeven is het mogelijk om ze met elkaar te vergelijken.

De verschillen zijn opvallend. Bij de correspondentie met Jung was diens lichtgeraaktheid een belangrijk thema. Hij moest met enige regelmaat gevleid en voor

de zaak gewonnen worden. Met Abraham was de correspondentie meestal monter, vriendschappelijk en tamelijk gelijkwaardig. De correspondentie met Ferenczi was veel persoonlijker van aard dan de andere correspondenties en zou heel goed omschreven kunnen worden als een analyse op papier. Zo schreef Freud op 1 januari 1910 aan Ferenczi dat Binswanger in januari of februari op bezoek wilde komen en hij vroeg aan Ferenczi of deze dan tegelijkertijd wilde komen of liever apart.⁴⁰⁸ In zijn antwoord haalde Ferenczi steeds Binswanger en Abraham door elkaar. Hij merkte het zelf en schreef:

da merke ich mit einemmal, dass ich bis jetzt statt Binswanger stets Abraham gelesen, oder vielleicht Binswanger gelesen, aber sicher Abraham gedacht habe! Der leidige Bruderkomplex triebt mit mir noch immer Possen. Ich hatte offenbar Angst, daß Abraham der Gast sein wird; er ist der Bedeutendere (vielleicht der Bedeutendste nach Jung); sich mit ihm messen zu können ist offenbar mein geheimer Wunsch, es nicht imstande zu sein – das Motiv der Angst und der Antipathie!⁴⁰⁹

Ferenczi schaamde zich voor zijn vergissing en schreef aan Freud dat er voor hem nog veel werk te doen viel (nog veel zelfanalyse).

Abraham en Freud reisden allebei wat eerder naar het psychoanalytische congres in Neurenberg (30-31 maart 1910) om elkaar voor het congres te kunnen spreken. Abraham hield een lezing over fetisjisme. Bleuler kon niet komen omdat hij een blindedarmontsteking had. Hij benutte de tijd in bed om Freuds *Drei Abhandlungen* nogmaals te lezen. Hij was er nu zeer lovend over in zijn brief aan Freud.⁴¹⁰

Dit tweede psychoanalytische congres verliep heel wat minder harmonieus dan het eerste in Salzburg.⁴¹¹ Ferenczi hield een voordracht met een voorstel voor een Internationale Psychoanalytische Vereniging (de IPA), die ook daadwerkelijk werd opgericht. De IPA zou de overkoepelende organisatie worden van alle psychoanalytische dochterverenigingen. Ferenczi stelde daarbij voor om Jung president van de IPA voor het leven te maken en de uit Zürich afkomstige Riklin, een bloedverwant van Jung, tot secretaris te benoemen. Het centrum van de psychoanalyse zou verlegd worden van Wenen naar Zürich en de Weners kregen van Ferenczi nog een veeg uit de pan.⁴¹² Ook stelde Ferenczi voor alle te publiceren artikelen eerst aan Jung voor te leggen. De IPA was Ferenczi's idee, de verplaatsing naar Zürich was Freuds idee. De Weners voelden zich sterk benadeeld en verzetten zich hevig. Het kostte Freud erg veel moeite om de zaak te sussen. Op het congres werd Jungs periode als voorzitter teruggebracht tot twee jaar en de rust in de Weense vereniging werd hersteld door Adler het voorzitterschap van de Weense psychoanalytische vereniging toe te kennen en Adler en Stekel de redactie van het nieuw op te richten *Zentralblatt für Psychoanalyse*.⁴¹³

Abraham was bij dit alles niet betrokken. Hij was vol enthousiasme over het congres. Op de terugweg in de trein met Koerber en Eitingon praatten ze nergens anders over.⁴¹⁴

De Berlijnse psychoanalytische vereniging werd de eerste dochtervereniging van de nieuwe IPA met Abraham als voorzitter en negen leden: Eitingon, Hirschfeld, Juliusburger, Koerber, Marcinovski, Simon, Stegmann, Strohmayr, en Warda.⁴¹⁵ Bloch was er niet meer bij en Wulff was eind 1909 teruggegaan naar Odessa na moeilijkheden op zijn werk door zijn interesse voor de psychoanalyse.⁴¹⁶

In zijn brief aan Freud van 28 april 1910 meldde Abraham de komst van drie nieuwe analysanten. Met grote waarschijnlijkheid betrof het hier Karen Horney die ook haar vriendin Ida Behrmann naar Abraham stuurde en een vriend van haar echtgenoot Oskar: Carl Müller-Braunschweig.⁴¹⁷ Karen Horney zou de eerste zijn van een lange reeks analysanten van Abraham die later op hun vakgebied grote bekendheid zouden genieten.

Karen Horney

Karen Horney (1885-1952), geboren Danielsen, was de jongste dochter uit het tweede huwelijk van een autoritaire, streng gelovige zeekapitein met een dochter van een bekende Bremense architect. Ze had een door haar zeer bewonderde oudere broer Berndt en vier halfbroers en zusters uit het eerdere huwelijk van haar vader. Haar ouders scheidden in 1904. Horney ging in 1906 medicijnen studeren in Freiburg op een moment dat vrouwen nog maar sinds kort werden toegelaten.⁴¹⁸ Na Freiburg vervolgde Horney haar studie in Göttingen en Berlijn. Ze studeerde af in 1913 en promoveerde in januari 1915 bij Bonhoeffer, het jaar waarin ze ook secretaris werd van de Berlijnse psychoanalytische vereniging.⁴¹⁹ Ze trouwde in 1909 met Oscar Horney. Haar oudste dochter werd in 1911 geboren, de tweede in 1913 en de derde in 1916. Horney ging in 1910 bij Abraham in analyse. Gezien het verloop van Abrahams praktijk, moet ze één van zijn vroegste analysanten zijn geweest.⁴²⁰

Het is niet bekend hoe Horney aan Abraham kwam. Ze had een jaar als assistent bij Oppenheim gewerkt, en kan daar op hem attent zijn gemaakt. Haar avant-gardevrienden kunnen haar ook op de analyse gewezen hebben, want de psychoanalyse sloeg in deze kringen steeds meer aan.⁴²¹

Karen Horney had ernstige klachten, die haar vooral sinds haar huwelijk verlamden. Ze was zwaar depressief en aldoor heel erg moe en lusteloos. Ze had concentratiestoornissen en soms suïcidale gedachten en ze was nauwelijks meer in staat om te werken.

Vanaf het moment dat Horney haar psychoanalyse bij Abraham begon bepaalde dat haar gehele leven. Ondertussen was ze bezig met haar medische op-

leiding en hoedde ze zich ervoor om daar iets van haar psychoanalytische voorkeuren te laten blijken, aangezien de afkeer van psychoanalyse aan de medische faculteit groot was. Horneys dissertatie – *Ein kasuistischer Beitrag zur Frage der traumatischen Psychosen* – bevatte niets psychoanalytisch, zelfs niet in de bibliografie.⁴²²

Horney heeft een tijdlang dagboeken bijgehouden, ook in de periode dat ze bij Abraham in analyse was. Ze geven een indruk van Horneys beleving van de analyse en Abrahams manier van werken.⁴²³

Ze kwam zes keer per week zoals in die tijd gebruikelijk was. Horneys analyse begon in april 1910 en duurde tot de zomer. Het is niet duidelijk wanneer de analyse precies stopte, mogelijk bij Abrahams zomervakantie. Abraham had tot op dat moment nog maar weinig geanalyseerd, dat zou kort daarna sterk veranderen. Hij was onervaren, daarbij stond het vak nog in de kinderschoenen. Abraham moest zijn kennis halen uit het beperkte aantal boeken en tijdschriften, dat op dat moment over de psychoanalyse verschenen was. En er was nog nauwelijks over de techniek van de psychoanalyse geschreven.⁴²⁴

Horneys analyse was merkwaardig kort, vooral omdat de klachten alle aanleiding gaven om langer door te gaan. Ook wordt uit de dagboeken niet duidelijk wie het initiatief heeft genomen om te stoppen. Abraham leek er op dat moment van uit te gaan dat een analyse maar een paar maanden in beslag zou moeten nemen. Eerst uitzoeken wat er aan de hand is en vervolgens de weerstand aanpakken.

Op 18 april 1910 schreef Horney dat Dr. A., zoals ze hem in haar dagboeken noemde haar vele verklaringsmogelijkheden voor haar vermoeidheid had gegeven.⁴²⁵ Ze lijkt de eerste weken achter elkaar door gepraat te hebben. Abraham reageerde met een heleboel verklaringsmogelijkheden. Op een gegeven moment viel Horney niet zoveel meer in en zei Abraham dat ze nu moesten wachten omdat de weerstand te groot was. Horney vroeg zich in haar dagboek af wat er nog zou kunnen komen, ze kon zich niet voorstellen wat Abraham nog zou kunnen vinden. Abraham had dus sterk de rol van dokter die uitlegt wat er was.

Abraham verklaarde Horneys matheid en vermoeidheid uit het masturberen. Bij onanisten zou er na de opwinding een matheid optreden. Horney schreef echter in haar dagboek dat het masturberen niet zo'n grote rol speelde in haar leven. Ze had het als kind veel gedaan, deed het nu nog steeds wel eens, maar het zichzelf verhalen vertellen, het fantaseren en daarmee gepaard gaande opwinding waren ervoor in de plaats gekomen. Nu probeerde ze te stoppen met het fantaseren, waarbij de indruk gewekt werd dat Abraham haar dit aanraadde. Op 19 april schreef Horney iets opmerkelijks. Ze had Abraham gevraagd wat hij nu nog dacht te vinden en Abraham had geantwoord dat dit nu de typische vraag was die gesteld werd als er weerstanden waren. De weerstand zou mogelijk nog groeien, had Abraham gezegd, tot hij dan gebroken zou worden.

Het zou nog vier jaar duren voordat Freud 'Erinnern, wiederholen und durcharbeiten' zou publiceren.⁴²⁶ Bij Horney's analyse ontbrak het doorwerken. Horney's analyse kwam in feite heel goed op gang. Er werd veel besproken zoals haar prostitutiefantasieën en haar behoefte aan een dwingende man. Ook haar moeilijke relatie met haar moeder en de seksuele problemen met haar echtgenoot kwamen aan de orde, waarbij Horney schreef dat de coïtus maar een gebrekkige vervanging was voor het masturberen waarbij ze over alles kon fantaseren waaraan ze behoefte had.⁴²⁷ Er was een sterke overdracht, die Horney zich terdege realiseerde. Ze schreef zelfs ergens dat Abraham de plaats van Oskar, haar man had ingenomen. Ze realiseerde zich ook de negatieve overdracht, haar weerzin tegen Abraham. Tegelijkertijd had ze een sterke behoefte om zijn bijzonderste patiënt te zijn. Ze fantaseerde dat hij over haar schreef als bijzonder geval. Horney knapte in de analyse vrij snel op. Het heeft er alle schijn van dat het bespreken van haar verdrongen negatieve gevoelens voor haar moeder, voor Oskar en voor haar baby (ze was zwanger) daar een belangrijke rol in hebben gespeeld. Horney's moeder was wegcijferend, slachtoffer van een brute echtgenoot en had een claimend en dwingend karakter. Horney had haar na haar huwelijk naar Berlijn laten komen en ze woonde vlak in de buurt. Horney kon haar, door het bespreken, wat meer zien zoals ze was, en ze begon ook oog te krijgen voor overeenkomsten tussen haarzelf en haar moeder. Ze hadden beiden de behoefte om altijd het middelpunt van de aandacht te zijn. Met Oskar herstelde zich de seksuele relatie en ook ten aanzien van de baby was ze wat positiever gestemd. Ze schreef in haar dagboek dat ze minder moe was en meer zelfvertrouwen kreeg. Opmerkelijk genoeg lijken Abrahams duidingen met dit alles niet veel te maken te hebben gehad. Hij duidde haar depressie en gevoel van uitputting als voortkomend uit vroege masturbatie, die na afloop een gevoel van leegte en uitputting zou geven. Het sloeg totaal niet aan bij Horney.⁴²⁸

Toen Horney zich wat beter voelde en de seksuele relatie met Oskar was hersteld – negen maanden later werd hun eerste baby geboren, een ware analysebaby – werd de analyse afgesloten. Begin 1911 kwamen Horney's symptomen echter weer in volle hevigheid terug. Haar moeder overleed plotseling in februari van dat jaar. Abraham lijkt dit soort levensfeiten in de analyse niet als invloedrijk te hebben beschouwd. In 1910 was de vader van Horney overleden en was ze zwaar depressief geworden. In 1911 overleed haar moeder en had ze een ernstige terugval. Ze was voortdurend zeer vermoeid, sliep 's nachts 10 uur en 's middags drie uur. Abraham nam nog steeds een centrale plaats in haar gedachteleven in, steeds vroeg ze zich af of ze niet terug zou gaan maar deed dat niet. Toen haar dochter geboren was en Abraham had aangekondigd dat hij op bezoek zou komen dacht ze bij iedereen die op bezoek kwam dat hij het mogelijk was.

Bij het doorwerken, dat in die tijd nog onbekend was, staat centraal dat nieuwe inzichten nooit in een keer op hun plaats vallen maar steeds opnieuw besproken, bekeken en doorgewerkt moeten worden, waarbij de weerstand keer op keer terugkomt en bewerkt moet worden. Dit is een langdurig proces dat van zowel analyticus als analysant veel geduld en doorzettingsvermogen vergt. Abraham ging er in 1910 duidelijk nog van uit dat een verkregen inzicht en het bewerken van de bijbehorende weerstand voldoende was. De term 'kraken' die Horney gebruikte duidt er op dat het hele proces als iets eenmaligs en ook als nogal hardhandig gezien werd. Waarbij wel aangetekend moet worden dat niet duidelijk is van wie de term 'kraken' afkomstig was. Het kan ook van Horney, met haar behoefte aan hardhandige mannen, afkomstig zijn geweest.⁴²⁹

Horney was Oskar al vrij vroeg in hun huwelijk ontrouw en hij haar omgekeerd ook. Ze hadden afgesproken elkaar vrij te laten, hetgeen in de avant-gardekringen in Berlijn waarin zij verkeerden niet ongebruikelijk was. Horneys mannenhonger nam echter tot op hoge leeftijd vrij ernstige vormen aan, waarbij ze de ene man na de andere veroverde en vervolgens even hard liet vallen.⁴³⁰ Ze koos daar zelfs met enige regelmaat analytici in opleiding voor uit. Quinn, haar biografe, uit het vermoeden dat Horney in 1932 mede naar Amerika emigreerde omdat ze door haar promiscue gedrag reputatieschade had opgelopen.

Abraham duidde haar behoefte om mannen te veroveren als afkomstig uit haar vroege kinderjaren en haar liefde voor haar brute vader. Vandaar dat ze steeds op zoek zou zijn naar brute mannen om zich aan te onderwerpen. Het zal meegepeeld hebben maar Quinn noemt een belangrijker element.⁴³¹ Deze geliefde en gevreesde vader van Horney was zeekapitein en veelal weg. Hij verliet haar dus keer op keer. Horney heeft haar levenlang geliefden aangehaald om ze even later weer te verlaten. Als je het zelf doet, het verlaten, dan kan het je niet overkomen.

Opmerkelijk genoeg heeft Horney dat ook met Abraham gedaan. Uit haar dagboeken en haar levensloop blijkt dat ze veel aan zijn analyse heeft gehad. Ze was zeer actief en productief daarna. Ze behandelde Abraham echter zoals ze haar geliefden behandelde. Tijdens de analyse was hij het middelpunt van haar leven. Daarna had hij afgedaan en zei ze dat ze er niets aan had gehad. Het succes van de behandeling lijkt meer te maken gehad te hebben met Abrahams alertheid op de agressie en het bespreken daarvan dan met zijn duidingen over de vroegkindelijke seksualiteit. Het belangrijke thema van de verlatingsangst kwam niet aan de orde.⁴³² Al lijkt Abraham daar wel iets van te vermoeden als hij een terugval van Horney duidt als haar behoefte om zijn aandacht vast te houden. Voor het doorwerken van de verlatingsangst was Horney te kort in analyse. Ze heeft er verschillende keren over gedacht om terug te gaan maar vond uiteindelijk dat ze het zelf moest doen. Vanuit haar narcisme deed ze het liever zelf dan zich over te leveren aan een ander.

Segantini en depressie

De geboorte van Gerd

In augustus 1910 beviel Hedwig van een zoon, Gerd, en alles verliep veel makkelijker dan de vorige keer. De bevalling ging snel en probleemloos, ze kon dit keer wel borstvoeding geven, ze was in Berlijn tussen haar familie en vrienden en Abrahams praktijk liep goed. Hun toekomst leek verzekerd, en ze was verguld met het feit dat ze een jongen hadden gekregen.

Anja Amsel, de dochter van Hedwigs broer Hans, beschreef hoe het veel later in Engeland, waar Hedwig woonde met Hilda, was als Gerd (die toen Grant werd genoemd) op bezoek kwam.⁴³³ Het was alsof hij van de Olympus neerdaalde, vanaf het moment dat hij binnenkwam, draaide alles alleen nog maar om hem. Hilda vermeldt dat Abraham met plezier en ook met nostalgie gekeken moet hebben hoe de band tussen moeder en zoon zich ontwikkelde, ze schrijft niets over haar eigen reactie.⁴³⁴ Ze beschrijft wel hoe zorgzaam Abraham ten opzichte van haar was. Hilda zag haar vader weinig. Abraham werkte tot 's avonds acht uur en ging daarna veel naar vergaderingen, maar hij voerde na de geboorte van Gerd een nieuw ritueel in. Na de lunch pakte hij de vierjarige Hilda op, nam haar mee naar zijn werkkamer, een plek waar zij anders nooit mocht komen. Daar zette hij haar midden in de kamer neer op het kleed om met zijn schaakstukken of damschijven te spelen. Abraham sliep dan even, Hilda hield zich heel stil tot hij wakker werd en bij haar kwam zitten op de grond om met haar te spelen.⁴³⁵

Ze waren inmiddels verhuisd naar een groter huis aan de Rankestraße 24. Abraham had de verhuizing geregeld terwijl Hedwig na de bevalling in het ziekenhuis lag. Hedwig was teleurgesteld dat ze niet actief betrokken was bij de verhuizing. Blijkbaar was Abraham aan het organiseren geslagen zonder al te veel met haar wensen rekening te houden. Het nieuwe appartement was ruim. Aan de voorkant bevonden zich Abrahams spreekkamer, de wachtkamer en de zitkamer. Allemaal voldoende gescheiden van de kamers aan de achterkant, zo-

dat de kinderen zich vrijelijk konden bewegen zonder hun vader bij het werk te storen.⁴³⁶

Abrahams praktijk liep goed, maar het klimaat was nog steeds ongunstig voor de kleine groep psychoanalytici in Berlijn. Ze namen een geïsoleerde positie in. Op het neurologisch congres eind 1910 werd officieel opgeroepen tot een boycot van de psychoanalyse en tot het aangeven van artsen die zich daarmee bezig hielden. Abraham sprak daarna over 'la Mafia Neurologica' in Berlijn die hem de reis naar Sicilië bespaarden.⁴³⁷ Hij richtte zich in deze tijd sterk op het schrijven.

Segantini

Abraham schreef *Segantini*, een verhandeling met twee hoofdthema's.⁴³⁸ Het boek ging in de eerste plaats over de vroege moeder-kindrelatie met alle bijbehorende ambivalenties en in de tweede plaats en in samenhang ermee, over depressie. Deze thematiek was een unicum in die tijd. Tot dan had de relatie met de vader in de psychoanalyse op de voorgrond gestaan en waren er van Freud nogal wat aanzetten geweest om te komen tot een psychoanalytische theorie over depressie maar het was bij aanzetten gebleven.⁴³⁹ Het kostte Abraham veel moeite om *Segantini* te schrijven en hij deed er voor zijn doen ongewoon lang over. Op 14 februari 1909 schreef hij Freud er voor het eerst over en twee jaar later, op 11 februari 1911, stuurde Abraham de verhandeling ter beoordeling aan Freud.⁴⁴⁰ Deze was lovend: 'Ihr Segantini ist fein und schön und wahrscheinlich auch noch diskret.' Het deed Freud aan Leonardo da Vinci denken.⁴⁴¹ *Segantini* werd in 1911 gepubliceerd als monografie in de reeks *Schriften zur angewandten Seelenkunde*. In 1924 voegde Abraham nog een laatste paragraaf toe.

De schilder Giovanni Segantini (1858-1899), geboren in Arco in de buurt van het Gardameer, indertijd Oostenrijks, genoot aan het eind van de negentiende eeuw grote bekendheid, maar raakte in de twintigste eeuw wat meer op de achtergrond.⁴⁴² Abraham schreef dat Segantini's oudere broertje stierf toen Segantini een halfjaar oud was en zijn moeder toen hij vijf jaar oud was.⁴⁴³ Zijn moeder had zich nooit goed hersteld na zijn geboorte en was bedlegerig. Na de dood van zijn moeder werd Segantini bij een stiefzuster ondergebracht die hem zo slecht behandelde dat hij wegliep. Zijn vader zou – volgens Abraham – naar de Verenigde Staten zijn vertrokken maar in werkelijkheid was hij een arme marskramer, die kwam en ging.⁴⁴⁴ Abraham baseerde zich op de biografie van Segantini van Servaes (1907) en de autobiografie van Segantini die later gedeeltelijk gefantaseerd bleek te zijn.⁴⁴⁵ Segantini belandde in een opvoedingsgesticht. Hij werd uiteindelijk schilder maar zou zijn leven lang last hebben van zware depressies. Segantini stierf op 41-jarige leeftijd door in de sneeuw de berg op te gaan, terwijl hij ziek was. Het merkbaar-

dige is dat hij stierf aan dezelfde aandoening waar later Abraham (ook op veel te jeugdige leeftijd) aan zou sterven, namelijk buikvliesontsteking.⁴⁴⁶

Wat Abraham voor ogen had, was de psychoanalyse loslaten op Segantini, om zo te proberen hem te doorgronden. Hij waarschuwde wel voor het verschil met een psychoanalytische behandeling, waarbij de arts zich verbindt met de patiënt om samen te werken. De arts krijgt dan gedurende de behandeling gaandeweg meer inzicht in het onbewuste en wacht af tot de leemtes in het materiaal opgevuld worden door de invallen van de patiënt. Bij een reeds overleden schilder is dat niet mogelijk. Daarom zou de analyse meer gaten vertonen.

Wat Abraham vervolgens beschreef was voor die tijd zeer opmerkelijk. Hij vroeg zich af of Segantini, doordat hij zo vroeg moederliefde had moeten ontberen, de schilder van de moederliefde werd, maar kwam tot de conclusie dat het veel gecompliceerder lag. Segantini schilderde veel liefdevolle maar ook gruwelijke moeders met baby's. Het was niet zo dat Abraham zich de verregaande invloed van een vroeg verlies van de moeder realiseerde. Hij dacht dat Segantini een uitzondering vormde en dat de meeste kinderen die een dergelijk vroeg verlies te verwerken hadden gekregen – het kwam begin twintigste eeuw veel voor – daar snel overheen waren. Abraham dacht dat neuroses ontstonden door te sterke driften, te sterke verlangens, en in dit geval door te sterke incestueuze verlangens van Segantini ten aanzien van zijn moeder. Hij schreef op 14 februari 1909 aan Freud over Segantini: 'Es ist erstaunlich, welche Rolle hier die Sublimierung der Partialtriebe, die Verdrängung der Inzestphantasie, die Übertragung auf nicht-menschliche Objekte etc. spielen.' Abraham vond dat Segantini in zijn autobiografie niet over zijn moeder sprak als een liefdevolle verzorgster maar als over een verloren geliefde. Een geliefde die in zijn fantasie, als een ideaalbeeld, in de loop der jaren een steeds grotere plaats was gaan innemen. In de woorden van de volwassene klonk de erotiek door van het kind, dat zich richt op het onbepaalde bezit van het geliefde object. De liefdesgevoelens van het kind vermengen zich echter met een agressieve, ja zelfs met een wreedaardige kant. Abraham vervolgde dat de extreme, elkaar doorkruisende gevoelens van liefde en haat, die tot zware gevoelsmatige conflicten aanleiding geven, kenmerkend zijn voor personen die later aan een dwangneurose leiden. De libido kan zich dan niet op een normale manier ontwikkelen omdat de tegengestelde gevoelens elkaar voortdurend belemmeren. Abraham refereerde daarbij aan de rattenman van Freud en werkte de haatgevoelens uit op een wijze zoals tot dan toe niet gebeurd was.⁴⁴⁷ In *Segantini* worden ze genoemd als tegenhanger van een oedipale liefde, maar later zou Abraham ze veel vroeger situeren. Hij schreef er onder andere over:

Der Gedanke, den Tod einer geliebten Person verschuldet zu haben, begegnet uns bei den Neurotikern mit großer Häufigkeit. Wie schon erwähnt, ist

die kindliche Libido des Neurotikers durch starke Regungen des Hasses ausgezeichnet. Sie äußern sich in Phantasien vom Tode der geliebten Person, oder, wenn letztere wirklich stirbt, in Gefühlen der Genugtuung, ja in einer grausamen Lust. Entfaltet später die Verdrängung ihre Macht, so treten Gefühle der Verschuldung auf, deren der Neurotiker sich nicht zu erwehren vermag, obwohl er in seiner bewußten Erinnerung keinen Grund zu solchen Selbstwürfen findet. Er wirft sich vor, am Tode des Vaters oder der Mutter schuld zu sein, wengleich das Vergehen seiner Kindheit nur in unerlaubten Phantasien und Affekten bestanden hat. Hieran schließen sich Versuche, das begangene Unrecht nachträglich gutzumachen; besonders in der Zwangsneurose nehmen sie einen breiten Raum ein. Das Andenken der geliebten Person wird nun mit der überschwenglichen Liebe gepflegt, mit einem Glorienschein umgeben. Oder es wird der Versuch gemacht, die Tatsache des Todes aus dem Bewußtsein zu verdrängen, den Toten in der Phantasie wieder zum Leben zu erwecken.⁴⁴⁸

Een opvallend kenmerk van Segantini's schilderijen is de tegenstelling tussen de lieflijke moeders, die hun baby's op schoot koesteren en de boze moeders, die in een doods landschap als griezelige spoken door de lucht zweven met ergens een halfverhongerde baby. Naar Abrahams idee ging het in beide gevallen om haatgevoelens. De moeder die eerst geliefd werd ontgoochelde haar kind doordat zij zich afwendde. De heilige lieflijke moeder was een omzetting van de haatgevoelens, de boze moeder was een doorbraak van de haatgevoelens.

Opmerkelijk is dat het schilderijen van een moeder met een baby betreft, geen schilderijen van een moeder met een vijfjarig zoontje, dus dat het perspectief pre-oedipaal en niet oedipaal is. Ook de intensiteit van de haatgevoelens is archaisch en eerder preoedipaal dan oedipaal.

In de aanvulling die Abraham schreef in 1925 ging hij nader in op het ontstaan van depressies. Naar zijn idee sloten depressies aan bij een gebeurtenis, waartegen de geestestoestand van de persoon in kwestie niet was opgewassen. Een verlies dat hem innerlijk diep schokte en dat hij als ondraaglijk ervoer. Het betrof altijd het verlies van de persoon die het middelpunt in zijn leven was. Het hoefde niet om de dood te gaan, het ging er meer om dat de intense relatie met deze persoon opeens vernietigd werd bijvoorbeeld door een onherstelbare teleurstelling. Het daaruit voortvloeiende gevoel van totale verlatenheid zou dan de depressie oproepen. Een teleurstelling van een dergelijke omvang kon zich alleen in de vroege kindertijd met de moeder afspelen en tot een maar moeilijk in te dammen behoefte aan wraak leiden. Diep verscholen onder die wraak zou zich dan de heimwee naar de oorspronkelijke moeder bevinden, naar de vroegste bevrediging aan de moederborst.⁴⁴⁹

Abrahams verhandeling over Segantini is 60 bladzijden lang, heel compact geschreven, bevat een enorme rijkdom aan gegevens en ideeën en is van een hoge

moeilijkheidsgraad. Het vergt studie van de lezer. Het was niet verwonderlijk dat Abraham er lang over deed *Segantini* te schrijven en de moeilijkheidsgraad heeft er mogelijk mee te maken dat de artikelen die over Abrahams *Segantini* zijn geschreven ingingen op autobiografische elementen. Een uitzondering daarop was een artikel van May-Tolzmann (1997) met een bondigheid en informatierijkdom die nauwelijks onderdeed voor die van Abraham. Zij plaatste *Segantini* in de ontwikkeling van het depressiebegrip in de psychoanalyse en zette Abrahams unieke bijdrage daarin uiteen.

May-Tolzmann schreef het volgende:

Während Freuds frühe Einsichten in die Hysterie, die Zwangsneurose, die Angstneurose, die Neurasthenie und in psychosene und psychotische Bilder wie die damalige Paranoia und die halluzinatorische Verwirrtheit bereits im Jahrzehnt vor der Jahrhundertwende publiziert worden waren, dauerte es bis 1911, bis der erste innovative Beitrag zur Depression erschien. Er stammte nicht von Freud sondern von Abraham, Freuds erste Arbeit über die Depression, ‘Trauer und Melancholie’ entstand erst einige Jahre später.⁴⁵⁰

En iets verderop: ‘Man kennt seinen *Segantini* bisher als Beitrag zur angewandten Psychoanalyse (...). Er gehört aber, wie im Folgenden gezeigt werden soll, auch in die Gruppe der depressionstheoretischen Arbeiten und stellt darüber hinaus den ersten Beitrag Abrahams zu diesem Krankheitsbild dar.’⁴⁵¹ May noemde in haar artikel een aantal specifieke kenmerken van Abrahams verhandeling:

- Het op de voorgrond staan van de moeder. Tot dat moment ging het in de psychoanalyse vooral om de vader.
- De zoon richt niet alleen libidineuze wensen op de moeder maar er is ook sprake van dood- en wraakwensen. De nadruk op de haat tussen moeder en zoon was in die tijd bepaald ongebruikelijk en raakte aan grondvragen in Freuds theorie.⁴⁵²
- De haatwensen van de zoon stammen volgens Abraham enerzijds uit een constitutioneel sterk sadisme en anderzijds komen ze voort uit het gevoel van de zoon dat zijn moeder niet genoeg van hem houdt (de rivaliteit met de vader van wie zij meer houdt speelt daarbij ook een rol).

Enkele maanden na het verschijnen van *Segantini* hield Abraham een voordracht tijdens het congres in Weimar (21 en 22 september 1911), waarin hij het betoog van *Segantini* aan de hand van een klinisch voorbeeld verder uitwerkte.⁴⁵³

Abraham zette in deze verhandeling het mechanisme van de depressie uiteen. Uitgangspunt is het conflict tussen liefde en haat. Abraham poneerde een sterke aangeboren sadistische component, een overwegende haatinstelling van de libido,

die eerst de naasten treft maar dan algemener wordt. Daarnaast ging Abraham ervan uit dat er sprake was van sterke insufficiëntiegevoelens. De eerste formule zou dan zijn: Ik kan niet van de mensen houden, ik moet ze haten. Dit is een onlustvolle innerlijke waarneming, die wordt verdrongen en naar buiten geprojecteerd. Dan krijgt de patiënt het idee dat zijn omgeving hem niet lief heeft maar haat. Dit laatste wordt nu losgekoppeld van zijn oorspronkelijke haatinstelling en met andere psychische of lichamelijke gebreken in verband gebracht. Dan wordt de tweede formule: De mensen houden niet van me, ze haten me omdat ik aangeboren gebreken heb. Daarom ben ik ongelukkig en gedeprimeerd.

De aangeboren gebreken kunnen alles zijn. In Abrahams gevalsbeschrijving ging het om een patiënt met een middelmatige intelligentie die een oudere broer had die heel intelligent was, maar het kan ook iets zijn wat de patiënt beschouwt als een lichamenlijk gebrek. Naar Abrahams idee blijft het echter niet bij de tweede formule omdat de sadistische opwellingen de neiging houden om in het bewustzijn terug te keren en ze verschijnen dan in verschillende vormen: dat kan zijn in dromen of in symptoomhandelingen, maar ook in de neiging de omgeving te kwellen, in hevige wraaklust en criminele impulsen. Die laatste worden niet zichtbaar omdat de impulsen niet in daden worden omgezet, maar wel bij navraag naar voren komen.

De patiënt heeft eerder de neiging de oorsprong van deze impulsen in het kwellende gevoel van lichamenlijke en geestelijke onvolkomenheid te zoeken dan in het eigen sadisme. Een bijkomend verschijnsel is het schuldgevoel. Hoe heftiger de onbewuste wraakopwellingen des te meer schuldwaanideeën. Die waan kan heel ver gaan, de patiënt kan denken dat alle slechtheid op de wereld van hem afkomstig is. Dergelijke gedachten duiden op een onverzadigbaar sadisme en zijn tegelijkertijd zo onverdraaglijk dat ze een zware depressieve psychose betekenen. De patiënt koestert echter ook de wens de allergrootste zondaar ter wereld te zijn.

Op 1 mei 1912 refereerde Federn Abrahams voordracht en bijbehorend artikel in de Weense psychoanalytische vereniging (zonder dat Abraham aanwezig was want die verbleef in Berlijn) en leverde er uitgebreide kritiek op.⁴⁵⁴ Het kernpunt van Abrahams zeer oorspronkelijke betoog betrof de relatie tussen sadisme en depressie. Volgens Abraham waren de sadistische trekken en agressie zeer invloedrijk bij depressie, zoals dat bij de dwangneurose ook het geval was. Federn was van mening dat er in Abrahams gevalsbeschrijving niets terug te vinden was waaruit bleek dat de sadistische trekken voor de pathologie hadden gezorgd. Dat depressie zou ontstaan uit een conflict tussen liefde en haat was volgens Federn onjuist aangezien er ook depressieve patiënten zonder sadistische aanleg zijn. De gebruikte formule zou ook niet kloppen. Federn zei vooral van alles van Abrahams argumentatie dat het niet klopte zonder er echt inhoudelijk op in te gaan.⁴⁵⁵ Het

geheel maakt sterk de indruk dat Federn de theorie over depressie verwierp, ten eerste omdat die onbekend was en ten tweede omdat Abraham iets zeer ongemakkelijks beschreef, namelijk heel sterke haatgevoelens. Freud sloot zich bij Federn aan. Merkwaardig genoeg had Freud het over een 'Patientin', terwijl de uitgebreide gevalsbeschrijving van Abraham over een man ging. Freud vond alleen het idee van Abraham dat het bij een manie om mislukte verdringing zou gaan nuttig.⁴⁵⁶ De dag daarna schreef Freud aan Abraham:

Im Verein hatten wir gestern Referat über die letzten 2 Nummern des Zentralblattes und werden unsere psychoanalytische Literatur regelmäßig zum Gegenstand der Diskussion nehmen. Ihr Melancholieaufsatz wurde von Federn sehr verständigt kritisiert, mir hat dann allerlei gedämmert, was weiter führt. Wir stehen da noch ganz am Anfang.⁴⁵⁷

Zijn eigen kritiek liet Freud wat in het midden. Hij ging niet de discussie aan met Abraham.

Autobiografische elementen?

Op 14 december 1910 schreef Abraham aan Freud dat Segantini vertraging had opgelopen omdat hij zo veel weerstand bood aan de analyse en verderop in de brief voegde hij toe dat het thema ongekende moeilijkheden bood, maar dat hij nu het idee had dat hij alles wat op te lossen viel, had opgelost.⁴⁵⁸ Op 11 februari 1911 schreef Abraham het volgende aan Freud:

‘Mit diesen Zeilen geht nun das Segantini-Manuskript an Sie ab. Ich sende es Ihnen mit der Bitte um Kritik, die mir dieses Mal besonders nötig erscheint, weil es eine Arbeit ist, hinter der einige persönliche Komplexe stehen.’⁴⁵⁹

Over Abraham zelf, wat er in hem omging, is weinig bekend. Daarom is het niet verwonderlijk dat deze zin veel speculatie heeft veroorzaakt. Wat bedoelde hij met persoonlijke complexen? Verwonderlijk genoeg was het zijn dochter Hilda die erover begon.

Hilda schreef nadat ze bovenstaand fragment had aangehaald het volgende: ‘Unglücklicherweise können wir nicht sagen, welche Komplexe er glaubte annehmen zu müssen, und müssen statt dessen versuchen, Schlüsse aus der persönlichen Geschichte Abrahams bis zu der Zeit abzuleiten, als er diese Monographie schrieb.’⁴⁶⁰

We, dat waren Hedwig en Hilda, de weduwe en dochter van Abraham. Hilda schreef niet dat ze het niet wisten, maar dat ze het niet konden zeggen en ze nam de lezer op sleeptouw om uit te zoeken waar die complexen over gingen. Op sleep-

touw genomen worden door iemand die wist waar het over ging maar dat niet wilde zeggen is ongemakkelijk.

Hedwig, Abrahams weduwe was een intelligente, intellectuele vrouw, die veel over psychoanalyse wist en er veel over gelezen had. In de Burghölzli-kliniek had ze de psychoanalytische bijeenkomsten bijgewoond en in de beginjaren in Berlijn voerde ze met Abraham een psychoanalytisch familiebedrijf en woonde ze de bijeenkomsten van de Berlijnse psychoanalytische vereniging bij. Abraham liet haar al zijn artikelen lezen. Bovendien was het in huize Abraham bijna een gezelschapsspel geweest om elkaars dromen te bespreken. Aangezien Abraham twee jaar met het boek over Segantini bezig was en er aan het eind erg mee worstelde moet Hedwig precies geweten hebben om welke complexen het ging. Als Hedwig het wist dan wist Hilda het ook. Waarom kon het niet gezegd worden?

Hieruit blijkt hoe problematisch het is als een dochter een biografie over haar vader schrijft met haar moeder als belangrijkste informant. Ging het moeder en dochter om een zo goed mogelijk beeld van Abraham te geven of ging het hen erom een beeld van hem te geven zoals zij graag zouden willen dat de wereld hem zag? En kan familie wel iets anders doen dan het laatste, omdat hun eigen identiteit er immers mee gemeoid is.

Het feit dat het Hilda in de biografie niet goed gelukt is echt een mens van vlees en bloed neer te zetten, kan hiermee te maken hebben. Was er een aspect aan haar vader dat ze juist niet wilde beschrijven? Of was het een loyaliteitskwestie? Er waren zaken waar Abraham niet over sprak, behalve met Freud die duidelijk wist om welke complexen het ging. Zou Hilda het als disloyaliteit hebben gezien als zij er wel over schreef?

Opmerkelijk in dit verband is een uitspraak van Hedwig in 1953.⁴⁶¹ Toen Eissler Hedwig vroeg of haar man in analyse was geweest, luidde Hedwigs antwoord: nooit. Dat kon immers niet. Hij was de enige psychoanalyticus in Duitsland en hij had, toen hij al een getrouwd man was met kinderen niet maanden en maanden weg kunnen gaan. Zoals het er staat lijkt Hedwigs standpunt heel duidelijk, van een analyse kon geen sprake zijn. Zou er voor Hedwig geen sprake van zijn geweest of voor Abraham? Abraham had immers ook een aantal weken in analyse kunnen gaan zoals Ferenczi dat deed in 1916?⁴⁶²

Hedwig vertelde Eissler dat Abraham een zeldzaam invoelingsvermogen had, iets wonderbaarlijks dat men misschien niet had bespeurd. Hedwig vervolgde dat een analyse natuurlijk in velerlei opzicht nuttig geweest zou zijn, maar geloofde dat zijn patiënten er niets van hadden gemerkt dat Abraham geen analyse had gehad. Zij herhaalde nog eens dat hij destijds de enige analyticus in Duitsland was en dat alle latere analytici zijn leerlingen waren. Eissler vroeg Hedwig tenslotte of het een zeer persoonlijke zaak betrof waarvoor zij dacht dat hij in analyse had moeten gaan. Hedwig antwoordde eerst wat ontwijkend, zei vervolgens dat haar

man wat kleine remmingen had en zulke zaken die eventueel, ze maakte haar zin niet af maar voegde toe: ik bedoel ieder mens heeft toch zulke... Eissler beaamde dit behulpzaam. Hedwig vervolgde dat een analyse waarschijnlijk toch in velerlei opzicht nuttig geweest zou zijn. Op dat moment ging Eissler helaas invullen. Hij vroeg of Abraham soms problemen had met spreken in het openbaar. Dit was een zeer onhandige suggestie, als Abraham iets niet had dan was het wel moeite met spreken in het openbaar, hij was een begenadigd spreker. Hedwig weersprak Eissler toen alleen nog en zei verder niets meer, terwijl ze vlak daarvoor op het punt had gestaan om te vertellen waarom Abraham mogelijk baat had kunnen hebben bij een analyse. De moeilijkheid was natuurlijk dat Eissler iets zei waaruit bleek dat hij weinig van Abraham wist. Het zorgde voor een vertrouwensbreuk. Eissler was iets te ongeduldig omdat hij vooral uit was op informatie over Freud.

Gebrek aan persoonlijke informatie

Waarom is er zoals Mächtlinger opmerkte zo weinig persoonlijk over Abraham bekend?⁴⁶³ Mächtlinger stelde dat Abrahams zeer gesloten was. Er is echter nog een andere oorzaak; naast de persoonlijke mededelingen in de brieven aan collega's zijn er geen persoonlijke brieven bewaard gebleven. Terwijl hij er heel veel heeft geschreven. Hoe is het mogelijk dat ze allemaal verdwenen zijn?

Abraham schreef bijvoorbeeld vanaf het moment dat hij uit huis ging vrijwel tot zijn dood, dus vanaf 1896 tot 1925 iedere week een brief aan zijn ouders.⁴⁶⁴ Na de dood van zijn vader bleef hij wekelijks een brief schrijven aan zijn moeder. Dat moeten bij elkaar zo'n 1500 brieven zijn geweest. Ze zullen ongetwijfeld bewaard zijn, in ieder geval gedeeltelijk. Abrahams moeder woonde bij haar oudste zoon in. Na haar dood in 1929 zal Max, Abrahams oudere broer zeker een deel bewaard hebben.

Max was erg op zijn broer gesteld. Hij hoopte op een zoon die hij dan Karl genoemd zou hebben.⁴⁶⁵ Maar Max en zijn vrouw zijn in 1941 door de nazi's omgebracht in Minsk. Al hun bezittingen – en dus ook de nalatenschap van de ouders van Max en Karl – zijn verloren gegaan. Hun dochter Lottie heeft in 1939 nog naar Engeland kunnen vluchten zonder iets mee te kunnen nemen. Max en zijn vrouw hebben steeds geprobeerd om weg te komen en hadden een deel van hun bezittingen al opgestuurd naar Antwerpen. Die bezittingen zijn ook verdwenen en alle brieven van Abraham aan zijn familie zijn daarmee verloren geraakt.⁴⁶⁶ Maar als Abraham 1500 brieven aan zijn ouders schreef dan moeten er ook een aanzienlijk aantal brieven van zijn ouders aan hem geweest zijn. Bovendien schreven Hedwig en Karl elkaar veel in hun verlovingstijd, waren er veel korte briefjes die Abraham schreef voor zijn gezinsleden enzovoort.

Hedwig, Hilda en Gerd vluchtten in 1933 naar Engeland. Op dat moment was het nog mogelijk om enkele bezittingen mee te nemen, maar veel zal het niet geweest zijn. Gerd, later Grant die zijn zuster en moeder zo'n twintig jaar overleefde heeft brieven ondergebracht in het LoC: de briefwisseling van Abraham met Freud, rondbrieven en nog een aantal brieven van en aan collega's. Er is geen enkele persoonlijke brief overgebleven, terwijl Hilda, zoals blijkt uit haar biografie, daar nog wel beschikking over had.

Vanuit huidig perspectief is het moeilijk te begrijpen dat Abrahams familie hem aan de ene kant zo belangrijk vond dat ze een biografie over hem schreven maar toch zijn persoonlijke brieven niet bewaarden. Grant en Hilda hadden beide geen kinderen, maar wel erfgenamen: de kinderen en kleinkinderen van Hedwigs broer Hans. Bij hun nalatenschap zaten geen brieven.⁴⁶⁷ Lotte Levy heeft alleen wat geld geërfd. Het lijkt er tot op heden op dat Hedwig, Hilda en Grant alleen datgene wat direct met de psychoanalyse verband hield hebben willen bewaren.

Zowel met betrekking tot de biografie van Hilda als tot de conclusies die naar aanleiding van zijn werk over de persoon Abraham zijn getrokken is voorbehoud geboden. Bij de biografie van Hilda moet de lezer rekening houden met een onvermijdelijke vertekening omdat zij Abrahams dochter was. Bij gevolgtrekkingen over de persoon Abraham op basis van zijn werk is het van belang voor ogen te houden dat er zo veel uit zijn werk wordt afgeleid bij gebrek aan persoonlijke informatie, en dat het hierbij om hypothesen gaat zoals Mächtlinger in 1997 in haar artikel over Abraham duidelijk stelde.⁴⁶⁸ Aan de andere kant merkte Widlöcher in 1977 op dat Abraham de thema's uit Segantini's levensverhaal zo selectief heeft opgetekend dat hij daarmee zijn eigen persoonlijke complexen, zijn tegenoverdracht, naar voren bracht.⁴⁶⁹

Widlöcher laat in zijn artikel zien hoe Abraham zich bij de beschrijving van Segantini concentreerde op diens band met zijn moeder, op ambivalenties en haaten liefdesgevoelens, en op hoe deze driften gesublimeerd kunnen worden om een stabiele verhouding tot de wereld mogelijk te maken. Abraham liet de band met de vader buiten beschouwing, evenals Segantini's latere afhankelijkheid van de kunsthandelaar Grubicy, die hem beroemd maakte.⁴⁷⁰

Abrahams persoonlijke complexen

Abraham schreef over Segantini dat hij terughoudend en verlegen was ten opzichte van het vrouwelijke geslacht. Het lukte hem niet, zoals bij andere jonge mensen het geval is, om betrekkingen aan te knopen en weer te verbreken. Pas op zijn

22 ste had hij zijn werkelijke eerste liefde en die keuze was voor hem beslissend. Abraham omschreef Segantini als zeer monogaam en bracht dat in verband met de fixering van Segantini's libido op zijn moeder en de daardoor ongewone inperking van zijn objectkeuze. In een eerdere passage van haar biografie over zijn relatie met Hedwig was het precies deze eigenschap die Hilda aan haar vader toeschreef. Voor Segantini ging de omschrijving in werkelijkheid niet op, die kreeg zelfs een kind bij het schildersmodel dat hij in huis nam. Abraham was vermoedelijk in zijn jonge jaren sterk op Hedwig gefixeerd maar had later zeker ook aandacht voor andere vrouwen. Lotte Levy beschreef bijvoorbeeld hoe dol haar moeder was op haar zwager, de aantrekkelijke Karl Abraham, met wie je kon lachen en over ieder onderwerp kon praten en dat Hedwig jaloers was.⁴⁷¹

Hilda stelde zich ook de vraag waarom haar vader in 1910 nu juist dit onderwerp koos en zij kwam op Hedwigs zwangerschap en de geboorte van Gerd die Abraham zouden hebben doen denken aan zijn eigen vroege gelukkige kinderjaren. Alleen was Abraham al in februari 1909 met *Segantini* bezig zoals blijkt uit een brief aan Freud.⁴⁷² Een kleine rekensom leert dat Gerd (geboren augustus 1910) toen nog niet verwekt was.

Monogamie en de geboorte van Gerd, borstvoeding, de moeder-kindrelatie, Abrahams eigen gelukkige vroege jaren waren de onderwerpen die Hilda noemde in verband met *Segantini*. Ze rept met geen woord over depressies, doodswelangen en haatgevoelens jegens de moeder. Was Abraham depressief? Of, om de vraag nauwkeuriger te stellen, had hij depressieve periodes? Dit is aannemelijk om een aantal redenen:

Abraham schreef aan Freud dat er persoonlijke complexen gemoeid waren met *Segantini* en het schrijven hem veel moeite had gekost. Abrahams *Segantini* was doordrenkt van de liefde-haat ten aanzien van de moeder, met doodswensen en schuldgevoelens. Het zijn de centrale thema's en ze moeten met de genoemde persoonlijke complexen samenhangen.

De centrale gebeurtenis waar de geestestoestand van de persoon niet tegen is opgewassen, het verlies van degene die het middelpunt van zijn leven was had Abraham op ongeveer tweejarige leeftijd meegemaakt. Het staat beschreven in hoofdstuk 1. Abrahams moeder werd depressief ten gevolge van een reeks verliezen en de kleine Karl was opeens het centrum van zijn wereld kwijt. Daar kwam bij dat in huis de psychotische zuster van zijn vader woonde, die soms aanvallen had waarbij ze meubels kort en klein sloeg en met poep smeerde. Het moet heel beangstigend zijn geweest voor een klein jongetje dat niet bij zijn moeder terecht kon.

Abraham beschreef de schilderijen van Segantini waarop een totale verlatenheid heerste. Ze hadden titels als 'de slechte boze moeder'. Segantini schilderde moeders die hun kinderen hadden verlaten en daarvoor bestraft werden. Volgens Abraham werd de afweer van Segantini's depressie en daarmee de afweer tegen de

agressieve impulsen steeds brozer. Hij beschreef ook hoe zo'n verlaten kind door angstgevoelens, jaloezie op zijn rivaal en vijandige gevoelens jegens zijn moeder overspoeld werd.⁴⁷³

De sterk sadistische component en tijdelijke doorbraak van haatgevoelens werden door Mächtlinger (1997) heel overtuigend gesitueerd in de gebeurtenis waarbij *Hedwig* hoogzwanger was van Hilda en Abraham haar meenam voor een bergwandeling bij maanlicht, maar er even niet aan dacht dat er op de terugweg geen maanlicht zou zijn en zo een levensgevaarlijke val in het donker riskeerde.⁴⁷⁴ Het was een zeer opvallende enscenering waarin de val van zijn moeder dreigde te worden herhaald. Mächtlinger opperde dat het schrijven van *Segantini* gewerkt zou hebben als een zelfanalyse, waardoor Abraham in staat zou zijn geweest zijn sadistische impulsen te sublimeren.

Abraham had een hekel aan koud winters weer. Hij hield van zon en warmte en vond de winter alleen te verdragen in wintersportoordoorden hoog in de bergen.⁴⁷⁵ Mogelijk had hij last van winterdepressies. Hij beschreef hoe *Segantini* steeds hoger de bergen introk in een steeds vertwijfeler poging de dreigende depressie af te weren. Vlak voor iedere verhuizing zijn de schilderijen van *Segantini* duister. Vlak daarna, als de schilder in een hoger gelegen oord is aangekomen, baden ze in het licht.

Abraham was een verwoede bergbeklimmer, die ook echt toppen bedwong. Alpinisten waren naar zijn idee behept met bepaalde complexen en liefhebbers van de Engadin al helemaal.⁴⁷⁶ Alpinisme is, en was toentertijd ook, één van de gevaarlijkste sporten met een procentueel hogere kans op een dodelijk ongeluk dan elke andere sport. Daar kwam bij dat Abraham met één oog heel erg slecht zag en daardoor geen diepte zag.⁴⁷⁷ Hij was bergbeklimmer terwijl hij niet goed diepte zag. Hij nam grote risico's.

Abrahams artikelen verschillen op één opvallend punt. Abraham kon heel empathisch met een warme belangstelling over mensen schrijven. Hij was dan in staat om de persoon op te roepen en er was een duidelijk gevoelsmatig contact tussen schrijver en onderwerp. Dit was bijvoorbeeld duidelijk het geval bij *Segantini* en bij de 'Hochstapler'.⁴⁷⁸ Er zijn echter ook artikelen waarin Abraham over zijn patiënten schreef alsof het dingen waren waar hij geen enkel gevoelsmatig contact mee had. Het totale gebrek aan empathie had dan bijna het effect alsof hij ze vastpinde op en beschuldigde van hun kwalen. Die manier van schrijven is bijvoorbeeld te vinden in op 'Das Erleiden sexueller Traumen als Form infantiler Sexualbetätigung' en ook bij Abrahams artikel over de oorlogsneurosen, dat hij heeft voorgedragen op het congres in Boedapest van 1918.⁴⁷⁹

Het maakt de indruk alsof Abraham periodes van sterke depersonalisatie kende, waarbij hij het gevoelsmatig contact met zichzelf en zijn omgeving volledig kwijt was, de toestand waar hij zelf over geschreven had in zijn artikel 'Über hyste-

rische Traumzustände'. Het moet een onderdeel van zijn depressies zijn geweest.⁴⁸⁰ De momenten waarop deze gedepersonaliseerde artikelen werden geschreven zijn ook van belang. 'Das Erleiden' schreef Abraham in 1907 in de periode dat hij in grote onzekerheid verkeerde over zijn toekomst. Hij wilde in de Zwitserse bergen blijven, zag dat zeer waarschijnlijk als een essentieel middel om zijn depressieve stemmingen de baas te blijven en hij wilde een volwaardige aanstelling als arts, waar hij al lange tijd aan toe was. Hij was al veel te lang assistent geweest. Het lukte hem niet om een baan te vinden bij één van de Zwitserse klinieken, de steeds weerkerende afwijzingen van zijn sollicitaties zullen hem wanhopig hebben gemaakt. Hedwigs rol moet in deze niet onderschat worden. Zij wilde terug naar Berlijn, omdat ze ongelukkig was in Zwitserland. Ze zal druk uitgeoefend hebben, die Abraham niet naast zich neer kon leggen. Wederom een vrouw voor wiens wel en wee hij offers moest brengen, net als voor zijn, als beknellend ervaren, liefdevolle moeder. Het conflict zal agressie oproepen hebben.

Het artikel 'Kriegsneurosen' werd geschreven op een moment (1918) dat Abraham jaren oorlog achter de rug had en ziek en depressief was. De oorlogsjaren moeten voor hem een verschrikking zijn geweest. Hij was als arts in een militair hospitaal werkzaam. Bovendien verdroeg Abraham het slecht om ziek te zijn. Een punt wat verderop nog aan de orde zal komen.

De beschrijvingen van Abraham door anderen lopen dusdanig uiteen dat het moeilijk is er één man mee te reconstrueren. De tegenstrijdigheid zal ook voortvloeien uit het feit dat een gedepersonaliseerde Abraham een ander persoon leek dan de Abraham die gevoelsmatig aanwezig was. Gezien het opvallend aantal mensen dat vroeger of later kwaad geworden is op Abraham, zelfs ook nog na zijn dood, valt aan te nemen dat er van de Abraham in gedepersonaliseerde toestand een bepaalde rigide, wat agressieve uitstraling uitging.

Hilda schreef over haar vader: 'Ich habe hervorgehoben, daß mein Vater selbst hauptsächlich guter Laune und hoffnungsvoll war, wie seinem Briefwechsel entnommen werden kann. Ob er gegen Depressionen anzukämpfen hatte, weiß ich nicht zu sagen.'⁴⁸¹ Maar Abraham schreef over Segantini: 'Aber der Kampf gegen die verdrängten Triebkräfte ist ein stiller Kampf, von dem ein so fein empfindender Mann wie Segantini nach außen so wenig wie möglich verlauten ließ.'⁴⁸²

Abrahams Segantini is een verhandeling over een preoedipale moeder-zoonrelatie. Daarmee gaf Abraham een totaal nieuwe wending aan de psychoanalyse. De relatie kon op dat moment nog niet preoedipaal genoemd worden. De 'preoedipale organisatie' werd door Freud pas in 1913 ingevoerd. Andere leerlingen van Freud begonnen net als Freud in de periode 1911/1913 aandacht te besteden aan de preoedipale fasen.⁴⁸³ Abraham was hun voorloper.

Er bestaat een opvallende overeenkomst tussen Abrahams theorie over vroege traumatisering, het gevoel van totale verlatenheid en de daarmee samenhangende depressie en de theorie van André Green over de 'dode moeder'. In de conclusie wordt op deze overeenkomst ingegaan.

Een ontmoeting met Fließ, familielevens en de gestrande Habilitation

Abrahams artikelen waren ernstig. Ze waren doorwrocht en doordacht. Zijn gevoel voor humor kwam daar niet in naar voren. Dat kreeg meer kans in zijn brieven. Met de volgende anekdote wist hij Freud hogelijk te amuseren: in de kliniek van Ziehen, de psychiater die Abraham indertijd zo aangepakt had toen hij een lezing hield, werd een patiënt met een dwangneurose getoond. De patiënt had de dwanggedachte dat hij op straat vrouwen onder de rok moest grijpen. Ziehen zei tot zijn toehoorders dat er precies nagegaan moest worden of het hier soms om een seksuele dwanggedachte ging en hij vroeg de patiënt of hij deze gedachten ook bij oudere vrouwen had. Waarop de patiënt antwoordde: 'Ach professor, zelfs bij mijn moeder en mijn zuster.' Waarop Ziehen tot zijn gehoor sprak: 'Ziet u, mijne Heren, dat hier niets seksueels in het spel kan zijn, de patiënt leidt niet aan een seksuele maar aan een zinloze dwanggedachte.'⁴⁸⁴

In dezelfde brief van 11 februari 1911 schreef Abraham aan Freud over Fließ:

Augenblicklich befinde ich mich in einem Dilemma. Ich hatte kürzlich einer Kollegin erzählt, daß ich in einem Falle von leichter zirkulärer Psychose in ganz frappanter Weise männliche und weibliche Perioden gefunden habe. Sie erzählte Fließ davon, mit dem sie befreundet ist, und teilte mir einige Tage darauf mit, daß Fließ mich bitten lasse, ihn aufzusuchen. Ich möchte einerseits nicht unhöflich sein; andererseits ist es mir unsympathisch mir einem Menschen gegenüber so große Reserve auferlegen zu müssen, wie es in diesem Falle nötig ist.

Abraham was goed op de hoogte van Freuds jarenlange vriendschap en breuk met Fließ. Hij wilde Fließ opzoeken maar niet zonder Freuds goedkeuring. Hoe ge-

voelig de zaak nog steeds lag voor Freud werd duidelijk doordat hij Abraham per kerende post antwoordde:

Lieber Freund,

Ich antworte Ihnen postwendend wegen der auf Fließ bezüglichen Stelle und bin so frei, Ihnen meinen Rat auch ungebeten anzutragen, d.h., Ihnen meine Stellung dazu anzugeben. Ich sehe nicht ein, warum Sie ihn nicht besuchen sollten. Sie werden erstens einen hochbedeutenden, ja faszinierenden Menschen kennen lernen, andererseits vielleicht Anlaß bekommen, dem Stück Wahrheit, das sicherlich in der Periodenlehre enthalten ist, wissenschaftlich näher zu kommen, eine Möglichkeit, die mir aus persönlichen Motiven versagt ist. Er wird nun gewiß versuchen, Sie von der Psychoanalyse (und wie er meint, von mir) abzuziehen und in sein Fahrwasser zu lenken. Aber ich bin sicher, daß Sie uns beide nicht an ihn verraten werden.⁴⁸⁵

Fließ (1858-1928) kwam uit een familie van Sefardische Joden en werd geboren in Arnswalde (Mark Brandenburg). Fließ' ouderlijk gezin was orthodox-joods en de daarbij behorende rituelen werden door zijn moeder strikt opgevolgd. Toen Fließ volwassen werd nam hij afstand van het geloof en leidde een seculier leven. Fließ en Abraham kwamen daarin overeen. Fließ' jeugd was doortrokken van ernstige en traumatische gebeurtenissen. Zijn vader pleegde zelfmoord toen Fließ 19 jaar was. Zijn jongere zuster stierf toen hij 20 was. Hij had geen broers, alleen een doodgeboren broertje. Fließ bleef na de dood van zijn zuster alleen met zijn moeder achter. Hij vestigde zich in Berlijn, werd keel-, neus- en oorarts en verwierf een goede reputatie. Zijn periodenleer, volgens welke mannen en vrouwen onderworpen zouden zijn aan bioritmische cycli van 23 of 28 dagen op basis waarvan allerlei ziekten en afwijkingen zouden kunnen worden gediagnosticeerd wordt tegenwoordig beschouwd als merkwaardig bijgeloof maar vond toentertijd flink wat aanhangers.⁴⁸⁶

Freud leerde Fließ kennen toen deze in 1887 op aanraden van Breuer enkele colleges neurologie bij hem volgde.⁴⁸⁷ Freud schreef Fließ in november 1887 een brief waarin hij hem liet weten graag nader te willen kennis maken omdat Fließ diepe indruk op hem had gemaakt.⁴⁸⁸ Dat was de start van een hartsvriendschap, die zich voor een groot deel in brieven afspeelde met daartussen door ontmoetingen die ze conferenties noemden. In deze beginfase van de ontwikkeling van zijn psychoanalytische theorie was Fließ Freuds gesprekspartner en vertrouweling. Hun breuk, nadat Fließ Freud ervan beschuldigde meegewerkt te hebben aan het plagiëren van zijn werk door Swoboda en Weininger, is voor Freud altijd pijnlijk gebleven.⁴⁸⁹

Abraham werd door Fließ allerhartelijkst ontvangen en hij berichtte Freud op 26 februari dat hij hem niet fascinerend had gevonden maar wel een scherpzinnige

en originele onderzoeker, echter zonder werkelijke grootsheid.⁴⁹⁰ Wat Abraham opviel bij het wetenschappelijke werk van Fließ, was dat deze van waardevolle gedachten uitging maar er dan verder op gericht was aan te tonen dat ze juist waren. Hij had echter veel interessants gehoord en beschouwde het als één van de waardevolste ontmoetingen met een Berlijnse arts tot dat moment. Fließ had inmiddels ook een tegenbezoek afgelegd. Freud antwoordde op 3 maart met enige waarschuwingen jegens Fließ, maar hij schreef ook dat Abrahams beschrijving van Fließ manier van onderzoeken hem als verrassend juist had gefraspeerd om er met een soort van weemoed aan toe te voegen: 'Ik was indertijd erg dol op hem en zag daarom veel over het hoofd.'⁴⁹¹

Op 9 april 1911 schreef Abraham dat hij Fließ inmiddels nog een keer had bezocht en dat deze aan hem een patiënte had doorverwezen, waarbij hij zowel Abraham als de analyse zeer had aanbevolen. Fließ zou veel naar Abraham blijven verwijzen, vaak zeer geschikte patiënten voor een psychoanalyse en ze raakten bevriend. Abraham kreeg veel vertrouwen in Fließ. Hij vond zijn periodenleer interessant en bezocht lezingen van Fließ. Ze ontmoetten elkaar onder andere in de *Ärztliche Gesellschaft für Sexualwissenschaft*. Abraham was daar in de periode tussen 1913-1920 tien keer aanwezig, waarvan twee keer als referent en vier keer als discussiant. Fließ was in die periode dertien keer aanwezig en hield voordrachten.⁴⁹² Fließ lijkt in de loop der jaren voor Abraham steeds meer een vertrouwensfiguur geworden te zijn, tot wie hij zich wendde bij lichamelijke problemen van zichzelf of van Hedwig.

Familieleven

Door de geboorte van Gerd was het in 1910 niet mogelijk geweest om met vakantie te gaan.

Abraham had al lange tijd een zeer drukke praktijk. Hij was moe en besloot tot een extra vakantie in april 1911.⁴⁹³ Ze gingen naar Bad Schandau, een mooie plek in de buurt van Dresden en toch dicht genoeg bij Berlijn om de bijeenkomst van de Berlijnse groep voor een keer in Dresden te kunnen houden. Abrahams plichtsgetrouwheid ging ver. De zomer bracht het hele gezin door in het dorp Skagen, op de uiterste noordpunt van Jutland in Denemarken. De kinderen kregen waterpokken en hadden daardoor een ellendige heenreis in de trein. Hilda herinnerde zich niet zo veel van de reis, alleen dat haar vader haar een paar Deense woordjes leerde zodat ze in de keuken van het hotel melk voor de baby kon gaan halen en ze herinnerde zich ook dat ze de dagen op het strand doorbrachten. Het was prachtig weer en de ongelimiteerde hoeveelheden aardbeien met slagroom maakten diepe indruk. Op de terugweg nam Abraham Hilda mee naar Bremen, naar haar groot-

ouders. Eén van de vele bezoeken in het ouderwetse huis waar de sfeer warm en hartelijk was.⁴⁹⁴ Grootmoeder Ida was dol op haar kleinkinderen en speelde veel met ze. Ze vertelde eindeloos anekdotes over de familie en las voor, zoals ze ook vroeger bij haar kinderen gedaan had. Het maken van kleine gedichtjes voor alle mogelijke gelegenheden was haar favoriete bezigheid. Haar beide zonen, Max en Karl, deden dit ook, ze hadden het van geen vreemde.

In Berlijn lag het huis van de Abrahams in de Rankestraße niet ver van de die-rentuin in de Tiergarten met de grote speeltuin. De kinderen waren daar vaak met hun kindermeisje. Af en toe kwam hun moeder daar ook, soms vergezeld door hun grootvader Philipp Bürgner en dan werden ze meegenomen naar een café om wat te drinken. Achter het huis in de Rankestraße lag een tuin, waar de kinderen een zandbak hadden en waar vriendelijke burens stukjes cake aan een touwtje voor ze lieten zakken. De grootste attractie was echter de brandweerkazerne tegenover het huis. Abraham had zijn werkkamer aan de voorkant, dus de kinderen konden alleen naar de brandweerkazerne aan de overkant kijken als er geen patiënten waren. Ze kregen nooit genoeg van de wagens die met rinkelende bellen naar buiten reden. Abraham had een fictieve brandweerman bedacht, Piefke genaamd. Hij werd af en toe ingezet om de kinderen in toom te houden. Hilda herinnerde zich ook een zwaar onweer waarbij hun vader hen op de vensterbank zette en luid 'hoera' riep bij iedere donderslag om te voorkomen dat ze bang zouden worden voor onweer.⁴⁹⁵

Hilda

Freud was van mening dat symptomen die patiënten op volwassen leeftijd vertonen hun oorsprong vinden in de kindertijd en met name op de leeftijd van drie tot vijf jaar. Hij spoorde zijn medewerkers daarom aan materiaal over deze periode te verzamelen.

In één van de eerste brieven die Freud aan Abraham schreef, op 5 juli 1907 stond: 'Nach meinen Eindrücken ist nun die Periode von 3 bis 5 Jahren diejenige, in welche die Determinierung der Symptome zurückreicht, Traumen später sind meist echt, frühere oder in diese Zeit fallende zunächst zweifelhaft. Hier ist also eine durch Beobachtung auszufüllende Lücke.'⁴⁹⁶ Om daar in de inleiding van 'de Kleine Hans' aan toe te voegen: 'In solcher Absicht pflege ich meine Schüler und Freunde seit Jahren anzueifern, daß sie Beobachtungen über das zumeist geschickt übersehene oder absichtlich verleugnete Sexualeben der Kinder sammeln mögen.'⁴⁹⁷

Abraham heeft zich deze aansporing ter harte genomen en is zijn eigen kinderen gaan observeren en maakte daarbij aantekeningen. In 1917 publiceerde hij een klein artikeltje dat was gebaseerd op observaties van zijn dochtertje Hilda uit

1910.⁴⁹⁸ Hilda, geboren op 18 november 1906, was toen 4 jaar oud. Dat het hier daadwerkelijk om Hilda ging schreef zowel Hilda zelf in haar biografie van Abraham, als Pines, een goede vriendin van Hilda.⁴⁹⁹

Abraham noteerde het volgende over Hilda⁵⁰⁰:

Die vierjährige H... gab einmal, als sie in Abwesenheit der Mutter mit dem Vater zu Mittag aß, ihren Gefühlen Ausdruck wie folgt: 'Es ist doch schön, daß die Mama heute nicht zu Hause ist.' Auf die Frage des Vaters, warum sie denn darüber erfreut sei, antwortete die Kleine: 'Dann kann sie uns doch nicht dazwischenreden, wenn wir uns unterhalten.'

De kleine Hilda informeerde gedurende een maand regelmatig bij haar moeder hoe lang deze nog zou leven. Ze vroeg het nooit aan haar vader. Ze vroeg haar vader een keer bij het middageten of ze hem niet eens naakt kon zien. Nadat Hilda haar doodswensen ten aanzien van haar moeder enige tijd ongeremd had geuit volgden er een paar weken waarin ze noch erg vijandig, noch erg afhankelijk was. Vervolgens begon Hilda haar moeder tijdens hun wandelingen te vragen met haar allerlei etalages te bekijken, en vroeg dan welke dingen haar moeder het beste bevielen: welke jurk, welke hoed enzovoorts. Zoals ouders wel aan kinderen plegen te vragen. Als Hedwig iets aanwees volgde steevast van Hilda: 'als ik groot ben dan geef ik dat aan jou.' Abraham concludeerde dat Hilda haar doodswensen inmiddels overwonnen had en een opmerkelijk soort compromis had gevonden. Haar moeder hoefde niet meer dood maar een omkering van rollen was voldoende: Als ik later groot ben, heb ik het geld, omdat ik vaders vrouw ben, dan ben jij ons kind en moet ik dingen voor je kopen. Hilda's vijandigheid in diezelfde periode ten aanzien van haar babybroertje – zij verzocht de verpleegster om hem te verdrinken – beschreef Abraham in een ander artikel, 'Klein Hilda'.

In 1913 was Hilda zeven jaar oud en Gerd drie. Hilda's onderwijzeres klaagde erover dat Hilda zo dromerig was en niet oplette in de les. Hilda schreef het volgende over haar moeders reactie op haar dromerigheid:

In einer meiner Erinnerungen aus dieser Zeit sehe ich mich bei irgendwelchen Schularbeiten neben meiner Mutter sitzen und fühle mich aus meinen Gedanken, wo immer sie gerade gewesen sein mögen, durch einen Faustschlag auf den Tisch aufgerüttelt, der mich und meine Bücher zusammenfahren läßt. Sie war natürlich weniger geübt, eine solche Verfassung zu verstehen, und verlor in einer derartigen Situation leicht die Geduld.⁵⁰¹

Abraham reageerde anders. Hij besloot te proberen zijn dochter te analyseren. Hij heeft daar verslag van gedaan in het bovengenoemde artikel 'Klein Hilda', dat hij

nooit gepubliceerd heeft.⁵⁰² Enkele jaren voordat Hilda de biografie van haar vader schreef, kreeg zij het manuscript van haar moeder. Zij gaf het haar psychoanalytica Hilde Maas in bewaring.⁵⁰³

Waar het heden ten dage voor iedereen duidelijk is dat analytici niet hun eigen familieleden in analyse moeten nemen, lag dat in de beginjaren van de psychoanalyse anders.⁵⁰⁴ Er werd niet zo bij stilgestaan. Toentertijd hebben een aantal analytici hun eigen kinderen geanalyseerd. Jung begon ermee, die nam in 1910 zijn dochter Agathli in analyse, daarna volgde Abraham met Hilda.⁵⁰⁵ Roazen onthulde in 1969 dat Anna Freud lang bij Freud in analyse was geweest, van oktober 1918 tot het voorjaar van 1922 en van mei 1924 tot aan de zomer van 1925.⁵⁰⁶ De brieven tussen Freud en Lou Andreas-Salomé over Anna Freuds analyse zijn niet in hun gepubliceerde briefwisseling opgenomen.⁵⁰⁷ Ernst Kris analyseerde zijn twee kinderen Anna en Tony. Melanie Klein analyseerde haar jongste zoon. Anna Freuds eerste patiënten waren haar neefjes Heinerle en Ernst Halberstadt.

Bij Abraham en Hilda was er echter geen sprake van een echte analyse. Volgens zijn notities is Abraham drie keer gaan wandelen met Hilda, op 3 en 5 november en 21 december 1913, en hij heeft met haar gepraat over wat er met haar aan de hand was. Daartussendoor voerde hij kortere gesprekken met haar, maar die leverden, zoals hij schreef, geen nieuw materiaal op. De gesprekken hielpen, Hilda's dromerige afwezigheid werd minder. Daar zal de extra aandacht ook een aandeel in gehad hebben.⁵⁰⁸ Abraham schreef over zijn dochttertje dat ze heel erg afwezig en dromerig was. Dan ging ze bijvoorbeeld andere schoenen of andere kleren aantrekken en bleef dan halverwege stil zitten en was ook niet met aansporingen in beweging te krijgen. Ze kon 's avonds moeilijk in slaap komen. Abraham schreef dat ze zichzelf had toegestaan te masturberen en door het zo te formuleren verreesde hij zijn afkeuring. Hij zei dat ook tegen haar, als een ouderwetse vader: ze mocht niet masturberen, want dan bleef ze 's avonds wakker liggen en was de volgende ochtend moe en niet fris en vrolijk zoals de andere kinderen.⁵⁰⁹ Hilda reageerde daarop door meteen van onderwerp te veranderen.

Op 3 november 1913 ging Abraham met Hilda wandelen en zei tegen haar dat hij als een dokter graag haar dromerigheid en moeilijkheden om te kunnen slapen wilde begrijpen. Hij haalde haar over haar dagdromen te vertellen. Hilda vertelde dat ze probeerde aan prettige dingen te denken maar dat het toch vaak nare dingen werden waar ze aan dacht. Ze moest vaak aan apen denken, alsof er een luik in haar kamer was en daaronder zaten apen en ze moest denken aan een vlam die plotseling uit de vloer van haar kamer kon komen. Ze moest aan reuzen denken en aan boze mannen. Ze praatte bij het volgende gesprek over dieven die haar konden meenemen. Ze was na het praten over de dieven zeer aanhankelijk en gaf Abraham een kus op zijn arm. Ze vroeg haar vader of hij met andere patiënten net zo omging als met haar en of die dan vaker kwamen. Abraham voegde toe dat ze duidelijk wenste dat

hij zich vaker met haar zou bezighouden. Abraham zag de gevaarlijke dieren, dieven en boze mensen vooral als uitingen van Hilda's eigen innerlijke boosheid, mogelijk gericht tegen haar broertje en moeder. Hilda's commentaar erop later was dat ze niet begreep waarom hij het niet als castratieangst beschouwde.⁵¹⁰

Het laatste wandeling-gesprek vond plaats op 21 december 1913. Op 16 december waren Hilda's amandelen eruit gehaald.⁵¹¹ Ze was al een aantal keren bij de keel-, neus- en oorarts geweest omdat ze telkens keelpijn en oorontsteking had. Er werd voor de ingreep van 16 december besloten haar van tevoren niet onnodig bang te maken en er werd haar verteld dat ze nog een keer onderzocht zou worden. Beide ouders gingen mee, haar moeder bleef in de wachtkamer. De arts keek naar Hilda's keel, knikte tegen Abraham en belde. Twee verpleegsters kwamen binnen. Eén droeg twee grote geëmailleerde schalen, de andere nam Hilda op schoot en hield haar stevig vast. Er werd haar een ethermasker opgezet. Hilda gilte en snakte naar adem, haar moeder rammelde aan de deur. Toen ze wakker werd lag ze op een bank en was opgelucht dat alleen de bodem van één van de schalen was gevuld met bloed. Ze gingen naar huis in een taxi en Hilda's duidelijkste herinnering van de ochtend was dat haar bed voor haar open lag en haar kindermisje ernaast stond. Hilda's conclusie was dat zij er dus ook van had geweten. In zijn verslag van de laatste wandeling schreef Abraham dat Hilda op 16 december een tamelijk zware amandeloperatie had doorgemaakt en daarna kleinzerig was. Ze hilde veelvuldig in haar slaap, was niet goed te wekken. Het duurde wel een paar minuten voordat ze iets kon zeggen en 's morgens herinnerde ze zich er niets meer van. Abrahams totale gebrek aan empathie voor het feit dat zijn dochtertje de schrik van haar leven had gehad is erg opvallend. Het is net alsof hij geen oog had voor de angst van de ander. In hoofdstuk 1 kwam al aan de orde dat Abraham zelf niet goed in staat was om angst te voelen. Als gevolg daarvan leek hij de angst bij anderen soms ook helemaal niet te voelen. Zijn kinderen zijn daar diverse keren de dupe van geweest. Zelfs Hilda, die in haar hele biografie geen kwaad woord over haar vader liet vallen, had commentaar op zijn reactie nadat haar amandelen verwijderd waren. Zij wees op het schrille contrast tussen Abrahams zorgvuldige en voorzichtige benadering van haar problemen tijdens de wandelingen en zijn aanpak van de tonsillectomie.

Gedurende hun laatste wandeling heeft Hilda het aan één stuk door over haar angst voor slechte mensen die haar weg kunnen komen halen en toch legt Abraham geen moment enig verband met de operatie vijf dagen daarvoor. Of met de angst die het opriep dat er zo'n overval op haar gepleegd kon worden terwijl hij erbij zat en ervan afwist. Hij ging duiden over schuldgevoelens over masturbatie. Dat ze bang zou zijn voor slechte mensen omdat ze misschien dacht dat ze zelf iets slechts gedaan zou hebben, het masturberen. Abraham was zo gepreoccupeerd met het masturberen van zijn dochtertje dat hij haar angst over het hoofd zag.

Het was misschien wel niet zo makkelijk voor Hilda in huize Abraham. Abraham was zorgzaam, maar die zorgzaamheid kon soms helemaal wegvallen. Bovendien zag Hilda hem erg weinig. Hij behandelde elf uur per dag patiënten, werkte aan artikelen, was bezig met zijn Habilitation, leidde de Berlijnse psychoanalytische vereniging enzovoort. Hilda's opmerking over patiënten die meer tijd kregen dan zijzelf was bepaald niet uit de lucht gegrepen. Haar moeder Hedwig was minstens even ambitieus als haar vader en ze was minder zorgzaam. Uit de beschrijvingen komt Hedwig naar voren als iemand die veel waarde hechtte aan de intellectuele kanten van het leven, die geanimeerd gezelschap was, een brede interesse bezat, met wie je enorm kon lachen, die soms sterk veroordelend was en die anderen graag voor zich liet zorgen.⁵¹² Zoals eerder beschreven had Hedwig door de ziekte en dood van haar moeder veel te vroeg voor een heel huisgezin moeten zorgen, ze had haar middelbare school niet af kunnen maken. Hoewel ze het liefst had willen studeren, was dat allemaal niet mogelijk geweest. Het was alsof ze voor haar leven genoeg had van het zorgen voor anderen. Het was natuurlijk niet voor niets dat de vriendenkring waar Abraham en zij mee omgingen in de tijd dat ze elkaar leerden kennen, zoals al eerder vermeld, een vriendenkring was met allemaal latere kopstukken van de vrouwenemancipatie.

Voor Hilda zal het ook niet makkelijk zijn geweest dat haar moeder een sterke voorkeur had voor haar vier jaar jongere broertje.⁵¹³ Het kindermisje was voor Hilda heel belangrijk en daarom was het zo erg dat deze betrokken was in het verraad van de tonsillectomie.

Maar er was ook gezelligheid in huize Abraham. Abraham was iedere dag tot 's avonds laat bezig en zorgde er daarom voor dat hij samen met de kinderen ontbeet en lunchte.⁵¹⁴ Hun ontbijt was haastig. De lunch minder, alhoewel Abraham heel snel warme soep kon eten. Hilda werd beschuldigd van treuzelen. Het leukste moment van de doordeweekse dag was de koffietijd:

Nach der kurzen Ruhepause unserer Eltern waren wir gewöhnlich mit ihnen beisammen, und es folgte ein besonderes Spiel mit nahezu rituellem Charakter. Mein Vater legte ein Stück Würfelzucker auf seinen Kaffeelöffel und schloß dann die Augen, wobei er ankündigte, wie sehr er sich darauf freue, es sich zu nehmen, wenn er ein Schläfchen gemacht hätte. Abwechselnd schlichen wir uns heran und stahlen es mit viel Gekicher, und wenn mein Vater 'erwachte' rief er um Hilfe nach der Polizei oder nach jenem berühmten Feuerwehrmann von gegenüber, die den Dieb ausfindig machen sollten. In meiner Erinnerung setzte sich dieses Spiel über Jahre hinweg fort, was offensichtlich unwahrscheinlich ist; aber in Kaffee getauchte Stücke von Würfelzucker blieben auch in meinem Erwachsenenleben eine Delikatesse.⁵¹⁵

Op zondag werd er uitgeslapen. De zuster en broer van Hedwig, Else en Hans, kwamen dan altijd voor de lunch en de kinderen kregen non-alcoholische witte wijn waar ze erg trots op waren. De middag was voor de kinderen en ze konden kiezen wat voor spelletjes ze wilden spelen. Bezoekers waren altijd welkom op voorwaarde dat ze meespeelden, maar Hilda voegde toe: 'und das war meines Erachtens ein ausgezeichnete Weg, uns spüren zu lassen, daß wir wohlgekommen waren.'⁵¹⁶ Daarmee maakte Hilda meteen duidelijk, dat het zich al dan niet gewenst voelen, een item voor haar was. Als je je echt gewenst voelt is het vanzelfsprekend dat je gewenst bent zonder dat daar verder een gedachte aan gewijd hoeft te worden.

Ontwikkelingen binnen de Berlijnse vereniging

Aan het eind van 1911 was Abraham somber over zijn Berlijnse psychoanalytische vereniging.⁵¹⁷ Hij had erg behoefte aan iemand die niet alleen receptief deelnam, alles moest nu steeds van hemzelf komen. Twee leden (Warda en Strohmayr) waren afgehaakt toen de contributie werd verhoogd. Het was weliswaar nauwelijks een wetenschappelijk verlies, maar wel een verlies in aantal. Juliusburger had zich sedert het congres in Weimar mokkend afzijdig gehouden. Er waren nog maar vijf leden over: Eitingon, Koerber, Stegmann, Abraham zelf en zoals Abraham schreef, 'Frau Dr. Horney.'⁵¹⁸ Over de laatste schreef Abraham aan Freud dat ze twee jaar geleden succesvol bij hem in analyse was geweest. Hij beschreef haar als zeer ijverig, en ze zou als psychoanalytica gaan werken zodra ze voldoende was ingewerkt.

Maar waarom beschreef Abraham Horney in de brief aan Freud als meer dan ze op dat moment was? Eind 1911 was Horney nog niet afgestudeerd, ze was een studente geneeskunde, haar afstuderen zou plaatsvinden in 1913 en haar promotie in 1915. In Wenen was op 27 april 1910 voor het eerst een vrouw lid geworden van de Weense psychoanalytische vereniging, dr. Margarethe Hilferding.⁵¹⁹ Blijkbaar durfde Abraham Freud niet te laten weten dat de eerste vrouw die haar intrede deed in de Berlijnse psychoanalytische vereniging een studente was. Zoals hij indertijd ook niet schreef dat zijn eigen vrouw de bijeenkomsten van de Berlijnse psychoanalytische vereniging in de beginperiode bijwoonde.

Freud reageerde hartelijk en ondersteunend op 2 januari 1912:

Ich weiß, welch schweren Stand Sie in Berlin haben und bewundere Sie immer um Ihre ungetrübte Stimmung und zähe Zuversicht. Die Chronik unserer Unternehmung ist vielleicht nicht immer erfreulich, aber das mögen die meisten Chroniken sein; es wird doch ein schönes Kapitel Geschichte geben.⁵²⁰

Abraham hield Freud nauwkeurig op de hoogte in zijn brieven. Eind 1911 had hij een periode wat minder patiënten maar in februari 1912 kon hij Freud tot zijn genoegen meedelen dat hij tot over zijn nek in de patiënten zat. Hij werkte nooit minder dan tien uur per dag en was niet meer afhankelijk van de ondersteuning van Oppenheim.⁵²¹ Freud, die heel zorgzaam kon zijn, drong er bij Abraham op aan zijn honorarium te verhogen. Abraham had behoefte aan collega's aan wie hij patiënten zou kunnen doorverwijzen. Recentelijk had hij een patiënt doorverwezen aan Eitingon, maar Eitingon werkte over het algemeen vrij weinig. Hij had inkomen uit vermogen. Bij de kleine Berlijnse vereniging ging alles zijn gangetje. Horney had een voordracht gehouden over 'Sexualpedagogik im frühen Kindesalter' en Abraham was er zeer tevreden over omdat ze de stof zo goed beheerste. Daar ontbrak het nogal eens aan bij de voordrachten.⁵²²

Abraham had het zo druk dat hij nauwelijks toekwam aan het schrijven van artikelen. 'Hoe krijgt u het voor elkaar om naast de praktijk zo productief te zijn?' vroeg hij aan Freud.⁵²³

De kennismaking met Lou Andreas-Salomé

Op het psychoanalytisch congres in Weimar, dat 21 en 22 september 1911 plaatsvond, ontmoette Abraham Lou Andreas-Salomé. Hij was zeer van haar onder de indruk.⁵²⁴

Lou Andreas-Salomé was door Rainer Maria Rilke in aanraking gekomen met de psychoanalyse. De Duitse arts en analyticus Viktor Emil von Gebsttel had Rilke een psychoanalytische behandeling aangeraden en Lou Andreas-Salomé ging zich hierdoor intensief met de psychoanalytische werken bezighouden. In 1911 leerde ze tijdens een zomerverblijf Paul Bjerre, een psychotherapeut uit Stockholm kennen. Samen met hem ging ze naar het derde psychoanalytische congres in Weimar, waar ze Abraham ontmoette. Vervolgens vertrok ze voor enige tijd naar Berlijn, volgens Winship om bij Abraham de psychoanalyse te bestuderen.⁵²⁵ Op 28 april 1912 schreef Abraham het volgende aan Freud:

Eine Besucherin des Weimarer Kongresses, Frau Lou Andreas-Salomé, war jetzt einige Zeit in Berlin. Ich habe sie genau kennengelernt und muß sagen, daß ich einem solchen Verständnis der Psychoanalyse bis ins Letzte und Feinste noch nicht begegnet bin. Sie kommt im Winter nach Wien und möchte gern den dortigen Sitzungen beiwohnen.⁵²⁶

Lou's bezoek van enkele maanden aan Wenen eind 1912 werd een succes. Zij bezocht de woensdagavondbijeenkomsten en ging enige tijd in analyse bij Freud.

Freud kreeg grote waardering voor haar en het contact mondde na de Eerstste Wereldoorlog uit in een hartelijke vriendschap en correspondentie, waarbij Freud het echter vermeed om in te gaan op Lou's theoretische verhandelingen.⁵²⁷ Ze raakte ook goed bevriend met Anna Freud, die zelfs enige tijd bij haar in analyse was.⁵²⁸ Jones was van mening dat onder de intellectuele vrouwen met wie Freud bevriend raakte Lou Andreas-Salomé een speciale plaats innam. Freud bewonderde haar gedistingeerde persoonlijkheid en ethische idealen, die de zijne overstegen.⁵²⁹

Lou Andreas-Salomé woonde in Göttingen, op 350 km van Berlijn. Ze kwam vaak naar Berlijn en bleef contact houden met Abraham. Ze was regelmatig te gast bij hem thuis.⁵³⁰

Familie en geloof

De zomervakantie van 1912 bracht Abraham met zijn gezin door in Zwitserland in een hotel boven Brunnen aan de Vierwaldstättersee.⁵³¹ Het regende aan één stuk door en Abraham kreeg bronchitis. Hij was regelmatig ziek en lijkt zichzelf overbelast te hebben met een bij tijden veel te zwaar weekprogramma. De kinderen konden niet veel anders doen dan lawaaiig op het overdekte balkon spelen en Hilda ging, als het even droog was, bosbessen plukken. Een collega van Abraham uit Hamburg kwam om behandeld te worden, zoals hij het jaar daarvoor ook had gedaan.⁵³² Het was in die tijd niet ongebruikelijk dat er in de zomervakantie patiënten op het vakantieadres van de analyticus kwamen. Het leverde wat verdiensten op in een periode waarin er verder geen inkomsten waren. Hilda schreef in haar biografie dat een jaar daarvoor deze collega aandacht aan haar had besteed had maar dat alle aandacht dit jaar, tot haar afgrijzen naar haar jongere broertje ging. Hilda was jaloers. Haar opmerking is echter ook informatief over de onderlinge omgang. De patiënt die meeding had contact met het hele gezin.

Abraham maakte van de gelegenheid gebruik om zijn collega's in Zürich te bezoeken die hij inmiddels al vijf jaar niet meer had gezien. Hij had enige hoop dat de moeilijkheden met de Zwitserse psychoanalytici oplosbaar zouden zijn. Freud was pessimistisch door de ommekeer in Jungs gedrag. Waar Jung vier jaar geleden vooral achter Freuds rug om afvallig was geweest en zich liet corrigeren, ging hij nu openlijk de confrontatie met Freud aan.⁵³³

Het jaar 1912 was een jaar met veel ziekte en uiteindelijk ook een sterfgeval in de familie. Abrahams schoonvader stierf eind september na een beroerte en lag daarvoor negen dagen in coma. Voor Hilda was het de eerste keer dat ze haar moeder zag in rouw en verdriet en haar vader zei haar dat ze haar moeder moest troosten. Wat Hilda niet vermeldde was dat haar grootvader in de periode voor zijn dood weer zeer gelovig was geworden en hij de beroerte kreeg toen hij aan het

vasten was op Jom Kippoer. De familie dacht dat het vasten te veel voor zijn broze gezondheid was geweest.⁵³⁴ Hoe zullen de Abrahams tegenover deze terugkeer naar het geloof hebben gestaan? Het atheïsme was bij hen tot norm verheven en wel zo sterk dat de zesjarige Hilda, die net voor het eerst naar school ging, in de bijbelles meedeelde dat haar moeder zei dat God niet bestond. Ze zei haar moeder en niet haar vader. Hedwig was openlijk atheïstisch, maar voor Abraham moet het met zijn orthodoxe opvoeding mogelijk veel gecompliceerder zijn geweest. Ze besloten na Hilda's opmerking in de klas wat beter op hun woorden te letten.

Abrahams Habilitation

Abraham had al langer in zijn hoofd dat hij wilde proberen Privatdozent aan de universiteit te worden. Het zou hem de mogelijkheid bieden om daar college te geven. Hij moest daarvoor een Habilitation schrijven.⁵³⁵ Voorwaarde om te kunnen habiliteren was dat een faculteit van de Humboldt-universiteit, in dit geval de medische faculteit, bereid zou zijn om, in eerste instantie het plan voor de Habilitation te accepteren en vervolgens de Habilitation zelf. Abraham had zijn hoop gevestigd op Karl Bonhoeffer, die zojuist Ziehen als hoogleraar was opgevolgd en die Abraham persoonlijk een veel sympathieker mens vond.⁵³⁶ Liepmann, met wie Abraham sinds Dalldorf contact had gehouden, had voor hem een lovende aanbevelingsbrief aan Bonhoeffer geschreven. Abraham had al eerder van Freud gehoord dat Kraus steeds meer sympathie had gekregen voor de psychoanalyse en hij vroeg Freud of hij een aanbevelingsbrief aan Kraus wilde sturen.⁵³⁷ Abraham dacht dat hij, wanneer Bonhoeffer en Kraus voor hem in zouden staan, een redelijke kans zou maken. Hij voegde eraan toe dat het antisemitisme van de faculteit een hindernis zou blijven. Freud antwoordde per ommegaande dat hij zeker een aanbevelingsbrief aan Kraus wilde schrijven maar toch bang was dat deze aanbeveling niets zou opleveren. Tien dagen later schreef Freud dat de brief aan Kraus allang op de plaats van bestemming was, maar of die ook zijn doel had bereikt?⁵³⁸

Eind december 1912 ging Abraham voor een paar dagen naar Wenen bij Freud op bezoek en werd daar buitengewoon hartelijk ontvangen.⁵³⁹ Van tevoren had Freud Abraham al geschreven dat hij zijn lieve vrouw moest laten weten dat ze niet zouden toestaan dat Abraham ergens anders zijn maag bedierf dan bij Freud thuis en dat hij zich op het bezoek verheugde. Abraham werd prompt ziek aan het eind van zijn verblijf, al was het niet door een bedorven maag, maar hij had toch zeer genoten. Hij had net als bij zijn eerste bezoek eind 1908 cadeaus van Freud gekregen en toen hij wilde afrekenen in het hotel bleek Freud zijn rekening te hebben betaald.⁵⁴⁰ Freud had Ferenczi ook uitgenodigd, maar Ferenczi was ziek

en kon niet komen. Hij had het duidelijk moeilijk met alle aandacht die nu naar Abraham ging. De dag nadat Abraham vertrokken was schreef hij Freud een lange brief van meer dan tien kantjes met een uitgebreide zelfanalyse en dromen met een vervolgbrief drie dagen later.⁵⁴¹ Freud handelde dat op zijn gebruikelijke tactische wijze af. Hij antwoordde dat hij Ferenczi's autoanalyse had gelezen maar nog niet had bestudeerd om er vervolgens niet meer op terug te komen.⁵⁴²

De eerste berichten over Abrahams Habilitation waren goed. Freud kreeg een brief van Kraus dat deze genegen was Abrahams verzoek te ondersteunen, rekende op billijkheid van Bonhoeffer en dat Abraham een goede naam had bij de tegenstanders.⁵⁴³

Kraus stond zelf redelijk positief tegenover de psychoanalyse. Hij had er begin 1912 twee enthousiaste voordrachten aan gewijd en deed dat begin 1913 weer.⁵⁴⁴ Kort voor de jaarwisseling vroeg hij Abraham bij hem te komen en deelde hem mee dat hij informatie over hem had ingewonnen, die gunstig uitpakte. Hij raadde Abraham aan in ieder geval een *Habilitations-Schrift* in te leveren. Kraus beloofde te doen wat hij kon om het project te ondersteunen en nam van Abraham een overzicht van zijn vroege niet-analytische artikelen aan.

Abraham besloot na het gesprek om voor zijn Habilitation een onschuldig onderwerp te nemen, dat geen betrekking had op psychoanalyse.⁵⁴⁵ Op 29 januari 1912 schreef hij Freud dat hij nu ging beginnen en op 3 maart dat hij bezig was met associatieonderzoek bij de gezonde ouderen en bij patiënten met licht seniele dementie.⁵⁴⁶ Om er spottend aan toe te voegen dat het een braaf Pruisisch werkstuk moest worden dat open deuren zou intrappen. Van Liepmann had Abraham gehoord dat Bonhoeffer er afwijzend tegenover stond, maar bij precieze navraag bij Liepmann bleek Bonhoeffer gezegd te hebben dat wanneer Abraham een goed werkstuk inleverde, hij er niet principieel tegen was. Liepmann had dit opgevat als een negatieve reactie, mogelijk omdat hijzelf steeds afgewezen werd als hij solliciteerde naar een bezoldigde hoogleraarsbaan aan de universiteit.⁵⁴⁷

Joodse wetenschappers konden in die tijd wel Privatdozent en buitengewoon hoogleraar worden maar het gewone hoogleraarschap werd hen vrijwel altijd onthouden. Abraham beschouwde het als een positieve reactie van Bonhoeffer.⁵⁴⁸ In de periode daarna berichtte hij Freud regelmatig, dat hij aan zijn Habilitation werkte en hoe druk het was naast 10 uur patiënten en zijn andere verplichtingen.⁵⁴⁹

Tot er een kink in de kabel kwam.

Abraham heeft zijn Habilitation niet voltooid. In het archief van de Humboldt-universiteit in Berlijn is er niets over terug te vinden, ook niet bij de afgewezen habilitaties. De kink in de kabel is waarschijnlijk het Duitse psychiatriecongres te Breslau geweest op 13 en 14 mei 1913. Het was de jaarlijkse bijeenkomst van de vereniging voor psychiatrie met 200 deelnemers.⁵⁵⁰ Een van de programmapun-

ten van het congres was een discussie over de psychoanalyse. Abraham stuurde Freud het programma in zijn brief van 3 maart 1913 en voegde eraan toe dat het waarschijnlijk niet veel zin zou hebben om te gaan, maar dat hij zou deelnemen als Freud het wilde.⁵⁵¹ Freud antwoordde afwijzend dat het alleen zin zou hebben vanwege het verslagje in het tijdschrift.⁵⁵² Falzeder en Burnham hebben beschreven hoe, voorafgaand aan dit congres, een goed georganiseerde groep van Duitse psychiaters samenzweerde, om de psychoanalyse volledig onderuit te halen. Het was bepaald niet de eerste keer dat neurologen en psychiaters de aanval openden op de psychoanalyse, maar een samenzwering voorafgaand aan het congres was een primeur. Er waren twee hoofdpersonen. De eerste was Hoche, hoogleraar psychiatrie in Freiburg im Breisgau van 1902-1933.⁵⁵³ Hij was in de Duitse psychiatrie actief maar niet zeer gezaghebbend, omdat hij op wetenschappelijk gebied vrijwel niets belangwekkends publiceerde. Hoche is vooral bekend geworden door zijn levenslange aanvallen op de volgelingen van Freud en de psychoanalyse. Hij noemde de psychoanalyse een morbide doctrine, een heilsleer voor decadente personen en allerhande zwakkelingen waarvan er altijd meer dan genoeg zullen zijn.⁵⁵⁴ Hoche had alle deelnemers voor het congres een brief gestuurd waarin hij collega's vroeg om gevallen aan hem te rapporteren van patiënten die door een psychoanalytische behandeling schade hadden opgelopen, zodat hij deze op het congres zou kunnen rapporteren.⁵⁵⁵ De tweede hoofdpersoon was Bleuler, die in tegenstelling tot Hoche zeer gerenommeerd was. Hij had Freud lange tijd actief gesteund. In het eerste *Jahrbuch für psychoanalytische und psychopathologische Forschungen*, waarvan Bleuler samen met Freud hoofdredacteur was, had hij de psychoanalyse in een 110 pagina's lang artikel verdedigd en onder andere Hoche verschillende keren bekritiseerd.⁵⁵⁶ Bleulers steun aan de psychoanalyse werd door zijn collega's alarmerend gevonden. Hij verleende prestige aan een beweging, die het vak psychiatrie naar hun idee ondermijnde. Daarnaast speelde ook dat steeds meer patiënten hun weg naar de psychoanalyse vonden en er sprake was van concurrentie. De psychoanalyse was sinds het gedenkwaardige jaar 1907 in snel tempo uitgegroeid tot een actieve internationaal georganiseerde beweging waar Bleuler weliswaar geen lid van wilde zijn maar die hij wel steunde. In psychiatrische kringen werd Bleuler verantwoordelijk gehouden voor de toenemende invloed van de psychoanalyse.⁵⁵⁷

Op het congres was de crème de la crème van de psychiatrie aanwezig waaronder Kraepelin en Bonhoeffer. Van de psychoanalytici waren er alleen Max Eitingon en Arnold Stegmann uit Dresden. Bleuler opende met een lezing waarin hij systematisch de verschillende gebieden van de psychoanalyse punt voor punt besprak. Op belangrijke punten met name wat betreft de algehele structuur had hij kritiek, maar veel beschouwde hij als een belangrijke aanvulling op de psychiatrische kennis.⁵⁵⁸ Falzeder en Burnham beschreven Bleulers lezing als volgt:

In essence, while Bleuler dismissed much of the general metapsychological superstructure, he actually approved of most of the cornerstones of psychoanalytic theory and therapy. His paper can be seen as a masterful example of legendary Swiss neutrality, or one of ambivalence and indecisiveness. In fact however, he doubtlessly made a honest and fair-minded attempt to evaluate psychoanalytic theory and therapy on the basis of the contemporary state of scientific and therapeutic knowledge – a rare exception in the heated atmosphere of those times.⁵⁵⁹

Bleuler probeerde heel nauwkeurig en gedegen uit te zoeken en te formuleren waar hij achter kon staan in de psychoanalytische theorie en waar hij kritiek op had. Hij besteedde er veel tijd aan. Hij had er zeer uitgebreid over gepubliceerd in 1910. Op het congres in Breslau zette hij zijn betoog over dit thema voort.

Generaties psychoanalytici waren van mening dat het kwam door Bleulers ambivalentie, dus door persoonlijke complexen, dat hij niet alles van de psychoanalyse omarmde maar ook kritiek had, zoals hier al eerder aan de orde is gekomen.⁵⁶⁰ Het mag zo langzamerhand wel tot de zwarte bladzijden uit de geschiedenis van de psychoanalyse worden gerekend. Falzeder en Burnham neigden in hun artikel, ondanks hun genuanceerde opstelling, er ook toe Bleuler als ambivalent te benoemen. Dit valt op te maken uit hun eigen samenvatting van het artikel waarin zij spraken over Bleulers halfslachtige ondersteuning van de psychoanalyse. Maar wat was er halfslachtig aan iemand die zich vijftien jaar lang intensief met de psychoanalyse bezighield en die zowel bewondering als kritiek had?

Na Bleuler sprak Hoche op het congres. Bleuler zelf verwoordde in zijn brief aan Freud van 24 juli 1913 van wat Hoche deed:

Mit Breslau war ich insofern recht unzufrieden, als es nicht zu einer klaren Darstellung der Gegensätze kommen konnte. Hoche war so intelligent, hauptsächlich eine Menge wirklicher Fehler der Psychoanalytiker hervorzuheben, und sein Fehler war im Wesentlichen der, dass er tat, wie wenn die ganze Psychoanalyse aus lauter solchen Fehlern zusammengesetzt wäre.⁵⁶¹

Wat Bleuler er niet bij zei, was dat Hoche dit zodanig deed dat de hele zaal bij voortduring brulde van de lach. Hoche somde gewoon alle misstanden op die hij toegezonden had gekregen. Falzeder en Burnham waren van mening dat vooral de discussie bewees hoezeer de aanval op de psychoanalyse in scene was gezet. De ene na de andere spreker haalde de psychoanalyse onderuit en alleen Stegmann ging ertegenin. Bleuler behield in zijn eindreplik zijn eigen standpunt en zette uiteen dat Hoche zijn oordeel alleen had gebaseerd op de antwoorden die hij op zijn circulaire had ontvangen. Hoche had alleen gevraagd naar misstanden, in po-

satieve ervaringen was hij niet geïnteresseerd. Met de methode die Hoche gebruikte zou bijvoorbeeld eenvoudig aan te tonen zijn dat iedere chirurg zijn patiënten doodt, zei Bleuler.⁵⁶² Hoche concludeerde aan het eind van de discussie dat de psychoanalyse door de aanwezigen unaniem verworpen was met uitzondering van dr. Stegmann en hij condoleerde Bleuler ironisch.

Achteraf bleek uit een brief van Powers aan Jelcliffe dat het gebeuren op het congres in scène was gezet om Bleuler de kans te geven zich openlijk van Freuds school te distantiëren, omdat men hem als zeer invloedrijk beschouwde. Men hoopte dat de theorie van Freud zonder de steun van Bleuler het onderspit zou delven.⁵⁶³ Bovendien wilde men de Duitse psychiaters officieel boekstaven als tegenstanders van Freuds leer. In de brief van Powers stond dat dit naar voren was gekomen in een gesprek tussen Powers en Kraepelin na afloop van het congres, waarin Powers had gezegd dat hij niet erg onder de indruk was geweest van de argumenten die tegen de psychoanalyse werden ingebracht. Kraepelin zei toen dat ze nooit een echte discussie hadden nagestreefd. Het betrof een georganiseerde actie tegen de psychoanalyse. Liepmann had nog geprotesteerd tegen de manier waarop het onderwerp was behandeld.⁵⁶⁴

Het congres viel in de periode dat Abraham zijn Habilitation aan het schrijven was en maakte hem kansloos. De rijen, waar Bonhoeffer deel van uitmaakte, hadden zich gesloten.

Was Freuds tactiek confrontaties te vermijden, die ook bij zijn volgelingen gebruikelijk werd, wel verstandig? Wat dit congres betreft lijkt dat zeker niet het geval te zijn geweest.

Het op tamelijk goedkope wijze totaal onderuithalen van de psychoanalyse was moeilijker geweest als wat meer aanwezigen van repliek hadden gediend. Bovendien had het Bleuler gesteund in zijn moedige optreden. Nu vervreemde het congres hem van zijn psychoanalytische collega's. Abraham had al verschillende keren meegemaakt dat hij, ook als de psychoanalyse sterk werd aangevallen, toch steun verwierf door zijn optreden. Steun had hij in dit geval voor zijn Habilitation goed kunnen gebruiken.

In de psychoanalytische wereld lijkt men het debacle van het congres toch vooral Bleuler aangerekend te hebben. Oberholzer, een lid van de Züricher vereniging, schreef Eitingon op 3 juni 1913 een brief waarin hij sprak over de kritiek van Bleuler die twee jaar geleden nog welwillend was en die nu de kritiek van een negatief ingesteld en beïnvloed mens was.⁵⁶⁵ Oberholzer vond het onbegrijpelijk dat Abraham nog mensen naar Burghölzli stuurde om het vak te leren.

Een tweede poging om toegang te krijgen tot de universiteit

Na de Eerste Wereldoorlog was het klimaat voor de Psychoanalyse gunstiger geworden.⁵⁶⁶ Aan het psychoanalytisch congres in Boedapest in 1918 namen zelfs een aantal hoogwaardigheidsbekleders deel. Abraham probeerde daarom destijds opnieuw om toegang te krijgen tot de universiteit. Simmel had door zijn politieke activiteiten contacten binnen het ministerie van Cultuur.⁵⁶⁷ Invloedrijke personen op het ministerie hadden hem laten weten dat men redelijk positief stond tegenover het oprichten van een leerstoel voor psychoanalyse aan de universiteit.⁵⁶⁸ Simmel had de kwestie besproken met Eitingon en hij meende dat drie mensen voor een dergelijke post in aanmerking kwamen: Abraham, Eitingon en hijzelf. Eitingon wees zichzelf als gegadigde van de hand en zei dat er naar zijn mening behalve Abraham niemand in aanmerking kwam. Simmel liet zich overtuigen en sprak met het betreffende afdelingshoofd op het ministerie.⁵⁶⁹ De ambtenaar verzocht Abraham vervolgens hem op het ministerie te bezoeken. Abraham kreeg de opdracht om een uitgebreid, wetenschappelijk verantwoord memorandum over de invoering van het psychoanalytische onderwijs door de Berlijnse vereniging te schrijven. Abraham schreef het memorandum. Uiteindelijk lukte het om groen licht te krijgen van het ministerie ondanks een wisseling van de wacht die had plaatsgevonden door de Kapp-Putsch.⁵⁷⁰ Maar de medische faculteit moest ook toestemmen en daar liep het vast, omdat die nog steeds een bolwerk van antisemitisme was. Abraham mocht alleen Privatdozent worden als hij zich liet dopen, hetgeen hij weigerde.⁵⁷¹

De vader van Eitingon, Chaim Eitingon, woonachtig in Leipzig, deed later ook nog een poging om een psychoanalytische leerstoel te bewerkstelligen. In zijn testament van 2 mei 1927 beschikte hij dat de universiteit van Leipzig 50.000 mark zou krijgen om een leerstoel psychoanalyse op te richten. In 1931 trok hij de toegezegde schenking in vanwege het sterk toenemende antisemitisme aan de medische faculteiten van de universiteiten, met name in Leipzig.⁵⁷²

Echnaton

Tot 2011 was er een hele strijd aan de gang tussen Egypte en verschillende grote musea in de Verenigde Staten en Europa. Het ging om de kunstschaten die na opgravingen uit Egypte zijn meegenomen en overal ter wereld in musea zijn beland. Egypte wilde de kunstschaten terug. Zo heeft men Duitsland al vele malen gevraagd de wereldberoemde portretbuste van Nefertiti terug te geven. Nefertiti was de vrouw van Echnaton, de farao aan wie Abraham een lang essay wijdde. De portretbuste is een kopstuk van het Neues Museum in Berlijn.⁵⁷³ Het laatste verzoek om teruggave was vlak voordat de revolutie in Egypte uitbrak in januari 2011. Na de revolutie en de vernielingen in het Egyptische Museum in Cairo werd het verzoek weer op de lange baan geschoven. Duitsland heeft teruggave tot op heden steeds geweigerd omdat de buste van Nefertiti legaal verkregen zou zijn en te fragiel zou zijn om te vervoeren. De buste Nefertiti werd in 1912 door Borchardt gevonden bij de opgraving van het huis van de beeldhouwer Thoetmosis.⁵⁷⁴ De buste kwam in 1913 naar Berlijn.

Eind negentiende, begin twintigste eeuw was er een reeks van opgravingen aan de gang in Amarna, een stad aan de Nijl. In het verleden was deze door Echnaton (1374-1335 v.Chr.) als Achet-Aton gestichte stad korte tijd de hoofdstad van Egypte. Er was grote belangstelling voor de opgravingen in Duitsland en Abraham was niet de enige, die zich erdoor liet inspireren. De Egyptische verzameling van het Neue Museum in Berlijn was begin twintigste eeuw al een van de belangrijkste verzamelingen op dat gebied in Europa en omvat veel objecten uit de Amarna-periode.⁵⁷⁵ Else Lasker-Schüler (1869-1945), een beroemde dichteres en ook schilder uit Berlijn, een tijdgenoot van Abraham, liet zich door de merkwaardige portretten van Echnaton inspireren voor de tekeningen van een van haar hoofdpersonen, Jussuf.⁵⁷⁶ Echnaton staat veelal afgebeeld met geheven hoofd, een ver naar voren uitstekende hals en een voorhoofd dat sterk schuin naar achteren wijkt. Else Lasker-Schüler had Jussuf eenzelfde soort uiterlijk gegeven.⁵⁷⁷ De merkwaardige ronde vrouwelijke buik, waarmee Echnaton op beeltenissen staat afgebeeld nam Else Lasker-Schüler niet over in haar afbeelding van Jussuf.

Toegepaste psychoanalyse

Abraham publiceerde in zijn beginjaren in Berlijn een aantal grotere werken op het gebied van de toegepaste psychoanalyse. In *Traum und Mythos* uit 1909 werd de psychoanalyse toegepast op de volkenkunde. In *Segantini* uit 1911 paste Abraham de psychoanalyse toe op de schilderkunst en bij 'Amenhotep IV (Echnaton)' ging het om het oude Egypte en een farao uit de achttiende dynastie, die leefde in de veertiende eeuw voor Christus.⁵⁷⁸

Ging *Segantini* over de moeder en 'Amenhotep' over de vader zoals Abrahams dochter Hilda aangaf?⁵⁷⁹ 'Amenhotep' ging in ieder geval over een zoon die het geloof van zijn vader overboord gooide om er een nieuwe religie voor in de plaats te zetten.

Op 11 januari 1912 schreef Abraham het volgende aan Freud:

Heute nur einige herzliche Worte des Dankes für Ihre freundlichen Wünsche und Ermunterungen!⁵⁸⁰ Die letzteren haben geholfen; soeben habe ich die Vorarbeiten zu meinem Aufsatz für die neue Zeitschrift beendet. Ich weiß, daß das Thema Sie interessieren wird: über Amenhotep IV. und den Aton-Kultus! Das Thema hat einen ganz besonderen Reiz für mich: alle Erscheinungen der Verdrängung und Ersatzbildung bei einem Menschen zu analysieren, der vor 3300 Jahren gelebt hat. Der Oedipus-Komplex, Sublimierung, Reaktionsbildungen, – alles wie bei einem Neurotiker von heute. Die Vorstudien habe ich zum Teil in der ägyptischen Abteilung des Berliner Museums gemacht und mich dabei mehr als einmal an den ersten ägyptologischen Unterricht erinnert, den ich im Dezember 1907 in Wien genossen habe.⁵⁸¹

Freud reageerde met 'Schau, schau! Amenhotep IV. In psychoanalytischer Beleuchtung'.⁵⁸² Het klonk verrast, maar niet echt aangenaam verrast. Had Amenhotep IV op dat moment al Freuds speciale interesse, zoals later toen hij over Mozes schreef? Of had Freud Abraham zelfs verteld over Amenhotep IV tijdens het bezoek in Wenen waar Abraham in zijn brief van 11 januari aan refereerde en was Abraham hem nu voor met het behandelen van het onderwerp?

Abraham benadrukte de ambivalentie van de farao in de openingszinnen van 'Amenhotep IV'. Hij was een heerser die aan de ene kant zijn rijk verwaarloosde, terwijl hij tegelijkertijd op het gebied van religie, kunst, cultuur en ethiek zijn tijd ver vooruit was:

Er war weder ein Eroberer noch ein staatskluger Herrscher wie so mancher seiner Vorfahren. Vielmehr ging unter seiner kurzen Regierung das von jenen gegründete Weltreich zugrunde, indessen der junge König der Katastrophe

untätig zusah. Seine Größe liegt auf anderem, auf ideellem Gebiet. (...) Zehn Jahre alt besteigt Amenhotep IV. den Thron; mit achtundzwanzig Jahren stirbt er. In den wenigen Zwischenjahren führt er auf den Gebieten der Religion, der Ethik, der Weltanschauung und der Kunst eine großartige Umwälzung herbei. Alles was wir über diese geistige Revolution erfahren, läßt uns darauf schließen, daß der König seiner Zeit weit vorausgeeilt war.⁵⁸³

En hij schilderde vervolgens het beeld dat hij zich van Amenhotep IV en diens voorvaderen had gevormd. Deze voorvaderen hadden grote gebieden veroverd. Toetmosis III (1501-1447 v.C.) had het Egyptische rijk tot aan de Eufraat uitgebreid. Amenhoteps vader, Amenhotep III, die regeerde van 1390- 53 v.C. was weliswaar niet erg krijgsmachtig ingesteld en hield zich vooral bezig met de jacht, maar het immense rijk was onder zijn koningschap in stand gebleven. Hij trouwde met de dochter van een uit Azië afkomstige priester, die een vertrouweling was aan het hof. Ze heette Theje en baarde aanvankelijk geen zonen, waarop Amenhotep een tweede vrouw huwde. Theje kreeg later echter toch nog een zoon, Amenhotep IV.

Afgaande op Abrahams gegevens liet Amenhotep III het regeren van zijn land steeds meer aan zijn vrouw over. Zij liet de buitenlandse politiek ongewijzigd maar probeerde wel religieuze veranderingen door te voeren, door de cultus van de god Aton een prominentere rol te geven dan Amon. Thebe, het huidige Luxor, was de stad van Amon. De priesters van Amon hadden zowel aan het hof als onder het volk grote invloed.

Toen Amenhotep III stierf volgde de tienjarige Amenhotep IV hem op. In zijn 18-jarige regeerperiode schafte hij de Amoncultus af en ging hij over op een monotheïstische godsdienst gewijd aan Aton. Hij verwaarloosde de verdediging van zijn enorme rijk dat daardoor uiteen begon te vallen en richtte al zijn aandacht op de kunst en levensbeschouwing.

Amenhoteps moeder was volgens Abraham krachtadiger dan zijn vader en hij had een zeer sterke band met haar. Abraham kenschetst het contact aldus:

Eine derartig starke und nachhaltige Bindung der Libido an die Person der Mutter entfaltet in späterer Zeit ganz bestimmte Wirkungen auf die Erotik des reifenden oder erwachsenen Sohnes. Sie erschwert es ihm – wie ich dies in einem früheren Aufsatz ausgeführt habe –, zur Zeit der Pubertät seine Libido von der Mutter abzulösen und sie auf neue Liebesobjekte zu übertragen; nicht selten mißlingt die Ablösung sogar völlig.⁵⁸⁴ Meist gelingt sie in einem unvollkommenen Grade; alsdann tritt die Neigung hervor, sich monogamisch an eine Person zu binden, die zum Ersatz der Mutter wird. Die einmal erfolgte Übertragung der Libido pflegt die endgiltige, unwiderrufliche zu sein. Eben dieser monogamische Zug findet sich nun bei dem jungen König in ausgesprochener Weise.⁵⁸⁵

Merkwaardig genoeg schreef Abraham dat hij deze thematiek in 1908 had behandeld maar niet dat hij er ook in 1911 over had gepubliceerd. Abraham schreef letterlijk hetzelfde toe aan Echnaton als aan Segantini.⁵⁸⁶ 'Amenhotep' ging wederom over een man die zo sterk gebonden was aan zijn moeder dat hij, naar Abrahams idee, de grootste moeite had zich op een nieuw liefdesobject te richten en vervolgens ook niet meer van die keuze afweek.

'Amenhotep' ging vooral in op zijn relatie met zijn moeder en pas in tweede instantie om die met zijn vader. De relatie met zijn vader werd door Abraham zo vaag omschreven dat er bij de lezer geen duidelijk beeld van ontstond. Toen Amenhotep 15 jaar was nam hij de regering zelf op zich, volgde in eerste instantie de lijn van zijn moeder maar begon zich, zo schreef Abraham, steeds sterker tegen zijn reeds lang gestorven vader af te zetten. Abraham voegde daaraan toe dat helaas onbekend is hoe Amenhotep als jonge knaap tegenover zijn vader stond, maar hij ging er van uit dat er sprake was van een onbewuste innerlijke fixering aan zijn vader. Amenhotep IV bond de strijd aan met het innerlijke beeld van zijn vader, wiens heerschappij afgeschud moest worden. De vaderlijke autoriteit, in onder andere religieuze en politieke zin, werd afgewezen en meteen vervangen door een andere. Hieruit bleek dat Amenhotep onverminderd behoefte had aan een autoriteit in zijn leven.

Zodra Amenhotep IV zelf regeerde brak hij volledig met de religieuze traditie van zijn vader, de traditie van Amon, en richtte zich op één god: Aton. Hij noemde zichzelf niet meer de zoon van zijn vader maar de zoon van Aton. Hij stichtte een nieuwe residentie, 450 kilometer ten noorden van Thebe: Achet-Aton en veranderde zijn naam in Echnaton (De Aton welgevallige). Het kwam tot zware conflicten met de Amonpriesters uit Thebe, maar Echnaton zette door, verdreef de priesters van hun bezittingen en verhief Aton tot de enige God in het land. Hij liet de naam Amon en de naam van zijn vader overal weg beitelen. Abraham schreef dat in deze daad de oude, lang onderdrukte of gesublimeerde vijandschap van de zoon doorbrak. Ook begroef hij zijn moeder niet naast zijn vader maar op een plek waar hij later naast haar begraven zou kunnen worden. Zo vocht hij de rivaliteit met de vader over het bezit van de moeder tot over het graf uit.

Abraham vond Echnatons levensgeschiedenis intrigerend. Zijn vazallen uit de grensgebieden stuurden keer op keer boodschappers met smeekbeden om hulp. Ze dreigden onder de voet gelopen te worden door vijandige hordes. Jaar na jaar reageerde Echnaton gewoon niet op de noodkreten. Hij was bezig met het aanleggen van prachtige tuinen, met muziek, met het maken van gedichten, met het prediken van de liefde. Hij droeg geen imponerende koninklijke gewaden maar heel eenvoudige kleren (een ware grootheid heeft immers geen indrukwekkende kleren nodig). Intussen verviel zijn rijk.

Echnaton schiep met Aton een enkele universele god die alle wezens even na stond, een monotheïstische godsdienst. Naar Abrahams idee bevatte Echnatons leer niet alleen wezenlijke bestanddelen van het oudtestamentische joodse monotheïsme, maar ook van het 1300 jaar jongere christendom. Uit de overgeleverde gebeden en hymnen kwam Aton naar voren als een liefhebbend algoed wezen dat ruimte en tijd oversteeg. De vroegere Egyptische goden was een dergelijke goedheid en mildheid totaal vreemd, evenals de gelovigen. Aton kende geen haat, jaloezie en straf, zoals later de god van het oude testament. Hij was de koning van de vrede, niet van de oorlog, en vrij van alle hartstochten. Echnaton stelde hem niet lichamelijk voor zoals de oude goden maar geestelijk en onpersoonlijk. Hij verbood afbeeldingen, alleen de afbeelding van Aton als de zon met stralen die eindigen in handen was toegestaan.

Abraham legde de nadruk op Echnatons ethiek, die een verregaande sublimering van alle sadistische driften inhield. Echnaton verwierp iedere uiting van haat en geweld, net zoals Christus dat later deed en wilde alleen door liefde heersen. Hij stond daarbij een veranderde, invloedrijkere positie van de vrouw voor.

Echnaton kon het naar Abrahams idee, ondanks alle verzet tegen zijn vader, niet stellen zonder een dergelijke autoriteit. Dus schiep hij er zelf één naar eigen behoefte, bekleedde hem met een almacht die ieder kind aanvankelijk zijn vader toeschrijft. Echnaton gaf deze God de eigenschappen die hijzelf bezat en schiep hem naar zijn eigen beeld zoals de mensen zo vaak gedaan hebben. Daarachter zat, naar Abrahams idee de wens zichzelf verwekt te hebben, zijn eigen vader te zijn.⁵⁸⁷ En waar in de hele verhandeling steeds sprake was van sublimering ging het aan het eind opeens over verdringing:

Eine übermäßige Sexualverdrängung stört die Gefühlsbeziehungen jedes Menschen zu den andern und beraubt ihn der Fühlung mit der Wirklichkeit. Es kommt zu der bei den Neurotikern und oft gerade bei den Begabtesten, so häufigen autoerotischen Einengung: die eigenen Wunschphantasien werden zum ausschließlichen Gegenstand des Interesses. Der Neurotiker lebt dann nicht mehr in der Welt der wirklichen Geschehnisse, sondern in einer anderen, von seiner Phantasie geschaffenen. Er wird teilnahmslos gegenüber den realen Begebenheiten, als existieren sie für ihn überhaupt nicht. Echnatons Verhalten ist dem Geschilderten völlig entsprechend. Ganz in der Welt seiner Träume und Ideale lebend, in der es nur Liebe und Schönheit gibt, hat er kein Auge für alles das, was an Haß und Feindschaft, an Unrecht und Unglück in Wirklichkeit unter den Menschen herrscht.(...) So verschloß er denn auch sein Ohr den Hilferufen seiner asiatischen Untertanen, so war er blind für die Greuel, die sich in seinen Provinzen abspielten. Sein Auge sah nur Schönheit und Harmonie, während sein Königreich in Trümmer ging.⁵⁸⁸

Waarop baseerde Abraham zijn versie van het Echnatonverhaal op? Hedendaagse geschiedschrijvers beschrijven deze periode van de Egyptische geschiedenis anders.

Bryan (2000) beschrijft bijvoorbeeld de lange regeerperiode van Echnatons vader Amenhotep III als een hoogtepunt van de achttiende dynastie. Hij was 38 jaar aan de macht, een periode die zich kenmerkte door vrede en overvloed. Wilson (2008) noemt Amenhoteps III voorliefde voor de jacht, maar hij vermeldt niet dat de farao daardoor zijn regeringstaken verwaarloosde. Zijn echtgenote Theje was heel belangrijk aan het hof en zeer invloedrijk aan het eind van de regeerperiode van Amenhotep III. Er staat echter niet dat ze het regeren van hem overnam.⁵⁸⁹ Amenhotep III had de Aton cultus zelf geïntroduceerd en er was geen regentschap tussen zijn regeerperiode en die van zijn zoon. Nergens wordt genoemd dat met het uitbeitelen van de namen van de goden ook de naam van Amenhotep III werd verwijderd. Wel vermelden bronnen dat Nefertiti, de mooie koningin, vrouw van Amenhotep IV, een belangrijke positie had aan het hof. Het was een periode waarin de vrouwen aan het hof uitzonderlijk veel invloed hadden.

Abraham schreef honderd jaar geleden over Echnaton. De verschillen in levensbeschrijving tussen Abrahams versie en die van de moderne geschiedschrijvers zouden voort kunnen vloeien uit nieuwe gegevens, die de afgelopen eeuw aan het licht zijn gekomen, bijvoorbeeld door vondsten in het graf van Toetankhamon, Echnatons opvolger.⁵⁹⁰

Er werd echter aan het begin van de twintigste eeuw ook al zo over geschreven. Abraham heeft kunnen kiezen uit verschillende interpretaties. Hij noemde zijn bronnen achter elkaar in een noot op de eerste pagina van zijn artikel.⁵⁹¹ Op het moment dat Abraham 'Echnaton' schreef was Breasted (1905), *History of Egypt*, het standaardwerk over Egypte.⁵⁹² Dat is het tot op heden zo gebleven. Abraham noemde het als bron. De ideeën over de voor die tijd zo ongebruikelijke monogamie van Echnaton heeft Abraham echter ontleend aan Weigall.⁵⁹³

Beschouwing van Abrahams 'Echnaton'

Er zijn drie thema's te ontdekken in Echnaton' die Abraham sterk bezighielden:

Ten eerste de relatie met de moeder: Abraham heeft voor een versie van het Echnatonverhaal gekozen waarin de positie van de moeder van Echnaton zeer sterk was. Ze regeerde zelfs een lange periode voor haar zoon. Uit de verschillende interpretaties die er van Echnatons levensgeschiedenis waren koos Abraham de versie van een zoon die een liefdevolle maar beklemmende relatie heeft met een dominante moeder. Een relatie zoals hijzelf met zijn moeder had gehad. Bovendien kende hij Echnaton dezelfde problemen toe als Segantini. Hij schreef over een dusdanig

sterke en gefixeerde binding van de libido aan de persoon van de moeder dat die grote invloed heeft op de seksualiteit van de zoon. Die heeft grote moeite om zich van zijn moeder los te maken en een nieuw object te kiezen. Als hij een nieuw object gekozen heeft dan pleegt het een onherroepelijk monogame keuze te zijn. Abraham had een liefdevolle, zeer dominante moeder. Hij zal moeite hebben gehad zich van haar los te maken en hij voelde zich sterk door haar ingeperkt en was bezorgd om haar welzijn. Als het thema hem zo bezig hield dan moet er een bepaalde herhaling hebben plaatsgevonden in zijn huwelijk. Het gevoel van beknelling en het zich moeten voegen naar de ander moet ook daar aanwezig zijn geweest. Hij was, zoals eerder beschreven, het liefste in de bergen in Zwitserland gebleven of misschien dichtbij de bergen in Zuid Duitsland, maar Hedwig wilde terug naar Berlijn. Dinora Pines, die Hedwig op latere leeftijd in Engeland goed gekend heeft beschreef haar als volgt:

Highly sophisticated, charming and elegant women. She took great pride in her own appearance and also in the elegance in which her home was run. Extremely interested in English literature, and remained an avid reader of the latest novel until her death. Hedwig prided herself on her modern emancipated behaviour in sharp contrast with Karls orthodox Jewish mother. However they were also very similar, Karl's mother was devoted to her husband and respectful of him, just as Hedwig was devoted to Karl, respectful of his profession and of his achievements.⁵⁹⁴

Het tweede thema van Abrahams 'Echnaton' was de relatie met de vader. Ging 'Echnaton' nu over diens relatie met zijn vader zoals Hilda Abraham schreef? Zoals alle langere artikelen van Abraham is ook 'Echnaton' zeer complex.

Er is een belangrijke overeenkomst tussen Abraham en Echnaton. Beiden banden de religie van hun vader uit. Echnaton zwoor de Amoncultus af en zette daar de Atoncultus van zijn moeder voor in de plaats, maar maakte daar een heel eigen versie van.⁵⁹⁵ Abraham werd van orthodox-joods seculier. Echter niet onder invloed van zijn moeder, die orthodox-joods was. Abrahams vrouw was seculier, maar hij zette de eerste stap al voordat hij haar kende. Hij vroeg zijn vader toestemming om de joodse rituelen te laten varen omdat hij ze in de kliniek te Daldorf niet zou kunnen nakomen. Dat hoefde niet te betekenen dat hij daarmee ook het joodse geloof afschafte, maar er zijn geen gegevens uit zijn latere leven bekend waaruit zou blijken dat hijzelf of zijn gezinsleden nog belijdend joods waren. Zijn zoon heeft zich zelfs later in Engeland laten dopen en is lid geworden van de Anglicaanse Kerk.⁵⁹⁶

Maar er is nog een ander aspect aan Abrahams interpretatie van Amenhotep IV dat in het oog springt. Abraham maakte van Amenhotep IV een man met een

zwakke vader en een sterke moeder van wie hij niet los kon komen. In Abrahams interpretatie is de relatie van Echnaton met zijn moeder zeer opmerkelijk. Amenhotep III zou zich volgens Abraham meer met de jacht bezig houden dan met regeren en zo werd het in de loop van de tijd koningin Teje, zijn echtgenote, die de regeringstaken uitvoerde.⁵⁹⁷ Amenhotep III stierf toen zijn zoon 10 jaar oud was. Dat betekende dat Abrahams Amenhotep IV een vader heeft gehad die vooral afwezig was en niet regeerde en een moeder die aan de macht was en het rijk bestierde. Na de dood van Amenhotep III werd Teje regentes. Ze bleef regeren tot haar zoon het op zijn vijftiende van haar overnam. Amenhotep IV maakte tot zijn vijftiende vooral een moeder mee die aan de macht was. Hij had een sterke moeder en een zwakke, afwezige vader. Hij fantaseerde dat hij een sterke vader had, die hij vervolgens liet uitbeitelen.

Abraham schreef dat bij Echnaton iets waar te nemen viel, wat een bekend verschijnsel was bij neurotici. Ze wijzen hun vader af in religieuze of politieke zin af maar vervangen hem wel door een andere autoriteit en laten daarmee zien dat hun behoefte aan een vaderlijke autoriteit nog onveranderlijk aanwezig is. Abraham zelf zwoor het joods-orthodoxe geloof van zijn jeugd af en zette er Freud en de psychoanalyse voor in de plaats. Het zou Abraham erg tekortdoen om te zeggen dat hij de psychoanalyse bedreef als een religie. Hij was daarvoor veel te wetenschappelijk. Hij was een gedegen vakman, zeer goed diagnostisch onderlegd en zijn bijdragen aan de psychoanalyse zijn fundamenteel geweest. Maar de wijze waarop hij zich bekeerde tot de psychoanalyse had iets religieus.

Vergelijk het met zijn leermeester Bleuler. Bleuler was razend enthousiast over de psychoanalyse en zag er een theorie in waarmee het eindelijk mogelijk was patiënten te begrijpen. Maar Bleuler vond sommige aspecten van de psychoanalyse fenomenaal, andere twijfelachtiger. Soms vond hij dat beweringen onvoldoende werden gestaafd en wilde hij een uitgewerktere bewijsvoering zien. Bleuler had een zeer welwillende, maar ook kritische en wetenschappelijke houding ten opzichte van de psychoanalyse. Freud vond dat moeilijk te verdragen en betichtte hem van ambivalentie.

Abrahams overgang naar de psychoanalyse was een radicale stap en zonder voorbehoud. Het was alsof hij een nieuwe religie aannam met Freud als autoriteit. Zijn kritische wetenschappelijke instelling kwam pas later tot ontwikkeling.

Tot slot kwam als derde thema de agressie: Dit was een heel belangrijk thema in Abrahams werk, wat ook bij 'Echnaton' terug kwam. Abraham vond Echnaton zeer neurotisch omdat hij de werkelijkheid verdrong. De farao had geen oog voor haat en vijandschap, ging op in zijn dromen over liefde en schoonheid en ondertussen verviel zijn rijk, omdat hij het niet liet verdedigen. Als oorzaak noemde Abraham Echnatons overmatige verdringing van de seksualiteit. Die zou zijn ge-

voelsmatig contact met de medemens storen en hem het gevoel voor de realiteit doen verliezen. Abraham zag het als een auto-erotische inperking waarbij alleen de eigen wensfantasiën onderwerp van interesse zijn. De link, die Abraham met het christendom legde is opmerkelijk. Hij legt de nadruk op het prediken van liefde en vrede, waarbij de agressie geloochend werd. Echnaton loochende de agressie en was zelf tegelijkertijd heel agressief: in het uitbeitelen van alle andere goden dan zijn god Aton en in het uitbeitelen van de naam van zijn vader. De agressiefste daad van Echnaton werd door Abraham niet als zodanig benoemd. Echnaton liet het grote Egyptische Rijk van zijn voorvaderen ineensstorten.

Freuds kritiek

Abrahams leermeester had kritiek en schreef op 3 juni 1912:

Lieber Freund

Ich habe Ihre ägyptische Studie mit dem Vergnügen gelesen, das ich aus Ihrer Schreibart wie aus Ihrer Denkart jedesmal ziehe, und möchte Ihnen nur zwei Ausstellungen, respektive Vorschläge zu Abänderungen machen. Erstens findet sich bei Ihnen die Behauptung, daß wenn die Mutter besonders bedeutsam ist, der Konflikt mit dem Vater mildere Formen annimmt, für die ich selbst keinen Beweis habe und besondere Erfahrungen bei Ihnen annehmen muß. Da mir der Sachverhalt nicht einleuchtet, bitte ich Sie, die Stelle zu revidieren. Zweitens trage ich Bedenken, den König so scharf als Neurotiker hinzustellen, was mit seiner außerordentlichen Energie und Leistung scharf kontrastiert, da wir mit dem Begriff, der wissenschaftlich ungenau geworden ist, gerade die Vorstellung des Gehemmten verbinden. Diese Komplexe haben wir ja alle und müssen uns hüten, nicht alle Neurotiker zu heißen. Wenn wir uns ihrer erwehrt haben, sollten wir von dem Namen verschont bleiben.⁵⁹⁸

Abraham veranderde zijn artikel op beide punten en was Freud zo ter wille. Freud was daarna zeer lovend en noemde het een sieraad voor het psychoanalytische tijdschrift *Imago*.⁵⁹⁹ Dat Abraham Freuds verzoek om het artikel aan te passen direct inwilligde, roept toch enige vragen op. Een groot verschil tussen de artikelen van Freud en van Abraham was dat het bij Freud om de vader draaide en bij Abraham om de moeder. In Freuds oedipuscomplex was de hoofdrol voor de vader weggelegd. In Abrahams artikelen ging het om knellende banden met de moeder, om problemen met zich losmaken van de moeder, om de dominantie van de moeder, om de agressie tegen de moeder. Als Abraham schreef dat het conflict met de vader mildere vormen aannam als de moeder erg belangrijk was, dan heeft hij het

over zichzelf. In huize Abraham draaide alles om zijn moeder. Abraham had een goede milde vriendschappelijke relatie met zijn vader zonder al te veel conflicten.

Freud maakte vaker bezwaar als het in artikelen ging om de relatie met de moeder. Het zou echter een misvatting zijn te denken dat Freud in tegenstelling tot Abraham een dominante vader had gehad en een moeder die minder op de voorgrond stond.

Breger (2000) schreef een biografie over Freud, waarin hij Freuds gezinssituatie in zijn jeugd een centrale plaats gaf. Freuds moeder was zo dominant dat hij tot op hoge leeftijd buikpijn kreeg als hij op zondag naar haar toe moest. De vader van Freud was veel zwakker dan zijn moeder.⁶⁰⁰ Abrahams vader was daarentegen absoluut niet zwak maar nam in huis een bijzondere plaats in. Hij was eerbiedwaardig en tolerant en had meer afstand tot het gezinsleven. Freud ontwierp een theorie waarin de zoon het gevecht aanging met een sterke machtige vader om de moeder te winnen. Een sterke machtige vader zoals Freud zelf nooit gehad had en graag had willen hebben.⁶⁰¹ De directe relatie moeder-zoon heeft Freud nooit als onderwerp gekozen.

Freuds tweede bezwaar was essentieel en hij zou dit vaker naar voren brengen. Abraham deelde de wereld op in gezond en ziek, normaal en neurotisch. Blijkbaar had hij een grote weerstand tegen Freuds opvatting dat wij allen de neurose in ons dragen. Freud vond dat we wanneer we de neurose redelijk hebben overwonnen, die overwinning is altijd ten dele, geen reden hebben om onszelf neurotisch te blijven noemen. Anders zou iedereen een neuroot zijn. Freud vond Echnaton veel te creatief en energiek om neurotisch genoemd te worden, terwijl Abraham Echnaton vooral neurotisch had beschreven.

Der Mann Moses

Jaren later zou Freud zelf ook over Echnaton schrijven. In *Der Mann Moses und die monotheistische Religion* ging Freud uitgebreid in op de figuur van Amenhotep IV en zijn overgang tot het monotheïsme.⁶⁰² In commentaren op de 'Echnaton' van Abraham en *Der Mann Moses* van Freud is regelmatig ingegaan op het feit dat Freud in *Der Mann Moses* Abraham niet noemde. Shengold (1972) wijdde er zelfs een volledig artikel aan: 'A parapraxis of Freud in relation to Karl Abraham.'⁶⁰³ Het was een opvallende weglating, te meer omdat Freud zijn *Moses* begon met een uitgebreide bespreking van Ranks *Der Mythos von der Geburt des Helden* uit 1909. Lemaigre noemde het een verbazingwekkende weglating ook al is Abrahams 'Echnaton' bescheidener van opzet dan Freuds *Moses*.⁶⁰⁴ Abrahams 'Echnaton' was een onderzoek naar Echnatons relatie met zowel zijn vader als zijn moeder. Freud was in zijn *Moses* in het geheel niet geïnteresseerd in de invloed die de vrouwen en

met name Theje, Echnatons moeder, gehad hadden op de farao. Freud was vooral geïnteresseerd in het monotheïsme.

Shengold ging ervan uit dat Freud Abrahams artikel vergeten was en hij probeerde deze omissie van Freud te begrijpen. Abraham had in 1911 een klein artikeltje geschreven: 'Über die determinierende Kraft des Namens.'⁶⁰⁵ Hierin had hij erop gewezen dat de naam een invloed heeft op de drager ervan, alsof een naam een verplichting inhoudt en een bepaald gedrag voorschrijft. In Freuds *Moses* kwam Karl Abraham niet voor, maar de aartsvader Abraham wel. In Genesis 17 staat beschreven hoe God een verbond sloot met Abraham, met de verplichting dat alle mannen en jongens zich moesten laten besnijden. In zijn *Moses* haalde Freud de oorsprong van het jodendom en de besnijdenis weg bij Abraham en schreef het toe aan Mozes.

Shengold schreef daar het volgende over: 'In attempting to write a family romance of the Jews, Freud dismissed Father Abraham and his namesake Karl Abraham.'⁶⁰⁶ Shengold dacht dat dit te maken had met het nauwe contact tussen Abraham en Fließ aan het eind van Abrahams leven waardoor Freud Abraham met Fließ was gaan identificeren en de altijd aanwezig gebleven haat-liefdegevoelens voor Fließ overgegaan waren op Abraham.⁶⁰⁷

Maar Shengolds verklaring is om twee redenen aanvechtbaar: Ten eerste is Abraham ook na zijn dood belangrijk gebleven voor Freud. Dat is niet algemeen bekend omdat Freud alleen nog over Abraham sprak met diens vrouw en kinderen. Iedere keer als Freud hen zag werd er uitgebreid over Abraham gesproken en dat ging dan altijd over het grote verlies dat zij allen, Freud en Abrahams vrouw en kinderen, hadden geleden.⁶⁰⁸

Ten tweede praatten Freud en Abraham over de oude geschiedenis van Egypte tijdens hun eerste ontmoeting in 1907. Freud vertelde Abraham erover en gaf hem twee antieke beeldjes. Zij deelden een gemeenschappelijke interesse voor het oude Egypte. Tijdens de Harzreis in 1921 organiseerde Abraham speciaal een bezoek aan het Egyptische museum, vooral voor hemzelf en Freud.⁶⁰⁹ Het is daarom niet zo waarschijnlijk dat Freud Abraham in verband met Echnaton vergeten zou zijn.

Ten derde vergeleek Shengold het vergeten van Abrahams 'Echnaton' door Freud met het feit dat Freud vergeten was dat het oorspronkelijke idee van de biseksualiteit afkomstig was van Fließ. Daarmee plaatste Shengold Abraham in het verlengde van Fließ. De scherpte van de politieke situatie waarin Freud zijn *Moses* schreef werd daarbij niet in ogenschouw genomen. Het was 1934 toen Freud *Moses* begon te schrijven. Freud was 78. De eerste versie was in de zomer voltooid. Hij durfde het boek niet te publiceren, enerzijds uit angst voor negatieve gevolgen voor de psychoanalyse en anderzijds omdat hij twijfelde aan de steekhoudendheid van zijn argumenten.⁶¹⁰ In 1933 waren de nazi's in Duitsland aan de macht geko-

men. De Berlijnse psychoanalytische vereniging, het psychoanalytische bolwerk, was praktisch helemaal weggevaagd. Joden mochten hun beroep niet meer uitoefenen en liepen gevaar. Van de jongere generatie psychoanalytici op wie Freud indertijd zijn hoop had gevestigd waren Abraham en Ferenczi overleden. Rank was na een conflict vertrokken, Eitingon was geëmigreerd naar Palestina en Sachs naar de Verenigde Staten. Alleen Jones bevond zich nog in Europa. Freuds drie zonen waren met hun gezinnen Duitsland uit gevlucht, Martin naar Wenen, Olivier naar Parijs en Ernst naar Londen. Bij de boekverbranding in Duitsland waren ook Freuds boeken verbrand en Freuds gezondheid was slecht. Hij had hartklachten en een longontsteking in het najaar van 1933.⁶¹¹

Freud was al heel lang gefascineerd door de figuur Mozes en kort na de briefwisseling met Abraham over Echnaton ging hij in 1912 in Rome dagelijks de Mozes van Michelangelo bekijken waarover hij later in 1914 de verhandeling 'der Moses des Michelangelo' zou schrijven.⁶¹²

In deze moeilijke periode vanaf 1933 waarin een ongekende Jodenvervolging werd ingezet die zowel Freuds familie als zijn vrienden als zijn psychoanalytische volgelingen trof, richtte Freud zich op de oorsprong van de joodse religie en wilde hij aantonen dat die bij Mozes lag. Freud was op dat moment niet geïnteresseerd in een psychoanalyse van Echnaton zoals Abraham. Hij verwierp de nadruk die Abraham legde op de positie van de vrouw en Echnatons verhouding tot zijn moeder. Freud had het onderwerp 'de relatie tot de moeder' altijd vermeden. Door Abraham niet te noemen hoefde Freud niet in te gaan op Abrahams belangrijke psychoanalytische thema: de haat-liefderelatie tot de moeder en de daarmee samenhangende haat-liefderelatie tot de echtgenote. Het ging Freud in die tijd om de oorsprong van het jodendom. Hij vermeldde daarbij ook niet dat Abraham deze lang voor hem gezocht had in de korte monotheïstische periode in Egypte tijdens het bewind van Echnaton.⁶¹³ Het blijft onduidelijk of het idee van Abraham of van Freud afkomstig was.

Hij verwees wel naar Abraham zonder zijn naam te vermelden:

Das Kernstück unserer Aufstellung, die Abhängigkeit des jüdischen Monotheismus von der monotheistischen Episode in der Geschichte Ägyptens, ist von verschiedenen Autoren geahnt und angedeutet worden. Ich erspare mir, diese Stimmen hier wiederzugeben, da keinen von Ihnen anzugeben weiß, auf welchem Weg sich diese Beeinflussung vollzogen haben kann.⁶¹⁴

Der Mann Moses und die monotheistische Religion zou uiteindelijk pas in 1939 verschijnen in Amsterdam. Freud was toen al in Londen.

Spoedoverleg in München in 1912

Op 24 november 1912 vond er een merkwaardig incident plaats naar aanleiding van Abrahams 'Echnaton'.⁶¹⁵ Jung had de voorzitters van de verenigingen van de IPA bijeengeroepen voor een spoedoverleg in München over het *Zentralblatt*. Stelkel had zijn lidmaatschap opgezegd en dreigde nu, als hoofdredacteur van het *Zentralblatt*, het blad mee te nemen.⁶¹⁶ Aanwezig waren Freud, Jung, Abraham, Jones, Van Ophuysen als vervanger van Maeder, Riklin en Seif.⁶¹⁷

Dit speelde zich af in een periode dat Jung met een eigen libidotheorie nadrukkelijk een andere weg insloeg dan Freud. Tijdens de lunch in een apart zaaltje in het Parkhotel waar ook de vergadering had plaatsgevonden, kwam het gesprek op Echnaton. De biografie van Jung heeft het over een niet bij name genoemde man die over Echnaton sprak.⁶¹⁸ Het zal zeker Abraham zijn geweest, die volhield dat het de farao's doodswensen ten aanzien van zijn vader waren geweest die hem ertoe brachten de naam van zijn vader overal weg te laten beitelen. Jung was het daar niet mee eens. Hij beschouwde het niet als weerstand tegen de vader maar stelde dat de farao dit deed omdat hij een creatieve man was. Freud verweet Jung en Riklin vervolgens dat zij in de Zwitserse tijdschriften psychoanalytische artikelen publiceerden zonder zijn naam te noemen. Toen Jung zich verdedigde door te zeggen dat Freuds naam toch sowieso bekend was, viel Freud tot ieders schrik flauw. De sterke Jung pakte hem op en droeg hem naar een bank. Kwamen de doodswensen ten aanzien van de vader door het uitbeitelen van zijn naam voor Freud op hetzelfde neer als het niet meer noemen van zijn eigen naam door Jung en Riklin? Het lijkt er op dat Freud in deze periode erg bang is geweest door Jung onttroond te worden.⁶¹⁹

Het geheime comité

De jaren 1911 tot 1913 waren jaren van grote meningsverschillen binnen de jonge psychoanalytische beweging. Adler had in 1911 de Weense psychoanalytische vereniging met een flink aantal leden verlaten. Zijn theorie dat de mens wordt voortgedreven door macht was uiteindelijk niet meer verenigbaar met Freuds theorie dat de mens wordt voortgedreven door libido.⁶²⁰ Freud was niet rouwig om Adlers vertrek en had er zelfs een vrij actieve rol in gespeeld. Zo was begin 1911, mede op Freuds initiatief, aan Adler gevraagd om zijn theorie in de Weense vereniging uiteen te zetten. Er werden verschillende avonden aan gewijd en Adler werd hard aangepakt door Freud en diens medestanders. Hij zegde vervolgens zijn lidmaatschap op.⁶²¹

Na Adlers vertrek was Stekel gebleven hoewel hij aan Adlers kant stond. Stekel was op dat moment eindredacteur van het *Zentrallblatt für Psychoanalyse*. Stekel kwam toenemend in conflict met Freud, hetgeen versterkt werd door het feit dat hij zich opstelde alsof het tijdschrift zijn eigendom was, terwijl het een algemeen tijdschrift was met Freud als hoofdredacteur.⁶²² De problemen escaleerden toen Stekel vanwege een ruzie weigerde om met Tausk samen te werken.⁶²³ Het was de bedoeling geweest dat Tausk in het blad de recensierubriek op zich zou nemen. In november 1912 verliet Stekel de vereniging en trok Freud zich terug als hoofdredacteur van het *Zentrallblatt*. Stekel weigerde het eindredacteurschap op te geven. Freud schreef Abraham dat hij erg opgelucht was over het vertrek van Stekel uit de Weense vereniging, omdat hij geen vertrouwen meer in hem stelde.⁶²⁴ Hij bedacht een list om van Stekel als eindredacteur af te komen omdat het ernaar uitzag dat de uitgever van het *Zentrallblatt* mogelijk Stekels kant zou kiezen en hem zou willen aanhouden. Op 24 november 1912 werd er in München een bijeenkomst belegd waarbij de voorzitters van de verschillende psychoanalytische verenigingen, onder wie Abraham, aanwezig waren.⁶²⁵ Hier werd besloten tot de oprichting van een nieuw tijdschrift: *Internationale Zeitschrift für ärztliche Psychoanalyse*. In 1920 werd de naam veranderd in *Internationale Zeitschrift für Psychoanalyse*. De leden

van de verschillende verenigingen zegden vervolgens massaal hun abonnement van het *Zentralblatt* op. Stekel bleef eindredacteur tot het blad in 1914 een zachte dood stierf. Abraham bood zijn ondersteuning aan bij het nieuwe tijdschrift en zei dat hij bereid was het redacteurschap op zich te nemen, mocht Ferenczi daar niet voor voelen. Uiteindelijk nam Ferenczi samen met Rank de redactie op zich.

De problemen met Adler en Stekel hadden de betrokkenen erg beziggehouden maar ze vielen in het niet bij de problemen met Jung. Hij begon een regelrechte bedreiging voor Freud te worden.

Van lievelingszoon naar vijand

De relatie tussen Jung en Freud verslechterde in 1912 snel. Hun verschil van mening over de libidotheorie werd niet opgelost, maar verhevigde zich. Jung distantiëerde zich openlijk van Freud en propageerde een eigen libidotheorie, die lijnrecht tegenover die van Freud stond. Jung vond dat het Oedipusdrama niet letterlijk genomen moest worden zoals Freud van mening was. Kinderen begeerden niet de ouder van de andere sekse; meisjes wilden niet naar bed met hun vader en jongetjes niet met hun moeder. Deze zogenaamde incestueuze wensen waren volgens Jung symbolen en fantasieën.⁶²⁶ Jung gaf toe dat jongens zich enorm hechtten aan hun moeder, maar dat had niets met seksuele behoeftes te maken, het hield naar zijn idee verband met de afhankelijkheid van kinderen van hun ouders. De Oedipassage zou volgens Jung symbolisch zijn bedoeld om psychologische incest te voorkomen zodat kinderen zich los zouden kunnen maken van hun ouders.⁶²⁷

Jung wilde het begrip libido verruimen tot psychische energie en de angel van de seksualiteit eruit halen zodat het een maatschappelijk meer aanvaardbare theorie zou worden.⁶²⁸ Het was een riskante situatie. Jung was voorzitter van de IPA. Hij genoot grote bekendheid en had veel aanhangers. Het was niet denkbeeldig dat Jungs versie van de psychoanalyse de gangbare versie zou worden binnen de IPA en Freuds theorie naar de achtergrond zou drukken.

Dat risico werd alleen maar groter toen Jung in september 1912 twee maanden naar de Verenigde Staten afreisde om lezingen te geven. Hij boekte met zijn nieuwe libidotheorie een doorslaand succes. Over seksualiteit bij kinderen en seksuele oorsprong van de neurosen werd niet meer gerept.⁶²⁹ De neurose werd veroorzaakt door de actuele omstandigheden van de patiënt.

Toen Jung net was afgereisd stuurde zijn vrouw Emma aan Freud het tweede deel van Jungs boek *Symbole der Libido*. Freud las het niet uit. Hij wist nu zeker dat Jung de freudiaanse psychoanalyse had verlaten.⁶³⁰

Op 11 november 1912 schreef Jung, direct na zijn terugkeer, een brief aan Freud. Het was een opsomming van alle successen, die hij had behaald. Jung had veel

lezingen en seminars gegeven. Hij had zelfs in die korte tijd analyses gedaan. Jung toon was vol bravoure en bijna grof. Hij wilde zich niet meer aan Freud aanpassen en schreef:

Ich habe natürlich auch meinen von den bisherigen Auffassungen stellenweise abweichenden Ansichten Raum gegeben; ich meine besonders in punkto der Libidotheorie. Ich habe gefunden, daß meine Fassung der Psychoanalyse sehr viele Freunde gewann, welche bisher dem Problem des Sexualismus der Neurose hilflos gegenüber standen.⁶³¹

Freud antwoordde op 14 november:

Daß Sie mit Ihren Modifikationen viele Widerstände verringert haben, sollten Sie sich aber nicht auf die Verdienstseite schreiben, je weiter Sie sich von den ψ a Neuheiten entfernen wollen, desto sicherer sind Sie des Beifalls, desto geringer ist der Widerstand.⁶³²

Het waren de laatste stuiprekkingen van een intense vriendschap en samenwerking. Op 3 januari 1913, anderhalve maand later, zou Freud Jung voorstellen hun persoonlijke contact te beëindigen. De beëindiging van hun zakelijke contact zou daarna niet lang op zich laten wachten. Er werd een geheim comité opgericht om zich te wapenen tegen het risico van de afvalligen, waarbij Jung als verreweg het grootste gevaar werd gezien. Het comité werd vooral opgericht om stand te kunnen houden ten opzichte van Jung.

Het geheime comité

Het idee voor een geheim comité kwam op toen Jones, Ferenczi en Rank begin juli 1912 bij elkaar waren in Wenen.⁶³³ Ze overlegden over de moeilijke situatie waarin de psychoanalyse was beland.⁶³⁴ Ferenczi sprak de wens uit dat een kleine groep mannen grondig door Freud geanalyseerd zou worden, zodat zij de pure theorie zouden vertegenwoordigen, gezuiverd van persoonlijke complexen. Zij zouden een onofficiële kleine groep vormen, die het centrum van de psychoanalytische verenigingen zou zijn, waar anderen naar toe zouden kunnen komen om de psychoanalyse te leren.⁶³⁵ Jones stelde dit Freud voor op 30 juli 1912 voor en Freud ging er op 1 augustus direct op in:

What took hold of my imagination immediately is your idea of a secret council composed of the best and most trustworthy among our men to take care

of the further development of ψA and defend the cause against personalities and accidents when I am no more. You say it was Ferenczi who expressed this idea, yet it may be mine own shaped in better times, when I hoped Jung would collect such a circle around himself composed of the official headmen of the local associations.⁶³⁶ Now I am sorry to say such a union had to be formed independently of Jung and of the elected presidents. I dare say it would make living and dying easier for me if I knew of such an association existing to watch over my creation. I know there is a boyish perhaps a romantic element too in this conception, but perhaps it could be adapted to meet the necessities of reality. I will give my fancy free play and may leave to you the part of the Censor. First of all: This committee had to be *strictly secret* in his existence and his actions. It could be composed of you, *Ferenczi* and *Rank*, among whom the idea was generated. *Sachs* – in whom my confidence is illimited in spite of the shortness of our acquaintance – and *Abraham* could be called next, but only under condition of all of you consenting.⁶³⁷

In feite nam Freud meteen het initiatief meteen over. Hij veranderde de doelstelling in de verdere ontwikkeling van de psychoanalyse en het verdedigen van de zaak van de psychoanalyse tegen personen en ongelukken na zijn dood. Freud stelde voor dat zowel het bestaan van het comité als zijn activiteiten volledig geheim zou zijn. Hij noemde ook de potentiële leden. Het zou nog een tijd duren voordat het comité zou functioneren maar de lijnen waren uitgezet en iedereen die door Freud genoemd werd, zou ook lid worden.

Het is niet helemaal duidelijk wanneer Abraham er precies bij betrokken werd. Jones vermeldde bij zijn beschrijving van het ontstaan van het comité dat Ferenczi en Rank contact hadden opgenomen met Abraham toen zij in Berlijn waren.⁶³⁸ Jones refereerde daarbij aan een brief van Abraham aan Freud van 24 juli 1912, waarin Abraham het bezoek te berde bracht en schreef dat hij zich door Rank nader had laten informeren.⁶³⁹ Jones nam aan dat toen ook het geheime comité aan de orde moet zijn gekomen. Op 26 december 1912 schreef Freud aan Jones dat Abraham net drie dagen op bezoek was geweest en dat hij niet wist of Rank Abraham had overgehaald om mee te doen.⁶⁴⁰ Dat zou kunnen betekenen dat Abraham aanvankelijk over de onderneming twijfels had en overgehaald moest worden. Het geheime karakter, buiten de officiële IPA en de dochterverenigingen om, stond Abraham mogelijk in eerste instantie niet aan, maar hij moet zich bedacht hebben. Op 25 mei 1913 tijdens de eerste officiële bijeenkomst van het comité gaf Freud alle leden, uit zijn collectie van antieke Griekse edelstenen, ieder een gemme die in een gouden ring was gezet.⁶⁴¹

Het uitroken van Jung

Op 29 juli 1912 schreef Freud aan Abraham: 'Mich beschäftigen doch Vorgänge in Zürich, in denen sich eine alte Prophezeiung von Ihnen, die ich gerne überhört hätte, bestätigen will. Ich werde gewiß nichts zum Bruch beitragen und hoffe, daß die sachliche Gemeinschaft aufrecht bleiben kann.'⁶⁴² Het was een erkenning van Freud dat Abraham indertijd gelijk had gehad met zijn waarschuwing dat Jung en de Zürichers zich van de freudiaanse psychoanalyse verwijderden. Het contact tussen Abraham en Freud was in deze periode zeer hartelijk.

De hele situatie met Jung en daarnaast met Stekel was voor Freud wel een aanslag op zijn zelfvertrouwen. Hij schreef op 21 oktober 1912 aan Abraham: 'Nun zu dem, was mich drückt. Es ist mir peinlich zu denken, daß wir uns darum so gut verstehen sollten, weil wir so selten zusammen kommen. (Mit Ferenczi geht es übrigens ebenso gut trotz häufiger Gemeinschaft.)'⁶⁴³

Het geheime comité stelde zich allereerst tot doel ervoor zorgen dat Jung met zijn ideeën in de psychoanalytische beweging niet de overhand kreeg. De leden besloten Jungs werk in de tijdschriften uitvoerig te recenseren en Freud zou met een artikel over de geschiedenis van de psychoanalyse volgen.⁶⁴⁴ Jung kreeg een bombardement van kritiek over zich heen. Ferenczi beet de spits af met een kritiek op Jungs *Wandlungen und Symbole der Libido*.⁶⁴⁵ Hij presenteerde zijn recensie op de eerste bijeenkomst van het comité op 24 en 25 mei 1913 in Wenen. Daar werd ook besproken hoe de leden van het comité zich zouden opstellen op het komende psychoanalytische congres in München onder voorzitterschap van Jung.⁶⁴⁶

Confrontatie op het congres in München

Het congres vond plaats op 7 en 8 september 1913. Het geheime comité kwam een dag eerder op een andere locatie bij elkaar. Vlak daarvoor bezocht Abraham tegelijk met Ferenczi Freud enkele dagen op zijn vakantieadres in San Martino di Castrozza in Zuid-Tirol, na een zomer met Hedwig en de kinderen in Noordwijk.⁶⁴⁷

Het congres zou de laatste ontmoeting van Freud en Jung worden. Er waren 87 deelnemers, zowel leden als gasten. De IPA had inmiddels een ledenbestand van 160. Het verslag van het congres is het kortste dat ooit in het *Korrespondenzblatt* is verschenen.⁶⁴⁸ De spanning moet om te snijden geweest zijn. Van tevoren was in het comité afgesproken dat een openlijke breuk vermeden moest worden. Het risico was aanwezig dat Jung en de Zwitsers zich openlijk terug zouden trekken uit de IPA, wat een splijting van de hele organisatie zou veroorzaken.

Lou Andreas-Salomé was aanwezig op het congres en zij beschreef de situatie als volgt in haar dagboek:

Die Züricher saßen an einem Tisch für sich, dem Freud-Tisch gegenüber. Mann kann mit einem Wort sagen, was deren Verhalten zu Freud charakterisierte: Nicht daß Freud von ihm (Jung) abweicht, sondern daß er (Jung) so tut, als müsse er gerade durch diese Abweichungen Freud und dessen Sache retten. Indem Freud sich *dagegen* wehrt, wird der Spieß nun so herumgedreht, als könne er keine wissenschaftliche Toleranz üben, sei dogmatisch etc. Wer der Dogmatischere, Machtliebendere ist, leert ein einziger Blick auf diese beiden. Wo bei Jung vor zwei Jahren eine Art robuster Lustigkeit, strotzender Vitalität aus seinem dröhnenden Lachen redete, da ist jetzt in seinem Ernst reine Aggressivität, Ehrgeiz, geistige Brutalität. Mir war Freud noch nie so nahe wie hierbei; nicht nur wegen dieses Bruches mit dem ‘Sohn’ Jung, den er liebte, für den er seine Sache gleichsam nach Zürich übertragen hatte, sondern gerade wegen der Art des Bruches – als begehe *Freud* ihn in ehrgeiziger Starrheit. Freud war ganz wie immer, aber verhielt nur mit Mühe die tiefe Bewegung, die in ihm war.⁶⁴⁹

Volgens Jones was, afgezien van de lezingen van Freud, Abraham en Ferenczi, de kwaliteit van de voordrachten in München zeer matig.⁶⁵⁰ Abraham hield een lezing over neurotische inperkingen bij het zien. Het artikel zou in 1914 verschijnen en een klassieker van de psychoanalytische canon worden.⁶⁵¹ Bij de stemming voor de president van de IPA werd Jung met 30 stemmen voor en 22 onthoudingen herkozen.⁶⁵² De leden van het comité hadden zich onthouden van stemming. Jung aanvaardde de verlenging van zijn voorzitterschap.

Het verdere uitroken van Jung

Freud schreef in oktober 1913 in een brief aan Maeder dat hij zich afvroeg of Jung wel te goeder trouw was. Maeder was op dat moment de voorzitter van de psychoanalytische vereniging in Zürich. Het bericht bereikte Jung, beledigde hem diep en deed hem besluiten dat een verdere samenwerking met Freud onmogelijk was. Hij trok zich terug als eindredacteur van het *Jahrbuch*.⁶⁵³ Abraham volgde hem op, met ondersteuning van Hitschmann.⁶⁵⁴ Er was eind 1913, begin 1914 heel veel contact tussen Abraham en Freud. Freud was blij met de kritiek op Jung die Abraham aan het schrijven was. In hun brieven komt steeds de uitdrukking ‘Coraggio Casimiro’ terug, waarmee ze elkaar een hart onder de riem staken.⁶⁵⁵ ‘Coraggio Casimiro’ verwees naar een bergbeklimming die Abraham met twee gidsen had ondernomen. De gidsen hadden als proviand rauw vlees meegenomen. In de hut aangekomen gingen de gidsen het vlees bereiden hoewel het inmiddels bedorven was gaan ruiken. De ene gids moedigde de andere aan om het vlees te eten met de woorden: ‘Coraggio Casimiro’.⁶⁵⁶

Freud opperde het idee om de IPA op te heffen en een nieuwe vereniging op te richten om zo Jung als president van de IPA kwijt te kunnen raken.⁶⁵⁷ Het plan werd na bezwaren van Abraham en Jones afgeblazen. In maart 1914 deed Abraham de comitéleden een voorstel om de vier groepen, die zij vertegenwoordigden – Berlijn, Boedapest, Wenen en Londen – een petitie te laten ondertekenen waarin Jung gevraagd werd af te treden. Jones reageerde met een heftig protest in een brief aan Abraham. Zijn Londense groep hing als los zand aan elkaar en de aanhangers van Jung waren te sterk vertegenwoordigd.⁶⁵⁸

Vervolgens verscheen in het eerste nummer van het *Zeitschrift* van 1914 een reeks, zeer kritische besprekingen van Jungs werk. Abrahams artikel was een lange recensie van Jungs Amerikaanse lezingen. Abrahams kritiek was doordrenkt van een voor hem ongewoon heftige verontwaardiging. Abraham was niet alleen verontwaardigd omdat Jung Freud afviel. Het stoorde hem ook bijzonder dat Jung zichzelf steeds tegensprak.⁶⁵⁹ In hetzelfde nummer verscheen een kritiek van Jones op Jungs Psycho-Analysis.⁶⁶⁰ Deze kritiek werd gevolgd door een kritiek van Ferenczi op Jungs lezing in München.⁶⁶¹ Eitingon leverde een bijdrage en schreef een kritiek op Jung: ‘Über das Ubw. bei Jung und seine Wendung ins Ethische.’⁶⁶²

Rank en Sachs hadden ook een bijdrage gepland tegen Jung genaamd ‘Was ist Psychoanalyse’. Hirschmann vond het jaarboek echter al overvol, waarop Rank en Sachs hun bijdrage terug trokken.⁶⁶³

Alle kritieken waren vernietigend. Jung hield de eer aan zichzelf en schreef in een circulaire aan alle voorzitters van de verenigingen van 20 april 1914 dat hij zich terugtrok als president van de IPA.⁶⁶⁴ Dat was precies de bedoeling geweest. Op 22 april stuurden Abraham en Eitingon Freud een telegram: ‘zur zuericher botschaft gratulieren herzlich.’⁶⁶⁵

Freud antwoordde Abraham: ‘Lieber Freund, Sie waren gewiß ebenso erstaunt wie ich darüber, wie sorgsam Jung unsere Geschäfte erledigt. Unsere Zurückhaltung hat jetzt doch Früchte getragen; irgendwie werden wir ihn, vielleicht die Schweizer überhaupt, los sein.’⁶⁶⁶

Het was nog voordat Freuds ‘Bombe’ verscheen. Het artikel ‘Geschichte der psychoanalytischen Bewegung’ was tegen Jung gericht.⁶⁶⁷ Het werd in het comité de ‘Bombe’ genoemd. Bleuler vond het zeer onaangenaam dat hij in dit artikel met Jung over één kam geschoren werd. Hij schreef Freud dat hij veel dichter bij de freudiaanse psychoanalyse stond dan bij Jung.⁶⁶⁸ Abraham was blij met Bleulers reactie en hij schreef Jones dat hij hoopte dat Bleuler zich, nu Jung was opgestapt, weer bij hen zou aansluiten.⁶⁶⁹

De leden van het comité

Het was een getalenteerde groep, die Freud hier om zich heen verzameld had. De leden waren zonder uitzondering zeer erudiet en hebben, behalve Eitingon, allemaal veel gepubliceerd.

De Hongaarse Ferenczi was het spontaanste en uitbundigste lid van het comité, vol warmte en enthousiasme voor zijn vrienden, maar ook grenzeloos in het vragen van aandacht en liefde van Freud. Een begenadigd spreker en analyticus, die veel praatte in zijn analyses. Hij is belangrijk geweest voor de theorievorming.⁶⁷⁰

Rank zag er erg jong uit, met een grote bril. Hij was verlegen en wist zich ondanks zijn intelligentie soms geen houding te geven. Zijn eenvoudige achtergrond speelde hem parten. Hij was zeer belezen en als secretaris onmisbaar voor Freud. Bovendien was hij een origineel denker.⁶⁷¹

Sachs was vooral een man van de literatuur met een enorm repertoire aan joodse grappen. Hij was geestig, wellevend, zeer goed gezelschap en had altijd vrouwen om zich heen. Sachs was bijzonder loyaal aan Freud.⁶⁷²

Abraham was rustig, weloverwogen, stevig, zonder snelle oordelen. Hij bezat veel gevoel voor humor en was ook een begenadigd spreker. Jones vond hem de normaalste van de groep. Hij was belangrijk voor de theorievorming en de verbreiding van de psychoanalyse.

Eitingon, die in 1919 bij het comité kwam, was een kleine en onopvallende man met een wat bezorgde blik. Hij volgde Freud in alles.⁶⁷³ Tegelijkertijd leefde hij in grote rijkdom en luxe. Hij kwam het meest tot zijn recht als hij kon helpen. De door hem opgerichte polikliniek is van groot belang geweest voor de ontwikkeling van de psychoanalyse.

Ernest Jones was het enige niet-joodse en niet-Duitstalige lid van het comité. Hij had daardoor niet zo'n makkelijke positie. Het was een kleine kordate man met enorme werklust en veel charme. Hij is van groot belang geweest voor de ontwikkeling van de psychoanalyse in de Engelssprekende landen.

Abrahams positie in het comité

Abraham had in die beginjaren een uitzonderingspositie in het comité. Hij had een goed huwelijk met twee kinderen op wie hij erg dol op was. Hij had een bloeiende psychoanalytische praktijk en deed tien analyses per dag. Berlijn was één dag reizen van Wenen. Abraham was zeer verbonden met Freud maar hij was financieel en/of emotioneel niet direct van hem afhankelijk. Hij had een zelfstandige positie.

De anderen, uitgezonderd Sachs, waren dat wel. Bij Ferenczi en Jones was er zelfs sprake van buitengewoon ingewikkelde bijna incestueuze psychoanalytische

relaties. Beiden hadden een geliefde die bij Freud in analyse ging. Door beiden werd uitgebreid met Freud over deze analyses gecorrespondeerd en in beide gevallen strandden de relaties en Elma Palos, de vriendin van Ferenczi en Loe Kann, de vriendin van Jones trouwden met een ander.⁶⁷⁴ In het geval van Jones trouwde Loe Kann met iemand die ook Jones heette, en die door Jones steevast Jones de Tweede werd genoemd. Freud, die erg gesteld was geraakt op Loe Kann was aanwezig bij het huwelijk in juni 1913 te Boedapest.⁶⁷⁵

Freud vond dat Jones een analyse nodig had en drong daarop aan. In juni 1913 reisde Jones naar Boedapest om twee uur per dag in analyse te gaan bij Ferenczi. De analyse kwam in de briefwisseling tussen Freud en Ferenczi uitgebreid aan de orde. Met al die analyses en het gebrek aan discretie in de brieven ontstond een onontwarbare emotionele vervlechting. Freud was blijkbaar toch wat beducht geworden nadat zowel de relatie van Elma Palos met Ferenczi als de relatie van Loe Kahn met Jones na een analyse bij hem verbroken werd. Hij wilde Ferenczi op dat moment niet in analyse nemen.

De twee niet-artsen van het comité, Rank en Sachs, zouden beiden pas na de Eerste Wereldoorlog gaan analyseren. Rank was gepromoveerd filosoof en Sachs was gepromoveerd jurist. Otto Rank was volledig afhankelijk van Freud.⁶⁷⁶ Toen hij in 1905 op eenentwintigjarige leeftijd met Freud kennismaakte was hij een machinebankwerker, die de *Traumdeutung* gelezen had en door Adler, zijn huisarts, werd geïntroduceerd. Hij schreef in 1906 het boek *der Künstler*, dat door Freud zeer werd gewaardeerd.⁶⁷⁷ Freud zorgde voor een stipendium waardoor hij naar het gymnasium kon gaan en kon gaan studeren. In 1912 promoveerde Rank in de filosofie met een boek over de Lohengrinsage. Hij was inmiddels sedert 1906 betaald secretaris van de Mittwoch-Gesellschaft, later de Weense psychoanalytische vereniging.⁶⁷⁸ Daarnaast was hij Freuds persoonlijke secretaris, steun en toeverlaat.

De gecoördineerde actie tegen Jung was de eerste daad van het geheime comité. Na de Eerste Wereldoorlog zouden ze uitgroeien tot een geheime groep, die de psychoanalyse achter de schermen jarenlang volledig bepaalde en die alle leidinggevende functies onderling verdeelde.

Een ongelukkige schrijver, kijklust en andere eigenaardigheden

Een observatie van Abraham en de schrijver die erbij hoorde

‘Sollen wir die Patienten ihre Träume aufschreiben lassen?’ was een kort artikel van Abraham uit 1913.⁶⁷⁹ Het ging over de vraag: heeft het zin als patiënten, direct na het ontwaken, hun dromen opschrijven. Freud had in een kleine verhandeling over het gebruik van de droomduiding in de psychoanalyse gezegd dat het overbodig was.⁶⁸⁰ Als men namelijk op deze manier moeizaam een droomtekst heeft gereed, die anders vergeten zou zijn, dan blijkt dat er in het analyse-uur bij de patiënt geen enkele inval opkomt, alsof de droomtekst niet bewaard was gebleven. Abraham werkte dit thema verder uit en beschreef een van zijn patiënten, die hij had verteld dat het opschrijven van dromen nutteloos was. De patiënt had tegen het advies in toch een notitieblok op zijn nachtkastje gelegd. Hij droomde, een zeer uitgebreide, met veel affect beladen droom. Hij werd wakker, schreef twee pagina’s vol notities en nam die de volgende ochtend mee naar zijn analyse bij Abraham. Al snel bleek wat hij had opgeschreven totaal onleesbaar. Zijn behoefte de droom te bewaren werd tegengewerkt door de verdringing, het compromis wat daaruit rolde waren twee onleesbare bladzijden. De patiënt liet het er niet bij zitten en besloot zijn dicteerapparaat naast zijn bed te leggen. Interessant was dat hij daarbij vergat dat het apparaat niet zo goed werkte. De opname bleek zeer onduidelijk en de patiënt moest in het analyse-uur erg veel aanvullen. De invallen kwamen probleemloos, maar het had allemaal net zo goed zonder opnameapparaat gekund. Er was in dit geval weinig weerstand, waardoor de patiënt gemakkelijk kon aanvullen en associëren.

Abraham schreef dat het meebrengen van een droom naar de analyse het karakter van een geschenk aan de analyticus heeft: ‘Ik breng u hier het meest bijzondere dat ik heb.’ Sterk narcistische patiënten kunnen verliefd zijn op de schoonheid

van hun dromen. Ze bewaren ze als een kostbaarheid voor de vergetelheid. Het artikel heeft later extra betekenis gekregen toen duidelijk werd dat de beschreven patiënt, de schrijver Oskar A.H. Schmitz was, die in zijn derde dagboek uitgebreid schreef over zijn analyse bij Abraham.⁶⁸¹

Oskar A.H. Schmitz (1873-1931) was aan het begin van de twintigste eeuw een bekende schrijver in Duitsland.⁶⁸² Hij is een tijd in de vergetelheid geraakt, maar door de uitgave van zijn dagboeken in 2007 is de belangstelling voor hem weer toegenomen.⁶⁸³ Oskar Schmitz was de oudste zoon van een spoorwegdirecteur in Bad Homburg en groeide op in een welgestelde en beschermde omgeving waarin muziek en algemene ontwikkeling een belangrijke rol speelden.⁶⁸⁴ Hij had in het gezin met een jongere broer en twee jongere zusters een uitzonderingspositie. Alle hoop van zijn ouders en met name van zijn vader was op hem gevestigd, hij moest studeren, hij moest een succes worden, hij moest carrière maken.

Op de middelbare school voelde Schmitz hier al een enorme weerzin tegen. Hij haalde met de grootst mogelijke moeite zijn eindexamen en ging in 1892 in Heidelberg rechten studeren. De semesters daarna ging hij naar Leipzig, Berlijn en München. Hij volgde naast rechten colleges economie, filosofie en kunstgeschiedenis, maar voelde zich vooral aangetrokken tot de kunstenaarskringen in München.⁶⁸⁵ Hij begon in deze periode gedichten te schrijven. In 1894 ontmoette hij Wolfskehl in Rome, door wie hij de gedichten van Stefan George leerde kennen. Wolfskehl bood aan de gedichten van Schmitz aan George door te geven en te laten publiceren in *Blätter für die Kunst*.⁶⁸⁶ Schmitz deed hierna nog pogingen om een studie af te ronden en een dissertatie te schrijven aangemoedigd door zijn vader en door Wolfskehl. Hij stapte over van rechten naar economie en vandaar naar kunstgeschiedenis en Duits.

Zijn vader bleef intussen geduldig hopen dat er uiteindelijk een proefschrift uit zou rollen. In 1895 stierf zijn vader plotseling. Naar Schmitz' eigen zeggen had hij met zijn moeder altijd een gedistantieerde relatie, maar voelde hij zich met zijn vader innerlijk verwant en zich ook verplicht om aan diens verwachtingen te voldoen. Als klein kind adoorde hij zijn vader. Hij bleef daarom nog een tijd proberen een studie af te ronden en te promoveren tot hij in 1896 besloot schrijver en dichter te worden. Hij was hiertoe in staat gesteld door de vaderlijke erfenis. Het feit dat in 1896 zijn eerste gedichten verschenen in *Blätter für die Kunst* was van grote invloed op zijn beslissing. Schmitz probeerde aansluiting te vinden bij de 'Schwabinger Bohème', een fin-de-siècle-gezelschap van eenlingen, zonderlingen, genieën en levenskunstenaars, die vooral wild wilden leven en anders wilden zijn.⁶⁸⁷ Een permanent opgedrongen non-conformisme. Schmitz werd er niet echt geaccepteerd. Men vond hem te burgerlijk. Franziska zu Reventlov portretteerde hem nog weinig vleidend in haar roman *Herrn Dames Aufzeichnungen* als Adriaan, een streberige schrijver die men zijn afkomst van verre kon aflezen.⁶⁸⁸ Het was een

tijd die werd gekenmerkt door een intens apolitieke levenshouding. Stefan George, Hugo von Hoffmannsthal, Rainer Maria Rilke schreven hun gevoelens op en zetten vluchtige indrukken en stemmingen van het moment op papier. Wedekind die zeer kritisch was over de tijdgeest, schreef het volgende gedicht, dat vooral een reactie was op de Bohème.⁶⁸⁹

Greife wacker nach der Sünde;
Aus der Sünde wächst Genuß.
Ach du gleichest einem Kinde,
Dem man alles zeigen muß.

Meide nicht die ird'schen Schätze:
Wo sie liegen, nimm sie mit.
Hat die Welt doch nur Gesetze,
Daß man sie mit Füßen tritt.

Glücklich, wer geschickt und heiter
Über frische Gräber hopst.
Tanzend auf der Galgenleiter
Hat sich keiner noch gemopst.⁶⁹⁰

Schmitz vertrok naar Parijs waar hij zich beter thuisvoelde.⁶⁹¹ Hij bleef er bijna een jaar en leerde Stefan George persoonlijk kennen. In de jaren daarna werd Schmitz een productief en op den duur vrij succesvol schrijver. Hij was heel veel op reis, Italië, Frankrijk, Engeland, Spanje, Algerije en Egypte en verbleef voor langere periodes in de grote Europese hoofdsteden. Schmitz werd een geziene gast in de literaire salons en was daarnaast een niet-aflatende bordeelbezoeker en prostitutieganger. Hij was vol onrust en leidde een jachtig en nerveus leven, voortdurend op de vlucht en voortgedreven door eenzaamheid.

Hij hoopte rust te vinden in een huwelijk en trouwde in 1901 met de zangeres Nina Burk. Na een jaar gingen ze weer uit elkaar. In 1905 trouwde Schmitz opnieuw. Dit keer duurde het huwelijk een halfjaar. In eenzame uren liep hij rusteloos door de stad om een vrouw op te pikken. Al in 1897 sprak hij in zijn dagboek over zijn raadselachtige angst voor demonen tijdens de eenzame uren, waardoor hij in paniek raakte. Op 5 mei 1907 overviel hem de demonenangst tijdens een wandeling door een zonnige Engelse tuin. In de periode daarna namen de angstaanvallen toe, vaak in samenhang met zijn seksuele escapades. Toen Schmitz eind 1907 in Wenen was ontmoette hij daar de uitgever en boekhandelaar Hugo Heller die hem uitnodigde een lezing van Freud, 'Der Dichter und das Phantasieren', bij te wonen. Schmitz ging ernaartoe met zijn vriend, de schrijver Stefan Zweig.⁶⁹²

Na de lezing maakte Schmitz met Freud een afspraak voor 13 december en ging vervolgens met Zweig naar de hoeren. Freud raadde Schmitz aan voordat hij met een analyse zou beginnen eerst zijn lichamelijke klachten te verhelpen. Schmitz had namelijk steeds last van zijn blaas. Schmitz was het achteraf niet zo eens met dit advies, want hij meende dat zijn blaasproblemen samenhangen met zijn psychische toestand. De jaren daarop bleven zijn problemen onverminderd voortduren. Jaren later in 1912 was hij opnieuw in Wenen en heeft toen waarschijnlijk wederom contact gezocht met Freud die hem naar Abraham in Berlijn doorverwees.

Op 16 nov. 1912 schreef Schmitz in zijn dagboek: 'Am Mittw. 13. Nov. bei Dr. Abraham psycho-analyt. Sitzungen begonnen.'⁶⁹³ Uit de dagboek aantekeningen van Schmitz is het niet mogelijk om een nauwkeurig beeld te krijgen van zijn analyse bij Abraham. Daarvoor zijn de aantekeningen te fragmentarisch en is het te onduidelijk wie wat heeft gezegd. Ze geven echter wel een indruk. De analyse ging snel van start. Het kan Abrahams werkwijze zijn geweest om bij wijze van spreken terwijl de patiënt op de drempel stond al te beginnen met duiden. Het is ook niet uit te sluiten dat Schmitz, die boeken over psychoanalyse had gelezen, zelf zo begon. In ieder geval ging het meteen op de tweede dag, naar aanleiding van een droom al over Schmitz erotische gevoelens voor zijn vader als substituut voor zijn moeder.

Hij was 's nachts wakker geworden uit een droom dat er iemand in de kamer was. In de analyse kwam naar voren dat dit betrekking had op zijn vader. De dag daarop ging het over de lichte wereld die zijn vader vertegenwoordigde en de donkere wereld, die op zijn moeder betrekking had. Kort daarop analyseerde hij in het analyse-uur het kleine boekje *Herr von Pepinster und seine Popanz*, dat hij in samenwerking met zijn zwager en vriend Alfred Kubin gemaakt had.⁶⁹⁴ Kubin had er veertien illustraties bij gemaakt. In het verhaal was er sprake van een zekere Lynx, een armzalig spook dat alleen kon overleven door als een vampier de kracht van levende mensen uit te zuigen. Mensen, die geen sterk ik, geen uitgesproken wil tot zelfbehoud hadden, werden zijn slachtoffer. In Pepinster leek Schmitz vooral zichzelf te beschrijven en zijn eigen gebrek aan identiteit dat hem tot een dolende maakte. Pepinster leidde een dubbelleven, zoals Schmitz, waarbij hij zich van de wereld van de geest naar de wereld van de driften en weer terug bewoog.

Martynkewicz, de uitgever van de dagboeken van Schmitz beschreef hoe de dagboekbladzijden, die op de analyse betrekking hadden, eruitzagen: vol heftige doorhalingen met verschillende soorten inkt en in een sterk variërend handschrift, dat soms tot het onleesbare afzakte. Vaak waren stukken er achteraf uitgescheurd of met een mes weggesneden en het beschrevene hield regelmatig abrupt op.⁶⁹⁵ Er was duidelijk veel emotie en agressie. Martynkewicz wees er ook op dat met name passages die betrekking hadden op Abrahams diagnose vernietigd waren. Zoals op 19 maart 1913: 'Analyse: Wenigstens jetzt klare Diagnose: 1) Narcisism, äußerlich

sublimiert z. Vervollkommnungstrieb in allem,(...)⁶⁹⁶ Hier brak de tekst af. De rest had Schmitz met een scheermes weggesneden. De term narcisme viel regelmatig in het dagboek en Martynkewicz lijkt de diagnose overgenomen te hebben. Was het wel narcisme bij een man die bij tijden zo veel moeite had om zichzelf geestelijk nog enigszins bij elkaar te houden en die later zelfs psychotisch werd? Schmitz had in ieder geval een extreem narcistische vader, die zijn zoon zag als een project. Hij moest studeren, succesvol worden en carrière maken. Hij moest de droom van zijn vader waarmaken. Of Schmitz jr. wel of niet in zijn vaders droom paste, lijkt voor Schmitz sr. geen punt van overweging geweest te zijn.

Freud schreef in 'Zur Einführung des Narzißmus': 'Die rührende, im Grunde so kindliche Elternliebe ist nichts anderes als der wiedergeborene Narzißmus der Eltern, der in seiner Umwandlung zur Objektliebe sein einstiges Wesen unverkennbar offenbart.'⁶⁹⁷

Schmitz begon zijn analyse met de overtuiging dat hij zijn vader adoreerde en zijn moeder haatte en verachtte. Beide ouders werden in de analyse uitvoerig besproken. De keerzijde van de adoratie, de woede en de angst ten opzichte van zijn vader, kwam al vrij snel aan de orde.⁶⁹⁸ Evenals Schmitz' anale neigingen en autoriteitsproblemen: zich niet naar anderen willen voegen, graag te laat komen, buiten het seizoen willen reizen, op het bovenste bed in de treincoupé willen slapen, niemand boven mij. Maar ook het niet verlaten willen worden en zo graag anders willen zijn dan hij is, omdat hij niet helemaal mee kan komen. Schmitz kon heel moeilijk alleen zijn.

Na het afbreken van de analyse schreef Schmitz een autobiografisch boek, genaamd *Der Vertriebene*. Hierin beschreef Schmitz het moment waarop hij naar zijn idee afwijkend gedrag begon te vertonen. Op een dag zag zijn vader, toen Schmitz nog een peuter was, dat hij naakt in de kamer aan het rondspringen was. Vanaf dat moment veranderde zijn opvoeding. Zijn vader nam de regie over en leerde hem over schaamte en hygiëne. Gewoontes, die voor die tijd heel natuurlijk waren, werden opeens een probleem, zoals het voorrecht, het dagelijkse ochtendritueel, om bij zijn moeder in bed te kruipen. Het mocht niet meer, evenals naakt dansen voor zijn zusjes. Waarom niet, wilde de jongen weten. Omdat je je anders moet schamen, zei zijn vader. Toen was volgens Schmitz zijn ziel in tweeën gespleten, de ene helft in de lichte wereld, de andere helft in de donkere wereld. Het was een thema waar hij voortdurend naar terug keerde. Zo schreef Schmitz op 11 januari 1916 na het analyse-uur in zijn dagboek:

Die Ambivalenz dadurch entstanden, daß: das was als Liebesbezeugung empfunden wurde plötzlich das Böse, Verbotene sein sollte.

Annahme: die Eltern haben d. Knaben 'nicht mehr lieb'. Nun hat er sie auch nicht mehr lieb & enthält sich jener Liebesbezeugungen. Das ist aber gerade das

was verlangt wird. Dadurch entsteht d. trotzige *Gehorsam* gegen Mutter, der zugleich nicht mehr lieb haben ist. Gegen den Papa krampfhafter *Gehorsam*, der zugleich Lieblosigkeit gg andere ist.⁶⁹⁹

Schmitz' vader liet regelmatig zijn minachting voor zijn vrouw blijken. Schmitz' moeder werd gekleineerd door zijn vader en door zijn grootmoeder van vaderszijde. Schmitz haatte dat, maar ging zijn moeder toch ook beschouwen als iemand die zijn vader niet waard was. Hij ging haar ook verachten. Het moet een identificatie met de agressor zijn geweest, al bestond dat begrip toen nog niet.⁷⁰⁰ Uit angst identificeerde Schmitz zich met zijn vader en ging hem nadoen. Die angst kwam ook tot uiting in zijn dromen in die tijd. Hij had angstdromen van een beest wat hij het 'Liefiam' noemde. Een enorm aardebruin beest. Later beschreef hij het als een beest met overal zwarte baarden. Als klein kind was hij een keer de badkamer binnengelopen toen zijn vader in het bad zat en had opgemerkt dat zijn vader 'overal zwarte baarden had', zoals Schmitz het beschreef. Freud had in het toen recent verschenen, *Totem und Tabu* geschreven over dergelijke angstdieren in dromen, die als het om jongens ging, meestal de vader vertegenwoordigden.⁷⁰¹ De geboorte van zijn jongste broertje Richard maakte dat Schmitz zich totaal verdreven voelde. Zijn vader nam toen zijn opvoeding helemaal over van zijn moeder. Hij bracht hem 's avonds naar bed, controleerde of hij zich waste en zorgde voor hem als hij ziek was. Zijn kleine broertje, wiens gezicht ontsierd was door een moedervlek die tweederde van zijn gezicht bedekte, kreeg alle aandacht.⁷⁰² Schmitz voelde zich door hem permanent achteruitgezet, alleen maar omdat hij zelf niet met een afwijking op de wereld was gekomen. Als Schmitz er op de middelbare school achter komt, dat zijn moeder gedeeltelijk van joodse afkomst is, is dat een enorme schok voor hem. Hij verbond daarna de donkere wereld in hem aan zijn joodse wortels maar nam wel een joodse analyticus.

Martynkewicz (2007) schreef in de samenvatting van zijn artikel over de analyse van Schmitz bij Abraham: 'Der Fall zeigt die frühe Behandlung einer narzisstischen Neurose, die letztlich am Widerstand und an der Abwehrorganisation des Patienten scheitert.'

Martynkewicz schreef dit met een stelligheid alsof het vanzelfsprekend was dat deze analyse mislukt was door de weerstand van Schmitz, alsof deze een ondoordringbaar narcistisch pantser had. Echter de heftigheid waarmee de dagboek aantekeningen van de analyse zijn opgetekend, zo verschillend van andere stukken van het dagboek, duidde eerder op te weinig dan te veel pantser. Wat in de analyse besproken werd drong juist erg diep door. Het lijkt toch eerder zo geweest te zijn dat er aanvankelijk onverwacht veel bereikt werd bij de desperaat ongelukkige Schmitz. Er was al vrij snel een positieve overdracht, waarbij vooral Abraham, als vertrouwenwekkende aanwezigheid, belangrijk lijkt te zijn geweest. Schmitz was

zo in zichzelf gekeerd dat hij Abraham als persoon nauwelijks waargenomen lijkt te hebben. Zijn dagboek aantekeningen verschillen sterk van die van Horney uit 1910, waarbij Abraham als persoon veel duidelijker aanwezig was. Schmitz hield op met aldoor reizen en vluchten voor zijn depressies en angsten. Dat laatste was verre van makkelijk voor hem. Hij schreef op 7 juni 1913 over zijn psychoanalyse:

Der Effect ist im ganzen der, daß ich innerlich ruhiger bin und nicht mehr hinter Illusionen herjage. Diese Illusionen aber waren eine Art Selbstschutz gg.m.angeborene Neigung zur Kritik. Jetzt stehe ich illusionslos im Bann dieser Kritik und das stärkt vorläufig nicht gerade die Lebensaktivität; bes. was die Frauen betrifft.⁷⁰³

Toen hij in mei 1914 nog een reis naar Rusland maakte merkte hij dat het alleen reizen hem niet meer goed afging.

In de analyse van Schmitz, die sterk in een anale kinderwereld was blijven steken, kon veel besproken worden zoals zijn adoratie voor zijn vader. Hij kon deze adoratie daardoor wat gaan nuanceren. Er kon gepraat worden over zijn merkwaardige kinderdromen waarin hij poep moest eten. Zijn extreme woedeaanvalen kwamen geregeld aan de orde. De relatie met zijn moeder en de jaloezie op zijn broertje bleven nog grotendeels in nevelen gehuld, maar zijn moeder kwam wel vaak ter sprake en iets van zijn verlangen in plaats van de afkeer kwam naar voren.

Er valt niets over te zeggen hoe de analyse uiteindelijk zou zijn afgelopen als deze door had kunnen gaan. Schmitz had ernstige, moeilijk te behandelen, problemen. Duidelijk is wel dat het plotselinge afbreken voor hem het ergste was wat kon gebeuren. In Ergo Sum herinnerde Schmitz zich het afbreken van de analyse als één grote crisis:

In dem Augenblick, als mir die Frau des Arztes am Telefon mitteilte, daß ihr Gatte dieser Tage in die Etappe reisen müsse, war mir zumute, wie einem Kind, dem plötzlich ein geliebter Erzieher genommen wird (...); ich setzte nicht ohne Mühe eine 'Abschiedsstunde' durch, als könnte ich nicht weiterleben, ohne noch einige Direktiven zu erhalten, und wenn ich in den nächsten Tagen an der Wohnung des freilich sehr sympathischen Mannes vorüberkam, dann hatte ich das kindische Gefühl, nun sei mir die letzte Zuflucht in dieser rauen Zeit genommen worden, die mich offenbar nicht mehr brauchen konnte.⁷⁰⁴

Het was 1915. Het was oorlog. Abraham werd opgeroepen en moest de analyse van Schmitz afbreken, waarna Schmitz depressief werd. In 1916 verslechterde zijn toestand en werd hij randpsychotisch. Begin 1916 was hij opgeroepen om gekeurd te worden en leefde hij in een algehele paniek voor de oorlog. Toen hij dan daad-

werkelijk opgeroepen werd, redde Abraham hem nog op het laatste moment door een attest voor hem te schrijven waardoor hij niet het leger in hoefde.⁷⁰⁵ Abraham was duidelijk op Schmitz gesteld geraakt en had hem zelfs de mogelijkheid gegeven om in zijn afwezigheid van zijn bibliotheek in Berlijn gebruik te maken.⁷⁰⁶ In 1916 leek Schmitz samen met zijn vriend Kubin in een grootheidswaan te geraken waarbij het contact met de realiteit zoek was.

Waarom is Schmitz na de oorlog niet meer terug gegaan naar Abraham? Schmitz hield forse klachten. Hij heeft alleen toen hij Abraham bij toeval ontmoette in een kuuroord in 1921 nog een paar gesprekken gehad. Naast Schmitz vele rationalisaties, waarom de leer van Freud toch niet deugde, zal hij het waarschijnlijk niet meer aangedurfd hebben. Het plotselinge stoppen was te ontwrichtend geweest.

Nog enkele psychoanalytische observaties

Abraham publiceerde in de periode 1912-1914 een reeks korte compacte artikelen over straatvrees, fetisjisme en rituelen, die het beste als psychoanalytische observaties aangeduid kunnen worden. Ze varieerden in lengte van twee tot elf pagina's.

De observatie 'Zur Psychogenese der Straßenangst im Kindesalter' ging over een kleine jongen van vijf die angstig werd als zijn moeder wegging, ook al bleef het kindermisje bij hem.⁷⁰⁷ Voor de kinderen in Abrahams beschrijvingen waren er altijd kindermisjes, zoals in die tijd gebruikelijk was in zijn kringen. De kleine jongen durfde niet de straat op als zijn moeder er niet bij was, zelfs niet om naar de burens te gaan. Toen zijn moeder hem opdroeg om samen met het kindermisje een wandeling te maken zei de kleine jongen beslist: 'Ik wil geen wandelkind zijn, ik wil een moederskind zijn.'⁷⁰⁸ Opeens ging het niet over waar hij bang voor was maar over wat hij wilde. Maar, zal men dan tegenwerpen, zo schreef Abraham, als de jongen zo duidelijk weet wat hij wil, namelijk een moederskindje zijn, waar slaat dan de angst op, die erop wijst dat er iets verdrongen moet worden? Wat er volgens Abraham verdrongen moest worden was de incestueuze verboden wens om de moeder seksueel te bezitten en voor zich alleen te hebben.

Deze wens kwam in de uitspraken van de kleine jongen tot uitdrukking. Toen zijn vader een paar dagen op reis was mocht hij naast zijn moeder in het bed van zijn vader slapen. Op de ochtend dat zijn moeder hem meedeelde dat zijn vader die dag zou terugkeren, reageerde de kleine jongen met: 'Het zou toch veel mooier zijn als papa niet van de reis zou terugkomen.'⁷⁰⁹ Daarmee, zo schreef Abraham, drukte hij de doodswens tegen zijn vader en de wens om met zijn moeder te slapen uit.

In deze kleine gevalsbeschrijving is de wens van de kleine jongen om zijn moeder voor zich alleen te hebben inderdaad opvallend, maar toch leek Abraham hier weinig oog te hebben voor angstige situaties in de realiteit. De jongen was erg angstig en wilde zijn moeder voor zich alleen hebben. Maar was hij alleen angstig door zijn verboden incestueuze wensen?

Volgens Jones had Abraham in zijn vroege jaren zelf last gehad van straatangst. Misschien was Abraham zelf het jongetje over wie hij schreef. Maar bij Abraham speelde zeker ook een andere angst. Hij was bang dat zijn moeder opeens weer zo gevoelsmatig zou verdwijnen zoals op zijn tweede was gebeurd. Hij wilde haar uit bezorgdheid niet uit het oog verliezen.

Abraham schreef twee artikelen over het onderwerp. Het tweede uit 1914 ging over straatangst in combinatie met een grote bewegingslust.⁷¹⁰ Een plezier in lopen of in dansen dat werd geremd doordat het kind alleen de straat op durfde met zijn moeder of vader. Abraham zag dat als een teken dat het kind te sterk gebonden was aan de ouders en zich plezier in het bewegen verbood in hun afwezigheid. Hij noemde het een teken van een incestueuze fixering. Jones schreef Abraham op 29 december 1913 dat hij het artikel met veel interesse had gelezen om vervolgens op een symptoom van hemzelf over te gaan dat ook met bewegen te maken had. Hij raakte meteen slechtgehumeurd als een metgezel er tijdens een wandeling op stond de route te bepalen in plaats van dat aan Jones over te laten. (Jones was in het algemeen zeer dwingend. Hij wilde dat alles ging zoals hij in zijn hoofd had.) Hij verbond het symptoom met een rebellie tegen vader. Jones genoot vroeger van de wandelingen met zijn vader. Hij dacht dat het rebellie tegen onbewuste homoseksuele verlangens betrof en daarnaast verzet tegen het moeten op heel jonge leeftijd, verzet tegen meegenomen worden naar de wc, tegen je eigen wens in, door een moeder of een verpleegster. Jones moet enorm koppig geweest zijn.⁷¹¹

Het artikel 'Bemerkungen zur Psychoanalyse eines Falles von Fuß- und Korsettfetichismus' ging over een 22-jarige student, die zich in zijn puberteit noch tot mannen noch tot vrouwen voelde aangetrokken. Hij dacht van zichzelf dat hij impotent was. Op zijn veertiende begon hij zichzelf vast te binden, iets wat hij steeds herhaalde zodra hij alleen thuis was. Hij las graag boeken waarin mensen vastgebonden en gemarteld werden, zoals indianenverhalen. Hij probeerde het nooit uit op anderen. Later merkte dat hij opgewonden raakte van elegante damesschoenen met hoge hakken. Vooral als hij zich voorstelde hoe ongemakkelijk ze moesten zitten.⁷¹² Vervolgens verlegde hij zijn interesse naar korsetten, hoe sterker ze waren ingesnoerd, des te opwindender vond hij ze. Als zestienjarige jongen droeg hij zelfs een aantal keren een korset van zijn moeder onder zijn kleren.

Deze gevalsbeschrijving is heel anders dan een hedendaagse psychoanalytische gevalsbeschrijving zou zijn. De interactie met de analyticus en de tegenoverdracht

komt er niet in voor. Zoals gebruikelijk was in die dagen werd de patiënt met zijn symptomen beschreven en werd er vervolgens een psychoanalytische verklaring bij gezocht aan de hand van de associaties van de patiënt.

Wat Abraham opviel bij de jongen was de enorme inperking van de seksuele activiteit. Deze bestond voornamelijk uit kijklust en fantasie en was geheel auto-erotisch. Abrahams conclusie was dat het extreem sterke aangeboren anaalsadistische driften en seksuele kijklust betrof die zo sterk verdrongen moesten worden dat de jongen slechts een deel van andere personen waarnam en dan alleen het omhulsel ervan.⁷¹³ Hij zag alleen nog maar een knellende schoen, de rest van de persoon werd niet gezien. Door de verdringing bleef maar een klein deel van het zien over.

In 'Über ein kompliziertes Zeremoniell neurotischer Frauen' vertelde Abraham over twee elkaar onbekende vrouwen die een sterk op elkaar gelijkend ritueel uitvoerden voordat ze 's avonds gingen slapen.⁷¹⁴ Ze legden pijnlijk netjes hun kleren neer en besteedden met name veel aandacht aan de verzorging van hun haar. Ze gaven aanvankelijk de reden dat ze mogelijk 's nachts dood gevonden zouden kunnen worden. De ene vrouw bond ieder avond haar lange haar heel zorgvuldig bijeen met een wit lint, net zoals toen ze een jong meisje was. In de loop van de analyse bleek dat ze niet op de dood maar op haar vader wachtte die was overleden toen ze een puber was.

Umwandlungen der Schaulust

In 1910 schreef Freud een kleine verhandeling, 'Die Psychogene Sehstörung in psychoanalytischer Auffassung'.⁷¹⁵ Dit was het eerste artikel waarin hij het had over Ik-driften. Ik-driften zijn driften die dienen voor het zelfbehoud van het individu en die onderscheiden moeten worden van de seksuele driften. Het artikel ging over hysterische blindheid, het niet meer kunnen zien als reactie op het kijken als prikkelende seksuele bezigheid. Freud schreef dat er een berispende stem klonk die het individu liet weten dat hij omdat hij zijn gezichtsorgaan had willen gebruiken voor kwade zinnelijke lust, nu zijn verdiende loon kreeg door niets meer te kunnen zien.⁷¹⁶

Freud schreef het volgende:

Den sexuellen wie den Ichtrieben stehen im Allgemeinen die nämlichen Organe und Organsysteme zur Verfügung. Die sexuelle Lust ist nicht bloß an die Funktion der Genitalien geknüpft; der Mund dient dem Küssen ebensowohl wie dem Essen und der sprachlichen Mitteilung, die Augen nehmen nicht nur die für die Lebenserhaltung wichtigen Veränderungen der Außenwelt wahr,

sondern auch die Eigenschaften der Objekte, durch welche diese zu Objekten der Liebeswahl erhoben werden, ihre 'Reize'.⁷¹⁷

Het valt niet mee om twee meesters tegelijk te dienen en zo kan het gebeuren dat als één van de partiële driften die gebruikmaakt van het kijken, de kijklust, erg sterk is, de Ik-drift daarop reageert met verdringing waardoor het gewone kijken verstoord raakt. Freud vroeg zich in het artikel af of de in het dagelijks leven geproduceerde onderdrukking van seksuele partiële driften op zich volstaat om de functionele stoornissen van organen te veroorzaken, óf dat er sprake moet zijn van specifieke constitutionele voorwaarden, die organen dwingen om hun erogene rol te overdrijven en daardoor de verdringing van de driften uitlokken.⁷¹⁸ Dit zou dan de lichamelijke component zijn van de dispositie voor psychogene en neurotische aandoeningen.

Dit fragment is van belang in verband met Abraham. Abraham heeft herhaaldelijk een constitutioneel bepaalde, versterkte drifthuishouding als medeoorzaak van de neurotische aandoeningen aangewezen, maar hij benaderde het thema anders dan Freud.⁷¹⁹ Waar Freud vooral een discussiepunt en vraag naar voren bracht, was Abraham geneigd om te stellen dat er bij neuroses sprake was van overactieve driften. Daarmee werd deze drifthuishouding opeens als een afwijking bestempeld. Iets wat uit Freuds werk, door zijn omzichtige formulering, juist niet naar voren kwam. Het valt telkens weer op dat Abraham, als een dokter van zijn tijd, de wereld indeelde in gezond en ziek.

Op 3 maart 1913 schreef Abraham Freud in een ander verband over het kijken.⁷²⁰ Hij had nu al een aantal keren meegemaakt dat patiënten niet in staat waren hun ouders te beschrijven. De patiënt was niet bij machte om zich de precieze gelaatstrekken van zijn ouders voor de geest te halen, terwijl hij dat bij andere familieleden en bekenden heel goed kon. Er was dus sprake van verdringing van de kijklust speciaal in verband met de ouders. Deze observatie van Abraham is later belangrijk geworden als psychoanalytisch diagnostisch instrument. Het niet kunnen beschrijven van beide ouders of één van de ouders werd gezien als teken van een problematische relatie tot deze ouder. Het betekent dat men niet naar de ouder durft te kijken. Freud reageerde met het verzoek of Abraham zijn waardevolle observatie niet voor het tijdschrift kon uitwerken.⁷²¹ Abraham maakte er uiteindelijk een uitgebreid artikel van: 'Über Einschränkungen und Umwandlungen der Schaulust bei den Psychoneurotikern nebst Bemerkungen über analoge Erscheinungen in der Völkerpsychologie'.⁷²² Hij gaf ook een lezing over het onderwerp op het congres in München.

Freud was razend enthousiast over het artikel:

Lieber Freund

Gestern habe ich Ihre Arbeit fürs Jahrbuch gelesen und darf mich nicht zu-

rückhalten, Ihnen dazu zu gratulieren. Ich meine, es ist der beste klinische Beitrag, der je in den 5 Bänden gestanden ist, unerreicht an Sicherheit, Korrektheit, Vielseitigkeit und Interesse. Vivant sequentes!⁷²³

De Eerste Wereldoorlog

Geen van de toenmalige psychoanalytici lijkt begin 1914 enig vermoeden te hebben gehad wat hen te wachten stond. In de brieven was niets te bespeuren van ongerustheid over de politieke situatie.

Voor Abraham waren het hoogtijdagen in zijn psychoanalytische carrière en in zijn contact met Freud. Al zijn aandacht ging daarheen. Nadat Jung zich eind 1913 had teruggetrokken als hoofdredacteur van het *Jahrbuch für Psychoanalyse* vroeg Freud Abraham, zoals eerder vermeld, deze taak over te nemen.⁷²⁴ Abraham deed dat graag.⁷²⁵ Freud bezocht Abraham in Berlijn op 25 december 1913 en was 's middags te gast bij hem thuis. Begin 1914 stuurde Abraham Freud een foto van zichzelf. Freud liet die inlijsten en zette hem in de plaats van Jungs portret.⁷²⁶ Hun correspondentie ging veel over het *Jahrbuch*. Freud stuurde zijn verhandeling 'Zur Einführung des Narzißmus'. Hij was er onzeker over en duidelijk opgelucht door Abrahams enthousiaste reactie.⁷²⁷ Hij schreef geroerd te zijn door het feit dat Abraham zijn verhandeling over het narcisme in het *Jahrbuch* wilde opnemen en dat ze daardoor nog inniger verbonden werden.⁷²⁸ Alsof Abraham in zijn nieuwe rol van hoofdredacteur voor Freud opeens iemand was geworden wiens oordeel met spanning werd afgewacht en met opluchting werd aangenomen als het gunstig uitviel. Dat Freud zich zo vergist had in Jung en Abraham zo gelijk had gehad lijkt ook een verandering in hun relatie teweeg te hebben gebracht alsof Freud zich nu aan Abraham toevertrouwde. Twee dagen nadat Freud te horen had gekregen dat Jung zich had teruggetrokken als voorzitter, vroeg hij Abraham om in te stemmen met zijn voorstel Abraham de leiding van het komende congres in Dresden toe te vertrouwen. Hij drong er tevens op aan dat Abraham met zijn gezin de zomervakantie door zou brengen in de buurt van Freuds zomerverblijf.⁷²⁹ Door het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog zou het congres in Dresden uiteindelijk niet doorgaan.

Op 7 mei schreef Freud aan Abraham: 'Sie sind jetzt unser Präsident. Wir haben den Verein in der Hand und wollen ihn nicht sobald auslassen.'⁷³⁰

In enkele maanden tijd had Freud alle functies die Jung in de psychoanalytische vereniging vervulde naar Abraham overgeheveld. Om Abraham tot voorzitter te maken had Freud toestemming gevraagd aan alle voorzitters van de verenigingen van de IPA. Ze hadden allen ingestemd. Abraham reageerde desondanks terughoudend op het aanbod. Hij had een interim-voorzitterschap geaccepteerd, maar over een definitief voorzitterschap van de IPA had hij lang nagedacht en met Sachs overlegd. Hij wilde liever dat Freud die functie zelf op zich nam zonder belast te worden met de dagelijkse besloemingen. Het zou een erevoorzitterschap worden. De directe werkzaamheden van de voorzitter zouden dan door Abraham, of wie dan te zijner tijd gekozen zou worden, uitgevoerd kunnen worden. Freud antwoordde dat het zijn persoonlijke wens was dat Abraham met zijn energie, correctheid en plichtsbetrachting de definitieve voorzitter zou worden, maar hij wilde de beslissing overlaten aan het comité dat voor het congres in Dresden bijeen zou komen.⁷³¹

Theodor Reik in analyse bij Abraham

De Abrahams waren zeer gastvrij. Onder de bezoekers waren veel collega-analytici. Hilda Abraham was het meest gesteld op Theodor Reik, die erg aan haar vader hing. Freud had Reik aanbevolen om naar Abraham te gaan.⁷³²

Theodor Reik (1888-1969) werd in Wenen geboren. Hij was de zoon van een joodse bankinspecteur. Hij studeerde filosofie en promoveerde in 1912 op de psychogenese van Flauberts *De verzoeking van de heilige Antonius*. Dit gold als de eerste psychoanalytische promotie. Reik werd in 1911 lid van de Weense psychoanalytische vereniging.⁷³³ Hij wilde na zijn studie filosofie geneeskunde gaan studeren maar Freud raadde hem aan zich op de psychoanalyse te richten.

Reik was zeer getalenteerd. Hij was een creatief denker en schrijver die erg goed op de hoogte was van de literatuur. Freud had grote waardering voor hem. Reik was echter ook erg neurotisch en zat zichzelf voortdurend in de weg. Het was niet voor niets dat zijn latere hoofdwerk *Masochism in Modern Man* zou heten.⁷³⁴ In februari 1914 ging hij naar Berlijn en Freud schreef Abraham dat het mooi zou zijn als deze iets voor Reik zou kunnen doen, die tot niets kwam in Wenen.⁷³⁵ Reik had in Wenen geen vast inkomen en was erg arm.

Er was in deze beginperiode een grote solidariteit en behulpzaamheid bij de psychoanalytici onderling. Freud kon heel genereus en zorgzaam zijn.⁷³⁶ Hij onderhield niet alleen een groot aantal familieleden maar hielp ook collega's als dat nodig was.⁷³⁷ Abraham hielp ook waar hij kon. Hij probeerde Reik aan een baan in Berlijn te helpen. Dat lukte niet, maar hij kon hem wel wat werk bij twee kranten- en tijdschriftenuitgeverijen bezorgen. Reik vond er zelf nog wat bij en ging als een razende aan de slag om artikelen te schrijven.⁷³⁸

Op 6 juli 1914 ging Reik (gratis) bij Abraham in analyse omdat hij zwaar depressief was.⁷³⁹ Abraham en Freud overlegden in hun brieven hoe met hem om te gaan. Reik was zo arm dat hij soms zelfs honger leed. Tegelijkertijd was hij er zo toe geneigd zichzelf te kwellen dat hij geen geld wilde aannemen. Hij zou op 31 juli 1914 ook nog trouwen met een vrouw die zelf vrijwel niets bezat. Dat zou armoede voor twee betekenen. Abraham had hem eindelijk zover gekregen dat hij wat geld aannam maar hij vroeg ook aan Freud te helpen omdat Reik zo overgevoelig was ten aanzien van Abraham nu hij bij hem in analyse was. Freud stuurde meteen tweehonderd mark. Reik bleef in analyse bij Abraham tot hij in 1915 vanwege de oorlog in dienst moest. Reik vond Abraham een scherpzinnig observator met een zeldzaam invoelingsvermogen. Hij beschreef zijn analyticus later als volgt:

Abraham war auch als Arzt von ungewöhnlicher Gleichmäßigkeit. Er gehörte nicht zu jenen Ärzten, welche über die Unzulänglichkeit ihrer Wissenschaft durch allzu selbstsicheres Auftreten hinwegtäuschen; zu sehr hatte er erkannt, wie weit die Medizin noch von einer idealen Therapie entfernt ist. Aber das Gefühl ruhiger Sicherheit, das er zeigte, teilte sich allmählich seinen Kranken mit. Gleich weit von Überschätzung wie Unterschätzung der Wirksamkeit der analytischen Therapie entfernt, konnte er in ihnen die Überzeugung erwecken, daß sie in bester Obhut seien und daß sie seiner unbedingten Ehrlichkeit vertrauen durften. Er sprach selten, aber sein Schweigen war beredt und in besonderer Art drängend und aufmunternd; seine Stimme klang in ihrem dunklen Timbre ruhig und beruhigend. Kühl und auf Distanz bedacht; wenn es galt doch menschlich nahe, war er des Vertrauens seiner Schüler und Patienten sicher (...). In der Analyse sowie im privaten Gespräch brach bei ihm gelegentlich ein Stück eigenartig trockenen Humors durch, das seinen Schriften ferngeblieben war.⁷⁴⁰

De Eerste Wereldoorlog

De discussie wie nu de Eerste Wereldoorlog heeft veroorzaakt is nu, na bijna honderd jaar, nog steeds niet verstomd. Waar de historici het wel over eens werden, was dat Duitsland zelf, halverwege 1914 geen risico liep door een andere grootmacht te worden aangevallen.⁷⁴¹

Op 28 juni 1914 werd de troonopvolger van de Oostenrijkse dubbelmonarchie, Franz Ferdinand, in Sarajevo vermoord door Servische nationalist.⁷⁴² De Servische regering stond niet achter de aanslag maar was ervan op de hoogte geweest.

Oostenrijk besloot tot drastische maatregelen tegen Servië, dat met zijn ambities de dubbelmonarchie in gevaar bracht. Een strafexpeditie tegen Servië zou

echter tot een conflict met diens bondgenoot en beschermer Rusland leiden. De beslissing wat te doen lag daarmee uiteindelijk in Berlijn, Oostenrijks bondgenoot. Zonder de steun van het Duitse Rijk zou Oostenrijk niet kunnen handelen.

In Berlijn had men aanvankelijk gearzeld, maar op 6 juli besloot men dan uiteindelijk toch om Oostenrijk volledig te steunen bij het aanpakken van Servië en alle daaruit volgende consequenties. Deze zogenaamde ‘blanco cheque’ verergerde de crisis. Oostenrijk aarzelde net zo goed of het wel moest ingrijpen, maar wilde nu op haar beurt bondgenoot Duitsland niet ontgoochelen.⁷⁴³

Gezien zijn wordingsgeschiedenis had de oorlog een Oost-Europees conflict met Duitsland en Oostenrijk aan de ene kant en Servië en Rusland aan de andere kant moeten zijn. Daar berustte ook de blanco cheque op.⁷⁴⁴ De Duitse generale staf had echter een krijgsplan dat onafhankelijk van waar de crisis uitbrak voorzag in een bliksemoorlog tegen Frankrijk (Ruslands bondgenoot) met een daaraan voorafgaande opmars door het neutrale België.

Het was het zogenaamde Von Schlieffen-plan. Het zou een snelle overwinning op Frankrijk moeten bewerkstelligen voordat Rusland de tijd had om te mobiliseren. Het was een plan dat Engeland meteen in het vijandelijke kamp zette. Op 23 juli 1914 stuurde Oostenrijk een 48-uurs-ultimatum aan Servië. Hoewel Servië op het grootste deel van de eisen inging verbrak Oostenrijk op 25 juli, de dag dat het ultimatum afliep alle diplomatieke betrekkingen met Servië en begon met de mobilisering. Alle koortsachtige onderhandelingen, waarbij Engeland een bemiddelende rol speelde, ten spijt, verklaarde Oostenrijk-Hongarije Servië op 28 juli 1914 de oorlog.⁷⁴⁵

Rusland reageerde meteen met een mobilisatie. De Duitsers reageerden met het in werking stellen van het Schlieffen-plan. Troepenverplaatsingen naar het westen en niet naar het oosten. Op 1 augustus arriveerde een telegram van de Duitse ambassadeur in Londen dat Engeland zou instaan voor de Franse neutraliteit als Duitsland zich in het westen defensief zou opstellen.⁷⁴⁶ In een spoedconferentie verklaarde de Duitse keizer dat er dan niet naar het westen maar naar het oosten opgerukt zou worden. De keizer was, ondanks zijn vaak krijgsvanstig vertoon helemaal geen voorstander van oorlog. Dit stuitte op wanhopig verzet van Moltke, de chef van de generale staf. Hij kon aan de troepenbewegingen in het westen niets meer veranderen. Als hij dat zou doen dan zou er in het oosten een ongeorganiseerde troep soldaten oprukken en was de oorlog daar al bij voorbaat verloren. De generale staf had verzuimd de voorgaande jaren ook een aanvalsplan voor het oostfront op te stellen. Een kardinale fout.

Het Schlieffen-plan mislukte volledig. De keizer had de soldaten beloofd dat ze thuis zouden zijn voor de herfstbladeren zouden vallen. Begin augustus trok het Duitse leger door België en drie weken later vormden ze een bedreiging voor Parijs. De Franse regering vluchtte naar Bordeaux. De Russen vielen echter veel

eerder aan dan verwacht, waardoor een deel van het leger naar het oosten moest. Vervolgens liep aan het westelijk-front het Duitse leger in september vast bij de Marne. Ze werden tegengehouden door de Fransen en de Britten. Het front bevroor van Vlaanderen tot Zwitserland. De jarenlange verschrikkingen in de loopgraven die daarop volgden werden ijzingwekkend beschreven door Remarque in zijn boek *Im Westen nichts Neues*. Over de verschrikkingen aan het westfront zijn boekenkasten volgeschreven, over het oostfront merkwaardig genoeg vrijwel niets. Winston Churchill publiceerde in 1931 *The Unknown War, the Eastern Front*, waarin hij schreef dat in de wetenschappelijke studies over de Eerste Wereldoorlog, het oostfront vooral de onbekende oorlog is gebleven. Dit is sindsdien, op een enkele uitzondering na zo gebleven. Abraham had met het oostfront te maken. Hij zou als arts in het oosten gestationeerd worden.

Het Schlieffen-plan voorzag in een snelle afrekening met Frankrijk waarna de aandacht op het oosten gericht zou kunnen worden, uitgaande van de gedachte dat de Russische legers niet in staat zouden zijn snel te mobiliseren. De realiteit pakte heel anders uit. Rusland rukte weliswaar ongeorganiseerd, maar razendsnel op. De Russen boekten successen in Pruisen, dat met een beperkt leger verdedigd werd omdat de meeste mankracht zich in het westen bevond. De kozakken hanteerden de tactiek van de verschroeiide aarde: ze plunderden in Pruisen, brandden de dorpen plat en namen krijgsgevangenen mee naar het oosten. Op dat moment werd besloten de legerleiding te vervangen. Het pensioen van Von Hindenburg werd ingetrokken en hij werd samen met Ludendorff met de leiding belast. Door een uitgekende tactiek van grote beweeglijkheid behaalden de Duitse troepen vervolgens grote successen.⁷⁴⁷

Hindenburg was de enige van de acht legeraanvoerders van het Duitse leger die grote successen behaalde. Na de beroemde slag bij Tannenburg, eind augustus 1914, waarbij de Russen verpletterend werden verslagen en 95.000 Russische soldaten krijgsgevangen werden genomen, was hij van de ene op de andere dag de beroemdste man van Duitsland.

De spanning tussen de Europese grote mogendheden liep voor 1914 al jarenlang op, net als de bewapening. Toch leken in Duitsland maar weinigen te beseffen dat er een oorlog zou kunnen uitbreken. Schmitz ondernam nog rustig een reis door Rusland om op de terugweg opeens in de troepenbewegingen te belanden.

Abraham ging zo op in zijn werk en zijn nieuwe centrale positie in de psychoanalytische wereld dat een mogelijke oorlog totaal niet bij hem opgekomen lijkt te zijn. Pas in juli 1914 komt er in de briefwisseling tussen Freud en Abraham ongerustheid over de politieke situatie naar voren.

Abraham maakte, vlak voor de oorlog uitbrak, uitgebreide en gedetailleerde plannen voor de zomer.⁷⁴⁸ Hedwig zou met de kinderen op 5 juli naar Arendsee

in Mecklenburg gaan. Abraham zou zich op 26 juli daar bij hen voegen om dan 2 augustus (later werd dat 3 augustus) met het hele gezin naar zijn ouders in Bremen te gaan. Daar zouden ze vier dagen blijven, vervolgens de kinderen naar Berlijn brengen naar een oppas waarna hij met Hedwig naar Tirol zou reizen om daar de rest van de vakantie tot eind augustus door te brengen. Ze zouden gaan wandelen in de Dolomieten en hun intrek nemen in een hotel in de buurt van Freuds zomerverblijf. Wat er in werkelijkheid gebeurde heeft Hilda beschreven in een brief aan Jones in de jaren vijftig.⁷⁴⁹

In juli was Hedwig samen met de kinderen, die het heerlijk vonden aan het strand, aan de Baltische kust. Abraham was in Berlijn gebleven. Hij stuurde de kinderen een lang epistel vol tekeningen, rijmpjes en raadsels over hun speelgoed en schooltassen die er zo naar verlangden met hen herenigd te worden.⁷⁵⁰ Eind juli voegde Abraham, zoals gepland zich bij hen. Toen brak de oorlog uit.

Hilda schreef Jones dat Abraham aanvankelijk weigerde te geloven dat de oorlog was uitgebroken waardoor ze aan de Baltische kust bleven steken en een oncomfortabele nacht hadden. Hilda gaf in haar brief geen nadere bijzonderheden. Maar uit de brieven van Abraham aan Freud van 29 en 31 juli 1914 blijkt dat Abraham heel goed wist dat de oorlog was uitgebroken. Op 29 juli vroeg hij zich af of de reis naar de Dolomieten en het congres in Dresden in september wel konden doorgaan. Hij verkeerde echter in de veronderstelling dat het geen grootschalige oorlog zou worden. Op dat moment was alleen Oostenrijk ten strijde getrokken. Abraham vergiste zich daarin helaas deernisvol, wat hem in de volgende brief van 31 juli al duidelijk was geworden. Hij wilde binnen twee dagen uit Ostseebad Brunshaupten vertrekken, maar hij was te laat, de mobilisering was toen al begonnen. Op 29 juli waren de meeste toeristen al weg. Abraham had te lang gewacht. Reizen tijdens de mobilisering was nauwelijks meer mogelijk.

Hilda schreef Jones dat ze in het algemeen vond dat Abrahams optimisme zijn oordeelsvermogen niet aantastte. Blijkbaar vond ze dat in dit geval wel. Abrahams reactie is wel te begrijpen. Hij speelde nog maar sinds kort een belangrijke rol in de psychoanalytische wereld. Hij was voorzitter van de IPA. Hij had net het komende congres in Dresden georganiseerd. Hij was eindredacteur van het *Jahrbuch* geworden. Zijn contact met Freud was nog nooit zo goed geweest en zou ook nooit meer zo goed worden. Freud had hem geschreven: 'Mein ganzes Leben über bin ich auf der Suche nach Freunden, die mich nicht ausbeuten und dann verraten, und hoffentlich habe ich sie jetzt, nicht mehr weit vom natürlichen Ende desselben, gefunden.'⁷⁵¹ Abraham zou ook voor het eerst een deel van zijn vakantie in de buurt van Freud doorbrengen zoals Ferenczi dat al zo vaak had gedaan, toen dat alles in één klap werd weggevaagd.

Een grote omslag

Binnen enkele dagen was het leven van velen ontwricht geraakt

Duitsland was op twee fronten in oorlog. Abraham bevond zich met Hedwig en de kinderen begin augustus 1914 opeens, midden in wat een vakantie had moeten zijn, terug in Berlijn waar al veel van de jongere mannen uit verdwenen waren. Hij moest zich als reservist beschikbaar houden voor dienst in het militaire hospitaal. Om meer financiële zekerheid te hebben begon hij weer wat patiënten te ontvangen. Hij leefde van krant naar krant en volgde met angstige spanning de berichten over de oorlog.⁷⁵² Eitingon had zich als vrijwilliger gemeld bij de Oostenrijkse landmacht gemeld en was vertrokken.⁷⁵³

Het briefverkeer ondervond veel hindernissen. Door de mobilisatie was de post vertraagd en kwamen brieven niet altijd aan. Op 14 augustus 1914 schreef Abraham aan Freud, dat hij van niemand iets vernam. Wat was er van Rank, Sachs en Ferenczi geworden? Hijzelf was wat positiever gestemd door de eerste successen van de oorlog.⁷⁵⁴ Op 25 augustus antwoordde Freud dat hij blij was eindelijk een levensteken van Abraham te ontvangen. Hij had ook uit zijn vakantieverblijf terug moeten keren en was in Wenen. Zijn drie zoons waren in het leger, Anna was blijven steken in Engeland, waar ze onder andere Jones bezocht.⁷⁵⁵ Rank en Sachs verbleven in Wenen. Rank was Freuds bibliotheek aan het catalogiseren en Ferenczi was opgeroepen en wachtte op bericht over zijn standplaats.⁷⁵⁶ Abraham reageerde opgelucht, hij had weer contact met zijn getrouwen. Er waren verschillende brieven verloren gegaan.⁷⁵⁷

In het restaurant van de Grunewald-Rennbahn bij Berlijn was een tijdelijk militair hospitaal opgezet. Dit werd Abrahams eerste standplaats. Hilda en Gerd vonden zijn uniform prachtig, en dat er op straat door soldaten voor hem gesalueerd werd vonden ze helemaal geweldig. In zijn brief van 28 augustus aan Freud was Abraham bijna jubelend over de Duitse successen in de oorlog na alle onzekerheid daarover van de afgelopen maand.⁷⁵⁸ De opmars van de Duitse troepen aan het

westelijk front verliep in de eerste weken van de oorlog voorspoedig, maar kort daarna liepen de troepen volledig vast.⁷⁵⁹

Het werk in het militaire hospitaal was vaak erg zwaar. Zo beschreef Abraham een dag waarop een gewondentransport aankwam. Hij moest om halfvijf opstaan, naar Grunewald reizen, daar achter elkaar doorwerken tot 14.00 uur, vervolgens nog een aantal uren patiënten in zijn eigen praktijk thuis, en dat dag in dag uit.⁷⁶⁰

Uit de brieven van Abraham aan Freud wordt duidelijk dat hij chirurgisch werk moest doen, maar het is niet duidelijk wat precies. Hij zal waarschijnlijk hebben moeten verbinden en mogelijk assisteren bij chirurgische ingrepen.⁷⁶¹ In een ziekenhuis dat ver van het front lag, zoals bij het Berlijnse lazaret het geval was, werden soldaten verpleegd, die elders al verschillende behandelingen hadden ondergaan.⁷⁶²

Aan het begin van de oorlog was de grensovergang tussen Oostenrijk en Duitsland nog open en in september 1914 bezocht Freud zijn dochter, schoonzoon en kleinzoon Ernst in Hamburg en ging zowel op de heenweg als op de terugweg langs bij Abraham in Berlijn.⁷⁶³ Ze beseften niet dat het voor vele jaren de laatste keer zou zijn dat ze elkaar zagen. Freud schreef later dat hij iedere keer met genoegen aan deze dagen bij Abraham en zijn gezin terugdacht.⁷⁶⁴ Freud toonde toen nog steeds grote interesse in en enthousiasme voor de oorlog. Falzeder heeft Freuds ambivalente houding ten opzicht van de Eerste Wereldoorlog en zijn bij tijden grote bewondering voor Duitsland uitgebreid beschreven in zijn inleiding bij de correspondentie tussen Freud en Ferenczi.⁷⁶⁵

De Berlijnse psychoanalytische vereniging was zeer gekrompen en functioneerde nauwelijks meer. Abraham had nog maar één categorie patiënten in zijn eigen praktijk: ongetrouwde mannelijke patiënten met een geërfd vermogen. Hij had het druk met de 50 patiënten die hij in het militaire hospitaal onder zijn hoede had en het stemde hem tevreden dat hij ze kon helpen.⁷⁶⁶ In december kreeg hij een zware griep en bleef daarna lang hoesten maar de brieven bleven monter.

Freud zat in een totaal andere situatie dan Abraham. Ook zijn praktijk was erg teruggelopen maar hij was te oud om nog als arts het leger in te moeten en in de extra tijd die hij plotseling tot zijn beschikking had werd hij ongelooflijk productief. Freud heeft in de Eerste Wereldoorlog een indrukwekkende reeks artikelen geschreven. Zijn stemming werd echter steeds somberder. Hij had veel zorgen over zijn drie zoons in het leger en hij had behoefte aan de steun en opmontering van Abraham. Op 21 december 1914 schreef hij hem:

Lieber Freund,

Ich möchte das Paradoxon wagen, daß Ihre Briefe immer erfreulich sind, auch wenn Sie Unerfreuliches wie Ihr letzter mitteilen. Hoffentlich sind Sie wieder

voll erholt, wie auch die Kranken in meinem Hause.

Sie haben recht, ich brauche jemand, der mir Mut zuspricht. Ich habe wenig übrig. An Ihrem Brief schätze ich alle die Eigenschaften, durch die unsere Verbündeten uns imponieren, und überdies Ihre persönlichen, Ihr Coraggio Casimiro! Mich graust es manchmal vor der Mahlzeit. Wenn Sie es wirklich machen können, mich zu besuchen, werden Sie sich ein großes Verdienst um meine Verfassung erwerben, und dann wird sich auch alles leicht besprechen lassen.⁷⁶⁷

Het lukte Abraham uiteindelijk niet om te komen. Eerst werd Hedwig ziek en kreeg angina en roodvonkachtige verschijnselen en vervolgens moest Abraham naar Bremen om zijn ouders terzijde te staan. Zijn 76-jarige tante, de zuster van zijn vader, die bij zijn ouders inwoonde had in de zomer een hersenbloeding gehad en was totaal hulpbehoevend en psychisch gestoord geworden.⁷⁶⁸ Er moest een familieberaad komen wat met haar te doen. Abrahams oudste broer woonde nog steeds bij zijn ouders in huis, maar blijkbaar was hij niet de aangewezen persoon om mee te overleggen en moest Abraham komen.

Freud schreef eind 1914 dat hij onmacht en armoede altijd het meest had gehaat en dat beide er aan leken te komen.⁷⁶⁹ Hij zou meer dan gelijk krijgen.

De briefwisseling verliep begin 1915 haperend, hun brieven deden er soms wel twee weken over of kwamen helemaal niet aan.⁷⁷⁰ Zowel Abraham als Freud waren dan meteen ongerust. Freuds stemming verbeterde in januari 1915. Hij stelde zich nu voor dat de oorlogssituatie een lange poolnacht was waarbij het een kwestie was van wachten tot de zon weer opkwam.⁷⁷¹ In maart 1915 werd Abraham overgeplaatst naar het militair hospitaal in Allenstein. Allenstein lag tot het einde van de Tweede Wereldoorlog in Oost-Pruisen, niet ver van de toenmalige Duits-Russische grens. Na de Tweede Wereldoorlog werd het Pools.⁷⁷² Hilda schreef er in haar biografie optimistisch over, dat het in een prachtige omgeving lag met mooie meren en bossen, ideaal voor een wandelaar en natuurliefhebber zoals haar vader. Bovendien was er minder voedselschaarste dan in Berlijn door de agrarische omgeving.⁷⁷³ Allenstein had echter ook een hard klimaat met bitterkoude winters en Hedwig en de kinderen bleven achter in Berlijn.

Begin 1915 gingen de Duitsers in het Oosten tot de aanval over. Midden maart lag het front volledig op vijandelijk gebied. De grote opmars over het hele oostelijk front begon op 27 april 1915. Het directe doel was om Pruisen te vrijwaren van verdere vijandelijke aanvallen zoals in 1914. Terwijl de Duitse en Oostenrijkse troepen oprukten hanteerden de Russen de techniek van de verschroeide aarde. De verloren gebieden werden vernietigd en ontdaan van mensen.⁷⁷⁴

In de herfst van 1915 werd het oprukken van de Duitse troepen tot een halt gebracht. Er was op dat moment 160.000 vierkante kilometer veroverd.⁷⁷⁵ Dat was ge-

paard gegaan met grote verliezen van manschappen, minder groot dan in het westen, maar toch zeer omvangrijk.⁷⁷⁶ De Duitsers werden geconfronteerd met een immens, voor hen totaal onbekend gebied, dat vooral uit oneindige vlaktes leek te bestaan, desolaat door de verwoestingen van de Russen.⁷⁷⁷ Het werd Ober-Ost genoemd.⁷⁷⁸ Duitsland strekte zich in 1914 aan de Oostzee veel verder naar het oosten uit dan heden ten dage. Het grensde direct aan Rusland. Het gehele tegenwoordige Polen, Estland, Letland en Litouwen was destijds allemaal Russisch. De veroveringen van 1915 betroffen vooral het huidige Polen, Litouwen en een flink stuk van Letland.

Toen Abraham in maart 1915 in Allenstein aankwam, lag de stad betrekkelijk dicht bij het oostfront. Enkele maanden later was het front zover naar het oosten opgeschoven dat Allenstein er 350 kilometer vandaan was komen te liggen. De beginperiode in Allenstein was voor Abraham een kort rustpunt in de lange overbelaste oorlogsjaren. Hij had zelfs tijd om uitgebreid in te gaan op Freuds theorie over de melancholie en om te werken aan zijn eigen artikel over de orale fase.⁷⁷⁹

De eerste week van mei kwam Hedwig op bezoek. Ze hadden een heerlijke week samen ook al had Abraham het inmiddels een stuk drukker gekregen in de kliniek. Maar Hedwig was nog maar net terug in Berlijn of de vijfjarige Gerd werd ernstig ziek. Hij had een zware difterie en Abraham was een en al bezorgdheid en belde indien mogelijk dagelijks naar Berlijn.⁷⁸⁰ Difterie was begin twintigste eeuw erg gevaarlijk en kon dodelijk aflopen. Hilda herinnerde zich nog levendig hoe haar broertje rilde toen hij Hilda met zijn moeder naar school bracht. Ze beseften toen nog niet dat hij zo ziek was. Haar moeders zuster, tante Else, kwam haar die dag van school halen. Hilda herinnerde zich ook hoe ze bij Gerd bleef en hem verzorgde tot de diagnose was gesteld. De vier weken quarantaine, die daarop volgden, waren verschrikkelijk en de negenjarige Hilda voelde zich dodelijk eenzaam.

De quarantaine gold voor Gerd en voor Hedwig. Hilda mocht alleen vanuit de verte naar haar moeder zwaaien. Ze schreef hoe moeilijk het was:

Die vier Wochen Quarantäne waren anstrengend, wenn ich auch gelegentlich von einem sich erbarmenden Angehörigen oder unserer Haushälterin auf einen Spaziergang mitgenommen wurde. Ich erinnere mich, daß mir lediglich erlaubt wurde, meiner Mutter zuzuwinken, und gerade beim Rückblick von heute aus scheint mir das eine Zeit schrecklicher Einsamkeit und Isolierung gewesen zu sein.⁷⁸¹

Toen de quarantaine voorbij was had Gerd nog vrij ernstige nawerkingen, problemen met zijn nieren en verlamingsverschijnselen bij de keelholte.⁷⁸²

De hele maand mei 1915, waarin de kleine Gerd zo levensgevaarlijk ziek was, schreef Abraham geen woord aan Freud. Dat is gedeeltelijk te verklaren doordat

hij naast alle zorgen om Gerd verschrikkelijk hard moest werken. Het offensief in het oosten was aan de gang sedert 27 april, er vielen veel gewonden en Abraham was bijna dag en nacht in touw. Misschien was het ook tekenend voor Abraham. Toen Freud eind 1914 'de moed verloor' had hij Abraham nodig om hem op te monteren, maar toen Abraham een hele zware periode doormaakte schreef hij Freud pas nadat het gevaar was geweken een brief vol grappige en opmerkelijke anekdotes over Gerd. De ernstige crisis van zijn zoon werd niet meer dan aangestipt. Waakte hij ervoor Freud teveel te belasten? Zoals Abraham dat ook zo sterk met zijn moeder kon hebben? Het contrast met Ferenczi is bijna opzienbarend te noemen. Ferenczi stortte zijn hart voortdurend bij Freud uit, deelde al zijn liefdesperikelen aan hem mee en liet ieder ziekteverschijnsel, dat hij bij zichzelf waarnam, in hun correspondentie uitvoerig de revue passeren.⁷⁸³

Abraham schreef Freud over Gerd:

Am Tage nach ihrer Ankunft waren die Geschwister meiner Frau zu Tisch erschienen.⁷⁸⁴ Während der Mahlzeit meldet sich der Knirps zum Wort: 'Mama, wie du in Allenstein warst, habe ich immer einen Traum gehabt.' ('Traum' nennen beide Kinder ihre Wachträumereien). Arglos fragte meine Frau ihn, was er geträumt habe. Antwort: 'Ich dachte mir immer, wenn die Mama vom Papa zurückkommt, ob dann wohl bald ein kleines Kind in ihr wächst.'⁷⁸⁵

Abraham vond hem een steunpilaar van de psychoanalyse met zijn uitlatingen. Gerd was wel voorgelicht over zwangerschap en geboorte maar niet over het verwekken. Abraham dacht dat Gerd zelf aan het combineren was geslagen. Hij had Freud al eerder geschreven over Gerds jaloezie en zijn behoefte om zijn moeder voor zich alleen te hebben. Gerd was buiten zichzelf van geluk toen hij twee dagen naast zijn moeder in het bed van zijn vader mocht slapen omdat zijn kamertje gedesinfecteerd moest worden na de quarantaine. 'Vindt papa dat wel goed en mag ik dan ook mijn zakdoek onder zijn hoofdkussen leggen?' Het meest intrigeerde hem de po in het nachtkastje en hij werd 's nachts vele malen wakker om hem te gebruiken.⁷⁸⁶

Abraham schreef in zijn brieven aan Freud met geen woord over alle gruwelijkheden die hij te zien moet hebben gekregen. De soldaten kwamen niet alleen gewond maar vaak ook verminkt terug. Door de slechte hygiënische omstandigheden in Ober Ost werden ook veel soldaten ziek.⁷⁸⁷ De Duitsers beschouwden de oostelijke gebieden die ze veroverd hadden vooral als vies. Er werden enorme schoonmaakacties gehouden, waarbij ze de inwoners dwongen om schoon te maken.⁷⁸⁸ De Duitsers schreven alle parasieten en luizen waardoor ze geteisterd werden, toe aan de bevolking en het land, terwijl ieder leger in die tijd gebukt ging onder luizen en ander ongedierte. De inwoners van Ober-Ost leerden er gebruik

van te maken. Hun enige mogelijkheid zich tegen de vaak willekeurige en wrede behandeling van de Duitse soldaten te verweren was te roepen 'krank, krank'. Ze werden dan meteen met rust gelaten.⁷⁸⁹

Freuds antwoord op de lange brief die Abraham schreef na de ziekte van Gerd geeft stof tot nadenken. Hij schreef pas na een volle maand het volgende:

Lieber Freund,

Daß ich Ihnen so lange nicht geantwortet, hat keine einfache, sondern eine sehr zusammengesetzte Motivierung, um deren Auflösung ich mich nun bemühen will.⁷⁹⁰ Zu allererst war wohl ein Vorsatz da, Sie in Ihrem langen Schweigen, das mir schon Sorge gemacht hatte, nachzuahmen. Die Sorge war ja wirklich nicht grundlos, da die schwere Erkrankung Ihres Kleinen in diese Lücke fiel. Sodann kam die Wirkung unserer schönen Siege hinzu, die sich in gesteigerter Arbeitsfähigkeit äußerte, so daß ich heute schon in der 11. von den beabsichtigten 12 Abhandlungen stecke.⁷⁹¹

Hoe te begrijpen wat Freud hier schreef? Hij stelt dat hij misschien wel opzettelijk zolang heeft gewacht met terugschrijven om Abraham te evenaren die zo lang niets van zich had laten horen. Iets wat Freud niet ten onrechte zorgen baarde zoals bleek uit de brief van Abraham. Toch doet dit mogelijk opzettelijke lange wachten juist omdat Abraham heeft geschreven dat zijn kind doodziek was, vreemd aan. Freud vervolgde:

Durch das Intervall bin ich außer Ordnung gekommen und weiß nicht, was ich Ihnen bereits geschickt habe. Einiges was die Manuskriptstufe bereits überschritten hat, ist ja transportabel. Ganz ähnlich geht es mir mit dem umso viel näheren und gelegentlich in Wien auftauchenden Ferenczi. Unser Briefverkehr erfährt die sonderbarsten Unterbrechungen, und ich kann nicht zusammenhalten, was ich ihm zur Einsicht mitgeteilt habe. Ich glaube, ich beurteile die Situation als eine Wiederholung der anfänglichen, als ich produktiv und – einsam war. Alle meine Freunde und Helfer sind nun wirklich Soldaten geworden und mir wie entrückt. Selbst Rank, der in Wien geblieben ist, hat sich seit seiner Einrückung nicht sehen lassen. Er dient bei der Festungsartillerie, Sachs wird zum Train nach Linz gehen.

Freud voelde zich door iedereen verlaten, zoals voor 1907, toen hij nog geen groep getrouwen om zich heen had verzameld. Hij verdroeg het in het algemeen slecht als hij op antwoord op zijn brieven moest wachten. Breger heeft hierover geschreven in zijn boek *Freud, Darkness in the midst of vision*.⁷⁹² Freuds reactie op het uitblijven van een brief aan Abraham zou uitgelegd kunnen worden als een wat

egocentrische reactie van Freud terwijl Abraham zo in de zorgen zat. Het kan echter ook anders uitgelegd worden. Freud die mogelijk niet goed verdroeg dat hij zo buitengesloten werd, zelfs geen kort briefje van Abraham terwijl er zoiets ernstigs aan de hand was en er in oorlogstijd al snel grote ongerustheid was als iemand niets van zich liet horen. Dan was het eerder een reactie op het feit dat Abraham Freud in een crisissituatie niet in vertrouwen nam.

1915 en 1916 waren, naast de oorlog, ook in familieverband zware jaren voor Abraham. Eerst de ziekte van Gerd, daarnaast de dood van zijn twee tantes uit Bremen en de dood van zijn vader.⁷⁹³ Vervolgens kampte Hedwig maandenlang met gezondheidsproblemen.

In juni 1915 ontving Abraham alarmerende berichten over zijn vader en reisde spoorlags naar Bremen. Nathan Abraham was dat voorjaar zeer verzwakt, had zware zenuwpijnen in zijn linkerarm die samenhangen met zijn hart en een zware bronchitis. Bij Abrahams aankomst in Bremen was zijn vader weer enigszins aan het opkrabbelen. Abraham schreef in er 1924 in zijn boek *Versuch einer Entwicklungsgeschichte der Libido* het volgende over:

Ich hatte meinen Vater einige Monate vor seinem Tode zum letztenmal gesehen. Als Kriegsteilnehmer zu kurzem Urlaub in meiner Heimat weilend, fand ich ihn stark gealtert und sehr geschwächt; besonders prägte sich mir der Anblick des fast weiß gewordenen Kopf- und Barthaares ein, das während des Krankenlagers länger als sonst gewachsen war. Dieser letzte Besuch bei meinem Vater blieb in der Erinnerung besonders innig mit dem geschilderten Eindruck verknüpft.⁷⁹⁴

Op de terugweg ging Abraham langs Berlijn waar de kleine Gerd nog verre van hersteld was.⁷⁹⁵ Het eerste wat zijn zoontje tegen hem zei was: 'Papa, waar is je zwaard?' Abraham had het in de trein laten liggen en Hedwig moest naar het station om het op te halen. Volgens de reglementen mocht Abraham niet zonder zwaard over straat.⁷⁹⁶

Abraham moest, weer terug in Allenstein, voortdurend onvoorstelbaar hard werken, wel tien uur per dag. Daarnaast werd hij vaak 's nachts opgeroepen. Het was voor een psychiater niet eenvoudig om als chirurg te werken. De chirurgische specialisten bleven meestal slechts drie tot vier weken in het oosten en gingen dan naar het eervollere westfront. Er waren daardoor voortdurend wisselingen in de personele bezetting.⁷⁹⁷

Een vakantie in augustus, die hij kon doorbrengen met zijn gezin in Fürstenberg, een plaatsje in het bosrijke merengebied benoorden Berlijn deed hem weer enigszins op verhaal komen. Zijn pogingen om Freud die zomer nog te ontmoeten

ten, liepen op niets uit. Wel bezocht Freud Hedwig later dat jaar in Berlijn, samen met Van Emden.⁷⁹⁸ Hij was op weg naar zijn dochter in Hamburg.⁷⁹⁹

In november 1915 begon Abraham voorbereidingen te treffen voor een psychiatrische observatiekliniek. Het was de bedoeling dat hij daarna alleen nog psychiatrisch en psychotherapeutisch werkzaam zou zijn en hij hoopte op mogelijkheden voor psychoanalytische theorievorming.⁸⁰⁰ Over de oorlog was hij op dat moment zeer optimistisch:

Von Hause habe ich gute Nachrichten. Meine Frau erträgt die lange Trennung tapfer; auch all die Einschränkungen, die der Krieg mit sich bringt, sind nicht leicht zu ertragen. Das macht alles nichts. Im Prinzip ist der Feldzug längst gewonnen. Die andern wollen es nur noch nicht zugeben. Ähnlich wie es uns bei mancher schwierigen Behandlung geht. Auch diese Widerstände sind wir ja gewohnt, endlich weichen zu sehen.⁸⁰¹

Het was niet verwonderlijk dat Abraham er zo over dacht. Aan het oostfront waren enorme gebieden veroverd en was de opmars zeer succesvol geweest. Het roept echter wel de vraag op hoe het met de berichtgeving over de oorlog gesteld was, want aan het westfront stond Duitsland er helemaal niet goed voor en het lijkt wel alsof Abraham daar geen weet van had.

Het herstel van Abrahams vader duurde maar kort. In de herfst van 1915 kwamen dezelfde symptomen weer terug, gevolgd door wat herstel. Op 16 november was hij zo helder en levendig, dat het Abrahams moeder hoopvol stemde. De dag daarna kwam de omslag. Hij klaagde dat hij geen letter meer kon lezen, verloor snel zijn spraak, raakte buiten bewustzijn en stierf op 20 november.⁸⁰² Abraham reageerde opmerkelijk op zijn dood:

Gegen Ende des vorangegangenen Jahres (1915) war ich durch den Tod meines Vaters in Trauer versetzt worden; diese verlief unter Erscheinungen, die ich damals nicht auf einen Prozeß der Introjektion zurückzuführen vermochte. Die auffälligste Erscheinung war ein plötzliches starkes Ergrauen des Kopfhaares, dem nach einigen Monaten ein Wiederzunehmen des Haarfarbstoffes folgte.⁸⁰³

En hij beschreef ook zijn eerste reactie op Freuds *Trauer und Melancholie* in 1916:

Als im Jahre 1916 Freuds oft zitierter Aufsatz über *Trauer und Melancholie* erschien, bemerkte ich an mir eine sonst nicht erlebte Schwierigkeit, den Gedankengängen des Autors zu folgen. Ich verspürte die Neigung die 'Introjektion des Liebesobjekts' zu verwerfen, trat aber dieser Neigung selbst entgegen,

indem ich vermutete, die Entdeckung des Meisters auf diesem mich selbst so stark interessierenden Gebiet rufe vielleicht ein affektbedingtes 'Nein' bei mir hervor. Erst später erkannte ich, daß diesem nächstliegenden Motiv keine ausschlaggebende Bedeutung zukommen konnte.⁸⁰⁴

Abraham dacht hij Freuds denkbeelden over de introjectie niet kon aannemen omdat dit proces bij hemzelf plaatsvond na de dood van zijn vader.⁸⁰⁵

In de briefwisseling met Freud is niets terug te vinden over de dood van Abrahams vader, hoewel dat niet wil zeggen dat Freud er niet van wist. Er werd ook getelefoneerd in die tijd, al deed Freud dit zelden. Abraham had Freud wel op 24 oktober laten weten dat zijn vader een zware longontsteking te boven was gekomen.⁸⁰⁶ Maar in de gehele periode daarna kwam het onderwerp van de dood van Abrahams vader in de brieven niet aan de orde. Het was een duidelijk voorbeeld van Abrahams manier van brieven schrijven. Het ging over feitelijkheden en over de psychoanalyse, maar niet over zijn innerlijke zielenroerselen. Abraham schreef niet over het gemis.

Hilda vermeldde in haar biografie wel dat haar grootvader ziek werd, maar niet dat hij doodging. Raadselachtig, ze had hem goed gekend, was vaak in Bremen op bezoek geweest. Ze was 9 jaar oud toen hij overleed, ze zal het zich goed gerealiseerd hebben.⁸⁰⁷ Abraham was dol op zijn vader. Zijn dood was een enorme slag voor hem en zijn blonde haar werd van het ene moment op het andere wit. Hoe ver de psychoanalyse mogelijk ook van hem afstond, Nathan Abraham had zich altijd geïnteresseerd voor wat zijn zoon deed en hij las al zijn artikelen.⁸⁰⁸

Abraham schreef er wel over aan Fließ in twee brieven van maart 1916. Uit de paar brieven van Abraham aan Fließ, die bewaard zijn gebleven komt naar voren dat Abraham in geval van nood contact zocht met Fließ. Toen Hedwig begin 1916 ziek was schreef hij Fließ, toen hijzelf zo ziek was in 1925 riep hij Fließ' hulp in.⁸⁰⁹ Enig voorbehoud moet hier wel gemaakt worden. Er is zo weinig van Abrahams correspondentie over, dat er mogelijk nog andere vertrouwden waren waarmee de correspondentie niet bewaard is gebleven.

Hedwig leed eind 1915, begin 1916 aan een aantal nare symptomen. De maandenlange verzorging van en zorgen om Gerd en de slechte voedselsituatie in Berlijn zullen haar weerstand sterk hebben verminderd. De doktersbehandeling hielp onvoldoende, vandaar dat Abraham zich tot Fließ wendde. Hedwig had last van hardnekkige Stomatitis Aphthosa, zweertjes in haar mond en kon wekenlang alleen vloeibaar voedsel tot zich nemen, bovendien had ze knobbeltjes en ontstekingen aan haar vingers. Abraham dacht dat het met de slechte kwaliteit van het eten in de oorlog te maken had. Met name het oorlogsbrood had bij Hedwig van begin af aan darmproblemen veroorzaakt. Hij raadde haar aan het niet meer te eten.

Eind december 1915 mocht Abraham tot zijn verrassing een kort verlof bij zijn gezin in Berlijn doorbrengen. Hij bezocht ook zijn moeder in Bremen maar meldde Freud niets over haar reactie op de dood van haar echtgenoot, noch over hoe het bezoek voor hemzelf was, voor het eerst in het ouderlijk huis zonder zijn vader.

Theorievorming over de vroege kindertijd en over ejaculatio praecox

Het vele chirurgische werk en de uitputting tijdens de oorlog maakten het voor Abraham erg moeilijk om zijn wetenschappelijk werk voort te zetten. Hij probeerde het wel en het frustreerde hem dat hij alleen maar bezig was met materiaal dat hij voor de oorlog verzameld had, te bewerken. Het neemt niet weg dat er enkele belangrijke artikelen van zijn hand zijn verschenen in deze periode. Op 30 januari 1915 schreef Abraham aan Freud dat hij bezig was met een klein artikel over de relatie tussen honger en libido. Waarschijnlijk een voorbereiding op zijn verhandeling ‘Untersuchungen über die früheste prägenitale Entwicklungsstufe der Libido’, die in 1916 zou verschijnen en de vroegste tekenen van de kinderlijke seksualiteit beschreef.⁸¹⁰

Over de ‘Untersuchungen’ was Freud razend enthousiast en het zou later een prijs toegekend krijgen:

Die Arbeit, mit der Sie mich beschenkt haben, ist so vortrefflich wie – alles, was Sie in den letzten Jahren machen, hervorragend durch Vielseitigkeit, Vertiefung, Korrektheit, und nebenbei volle Übereinstimmung mit der Wahrheit, soweit sie mir bekannt ist. Sie ist so durchsichtig, daß sie nach einer graphischen Darstellung der sich kreuzenden und verzweigenden psychischen Kräfte zu schreien scheint.⁸¹¹

Freud heeft zijn twee hoofdwerken, de *Traumdeutung* en *Drei Abhandlungen zur Sexualtheorie* verschillende keren herschreven en bijgewerkt.⁸¹² Bovengenoemd artikel van Abraham sloot aan bij de versie van de *Drei Abhandlungen* uit 1915, die Freud had uitgebreid met een verhandeling over de vroegkinderlijke seksualiteit.

In de herziene versie van de *Drei Abhandlungen* uit 1920 kwam Freud terug op Abrahams artikel uit 1916 en in de nogmaals herziene versie van 1925 kwam hij terug op Abrahams vervolgartikel over hetzelfde onderwerp uit 1924.⁸¹³

Abraham begon zijn artikel met een korte uiteenzetting over Freuds toevoegingen aan de *Drei Abhandlungen* uit 1915. Freud haalde in deze toevoeging Lindner aan die in 1879 schreef over seksuele activiteit bij kleine kinderen.⁸¹⁴ Lindner had het zuigen van baby's bestudeerd en het was hem opgevallen dat dit zuigen, zelfs als het niet de functie vervulde van het stillen van honger, gebeurde met een intensiteit die de aandacht volledig opeiste. Hij observeerde ook dat de opwinding tijdens het zuigen toenam tot een soort orgasme en hij beschouwde het in slaap vallen daarna als een gevolg van de bevrediging die het kind had gekregen. Daarnaast legde Lindner de nadruk op het grijpen dat verband houdt met het zuigen en hij herkende de vloeiende overgang van zuigen naar masturbatie, naar een activiteit die zonder meer seksueel te noemen is. Freud nam de observaties van Lindner over en omschreef enkele belangrijke kenmerken van deze vroege seksualiteit.

Abraham vatte in drie punten samen:

- 1 De hele vroege seksualiteit is niet gericht op een ander object, maar het is auto-erotisch.
- 2 Het staat niet op zichzelf maar is gekoppeld aan het drinken, een belangrijke functie voor het in leven blijven. Het is een herhaling van een lustvolle prikkeling, die het kind bij het drinken heeft leren kennen.⁸¹⁵
- 3 Het verkrijgen van de lust is gebonden aan een erogene zone, de slijmhuide van de lippen.

Dit betekende dat in dit vroege stadium het bevredigen van de honger en het bevredigen van de erogene zone niet van elkaar te onderscheiden zijn.

Volgens Freud had de uitgang van het darmkanaal ook een dergelijke dubbel functie. Deze diende niet alleen voor de excretie maar ook als erogene zone in dienst van de kinderlijke seksualiteit. Zowel bij de lippen als bij de anale zone zou de erogeniteit van persoon tot persoon verschillend zijn. Freud onderscheidde twee vroege pregenitale ontwikkelingsstadia: het oraal-kannibalistische en het anaal-sadistische stadium.

In de oraal-kannibalistische fase zijn seksualiteit en voedselopname nog niet gescheiden. Het doel is het inlijven van het object. Het sabbelen kan gezien worden als een restant van deze fase, waarbij de functie van het voedsel opnemen is losgemaakt van de seksuele activiteit en het eigen lichaam tot object is genomen.

In de anaal-sadistische fase beginnen de tegenstellingen gestalte te krijgen. Hier is een tegenstelling tussen actief en passief aanwezig. De activiteit is de veroveringsdrift vanuit de lichaamsmusculatuur en de passiviteit komt vooral tot uiting in het darmslijmvlies als erogene zone en seksueel doel.

Abrahams artikel ging over deze vroegkinderlijke seksuele verschijningsvormen, maar dan bij volwassenen en aan de hand van gevalsbeschrijvingen. Het is een goed voorbeeld van Abrahams algemene werkwijze. Abraham was een ambachtsman die door goed te luisteren en nauwkeurig te observeren zo dicht mogelijk bij het materiaal probeerde te blijven, dat de patiënt hem bracht. Hij bouwde voort aan de psychoanalytische theorie op grond van reeksen observaties uit zijn dagelijkse praktijk. Bij wat oppervlakkiger lezing van zijn werk lijkt hij daarmee vooral iemand te zijn die verfijningen aanbrengt in de theorie van Freud. Bij nauwkeuriger lezing blijkt hij echter eigen wegen in te slaan. Zijn werk lijkt toegankelijk maar is het niet en het vergt een zeer gedetailleerd lezen. De essentie van Abrahams werk valt in de slechte Engelse vertaling regelmatig helemaal weg. Mogelijk is dit een van de oorzaken van de grotere waardering die hij geniet in Duitsland en Frankrijk.⁸¹⁶

In een brief aan Jones van 4 januari 1920 schreef Abraham dat hij een brief had gekregen van een zekere dr. Bryan, die hem meedeelde dat hij een bundel artikelen van Abrahams hand in Engelse vertaling ging uitgeven. Abraham schreef er aan Jones het volgende over:

Ich bin natürlich sehr dankbar, dass sich jemand dieser Mühe unterzogen hat, und freue mich, dass meine Schriften auf diese Weise eine grössere Verbreitung finden werden. Aber ich würde es richtiger finden, wenn in solchen Fällen der Autor vorher (onderstreping van Abraham) befragt würde, damit er die Auswahl kontrollieren, die Vollständigkeit der Sammlung prüfen und eventuell Zusätze und Verbesserungen anbringen kann.⁸¹⁷

Hier had Abraham natuurlijk groot gelijk in. Jones haastte zich om te schrijven dat het een misverstand was, waarschijnlijk doordat Bryan zich onzorgvuldig uitdrukte (zoals ook in de vertalingen).⁸¹⁸ Bryan had Jones verteld dat hij voor zichzelf een artikel van Abraham had vertaald. Jones had hem toen voorgesteld om alle artikelen te vertalen en ze vervolgens te publiceren bij de Engelse psychoanalytische uitgeverij. Abraham kon, zo schreef Jones, iedere correctie aanbrengen die hij wilde. Het zou pas later in het jaar worden gepubliceerd. Het lijkt er op alsof Jones niet heeft gekken of Bryan wel kón vertalen. Uit de brieven wordt niet duidelijk hoe het verder is gegaan. Hoe kwam het dat al die vertaalfouten erin bleven zitten? Heeft Abraham niet alles kunnen corrigeren of zag de fouten niet? Heeft hij de artikelen door Hedwig laten corrigeren? Hedwig vertaalde af en toe zelf vanuit het Duits naar het Engels. Uit een brief van 13 maart 1914 van Jones aan Abraham bleek dat Bryan op dat moment nog geen Duits kon lezen.⁸¹⁹ Hij heeft zich, in de daaropvolgende jaren dus eerst het Duits eigen moeten maken en vervolgens de psychoanalyse, die in die tijd voornamelijk in Duitse artikelen en boeken beschreven was.

In de hedendaagse Engelse uitgave van de *Selected Papers on Psychoanalysis* van Abraham staan Douglas Bryan en Alix Strachey beide als vertalers genoemd.⁸²⁰ Onduidelijk is wie er wat vertaald heeft en het ziet er niet naar uit dat Strachey, die een goede vertaalster was, het werk van Bryan heeft gecorrigeerd.

Maar terug naar het artikel van Abraham. Hij berichtte daarin over een patiënt die tijdens zijn studententijd psychotisch was geworden. Het betrof een milde vorm van psychose zodat een psychoanalytische behandeling mogelijk was. Deze patiënt was zich enigszins bewust van de mond als erogene zone en praatte over zaadlozingen in zijn mond alsof het de gewoonste zaak van de wereld was. Op navraag bleek hij het ontwaken uit een opwindende droom te bedoelen waarna de patiënt bemerkte dat het speeksel hem uit de mond liep. Zijn overige associaties gingen over de erogene betekenis van zijn mond.

Als kind kon hij geen afstand nemen van het genot van melk drinken.⁸²¹ Hij kreeg nooit genoeg van melk en dronk die op een hele speciale manier. Hij drukte zijn tong tegen zijn verhemelte achter zijn voortanden en zoog zo de melk naar binnen. De melk mocht niet warm of koud, maar moest op lichaamstemperatuur zijn. Op die manier verschaftte hij zichzelf een heel prettig gevoel. Hij noemde het zelf 'zuigen aan de borst'. Toen hij 15 jaar was had hij zichzelf deze manier van drinken afgewend en was ook koude dranken gaan drinken. De behoefte aan melk was echter gebleven. Soms werd hij 's nachts wakker met een enorme seksuele drang. Dan dronk hij melk. Als die er niet was masturbeerde hij.

De patiënt vertelde ook dat voor hem als kleine jongen iemand liefhebben dezelfde betekenis had als iets lekkers te eten. Hij had als vierjarige jongen een kind-meisje op wie hij erg dol op was en dat hij dan in zijn fantasie graag in haar borst beet of met huid en haar verslond. Deze patiënt was blijven steken in de oraal-kannibalistische fase.

Freud benoemde in de *Drei Abhandlungen* van 1915 de verschillen van persoon tot persoon in erogeniteit van bepaalde zones:

So wie wir vorhin einmal die Möglichkeit sahen, eine Mannigfaltigkeit der angeborenen sexuellen Konstitutionen durch die verschiedenartige Ausbildung der erogenen Zonen zu begründen, so können wir nun das gleiche mit Einbeziehung der indirekten Quellen der Sexualerregung versuchen. Wir dürfen annehmen, daß diese Quellen zwar bei allen Individuen Zuflüsse liefern, aber nicht alle bei allen Personen gleich starke, und daß in der bevorzugten Ausbildung der einzelnen Quellen zur Sexualerregung ein weiterer Beitrag zur Differenzierung der verschiedenen Sexualkonstitutionen gelegen sein wird.⁸²²

Abraham sloot zich hierbij aan maar leek deze aangeboren gevoeligheid veel sterker naar voren te halen dan Freud. Hij was geïnteresseerd in de verschillen bij het

spenen van kinderen en dan met name de verschillen die uit het kind zelf voortkwamen. Kinderen die niet door de omstandigheden maar uit zichzelf niet van de borst af willen.⁸²³ Abraham leek het vooral te zien als een neurotische aanleg en beschreef deze als volgt:

Die Erfahrung lehrt uns nun, daß Personen, welche an der kindlichen Saugelust festhalten, regelmäßig in der Entwicklung ihrer Sexualität schwer gehemmt werden. Nahrungstrieb und Sexualität bleiben bei ihnen in einem gewissen Umfang miteinander verflochten. Ihre Libido findet nicht in normaler Weise den Weg zum lebenden, menschlichen Objekt, sondern sucht ihre Befriedigung in erster Linie bei Gelegenheit einer saugenden Stoffaufnahme in den Mund.⁸²⁴

Een sterk onderdrukte libido en een driftmatig verlangen naar zoetigheden, die dan langzaam worden opgezogen trof Abraham aan bij een patiënt, wiens gewone mannelijke seksualiteit volledig onderdrukt was. Als hij 's morgens naar zijn werk ging deed hij een spel alsof hij nog een kind was en zei als afscheid tegen zijn vrouw: 'Bubi gaat nu naar school.' Onderweg kocht hij dan – zoals kinderen dat kunnen doen – snoep, dat hij langzaam opzoog. Over dit kinderlijke vermaak sprak hij bijzonder levendig en betrokken terwijl de gewone mannelijke seksualiteit erg weinig interesse bij hem wekte. Abraham beschouwde hem, met zijn sterke libidineuze nadruk op zoete substanties in de mond, als een typisch voorbeeld van een gebrekkige scheiding van de voedselinname- en de geslachtsfunctie: 'Es is nicht zweifelhaft, daß die Befriedigung der sexuellen Bedürfnisse beim normalen Menschen einen starken Einfluß auf das Gleichmaß seiner Stimmung ausübt. Doch ist der Gesunde fähig, den zeitweise Mangel der gewohnten Befriedigung innerhalb gewisser Grenzen zu ertragen.'⁸²⁵

In de geneeskundige opleiding in die dagen was de verdeling in normaal en abnormaal en in gezond en ziek heel gebruikelijk. Abraham denkt ook sterk zwart-wit. Het is soms jammer van zijn teksten, omdat er zo snel een zweem van veroordeling omheen kwam te hangen, wat afleidde van hetgeen hij te zeggen had. Abraham week niet zover van Freud af in deze zaken maar Freuds standpunt dat wij allen de pathologie in meerdere of mindere mate in ons bergen, lijkt Abraham niet overgenomen te hebben.

Bovengenoemd fragment is de eerste zin van paragraaf VI van Abrahams 'Untersuchungen' uit 1916. Wat erop volgde was een uiteenzetting over neurotici die waren blijven steken in de vroegste fase van de kinderlijke seksualiteit, waarin seksualiteit en voedselinname nog niet gescheiden zijn. Deze patiënten hadden last van stemmingsproblemen, of, nauwkeuriger geformuleerd, ze hadden last van stemmingsreguleringsproblemen.

Abraham besprak twee soorten problemen. Ten eerste een steeds lagere tolerantie voor het uitstellen van de lustbevrediging naarmate het driftleven op een vroeger niveau was blijven steken. De patiënten lijken daarin op verwende kinderen. Hun libido verlangt voortdurend de bevrediging waaraan ze gewend zijn. Ze reageren met grote onlust als de bevrediging uitblijft, een onlust die overgaat in een echte slechte stemming. Het tweede, volgens Abraham hiermee verbonden, punt betreft de oorsprong van neurotische ontstemdheid of anders geformuleerd van depressieve gevoelens die naar Abrahams idee onvoldoende werd onderkend. De bevrediging is nodig om de slechte stemming af te weren. Ze dient om de dreiging ervan de kop in te drukken. Vandaar dat het middel dat de bevrediging biedt 's ochtends het eerste is waarnaar gegrepen wordt. En vandaar ook de heftigheid bij het bemachtigen ervan.⁸²⁶

Het slikken van medicamenten bij depressie of spanning heeft daarom een gunstige –zij het voorbijgaande – invloed, ook als het middel zelf geen kalmerende bestanddelen bevat.

Abraham schreef:

In jedes Menschen Leben gab es eine Zeit, da er von aller Erregung durch die Aufnahme einer Flüssigkeit befreit wurde. Die 'suggestive' Wirkung der Arzneiflasche liegt keineswegs nur in dem behandelnden Arzt, sondern mindestens ebensosehr in ihrer Eigenschaft, dem Munde des Kranken etwas zu spenden, was in ihm die ältesten lustvollen Erinnerungen zum Mitschwingen bringt.⁸²⁷

Hiermee was Abraham terug bij zijn belangrijkste thema, de depressie. In feite is Abraham zijn hele psychoanalytisch werkzame leven bezig geweest om zijn theorie over depressie uit te bouwen en te verfijnen. Aanvankelijk alleen en later veel in discussie met Freud.

‘Trauer und Melancholie’ en het depressiebegrip bij Abraham

De discussie over depressie met Freud was gestopt op 2 mei 1912 toen Freud in zijn brief de kritische opmerkingen van Federn aanhaalde over Abrahams artikel over de manisch-depressieve stoornis, zonder zelf met Abraham in discussie te gaan.⁸²⁸

Daarna was het in de briefwisseling Freud-Abraham een hele tijd stil over dit onderwerp tot februari 1915. Toen stuurde Freud een eerste versie van ‘Trauer und Melancholie’ aan Ferenczi met het verzoek die aan Abraham door te sturen.⁸²⁹ In 1914 had Freud al een heel belangrijke stap gezet in zijn verhandeling ‘Zur Einführung des Narzismus’.⁸³⁰ Hij gebruikte de term narcisme al enige jaren. In 1909

had hij, tijdens een bijeenkomst van de Weense psychoanalytische vereniging, gereageerd op een gevalsbeschrijving van Sadger met een uiteenzetting over het narcisme. Freud beschreef het narcisme toen als iets wat niet geïsoleerd optrad, maar als een noodzakelijke stap in de ontwikkeling van de overgang van de auto-erotiek naar de objectliefde. Hij beschouwde verliefdheid op de eigen persoon als een noodzakelijk ontwikkelingsstadium. Van daaruit gaat men over op gelijkende objecten. De mens heeft, zo zette Freud uiteen, in het algemeen twee oorspronkelijke seksuele objecten (de moeder of verzorger en zichzelf) en zijn verdere leven hangt ervan af aan welke hij gefixeerd blijft. Het komt er op aan ze allebei kwijt te raken en er niet te lang bij te blijven plakken.⁸³¹ In 1913 had Freud het narcisme een plaats gegeven tussen het auto-erotisme en de pregenitale stadia.⁸³²

Freud onderscheidde in de ‘Einführung des Narzismus’ twee soorten narcisme. Het primaire oorspronkelijke narcisme en het secundaire narcisme. Het primaire narcisme is een gewone ontwikkelingsfase tussen auto-erotiek en objectliefde. Secundair narcisme heeft betrekking op personen die zichzelf regressief als liefdesobject nemen.⁸³³ Het narcisme werd door Freud beschreven als een Ik-vergroting. Libido werd terug getrokken van de buitenwereld in het Ik. De melancholie zou eerder terug te voeren zijn op de narcistische fase dan op de auto-erotische fase.

Abraham reageerde zeer uitvoerig op Freuds eerste versie van ‘Trauer und Melancholie’, dat beschouwd kann worden als een voortzetting van de gedachtegang uit ‘Zur Einführung des Narzismus’.

Freuds uiteenzetting hierin was gecompliceerd. Zijn uitgangspunt was de overeenkomst tussen rouw en melancholie. Rouw en melancholie vertonen bijna overeenkomende verschijnselen. Beide zijn een reactie op een verlies en kenmerken zich door neerslachtigheid, verdwijnen van de belangstelling voor de buitenwereld, remming van de activiteit enzovoort. Alleen heeft de melancholie als kenmerk, een verlies van gevoel van eigenwaarde, en dat kent de rouw niet. Freud verklaarde dit als volgt. Bij rouw bestaat het geliefde object niet meer en de rouwarbeid die dan verricht moet worden is dat alle libido moet worden teruggetrokken uit haar verbindingen met dit object. Dat is een pijnlijk en langdurig proces waarbij, stap voor stap de herinneringen en verwachtingen die met het object waren verbonden, eerst worden overbezet en vervolgens worden gestaakt. Na voltooiing van de rouwarbeid herwint dan het Ik zijn vrijheid en ongeremdheid.

Melancholie heeft weliswaar dezelfde kenmerken maar het lukt niet goed om erachter te komen wat er verloren is. Bij rouw is het verlies bewust. Bij melancholie lijkt het om onbewust objectverlies te gaan, waarna zich een vergelijkbaar verwerkingsproces voordoet waarbij alle belangstelling voor de buitenwereld is verdwenen en energie is opgeslorpt. Het verlies van gevoel van eigenwaarde dat zich bij melancholie voordoet lijkt er echter op te wijzen dat het verlies dat de melancholi-

cus heeft geleden zich niet in de buitenwereld maar in zijn Ik bevindt. Bij rouw is de buitenwereld kaal en leeg geworden, bij melancholie het Ik zelf. De melancholicus uit eindeloze zelfbeschuldigingen die, als men goed luistert, vaak nauwelijks bij de persoon zelf maar bij een ander lijken te passen. Er was ooit wel een liefdesobject, een ander, er was een libidineuze binding. Maar als gevolg van een reële krenking door deze geliefde persoon werd deze objectrelatie beschadigd. Wat dan volgt is niet het terugtrekken van de libido zoals bij rouw en het beschikbaar komen voor een ander object, maar de vrijgekomen libido wordt teruggetrokken in het Ik. Daar wordt het gebruikt om een identificatie van het Ik met het opgegeven object tot stand te brengen. Het verlies van het object betekent nu verlies aan Ik.

Er ontstaat ook een tweespalt tussen het Ik en het door identificatie gewijzigde Ik. Het verlies aan Ik geeft het verlies van gevoel van eigenwaarde. De eindeloze zelfbeschuldigingen betreffen het door identificatie gewijzigde Ik. Hier uit het Ik kritiek op het door identificatie gewijzigde Ik. Deze zelfbeschuldigingen zijn dus uiteindelijk tegen het oorspronkelijke object gericht.

Freud vervolgde dat de voorwaarde voor dit hele proces zou moeten zijn dat er een krachtige fixatie is aan het liefdesobject maar tegelijkertijd een geringe resistentie van de objectbezetting. Dat is een tegenspraak die impliceert dat het een narcistische objectkeuze was zodat de objectbezetting naar het narcisme kan regrediëren zodra ze op moeilijkheden stuit.⁸³⁴ Vervolgens wordt de narcistische identificatie met het object een vervanging van de oorspronkelijke liefdesbezetting zodat de liefdesrelatie in weerwil van het conflict met het object niet hoeft te worden opgegeven.⁸³⁵ De vervanging van de objectliefde door identificatie is een voor de narcistische aandoeningen belangrijk mechanisme.

Abraham begon zijn reactie met op te merken dat hij één aspect toch wat meer zou willen benadrukken dan Freud dat deed:

Es geschieht nicht, um die Priorität zu wahren, sondern nur um unsre Übereinstimmung zu betonen, wenn ich daran erinnere, daß auch ich damals von dem Vergleich der melancholischen Depression mit der Trauer ausging. Ich lehnte mich dann an Ihre kurz zuvor erschienene Arbeit über Zwangsneurose (Rattenmann) an, betonte die Bedeutung des Sadismus, dessen Stärke keine Liebesfähigkeit aufkommen lasse, und leitete aus der Selbstwahrnehmung der Liebesunfähigkeit die Depression ab. Warum im einen Falle Melancholie, im andern Zwang entstände, mußte ich vollkommen unbeantwortet lassen.⁸³⁶

Abraham ging in zijn artikel 'Ansätze zur psychoanalytischen Erforschung und Behandlung des manisch-depressiven Irreseins und verwandter Zustände' uit 1912 al uit van de overeenkomst tussen rouw en melancholie, na in zijn artikel

over Segantini de eerste aanzet voor psychoanalytische theorievorming over depressie gegeven te hebben.⁸³⁷ Freud noemde Abraham in een noot op de eerste pagina van 'Trauer und Melancholie', maar deed hem geen recht zoals Abraham zelf ook opmerkte in zijn brief. Freud schreef het volgende: 'Auch Abraham, dem wir die bedeutsamste unter den wenigen analytischen Studien über den Gegenstand verdanken, ist von dieser Vergleichung ausgegangen.'⁸³⁸

Freuds 'Trauer und Melancholie' was zoals de titel ook al aangaf helemaal gebaseerd op de vergelijking tussen rouw en melancholie. De ontwerp tekst die Freud aan Ferenczi en Abraham stuurde is niet meer beschikbaar. Stond daar de noot, die Freud in de uiteindelijke tekst aan Abrahams werk over dit onderwerp wijdde, al in? Waarschijnlijk niet want Freud schreef in zijn reactie op Abraham van 4-5-1915: '(...) auch Ihre Anknüpfung an die Trauer ist erwähnt.'⁸³⁹

Bovendien noemde Freud in bovengenoemde noot Abraham als iemand die 'ook' van de vergelijking tussen rouw en melancholie was uitgegaan. Wat opvalt is het woord 'ook'. Dat duidde eerder op een tegelijkertijd bezig zijn met hetzelfde onderwerp, maar Abraham had de vergelijking bedacht en Freud had hem overgenomen. Freud had een keer een verband gelegd tussen rouw en melancholie in 1897, maar dat ging over zelfverwijten bij rouw bij de dood van een ouder die als melancholieën werden aangemerkt.⁸⁴⁰ Hij had toen echter geen overeenkomsten in verschijningsvorm besproken.

Abraham lijkt het geen probleem te hebben gevonden. De erkenning van zijn werk was voldoende. Hij hoefde niet op de voorgrond te staan en hij beschouwde zijn eigen verhandeling over depressie uit 1912 als nog erg onvolledig. Freud nam tenslotte met 'Trauer und Melancholie' een enorme sprong voorwaarts bij de theorieontwikkeling.

Abraham benadrukte in zijn reactie op 'Trauer und Melancholie' de rol van het sadisme. Bij de analyses van zijn depressieve patiënten kwamen steeds veel gewelddadige en criminele fantasieën aan het licht. De zelfverwijten wezen op onderdrukte vijandigheid. De motorische remming deed vermoeden dat ernstige motorische impulsen onder de duim gehouden moesten worden. De neiging van depressieve patiënten om hun omgeving te kwellen wees in dezelfde richting. Het direct doorbreken van het sadisme in de manische fase was ook een aanwijzing. Het sadisme speelde ook een sterke rol bij de dwangneurosen, maar Abraham zag als onderscheid dat de dwangneurose duidelijk gekoppeld was aan de anale erotiek, terwijl hij deze link bij de depressie niet was tegengekomen. Depressie leek eerder gekoppeld aan de orale fase. Het hele proces zou zijn terug te voeren op een vroegkinderlijke fase waarin het kind zich met zijn object identificeert en het wil inlijven, het wil opeten, het wil verslinden. Abraham schreef over de relatie van de patiënt met het object:

Was aber hat der Melancholiker eigenlijk an seinem Objekt, mit dem er sich identificeert, verbroschen? Die Antwort darauf legt mir eine Ihrer letzten Schriften nahe, ich meine, es ist die über Narzißmus (?). Dort ist von der Identifizierung die Rede, und Sie verweisen auf die infantile Grundlage dieses Prozesses: das Kind möchte sein Liebesobjekt *sich einverleiben*, kürzer gesagt: es *fressen*. Mir scheinen nun starke Gründe für eine solche kannibalische Tendenz in der melancholischen Identifizierung zu spreken. Daß diese Identifizierung eine ambivalente Bedeutung hat: Liebesbeweis und Vernichtung, darf wohl als sicher gelten.

Ich führe als erstes Argument die Angst der Melancholiker vor dem *Verhungern* an. Das Essen ist hier an die Stelle der Liebe getreten. Ich möchte vermuten: die Rolle, welche in der Zwangsneurose der Analzone zukommt, hätte in der Melancholie die Mundzone.⁸⁴¹

Abrahams verklaring voor de eindeloze zelfbeschuldigingen van de melancholicus had een totaal andere kleur dan Freuds verklaring. Wat Abraham bij zijn depressieve patiënten dacht te zien was dat zij niet in staat waren tot liefde en op krampachtige wijze een liefdesobject probeerden te bemachtigen. Ze identificeren zich met het liefdesobject, kunnen het verlies ervan niet verdragen en zijn overgevoelig voor de geringste onvriendelijkheid. Niet zelden laat de melancholicus zich in masochistische zelfbestrafing door de geliefde persoon kwellen. De verwijten die hij zijn liefdesobject daarvoor zou moeten maken schrijft hij op zijn eigen conto omdat hij zelf het liefdesobject veel ergers had toebedacht. Abraham beschouwde de depressie als een libidoregressie naar het orale stadium en hij zag de zelfverwijten als een reactie op de eigen kannibalistische wensen. Bij Abraham lag de nadruk sterk op de eigen agressie en het schuldgevoel daarover.

Freud reageerde, zoals steeds in dergelijke theoretische discussies, zeer hoffelijk.⁸⁴² Hij had Abrahams opmerkingen zeer waardevol gevonden en had wat hij bruikbaar vond in zijn tekst overgenomen. Het nuttigste vond hij de opmerkingen over de orale fase van de libido.

Hij maakte echter twee bezwaren: Freud vond ten eerste dat Abraham onvoldoende rekening hield met het wezenlijke bestanddeel van zijn hypothese, het topische aspect.⁸⁴³ Daarbij stond de regressie van de libido en het opgeven van de onbewuste objectbezetting centraal. Het topische aspect was verschillend bij rouw en melancholie: bij rouw ging het om een bewuste objectrelatie, bij melancholie om een onbewuste objectrelatie. Ten tweede vond Freud dat Abraham, in plaats van naar het mechanisme te kijken, sadisme en anaalerotiek als verklingsmodel naar de voorgrond schoof. Het mechanisme, zoals boven al beschreven staat, betrof de identificatie met het geliefde en verlaten object en de splitsing in het Ik tussen het Ik en het door identificatie gewijzigde Ik.

Freud vervolgde zijn verhandeling met een derde hypothese waarin hij Abrahams idee verwerkte dat het hele proces aansluit bij de orale fase, de vroegkinderlijke fase waarin het kind zich identificeert met het object en het wil opeten, het wil verslinden.

Freud deed dat als volgt: Er moet een krachtige identificatie zijn met het liefdesobject en tegelijkertijd (lijkt met elkaar in tegenspraak) een geringe resistentie van de objectbezetting. Dit lijkt te impliceren dat de objectkeuze is geschied op grond van het narcisme en ook naar het narcisme regredieert zodra het op moeilijkheden stuit. De narcistische identificatie met het object wordt daarna een substituut voor de liefdesbezetting en de liefdesrelatie hoeft in weerwil van het conflict met de persoon niet opgegeven te worden.

Identificatie is de fase die aan de objectkeuze voorafgaat. Het is de eerste uitingsvorm waarmee het Ik een object onderscheidt. Het zou dit object willen incorporeren volgens de orale of kannibalistische fase van de libido-ontwikkeling, door het op te eten.

Freud voegde toe dat Abraham het weigeren van voedsel, dat zich bij ernstige vormen van de melancholische toestand openbaart, waarschijnlijk terecht tot deze samenhang herleidde.

Lemaigre, die een klein overzichtswerk over Abraham publiceerde, schreef dat Freud hiermee weer terugkwam bij de hypothesen van Abraham over het belang van de orale fase bij de depressie.⁸⁴⁴ Dat is ontegenzeggelijk het geval, maar Lemaigre liet in zijn betoog een belangrijke vraag liggen. Freud kwam weer bij Abraham uit, maar kwam Abraham ook weer bij Freud uit?

In die periode, in juni 1915, kon Abraham de richting die Freuds theorie uitging niet volgen. Hij schreef op 3 juni 1915:

In der Melancholiefrage stimme ich Ihnen in der *einen* Beziehung jetzt vollkommen zu, nämlich daß ich den Mechanismus, das Topische nicht genügend gewürdigt habe. Ein anderer Punkt bleibt noch: die in Ihrem kurzen Scriptum behauptete Übernahme der Vorwürfe, welche eigentlich einer andern Person galten, aufs eigene Ich. Hier bin ich noch nicht überzeugt. Ich erinnere mich nicht, daß in dem Schriftstück ein eingehender Nachweis gegeben war. Wenn es Ihnen nicht zuviel Mühe macht, wüßte ich gern brieflich noch genauer, wie Sie es meinen und erklären.⁸⁴⁵

Wat Abraham op dat moment niet kon volgen en wat in feite tot in de jaren twintig vrijwel niemand van Freuds volgelingen echt tot zich nam was dat Freud vanaf de *Einführung des Narzismus* bezig was om naast elkaar twee verschillende theorieën te ontwikkelen. Misschien is het ook niet helemaal correct uitgedrukt dat Abraham Freud niet kon volgen. Abraham vroeg Freud om bewijs van datgene wat hij

had bedacht. Freud hield zich bezig met de lotgevallen van het Ik: identificatie met het object en de terugtrekking in het Ik. Het heeft allemaal een hoog abstractieniveau. Abraham wilde bewijs. Hij vond het blijkbaar erg theoretisch. Het lijkt er op alsof Freud het in 1915 zelf ook niet als twee theorieën zag maar meer als een bepaald belangrijk mechanisme dat hij binnen de bestaande theorie had uitgewerkt.

Tot 1914 was er alleen de libidotheorie. Daarin werden neurotische symptomen gezien als een manifestatie van een conflict tussen Ikdriften en seksuele driften. De Ikdriften zijn de krachten die voor de verdringing zorgen. De seksuele driften zijn alles wat op grond van zelfbehoud en aanpassing verdrongen moet worden.⁸⁴⁶ De psychoanalytische techniek die hierbij werd toegepast, berustte vooral op het breken van de weerstand. De patiënt moest ervan overtuigd worden dat hij infantiele libidineuze wensen verdrong en hij moest ertoe bewogen worden deze wensen toe te geven. Overdrachtsduidingen kwamen bijna niet voor. Dat kwam pas omstreeks 1922.

Het gedetailleerd in kaart brengen van de libidotheorie en het gaan herkennen van de libidineuze organisatie speelde pas vanaf 1913. De anale fase werd eerst door Freud en Jones beschreven, vervolgens de orale fase door Freud en Abraham en de fallische fase door Freud. Abraham rondde deze ontwikkeling in 1924 af met zijn theorie over de libido-ontwikkeling en legde daar het raamwerk neer dat tot op heden in grote lijnen behouden is gebleven. Hij was ook degene die het einddoel – in zoverre dat bereikt werd – uiteenzette. Volgens Abraham waren het stappen naar een rijpere objectliefde waarin rekening met het object gehouden kon worden, een liefdevolle, niet-egoïstische betrekking.

Aan de ene kant ontwikkelde Freud samen met zijn leerlingen het bestaan en de volgorde van de pregenitale ontwikkeling en tegelijkertijd hield hij zich, aanvankelijk vrijwel zonder zijn leerlingen, bezig met de theorie van de ontwikkeling van het Ik.⁸⁴⁷ Deze theorie ging over het Ik, de Ikdriften en het narcisme en was de voorloper van Freuds latere structurele theorie. Freud was ervan overtuigd dat het ontdekken van de structuur en genese van het Ik van groot belang zou zijn voor het begrijpen van neurosen en psychosen. Deze ontwikkeling is nooit in een schema samengevat zoals Abraham dat voor de libido-ontwikkeling heeft gedaan.

Het verwarrende van de twee theorieën was dat de kernpunten van de theorie van de ontwikkeling van het Ik, namelijk het narcisme en de narcistische identificatie, onderdeel waren van de libidotheorie. De gang van de libido in de libidotheorie was van auto-erotisme naar identificatie met het object in de narcistische fase, naar objectrelatie.

Het kenmerk van de narcistische fase was dat men het eigen lichaam, het eigen Ik of objecten die daarop lijken liefhad. Narcisme heeft betrekking op eigenliefde in tegenstelling tot de rijpere objectliefde. Bij deze objectliefde is het narcisme overwonnen waardoor een niet-egoïstische betrekking tot het object mogelijk is.

May-Tolzmann (1990) stelde dat de gelijktijdige bewerking van de libidotheorie en Ik/narcismetheorie geleid kan hebben tot de onduidelijke relatie tussen beide. Zo stelde Freud in de periode tussen 1913 en 1920 dat de narcistische fase zich uitstrekte vanaf de aanvang van de psychische ontwikkeling tot aan de anaal-sadistische fase om elders weer te zeggen dat het narcisme – in de zin van de almacht van de gedachten en de animistische wereldopvatting – juist weer bij de dwangneurose hoorde die een regressie naar het anaal-sadistische stadium was.⁸⁴⁸ In ‘Trauer und Melancholie’ ging het echter weer over de orale fase waar het narcisme bij zou horen.⁸⁴⁹ Freud veranderde in deze periode regelmatig van idee over de plaats waar het narcisme zou thuishoren.

Abraham hield zich niet bezig met de ontwikkeling van het Ik. Hij werkte de libidotheorie verder uit. Daarin was het narcisme de fase na het auto-erotisme waarbij het ging om het incorporeren van het object. Abraham had tot 1915 de theorie van Freud gevolgd. Met de ‘Untersuchungen’ sloeg hij een eigen weg in, die zich fundamenteel van Freud onderscheidde. Bij Abraham speelde het verdrongen sadisme een doorslaggevende rol. Het schuldgevoel over het eigen sadisme lag volgens Abraham ten grondslag aan de depressie.⁸⁵⁰

Voor Freud onderscheidde de depressie zich van andere stoornissen door de narcistische identificatie, die door het opheffen van de onbewuste libidobezetting van het object tot stand zou zijn gekomen.⁸⁵¹

Abrahams opvatting zou uiteindelijk een grote rol gaan spelen in de psychoanalyse omdat deze opvatting door de Kleinianen werd overgenomen. De Kleinianen beschouwen depressie als veroorzaakt door de schuldreactie op de eigen vijandigheid. Segal schreef in haar introductie tot het werk van Melanie Klein: ‘In the depressive position, anxieties spring from ambivalence, and the child’s main anxiety is that his own destructive impulses have destroyed or will destroy, the object that he loves and totally depends on.’⁸⁵²

Ejaculatio praecox

Een ander belangrijk artikel van Abraham dat in deze oorlogsjaren verscheen was ‘Ejaculatio praecox.’⁸⁵³ Abraham was van plan geweest om hier op het congres in Dresden een lezing over te houden. Toen het congres door het uitbreken van de oorlog niet door ging, maakte Abraham er een publicatie van, die in 1917 verscheen.

In de inleiding schreef Abraham, dat van de storingen in de mannelijke potentie waar de zenuwarts in zijn spreekkamer mee te maken kreeg, dit de meest voorkomende was. In de psychoanalyse was er tot dat moment beperkt aandacht aan besteed. Ferenczi had in 1908 een artikel aan potentiële stoornissen gewijd, maar

had daarin de ejaculatio praecox niet apart behandeld.⁸⁵⁴ Ook na Abrahams artikel is het een in de psychoanalyse weinig besproken onderwerp gebleven, ook al komt de stoornis tot op heden erg veel voor.

Abraham zag de voortijdige zaadlozing als een psychisch veroorzaakt fenomeen, de mannelijke tegenhanger van de vrouwelijke frigiditeit. Hij beschreef nauwkeurig de zeer opvallende kenmerken van ejaculatio praecox:

Man erfährt nämlich, daß bei den Kranken die Samenentleerung nicht durch rhythmische Ausstoßung erfolgt, sondern daß ein kraftloses Abfließen stattfindet. Geschieht demnach der Vorgang nicht unter energischen aktiven Körperbewegungen und maximaler Erektion noch unter rhythmischen Zusammenziehungen der Dammuskulatur und erfolgt das Abfließen des Samens gar schon 'ante portas', so erinnert nur noch das Sperma als Stoff an die normale Entleerung der Geschlechtsprodukte. Um so auffälliger wird die Ähnlichkeit der Ejaculatio praecox mit einem anderen physiologischen Vorgang: der Harnentleerung. Diese geht bei körperlicher Ruhe, nicht erigiertem Gliede und unter gleichmäßigen (nicht rhythmischen) muskulären Zusammenziehungen vor sich.

Man kann die Ejaculatio praecox somit als eine Verquickung zweier Prozesse auffassen: Hinsichtlich des entleerten Stoffes ist sie eine Ejakulation, hinsichtlich des Modus der Ausstoßung dagegen eine Miktion.⁸⁵⁵

Abraham noemde als opvallend kenmerk van de patiënten die aan ejaculatio praecox leden, dat het legen van de blaas altijd al zo lustvol voor ze was. Wat hem ook opviel, veelal door de associaties van zijn patiënten, was het verschil tussen het legen van de blaas en de ejaculatio praecox. De eerste vond weliswaar van kinds af aan plaats onder invloed van een prikkel, maar vond bovendien onder invloed van de wil van de patiënt en tot op zekere hoogte gold dit ook voor de normale ejaculatie. De voortijdige ejaculatie geschiedde echter onafhankelijk van de wil van de patiënt. Bewust wenste hij een normale gang van zaken bij het geslachtsverkeer, het voortijdig intreden van de zaadlozing overviel hem dan iedere keer weer. Veel patiënten meldden ook een schaamtegevoel dat met angst en hartkloppingen gepaard ging.

De vergelijking met het legen van de blaas ging dus maar gedeeltelijk op. De ejaculatio praecox leek vooral op het legen van de blaas in de vroege kindertijd, vóór het zindelijk zijn.

Uit de associaties van de patiënten bleek ook dat zij vaak heel moeilijk zindelijk werden, last hadden van plotseling urineverlies dat soms tot de volwassen leeftijd voortduurde en lang in hun bed bleven plassen. De patiënten meldden zelfs dat de lichamelijke ervaringen van het onvrijwillige urineverlies en de ejaculatio praecox

voor hen hetzelfde waren. Abraham stelde dat het hier om patiënten ging die op een bepaald punt in hun libido-ontwikkeling waren blijven steken. Ze beleefden op infantiele wijze lust aan het laten lopen van lichaamsproducten. Daarmee is de ejaculatio praecox voor hen tegelijkertijd lustvol en onlustvol. Het onlustvolle was dat ze niet tot de gewone geslachtsdaad in staat waren. Het lustvolle was het laten lopen.

Abraham wilde speciaal de nadruk leggen op het ambivalente van de hele situatie en de aanwezige lustbeleving, omdat deze laatste vaak helemaal over het hoofd werd gezien als het over voortijdige zaadlozing ging.

Ook opvallend was dat de ejaculatio praecox alleen optrad bij geslachtsverkeer en niet bij masturbatie, wat aannemelijk maakte dat de objectrelatie een rol speelde.

Uit de associaties van Abrahams patiënten kwam naar voren dat er sprake was van een wrede en agressieve opstelling ten opzichte van de vrouw. De fantasie door de coïtus de vrouw te kunnen doden speelde daarbij een grote rol. Het mannelijke genitaal werd van zijn gevaarlijkheid beroofd om niet in de situatie te geraken waarin het het sadisme zou kunnen dienen. Daarbij was er ook angst voor het vrouwelijk genitaal. Angst om de penis te verliezen.

Het aandeel van het narcisme was groot, er was een overwaardering van de penis. Het ging om de fase waarin het kind zich het middelpunt van zijn nog kleine wereld voelt en waarin het de liefdebewijzen van anderen in ontvangst neemt zonder er iets voor terug te doen.

Bij het gewone geslachtsverkeer vindt zowel de man als de vrouw bevrediging. Bij de ejaculatio praecox is de vrouw een substituut van de moeder dat benut en benat wordt. De man wil geen liefde geven maar krijgen en aangeraakt worden. Sommige patiënten zijn er zelfs trots op de ejaculatie die ze niet in de vrouw maar voor haar ogen laten plaatsvinden. Het gaat dan zowel om bewonderd willen worden door als om het afwijzen van de vrouw, die zich uit in verachting.

Abraham zag de ejaculatio praecox vooral als een narcistisch symptoom, waarbij de man niets gaf en alleen wilde krijgen en dan in de eerste plaats bewondering. Abraham zag het als volgt: de man spaart bij de ejaculatio praecox zijn lichaamskracht, hij geeft zijn partner geen lustbevrediging, hij verspilt zijn zaad, maar geeft het niet aan haar, geeft haar ook geen kind. Hij schept verwachtingen die hij niet waarmaakt. Hij is onbewust sterk afhankelijk van zijn moeder/vrouw en wreekt zich op haar.⁸⁵⁶

De laatste oorlogsjaren in Allenstein

Eindelijk herenigd

Abraham had in Allenstein een gemeubileerde vijfkamerwoning gevonden op de begane grond van een oud huis, het lag helemaal in het groen en op een paar minuten lopen van het bos.⁸⁵⁷ Abraham betrok de woning op 1 mei 1916 en Hedwig en de kinderen volgden twee weken later. Aanvankelijk zouden ze hier alleen de zomer doorbrengen maar ze bleven uiteindelijk tot het eind van de oorlog.

De kinderen vonden het heerlijk in Allenstein, ze konden gaan en staan waar ze wilden en ze hadden een tuin om in te spelen. Het was een ouderwetse woning, waar ze spelletjes konden doen zonder zich zorgen te hoeven maken over de meubels en ze klommen liever door het raam dan aan te bellen.⁸⁵⁸ Het harde Oost-Pruisische klimaat betekende wel lange winters met strenge vorst en voortdurende sneeuw.⁸⁵⁹ Hilda ging aanvankelijk niet naar school en kreeg thuis privéles. Toen eenmaal beslist was dat ze zouden blijven en de woning in Berlijn op zouden geven gingen beide kinderen in Allenstein naar school. Gerd herinnerde zich later goed hoe hij in Allenstein op school het dialect aanvankelijk niet goed begreep. Hij herinnerde zich ook hoe leuk hij het vond om zijn vaders uniform aan te trekken en ermee te paraderen nadat zijn vader thuis was gekomen van het werk in het militaire hospitaal.⁸⁶⁰ Hilda schreef in haar biografie dat haar ouders in Allenstein het culturele leven van Berlijn misten.⁸⁶¹ Het zal vooral voor Hedwig, die moeilijk zonder haar geliefde Berlijn kon, monotoon zijn geweest en de vriendschap die zich ontwikkelde met de vrouw van Abrahams collega Liebermann was zeer welkom. De prachtige zomer maakte de strenge lange winter wel enigszins goed. Ze gingen bijna iedere zondag naar buiten en beleefden merkwaardige avonturen. Abraham hield er niet van om de weg te vragen, zodat ze regelmatig verdwaalden of lange omwegen moesten maken.⁸⁶²

Vanaf juni 1916 had Abraham zijn eigen psychiatrische afdeling in het militaire hospitaal en hij was nu hoofd psychiatrie van het XXste legerkorps. Hij had er enorm voor geijverd en stapels documenten met bewijs verzameld om de noodzaak aan te tonen. De bureaucratie was ontzagwekkend en dit was de enige manier om iets voor elkaar te krijgen.⁸⁶³ Het lukte hem om het zo te organiseren dat zijn collega en pupil Hans Liebermann hem kwam assisteren. Hans Liebermann (1883-1931) was afkomstig uit Hamburg, studeerde geneeskunde en filosofie en promoveerde in Freiburg in 1910. Hij kwam in 1911 bij Abraham in analyse vanwege hooikoorts en hij vestigde zich in 1913 in Berlijn. Op 1 januari 1914 werd hij lid van de Berlijnse psychoanalytische vereniging. Na de Eerste Wereldoorlog volgde Liebermann Karen Horney op als secretaris van de Berlijnse psychoanalytische vereniging.⁸⁶⁴

Een eigen psychiatrische afdeling

Inhoudelijk is er niet zo veel bekend over Abrahams psychiatrische afdeling doordat er zo veel militaire gegevens uit de Eerste Wereldoorlog in de Tweede Wereldoorlog verloren zijn gegaan.⁸⁶⁵ Er is wel een kort ooggetuigenverslag van Gershom Scholem.

Gershom Scholem (1897-1982), die later een beroemd Duits-Joods historicus en filosoof werd, kwam in 1917 op Abrahams psychiatrische afdeling in Allenstein terecht. Hij was toen 20 jaar oud en in maart 1917 goedgekeurd voor militaire dienst. In mei 1917 werd hij opgeroepen om op 20 juni aan te treden.⁸⁶⁶ Het was midden in de oorlog. Gershom Scholem probeerde zo snel mogelijk uit het leger te komen. Hij deed alsof hij wanen had.⁸⁶⁷ Op 7 juli 1917 werd hij voor de tweede keer door de 'Stabsarzt' (Abraham) onderzocht.⁸⁶⁸ Gershom Scholem zou, zodra er plaats was, op de overvolle psychiatrische afdeling van Abraham in Allenstein terecht komen.⁸⁶⁹ Tot dat moment hoefde hij alleen maar de post rond te brengen.⁸⁷⁰ Hij werd intussen, vanaf het moment dat hij vrijgesteld was van dienst, enorm getreiterd door zijn zaalgenoten. Scholem dacht dat het ook antisemitisme was. Op 25 juli belandde hij op Abrahams psychiatrische afdeling. Hij zou daar zes weken moeten blijven ter observatie. Hij schreef over de afdeling aan een vriend:

Es ist hier viel besser als ich es mir vorgestellt habe, man ist zwar unter ständiger Aufsicht, aber Du kannst Dich doch in den engen Grenzen frei bewegen. Den ganzen Tag über hast du Ruhe und kannst machen was du willst, sogar, wenn die Nerven dazu reichen, nachdenken. Die Ärzte hier sollen auch alle Juden sein. Das Lazarett ist nur klein, 70 Mann etwa, wir sind in einem großen Haus allein; das Essen ist etwas besser als im Rekrutendepot.⁸⁷¹

Tot zijn grote opluchting kreeg Gershom Scholem al na twee weken van de artsen te horen dat hij zo snel mogelijk zou worden ontslagen en men er alles aan zou doen om te verhinderen dat hij weer in militaire dienst zou moeten. Of Abraham gezien heeft dat de wanen geveinsd waren, is onduidelijk. Het was waarschijnlijk wel de grond waarop Scholem werd ontslagen. Het was niet zo dat er niets met hem aan de hand was. Hij was in een zeer slechte psychische conditie.

Gebrek aan contact met Freud

Abraham miste Freud en deed allerlei pogingen om hem toch nog een keer te kunnen zien. Hij hoopte zeer op een ontmoeting eind september 1916, in combinatie met een congres in München. Hij probeerde het zo te regelen dat hij Freud niet ver van de Oostenrijkse grens zou kunnen treffen. Freud bracht een deel van de zomer door in Salzburg. Abraham mocht op dat moment zelf als militair de grens niet over. Toen het mislukte om een ontmoeting te organiseren was Abraham zeer ontmoedigd en schreef vanuit Regensburg na het congres: 'Lieber Herr Professor, Also hat es nicht sein sollen! Ich bin sehr mißgestimmt, daß ich nun *allein* auf der Rückreise hier Station mache. Die Stadt ist herrlich, und das Alttertümer-Museum hätte Sie sicher befriedigt. Wann werden wir uns nun einmal sehen?'⁸⁷² Abraham had vooral naar het congres willen gaan om dan meteen de gelegenheid te hebben Freud te zien, maar Freud was alweer terug naar Wenen, waar Ferenczi had aangekondigd dat hij nog twee weken in analyse bij Freud wilde komen vanaf half september tijdens zijn verlof. Het was erg vroeg voor Freud om half september terug te zijn in Wenen. Hij schreef ook dat hij zijn reisseizoen voor het moment had opgeheven en het zal met Ferenczi's analyse te maken hebben gehad dat hij zo vroeg terugkeerde. Ferenczi stelde zijn bezoek trouwens uit. Op 26 september toen Freud de brief aan Abraham schreef was Ferenczi er nog steeds niet.⁸⁷³

Abraham moest genoegen nemen met het feit dat een andere pupil voorging. Het duurde daarna twee maanden voordat Abraham Freud weer schreef. Een sombere brief. Hij voelde zich zwaar overbelast, Liebermann die hem zou assisteren werd al snel ziek en Abraham moest alles alleen doen.⁸⁷⁴ Daarnaast betreurde hij het dat hij Freud al lange tijd niets wetenschappelijks had kunnen sturen. Het was allemaal zo anders, toen hij het plezier had om Freud te kunnen berichten over nieuwe wetenschappelijke inzichten en vol spanning afwachtte hoe Freud zou reageren.⁸⁷⁵ Abraham voelde zich afgewezen en dacht dat hij het enige waarmee hij weer Freuds aandacht zou kunnen krijgen, namelijk wetenschappelijke ontdekkingen, ook al niet kon leveren. Het zal ongetwijfeld een rol hebben gespeeld dat hij nog in de rouw was over zijn vader en er extra behoefte aan had om Freud, zijn

vervangende vader te zien. Het niet doorgaan van hun afspraak in september was bijna onverdraaglijk voor Abraham.

Freud ging er wat nonchalant mee om. Hij hield zich op dat moment niet zo intensief bezig met Abraham. Er waren te veel andere dringende en bedrukkende zaken in Freuds leven: Iedere dag aan eten en vooral sigaren komen, drie zoons in het leger. Wonder boven wonder overleefden ze uiteindelijk alle drie de oorlog. Freuds uitlatingen over Ferenczi hadden nog een andere betekenis die Abraham zich waarschijnlijk heel goed realiseerde. Na de moeilijke eerste jaren en de perikelen met Jung had Abraham in 1914 de belangrijkste positie gehad binnen de psychoanalytische beweging en voor Freud. Hij was die positie nu kwijtgeraakt aan Ferenczi.

Het was te zien aan de frequentie van de brieven. In mei 1914 schreven Freud en Ferenczi elkaar 5 brieven en Freud en Abraham elkaar 8. In mei 1917 schreven Ferenczi en Freud elkaar 13 brieven en Freud en Abraham elkaar slechts 3. De hechte band die er al was tussen Freud en Ferenczi bereikte in de oorlogsjaren, waarin Ferenczi driemaal een korte analyse bij Freud zou ondernemen, zijn hoogtepunt.⁸⁷⁶

Naast het feit dat de briefwisseling tussen hen beiden regelmatig het karakter had van een analyse van Ferenczi was Ferenczi nu dan ook lijfelijk in analyse bij Freud. Allereerst gedurende drie en een halve week in oktober 1914 tot Ferenczi werd opgeroepen als arts voor de Hongaarse cavalerie en de analyse moest worden afgebroken. Ferenczi had veel moeite met het plotselinge afbreken en probeerde met een soort zelfanalyse door te gaan, wat Freud hem afraadde. Het merkwaardige was natuurlijk dat Ferenczi met de analyse bij Freud begon terwijl hij wist dat die ieder moment afgebroken zou kunnen worden omdat hij opgeroepen zou worden. Maar in die dagen werd er niet zwaar getild aan plotseling afbreken en realiseerde men zich niet de mogelijk schadelijke effecten daarvan. Ferenczi hervatte zijn analyse van woensdag 14 juni 1916 tot woensdag 5 juli 1916, in de vakantie van zijn diensttijd. Zijn derde analyseperiode, waarvoor Freud eerder terug gegaan was naar Wenen, was van 25 september 1916 tot 9 oktober 1916.

Abraham bleef somber en oververmoeid, ook zijn brief van half december 1916 sprak boekdelen.⁸⁷⁷ De winter in Oost-Pruisen was onbarmhartig koud. Abrahams gezondheid begon achteruit te gaan.⁸⁷⁸ Hedwig vertelde later dat Abraham in zijn jeugd last had gehad van astma, die later helemaal verdween, maar in het harde klimaat van Allenstein met de enorme kou en mist was de astma weer teruggekomen en wel zo ernstig dat Abraham overwoog om zich over te laten plaatsen naar een andere Duitse stad.⁸⁷⁹ Hij kreeg nog meer gezondheidsproblemen. Tegen het einde van de oorlog liep Abraham een zware dysenterie op waar hij zich heel langzaam van herstelde. Hij had nog jaren last van terugvallen waarbij de dysenterie weer de kop opstak, de laatste keer was in het voorjaar van 1924.⁸⁸⁰ Jones schreef

later ronduit dat de oorlog Abrahams gezondheid zodanig had aangetast dat hij vermoedde dat dat uiteindelijk tot zijn dood had geleid.⁸⁸¹ Een groepsfoto van het congres in Den Haag in 1920 laat duidelijk zien dat Abraham in die tijd, twee jaar na de oorlog, nog steeds sterk vermagerd was.

Holland als lichtpunt

De psychoanalytische verenigingen leidden in deze oorlogsjaren een kwijnend bestaan. Vrijwel iedereen, uitgezonderd Freud, moest het leger in. Alleen het neutrale Nederland leverde een lichtpuntje op wat zowel Freud als Abraham zeer verheugde. Daar werd op 28 april 1917 een nieuwe psychoanalytische vereniging opgericht.⁸⁸² Van Emden had lange tijd bezwaar gehad tegen de oprichting van een psychoanalytische vereniging omdat een aantal van de Nederlandse analytici in die tijd eerder jungiaans dan freudiaans waren. Recentelijk had echter Van Op-huijsen zich bij Freud aangesloten, waarna Van Emden de tijd rijp achtte voor een vereniging.⁸⁸³

De belangstelling voor de psychoanalyse in Nederland was al vrij vroeg begonnen. In 1905 las August Stärcke, psychiater in de Willem Arnsthoeve, een psychiatrische kliniek in Den Dolder, Freuds artikel 'Über den Traum' en vond het fascinerend.⁸⁸⁴ Samen met zijn broer Johan ging hij zich verdiepen in de psychoanalyse en vanaf 1911 publiceerde hij hier regelmatig over. Hij werd door Freud zeer gewaardeerd en ontving in 1921 de Freudprijs voor één van zijn psychoanalytische artikelen.⁸⁸⁵ In maart 1921 stelde Ferenczi zelfs voor om Stärcke op te nemen in het geheime comité.⁸⁸⁶ Dat is niet doorgegaan.

Van groot belang was Jelgersma's belangstelling voor de psychoanalyse. De Leidse rector magnificus en hoogleraar in de psychiatrie, Gerbrandus Jelgersma ging zich in de jaren 1912-1914 intensief met de psychoanalyse bezighouden.⁸⁸⁷ Dit mondde uit in een rede met de titel 'Ongeweten Geestesleven', die Jelgersma uitsprak op 9 februari 1914, ter gelegenheid van het 339-jarig bestaan van de Leidse universiteit. Hij getuigde hierin onomwonden van zijn aanvaarding van de psychoanalyse.⁸⁸⁸ Jelgersma was op dat moment 55 jaar oud, had een succesvolle carrière achter zich en genoot veel prestige.

Abraham schreef er zeer enthousiast over in het jaarlijkse overzicht in het *Internationale Zeitschrift für ärztliche Psychoanalyse*:

Prof. Jelgersma über das Unbewußte. Von kompetenter Seite und an hervorragender Stelle hat die Psychoanalyse neuerdings eine Beurteilung gefunden, die wir als ein besonders erfreulichen Ereignis registrieren müssen. Am Jubiläumstage der Universität Leiden hielt als derzeitiger Rektor der Psychiater Prof.

Jelgersma die Festrede. Als Thema hatte er das Unbewußte gewählt. Nach einem ausführlichen Zeitungsbericht vom 9. Februar besprach Jelgersma hauptsächlich Freuds Traumlethe in einer Weise, welche volle Beherrschung des Stoffes erkennen läßt. Er akzeptiert die Lehre als Ganzes und sieht in ihr eine besondere wichtige Errungenschaft für die Psychologie. Ebenso rückhaltlos äußerte der Redner sich zu Gunsten der Neurosenlethe Freuds; er hält die Betonung der Sexualität in der Ätiologie der Neurosen für voll berechtigt. Er erkennt an, dass die verdrängten sexuellen Wünsche im Mittelpunkt der Neurose stehen und hebt am Schluß den gewaltigen Eindruck hervor, den die Wiederauffindung des Ödipusmotivs im individuellen Seelenleben auf ihn (Redner) gemacht habe.⁸⁸⁹

Ook Freud was zeer verrast en blij met deze onverwachte ondersteuning.⁸⁹⁰

Voor de psychoanalyse in Nederland was de rede van Jelgersma buitengewoon belangrijk. Veel van de latere Nederlandse psychoanalytici raakten door deze diere geïnteresseerd. Van Ophuijsen, die de doorslag had gegeven bij Van Emden om tot de oprichting van de Nederlandse vereniging voor psychoanalyse over te gaan, was werkzaam geweest in de Bürgholzli-kliniek in Zürich en was daar in analyse geweest bij Jung. Later keerde hij zich van Jung af om zich bij Freud aan te sluiten. In de jaren twintig zou hij een goede vriend worden van Abraham.

Depressie

In mei 1917 werd Abraham 40. Het ging hem niet goed. Hij was niet gezond, overbelast en voortdurend vermoeid. Er leek geen eind aan de oorlog te komen. Zijn brieven werden schaarser. In de zomer schreef hij Freud dat hij de astma en zijn bronchitis van afgelopen winter nog steeds niet te boven was.⁸⁹¹ Voor Freud waren de oorlogsomstandigheden ook zwaar, maar hij werd van diverse kanten van levensmiddelen en sigaren voorzien. Eitingon speelde daarin een belangrijke rol, maar ook Ferenczi en Sachs en sommige patiënten. Freud genoot deze zomer van een vakantie in het Hongaarse Csorbato met een overvloed aan brood, boter, worst, eieren en sigaren. Sachs was drie, Ferenczi twee weken gekomen. Rank en Eitingon waren ook op bezoek geweest.⁸⁹²

Abraham bleef in de oorlogsperiode alles wat Freud schreef op de voet volgen, maar was in het najaar van 1917 te moe en te overbelast om zoals hij beloofd had een referaat te schrijven over Freuds 'Vorlesungen'.⁸⁹³ Hij was naast zijn drukke werk nog een kleine eigen praktijk gestart omdat zijn financiële situatie slecht was. Zijn brief van 23 september 1917 klonk somber en hij vond het moeilijk dat de anderen Freud konden bezoeken en hij niet:

Die andern aus dem engeren Kreise der Getreuen hatten in diesem Sommer Gelegenheit, mit Ihnen zusammenzutreffen. Leider muß *ich* das seit genau 3 Jahren entbehren. Denn so lange ist es, seit Sie 1914 mit Ihrem Herrn Bruder in Berlin waren! Ich nehme mir zwar immer wieder vor, gleich nach Friedensschluß das Versäumte nach Möglichkeit nachzuholen. Aber solange die 'Ohnmacht der Gedanken' noch herrscht, wird es beim Wünschen bleiben.⁸⁹⁴

Freud reageerde snel op Abrahams sombere brief, toch wat gealarmeerd over Abrahams toon.⁸⁹⁵ De frequentie van hun brieven was de afgelopen periode sterk teruggelopen. Aan Ferenczi schreef Freud: 'Von Abraham hatte ich kürzlich ein rührendes Schreiben mit verhaltener Klage über den Wechsel der Zeiten und Verhältnisse.'⁸⁹⁶

Abrahams sombere stemming duurde voort. Hij schreef dat hij grijs geworden was en vermagerd, ook al was er genoeg te eten en voegde in november 1917 er aan toe: 'Wo mag z.B. in den letzten Tagen Casimiro's Mut geblieben sein.'⁸⁹⁷

Terugkijkend kan geconstateerd worden dat het weliswaar steeds gaat over de zware omstandigheden in de oorlog en de overbelasting die Abraham in een depressie deed belanden, maar de klachten dateren al van het jaar waarin zijn vader en zijn twee tantes stierven. Dat was hetzelfde jaar waarin Gerd en vervolgens Hedwig zo ziek werden. Abrahams depressie begon na een reeks van sterfgevallen en ziektes in zijn familie, net als de depressie van zijn moeder 47 jaar daarvoor. Hilda schreef erover in haar biografie van haar vader: 'Mein Vater zeigte sichtbare Anzeichen einer anhaltenden Überbeanspruchung.'⁸⁹⁸

Eind 1917, begin 1918 schreef Abraham optimistischer brieven, maar de brieven overtuigen niet helemaal.⁸⁹⁹ Hij had allerlei plannen voor na afloop van de oorlog, was weer begonnen met zijn Habilitation, had Bonhoeffer gesproken in Berlijn en hij kreeg Freud zover dat deze voor hem een brief schreef weliswaar niet aan Bonhoeffer maar aan Kraus. Maar de wijze waarop hij Freud bedankt is vreemd onempatisch:

Lieber Herr Professor,

Nehmen Sie herzlichen Dank für Ihre beiden Briefe und für die Erfüllung meines Wunsches bezüglich Kraus! Aus Ihrem *ersten* Brief ersah ich wohl, daß Ihnen der Entschluß nicht leicht wurde, aber ich habe keinen Augenblick gezweifelt, daß Sie an K. schreiben würden. Des zweiten, zu meiner Beruhigung bestimmten Briefes hätte es also nicht bedurft! Es ist mir recht leid, Ihnen mit meiner Bitte solches Unbehagen bereitet zu haben. *Vielleicht* werden wir beide wenigstens durch einen günstigen Erfolg des Briefes entschädigt!⁹⁰⁰

Verwikkelingen aan het oostfront

Het verloop van de oorlog was voor Duitsland zo bizar, dat het niet verwonderlijk was dat het voor veel Duitsers lange tijd duurde voordat ze konden geloven dat Duitsland daadwerkelijk verloren had. De generale staf, Hindenburg en Ludendorff bleven tot ver in 1918 volhouden dat Duitsland aan de winnende hand was. Ludendorff had vanaf 1916 in feite de leiding over Duitsland.⁹⁰¹

Het is Abraham later verweten dat hij met 'unerschütterlich naivem Optimismus (und Deutschen Nationalismus) bis in die letzten Kriegsjahre hinein an den Sieg der Österreicher und der Deutschen glaubte.'⁹⁰² Maar gezien het verloop van de oorlog was dat helemaal niet zo vreemd.

Duitsland was de hele oorlog aan het oostfront vrij succesvol geweest waarbij de tsaristische legers wel door bleven vechten maar toch steeds weer verliezen leden. Omdat de oorlog aan het oostfront nauwelijks beschreven is, is dit een weinig bekend gegeven. In Rusland brak in 1917 de Februarirevolutie uit. De tsaar werd afgezet. Het gevolg daarvan was dat Rusland zich min of meer uit de oorlog terugtrok. De Duitsers hielpen nog een handje door Lenin (die als balling in Zürich leefde) in een geblindeerde afgesloten trein naar Rusland te sturen.⁹⁰³

De tweede Russische Revolutie van oktober 1917 was een machtsovername door de bolsjewieken, geleid door Lenin, daarna was Rusland volledig in beslag genomen door de omwenteling en gevechten in eigen land. Duitsland kon daardoor op 3 maart 1918 in het oosten het Verdrag van Brest-Litovsk afdwingen. Een verdrag waarin Duitsland zo extreem veel grondgebied naar zich toe trok dat het vrijwel meteen barsten begon te vertonen. De Duitsers waren niet eens in staat om op dat enorme gebied troepen te handhaven die voor de stabiliteit van het gebied en de uitvoering van het verdrag hadden kunnen zorgen. Grote stukken van het tsaristische rijk werden onder de Duitse invloedssfeer gebracht. Te weten Estland, Letland, Litouwen, Russisch Polen, het grootste deel van Wit-Rusland en stukken van Zuid-Turkije. Daarnaast werden Finland en de Oekraïne onafhankelijk. Een deel van Polen was al eerder onafhankelijk geworden. Rusland verloor ruim een miljoen vierkante kilometer land, 50 miljoen inwoners, 90% van zijn kolenmijnen, 54% van zijn industrie, 35% van de spoorwegen, 32% van zijn landbouwgrond en bijna alle olie- en katoenproductie. Duitsland had opeens een enorm groot rijk midden in Europa en veel Duitsers dachten dat de oorlog nu gewonnen was.⁹⁰⁴ Het zou maar een halfjaar duren.

Het eindoffensief

Vanaf maart 1918 startten de Duitsers een reeks offensieven in het westen, ze hadden haast. De Amerikanen steunden inmiddels de geallieerden en waren zover dat

ze troepen konden sturen. Aanvankelijk boekten de Duitsers nog enige successen maar vanaf september 1918 werden ze steeds verder teruggedrongen.

De tot dat moment almachtige chef van het Duitse leger, generaal Ludendorff, had in het voorjaar van 1918 alles op de kaart van de overwinning gezet met een grote aanval in het westen. Begin oktober 1918 verlangde hij een onmiddellijke wapenstilstand vanwege de dreigende ineenstorting van het westfront. Hij wilde echter de schuld van zichzelf en de legerleiding afwentelen en stelde per direct een parlementaire democratie in. De nieuw gevormde regering moest om de wapenstilstand vragen en de verantwoordelijkheid op zich nemen.⁹⁰⁵ De historicus Peukert omschreef de manoeuvre als volgt:

Langfristig sollte dieses infame Kalkül, die bisherigen konservativ-militaristischen Führungskräfte aus der Verantwortung für die Folgen ihrer verfehlten Kriegspolitik zu entlassen, aufgehen und den demokratischen Parteien das Odium des 'Dolchstoßes' aus der Heimat in den Rücken der kämpfenden Front anhängen.⁹⁰⁶

Lange tijd wist vrijwel niemand in Duitsland dat het Ludendorff was geweest die de onmiddellijke wapenstilstand had geëist. Hij deed dat op een heel ongunstig tijdstip toen de Duitse troepen zich nog voor een groot deel op vijandelijk gebied bevonden en hij lijkt uit paniek gehandeld te hebben.⁹⁰⁷ Er ontstond een hardnekkig gerucht dat het de regering was geweest die het leger een dolkstoot in de rug had gegeven door om een wapenstilstand te vragen. Het afwentelen van de schuld van de legerleiding naar de net ingestelde regering lukte. De actie hielp Ludendorff uiteindelijk niet want de Amerikaanse president Wilson eiste het aftreden van degenen die verantwoordelijk waren voor de koers die Duitsland tot dat moment had gevaren, waarmee Ludendorff van het toneel verdween.⁹⁰⁸ Generaal Ludendorff was niet de enige die aftrad. Ook de Duitse keizer trad af en vluchtte naar Nederland. In Oostenrijk trad keizer Karel I af.

Duitsland raakte niet alleen alle veroverde gebieden kwijt, maar ook een achtste van zijn grondgebied met 10 % van zijn bevolking, daarnaast het grootste deel van zijn ijzererts en een aanzienlijk deel van de kolenmijnen.⁹⁰⁹

Op 11 november 1918 was de oorlog door het ondertekenen van de wapenstilstand in Compiègne officieel ten einde. Europa bleef in totale ontredde achter. Er waren 8 miljoen doden en 15 miljoen zwaar gewonden te betreuren, vrijwel allemaal frontsoldaten en bovendien 5 miljoen weduwen, 9 miljoen wezen en 10 miljoen vluchtelingen. Toen brak de Spaanse griep uit, die meer slachtoffers eiste dan de hele oorlog. Door de Spaanse griep vielen er 20 miljoen doden.⁹¹⁰

Het congres in Boedapest in 1918

De oorlog was nog niet voorbij, maar het lukte toch om in september 1918 een psychoanalytisch congres te organiseren.⁹¹¹ Het congres zou op 21 en 22 september plaatsvinden in Breslau.⁹¹² De Oostenrijks-Hongaarse artsen, die in het leger dienden, kregen echter geen visum voor Duitsland. Abraham schreef Lou Andreas-Salomé dat daardoor 14 aanmeldingen voor het congres vervielen en daarmee het grootste deel van de voordrachten. Het congres werd naar Boedapest verplaatst, in de hoop dat de twee Duitse psychoanalytici, die militair waren door hun geringe aantal, wel een visum zouden krijgen.⁹¹³ Het was nu een week later gepland, op 28 en 29 september.⁹¹⁴ Sachs bleek opeens ernstig ziek te zijn. Hij was al in Boedapest en kreeg daar de ochtend voordat het congres begon een zware longbloeding. Hij werd acuut in het ziekenhuis opgenomen. Er werd tuberculose gediagnosticeerd en Sachs moest lange tijd gaan kuren in Davos.⁹¹⁵

Het congres werd een groot succes. Weliswaar was door de oorlog het aantal deelnemende psychoanalytici betrekkelijk klein. In totaal waren er 32 leden van de IPA, maar het aantal gasten was ongewoon groot.⁹¹⁶ Veel van de leden waren in uniform. 4 analytici kwamen uit Duitsland, 2 uit Nederland, 13 uit Wenen, 12 uit Boedapest en één uit Warschau. Er waren 55 gasten, waaronder de vrouw van Freud en zijn kinderen Ernst en Anna.⁹¹⁷ Daarnaast waren er, wat zeer uitzonderlijk was voor een psychoanalytisch congres, acht hoogwaardigheidsbekleders aanwezig: 2 vertegenwoordigers van de stad Boedapest, waaronder de burgemeester, 2 hoge militaire vertegenwoordigers van de Hongaarse regering, 2 van de Duitse regering en 2 van de Oostenrijkse regering.⁹¹⁸ Zij zullen vooral belangstelling hebben gehad voor het eerste deel van het wetenschappelijke programma dat over oorlogsneurosen ging.

De congresdeelnemers kregen een vorstelijke ontvangst. De stad Boedapest had het nieuw gebouwde thermenbad, hotel Gellért fürdő, ter beschikking gesteld, waar op de vooravond voor het congres een ontvangst plaatsvond in de marmeren zaal. Op de eerste avond, 28 september, was er voor de congresdeelnemers een

banket aangericht door de stad Boedapest in hotel Bristol. Ook was er een stoomboot ter beschikking gesteld om de gasten over de Donau te vervoeren van het hotel naar de academie van wetenschappen, waar het wetenschappelijke programma plaatsvond.⁹¹⁹ Het moet na alle jarenlange oorlogsontringen overweldigend zijn geweest. Het congres was georganiseerd door Ferenczi, Von Freund en Rank.⁹²⁰

De twee Nederlanders, Van Emden en Van Ophuijsen, werden door Abraham als voorzitter speciaal welkom geheten. Zij waren de enige aanwezigen uit een neutraal land. Beiden hielden een voordracht. Van Emden over 'Analyse einer Sensation am Kopfe im Traum' en Van Ophuijsen over 'Die Frigidität des Weibes'.⁹²¹

De verrassing van het voorjaar van 1918 was dr. Ernst Simmel (1882-1947), Oberarzt en leider van het XIXe militaire hospitaal voor oorlogsneurosen in Posen. Freud had op 17 februari 1918 voor het eerst aan Abraham over hem geschreven omdat Simmel een boekje had gepubliceerd: *Kriegsneurosen und psychisches Trauma. Ihre gegenseitigen Beziehungen dargestellt auf Grund psychoanalytischer, hypnotischer Studien*. Freud was erg enthousiast over dat boek evenals Abraham.⁹²² Simmel was zich op eigen houtje gaan verdiepen in de psychoanalyse, sprak zich uit voor de bruikbaarheid ervan en gaf daarvan voorbeelden. Freud vond dat Simmel ook de seksuele oorsprong goed in ogenschouw nam.⁹²³ Het boek was een weerslag van Simmels werk in het militair hospitaal. Simmel was, naar aanleiding van zijn boek uitgenodigd om een voordracht te houden op het congres in Boedapest. Hij zou later in analyse gaan bij Abraham.⁹²⁴

Het wetenschappelijk deel van het congres in Boedapest begon met een voordracht over oorlogsneurosen van Ferenczi met co-referaten van Abraham en Simmel. Vervolgens werd er gediscussieerd. Deze drie voordrachten zijn later apart in boekvorm verschenen, eerst in het Duits en in 1921 ook in het Engels met een vierde bijdrage van Jones, die tijdens het congres in 1918 tot een vijandelijke mogendheid behoorde en er daarom niet bij kon zijn.⁹²⁵

De aandacht voor het onderwerp was zo groot omdat de oorlog, naast een nooit eerder vertoond aantal doden en gewonden, een enorm aantal soldaten met oorlogsneurosen had voortgebracht. De symptomen bestonden uit psychogene verlammingen, doofheid en blindheid en uit trillen, woedeaanvallen, slaapstoornissen, angst, overgevoeligheid, hoofdpijnen, deliriën, depressies enzovoort.

Op het congres begon Ferenczi met een overzicht van de literatuur over oorlogsneurosen. Hij liet een groot aantal schrijvers van wetenschappelijke artikelen de revue passeren van Oppenheim en diens standpunt dat het om hersenbeschadigingen ging tot Nonne, die Freuds onderzoekingen van het onbewuste een belangrijke ondersteuning vond voor de behandeling van oorlogsneurosen.⁹²⁶ Oppenheims standpunt werd gedurende de Eerste Wereldoorlog vrij algemeen verlaten.⁹²⁷ Daarvoor in de plaats ontstond er belangstelling voor een psychodynamische theorie waarin zowel de oorspronkelijke aanleg als de traumatische gebeurtenissen

een rol speelden. Ferenczi zei dat er een vooruitgang was te bespeuren in de houding van de vooraanstaande neurologen ten opzichte van de psychoanalytische theorie. Maar tegelijkertijd was bijvoorbeeld Nonne van mening dat in de oorlog definitief was aangetoond, dat het idee van een vrijwel volledig seksuele oorsprong van hysterie onjuist was. Volgens Ferenczi was er hier sprake van verwarring over het begrip seksualiteit. Seksualiteit werd uitsluitend gezien als genitale seksualiteit terwijl het om een veelomvattender begrip ging:

Die Kriegsneurosen gehören eben laut der Psychoanalyse zu einer Neurosen-gruppe, bei der nicht nur, wie bei der gewöhnlichen Hysterie, die Genital-sexualität, sondern auch eine Vorstufe davon, der sogenannten Narzißmus, die Selbstliebe, betroffen ist, ähnlich wie auch bei der Dementia praecox und der Paranoia. Es ist nun zuzugeben, daß die sexuelle Grundlage dieser sogenannten narzißtischen Neurosen weniger leicht ersichtlich ist, besonders für jene, die die Sexualität mit Genitalität gleich setzen und es verlernt haben das Wort 'sexuell' im Sinne des alten platonischen Eros zu verwenden. Zu diesem uralten Standpunkte kehrt aber die Psychoanalyse zurück, wenn sie alle zärtlichen und sinnlichen Beziehungen des Menschen zum anderen und dem eigenen Geschlechte, Gefühlsregungen gegenüber Freunden, Verwandten, den Mitmenschen überhaupt, ja das Affektverhältnis zum eigenen Ich und zum eigenen Körper zum Teil in der Rubrik 'Erotik' respektive 'Sexualität' behandelt.⁹²⁸

Abrahams hield de tweede voordracht en zijn verhaal was een schrikbarend dieptepunt in zijn oeuvre. Er sprak een totaal gebrek aan empathie uit voor de oorlogsverschrikkingen, die de soldaten hadden moeten doorstaan. Het kwam er in het kort op neer dat mensen met een van oorsprong gezonde geest, de oorlogsverschrikkingen aankonden en *dégénérés* oorlogsneuroses ontwikkelden. Het was gebaseerd op de seksuele oorsprong van de oorlogsneurosen.

Abraham schreef het stuk in een tijd dat hij depressief, ziek en zwaar overbelast was. Deze omstandigheden hadden zijn vermogen tot empathie blijkbaar sterk aangetast. Daar kwam bij dat angst een blinde vlek was van Abraham. Als er iets was waar de soldaten aan ten prooi vielen dan was het, bijvoorbeeld onder vuur bij een artillerie beschieting, enorme angst. Tölle merkte in zijn artikel uit 2005 over de oorlogsneurosen op dat de angst, die bij een dergelijke artillerieaanval met talrijke inslagen ontstond tijdens de Eerste Wereldoorlog, door opvallend weinig auteurs is beschreven. Verwijzingen naar feitelijke situaties en de daaruit voortkomende angst kwamen vrijwel niet voor. Tölle vroeg zich af of dat kwam omdat men die angst vanzelfsprekend vond en niet de moeite van het vermelden waard of dat men hem ongepast vond voor een soldaat.⁹²⁹

Abraham omschreef de soldaten met oorlogsneurosen als van jongs af aan mislukt:

Mit großer Regelmäßigkeit ergibt sich, daß die Kriegsneurotiker schon vor dem Trauma – um es zunächst mit einem allgemeinen Ausdruck zu bezeichnen – *labile* Menschen waren, und zwar besonders hinsichtlich ihrer Sexualität. Es sind Menschen, die im praktischen Leben teils ihre Aufgaben nicht zu erfüllen vermochten, teils zwar hierzu imstande waren, aber wenig Initiative, wenig vorwärtsdrängende Energie an den Tag legten. Durchweg aber war ihre sexuelle Aktivität verringert, ihre Libido durch Fixierungen gehemmt; viele von ihnen waren bereits vor dem Feldzug schwach potent oder nur bedingungsweise potent. Ihre Einstellung zum weiblichen Geschlecht wurde durch teilweise Fixierung der Libido im Entwicklungsstadium des *Narzißmus* in mehr oder weniger erheblichem Grade gestört. Ihre soziale und sexuelle Funktionsfähigkeit war von gewissen Konzessionen an ihren Narzißmus abhängig.

Im Kriege werden diese Männer unter völlig veränderte Verhältnisse und vor außerordentliche Anforderungen gestellt. Sie sollen jederzeit zur bedingungslosen Hingabe zugunsten der Gesamtheit bereit sein. Das bedeutet den Verzicht auf alle narzißtischen Privilegien. Eine so vollkommene Unterdrückung seines Narzißmus vermag der Gesunde zu leisten. Wie er nach dem Übertragungs-Typus liebt, so ist er zur Aufopferung seines Ichs für die Gesamtheit fähig. In dieser Hinsicht stehen die zur Neurose Disponierten den Gesunden nach.

Es wird von Ihnen im Felde aber nicht nur das Erdulden gefahrvoller Situationen – also eine rein passive Leistung – verlangt, sondern noch ein zweites, das viel zu wenig beachtet wird. Es handelt sich um die aggressiven Leistungen, zu denen der Soldat stündlich bereit sein muß. Neben der Bereitschaft zum *Sterben* wird die Bereitschaft zum *Töten* von ihm gefordert.⁹³⁰

Het leek alsof de feitelijkte gebeurtenissen er voor Abraham niet toe deden en alleen de al dan niet volwaardig ontwikkelde psyche van belang was. In theorie, want in de praktijk deed Abraham het volgende:

Als ich 1916 eine Station für Neurosen und Geisteskrankheiten begründete, sah ich von jeder gewaltsamen Therapie ebenso von Hypnose und anderen Suggestivmitteln vollkommen ab, ließ dagegen die Kranken im wachen Zustande abreagieren und suchte ihnen in einer Art vereinfachter Psychoanalyse Ursprung und Wesen ihres Leidens verständlich zu machen. Ich erzielte bei den Kranken das Gefühl des Verstanden-werdens, weitgehende Entspannung und Besserung.

Het klinkt rustig en zorgzaam. Het is moeilijk te begrijpen hoe Abraham in theorie zo veroordelend kon zijn, terwijl hij zich in de praktijk tegengesteld hieraan gedroeg.

Uit een brief aan Lou Andreas-Salomé bleek ook hoe depressief Abraham zich had gevoeld in de periode die aan het congres voorafging. Hij schreef dat hij het contact met de anderen helemaal verloren had en hij voegde er aan toe: 'Der Kongress wird ein Lichtblick in dieser endlosen Abgeschlossenheit sein.'⁹³¹ Het klonk vertwijfeld.

Simmels voordracht stond haaks op wat Tölle in de literatuur had gevonden. Hij beschreef wel wat de soldaten feitelijk moesten doormaken:

Man muß die Kriegsereignisse selbst oder ihre Rekapitulation in der analytisch- kathartischen Hypnose miterlebt haben, um zu verstehen, welchen Anstürmen das Seelenleben eines Menschen ausgesetzt ist, der nach mehrfacher Verwundung wieder ins Feld muß, bei wichtigen Familieneignissen von den Seinen auf unabsehbare Zeit getrennt ist, sich unrettbar dem Mordungetüm eines Tanks oder einer sich heranwälzenden feindlichen Gaswelle ausgesetzt sieht, der durch Granatvolltreffer verschüttet und verwundet, oft stunden- und tagelang unter blutigen, zerrissenen Freundesleichen liegt und nicht zuletzt der, dessen Selbstgefühl schwer verletzt ist durch ungerechte, grausame, selbst komplexbeherrschte Vorgesetzten, und der doch still sein, sich selbst stumm niederdrücken lassen muß von der Tatsache, daß er als einzelner nichts gilt und nur ein unwesentlicher Bestandteil der Masse ist.⁹³²

Freud had in een brief aan Ferenczi al eerder geschreven dat Simmels aanpak weliswaar op psychoanalytische basis beruiste maar verder vooral cathartisch van aard was.⁹³³ Simmel beschreef in zijn lezing en ook in zijn boek aan de hand van een reeks gevalsbeschrijvingen hoe hij het trauma door middel van hypnose naar boven probeerde te halen en een soort van catharsis probeerde te bewerkstelligen. Bovendien meldde hij ook dat de onbewuste betekenis van de symptomen van de oorlogsneurotici grotendeels niet-seksueel was.⁹³⁴ Dat was een schop tegen het zere been van Abraham.⁹³⁵ Dat de analytici hem zo in hun armen sloten stuitte bij Simmel, opmerkelijk genoeg, geruime tijd op grote weerstand. Hij stuurde zijn referaat van het congres lange tijd niet op, waardoor de congresbundel die zou verschijnen een flinke vertraging opliep.⁹³⁶ Freud kende hem de Freud-prijs toe. Simmel reageerde daar helemaal niet op waarna Freud zeer gepikeerd was.⁹³⁷ Uiteindelijk werd afgesproken dat hij bij Abraham in analyse zou gaan maar op de eerste afspraak zat Abraham een brief aan Freud te schrijven omdat Simmel niet was komen opdagen.⁹³⁸

Abraham stelde op het congres voor Ferenczi te verkiezen tot nieuwe voorzitter van de IPA. Zijn voorstel werd aangenomen en Ferenczi koos Anton von Freund als secretaris.

Abraham had weinig aan zijn voorzitterschap gehad. Hij was net voorzitter van de IPA geworden toen in 1914 de oorlog uitbrak en nu, tegen het einde van de oorlog, nam Ferenczi het over. Abraham had al meteen, bij aanvang van zijn voorzitterschap, gezegd dat hij zich als een interimvoorzitter beschouwde.

Anton von Freund (1880-1920) was afkomstig uit Boedapest. Hij was een zeer succesvolle en rijke bierbrouwer en tevens doctor in de filosofie. Von Freund en zijn vrouw waren in behandeling geweest bij Freud. Von Freund in 1916 en in 1918, 1919. In 1917 werd hij actief binnen de psychoanalytische verenigingen in Wenen en Boedapest. Hij ondersteunde de psychoanalyse financieel en stelde Freud in staat om in 1919 de Internationale Psychoanalytische Verlag op te zetten met als leidinggevend, Freud, Ferenczi, Von Freund en daarnaast Rank als directeur.⁹³⁹ Von Freund had lid van het comité zullen worden maar doordat hij ziek werd, hij kreeg kanker, en stierf in 1920 ging dat niet door en kwam Eitingon in zijn plaats. Von Freund had ook een grote som gelds beschikbaar gesteld om in Boedapest een psychoanalytisch instituut op te zetten. In dat instituut zou de psychoanalyse voor iedereen toegankelijk zijn. Het was ook de bedoeling dat in dat instituut een groot aantal artsen psychoanalytisch zouden worden opgeleid. Ferenczi zou de wetenschappelijke leiding van het instituut krijgen en von Freund zou de organisatie op zich nemen. Het instituut is er nooit gekomen omdat de politieke situatie veranderde in Boedapest en de machthebbers het geld vasthielden.

De eerste uitgave van de nieuwe psychoanalytische uitgeverij was de bundel over oorlogsneurosen met de lezingen van het Boedapester congres er in. Dat Freud geen hoge dunk had van deze lezingen bleek wel uit zijn opmerking over deze eerste uitgave: 'Ich halte es durchaus für keine hervorragende Leistung, aber vielleicht wird sie gerade darum auf die geehrten Zeitgenossen Eindruck machen.'⁹⁴⁰

Na het congres van Boedapest gebeurden er drie opmerkelijke dingen. Ten eerste verdwenen de oorlogsneurosen als sneeuw voor de zon zodra de oorlog was afgelopen.⁹⁴¹ Daarmee verdween de speciale belangstelling die de psychoanalyse op dit vlak te beurt was gevallen. De interesse in psychoanalyse bleef echter groter dan voor de oorlog.

Ten tweede was Freud weliswaar niet erg geporteerd van de lezingen van het Boedapester congres maar gebruikte hij ze wel toen hij als getuige-deskundige werd ingeschakeld bij het proces tegen Wagner von Jauregg.⁹⁴² Daar formuleerde hij de psychodynamische factoren bij een oorlogsneurose als volgt:

Es ergab sich also leicht als die nächste Ursache aller Kriegsneurosen die dem Soldaten unbewußte Tendenz, sich den gefahrvollen oder das Gefühl empörenden Anforderungen des Kriegsdienstes zu entziehen. Angst um das eigene Leben, Sträuben gegen den Auftrag andere zu töten, Auflehnung gegen die rücksichtslose Unterdrückung der eigenen Persönlichkeit durch die Vorgesetzten waren die wichtigsten Affektquellen, aus denen die kriegsflüchtige Tendenz gespeist wurde.⁹⁴³

Wat Freud hier beschreef als oorzaak was veel eerder de actuele situatie waar de soldaten mee te kampen hadden zoals die door Simmel was beschreven dan de seksuele en constitutionele oorzaken waar Ferenczi en Abraham zich op baseerden.

Ten derde zou Freuds ontevreden opmerking over de lezingen van het Boedapestse congres ook nog op een andere manier geïnterpreteerd kunnen worden: namelijk dat hij zijn eigen libidotheorie ontoereikend vond als het oorlogsneurosen betrof. Dan zou de opmerking in het verlengde van zijn koerswijziging bij zijn verhandeling 'Zur Einführung des Narzismus' gezien kunnen worden, waarna niet alleen de libido-ontwikkeling maar ook de Ik-ontwikkeling een grote rol ging spelen.

Voor het onvoorstelbare geweld van de Eerste Wereldoorlog waarbij mensen veranderd waren in een bende moordenaars, leek de libidotheorie – die op het congres nog zo fervent werd verdedigd door Ferenczi en Abraham – niet meer toereikend. Een belangrijk tegenargument waren de dromen van soldaten met een shell-shock. Simmel had geobserveerd dat deze geen wensdromen maar panische angstdromen hadden, nachtmerries waarin ze de trauma's herbeleefden.

Op het congres in Den Haag september 1920 hield Freud een lezing met de vrij onschuldig klinkende titel: 'Ergänzungen der Traumlehre.'⁹⁴⁴ Het was een korte lezing die op het eerste gezicht niet eens zo heel opmerkelijk was maar die, bij nadere bestudering, niets minder dan een totale koerswijziging van Freuds ideeën over de droom betekende. De lezing ging over het feit dat er niet alleen wensdromen maar ook traumatische dromen bestonden.⁹⁴⁵ Freud zou deze ideeën verder uitwerken in 'Jenseits des Lustprinzips'. De dood speelde opeens een grote rol in zijn werk.

Duitsland in chaos, maar toch de opbouw van een psychoanalytische polikliniek in Berlijn

De oorlog was afgelopen maar dat betekende geenszins dat er rust kwam in Duitsland. Even had het er op geleken dat Duitsland na de oorlog de gang van een keizerrijk naar een democratie zou kunnen maken. Het gedwongen aftreden van generaal Ludendorff en het vertrek van de keizer gaf de nieuwe regering, onder leiding van prins Max von Baden, de ruimte om noodzakelijke hervormingen door te gaan voeren. De hoogste legerleiding gooide echter opnieuw roet in het eten. Het opperbevel van de Duitse vloot besloot een aanval uit te gaan voeren terwijl er al om wapenstilstand was gevraagd en de onderhandelingen gaande waren. Ze deden dat op eigen initiatief zonder opdracht van de nieuwe regering. Dat leidde tot een staking van de matrozen op twee schepen op 28 oktober 1918 en een opstand van de matrozen in Kiel op 3 en 4 november. Die leidde weer tot een revolutie, die zich razendsnel verspreidde. In de ene Duitse stad na de andere werd zonder bloedvergieten de macht overgenomen door arbeiders- en soldatenraden. Al op 9 november overwon de revolutie in Berlijn.⁹⁴⁶

Op 24 november 1918 schreef Abraham aan Freud dat in Allenstein de revolutie snel en zonder bloedvergieten verlopen was. Als alles zo soepel zou blijven verlopen zou er geen reden zijn om over de huidige gang van zaken ontevreden te zijn. Maar het was zeer de vraag hoe het verder zou gaan. Abraham had ook geen idee wat zijn persoonlijk lot zou zijn. Hij wist niet wanneer hij naar Berlijn zou kunnen terug keren en of terugkeer met zijn gezin, gezien het enorme gebrek aan levensmiddelen in Berlijn, wel verstandig zou zijn.⁹⁴⁷ Hun situatie was echter verre van ongevaarlijk op dat moment. De Abrahams zaten helemaal in het oosten van Duitsland. Duitse troepen waren bezig in totale wanorde zo snel mogelijk naar

huis te gaan. De wapenstilstand met de geallieerden was ingegaan op 11 november en de Russen hadden gereageerd met een ogenblikkelijk verbreken van het Verdrag van Brest-Litovsk met Duitsland. Ze waren hun troepen aan het formeren.

Abraham werd op 14 december 1918 uit de militaire dienst ontslagen en hoopte op 30 december terug te zijn in Berlijn. Liebermann moest nog enige tijd in Allenstein blijven. Abraham had in Berlijn alvast provisorisch een woning gehuurd, in Grunewald, aan de Schleinitzstrasse 6:

Wir haben das Unterhaus einer Zweifamilienvilla mit Veranda und Garten, sieben Zimmer und Diele mit anständiger Einrichtung. Die Praxis verspricht Gutes: zwei Analysen sicher, zwei wahrscheinlich, eine noch unsicher. Wenn ich in B. meine Rückkehr angezeigt habe, dürfte wohl mehr hinzukommen. Ich hoffe vom Wohnen außerhalb der Stadt für meine Gesundheit, die vom östlichen Klima gelitten hat, auch Gutes. Für die Kinder ist es herrlich, zumal in der Villen-Kolonie ausgezeichnete Schulen vorhanden sind.⁹⁴⁸

In Allenstein waar de mogelijkheden voor sociale contacten beperkt waren was de familie bevriend geraakt met een patiënte van Abraham, mevrouw Haas die Freud had doorverwezen en die eerder bij Van Ophuijsen in behandeling was geweest. Haar neefje van 12 was ook bij Abraham in analyse vanwege leerproblemen. Hilda en deze niet bij naam genoemde neef waren even oud en werden goede vrienden. Hilda was zeer onder de indruk als hij opschepte over zijn slechte schoolcijfers, waarvoor de oppassende Hilda zich vreselijk geschaamd zou hebben. Het was een jeugdliefde. Mevrouw Haas ging aanvankelijk mee naar Berlijn samen met haar neef, maar vertrok eind januari 1919. Daarna hoorde Hilda niets meer van haar vriendje. Ze was diep gekwetst. Pas in de jaren vijftig hoorde Hilda hoe het werkelijk zat. De neef had inmiddels succesvol carrière gemaakt, haar adres gekregen via het psychoanalytische instituut in Frankfurt en belde haar op in Londen. Hilda vroeg op een bepaald moment waarom hij het contact zo abrupt had afgebroken. Hij vertelde haar: 'Dat was wat je oudeheer eiste.' Hilda, die haar vader in haar biografie toch vooral bewonderend beschreef stond hier versteld van. Ze schreef: heden ten dage zouden we dat anders doen en vervolgde dat Abrahams actie haar erg onzeker had gemaakt en het gevoel had gegeven dat ze minderwaardig was.⁹⁴⁹

Had Abraham als een ouderwetse jaloerse vader het eerste vriendje van zijn dochter weggejaagd? Het was het jaar daarvoor dat Abraham 'Einige Belege zur Gefühlseinstellung weiblicher Kinder gegenüber den Eltern' publiceerde.⁹⁵⁰ Dit kleine artikeltje gaat over Hilda. Een vierjarige Hilda wier hele leven om haar vader draaide in tegenstelling tot de twaalfjarige Hilda die geheel door het neefje van Mw. Haas in beslag genomen werd. Wrang was dat Abraham niet alleen Hilda's

eerste vriendje maar ook haar vrijwel enige vriendje wegjoeg. Op een korte affaire na zou Hilda geen partner meer hebben.

Abrahams gezondheid was in deze periode verre van goed. Hij had een chronische bronchitis, sliep slecht en kon zijn praktijk maar met moeite volhouden. Hij had zich eenmaal terug in Berlijn onder behandeling van Fließ gesteld en die zorgde voor enige verbetering. Abraham had zich zelfs te ziek gevoeld om zijn voordracht van het Boedapester congres tot artikel te bewerken en zijn redacteurschap van het tijdschrift op te pakken.

Over Berlijn schreef hij aan Freud dat hij het idee had dat 'de ergste onlusten' achter de rug waren. De voedselvoorziening was er echter een stuk slechter dan in Oost-Pruisen.⁹⁵¹

Politieke spanningen

'De ergste onlusten' sloeg op het verloop van de revolutie in Duitsland. De chaos was in die dagen compleet. De familie Abraham had daarbij het geluk dat ze zich niet in het centrum van Berlijn maar in een buitenwijk bevond, waar het er minder heftig aan toe ging. In drie maanden tijd was de keizer gevlucht, had de generale staf haar machtspositie verloren, waren de democratische hervormingen in de kiem gesmoord door een revolutie waarbij arbeiders- en soldatenraden de macht hadden overgenomen, echter zonder politiek programma of duidelijke leiders en ze wisten niet wat ze moesten doen. Prins Max was afgetreden toen de revolutie uitbrak en had zijn functie overgedragen aan de SPD-leider Friedrich Ebert. Na de wapenstilstand van 11 november zwierven er overal ongedisciplineerde, gedesillustioneerde groepen soldaten rond. In Berlijn werden in december 1918 en januari 1919 demonstraties, stakingen en gewapende bendes een dagelijks verschijnsel.⁹⁵² De enigen die wel een duidelijk programma hadden waren de communistische Spartakisten. Vanaf januari 1919 noemden ze zich de communistische partij Duitsland, de KPD. Ze hadden twee zeer opvallende leiders: Karl Liebknecht en Rosa Luxemburg, maar hun aanhang was beperkt.⁹⁵³ Uiteindelijk zou de regering, waarin de SPD de leiding had en die aan de macht was gekomen met ondersteuning van de soldaten- en arbeidersraden diezelfde raden met behulp van het leger bloedig neerslaan. SPD-leider Eberts schrikbeeld was de situatie in Rusland, niet zozeer de machtsovername door de bolsjewisten maar de totale ineenstorting van het Russische rijk daarna.⁹⁵⁴ Dat moest in Duitsland kost wat kost vermeden worden.

De weersomstandigheden waren ook nog eens bar en boos. Zowel 1918 als 1919 waren extreem koude winters en brandstof was schaars. Zo begon Freud een

brief vanuit Wenen van 9 februari 1919 aan Abraham met de woorden: 'Ich konstatiere, daß es hier im Zimmer bitterkalt ist (...).'⁹⁵⁵

Jones schetste in zijn biografie van Freud de situatie in Wenen vlak na de oorlog:

The years succeeding the World War were extremely hard. Everything had come to a standstill in Vienna and life there was scarcely bearable. The monotonous diet of thin vegetable soup was far from being adequately nourishing and the pangs of hunger were continuous. The winters of 1918-19 and 1919-20 were the worst of all, with their completely unheated rooms and feeble illumination. It needed a tough spirit to endure sitting still and treating patients for hour after hour in that deadly cold, even if equipped with an overcoat and thick gloves.⁹⁵⁶

In Berlijn was het nauwelijks beter.

Het vermijden van de vrije associatie

Ondanks de enorme onrust in Berlijn ging het gewone leven door. In februari 1919 berichtte Abraham dat de Berlijnse psychoanalytische vereniging, voor zover die op dat moment getraceerd kon worden, drie keer per maand bij elkaar kwam. Abraham was er nog niet in geslaagd om de verblijfplaats van een deel van de vroegere leden vast te stellen, namelijk diegenen die uit het buitenland kwamen. Hij vroeg aan Rank of de niet-artsen *Imago* konden ontvangen in plaats van het psychoanalytische tijdschrift voor artsen. Er waren een aantal niet-artsen, die de Berlijnse vereniging binnenkort zou opnemen als buitengewoon lid.⁹⁵⁷

Op 23 januari 1919 kwam de Berlijnse groep voor het eerst weer bij elkaar. De keer daarop, 6 februari, hield Abraham, als eerste na de oorlog een voordracht: 'Über eine besondere Form des neurotischen Widerstandes.'⁹⁵⁸ Abraham presenteerde altijd alles wat hij schreef in zijn eigen groep.⁹⁵⁹ Hij hield veel voordrachten.

Deze voordracht ging over patiënten die niet vrij associëren. Een van de voorbeelden daarvan was de patiënte die Abraham in Allenstein had behandeld.⁹⁶⁰ Abrahams betoog betrof het volgende. De grondregel van de analyse is het vrij associëren, maar patiënten hebben ten aanzien van deze grondregel totaal verschillende houdingen.⁹⁶¹ Alle patiënten brengen bij tijden weloverwogen gedachten of zeggen dat hen niets invalt. De patiënten, waar het hier over gaat zeggen echter zelden dat hen niets invalt, ze spreken onophoudelijk en sommigen willen zelfs helemaal niet door de arts onderbroken worden. Deze patiënten associëren niet vrij, maar onder de voortdurende kritische begeleiding van het Ik. Bovendien vertonen ze een onvermoeibare bereidwilligheid die de arts op een dwaalspoor

zet. Het gaat om een niet te onderschatten weerstand die therapeutisch resultaat onmogelijk kan maken.

Abraham dacht dat er bij deze patiënten sprake was van een grote mate van trots en dat iedere door de analyticus gemaakte opmerking door hen als vernederend werd ervaren. Deze patiënten zijn heel ontvankelijk voor alles wat hun Ik-gevoel kan kwetsen; ze hebben een sterk narcisme. In de analyse is er eerder sprake van identificatie dan van overdracht en zoals kinderen graag volwassenen over hun ontlasting voor de gek houden – zeggen dat ze geen ontlasting kunnen produceren om dat dan vervolgens op een door henzelf uitgekozen tijdstip opeens wel te kunnen – zo willen deze patiënten zelf bepalen wanneer en hoeveel ze zich ontlasten. Door hun klaarblijkelijke bereidwilligheid en woordenstroom lukt het alleen ervaren artsen om te doorgronden wat er gebeurt en dan nog zijn het uiterst moeilijke behandelingen. Abraham merkte dat er slechts een (meestal maar gedeeltelijk) resultaat te behalen viel als hij wat er gebeurde meteen vanaf het begin besprak. Dan was er soms een doorbraak in het narcisme mogelijk en ontstond er een overdracht. Dat was dan te merken doordat de patiënt opeens wel vrij ging associëren.⁹⁶²

Deze korte verhandeling was typerend voor Abraham. Hij kwam een bepaald probleem of opmerkelijk gedrag tegen bij een aantal patiënten, of bij zijn familie of vrienden, misschien zelfs bij hemzelf. Iets wat hij nog niet eerder beschreven had gezien. Hij observeerde het nauwkeurig, probeerde uit te zoeken hoe het zat en hoe het psychoanalytisch geïnterpreteerd kon worden en schreef er dan een helder stuk over. Zijn ambachtelijk vakmanschap bleef heel dicht bij de observaties. Freud vond het een voortreffelijk stuk en zeer actueel, hij had alleen meer benadrukt willen zien dat de hele instelling uit het vadercomplex stamde.

De oprichting van een psychoanalytische polikliniek

In juli 1919 nam de Berlijnse psychoanalytische vereniging een belangrijk besluit. De leden stemden in met Eitingons voorstel om komende winter een psychoanalytische polikliniek in Berlijn te openen. Het voorstel was geïnspireerd door een idee van Freud, dat hij naar voren had gebracht bij zijn voordracht op het congres in Boedapest in 1918. Zijn voordracht destijds heette ‘Wege der psychoanalytischen Therapie’ en hij had hem geschreven toen hij in de zomer voor het congres bij Anton von Freund logeerde. Het zal in overleg met Von Freund gebeurd zijn, die daarna van plan was een psychoanalytische polikliniek in Boedapest te financieren. Freud besprak in zijn voordracht de enorme hoeveelheid neurotische ellende in de wereld. De psychoanalytici konden daar maar heel weinig van wegwerken en dan nog alleen in de welgestelde bovenlaag. Voor brede lagen van de bevolking, die ernstig onder neurosen leidden, konden de psychoanalytici niets doen.

Freud voorzag – en wat hij voorzag is uitgekomen – dat ooit het geweten van de maatschappij zou ontwaken, waardoor ook arme mensen recht op psychische hulp zouden krijgen. Er zouden instituten worden opgericht waar mensen kosteloos behandeld zouden kunnen worden. Freud dacht dat het mogelijk lang zou duren voor de staat deze verplichting op zich zou nemen, maar in de tussentijd zou particuliere liefdadigheid een begin kunnen maken. Wat Von Freund door zijn overlijden op 40-jarige leeftijd niet meer had kunnen doen, nam Eitingon nu op zich.

Eitingon schreef op 21 juli 1919 aan Freud:

Lieber Herr Professor,

In der Hoffnung, daß Sie bei gutem Wohlbefinden das Fernsein von Wien mit all seinen Aufregungen genießen, möchte ich Ihnen heute kurz von einem kleinen und doch vielleicht nicht unbedeutenden psychoanalytischen Ereignis berichten. Unsere Vereinigung hat am vergangenen Samstag auf meinen Antrag hin den Beschluß gefaßt, zum kommenden Winter bereits eine psychoanalytische Poliklinik in Berlin zu eröffnen. Wir werden also beginnen mit der analytischen 'Psychotherapie fürs Volk', ohne zu warten, bis der jetzt im Umbau befindliche Staat oder großzügige anthropophile Regungen eines neuen Privaten à la Dr. v. F(reund) uns große Mittel zu solchen Zwecken zur Verfügung stellen.⁹⁶³ (...) Die für eine nicht allzu kleine Poliklinik – nebeneinander sollen etwa drei Ärzte dort arbeiten können – nötigen relativ geringen Mittel sind uns schon ziemlich sicher. Das Quantum an täglicher ärztlicher Behandlungszeit wird zunächst zumeist unentgeltlich, von einer Anzahl der erfahreneren Kollegen unserer Vereinigung aufgebracht werden, je nach ihrer verfügbaren Zeit. Das Mandat für die Leitung der Poliklinik habe ich von der Vereinigung für mich und Simmel erbeten.⁹⁶⁴

Eitingon had een opmerkelijke positie. Zijn kennis van de psychoanalyse was groot.⁹⁶⁵ Hij publiceerde voor zijn vertrek naar Palestina in 1933, echter vrijwel geen wetenschappelijke artikelen en had nauwelijks patiënten.⁹⁶⁶ Hij was heel veel op reis en nam vooral een rol van mecenas en organisator op zich. Zijn contact met Freud intensiverde in de Eerste Wereldoorlog toen hij Freud enorm ondersteunde met levensmiddelen en sigaren. Die steunende functie bleef hij ook na de oorlog houden. Het boven geciteerde brieffragment is om een aantal redenen zeer opmerkelijk. Eitingon wilde het door Freud geopperde idee van een behandelinstituut voor het volk uitvoeren. Hij wilde daarvoor niet wachten op de staat die op dat moment hervormd werd. Dat was heel verstandig want die staat was na de oorlog min of meer failliet en het geldtekort zou nog veel groter worden vanwege de herstelbetalingen die aan Duitsland werden opgelegd. Vervolgens schreef Eitingon vreemd genoeg dat hij ook niet wilde wachten tot er weer iemand als Von Freund

zou opstaan om grote sommen gelds te geven. Het opmerkelijke was dat Eitingon zelf al bezig was om die grote sommen geld te geven. Hij heeft de polikliniek gedurende vele jaren uit eigen middelen betaald. Het doet vermoeden dat hij bij het grootse gebaar van Von Freund niet achter wilde blijven. Eitingon stichtte daarom uit eigen middelen een polikliniek. Zijn beloning was dat hij Von Friends plaats in het geheime comité kreeg aangeboden.⁹⁶⁷ Eitingon zou aanvankelijk ook Von Friends ring ontvangen na diens dood maar dat is niet doorgegaan.⁹⁶⁸

De opening van de polikliniek

De polikliniek werd op 14 februari 1920 geopend met een prachtig openingsfeest.⁹⁶⁹ De kliniek was meteen een groot succes en gaf een enorme impuls aan de psychoanalyse in Berlijn. Freud had niet bij de opening aanwezig kunnen zijn, maar twee van zijn kinderen, Mathilde en Ernst, waren er wel. Ook Abrahams zwager en vriend Hans Bürgner was gekomen. Hij werd advocaat en notaris van de nieuwe polikliniek en persoonlijk adviseur van veel leden van de vereniging. Hans Bürgner herinnerde zich de opening van de polikliniek later nog heel goed. Hoe Abraham de openingsspeech hield en Simmel bij een toast voor de vrolijke noot zorgde. Hij had het over de onderzoeksmogelijkheden van de nieuwe kliniek, waar men voornemens was behalve mensen ook dieren te analyseren. Men hoopte bijvoorbeeld van paarden veel interessants over de dekherinneringen te horen.⁹⁷⁰

Eitingon schreef over de polikliniek in het *Korrespondenzblatt* dat het moeilijk was geweest om een geschikte ruimte te vinden met de huidige woningnood in Berlijn.⁹⁷¹ Uiteindelijk was het gelukt met hulp van de minister van Cultuur. In januari 1920 kreeg de Berlijnse vereniging een zeskamerwoning in het centrum toegewezen (Potsdamerstraße 29). Ernst Freud had de inrichting en stoffering op zich genomen.⁹⁷² De polikliniek beschikte over vijf behandelkamers, waarin vijf artsen tegelijkertijd konden analyseren. De grootste behandelkamer diende ook als conferentiekamer, als ruimte waar de bijeenkomsten van de Berlijnse psychoanalytische vereniging konden plaatsvinden en de cursussen en lezingen konden worden gegeven. De leiding van de polikliniek werd gevormd door Eitingon en Simmel, terzijde gestaan door Abraham als voorzitter van de psychoanalytische vereniging. Eitingon en Simmel hielden een dagelijks spreekuur. Vanaf het moment dat de polikliniek zijn deuren opende kwamen er meteen patiënten. Abraham was de eerste die er in maart 1920 een cursus gaf: 'Über ausgewählte Kapitel der Psychoanalyse.'

Er waren ook plannen om in de wat verdere toekomst een afdeling speciaal voor kinderen op te zetten. Abraham wilde daar een vrouwelijke arts voor opleiden.⁹⁷³

Aanhoudende onrust in Berlijn

Op 13 maart 1920 vond in Berlijn de zogenaamde Kapp-Putsch plaats, waarbij het leger nogmaals probeerde de macht naar zich toe te trekken. Het was een kritiek moment en de regering greep naar het enige middel dat ze had om zich te handhaven: ze riep op tot een algemene staking. Aan deze oproep werd massaal gehoor gegeven, van 14-21 maart 1920 lag heel Duitsland plat. De staking maakte duidelijk dat het laatste wat de bevolking wilde een nieuwe militaire dictatuur was.⁹⁷⁴ Abraham liet Freud op 13 maart weten dat het goed was dat de polikliniek was opgericht, want het was totaal onduidelijk wat hen na de omwenteling van die dag te wachten stond.⁹⁷⁵ In de periode daarna had Abraham door de staking veel tijd, die hij gebruikte om te schrijven: 'Ich habe in den letzten Wochen viel zu Papier gebracht; der Generalstreik schränkte meine Praxis vorübergehend auf die Hälfte ein, und da hatte ich genügend freie Zeit.'⁹⁷⁶

Hij schreef onder andere een artikel voor *Die Neue Rundschau*. 'Die Psychoanalyse als Erkenntnisquelle für die Geisteswissenschaften.'⁹⁷⁷ Het was een fraaie inleiding tot de psychoanalyse en daarnaast gaf het een overzicht van de psychoanalytische literatuur tot dat moment, maar het bevatte geen nieuwigheden. Toch is het stuk interessant omdat het weergeeft hoe Abraham op dat moment over de psychoanalyse dacht. Zijn grote stelligheid valt op. Als Abraham het heeft over de grote omwenteling die de psychoanalyse teweeg gebracht heeft dan noemt hij als eerste punt dat de psychoanalyse de strenge wetmatigheid, de heerschappij van de causaliteit in het domein van het psychische rechtvaardigt of misschien zelfs grondvest. Dat is niet zozeer onwaar, de psychoanalyse is een causale theorie, maar de nadruk op dit punt dat hij als eerste noemt, bevreemdt. Er is namelijk net zo goed een heel ander startpunt mogelijk, dat de psychoanalyse ervan uitgaat en meent te hebben aangetoond dat de mens een onbewuste heeft, waar men door de vrije associatie wel wat over te weten kan komen maar dat zelf niet gekend kan worden. Het onbewuste is een nauwelijks te doorgronden en zeer beperkt te kanaliseren kracht in het psychische leven. Denk aan de 8 miljoen doden van de Eerste Wereldoorlog. In de periode '14-'18 was er geen sprake van beheersing en was er niets meer onder controle. Daarnaast valt op dat de oorlog geen verandering heeft gebracht in Abrahams denkwijze, geen twijfel heeft gezaaid zoals dat bij Freud en Simmel wel was gebeurd.

Aan de ene kant lijkt dat verwonderlijk. De oorlog had een explosie van geweld te zien gegeven, die niemand ooit voor mogelijk had gehouden. Dat gaf een andere kijk op de menselijke psyche. Bij Freud was dat duidelijk het geval. Aan de andere kant had Abraham de agressie altijd al veel sterker benadrukt dan Freud. Freud zag agressie aanvankelijk vooral als een bijverschijnsel, dat optrad als de lustbeleving werd verstoord. Abraham ging altijd al uit van een hele sterke, per individu ver-

schillende, aangeboren agressieve drift, een constitutioneel bepaald sadisme. Daar hoorde een drang om te vernielen en te vernietigen bij.

Een gevaarlijke tijd

De jaren 1920-23 waren de onrustigste en op sommige momenten ronduit gevaarlijkste jaren van de Republiek van Weimar. Het was een hele chaotische periode, die voor de gewone Duitse burgers niet te overzien was. Het verdrag van Versailles trad 10 januari 1920 in werking en de vrede bracht geen rust maar juist grote conflicten met zich mee. De geallieerden hadden de beslissing over de hoogte van de herstelbetalingen evenals de wijze van betaling uitgesteld. Ze besloten vervolgens dat Duitsland niet alleen de directe, door hen veroorzaakte oorlogsschade zou moeten betalen maar dat ze de totale oorlogskosten op zich moesten nemen. De berekening kwam uit op dusdanig hoge bedragen dat het ieder voorstellingsvermogen te boven ging. De schuld werd geraamd op 269 miljard goudmark, een voor die tijd onbestaanbaar bedrag. In het voorjaar werd dat bedrag in London teruggebracht tot 132 miljard, wat nog steeds niet te bevatten, laat staan op te brengen was.⁹⁷⁸

Daarnaast dreigde er gevaar vanuit Rusland. In de zomer van 1920 trok een schijnbaar onstuitbaar Russisch leger op door Polen met het openlijke doel in Duitsland de revolutie te brengen. Men wilde dat land vervolgens gebruiken als springplank naar andere naties in Europa waaraan de bolsjewieken een communistische regering wilden opleggen.⁹⁷⁹

De opmars van de Russen is uiteindelijk tegengehouden door de Polen die uitzonderlijk moedig hebben gevochten omdat ze niet bereid waren, nu ze net onafhankelijk waren geworden na de Eerste Wereldoorlog, weer, zoals voor 1914, onder Rusland te vallen.⁹⁸⁰

Zondagsneurosen

In deze turbulente tijden schreef Abraham een reactie op een artikeltje van Ferenczi, waarin hij een probleem aansneed dat heden ten dage nog steeds actueel is. Ferenczi had geschreven over zondagneurosen.⁹⁸¹ Hierbij ging het om patiënten die specifiek op zondag symptomen kregen. Met name hoofdpijn of maagdarfstoornissen. De oorzaak was vaak onduidelijk en het betekende dat voor deze, voor het merendeel jonge mensen hun enige vrije dag bedorven werd. Ferenczi hoorde dit probleem van patiënten die er vooral in hun jeugd last van hadden gehad. Hij stelde dat als op zon- en feestdagen de externe druk van lasten en plichten

wegvalt, ook de interne druk vermindert die de driften in toom houdt en de mens behoefte krijgt om zich seksueel te ontladen. Bij feesten en uitstapjes is te zien hoe mensen zich dan kunnen uitleven.

Neurotici kunnen juist een tegengestelde reactie laten zien. Dat kan zijn omdat ze al te gevaarlijke driften moeten intomen, waarvoor ze heel scherp op hun hoede zijn of er kan sprake zijn van een uitzonderlijk streng geweten dat ook kleine overtredingen verbiedt. De driften moeten bij hen heel sterk ingetoomd worden. Samen met de gemobiliseerde zelfbestraffingsfantasieën kan dit tot de genoemde symptomen leiden.

Abraham schreef in zijn reactie dat hij geenszins van plan was om Ferenczi tegen te spreken maar dat hij een aanvulling op het artikel wilde geven. Samengevat schreef hij het volgende: Een aanzienlijk aantal mensen kan zich alleen tegen een uitbraak van zware neurotische verschijnselen weren door hard te werken. Door ingespannen arbeid in hun beroep, studie of andere plichten wendden zij zich met geweld af van de eisen van hun libido. Ze leggen zichzelf taken op, die ver boven het noodzakelijke uitstijgen. Het werk wordt onontbeerlijk voor ze en wel in steeds grotere mate, zoals bij een verslaafde. Als de neurose op een goede dag toch doorbreekt, wordt er een schijndiagnose opgeplakt die dan 'overwerkt' luidt. Abraham vervolgde dat het in sommige gevallen niet lukt om met werk het opdringen van de libido tegen te houden. Er vindt dan een doorbraak plaats langs de weg van de conversie.⁹⁸²

In andere gevallen, en nu komt de zondagneurose aan bod, treden de neurotische verschijnselen slechts op, zodra het werken door externe omstandigheden onderbroken wordt. Het moeizaam bereikte evenwicht verdwijnt dan gedurende de zondag of de vakantie. Als het werk weer begint voelen de patiënten zich meteen een stuk beter. De zondag is bovendien extra moeilijk omdat de neurotici op die dag duidelijker geconfronteerd worden met de gevolgen van hun neurose. Zij zien bijvoorbeeld liefdesparen wandelen terwijl zij er zelf niet in slagen een dergelijke band aan te gaan, waardoor ze sterk het gevoel hebben te falen.⁹⁸³

Het punt dat Abraham in zijn reactie op Ferenczi aansneed, is ook heden ten dage zeer actueel. Overwerkt wordt gezien als een gevolg van te hard werken. Dat daar een stap vóór kan zitten, en het te harde werken zelf weer een gevolg kan zijn van onderliggende problemen, wordt daarin niet meegenomen.

De familie Freud

Abrahams gezondheid liet nog steeds te wensen over. In zijn brieven aan Freud schreef hij telkens dat zijn gezondheid redelijk goed was.⁹⁸⁴ Dat was een veeg teken. In tijden, dat zijn gezondheid in orde was, wijdde Abraham er geen woord aan.

Een bronchitis die voortduurde tot de zomer van 1919 maakte dat Abraham naast zijn praktijk tot niets anders in staat was. Hij merkte zelf op dat hij niet meer de vroegere frisheid had waarmee hij naast zijn praktijk nog wetenschappelijk werk kon verrichten. De praktijk zelf liep goed. De patiënten hadden er geen moeite mee om helemaal naar Grunewald te komen.

Intussen leefde de familie nog steeds in een provisorische woning. Al hun spullen en het merendeel van hun kleren waren opgeslagen. De afgelopen jaren was dit aldoor het geval geweest. Ze verlangden enorm naar een eigen huis.

Freud en zijn vrouw kwamen op bezoek in het provisorische huis. Abraham en Eitingon hadden alles minutieus geregeld:

B.-Grunewald, 14. 9. 19
Schleinitzstraße 6

Lieber Herr Professor,

Nach Vereinbarung mit Eitingon teile ich Ihnen folgendes Programm mit:

Ihr Zug trifft hier auf dem Lehrter Bahnhof leider erst 1 Uhr 40 mittags ein, nicht um 12 Uhr, wie mein Wunsch den Fahrplan verbessern wollte. Ich werde mit Eitingon am Bahnhof sein. Er übernimmt die Besorgung Ihres Gepäcks zum Anhalter Bahnhof und bringt Ihnen den Gepäckschein nachmittags zu uns. Ich selbst werde Sie samt Ihrer Gattin sofort auf schnellstem Wege nach Grunewald befördern. Zu Mittag und Abend sind Sie unsre Gäste. Wenn Eitingon Schlafwagenkarten erhalten hat, dürfen Sie bis gegen acht Uhr abends bei uns verweilen. Der Münchner Zug fährt 9 Uhr 20 abends. Meine Frau und ich freuen uns ungemein, Sie beide einmal wieder bei uns begrüßen zu können, müssen aber im voraus um Entschuldigung bitten, daß unsre provisorische Behausung Ihnen keinen so behaglichen Aufenthalt bieten kann, wie wir es wünschten.

Abends Sorge ich dafür, daß Sie Ihren Zug richtig erreichen. Inzwischen verleben Sie mit Kindern und Enkeln recht schöne Tage in Hamburg.

Für eine kurze Bestätigung, daß Sie mit dem Programm einverstanden sind, wäre ich dankbar. Für alle Fälle will ich noch bemerken, daß mein Telefon-Anschluß Amt Pfalzburg Nr. 1684 ist.

Grüßen für Sie alle von meiner Frau und mir

Ihr Karl Abraham⁹⁸⁵

Freuds reactie na het bezoek was in prachtige bewoordingen vevat: 'Lieber Freund, Schon etwas traumhaft liegen die Zeiten hinter uns, in denen freundschaftliche Fürsorge den Ernst des Lebens von uns abhielt.'⁹⁸⁶

De leden van het comité lijken in de loop van de tijd een soort familieleden van Freud geworden te zijn. Niet alleen Freud en soms zijn vrouw bezochten Abraham

en Eitingon in Berlijn. Ook sommige van Freuds kinderen kwamen regelmatig op bezoek. Zo schreef Abraham op 23 november 1919 aan Freud: ‘Nach und nach erscheinen die Ihrigen jetzt alle hier, und wir hoffen, demnächst wieder ein bis zwei zu Gesicht zu bekommen.’⁹⁸⁷

Mathilde (1887-1978), Freuds oudste dochter, was toen net bij de Abrahams op bezoek geweest samen met Freuds schoonzuster Minna Bernays.⁹⁸⁸ Freuds jongste zoon Ernst (1892-1970), die in Berlijn woonde kwam in december 1919 voor het eerst bij de Abrahams op bezoek. Hij zou een regelmatige bezoeker worden.⁹⁸⁹ Ernst was binnenhuisarchitect en ontwierp, zoals eerder genoemd, de inrichting van de nieuwe polikliniek en later ook de inrichting van Abrahams werkkamer.⁹⁹⁰ Oliver (Oli) Freud (1891-1961) kwam in 1920 ook naar Berlijn. Hij maakte het niet goed na de oorlog. Eitingon bezorgde hem een tijdelijke baan.⁹⁹¹ Oli was depressief en wendde zich daarvoor tot Eitingon. Anna Freud schreef daar later het volgende over aan Lou Andreas-Salomé:

Er war damals in Berlin in sehr schlechtem Zustand, unter dem er sehr gelitten hat. Er hat sich an Eitingon um Rat und Hilfe gewendet. Eitingon hat sich – wohl mit Recht – selbst zu nahestehend gefühlt, um ihn in Analyse zu nehmen, hat aber statt die richtige Konsequenz daraus zu ziehen und ihm zu einer Analyse bei jemand andern zu verhelfen, die Sache durch Monate hingezogen, ohne einen Entschluß fassen zu können, ist schließlich aus Berlin abgereist, ohne etwas zu tun. Erst Lampl hat dann bei seinem Hinkommen eingegriffen und es zu einem Ende gebracht.⁹⁹²

Eitingons gedrag had de Freuds zeer teleurgesteld. Lampl zorgde ervoor dat Oli bij de jonge veelbelovende Franz Alexander in analyse kwam.⁹⁹³

Hans Lampl (1889-1958) was een schoolgenoot en goede vriend van Martin, de oudste zoon van Freud. Hij kwam in zijn jeugd vaak bij de Freuds thuis en ging mee met vakantie. Na de Eerste Wereldoorlog verhuisde hij naar Berlijn om daar analyticus te worden. Hij trouwde in 1925 met Jeanne De Groot (1895-1987), die een centrale plaats in de Nederlandse psychoanalyse zou gaan innemen.

Oliver zou regelmatig bij de Abrahams op bezoek komen. Hij kon erg goed opschieten met Gerd. Zijn analyse bij Alexander begon in december 1921 en in oktober 1922 schreef Abraham aan Freud dat hij vond dat Oliver goed was opgeknaapt. Hij had de familie Abraham begeleid bij een uitstapje.⁹⁹⁴ Anna Freud kwam ook bij de Abrahams op bezoek. Zij schreef haar ouders op 21 november 1920: ‘Neulich war ich bei Abrahams zu Mittag; es war recht nett, und ich war sehr liebenswürdig.’⁹⁹⁵

Eindelijk een eigen huis

In oktober 1919 was het eindelijk zover. De familie Abraham kon het nieuwe huis betrekken, Bismarckallee 14, in een prachtige laan. Het huis is heden ten dage nog te bewonderen. Het deel van het huis waar de familie Abraham woonde is in de Tweede Wereldoorlog gebombardeerd en daarna weer herbouwd.⁹⁹⁶

Abrahams zoon Gerd vertelde in 1988 over het huis.⁹⁹⁷ Zijn gezicht lichtte tijdens het interview helemaal op toen hij over Berlijn en zijn vader sprak. Gerd (Grant) was ten tijde van het interview 78 jaar oud. Hij woonde in de Bismarckallee van zijn negende tot zijn zestiende jaar (1919-1926). Hij vertelde dat ze een ruim appartement bewoonden op de bel-etage van een grote villa. De spreekkamer lag midden in het appartement en iedereen, kinderen en dienstbodes, wist dat ze absoluut stil moesten zijn op het stuk van de gang bij de spreekkamer, zodat zijn vader en de patiënten niet gestoord zouden worden. De kinderen zagen de meeste patiënten niet. De eerste kwam 's morgens om 8 uur en de bel ging de hele dag door. De patiënten namen zelf plaats in de wachtkamer of werden er heen gebracht door de dienstbode, dat wist Grant niet meer.

Abraham werkte onafgebroken zonder pauze tussen patiënten tot 13.00 uur. Om 13.00 uur lunchte de familie gezamenlijk en spraken zijn ouders wat met elkaar, misschien ook met de kinderen maar dat wist Grant niet zeker. Na de lunch sliep Abraham tien minuten en hij ging vervolgens weer aan het werk tot zes of zeven uur 's avonds. Daarna bezocht hij vaak bijeenkomsten. Zondag was gereserveerd voor de kinderen van de vroege ochtend tot de thee. Hun vader speelde spelletjes met ze, nam ze mee uit wandelen of las ze voor. Voor de thee kwamen dan goede vrienden van de ouders, veelal de vroege oprichters van de psychoanalyse in Berlijn. Grant herinnerde zich bijvoorbeeld de bezoeken van Eitingon en zijn vrouw.⁹⁹⁸

Het bleven zware tijden. Het was moeilijk om aan eten te komen. Vooral in Wenen was de voedselsituatie erbarmelijk. Op 6 januari 1920 schreef Freud aan Abraham dat Rank levensmiddelen meegenomen had uit Holland en dat het eten dat was opgestuurd uit Engeland en Amerika, natuurlijk niet was aangekomen.⁹⁹⁹

De Spaanse griep greep razendsnel en epidemisch om zich heen. Op 25 januari 1920, vijf dagen na Anton von Freund, overleed Sophie, de op één na jongste dochter van Freud. Zij woonde in Hamburg met haar man Max Halberstadt en hun twee zoontjes. Sophie was zwanger van haar derde kind. Voor de Freuds was de klap te groot. Freud schreef eind februari aan Katá Lévy, ik weet niet of we ooit nog opgewekt kunnen zijn. Mijn arme vrouw is te hard geslagen.¹⁰⁰⁰

Hedwig vertelde veel later dat Freud bij hen op bezoek was geweest kort na de dood van Sophie en dat het zo onvoorstelbaar erg was. Freud was zo bedrukt.¹⁰⁰¹

Abraham hield halverwege 1920 op 10 juli een voordracht in de kliniek in Halle voor artsen over neurotische aandoeningen van de spijsverteringsorganen. Het was een succes. Er waren vooral internisten op de voordracht af gekomen, de psychiaters hadden zich er met allerlei excuses verre van gehouden, uitgezonderd een arts uit de psychiatrische inrichting van Halle. Abraham schreef Freud hoe zijn toehoorders eerst sceptisch en afwerend waren maar dat het hooghartige lachen in de loop van de voordracht overging in een aandachtig luisteren en de discussie meer instemming dan afwijzing opleverde. Een van de internisten zei na de lezing tegen Abraham dat hij volledig tegen de psychoanalyse was geweest. Na de lezing was hij echter tot de overtuiging gekomen dat er toch wat in zat. Anderen vroegen naar opleidingsmogelijkheden. Abraham kreeg inmiddels veel vaker dit soort verzoeken.¹⁰⁰²

Het huwelijk van Max Abraham

In de zomer van 1920 bleven de Abrahams dichtbij huis omdat het hen zo goed beviel in hun villawoning met grote tuin. Aan het begin van de vakantie bezochten ze met z'n vieren Abrahams moeder in Bremen om van daaruit op de terugweg een paar Weezer stadjes te bekijken.¹⁰⁰³ Vervolgens vierden ze in Nordhausen aan de Harz de verloving van Abrahams oudere broer Max.¹⁰⁰⁴

Max' verloofde was de 15 jaar jongere Else Goldstein uit Nordhausen. Max was inmiddels 47 jaar oud en woonde nog steeds met zijn moeder in het ouderlijk huis waar hij na de dood van zijn vader in 1915 het 'familiebedrijf' had overgenomen. In 1897 was Nathan, de vader van Max en Karl overgegaan van een groothandel in tabak op een groothandel in textiel. Max had na het gymnasium een opleiding voor textielkoopman in Hannover gevolgd.¹⁰⁰⁵ Hij was in tegenstelling tot Karl het orthodox-joodse geloof van zijn ouders trouw gebleven. Bettina Decke schreef in haar boek over de dochter van Max Abraham dat Max met zijn trouw aan de orthodoxie min of meer tegen de tijdgeest inzwom. De meeste Duitse joden hadden de dagelijkse Thora-trouw verlaten omdat die indruiste tegen de toenmalige moderne ideeën waarin de integratie in Duitsland een belangrijke rol speelde. De orthodoxen genoten wel veel aanzien in de Joodse gemeenschap.¹⁰⁰⁶

Max zette de groothandel van zijn vader met moeite voort. Hij trouwde in 1921 met Else Goldstein en het echtpaar verhuisde met zijn moeder naar een pand dat minder 'op stand' was maar gunstiger gelegen voor het bedrijf. Max kreeg er steeds meer spijt van dat hij geen rabbijn was geworden. Hij kon urenlang zitten 'leren'. Zijn enige dochter, Lottie, vertelde later hoe hij bij het lezen zachtjes heen en weer wiegde. Max leerde zijn dochter een beetje Hebreeuws en las haar gedichten en verhalen voor, Wilhelm Busch was daarbij hun favoriet. Op verjaardagen en ande-

re feestdagen maakte Max gedichten. Hij had een enorm gevoel voor humor. Lottie was dol op haar vader maar kwam ook tegen hem in opstand omdat hij zo vreselijk keurig was.¹⁰⁰⁷ Het leeftijdsverschil was zo groot dat hij makkelijk haar grootvader had kunnen zijn. Mark Markreich schreef het volgende over Max Abraham:

Er verfügte über ein nie versagendes Gedächtnis, geschärft durch fortwährendes Lernen des Talmud, der ihm als Erbgut von seinen Vorfahren in einer größeren Anzahl gewaltiger Folianten hinterlassen war (...). In einer Atmosphäre altjüdischer Tradition herangewachsen und mit den Rustzeug eines guten Allgemeinwissens versehen widmete sich Max Abraham zeitlebens dem Dienste des Judentums, hinter der Größe seines Vaters und dem Rufe seines Bruders bescheiden zurücktretend.¹⁰⁰⁸

Het congres in Den Haag van 8-11 september 1920

Arie van der Chijs (1874-1926) was een Nederlandse zenuwarts en één van de pioniers van de psychoanalyse in Nederland. In 1920 bezocht hij voor het eerst een psychoanalytisch congres, in Den Haag. Hij schreef daar later over dat men bij zo'n gelegenheid de grote persoonlijkheden graag wil leren kennen, maar men stelt ze zich gewoonlijk te gewichtig voor. Daarbij doelde hij onder andere op Abraham. Van der Chijs had zich Abraham voorgesteld als een Bijbelse aartsvader, als een groot en zwaar man, minstens met een volle, grijzende baard. Op de eerste avond van het congres stond van der Chijs met zijn collega's in een druk gewoel opeens voor iemand, die zich kenbaar maakte als Abraham. Hun ontgoocheling was blijkbaar duidelijk van het gezicht af te lezen want Abraham vroeg om een verklaring. Van der Chijs schreef daar het volgende over: 'Met zijn slanke gestalte en jong, baardeloos gezicht lachte hij hartelijk toen we de oplossing hadden gegeven. Tegenovergesteld van gewichtig was Abraham de eenvoud zelf. Men zag hem niet aan dat hij een zoo groote leidende rol in de psychoanalytische wereld speelde.'¹⁰⁰⁹

De voorbereiding van het congres

Abraham en Eitingon hadden graag het zesde psychoanalytische congres in Berlijn willen laten plaatsvinden. Jones was daar sterk op tegen.¹⁰¹⁰ Abraham schreef Jones op 4 januari 1920 dat het onmogelijk was een congres in Den Haag te houden. De Duitsers, Hongaren en Oostenrijkers zaten vrijwel zonder valuta. De treinreis was voor hen al onbetaalbaar, laat staan de verblijfskosten in Holland met de extreem dure gulden. Ook al zorgden de Nederlanders voor onderdak, het bleef onbetaalbaar.¹⁰¹¹ Abraham schreef hierover aan Jones en niet aan Ferenczi, omdat Jones Ferenczi noodgedwongen verving als voorzitter. De politieke situatie in Honga-

rije maakte het voor Ferenczi onmogelijk om zijn voorzitterschap nog uit te oefenen.¹⁰¹² Hij zat nog wel het congres in Den Haag voor, waarbij Jones eenstemmig tot volgende voorzitter van de IPA werd verkozen.

Jones antwoordde Abraham uitvoerig. Hij stelde allereerst dat de beslissing al genomen was, eerst in Boedapest en vervolgens tijdens een comitébijeenkomst in oktober. Abraham had daar niet bij kunnen zijn omdat er destijds geen treinvervoer mogelijk was. Daarna gaf hij vriendelijk en omstandig uitleg, tussendoor fijntjes opmerkend dat hij wel enigszins op de hoogte was van de situatie in Oostenrijk, Hongarije en Duitsland. Hij was namelijk in het najaar met een van oorsprong Moravische vrouw getrouwd.¹⁰¹³ Het belangrijkste argument om toch voor Den Haag te kiezen was dat het zo kort na de oorlog verstandiger was een congres op neutraal grondgebied te houden.

De positie van Jones

Jones had geen gemakkelijke jaren achter de rug. In 1913 had hij de Londense psychoanalytische vereniging opgericht, waar grote moeilijkheden ontstonden omdat de jungianen in de meerderheid waren. Zij verdedigden de mening dat Jungs methode een variëteit op en legitieme ontwikkeling was van de psychoanalyse. Jones had op dat moment geen medestanders behalve Bryan, die nog weinig onderlegd was in de psychoanalyse.¹⁰¹⁴ Jones had wel een zeer goed lopende psychoanalytische praktijk en kon tijdens de oorlog contact houden met Freud via Van Emden in Nederland.

De psychoanalyse in Engeland raakte pas, met de oprichting van de Britse psychoanalytische vereniging in 1919, ook door Jones, goed georganiseerd. Hij had om een einde aan de problemen te maken, de Londense psychoanalytische groep in dat jaar opgeheven. De nieuwe 'British Psychoanalytic Society' werd meteen erkend als dochtervereniging van de IPA.

Jones trouwde in februari 1917 met Morfydd Owen, een van oorsprong uit Wales afkomstige zangeres en componiste.¹⁰¹⁵ Ze stierf op 7 september 1918 bij een operatie vanwege een blindedarmontsteking.¹⁰¹⁶ Ruim een jaar later, op 9 oktober 1919, hertrouwde Jones met Katherine Jokl, die hij slechts enkele weken daarvoor in Zürich had leren kennen doordat Sachs haar als vertaalster had aangeraden. Katherine of Kitty Jokl was van joodse afkomst en opgegroeid in Wenen. Ze had op dezelfde school gezeten als Anna Freud. Het huwelijk was van meet af aan een groot succes. Jones was in feite een huwelijk in Freuds kringen aangegaan.¹⁰¹⁷

Nederlandse gastvrijheid

De Nederlandse psychoanalytici spanden zich erg in om het hun buitenlandse collega's mogelijk te maken naar het congres in Den Haag te komen. Op 14 juli 1920 schreef Van Ophuijsen aan Rank, dat alle leden van de vereniging, die zich voor het congres hadden aangemeld, gedurende de congresweek, van 8 tot 13 september, onderdak konden krijgen bij Nederlandse collega's. In Engeland werd geld ingezameld om financiële ondersteuning te kunnen geven voor de reis van de IPA-leden uit Duitsland, Oostenrijk en Hongarije.¹⁰¹⁸

Het congres werd zeer goed bezocht. Er waren 57 leden van de IPA, waarvan 14 uit Nederland en negen uit Engeland. Er waren 5 buitengewone leden, allemaal afkomstig uit Engeland en 57 gasten, waarvan er 37 uit Nederland kwamen, 7 uit Engeland en één uit de Verenigde Staten.¹⁰¹⁹ Het aantal aanwezigen was des te meer verassend groot gezien het feit dat de deelnemers afkomstig uit Midden-Europa niet alleen geen geld hadden, maar ook nog allemaal ingewikkelde visa moesten aanvragen en verkrijgen.¹⁰²⁰

Het verloop van het congres in Den Haag

Op de vooravond van het congres was er een receptie voor de congresdeelnemers. Jones schreef nog dezelfde avond aan zijn vrouw Kitty: 'We have just come from meeting the Professor, who came from Hamburg, with Anna and Eitingon and Abraham. It was a rousing reception, about 30 people. (...) Everyone looks extremely well.'¹⁰²¹

Abraham zag Freud door het jaar heen betrekkelijk weinig en het was een traditie geworden dat ze voor een congres tijd reserveerden om elkaar te spreken. Freud ging na de dood van Sophie regelmatig naar zijn weduwnaar-schoonzoon en de twee kleinzontjes in Hamburg. Voor het congres in Den Haag was Freud eerst met Anna in Hamburg en reisde vandaaruit met Eitingon naar Den Haag. Abraham voegde zich in Bremen bij hen.¹⁰²²

Eén van de Nederlanders, die op het congres door zijn originele ideeën en geestige optreden een goede indruk maakte was August Stärcke.¹⁰²³ Hij beschreef zijn schoonvader hoe het hem in Den Haag was vergaan en gaf een mooi beeld van de sfeer:

Beste vader,

Ik ben uit Den Haag enthousiast terug gekomen, en met het gevoel, dat ik een cultuurgebeurtenis heb meegemaakt. Daar was geen wanklank, Engelsen, Amerikanen, Centralen en neutralen, er was een algehele broederschap. Het

was als een verblijf in de Ur-Sippe, met de algemeen erkende stam-chef aan het hoofd. Na mijn eerste voordracht was ik dronken en duizelig, zoals een officier, die zich onder de ogen van zijn opperbevelhebber heeft mogen onderscheiden. Onmiddellijk voor ik begon had mijn voorganger Abraham de spreektijd ver overschreden, en was deswege door de president Ferenczi tot bekorting aange-maand.¹⁰²⁴ Ook ik zat in de rats, want de General Secretary had nog geschreven dat de spreektijd 40 minuten zou zijn, waarop mijn voordracht precies was be-rekend, en ter vergadering werd de spreektijd op 30 minuten vastgesteld. Bo- vendien werd verzocht vrij te spreken en niet voor te lezen, omdat dat niet zo vermoeiend was voor 't auditorium. Ik begon dus mijn voordracht (over het castratiecomplex, waarover ook mijn voorganger had gesproken, maar die over het vrouwelijke) aldus: 'M.D.u.H. (Meine Damen und Herren), Ich beabsichtige einen weiteren Beitrag zu dem von Dr. Karl Abraham behandelten Theorie zu liefern.¹⁰²⁵ Nun seien dabei vom Praesidenten zwei Forderungen erhoben worden, 1. (...) (de voordracht moet kort zijn, 30 minuten)¹⁰²⁶, 2. um frei zu sprechen. Nun ist aber die Freiheit eine Illusion auf die wir durch Prof. Freud zu verzichten gelernt haben. Die zweite Forderung um die Sprechzeit von 40 Minuten auf 30 Minuten abzukürzen, hat natürlich meinen eigenen Castrations-Complex erregt, denn wir haben soeben gesehen, wie ungerne sich auch der Mann in seinen Vorrechten verkürzt sieht. Glücklicherweise hab ich mich noch rechtzeitig erinnert dasz der Amerikanische Dichter Edgar Allan Poe, die maximale Sprechzeit auf fünf Minuten festgestellt hat, weil kein Mensch eine längere Aufmerksamkeit verträgt, und so ist es zu einem Kompromis gekommen, einer Wiederholung jenes Kulturhistorisches Ereignisses das die Entfernung des Nebensächlichen mit Erhaltung des Wesentlichen bezweckt, zu einer art Beschneidung, in der Hoffnung, dasz der Herr Gott-Vater-President damit zufrieden sei.'

Toen had ik mijn auditorium vast, en ze hingen aan mijn lippen. Ferenczi kwam me naderhand vertellen dat het 'etwas Auszerordentliches' geweest was. Ook de tweede keer ging het goed. Ik sprak vrijer dan ik ooit in het Hollands kon, door het besef dat al mijn paradoxen in krasse gezegdes er hier in gingen als honing. Ik werd de tweede keer al met applaus ontvangen toen ik op het spreek gestoelte klom. Mijn voorganger, de jonge Binswanger, had 5 kwartier gesproken, en nogal taai, en aan het eind daarvan kwam Abraham langsweg heen strijken en fluisterde mij in het oor: 'das werden Sie besser machen.' Zodat het ongelooflijke gebeurde, dat ik n.b. als geestige kakkerlak werd gehuldigd. Voor illustratie van een punt had ik een goed geval uitgezocht, maar toen ik er aan toe kwam dacht ik wacht ik neem wat anders, en nam toen het applaus als voorbeeld van zinloze handeling, gedachtig daaraan, dat publiek wil beledigd worden. Toen ik 't toen met een epileptische aanval vergeleek, brak het aan alle kanten los,

en kon ik pas na enige ogenblikken doorgaan. Maar wat het voornaamste was: Freud was zeer tevreden, mijn stukken moeten terstond gedrukt worden, ook de Engelse vertaling in Londen en New York. – Ik heb heel hartelijk afscheid van hem genomen, – Ik heb prachtige dingen gehoord. Hemelhoge gedachten waar iets van toekomst doorheen waaide. De discussie viel weg. Freud vond dat ik zo veel nieuwe gedachten had gebracht, dat het eerst gedrukt moest worden, zodat we vrijdagmiddag vrij hadden.¹⁰²⁷ Ik was uitgenodigd met enige Weners om te gaan lunchen in het Paviljoen, maar had behoefte omdat ik helemaal overstuur was van het onverwachte succes, om alleen te zijn, en heb toen heerlijk met een stuk brood + boter + kaas en een kop koffie aan het strand gezeten, en schelpjes geraapt voor de jongens, en me laten kieken, scheefgewaaide telefoonpaal net als op de bruiloftskiek.

Naderhand kwam Freud nog aanwandelen met Sachs, en zijn dochter met Abraham. Ze hadden een lange wandeling gemaakt. En Rank en nog een paar anderen hadden gebedd, en Róheim, een heel bleke vergeestelijkte Hongaar, uitstekend etnoloog, die over totemisme bij de Centraal-Australiërs had gesproken, verdwaalde in zee en luisterde niet naar de hoornstoten en moest eruit gehaald worden, en iedereen zei dat hij op weg was naar Centraal – Australië.¹⁰²⁸ Ik heb het prettige gevoel dat ik verscheidene vrienden heb gekregen, natuurlijk ook wel benijders. Er was een algemene geest van iets opstandigs door vele voordrachten iets van noodzakelijke verandering in de maatschappij in plaats van de patiënt op de voorgrond te stellen.¹⁰²⁹

Het congres moet heel spannend geweest zijn. De Vrede van Versailles was een paar maanden daarvoor op 10 januari 1920 in werking getreden en hier kwam een groep mensen bij elkaar die tot voor kort tot vijandelijke mogendheden behoorden. Een Amerikaan en Engelsen tegenover Duitsers, Oostenrijkers en Hongaren. Het was het eerste naoorlogse wetenschappelijke congres waar inwoners van voorheen vijandelijke mogendheden elkaar troffen. Er waren geen Fransen. Pfister had weliswaar de invloedrijke Franse psychiater: professor Dupré aangekondigd, maar deze is niet terug te vinden op de deelnemerslijst.¹⁰³⁰ De aanwezigen moeten het gevoel hebben gehad dat ze op eieren liepen en de onbedaarlijke lachsalvo's die Stärcke ten deel vielen, zullen daar ongetwijfeld mee te maken hebben gehad. De neutrale Nederlander doorbrak de spanning door zijn serieuze lezing met grappen te larderen.

Abraham had veel gevoel voor talen. Hij sprak naast Duits Engels, Spaans, Italiaans en Reto-Romaans. Daarnaast begreep en las hij Deens, Nederlands en Frans. Hij was heel goed thuis in de klassieke talen en nam de gelegenheid te baat om zijn klassieke talen op te halen toen zijn kinderen op school Grieks en Latijn kregen.

Op het congres verbaasde hij alle aanwezigen door een toespraak in het Latijn te houden. Dat was neutraler dan het Duits.¹⁰³¹

Grosskurth (1991) schreef in haar boek over het geheime comité genaamd *The secret ring*: 'Abraham, a gifted linguist, gave the opening address in Latin in order to avoid offending any national sensibilities.'¹⁰³² Echter noch bij Jones noch in het *Korrespondenzblatt* is terug te vinden dat Abraham het congres opende. Het was niet Abraham die begon maar Ferenczi. Hij berichtte als voorzitter uitvoerig over de stand van zaken in de psychoanalyse en over het opgerichte Engelstalige tijdschrift: *The International Journal of Psychoanalysis*. Abraham zal op een ander moment gedurende het banket hebben gesproken.

Het vrouwelijk castratiecomplex

Abraham hield in Den Haag op woensdagmiddag een lezing met de titel 'Äußerungsformen des weiblichen Kastrationskomplexes.' Het was een onderwerp waar hij al geruime tijd mee bezig was en op 3 mei 1919 al een voordracht over had gehouden voor de Berlijnse psychoanalytische vereniging.¹⁰³³ Een nadere uitwerking van de lezing zou in december 1921 in het *Zeitschrift* verschijnen.¹⁰³⁴ Abraham baseerde zich op twee verhandelingen van Freud. Op de *Drei Abhandlungen* en op 'Beiträge zur Psychologie des Liebeslebens: III, Das Tabu der Virginität.'¹⁰³⁵ Abraham bracht in zijn lezing naar voren dat veel vrouwen tijdelijk of voortdurend lijden onder het feit dat ze een vrouw zijn. Daarnaast komt uit dromen en andere producten van het onbewuste de verdrongen wens van veel vrouwen om mannelijk te zijn naar voren. Omdat die wens zo vaak voorkwam concludeerde Abraham dat het hier om een algemeen voorkomende wens van vrouwen ging. Iedere vrouw wil diep in haar hart een man zijn.

Abraham noemde dit niet het genitaalcomplex maar het castratiecomplex bij de vrouw om de volgende reden: het kleine meisje heeft aanvankelijk, passend bij haar narcisme, geenszins een minderwaardigheidsgevoel over haar eigen lichaam. Ze is ook niet bij machte te erkennen dat er vergeleken met het lichaam van een jongen een defect blijkt. Ze kan haar primaire benadeling niet aanvaarden en fantaseert daarom dat het lid er eerst wel was maar haar is afgenomen en wel door een castratie. Vandaar dat men kan spreken van een castratiecomplex bij het meisje. De opvatting was volgens Abraham sterk verbonden met een ander idee, waarbij het vrouwelijk genitaal als wond werd gezien. Deze wond zou dan het overblijfsel zijn van de castratie.

Abraham was van mening dat het benadeeld zijn, bij veel vrouwen de wens deed opkomen om zich op de bevoordeelde mannen te wreken. Het doel van deze impulsen was een actieve castratie van de man.

Abraham volgde Freud met deze uiteenzetting maar terwijl het voor Abraham zonneklaar lijkt dat alle vrouwen lijden aan het castratiecomplex, waren Freuds woorden op dit punt omzigtiger. Freud formuleerde het als volgt:

Wir wissen aus der Analyse vieler neurotischer Frauen, daß sie ein frühes Stadium durchmachen, in dem sie den Bruder um das Zeichen der Männlichkeit beneiden und sich wegen seines Fehlens (eigentlich seiner Verkleinerung) benachteiligt und zurückgesetzt fühlen. Wir ordnen diesen 'Penisneid' dem 'Kastrationskomplex' ein. (...) In dieser Phase machen die Mädchen aus ihrem Neid und der daraus abgeleiteten Feindseligkeit gegen den begünstigten Bruder oft kein Hehl: sie versuchen es auch, aufrechtstehend wie der Bruder zu urinieren, um ihre angebliche Gleichberechtigung zu vertreten. In dem bereits erwähnten Falle von uneingeschränkter Aggression gegen den sonst geliebten Mann nach dem Koitus konnte ich feststellen, daß diese Phase vor der Objektwahl bestanden hatte. Erst später wandte sich die Libido des kleinen Mädchens dem Vater zu, und dann wünschte sie anstatt des Penis – ein Kind. (...) Aber die männliche Phase des Weibes, in der es den Knaben um den Penis beneidet, ist jedenfalls die entwickelungsgeschichtlich frühere und steht dem ursprünglichen Narzißmus näher als die Objektliebe.¹⁰³⁶

Freud zei niet dat alle vrouwen leden aan een castratiecomplex, maar dat alle vrouwen een fase doormaken waarin ze zich door het ontbreken van een penis benadeeld voelen, wat hij rangschikte onder het castratiecomplex.

Abraham vervolgde zijn betoog dat de ontdekking van het mannelijk genitaal een krenking van het narcisme van het meisje betekent. In de narcistische ontwikkelingsperiode waakt het kind zorgzaam over zijn bezit en bekijkt met jaloezie bezittingen van anderen. Het wil houden wat het heeft en bovendien nog krijgen wat het ziet. Heeft een ander iets wat het zelf niet heeft, dan worden bij het kind twee reacties in werking gezet, die nauw met elkaar verbonden zijn: vijandigheid jegens de geprivilegieerde persoon en een impuls om hem hetgeen hij heeft af te nemen.

De combinatie van deze twee reacties manifesteert zich in afgunst ofwel nijd, een typerende reactie die hoort bij de sadistisch-anale fase van de libidineuze ontwikkeling. Dientengevolge uit het castratiecomplex van de vrouw zich in de penisnijd. Bij veel zaken waarop het kind afgunstig is, kan men het geruststellen door te zeggen: later als je groot bent.

Alleen het aangroeien van het mannelijk orgaan kan men niet beloven, wat niet wegneemt dat het kleine meisje er lange tijd vast van overtuigd lijkt te zijn dat ze het wel zal krijgen. Wanneer dat niet gebeurt wordt van het kleine meisje een aan-

passing verwacht die van het jongetje niet verlangd wordt. Het moet in het reine komen met de benadeling.

Abraham verwees naar Freuds observatie dat voor een kind de voorstelling van een liefdesbewijs direct gekoppeld is aan de voorstelling van een geschenk. Het liefdesbewijs dat op het kind de meeste indruk maakt is de steeds weerkerende voeding door de moeder. Deze handeling verzadigt het kind, vermeerdert als het ware zijn materieel bezit en prikkelt tegelijkertijd de erogene zones.¹⁰³⁷

Het kind beantwoordt dit geschenk van zijn moeder tot op zekere hoogte met een tegengave omdat het zijn lichamelijke ontlasting naar haar wensen inricht. Ontlasting is met name de materiële tegenprestatie van het kind voor alle liefdesbewijzen die het ontvangt. In deze vroege periode ziet het kind de ontlasting als een deel van zijn lichaam. Het identificerende denken legt ook nog een link tussen penis en ontlasting. Het jongetje is dan ook bang dat het zijn penis kan verliezen zoals hij zijn poep verliest. Bij het meisje ontstaat de fantasie door middel van het poepen een penis te verkrijgen of die als geschenk te krijgen waarbij meestal de vader als schenkende wordt gezien. Het gaat dan om de vergelijking: poep=geschenk=penis.

Maar het meisje moet zich met de realiteit zien te verzoenen dat er noch een penis aangroeit noch een penis komt als geschenk. Abraham stelde, in navolging van Freud, dat het meisje echter nog een vergelijking trekt namelijk met een kind. Ze hoopt nu in plaats van de penis, die maar niet komt, een kind te krijgen en wel als geschenk van de vader, als compensatie voor het defect. Door identificering van het eigen Ik met de moeder ontstaat nu in de plaats van de oorspronkelijke penisnijd een jaloezie op het bezit van kinderen van de moeder. Volgens Abraham moet het meisje deze vijandige gevoelens jegens de moeder bij een normale vrouwelijke ontwikkeling sublimeren, net als de op de vader gerichte libidineuze strevingen.

In de puberteit moet dan de kinderwens losgekoppeld worden van de vader en moet de vrijgekomen libido gericht worden op een nieuw object. Als dit allemaal volgens plan verloopt dan is de vrouwelijke libido vervolgens afwachtend ingesteld ten aanzien van de man. Haar uitingen worden door bepaalde remmingen (schaamtegevoelens) gereguleerd. Abraham:

Das normale reife Weib ist mit seiner eigenen und des Mannes Sexualrolle, insbesondere mit den Tatsachen der männlichen und weiblichen Genitalität, ausgesöhnt; es begehrt die Befriedigung in passiver Funktion und verlangt nach dem Kinde. Das Kastrationskomplex entfaltet somit keinerlei störende Wirkungen.¹⁰³⁸

Vergeleken met de Abraham die in 1910 en 1912 zo worstelde met moeders en vrouwen in *Segantini* en 'Amenhotep' lijkt hier een man opgestaan die vrouwen keurig heeft ingedeeld in normaal en abnormaal.

Hij specificeerde vervolgens abnormale of pathologische ontwikkelingen, waarbij hij opmerkte dat het boven omschreven doel vaak niet werd bereikt. Een remmende factor vormen de vele momenten in een vrouwenleven waarin het castratiecomplex juist wordt aangewakkerd zoals de menstruatie, de ontmaagding en de bevalling, waardoor er bij elke vrouw sporen van het castratiecomplex te vinden zijn. Normale vrouwen hebben volgens Abraham regelmatig dromen met masculiene trekken, maar hij is vooral geïnteresseerd in de ernstiger uitingen van het castratiecomplex met duidelijk pathologische kanten en noemde daarvan een aantal:

Zo zijn er vrouwen die wraak nemen voor de schending van hun lichamelijke integriteit. Abraham greep hiervoor terug op Freuds 'Das Tabu der Virginität', de agressie tegen de man die ontmaagd heeft.¹⁰³⁹ Daardoor wordt het de echtgenoot bij sommige primitieve volken verboden zijn vrouw te ontmaagden vanwege het gevaar dat hij daarbij loopt. Abraham schreef dat hem enkele gevallen bekend waren van vrouwen die na hun ontmaagding een woedeaanval kregen en hun man sloegen of trachtten te wurgen. Een dergelijke woedeaanval kan men volgens Abraham als wraak voor het schenden van de lichamelijke integriteit beschouwen. Bovendien ontnemt de gebeurtenis de vrouw iedere mogelijkheid om het verschil tussen de mannelijke en de vrouwelijke seksualiteit nog te loochenen. Het grijpt echter ook verder terug. Het is dan de vergelding voor het door de vader aangedane onrecht. De vader die het kind geen lid heeft gegeven. De dochter neemt uiteindelijk geen wraak op de vader in eigen persoon maar op de man die ten gevolge van de libido-overdracht de rol van de vader heeft overgenomen. Ze neemt wraak voor haar castratie bij voorkeur door castratie. De vrouw heeft dan eerder een sadistisch-vijandige instelling in plaats van een liefdevolle instelling.

Een andere pathologische ontwikkeling was volgens Abraham rollenwisseling: de algemeen menselijke biseksuele aanleg stelt vrouwen ertoe in staat hun wensen om een man te zijn om te zetten in homoseksualiteit. Ze neigen ertoe in erotische betrekkingen tot andere vrouwelijke personen de mannelijke rol op zich te nemen. Ze houden van mannelijke kleding en haardracht. Er bestaat ook een gesublimeerde vorm, waarbij de latente homoseksualiteit niet tot het bewustzijn doordringt, een verdrongen wens om mannelijk te zijn. Dan hebben de mannelijke interesses de voorkeur. Zij zijn van mening dat het voor de prestaties op geestelijk gebied onbelangrijk is tot welk geslacht je behoort. Abraham voegde eraan toe dat dit type vrouw sterk in de vrouwenbeweging vertegenwoordigd is.

Bij twee groepen vrouwen zag Abraham vooral een neurotische omzetting van het castratiecomplex, waarbij hij stelde dat de twee typen elkaar kunnen aanvullen of naast elkaar kunnen voorkomen: het ging in de eerste plaats om het wensvervullingstype, dat zou voortkomen uit een onbewuste begeerte naar het overnemen van de mannelijke rol en gebaseerd was op de fantasie van het bezit van een man-

nelijk orgaan. Abraham noemde het voorbeeld van een patiënte die een beroemde man had willen worden en als meisje fantaseerde dat ze een vrouwelijke Napoleon was, die iedereen overwon.

De tweede groep bestond uit vrouwen die Abraham omschreef als het wraaktype. Hun wraak uitte zich in het afwijzen van de vrouwelijke rol en de verdrongen wens de bevoorrechte man van het verlangde orgaan te beroven. Volgens Abraham zou deze wens vaak tot uitdrukking komen in dromen, waarin sprake is van familieleden of anderen die overreden worden. Een patiënte droomde dat haar vader was overreden en daarbij een been en zijn vermogen was kwijt geraakt. De verdrongen behoefte aan wraak kon zich volgens Abraham ook uiten in een voortdurende angst dat er iemand overreden zal worden. Een andere patiënte werd bijvoorbeeld steeds gekweld door de angst dat een van haar mannelijke familieleden overreden zou worden en daarbij een arm of een been zou verliezen.

Het keer op keer teleurstellen van de man zou ook een manier zijn om wraak te nemen.

Dan onderscheidde Abraham nog de kleinerende vrouwen. De behoefte om de betekenis van het mannelijke genitaal onderuit te halen zou zich bij hen uiten in een algeheel kleineren van de man. Volgens Abraham vermijden zij mannen met een uitgesproken actief mannelijk karakter en richten deze vrouwen zich bij hun partnerkeuze op passief feminiene mannen. Naast de behoefte aan kleineren zouden ze bijzonder overgevoelig zijn voor situaties die bij de vrouw een minderwaardigheidsgevoel zouden kunnen opwekken. Zo weigerde een patiënte van Abraham op straat in diepe sneeuw in de voetstappen van haar man te lopen.

De laatste paragraaf van Abrahams artikel over het castratiecomplex gaat over de invloed van moeders met een castratiecomplex op hun kinderen. Abraham was hiermee zijn tijd ver vooruit. Er werd nog vrijwel niet over het effect van moeders op hun kinderen geschreven. Abraham was van mening dat de moeders het castratiecomplex overdragen op hun kinderen door geringschattend te doen over de vrouwelijke seksualiteit of door hun dochter onbewust hun afwijzing van mannen te laten voelen. Ook de invloed op hun zonen kan volgens Abraham groot zijn omdat ze met hun afwijzende instelling ten aanzien van het mannelijke geslacht, het narcisme van de jongen die juist trots is op zijn geslacht, kwetsen.

Zeer opmerkelijk was dat feministen enthousiast reageerden op het artikel van Abraham.¹⁰⁴⁰ Het kwam voort uit het feit dat hij de eerste analyticus was die serieus en uitvoerig de consequenties van het geslachtsverschil op de psychische ontwikkeling van meisjes uitwerkte. Tot dan toe was het in de psychoanalyse uitsluitend gegaan over het mannelijk castratiecomplex en de vrouwelijke ontwikkeling werd alleen, afgezet tegen de mannelijke ontwikkeling, besproken.

De reactie van Karen Horney

Abrahams voordracht wekte de woede op van Karen Horney. In 1910 was ze één van zijn eerste patiënten en inmiddels was ze een gevestigd analytica. Ze was al jaren actief lid van de Berlijnse vereniging, waar ze ook enkele jaren secretaris was geweest. Zij reageerde met het artikel 'Zur Genese des weiblichen Kastrationskomplexes'.¹⁰⁴¹ Horney was van mening dat Abraham had aangenomen dat vrouwen zich op grond van hun genitaliën minderwaardig voelen omdat hij dit nu eenmaal, gezien met een mannelijk narcistisch oog, evident vond. Horney vond dat Abrahams opvatting, dat het meisje een primair defect heeft omdat haar genitaliën inferieur zijn aan die van de man, zou betekenen dat de helft van de mensheid ontevreden zou zijn met de haar toegewezen sekse. Deze visie was volgens Horney absoluut onbevredigend, niet alleen voor het vrouwelijk narcisme maar ook voor de biologische wetenschap. Horney wilde het bestaan van penisnijd niet ontkennen maar zag die niet als de oorzaak van het castratiecomplex.

Horney ontwikkelde een eigen theorie. Naar haar idee hadden vrouwen die een man willen zijn een fase gekend waarin ze zeer sterk op hun vader gefixeerd waren: hun vader was hun liefdesobject en ze wilden een kind van hem. Volgens Horney fantaseerden deze vrouwen een volledige seksuele erkenning door hun vader, als afweer tegen de realiteit dat de vader hun liefde niet beantwoordde. Dit leidde tot een nog bitterder teleurstelling, omdat ze vervolgens het gevoel kregen dat hun vader, die eens hun geliefde was, ze nu bedroog of in de steek liet. Teleurstelling maakte dat het meisje de vader als liefdesobject opgaf en zich in plaats daarvan met hem identificeerde. Het meisje incorporeerde het verloren liefdesobject en identificeerde zich ermee: ze identificeerde zich met haar vader en deed alsof ze een man was. Als het meisje de vader als liefdesobject opgeeft, laat ze ook haar wens om een kind van hem te krijgen varen. Dat is het moment waarop de pregenitale wens naar een penis in een geïntensiveerde vorm wordt herbeleefd. De penisnijd waar het in het castratiecomplex om gaat is niet de pregenitale penisnijd maar een veel sterkere die is voortgekomen uit de teleurstelling van de oedipale wensen van het meisje en het vervolgens afstand doen van en zich identificeren met de vader.¹⁰⁴²

Melanie Kleins entree in de psychoanalytische wereld

Melanie Klein was al een keer als gast op een psychoanalytisch congres geweest, in Boedapest in 1918.¹⁰⁴³ Op het congres in Den Haag verscheen ze voor het eerst als lid van een psychoanalytische vereniging. Haar ontmoeting met Abraham op dit congres zou verstrekkende gevolgen hebben.

Melanie Klein werd geboren in Wenen in 1882 als vierde kind van een arts. De ouders hadden deze jongste dochter gepland noch gewenst. Het gezin leefde in armelijke omstandigheden. Melanie Kleins vader had een sterke voorkeur voor haar oudere zuster die stierf toen Melanie 4 jaar oud was. Melanie Klein trouwde op haar 21ste met een chemicus. Ze kregen drie kinderen. Het huwelijk was niet gelukkig, Melanie Klein was vaak depressief en haar moeder bemoeide zich veel te intensief met het huishouden.¹⁰⁴⁴ Na haar moeders dood in 1914, het gezin woonde sinds 1911 in Boedapest, verergerde Melanie Kleins depressie en ging zij in analyse bij Ferenczi, die haar stimuleerde om zelf kinderen te gaan analyseren.¹⁰⁴⁵ In 1919 hield Melanie Klein een voordracht over een kinderanalyse voor de Hongaarse psychoanalytische vereniging en zij werd meteen aangenomen als lid.¹⁰⁴⁶ Dit was opmerkelijk want Melanie Klein had geen universitaire vooropleiding, maar alleen gymnasium. De analyse bleek later haar jongste zoon Erik te betreffen en was zonder enige supervisie uitgevoerd zoals ze later zelf vertelde.¹⁰⁴⁷ Het punt van de lekenanalyse komt in het volgende hoofdstuk uitgebreider aan de orde.

Anton von Freund, de secretaris van de Hongaarse psychoanalytische vereniging, was niet onder de indruk van haar lezing en vertelde haar dat ze het onbewuste van het kind op geen enkele manier had geraakt. Hij deed haar de suggestie om dagelijks een vaste tijd te reserveren om de jongen te analyseren.

De ledenlijst van de Hongaarse psychoanalytische vereniging van eind 1919 laat zien dat er op dat moment 18 mannelijk leden waren en 2 vrouwelijke leden. Naast Melanie Klein was dat de vrouw van Radó, dr. Erzsébet Radó-Révész, een gepromoveerd zenuwarts. Van de twintig leden waren er 17, meest artsen, gepromoveerd. Daarnaast was er een boekhandelaar en een redacteur lid.¹⁰⁴⁸ Melanie Klein moet in de vereniging een vreemde eend in de bijt zijn geweest met een sterke protectie van Ferenczi.

Ferenczi berichtte Freud voor het eerst over Melanie Klein op 29 juni 1919. Hij schreef dat hij Anton von Freund een psychoanalytische cursus op liet zetten voor de Vereniging voor kinderonderzoek en dat Melanie Klein daarbij terzijde zou staan. Ferenczi introduceerde Melanie Klein als Frau Dr. Klein (geen arts), die recentelijk zeer goede observaties deed bij kinderen nadat ze meerdere jaren door Ferenczi was opgeleid.¹⁰⁴⁹

De brief wekt de indruk dat Ferenczi Melanie Klein iets gewichtiger maakte dan ze was. De titel dr. van Frau Klein behoorde haar man toe en niet haarzelf, wat uit de brief niet duidelijk werd en Melanie Klein was al jaren bij Ferenczi in analyse, wat in deze brief echter als opleiding werd omschreven. Nu kan een analyse als een opleiding worden gezien maar waarom sprak hij hier geen klare taal? Ferenczi had een speciale band met Melanie Klein en gaf haar in 1919 een foto van zichzelf met als opschrift: 'Voor Mela, mijn dierbare studente.'

Het was ook Ferenczi die Melanie Klein erop attent maakte dat leden van de Hongaarse vereniging naar het congres in Den Haag konden gaan, waarop Melanie Klein een lange brief schreef aan Rank met het verzoek haar te helpen bij het regelen van de visa en de reis.¹⁰⁵⁰

Abraham was onder de indruk van Melanie Klein toen hij haar op het congres ontmoette en hij nodigde haar uit om in Berlijn te komen werken.¹⁰⁵¹ Vervolgens liet hij daar geen gras over groeien en schreef in de eerste rondbrief vanuit Berlijn op 6 oktober 1920, nog geen vier weken na het congres, dat er meer krachten nodig waren voor de polikliniek en of Ferenczi Melanie Klein er zo snel mogelijk toe zou willen brengen om naar Berlijn te verhuizen zodat ze pedagogische kinderalyses zou kunnen gaan doen.

Het geheime comité en de rondbrieven

De verstandhouding tussen de comitéleden was erg goed in Den Haag. Tot 1920 hield men onderling contact door persoonlijk brieven aan elkaar te sturen.¹⁰⁵² In Den Haag werden de zogeheten 'rondbrieven' ingesteld. Men besloot om vanuit de vier steden waar de comitéleden zich bevonden wekelijks op een vaste dag een brief te sturen naar de andere drie steden. Op die manier kon men elkaar nauwkeurig op de hoogte houden van de psychoanalytische ontwikkelingen en richting geven aan de IPA. Het ging om Wenen met Freud en Rank, Berlijn met Abraham, Eitingon en Sachs, Boedapest met Ferenczi en Londen met Jones.

Ferenczi beet de spits af met de eerste rondbrief op 20 september 1920:

Lieber Herr Professor

Liebe Kollegen und Freunde!

Es sei mir gestattet, aus Anlaß des Beginnes unseres regelrechten Briefwechsels Euch allen meine wärmsten Grüße zu übersenden. Das Beisammensein mit Euch am Kongreß wirkte erfrischend auf mein Gemüt, daß dieser Belebung schon dringend bedürfte. Ich hoffe, daß der Gedankenaustausch – auf das ganze Jahr verteilt – das Gefühl der Zusammengehörigkeit stets wach erhalten und Ermüdungsgefühle nie aufkommen lassen wird.¹⁰⁵³

Ferenczi vroeg daarna aan de voorzitter (Jones) of hij van alle dochterverenigingen de statuten zou kunnen verzamelen zodat men tot een eenheid in de statuten kon komen, een onderwerp dat bij Berlijn in een volgend hoofdstuk nog ter sprake zal komen.

De fietsen

Freud stelde altijd grote belangstelling in de kinderen van Abraham. Toen hij terugkeerde van het congres in Den Haag hoorde hij toevallig dat Hilda en Gerd zo graag een fiets wilden hebben. Voor de Abrahams was het op dat moment onmogelijk om ze een fiets te geven. Er was inflatie en Abraham was bezig zijn praktijk weer op te bouwen. Freud had extra geld gekregen om van het verblijf in Den Haag te kunnen genieten. Hij had daar nog wat van over en gaf dat aan Abraham voor de kinderen voor fietsen. Dat was een onverwacht mooi kerstcadeau.¹⁰⁵⁴ Abraham schreef aan Freud: 'Die Kinder sind von ihren Rädern kaum zu trennen; wenn Sie jemals Menschen glücklich gemacht haben, lieber Herr Professor, so ist es in diesem Falle geschehen!'¹⁰⁵⁵

Het vraagstuk van de lekenanalyse en Abraham in het nauw

Hanns Sachs was, nadat hij tijdens het congres in Boedapest zo ziek was geworden, naar Davos gegaan om te kuren voor zijn tuberculose. Hij correspondeerde regelmatig met Freud.¹⁰⁵⁶ Van Davos ging hij eind 1919 naar Zürich. Zijn genezingsproces duurde in totaal twee jaar en hij herstelde volledig. In deze periode besloot hij zijn juridische praktijk op te geven en fulltime psychoanalyticus te worden.¹⁰⁵⁷ In Zürich gaf Sachs een cursus in de psychoanalyse voor beginners en een cursus voor gevorderden. Daarnaast deed hij psychoanalyses. Hij kon eind december 1919 in zijn onderhoud voorzien doordat hij vier analyses deed.¹⁰⁵⁸ Hij wilde echter niet in Zürich blijven omdat er voor vreemdelingen allerlei beperkingen golden. Zij mochten geen gemeubileerde kamers huren, mochten alleen in dure pensions verblijven, moesten zich veelvuldig bij de vreemdelingenpolitie melden, enzovoort.¹⁰⁵⁹ Bovendien vond Sachs geen aansluiting bij de pas opgerichte Züricher psychoanalytische vereniging.¹⁰⁶⁰

Sachs wilde naar Berlijn verhuizen.¹⁰⁶¹ Op 27 mei 1920 schreef Eitingon aan Freud dat ze en petit comité, dat wilde zeggen met Abraham, Horney en Liebermann, hadden overlegd over Sachs' wens om naar Berlijn te verhuizen en over de wijze waarop hij in zijn levensonderhoud zou kunnen voorzien. Er was misschien een buitenanalytische, hem het bestaan mogelijk makende, bezigheid te vinden.¹⁰⁶² Freud antwoordde dat hij zich grote zorgen maakte om Sachs, vond dat hij niet in de steek gelaten kon worden, maar niet wist wat te doen.¹⁰⁶³ Er werd inderdaad werk geregeld voor Sachs in Berlijn en Freud schreef op 21 juni 1920 aan Abraham dat het hem zeer verheugde dat ook Abraham begon in te zien dat de psychoanalyse niet langer alleen aan artsen voorbehouden kon worden en dat Sachs een enorme aanwinst voor Berlijn zou zijn.¹⁰⁶⁴ Abraham antwoordde prompt dat hij zijn standpunt, met betrekking tot het doen van psychoanalyses door leken, helemaal niet veranderd had. Het ging bij het aantrekken van Sachs om het niet-medische,

en hij had er altijd al in toegestemd dat dit deel van de psychoanalytische wetenschap in lekenkringen verbreid werd.¹⁰⁶⁵

Abraham maakte een scherpe scheiding tussen psychoanalyse die door artsen werd uitgevoerd en leken die zich met psychoanalyse bezighielden, een scheiding die door Freud uitdrukkelijk niet werd aangebracht. Abrahams uitlating bevreemdt omdat Sachs uiteindelijk heel veel leeraanlyses ging doen, tot wel negen per dag. Zou Abraham leeraanlyses eerder als een pedagogische opgaaf dan als een behandeling hebben gezien? Een verdeling waarbij psychoanalytici in opleiding door een leek kunnen worden behandeld, omdat het een leersituatie betreft, terwijl patiënten, die voor hun problemen komen, alleen door artsen behandeld zouden mogen worden?

Heden ten dage is het gebruikelijk dat psychoanalyses zowel door artsen als door niet-artsen zoals bijvoorbeeld psychologen, pedagogen en filosofen gedaan worden. Daar is een enorme strijd aan voorafgegaan waarin de artsen het alleenrecht op de psychoanalyse met hand en tand verdedigden. Dit geldt als één van de grotere conflicten binnen de psychoanalytische wereld en speelde zich met name af in de tweede helft van de jaren twintig van de vorige eeuw.¹⁰⁶⁶

Begin 1926 werd Reik aangeklaagd wegens kwakzalverij omdat hij analyseerde, terwijl hij geen arts maar filosoof was. De hele zaak was aan het rollen gebracht door een patiënt die zich door Reik beschadigd achtte. Freud schreef naar aanleiding van deze zaak 'die Frage der Laienanalyse', waarin hij zijn standpunt over de samenwerking tussen artsen en niet-artsen binnen de psychoanalyse uiteenzette.¹⁰⁶⁷ Reiks zaak werd geseponereerd, waarschijnlijk door Freuds brochure en wegens gebrek aan bewijs. Hij bracht echter een scherp meningsverschil in de psychoanalytische verenigingen aan het licht en daarom werd het raadzaam geacht het punt in brede kring te bediscussiëren. In 1927 werden 28 verklaringen van psychoanalytici uit verschillende landen gepubliceerd. De reeks werd afgesloten met een nawoord van Freud.¹⁰⁶⁸

In de Verenigde Staten laaide de strijd rond 1980 enorm op.¹⁰⁶⁹ Schröter heeft in 1996 een uitgebreid artikel geschreven over de lekenanalyse waarin hij aantoonde dat de hele kwestie in feite al speelde vanaf de Eerste Wereldoorlog en dat Abraham er een belangrijke rol in had.

Het probleem van de lekenanalyse was in die tijd zeer urgent omdat het de psychoanalytici die geen medische achtergrond hadden (zoals Rank, Sachs, Reik, Andreas-Salomé enzovoort) nauwelijks lukte om het hoofd boven water te houden. Het was voor de medici niet echt makkelijk, maar ook niet onmogelijk om in een zenuwartsenpraktijk, af en toe, of zelfs volledig als psychoanalyticus te werken.¹⁰⁷⁰ Abraham was na Freud de eerste geweest die dat vanaf 1908 aandurfde en die zijn praktijk ook tot een succes wist te maken. De positie van de analytici die

geen arts waren was veel moeilijker. De lekenpsychoanalytici hadden steeds financiële problemen. Rank en Reik verdienden nog wat bij in de psychoanalytische uitgeverij. Freud ondersteunde Andreas-Salomé regelmatig met wat geld. Over de toekomst van Sachs maakte hij zich na diens verblijf in Zwitserland enorme zorgen. De Berlijners boden uiteindelijk uitkomst, maar Abraham was net als Eitingon van mening dat psychoanalyses voorbehouden moesten blijven aan medici. Hij vond dat Sachs geen patiënten kon gaan analyseren maar ander werk moest gaan doen.¹⁰⁷¹

De Berlijnse psychoanalytische vereniging had in 1911 besloten dat alleen artsen die zich praktisch of wetenschappelijk met de psychoanalyse bezig hielden, lid konden worden.¹⁰⁷² Dat sloot leken uit. In 1912 werd er een categorie toegevoegd: een buitengewoon lidmaatschap voor academisch gevormde niet-artsen, die zich wetenschappelijk met de psychologie van Freud bezighielden.¹⁰⁷³ In Wenen had men altijd al toleranter gestaan tegenover de niet-artsen. De Mittwoch-Gesellschaft werd in 1902 opgericht voor artsen, maar er konden al in datzelfde jaar ook niet-artsen aan deelnemen. In 1908, toen de vereniging officieel de Weense psychoanalytische vereniging ging heten, werden er twee soorten leden onderscheiden: de artsen, die psychoanalyses uitvoerden, en de niet-artsen, die maar de helft van het lidmaatschapsgeld hoefden te betalen.¹⁰⁷⁴

Sachs begon op 8 oktober 1920 in Berlijn.¹⁰⁷⁵ Op 13 oktober, vijf dagen na de komst van Sachs schreef Abraham in de rondbrief dat deze vlak bij hem was komen wonen, ze elkaar veel zagen en er al twee comitébijeenkomsten met Eitingon waren geweest. Sachs had inmiddels twee cursussen georganiseerd: De eerste was een inleiding in de psychoanalytische theorie met nadruk op de *Traumdeutung* en de tweede ging over het toepassen van de psychoanalyse in de geesteswetenschappen. Daarnaast waren er al drie tot vier opleidingsanalyses en een therapeutische analyse voor Sachs geregeld.¹⁰⁷⁶ Dat betekende dat Abraham meteen van zijn standpunt was afgestapt dat Sachs als lekenanalyticus geen patiënten zou mogen behandelen. Hun onderlinge contact was goed en vriendschappelijk. Hedwig vertelde later dat Sachs een goede vriend van hen was geworden.¹⁰⁷⁷ Mogelijk had het daarmee te maken dat Sachs vrijwel meteen volledig lid werd van de Berlijnse psychoanalytische vereniging, ook al was dat volgens de statuten voorbehouden aan artsen. In het correspondentieblad staat hij als de enige niet-arts per 1 februari 1921 als lid op de lijst.¹⁰⁷⁸ Liebermann, die op dat moment secretaris van de Berlijnse psychoanalytische vereniging was, schreef de dag daarvoor op 31 januari 1921 een zeer opgewonden brief aan Eitingon, die zoals meestal, op reis was. Liebermann schreef dat de algemene vergadering van de Berlijnse psychoanalytische vereniging maar tot halverwege de agenda was gekomen en 3 maart werd voortgezet.¹⁰⁷⁹ Hij voegde toe dat Eitingon dan verwacht werd. Ze hadden gesproken over ontoereikende statuten, die op den duur mogelijk gewijzigd moesten worden

als de statuten van de dochterverenigingen van de IPA op elkaar moesten worden afgestemd, onder andere wat betreft het opnemen van niet-artsen. Sachs was daarop als lid aangenomen. Dat leidde tot heftige protesten van Müller-Braunschweig, omdat zo schreef Liebermann, Abraham en Sachs de opname van Sachs wilden afdwingen, nog voordat de principiële kant van de zaak opgelost of zelfs maar besproken was.¹⁰⁸⁰

Het conflict tussen Müller-Braunschweig en Abraham speelde al langer. Schröter was van mening dat Müller waarschijnlijk zelf als leek opgenomen wilde worden in de Berlijnse psychoanalytische vereniging, terwijl Abraham het lidmaatschap wilde voorbehouden aan artsen. Tevens had Müller ongeautoriseerde voordrachten gehouden over de psychoanalyse en bedreef hij mogelijk zogenaamde ‘wilde analyses’. (Dat waren analyses die gedaan werden door een analyticus die geen lid was van een analytische vereniging.)¹⁰⁸¹ Müller-Braunschweig was begin 1921 blijkbaar zeer verontwaardigd dat Sachs wél meteen als lid werd opgenomen en hij niet. Hij zou naast Sachs en Melanie Klein uiteindelijk de derde leek zijn die tijdens Abrahams leven werd opgenomen in de Berlijnse psychoanalytische vereniging.

Liebermann legde uit dat er zo lang gedebatteerd was over organisatorische zaken dat ze uiteindelijk geen tijd meer over hadden. Toen er een stemming over Müller afgedwongen werd was er volgens Liebermann natuurlijk geen eenstemmigheid voor hem. Volgens Liebermann had Abraham het als voorzitter van de vergadering volledig af laten weten. Liebermann besloot dat Eitingon ontbroken had als olie op een wiel en hij er op 2 maart absoluut bij moest zijn.¹⁰⁸² De bijna gierend emotionele toon van de brief, vooral gericht tegen Abraham, maakt duidelijk dat niet alleen Müller-Braunschweig een probleem had met Abraham.

Abraham wilde onder andere heel graag dat Sachs naar Berlijn kwam omdat deze de opleidingsanalyses van hem over zou kunnen nemen. Abraham vond dat hij, als voorzitter van de vereniging, te veel in de problemen kwam als alle leden van de vereniging bij hem in analyse waren geweest.¹⁰⁸³ De band tussen ex-analyticus en ex-analysant blijft sterk en daar kunnen gemakkelijk allerlei negatieve en positieve overdrachtsgevoelens een rol blijven spelen. Dat bleek hier ook, Müller en Liebermann waren beiden ex-analysanten van Abraham en de emoties liepen extreem hoog op.

Het conflict met Liebermann

Het conflict met Liebermann had voor Abraham veel verdergaande consequenties dan het conflict met Müller-Braunschweig, want opeens speelde het conflict zich ook bij hem thuis af. Hedwig was in Allenstein hecht bevriend geraakt met

de vrouw van Liebermann en koos hun kant en niet die van haar echtgenoot, wat voor Abraham zeer pijnlijk moet zijn geweest. Sachs schreef Freud dat het feit dat Abraham zeer onder invloed van zijn vrouw stond, het alleen maar moeilijker maakte. Het is de enige situatie waarvan bekend is dat Hedwig zich lijnrecht tegenover hem heeft opgesteld.¹⁰⁸⁴

Liebermann nam na de Eerste Wereldoorlog, gedurende welke hij samen met Abraham in Allenstein had gewerkt, de functie van secretaris van de Berlijnse psychoanalytische vereniging van Horney over. Hij werd op de ledenlijst van de Berlijnse psychoanalytische vereniging van 1 oktober 1919 voor het eerst als secretaris genoemd.¹⁰⁸⁵ Doordat Liebermann zijn taken als secretaris verwaarloosde, ontstond er echter strijd tussen de Weense en de Berlijnse comitésleden. In de eerste rondbrief uit Wenen van 5 oktober 1920 was er al meteen sprake van nalatigheid vanuit Berlijn, te weten van de secretaris, want een penningmeester was er niet. De abonnementsgelden waren nog niet betaald, terwijl het jaar al bijna verstreken was.

Liebermann had in maart 1920 binnen één week zijn beide ouders verloren en verkeerde psychisch in slechte toestand.¹⁰⁸⁶ Hij functioneerde nauwelijks als secretaris. Vervolgens bleek uit een rondbrief van Jones van 2 november 1920 en een meegezonden brief van Pfister aan Jones van 23 oktober 1920 dat er twee aanmeldingen voor het lidmaatschap bij de Berlijnse psychoanalytische vereniging waren vastgelopen. De eerste, omdat de persoon in kwestie geen arts was en men hem niet kende en de tweede, een hoogleraar in Bonn, omdat hij maandenlang geen antwoord had gekregen. Beide kwesties konden op het conto van Liebermann geschreven worden en Rank, die de brief van 11 november 1920 ook uit Freuds naam schreef, viel uit dat ook hij veel klachten had over de nalatigheid van Liebermann als secretaris en hij dit regelmatig aan Abraham had doorgegeven.¹⁰⁸⁷ Rank schreef dat indien Liebermann te veel werk had en door persoonlijke dingen in beslag werd genomen een collega de werkzaamheden moest overnemen.

Abraham antwoordde op 17 november 1920 :

Im Allgemeinen wird man mir ja kaum zutrauen, daß ich eine nachlässige Geschäftsführung begünstige. Ich beschränke mich für heute darauf, zu versichern, daß besondere Verhältnisse vorliegen, daß ich selbst die Mängel mehr als irgend ein anderer empfinde und nach Möglichkeit die Vereinsgeschäfte schon selbst erledige.¹⁰⁸⁸

Abraham wilde er de volgende week na overleg met Eitingon en Sachs op terugkomen. Hij nam het voor Liebermann op en bleek ook nog zo veel mogelijk de gaten die Liebermann liet vallen op te vullen. Liebermanns vrouw was op dat moment bij Eitingon in analyse en Liebermann zelf bij Sachs. Bovendien ondersteunde Ei-

tingon Liebermann financieel.¹⁰⁸⁹ Dat betekende dat Abrahams gesprekspartners op dat moment verre van onpartijdig waren.

De uitslag van het overleg werd dan ook bepaald door de twee analytici van Liebermann en van Liebermanns vrouw. Abraham schreef op 24 november 1920, dat een wisseling van personeel de eenvoudigste oplossing zou zijn maar dat Sachs er als volgt over dacht:

L. steckt tief in seiner Neurose, besonders in einem heftigen Übertragungswiderstand gegen Abraham, der ihn früher behandelte. Jedes einen Tadel auch nur andeutende Wort von diesem würde nur den stärksten Affekt auslösen, ohne etwas zu nützen. Ls gesamten Lebensverhältnisse sind schwer zerrüttet. Zu der Neurose, die prognostisch sehr ungünstig aussieht, kommt nun in letzter Zeit der ernste Verdacht eine Carcinoma recti hinzu. L. sieht sehr elend aus. In solcher Lage kann man einen Menschen nicht drängen, ebenso wenig aber ihn seiner Stellung entsetzen.¹⁰⁹⁰

Abraham voegde toe dat Eitingon deze mening deelde. Het is, achteraf gezien, een fascinerend schouwspel waarbij duidelijk wordt dat men de heftige overdracht en het uitageren in die tijd nog niet in beeld had en totaal niet kon hanteren. Liebermann verdeelde de wereld in goed en slecht, zijn oude analyticus was de boef, de nieuwe analyticus was goed. Hijzelf was vooral heel erg kwetsbaar en moest heel voorzichtig en omzichtig behandeld worden, wat de brute Abraham, in de ogen van Liebermann, niet deed. Hij was zo overtuigend dat hij zijn vrouw, Hedwig, Sachs en Eitingon meekreeg. Uit bovengenoemde brief van 31 januari 1921 is te lezen hoe hij tegen Abraham kon ophitsen.¹⁰⁹¹

Abraham kwam in de rondbrief van 1 december 1920 terug op de twee mislukte aanmeldingen voor het lidmaatschap.¹⁰⁹² De professor uit Bonn, Walter Frost had wel antwoord gekregen maar zelf op zijn beurt niet geantwoord. De andere aanmelding was inderdaad misgelopen door Liebermann. Professor Pietsch uit Breslau, geen arts, die zich aanmeldde, had al in augustus een brief aan Abraham gestuurd maar deze brief had hem nooit bereikt. Vervolgens was zijn tweede brief met enorme vertraging beantwoord. Het moet Abraham, die extreem plichtsgetrouw en nauwkeurig was, danig op de zenuwen hebben gewerkt. Hij schreef dan ook dat hij hoopte dat hij de Oud-Pruisische orde weer zou kunnen herstellen. Rank antwoordde, ook namens Freud erg fel. Hij zei dat het geval Pietsch aantoonde dat het gevaar bestond dat de Berlijners met hun intolerantie wat betreft het opnamebeleid zich de roep van een gesloten sekte op de hals haalden en op deze manier ook serieuze en waardevolle kandidaten zouden afschrikken. Zo was ook nog steeds onduidelijk wat er met de twee Frankfurter artsen gebeurd was en waren de abonnementsbijdragen, waar hij al zo veel keren om gevraagd had, nog

steeds niet betaald.¹⁰⁹³ De felle toon over Pietsch moet samenhangen met Ranks eigen lekenstatus en frustratie daarover. Hij moest keihard werken en werd toch niet helemaal voor vol aangezien door de artsen in het comité. Uit de rondbrieven tot dat moment was het probleem met Pietsch vooral naar voren gekomen als een nalatigheid van Liebermann en niet zozeer als voorbeeld van het opnamebeleid van de Berlijners. In Ranks kritiek leek veeleer Abraham als boosdoener aangewezen te worden dan Liebermann.

Half december werd Abraham erg ziek, het was een terugval van zijn dysenterieaanval van afgelopen zomer die gepaard ging met hoge koorts. Hij herstelde wel, maar was daarna erg vermoeid. De problemen met Liebermann duurden intussen onverminderd voort.

Op 22 december schreef Abraham in een rondbrief dat Rank weer eens een te streng had geoordeeld. Het ging in het geval van Pietsch om een verzuim van Liebermann. Intolerantie van de Berlijnse vereniging was helemaal niet aan de orde.¹⁰⁹⁴ Abraham liet er een soort hartenkreet op volgen die waarschijnlijk ook met zijn zieke en vermoeide toestand te maken had:

Sehr peinlich ist mir die Sache mit den Abonnementsgeldern. Bis zum letzten Brief war uns dreien davon gar nichts bekannt. Eitingon hat nun den Sachverhalt ermittelt. L(iebermann) hat vor langer Zeit die Beiträge eingesammelt. Einige standen noch aus. Inzwischen hat er die Liste der bezahlten Beiträge verloren und weiß nicht, wen er mahnen soll. Statt wenigstens das erhaltene Geld einzusenden, hat er die Angelegenheit verschoben. – Also wieder ein recht schlimmes Zeichen einer gänzlich in Unordnung geratenen Geschäftsführung.¹⁰⁹⁵ Ich ahnte davon ja nichts! Es kann bei uns natürlich nicht so weitergehen. In einigen Wochen ist unsre Jahresversammlung, L. hat geäußert, er wolle sein Amt niederlegen. Bis dahin lassen wir noch alles gehen. In der Frage der Abonn.-Gelder soll sofort etwas geschehen. Ich kann wegen einer Telephon-Störung heute nicht mit L. sprechen und verspreche für nächstes Mal erschöpfende Auskunft über alles, auch wegen der 2 Frankfurter Ärzte.¹⁰⁹⁶ – Ich kann hier die Bemerkung nicht unterdrücken, daß die Geschäftsführung unserer Vereinigung, die früher einwandfrei war, tatsächlich in einem argen Zustand sich befindet. Aus Gründen, deren Erörterung hier zu weit führen würde, stehe ich seit Monaten mit L. in so geringem Kontakt, daß die Geschäfte darunter leiden müssen. Als ich vor 3 Monaten eine Änderung vorschlug, erklärten E(tingon) und S(achs) sich mit Bestimmtheit dagegen; die Gründe habe ich in einem Rundbrief mitgeteilt. Ich selbst empfinde es als eine Unmöglichkeit, den Zustand nunmehr noch weiter fort dauern zu lassen.

Abraham bevond zich in een soort van slangenkuil, waaruit hij geen uitweg meer zag en hij overwoog om op te stappen als voorzitter van de Berlijnse vereniging. Liebermann had in maart zijn ouders verloren. Bovenstaande brief schreef Abraham eind december 1920, driekwart jaar later. Liebermann leek na de dood van zijn ouders (uit de brieven wordt niet duidelijk wanneer een en ander precies is ontstaan) een zeer kwaadaardige sadistische overdracht ten opzichte van Abraham ontwikkeld te hebben, waarin hij de toch wat dwangmatige Abraham blootstelde aan vooral veel niet doen, kwijt maken en het weggagen van potentiële leden, terwijl die van levensbelang waren voor de nog kleine Berlijnse vereniging. Abraham toonde lange tijd begrip, verdedigde hem nog, ging zelf doen wat Liebermann naliet. Het lijkt het alleen maar erger gemaakt te hebben.

Dat najaar hebben Liebermann en Abraham dan nauwelijks contact, blijkbaar op initiatief van Sachs. Het is moeilijk voor te stellen. Een vereniging waar zo veel omgaat en waar de voorzitter nauwelijks contact mocht hebben met de secretaris en ook geen andere secretaris mocht nemen, terwijl de secretaris in kwestie de boel volledig verstierde. Het heeft er toch de schijn van dat Eitingon en Sachs mee zijn gesleept in de overdracht van Liebermann. Juist dat maakte de situatie van Abraham kafkaesk. Waren Sachs en Eitingon ook aan het afrekenen?

Eind januari 1921 schreef Sachs Freud een brief over de hele situatie. Daarin noemde hij de relatie tussen Eitingon en Abraham vriendschappelijk maar er was een tegenstelling tussen de twee. Eitingon was geheel en al het altijd behulpzame moedertje Rusland. Abraham was de op orde en overleg gerichte Pruisische vader. Gelukkig hadden beiden volgens Sachs de intelligentie en zakelijkheid gemeen. De gevaarlijkste klip leek op dat moment evenwel Liebermann. De totaal hulpeloze en onevenwichtige toestand van Liebermann appelleerde sterk aan Eitingons meegevoel, die hem kost wat het kost tegen Abraham in bescherming wilde nemen. Aan de andere kant reageerde Abraham zeer heftig op de sadistische aanvallen van Liebermann, hetgeen niet onbegrijpelijk was omdat Liebermann hem jarenlang gehoorzaamd had. Daar kwam dan nog bij, dat Abrahams vrouw de kant van Liebermann koos. Sachs verzocht Rank niet meer zo tekeer te gaan want dan werd Abraham nog geprikkelder en zou hij kunnen eisen dat Liebermann terugtrad.¹⁰⁹⁷ Het heeft er alle schijn van dat zowel Eitingon als Sachs in een situatie waren geraakt waarin vooropstond dat Liebermann, ondanks zijn onhoudbare gedrag, – drie potentiële leden misgelopen in een halfjaar op een ledenbestand van 18 leden – aan zou blijven.

Opmerkelijk was dat steeds gezegd werd dat Rank zijn toon moest matigen, alsof het probleem door Ranks toon veroorzaakt werd. Maar Rank sprak Berlijn aan op nalatigheid. Hij kreeg het geld voor de tijdschriftabonnementen niet en doorgestuurde potentiële leden verdwenen in het moeras. Ook al deed hij dat niet al te zachtzinnig, het probleem lag zeker niet bij hem.

In de rondbrief van 12 december 1920 had Abraham laten weten dat Liebermann terug zou treden, maar nog aan zou blijven tot de ledenvergadering van eind januari 1921. Het is zeer bizar dat Eitingon en Sachs de beslissing terugdraiden en vonden dat Liebermann moest aanblijven, hoewel er geen enkele verbetering in zijn gedrag was. Eitingon was op dat moment op reis. Het ging allemaal per brief.¹⁰⁹⁸ Abraham liet in de rondbrief van 31 januari 1921, na de ledenvergadering, weten dat bij de eerstvolgende nalatigheid van Liebermann hijzelf af zou treden. Hij vond dat Liebermann moest stoppen als secretaris maar Sachs en Eitingon vonden van niet en Abraham was van mening dat als twee van de drie dezelfde mening hadden de derde moest toegeven.

Wederom was de reactie, ditmaal van Ferenczi in een brief aan Freud van 7 februari 1921, dat Rank zijn toon moest matigen en niet dat Sachs en Eitingon hun reddersfantasieën moesten intomen:

Auf die Empfindlichkeit Abrahams müßte Rank in den Rundbriefen etwas mehr Rücksicht nehmen, vielleicht eher in der Tonart als im Inhalte seiner Mahnungen. Abr(ahams) Demissions-Absicht zeigt, daß er Rekrimationen schwer ertragen kann. Sein bona Fides und sein Fleiß stehen ja über allen Zweifel erhaben.¹⁰⁹⁹

Eitingon maakte zijn standpunt duidelijk in een brief aan Freud van 4 februari 1921: Liebermann was overboord aan het slaan, kon zich nog net vastklampen aan een plank van het schip. Hij moest gered worden en secretaris blijven. Dat kleine beetje schade aan de vereniging was de moeite niet en kon opgevangen worden.¹¹⁰⁰ Eitingon, de redder begon door te schieten. Er was al flinke schade aangericht.

Jones nam duidelijk stelling. In de rondbrief van 11 februari 1921 schreef hij het volgende, speciaal gericht aan Abraham:

You know we shall all fully understand your position as regards the business of the Berlin society, but remember that you are not allowed to resign without permission from the Committee, which will be rather hard to obtain! You have been President of a Ps-A society uninterruptedly for longer than anyone in the world, and you know what enormous importance we all attach to your remaining in control.¹¹⁰¹

Een reactie van Freud maakte een einde aan de hele affaire. Hij antwoordde Eitingon per ommegaande, dat het hem zeer speet dat de affaire Liebermann, waar hij verder geen inzicht in had, een tweespalt tussen Eitingon en Abraham veroorzaakte en dat – hoewel ze rekening moesten houden met de enkeling – toch het be-

lang van de vereniging, die onder Liebermanns wanbeheer geleden had, voorrang moest hebben.¹¹⁰² Rank schreef in de rondbrief van 11 februari 1921, dat hij en Freud in de aangelegenheid alle sympathie voor Liebermann hadden en voor de mildste behandeling waren, maar toch hoopten dat er een weg te vinden was om de daarmee verbonden beschadiging van de algemene interesses te vermijden.¹¹⁰³ Freuds wil was voor Eitingon wet. Eindelijk kon hij ermee akkoord gaan dat Liebermann zou aftreden als secretaris. Hij nam zelf diens taken over.

De psychoanalyse bloeit in Berlijn

Beroemd en nog steeds actueel zijn Abrahams *Psychoanalytische Studien zur Characterbildung*.¹¹⁰⁴ Het volledige werk zou in 1925 verschijnen, maar op 20 januari 1921 hield Abraham al een voordracht in de Berlijnse psychoanalytische vereniging over het eerste deel 'Ergänzungen zur Lehre vom Analcharakter'.¹¹⁰⁵

De titel verwees naar het feit dat er inmiddels enkele belangrijke werken over dit onderwerp waren verschenen en Abraham daarop een aanvulling wilde geven. Hij wilde zowel de complexe verschijningsvormen van het anale karakter nader beschrijven alsook de relatie tussen sadisme en anale erotiek verder onderzoeken.¹¹⁰⁶

De voordracht betrof het eerste, de beschrijving van het anale karakter. Abraham haalde allereerst Freud aan, die de volgende anale trekken omschreef: een voorliefde om te ordenen, die vaak in pietluttigheid ontaardt, een zuinigheid, die gemakkelijk in vrekkingheid overgaat en een eigenzinnigheid die in een heftige koppigheid kan omslaan.

Sadger had daaraan toegevoegd dat personen met een uitgesproken anaal karakter de overtuiging koesteren dat ze alles beter kunnen dan een ander. Hun karakter kent ook een sterke tegenstelling: grote volharding naast de neiging om iedere prestatie tot het laatste ogenblik uit te stellen. Het alles beter kunnen dan een ander leidt tot het idee alles zelf te moeten doen, omdat niemand anders het zo goed kan. Naar Abrahams idee ontwikkelde dit zich niet zelden tot een gevoel van uniek zijn. Dergelijke personen worden pretentius en hautain en neigen ertoe alle anderen te geringschatten. Een van Abrahams patiënten uitte zich op dit punt als volgt: 'Alles wat ik niet ben is drek.'

Bekend is het fenomeen van zich niet kunnen voegen in de orde van een ander, maar dit wel van de ander verwachten zodra men een bepaald systeem bedacht heeft. Jones noemde dit het eigenzinnig vasthouden aan een zelfbedachte orde.¹¹⁰⁷ Abraham noemde als voorbeeld een moeder die voor haar dochttertje een schriftelijk programma maakte waarbij ze de dag van haar dochter minutieus indeelde: 1 opstaan, 2 naar de wc, 3 handen wassen enzovoort.

's Morgens klopte ze dan af en toe aan de deur van de kamer van haar dochtertje om te vragen hoe ver ze was. Deze moest dan antwoorden: bij 9 of bij 15, zodat de moeder een precieze controle over de gang van zaken had.

Abraham was van mening dat de anale karaktertrekken hun oorsprong vonden in een te vroege zindelijkheidstraining. Het ontlasten is lustvol voor het kind en dat moet het gaan reguleren en intomen. Naar Abrahams idee kan de zindelijkheidstraining pas goed verlopen als het kind er psychisch aan toe is. Dat betekent dat het moment moet zijn aangebroken waarop de aanvankelijk narcistisch gebonden gevoelens – het kind is vooral op zichzelf gericht – op objecten (op de moeder of andere verzorgers) kunnen worden overgedragen. Als het kind daartoe in staat is, wordt het zindelijk ter wille van de moeder. Het Duitse woord 'zuliebe' past hier eigenlijk beter dan het Nederlandse ter wille. Als de zindelijkheid te vroeg van het kind wordt verlangd, dan wordt het zindelijk uit angst. De innerlijke weerstand blijft bestaan, de libido volhardt met hardnekkigheid in een narcistische fixatie en een blijvende storing in het vermogen tot lief hebben is het gevolg.

Abraham citeerde Jones die het verhoogde gevoel van eigenwaarde van een kind door zijn ontlastingsprestaties signaleerde. Als deze grootheidsgevoelens voortijdig worden verstoord dan geeft dat vaak blijvend kwellende gevoelens van onvolmaaktheid.

De te vroeg verlangde zindelijkheid en de innerlijke weerstand ertegen leiden tot een eigenzinnigheid, die anaal ingestelde neurotici vertonen bij iedere gestelde eis of verzoek dat er aan hen gedaan wordt. Het doet denken aan kinderen die doen alsof ze obstipatie hebben als men wil dat ze poepen om zich op een zelfverkozen moment te ontlasten op het moment dat ze zelf uitkiezen. Ze verwerpen zich tegen het móéten. Kenmerkend is de volwassen vorm waarbij vaak een verzoek of eis wordt afgewezen, terwijl er vrijwillig ruimschoots gegeven wordt. Abraham hoorde in zijn analyses regelmatig dat echtgenoten zich verweerden tegen ieder verzoek om geld van hun vrouw om daarna vrijwillig meer dan het oorspronkelijk verlangde te geven. Zulke mannen genoten ervan hun vrouwen permanent financieel onzelfstandig te houden. Het doseren van geld in porties, waarvan ze de grootte zelf bepalen, is voor hen een bron van lust.

Een bijzonder kenmerk is ook het verdelen van eten in zelf bepaalde porties. Het kan enorm doorschieten. Zo was er een oude man die zijn geiten voerde door ze de grassprietten één voor één te geven. Daar wordt dan meteen het bijkomende sadisme duidelijk. Men voert het verlangen en de verwachting op om de bevrediging alleen maar in kleine, vaak ontoereikende, porties toe te dienen.

Abraham beschreef dat de neurotici die steeds hun eigen systeem willen doordrukken neigen tot overdreven kritiek op anderen. In het sociale verkeer vormen zij het hoofdcontingent van de voortdurend ontevreden. De anale eigenzinnigheid kan twee kanten uitgaan. Ze kan uitmonden in ontoegankelijkheid en hals-

starrigheid, als asociale en onproductieve eigenschappen de overhand hebben. Ze kan echter ook tot uithoudingsvermogen en grondigheid leiden, sociaal waardevolle eigenschappen zolang ze niet naar het extreme doorschieten.

Abraham wees ook op een groep, die tot dan toe weinig aandacht had gekregen. Hij schreef dat er een groep patiënten bestond met anale problematiek die iedere vorm van eigen initiatief afwijzen. In het dagelijkse leven hebben zij voortdurend behoefte aan een goedge vader of een zorgzame moeder die iedere moeilijkheid voor ze uit de weg ruimt. In een psychoanalyse zijn ze boos dat ze vrij moeten associëren. Ze willen alleen maar stil blijven liggen en al het werk door de analyticus laten doen of de analyticus moet vragen stellen. Het vrije associëren is voor hen een psychisch ontlasten dat, net als het lichamelijke ontlasten, niet van ze gevergd mag worden. Ze verwachten altijd dat een ander deze moeite van ze over zal nemen zoals een klyasma bij het poepen.

In februari 1921 verscheen de bundel *Klinische Beiträge zur Psychoanalyse aus den Jahren 1907-1920* waarin het merendeel van Abrahams tussen 1907 en 1920 gepubliceerde artikelen was opgenomen.¹¹⁰⁸ Freud feliciteerde hem hartelijk: 'Ich gratuliere Ihnen herzlich zu Ihrem eben erschienenen Buch, das von den Analytikern allgemein als Sammlung klassischer, vorbildlicher Arbeiten gewürdigt wird.'¹¹⁰⁹

Het boek was een groot succes en kreeg zeer lovende recensies. Zoals bijvoorbeeld in het *Zentrallblatt für die gesamte Neurologie und Psychiatrie* door W. Mayer-Groß:

Eine außerordentlich sorgfältige und eindringliche Bemühung um den Ausbau der Freudschen Gedankengänge. Sympathisch berührt, wie er nachhaltig und gründlich weiterforscht, klärt und sichtet, wo ihm jener einen Weg gewiesen hat. Dabei hat man den Eindruck, dass hier wie selten aus der Fülle der Erfahrung geschöpft ist.¹¹¹⁰

De gebroeders Glover

Opeens zaten er maanden tussen de brieven die Freud en Abraham elkaar schreven. Het kwam door de rondbrieven. Freud schreef op 31 oktober 1920 aan Abraham dat hij nooit gedacht had dat de rondbrieven een einde aan hun privébriefwisseling zouden maken, maar tussen de laatste brief van Abraham en deze brief van Freud zat drie en een halve maand. Ook in 1921 werden er maar enkele brieven gewisseld. Freud was blij met de enorme sprong voorwaarts van de psychoanalyse in Berlijn en schreef: 'Auf den Aufschwung in Berlin sind wir alle stolz.'¹¹¹¹

De Berlijnse psychoanalytische vereniging kwam steeds meer tot bloei. De polikliniek zorgde voor een enorme stimulans en de psychoanalyse werd na de Eerste Wereldoorlog veel gunstiger beoordeeld. In 1920 vond er iedere twee weken een bijeenkomst met voordracht plaats, in 1921 was dat wekelijks geworden. Daarnaast werden er veel cursussen gegeven. De psychoanalyse bloeide niet alleen binnen Berlijn, maar van heinde en verre kwamen er aankomende analytici om zich in Berlijn op te laten leiden.

Abraham was een enorme trekpleister en mensen kwamen vaak speciaal om door hem geanalyseerd te worden. Zo kwamen in december 1920 de broers Glover uit Engeland om bij hem in analyse te gaan. Op 11 januari 1921 berichtte Abraham dat de beide broers een week daarvoor hun analyse bij hem waren begonnen.¹¹¹² De broers Glover hebben later een belangrijke rol gespeeld in de Britse psychoanalytische vereniging. Abraham was aangenaam verrast door ze. Hij had verwacht dat ze nauwelijks iets zouden weten over psychoanalyse en geen idee zouden hebben van de wezenlijke vragen, maar dat bleek geenszins het geval. De broers waren zeer goed op de hoogte, kenden alleen nog niet alle literatuur.

James Glover (1882-1926) had een aantal maanden daarvoor als gast het congres in Den Haag bezocht. Hij was arts en sinds 1918 werkzaam in de Brunswick Square Clinic in Londen, een psychotherapeutische kliniek, die in 1913 was opgericht. In 1920 werd deze kliniek scherp bekritiseerd door Jones omdat de directie bestond uit leken, Miss Turner en Miss Sharpe.¹¹¹³ Daarnaast was er geen dokter werkzaam behalve Glover en een jonge assistent.¹¹¹⁴ De studenten van de kliniek waren allemaal leken en voerden bijna alle behandelingen uit. Volgens Jones voerden ze behandelingen uit die min of meer analytisch van aard waren. De studenten zouden als student of als patiënt binnenkomen en al binnen enkele weken anderen analyseren. Een patiënt werd wel eerst door een dokter gezien maar daarna besliste de directie wie de behandeling zou doen en patiënten kregen om de haverklap een andere analyticus: soms wel vier of vijf binnen enkele maanden. Deze handelwijze in de kliniek leverde een stroom van zogenaamde analytici op, die de psychoanalyse als zodanig in diskrediet brachten.¹¹¹⁵ Het was dus voor Jones en de Engelse analytische vereniging van groot belang dat James Glover gedegen ingevoerd zou worden in de psychoanalyse.

James Glover ging in april 1921 al weer terug naar Engeland. Abraham was zeer over hem te spreken. Hij vond dat Glover erg was opgeknapt en dat hij een uiterst gewetensvolle arts was met een behoorlijke kennis van de psychoanalyse. James Glover nam eenmaal in Londen contact op met Jones om met hem over de Brunswick-kliniek te overleggen. Hij had begrip voor Jones kritiek.¹¹¹⁶ Ze besloten te proberen de kliniek tot psychoanalytische polikliniek om te vormen in samenwerking met de psychoanalytische vereniging en naar Berlijns model.¹¹¹⁷ Een opmerkelijk effect van deze poging was dat een groot deel van de staf van de kliniek over Europa uitzwermden om bij Ferenczi, Rank en Sachs in analyse te gaan.¹¹¹⁸

Jones zorgde er ook voor dat James Glover op de eerstvolgende vergadering van de Britse psychoanalytische vereniging als lid werd aangenomen.¹¹¹⁹ De poging om van de Brunswick-kliniek een poliklinische psychoanalytische kliniek te maken liep uiteindelijk echter op niets uit.

James jongere broer Edward (1888-1972) lijkt het nauwst bevriend met Abraham te zijn geweest. Hij bleef enkele maanden langer dan zijn broer in analyse. Hij was in Engeland een succesvol longarts geweest. Na het overlijden van zijn vrouw in het kraambed, na een huwelijk van slechts 18 maanden, besloot hij echter tot een koerswijziging in zijn loopbaan en volgde zijn broer voor een traininganalyse naar Berlijn. Abraham was voor Edward Glover niet alleen een inspirerende leermeester met verbeeldingskracht, maar ook een geestverwant, die hij bewonderde om zijn eruditie en grote wetenschappelijke en persoonlijke integriteit.¹¹²⁰

Abraham was op 5 januari 1921 begonnen met de analyse van de beide Glovers in een periode dat zijn gezondheid miserabel was. Hij had dringend een revalidatie nodig en ging daarom met Hedwig vijf weken naar Merano en zou daar in hetzelfde hotel verblijven als de Eitingons. De Glovers gingen gewoon mee.

Freud, schreef Abraham zoals altijd zeer geestig: 'Möge Ihnen Ihr "Handgepäck", (die zwei Glovers) nicht zu störend werden.'¹¹²¹ De reis deed Abraham veel goed. Hij maakte daarna een veel opgewektere en energiekere indruk. De kinderen van Abraham waren mee met deze vakantie en er deed zich een incident voor dat Abrahams zoon Gerd altijd bij zou blijven. Er was een lawine geweest in de Oostenrijkse Alpen. Een bergbeklimmer, die zijn been had gebroken in de lawine werd binnengebracht. Edward Glover en Abraham gingen ogenblikkelijk het been van de bergbeklimmer amputeren. Abraham had in Allenstein tijdens de oorlogsjaren als chirurg moeten werken en hij had in die periode veel geopereerd en Glover was chirurg. Abraham liet zijn zoon toekijken maar waarschuwde hem dat hij zichzelf op zou moeten rapen als hij flauw zou vallen.¹¹²² Wat daarbij vooral opvalt, is dat Abraham zich niet realiseerde hoe beangstigend het toekijken voor zijn zoon zou zijn. Gerd was op dat moment 11 jaar oud. Het doet denken aan de tonsillectomie van zijn dochter Hilda waarna Abraham ook zo weinig kon invoelen hoe angstig dat voor haar was geweest. Angst bleef een blinde vlek voor Abraham.

De tic-discussie en Van Ophuijsen

Abraham had Van Ophuijsen leren kennen in november 1912 in München, toen de voorzitters van de dochterverenigingen bijeenkwamen om de moeilijkheden rondom Stekel en het tijdschrift te bespreken. Van Ophuijsen was daar aanwezig om Maeder te vervangen.¹¹²³ In de jaren twintig waren ze, vanaf het congres in Den Haag, bevriend.

In juni 1921 kwam Van Ophuijsen naar Berlijn. Hij was op 9 juni bij de bijeenkomst van de Berlijnse psychoanalytische vereniging en logeerde acht dagen bij Abraham, met wie hij in die acht dagen urgente innerlijke problemen analyseerde.¹¹²⁴ Het lijkt er op dat Van Ophuijsen deze acht dagen heeft aangewend om een korte analyse bij Abraham door te maken. Hij zou het volgend jaar bij Sachs in analyse gaan.¹¹²⁵ De avond die Van Ophuijsen bij de Berlijnse vereniging meemaakte was gewijd aan Ferenczi's artikel 'Psychoanalytische Betrachtungen über den Tic'.¹¹²⁶ De zogenaamde tic-discussie werd gepubliceerd in het *Korrespondenzblatt*.¹¹²⁷ Ferenczi had een lang artikel geschreven waarin hij de tic, een fenomeen dat tot dan toe in de psychoanalyse weinig aandacht had gekregen, aan een nader onderzoek onderwierp. Ferenczi vergeleek de tic met een conversie-hysterisch symptoom.¹¹²⁸ Beiden zouden zijn terug te voeren op een traumatische gebeurtenis waarbij het affect onvoldoende zou zijn afgevoerd. Bij de hysterie was het lichamelijke symptoom echter alleen een symbool van de geestelijke schok, waarvan het affect onderdrukt en de herinnering verdrongen was. Bij de tic betrof het puur de traumatische organische verwonding: bijvoorbeeld het drukken tegen de wang bij een abces van een kies, die door blijft gaan ook als de kies weer hersteld is. Er is een herinnering aan de situatie waarin de tic is ontstaan. Bij de hysterie zou gaan om de relatie met het object. Bij de tic zou geen objectrelatie in het spel zijn. Eerder een herhalen van het afweren van het trauma. Ferenczi dacht aan een steeds herhalen van de bewegingen, die indertijd toen de traumatische gebeurtenis plaatsvond, geëigend waren om het lijden af te weren of te verminderen. Ferenczi vergeleek de tic ook met dwanghandelingen. Naar zijn idee waren de dwanghandelingen gecompliceerder. Het waren echte handelingen die wat wilden bewerkstelligen in de buitenwereld. De tic zou niet meer dan een korte stereotiepe handeling zijn. Ferenczi besprak ook het syndroom van Gilles de la Tourette, dat hij evenals de andere tics psychoanalytisch trachtte te verklaren.¹¹²⁹ Heden ten dage ziet men dit syndroom vooral als genetisch bepaald.

Op 2 juni 1921 had Harnik in de Berlijnse psychoanalytische vereniging een voordracht over Ferenczi's artikel gehouden. Harnik was vanaf 1914 lid geweest van de Boedapester analytische vereniging. Hij was in 1920 naar Berlijn verhuisd en in de polikliniek gaan werken, vanaf 1921 was hij lid van de Berlijnse psychoanalytische vereniging.¹¹³⁰ Harnik bevestigde vooral Ferenczi's nadruk op de overeenkomst tussen een traumatische neurose en een tic. Een week later, op 9 juni 1921, toen Van Ophuijsen op bezoek was, werd in de Berlijnse psychoanalytische vereniging wederom een wetenschappelijke avond aan de tic gewijd. Er werd een discussie gevoerd over het artikel van Ferenczi en het referaat van Harnik. De discussianten waren Abraham en Van Ophuijsen.

Abraham opende de discussie. Hij ging uitgebreid in op het artikel van Ferenczi en benadrukte hoe moeilijk het was om de tic van de dwanghandeling te onder-

scheiden. Daarnaast zag hij een samenhang tussen de symptomen en de ontstaansgebeurtenis zoals dat ook bij de hysterie het geval is. Aan de tic wordt er echter door de patiënt geen betekenis toegekend in het zielsleven. Terwijl dat bij degene die aan dwanghandelingen leidt wel het geval is. Daar wordt de patiënt angstig voor de gevolgen als hij zijn dwanghandelingen achterwege laat. Abraham was er, in tegenstelling tot Ferenczi, juist wel van overtuigd dat de tic net als de dwanghandeling op een object was gericht. Hij kwam in zijn analyses tegen dat er bij tics sprake was van een anale en sadistische relatie met het object. Abraham had zelfs een schema gemaakt om het geheel te verduidelijken. Schema's waren zijn specialiteit.

In zijn schema stond de tic op hetzelfde plan als de dwangneurose, waarbij er sprake was van een anaal-sadistische relatie met het object.

Objectliebe	Genitale Organisation	Normalzustand	
		Beherrschung der Organinnervation	Fähigkeit zur Bewältigung psychischer Reize
Objectliebe	Genitale Organisation	Konversions-hysterie	Angsthysterie
Objectliebe	Sadistisch-anale Organisation	Tic	Zwangsneurose
Narzismus bis Autoerotismus		Katatonie	Paranoische Zustände

Daarna kwam Van Ophuijsen aan het woord en gebeurde er iets opmerkelijks. Van Ophuijsen begon Ferenczi meteen te bekritisieren.¹¹³¹

Er ontbrak naar zijn mening in Ferenczi's verhandeling een duidelijke definitie van de tic. Van Ophuijsen leek zich echter niet te realiseren dat het gebruikelijk was om kritiek met enige lovende woorden te larderen. Dit was nog maar het begin van een stroom van kritiek, waarbij hij aan het eind ook nog even de bijdrage van Abraham ter sprake bracht. Zijn gedrag was des te opmerkelijker omdat hij toch min of meer zijn entree maakte in de Berlijnse psychoanalytische vereniging. Inhoudelijk week hij nauwelijks af van Abraham, alleen de vorm van het betoog was hoogst ongebruikelijk.

Abraham had Ferenczi de gelegenheid gegeven om schriftelijk op de discussie te reageren, Ferenczi was woedend. Hij schreef dat alle lezers van zijn artikel wel zouden moeten toegeven dat collega Van Ophuijsen bezig was open deuren in te trappen. Het was toch duidelijk dat zijn artikel een eerste aanzet was. Het artikel was als discussiestuk naar Ferenczi's idee volkomen geslaagd, gezien de interessante bijdrage waar het Abraham toe had gebracht.

Van Ophuijsen schreef in december 1921 een lange brief aan Ferenczi waarin hij zich zeer beledigd toonde over Ferenczi's reactie. Ferenczi meldde het in zijn rondbrief van 21 december 1921.¹¹³²

Abraham probeerde de partijen te verzoenen en hij schreef Ferenczi: 'Aber O(p-huijsen) ist mimosenhaft empfindlich und fühlt sich leicht verletzt im Sinne der Geringschätzung.'¹¹³³ Het opmerkelijke was dat Abraham blijkbaar helemaal niet vond dat Van Ophuijsen zich onbeschoft had gedragen. Hij stuurde bovendien in het najaar van 1922 zijn dochter Hilda naar Van Ophuijsen voor een analyse.

Vervolg van de lekenkwestie

Intussen bleef de lekenkwestie in het comité op de achtergrond een rol spelen en kwam het af en toe tot kleine oprispingen van irritatie. In juni 1921 had Jones in zijn rondbrief vanuit Londen om raad gevraagd. Er had zich een groep gevormd in Porth, in South-Wales, van voornamelijk leraren die zich tot doel hadden gesteld de psychoanalyse te bestuderen. Hun secretaris had gevraagd of ze lid konden worden van de Britse psychoanalytische vereniging.¹¹³⁴ Freud en Rank antwoordden vanuit Wenen dat op zo'n toenadering positief gereageerd zou moeten worden. Ze meenden dat het opnemen van deze groep in 'onze kring' de enige manier zou zijn voor de betrokkenen om de psychoanalyse te leren.¹¹³⁵ En merkten op dat de meeste artsen tenslotte ook leken op het gebied van de psychoanalyse waren. Freud en Rank maakten een andere tegenstelling. Leken waren diegenen die geen of weinig kennis en ervaring hadden op het gebied van de psychoanalyse. Dat konden dus ook artsen zijn. Abraham antwoordde in de rondbrief uit Berlijn op de lekenkwestie en deed merkwaardig genoeg alsof de reactie uit Wenen alleen van Rank afkomstig was.¹¹³⁶ Rank schreef de brieven wel maar in principe ook altijd namens Freud.

Hier schemerde al iets door van wat later tot grote irritaties zou leiden: de onduidelijke status van de brieven uit Wenen. Gaven deze brieven de mening van Rank weer? Rank stond het laagste in de hiërarchie, was de jongste van het comité, had de minste ervaring met psychoanalyses en was geen arts, maar gepromoveerd in de filosofie. Of gaven de rondbrieven vanuit Wenen de mening van Freud weer, die bovenaan stond in de hiërarchie?

De brieven wekten geregeld de indruk Ranks mening te vertegenwoordigen, met her en der toevoegingen van Freud. In ieder geval deed Abraham in zijn rondbrief van 1 juli 1921 alsof hij alleen met Rank en niet met Freud over de status van leken van mening verschilde. Rank zal dat heel onaangenaam hebben gevonden. Abraham schreef dat Rank terecht stelde dat er ook analytici nodig waren die geen arts waren. Hij vond dat op wetenschappelijk gebied vanzelfsprekend, maar dat

gold niet voor de praktijk. Hij vond dat Rank en nog enige anderen die direct door Freud in Wenen geschoold waren zich niet konden vergelijken met hun gelijken die slechts een analyse van drie weken bij Pfister hadden doorgemaakt.¹¹³⁷ Abraham zei hiermee in feite dat hij vond dat leken geen psychoanalytische praktijk konden hebben, op enkele uitzonderingsgevallen na die hun opleiding direct van Freud hadden ontvangen. Sachs kon Abrahams standpunt niet waarderen. Hij schreef in de kantlijn bij de opmerking over Pfister dat dit net zo goed voor artsen gold. Eitingon was op reis en ondertekende de brief daardoor niet. Er schemert toch door dat Abraham de wereld simpelweg in artsen en niet-artsen verdeelde en dat alleen de eersten (op een enkele uitzondering na) naar zijn mening psychoanalyses konden verrichten.¹¹³⁸

De reis naar de Harz

Het waren de hoogtijdagen van het comité. In 1921 zou er geen congres plaatsvinden en in plaats daarvan besloot men om onder elkaar een bijeenkomst te houden in de herfst, van 21 tot 29 september. De drie Berlijners kwamen met een voorstel om de wetenschappelijke bijeenkomst te combineren met een bezoek aan de oude steden Hildesheim (waar de grootouders van Abraham vandaan kwamen), Braunschweig en eventueel Goslar. Daarnaast wilde men tochten maken naar het Harzgebergte.¹¹³⁹ De hele reis werd gefinancierd uit het fonds.

Abraham kende het gebied en had de reis georganiseerd. Hedwig vertelde later dat hij de reis speciaal voor Freud in Hildesheim had laten beginnen, omdat daar een prachtig Egyptisch museum was. Freud en Abraham hadden beiden enorm van het bezoek aan het museum genoten.¹¹⁴⁰ Vanuit Hildesheim gingen ze naar het mooie oude stadje Goslar.¹¹⁴¹

In een brief aan de comitéleden van 8 september schreef Abraham over de treintijden. Er blijkt uit wat een enorme inspanning men zich in die dagen moest getroosten om op die manier bijeen te komen. De verbindingen waren erg slecht en de meesten waren dagen onderweg.¹¹⁴² Voor Jones, die uit Londen moest komen was het nog het verst.

De reis was een enorm succes. Freud had er speciaal twee artikelen voor geschreven die hij de comitéleden voorlas en waarover gediscussieerd werd. De artikelen waren 'Psychoanalyse und Telepathie', dat pas na zijn dood gepubliceerd zou worden en 'Über einige neurotische Mechanismen bei Eifersucht, Paranoia und Homosexualität', een artikel gebaseerd op de behandeling van een psychotische patiënt, dr. Bieber uit New York.¹¹⁴³ May laat in haar artikelen uit 2007 over Freuds patiënten zien dat het tot dan gebezigde idee dat Freud geen psychotische patiënten zou behandelen onjuist was. Freud behandelde in de jaren twintig met

grote interesse verschillende psychotische patiënten. Hij slaagde er echter niet in om het psychotische stuk te bewerken in de analyse maar vond de behandelingen desondanks therapeutisch nuttig en wetenschappelijk noodzakelijk.¹¹⁴⁴

Freud had de anderen ook gevraagd wat wetenschappelijke bagage mee te nemen. Naast de wetenschappelijke discussies was er tijd voor gezelligheid. Er werd uitgebreid gewandeld en bezichtigd. Ze beklommen de Brocken. Freud testte de hoogtevrees van zijn comitéleden door ze, boven op een uitzichtpunt met daaromheen een ijzeren rail, te vragen tegen de rail te leunen met de handen op de rug en zich dan voor te stellen dat de rail er niet meer was. Jones vond dat ze de test goed doorstonden. Allen waren zeer onder de indruk van het uithoudingsvermogen van Freud, die onvermoeibaar leek.¹¹⁴⁵ Hij was op dat moment 65 jaar oud en gemiddeld 20 jaar ouder dan de anderen. Zowel Abraham als Ferenczi schreven achteraf hoe ze van de reis genoten hadden.¹¹⁴⁶ De enige die er niet veel aan vond was Jones, al probeerde hij dat niet te laten blijken.¹¹⁴⁷ Hij schreef op 23 september vanuit Hildesheim aan zijn vrouw Kitty, dat hij de griep had gekregen van Rank, die natuurlijk zei dat Jones ergens een raam open had laten staan. Jones voelde zich beroerd en zijn Duits was slecht. Hij vond de reis zelf erg vermoeiend: de lange wandelingen met de groep en daarna de eindeloze bijeenkomsten in kelders met bedompte lucht. Aan de andere kant had hij wel interessante nieuwe ideeën van Freud en ook van Abraham gehoord. Jones vond Ferenczi minder goed dan vroeger.¹¹⁴⁸

Het moet voor hem ook niet makkelijk zijn geweest. Jones sprak heel goed Duits, maar hij was de enige voor wie Duits niet de moedertaal was en de lange discussies zullen daarom zwaar voor hem geweest zijn. Bovendien had hij al voor de tweede keer dat jaar een griep opgelopen. Maar wat ongetwijfeld ook een rol zal hebben gespeeld, is dat Freud dagelijks bij het intensieve programma een tempo aanhield dat voor vrijwel niemand bij te houden was.

Freuds oudste zoon Martin schreef in zijn boek *Glory reflected* over Freuds werkdagen, die begonnen om 8 uur 's morgens en vaak doorgingen tot 3 uur 's nachts.¹¹⁴⁹ Ze werden alleen onderbroken door een middagmaal met de hele familie en een wandeling langs de Ringstraße, in een onvoorstelbaar hoog tempo. Freud ontving in de periode 1910-1914, negen tot elf patiënten per dag, 50 minuten per patiënt. Na de Eerste Wereldoorlog ontving hij negen tot tien patiënten per dag, zes dagen per week. Dat was niet ongewoon, ook Jones en Abraham hadden dergelijke werkdagen.¹¹⁵⁰ Freud werkte 's avonds echter nog heel lang door. Dan schreef hij en las hij en correspondeerde hij. Freud moet een ongelooflijke energie gehad hebben.

Onrust in Duitsland en een succesvol congres in Berlijn

De periode vlak na 1920 moet voor Abraham en zijn familie, net als voor zijn hele generatie een hele moeilijke periode zijn geweest. Na de verloren oorlog met miljoenen slachtoffers volgde de Spaanse griep met nog veel meer slachtoffers. Er was een schrikbarende inflatie. Er was veel politieke onrust met stakingen en schietpartijen op straat. De Freikorps zwierven rond. De naam Freikorps bestond al veel langer maar na 1918 werd hij gebruikt voor paramilitaire groepen in Duitsland, die vaak een zwervend bestaan leidden. Deze bestonden uit ex-militairen die niet terug konden of wilden keren in het gewone bestaan, uit werkloze jongeren en andere ontevreden. Ze werden soms ingezet door de regering, onder andere tegen de communisten.¹¹⁵¹

De eerste jaren van de republiek van Weimar waren getekend door een permanente staat van crisis. De republiek van Weimar ontleende zijn naam aan het feit dat men er in Duitsland voor had gekozen om het in januari 1919 gekozen parlement in Weimar en niet in het onrustige Berlijn te laten zetelen. De stad Weimar was rustig en goed te beveiligen en had een historische betekenis als woonplaats van Goethe.

Een belangrijke factor bij de permanente crisis was de enorme inflatie, die al tijdens de Eerste Wereldoorlog begonnen was en daarna een hoge vlucht nam tot hij in 1923 totaal uit de hand liep. Men had in Duitsland de oorlog gefinancierd door geld bij te drukken, waardoor er aan het eind van de oorlog vijf keer zo veel geld circuleerde als aan het begin. De regering wilde of kon niet ingrijpen omdat er met de door de Geallieerden, geëiste torenhoge herstelbetalingen een totale patstelling was ontstaan.¹¹⁵² De inflatie uit die tijd wordt heel zichtbaar als men de waarde van de mark vergelijkt met die van de dollar. Januari 1919 was 1 dollar 8,90 mark waard, januari 1922 was een dollar 191,80 mark waard en januari 1923 was 1 dollar 17.972,00 mark waard.¹¹⁵³ Vooral Duitsers met spaargeld werden getroffen, ze raakten alles kwijt.

De positie van de Duitse Joden

De gelijkberechtiging van de Duitse Joden werd pas na de Eerste Wereldoorlog een realiteit. De gelijke rechten uit het edict van 1812 en de grondwet van 1871 waren wel toegezegd maar slechts gedeeltelijk uitgevoerd. Het enthousiasme voor de Eerste Wereldoorlog was onder de Duitse Joden minstens net zo groot als dat van hun landgenoten. Eén op de zes Joden ging het Duitse leger in, in totaal 100.000. Daarvan dienden er 80.000 aan het front, werden er 35.000 gedecoreerd vanwege hun moed en sneuvelden er 12.000. Verhoudingsgewijs sneuvelden er veel Joden. De Joodse populatie in Duitsland bedroeg 1,5%. Het aantal gesneuvelde Joodse soldaten bedroeg 3%.¹¹⁵⁴

Na de oorlog waren de Duitse Joden enorm invloedrijk, met name in Berlijn waar 5% van de bevolking Joods was. De Berlijnse Joden slaagden erin belangrijke posities in te nemen: ze waren zeer invloedrijk in de handel, domineerden het Duitse bankwezen en de grote warenhuizen zoals Wertheim, Tietz en Kaufhaus Israel. De belangrijkste krantenconglomeraties zoals Ullstein en Mosse waren in het bezit van Joden en een ook een groot deel van het culturele leven in het interbellum werd gedomineerd door Joden als Max Reinhardt, Bruno Walter en Albert Einstein.¹¹⁵⁵ Ook Nobelprijzen vielen opvallend vaak Duitse Joden ten deel.¹¹⁵⁶

Tegelijkertijd woedde er een hevig antisemitisme. De Freikorps hadden bijvoorbeeld een marslied, waarbij ze zongen: 'Knallt ab den Walther Rathenau, die Gottverfluchte Judensau.'¹¹⁵⁷ De Joodse Rathenau was minister van Buitenlandse Zaken en had grote invloed.

In mei 1922 kwam een katholieke priester rijkskanselier Joseph Wirth waarschuwen dat bovenstaande woorden meer dan een marslied dreigden te worden: er was een samenzwering om Rathenau te vermoorden. Wirth waarschuwde Walther Rathenau, die enorm schrok, maar vervolgens heel kalm werd, op de kanselier toestapte, zijn beide handen op zijn schouders legde en zei: 'Mijn vriend, het is niets, wie zou mij nu enig kwaad willen doen.'¹¹⁵⁸

Walter Rathenau (1867-1922) beschouwde zichzelf nauwelijks als Joods, maar als Duitser met Joodse wortels. Hij vond het van groot belang dat de Joden in de Duitse samenleving zouden assimileren. Hij was een van de meest prominente Duitse politici van de jaren twintig en werd door sommigen zelfs als een van de grootste persoonlijkheden van de twintigste eeuw beschouwd.¹¹⁵⁹ Zijn boeken over economie en politiek kenden hoge oplages. Hij was halverwege 1922 nog maar een halfjaar minister van Buitenlandse Zaken maar leek er toch in te slagen om Duitsland na jaren van verguizing weer een positie te geven tussen de andere Europese mogendheden. Walther Rathenau was bovendien zeer rijk. Hij was de zoon van Emil Rathenau, die rond 1880 zijn ijzergieterij verkocht, op zoek ging naar een nieuw bedrijf en op de internationale elektriciteitstentoonstelling in Parijs in 1881

geïnteresseerd raakte in een uitvinding van de 34-jarige Thomas Alva Edison en besloot het patent voor gloeilampen en de verdere patenten voor Duitsland van Edison te kopen. Hij zette met geleend geld een bedrijf op, de latere AEG. In 1890 waren er al enkele duizenden arbeiders in het bedrijf werkzaam. In 1910 waren het er 70.000.¹¹⁶⁰

Rathenau liet zich, ondanks de waarschuwing toch in een open auto naar zijn werk in het centrum van Berlijn rijden. Hij woonde in de Königsallee in Grunewald, die wat kronkelend evenwijdig loopt aan de Bismarckallee, waar Abraham met zijn gezin woonde. De hoek met de Erdener Strasse en de Wallotstrasse, waar op 24 juni 1922 de aanslag plaatsvond, lag niet ver van hun huis. Ze hebben mogelijk zelfs de schoten gehoord. Rathenau werd vermoord door drie leden van de Freikorps.¹¹⁶¹

In Abrahams brieven is niets over de aanslag te vinden, maar het moet voor de familie Abraham, net als voor het grootste deel van de inwoners van Berlijn, een enorme schok zijn geweest. De indruk die de aanslag maakte was vergelijkbaar met de schok die de moord op Kennedy in de jaren zestig teweegbracht. Iedereen herinnerde zich de plek en het moment toen hij of zij hoorde dat Rathenau was vermoord. Toen het nieuws van Rathenaus dood bekend werd, stroomden honderdduizenden arbeiders de fabrieken uit die in een sombere optocht door de straten trokken. Bij Rathenaus begrafenis hadden de vakbonden een dag van algemene rouw afgekondigd. Alleen al in Berlijn werd het aantal demonstranten op een miljoen geschat (naast nog vele miljoenen in andere steden), die na de begrafenis in een grimmige optocht nog urenlang door de stad marcheerden. De aanslag op Rathenau gaf de grootste schok, maar stond bepaald niet op zich. Sinds het uitroepen van de Republiek waren er al enkele honderden, al dan niet geslaagde, aanslagen op politici geweest.

Rathenaus opvatting dat hij in de eerste plaats Duitser was, alleen met een Joodse achtergrond werd door veel Joodse generatiegenoten gedeeld, onder andere door Abraham en zijn vrouw. Hilda Abraham schreef in haar biografie dat het voor haar vader heel belangrijk was dat zijn familie al eeuwen in Duitsland woonde.¹¹⁶²

Voordrachten in Wenen

Begin 1922 waren er spoorwegstakingen. Abraham had naar Wenen zullen gaan om samen met Ferenczi en Róheim een kleine reeks voordrachten te houden voor een aantal Amerikanen en voor de Stracheys.¹¹⁶³ Het betrof analysanten van Freud, die een cursus van drie maanden kregen.¹¹⁶⁴ Abraham zou op 4 en 5 januari spreken, Ferenczi op 6 en 7 januari en Róheim zondag 8 januari. Freud had één

logeerkamer, waar eerst Abraham zou kunnen verblijven en vervolgens Ferenczi.¹¹⁶⁵ Maar Abraham kon door de staking niet reizen en kwam uiteindelijk pas eind januari.

Hij reisde net op tijd terug voor de volgende spoorwegstakingen begonnen. Begin februari staakten in Duitsland 700.000 spoorwegarbeiders en -beambten.¹¹⁶⁶

Abraham hield op 23 en 24 januari zijn voordrachten voor de Amerikanen. De eerste lezing ging over de spin als droomsymbool en de tweede lezing ging over de afvalligenbewegingen van Adler en Jung.¹¹⁶⁷ Daarnaast hield hij zijn voordracht over de spin ook tijdens de bijeenkomst van de Weense psychoanalytische vereniging op 25 januari. Abraham voegde later de discussie met bijdragen van Nunberg en Freud toe aan zijn artikel.¹¹⁶⁸ Tegelijkertijd werd de tijd benut om in Wenen samen met Rank en Freud het komende congres, dat in het najaar in Berlijn zou plaatsvinden, voor te bereiden.¹¹⁶⁹ Hij bedankte in de rondbrief van 11 februari Freud en Rank voor de gastvrijheid waarmee hij door hen en hun families was ontvangen.¹¹⁷⁰

Op 10 januari 1922 werd Liebermann op een huishoudelijke vergadering van de Berlijnse psychoanalytische vereniging eindelijk definitief als secretaris vervangen door Eitingon. In het *Korrespondenzblatt* stond als reden aangegeven 'wegens gezondheidsredenen'.¹¹⁷¹ Of daarmee de Liebermann-affaire uit de lucht was, is nog maar de vraag gezien het verdere verloop van de gebeurtenissen.

Wrijving tussen Berlijn en Wenen en een verdeling in twee kampen

De voorbereidingen voor het congres door het comité zijn goed te volgen omdat een en ander heel uitgebreid besproken werd in de rondbrieven van die maanden. De voorbereidingen liepen op zich goed, het congres wat er uit voortkwam was een groot succes, maar er waren duidelijk onderlinge spanningen.

Op 11 februari 1922 hadden Abraham en Eitingon een rondbrief uit Berlijn doen uitgaan met een aantal voorstellen voor het congres. Het eerste voorstel was om de lezingen te laten stenograferen, het tweede voorstel was, gezien de belabberde financiële omstandigheden in Berlijn, om een klein entreebedrag te heffen, het derde voorstel was om, gezien het besloten karakter van het congres, na afloop een aantal lezingen voor belangstellenden te houden.¹¹⁷² Het antwoord uit Wenen van 21 februari 1922 was zeer afwijzend van toon. Alle drie de voorstellen werden volledig van de hand gewezen.¹¹⁷³

ad 1/ Wir sind absolut gegen die stenographische Aufnahme (...), vor allem weil es uns gar nicht einfällt, sämtliche Vorträge zu drucken oder gar jemanden auf diese Weise der Mühe der Niederschrift zu entheben.

ad 2/ Wir sind aber ganz entschieden dagegen, daß ein Eintrittsgeld, noch dazu nach der Valuta abgestuft, eingehoben werde (...).

ad 3/ Leider müssen wir auch in einem Punkte wieder opponieren. Die Idee nach einem ermüdenden Kongress Vorträge zu veranstalten, heißt doch wohl, einen Übereifer entwickeln.

C'est le ton qui fait la musique. Weer speelde het probleem dat deze brief in de wijvorm was geschreven, maar was de brief van Rank én Freud afkomstig? In de briefwisseling tussen Abraham en Freud zijn diverse brieven aan te wijzen, waarin de laatste onvriendelijk, onaardig of onredelijk was, maar geen enkele brief van Freud was zo afwijzend, op het onbeschofte af. Dat doet vermoeden dat de toon van de brief uit Wenen van 21 februari toch op Ranks conto moet worden geschreven. Wat was er aan de hand? Was Rank oververmoeid en daarom kortaf en agressief van toon? Rank gaf in de rondbrieven relatief vaak aan dat hij te zwaar belast werd. Of steeg de machtspositie direct naast Freud Rank naar het hoofd?

Opmerkelijk toeval was dat op dezelfde dag waarop de toch tamelijk hondse brief werd geschreven, de nog onwetende Abraham Ferenczi uitnodigde om tijdens het congres bij hem en zijn vrouw te komen logeren. Indien Ferenczi, zoals deze al had aangegeven bij zijn broer zou gaan logeren dan waren Rank en zijn vrouw van harte welkom.¹¹⁷⁴ Rank antwoordde op 15 maart dat hij de uitnodiging graag aannam.¹¹⁷⁵

Abraham reageerde vrij kalm, maar wel duidelijk onaangenaam getroffen op alle afwijzingen in een brief van 1 maart 1922: 'Leider ist in allen Briefen, besonders in dem Wiener-Brief, nur von unseren Vorschlägen abgeraten, ohne daß ein positiver Vorschlag an die Stelle gesetzt wäre.'¹¹⁷⁶

In de volgende brieven uit Wenen bleef het echter zo doorgaan, een groot deel van Abrahams voorstellen werd telkens verworpen. Ranks brieven waren vreemd bevelend en vaak zeer afwijzend. Uiteindelijk werd het Abraham duidelijk te veel en schreef hij op zeer geïrriteerde toon terug en ging in detail in op alle punten waar Rank hem verkeerd begrepen had.¹¹⁷⁷

Rank reageerde met te schrijven dat Eitingon hem had laten weten en Sachs had bevestigd dat Abraham eigenlijk te ver weg woonde om bij hem te gaan logeren.

Hij ging elders onderdak zoeken tijdens het congres. Daarnaast ging hij uitgebreid in op Abrahams bezwaren, gaf ook een aantal fouten toe, en zijn toon was een stuk vriendelijker.¹¹⁷⁸

Het was eigenlijk nogal flauw wat Eitingon deed en slecht voor Rank, Abraham en het comité. Abraham woonde in een buitenwijk, een eind van het centrum, maar in Berlijn was dat niet zo'n probleem. De verbindingen waren goed. Maar Eitingon kon het, net als bij de affaire-Liebermann, niet nalaten om zich met

Abrahams aangelegenheden te bemoeien en had wederom Sachs in zijn kielzog. Het was voor de wat gespannen verhoudingen veel beter geweest als Rank wel bij Abraham had gelogeed en ze het vriendschappelijk contact zoals dat in januari in Wenen bestond, hadden kunnen voortzetten.

De zaken kwamen op scherp te staan toen Jones een duit in het zakje deed in de rondbrief uit Londen van 3 juli 1922:

May I be allowed to say a word about Abraham's warmth about Rank? It is certain that Rank's comments could not have been personally intended in the sense Abraham thinks. We must by now all know that it is a quality of Rank's to express his thoughts in a forcible, and not always discriminating manner. It is idiosyncrasy of his that we should willingly allow him if it gives him pleasure. Sometimes the blows fall on Ferenczi's head often on mine, and at times in Berlin. I have always admired the sunny urbanity with which Ferenczi receives them and have striven to imitate such an excellent ideal. So let me counsel you, my dear Abraham, to smile back and Rank will at once be as amiable as ever.¹¹⁷⁹

Een verkapt flink agressieve brief van Jones, zogenaamd om Abraham bij te staan maar het ging vooral over Jones zelf. Er waren op dat moment grote problemen tussen Freud en Rank aan de ene kant en Jones aan de andere kant, omdat Jones de *International Journal* en de Engelse vertalingen van Freud niet goed regelde. Daar kwam bij dat Freud Joan Riviere in analyse had. Zij was eerder bij Jones in analyse geweest en Freud vond dat Jones grote fouten had gemaakt.¹¹⁸⁰

Zowel Freud als Rank reageerden 1 augustus 1922 fel op Jones' brief en het gevolg was dat, hoewel de zaak tussen Abraham en Rank eigenlijk al was afgehandeld, Jones en Abraham opeens samen als 'Angreifer', als aanvallers betiteld werden.

Freud schreef dat de 'Angreifer' naar zijn idee geen gelijk hadden. Rank schreef duidelijk beledigd:

Wozu ich nur bemerken möchte, daß ich (Rank) Kritik ganz gut vertrage, wo sie am Platze ist. Im übrigen unsre persönliche Freundschaft und sachliche Zusammengehörigkeit hoch erhaben über so kleine Differenzen und Affektreaktionen empfinde und sicher bin, darin einer Meinung mit den anderen zu sein.

¹¹⁸¹

Jones had een kamp Jones-Abraham gefabriceerd.¹¹⁸²

Zomer 1922

In de zomervakantie ging Abraham met de zijnen eerst een paar dagen naar zijn moeder in Bremen om haar 75ste verjaardag te vieren.¹¹⁸³ Vervolgens ging hij met het gezin naar St. Anton am Arlberg in Tirol. Om de kosten te drukken – door de lage stand van de mark was alles in het buitenland peperduur – nam Abraham een patiënt mee.

Abraham maakte tochten door het hooggebergte met Gerd, die inmiddels 12 jaar oud was.¹¹⁸⁴ Gerd vertelde later in een interview over deze tochten. Abraham was een onverschrokken bergbeklimmer, hij liep altijd ver vooruit, nam zonder angst de steilste bergpaden, soms zijn zoon bungelend aan het einde van een touw vasthoudend en hem terug naar een veilige plek trekkend. Gerd stond af en toe doodsangsten uit.¹¹⁸⁵ In tegenstelling tot zijn vader was hij wel in staat angst te voelen.

Hilda vertelde dat het de gewoonte was om in de zomer een appartement te huren voor drie maanden in de bergen, die haar vaders grote passie waren. Ook zij meldde dat Abraham om de kosten van een dergelijk verblijf op te kunnen brengen patiënten meenam. De patiënten verbleven in de buurt en Abraham werkte drie tot vier uur per dag. Daarna had hij vrij met zijn gezin. Hilda herinnerde zich dat ze als kinderen in een hotel verbleven en er dan altijd een grote groep mensen was, waarvan er steeds twee uit de zitkamer verdwenen om een uur later weer terug te komen, waarna er een ander paar verdween. Als kinderen vonden ze het hoogst raadselachtig wat er gebeurde.¹¹⁸⁶

Tijdens de zomer van 1922 troffen Abraham, Rank en Ferenczi elkaar nog in Seefeld, waar ze verdere voorbereidingen troffen voor het congres in september.

¹¹⁸⁷

Het congres in Berlijn

Het congres in Berlijn van 25 tot 27 september 1922 was het laatste psychoanalytische congres waar Freud bij aanwezig zou zijn.¹¹⁸⁸ Freud maakte er met zijn lezing 'Etwas vom Unbewussten' diepe indruk. Hij besprak daarin de eerste twee hoofdstukken van *Das Ich und das Es*, dat in het voorjaar van 1923 zou verschijnen. *Das Ich und das Es* zou een grote omwenteling in de psychoanalyse betekenen.

Maar Freuds voordracht was bepaald niet de enige opzienbarende en vernieuwende voordracht. Ferenczi sprak over zijn genitaaltheorie, Horney over het vrouwelijke castratiecomplex, Klein over de vroege kinderaanalyse, Piaget over het symbolische denken, Spielrein over de tijd, Eitingon over de Berlijnse polikliniek en Abraham over de ontwikkelingsgeschiedenis van de libido, een verhandeling

die toch vrij algemeen als zijn hoofdwerk wordt beschouwd.¹¹⁸⁹ Daarnaast waren er nog vele andere voordrachten, in totaal 31.

Freud was vanaf 12 september 1922 bij zijn weduwenaar schoonzoon Max Halberstadt en zijn kleinzoons Ernst en Heinerle geweest in Hamburg en reisde vandaar door naar Berlijn waar hij rond de 20ste aankwam.¹¹⁹⁰ Op zaterdag 23 september was er een bijeenkomst van het comité bij Abraham thuis. Hilda vertelde Eissler later over deze bijeenkomst. Zij wist niet precies of het nu een bijeenkomst was van de voorzitters van de verschillende verenigingen of van het comité.¹¹⁹¹ Hilda mocht het bezoek voor het eten even begroeten, waarbij Freud haar arm pakte en zei dat hij haar naar de tafel zou begeleiden. De toen bijna 16-jarige Hilda raakte in grote verlegenheid, wist niet hoe ze met Freuds galante humor om moest gaan. Ze vond het alleen maar erg onaangenaam want het waren allemaal heren en alleen haar moeder zou mee-eten. Ze liep met Freud mee tot de deuropening en ging er toen als een haas vandoor. De professor, zo vertelde Hilda later aan Eissler, had haar nog via haar moeder laten weten dat hij er op zou staan dat de kinderen de volgende keer mee zouden eten.¹¹⁹² Het was een gastvrij huishouden bij de Abrahams. Jones schreef aan zijn vrouw dat hij een enorm gezellige avond bij ze had gehad. Het moet op de 21ste, de donderdag voor het congres geweest zijn. Er waren drie dames, mevrouw Abraham, mevrouw Ferenczi en Anna (Freud), die er volgens Jones goed uitzag.¹¹⁹³ Tijdens het congres logeerden Reik en Van Ophuisen met zijn vrouw bij Abraham.

Het zevende psychoanalytische congres was het best bezochte psychoanalytische congres voor de Tweede Wereldoorlog. Er waren 256 deelnemers, waarvan er 112 lid waren van een psychoanalytische vereniging. De overigen waren gasten die speciale toestemming hadden gekregen om te mogen komen. De congresgangers kwamen uit alle windstreken: de Verenigde Staten 11, België 3, Duitsland 120 (waarvan 91 uit Berlijn), Engeland 31, Hongarije 22, India 2, Italië 4, Japan 1, Nederland 9, Frankrijk 1, Riga 2, Tsjecho-Slowakije 1, Oekraïne 1, Oostenrijk 28 (allen uit Wenen) en Zwitserland 20. Het meest opmerkelijk waren natuurlijk de twee deelnemers uit India en de deelnemer uit Japan. Zoals uit de deelnemerslijst te zien is was de aansluiting met Frankrijk nog steeds minimaal. Er stond een uitgebreid overzicht van het congres in het *Korrespondenzblatt*.¹¹⁹⁴ Aangezien Abraham op het congres tot secretaris van de IPA werd verkozen zal hij het congresbericht hebben opgesteld.

Op de avond voor aanvang van het congres, zondagavond 24 september 1922, was er een feestelijke ontvangst van de deelnemers door de Berlijnse psychoanalytische vereniging.

Abrahams lezing

In 1924 zou Abrahams hoofdwerk verschijnen: *Versuch einer Entwicklungsgeschichte der Libido auf Grund der Psychoanalyse seelischer Störungen*. Het boek bestaat uit twee delen. Het eerste deel gaat over de manisch-depressieve toestandsbeelden en de pregenitale ontwikkelingsfasen van de libido. Het tweede deel gaat over de aanvang en de ontwikkeling van de objectliefde.

Op het congres in Berlijn droeg Abraham een stuk van het eerste deel van de ontwikkelingsgeschiedenis van de libido voor. Hij noemde het 'Neue Untersuchungen zur Psychologie der manisch-depressiven Zustände'. In hoofdstuk 25 komt dit werk uitgebreid aan de orde.

Eitingons lezing over de Berlijnse polikliniek.¹¹⁹⁵

Eitingon heeft tot zijn vertrek naar Palestina in 1933 nauwelijks gepubliceerd of lezingen gegeven. Zijn voordracht op het Berlijnse congres over de polikliniek was een uitzondering. Hij verscheen in zijn geheel in het *Korrespondenzblatt*.

De eerste pagina's zijn door het pathos moeilijk leesbaar. De omschrijving van de praktijk geeft echter een helder beeld van de gang van zaken in de inmiddels tweeënhalf jaar bestaande polikliniek. Eitingon zei over de psychoanalyse en de Eerste Wereldoorlog in de inleiding het volgende:

Sie (Psychoanalyse) hatte keinen Anteil an den Illusionen, die nun verloren gegangen waren; sie hatte seit jeher auf die latenten seelischen Kräfte und die verborgenen Mechanismen der Einzel- wie Kollektivindividuen aufmerksam gemacht, die nun nach dem Fallen und Reißen so vieler Hüllen um so nackter zutage lagen. Aus der Stimmung der Zeit heraus rief man lauter nach Psychotherapie and das, was sich so nannte, hatte nur Phrasen und Gemeinplätze zur Antwort und wußte keinen Weg, während der Psychoanalyse unbeirrt durch Krieg und Misere inzwischen immer weiter ausgebaut worden war. Fest fundiert, gut gesichert und weitreichend lag er in jenem Momente da. Ihn gangbarer zu machen und für viele zugänglich galt es nun.¹¹⁹⁶

Deze tekst van Eitingon stond ver van de realiteit. De psychoanalyse had zich de agressieve krachten in de mens weliswaar steeds gerealiseerd, maar geen enkele analyticus had op de onstuitbare vernietigende agressie van de Eerste Wereldoorlog gerekend. Het was een fantasiewereld, die Eitingon hier beschreef, met impliciet zichzelf als redder van de mensheid door middel van de psychoanalyse in zijn polikliniek.

Er was nog een opvallend punt aan Eitingons voordracht. Abraham kwam er niet meer in voor. Hij stond alleen nog genoemd bij de opleiding. Waar hij in de beschrijving van de polikliniek van 1920 nog werd opgevoerd als degene die Eitingon en Simmel terzijde stond bij de leiding, was dat in 1922 niet meer het geval. Eitingon had daar indertijd over aan Freud geschreven: 'Abraham haben wir aus Repräsentationsgründen, und um das enge Verhältnis der Poliklinik zur Berliner Vereinigung noch besonders zu dokumentieren, in die auf dem Schild verzeichnete Leitung der Poliklinik aufgenommen.'¹¹⁹⁷ De eerste die Eitingon noemde van degenen die tijd voor de polikliniek beschikbaar hadden gesteld was zijn beschermeling Liebermann.

De polikliniek was voor patiënten gratis als ze hun behandelingen niet konden betalen. Het werd aan de patiënten overgelaten om wel een bijdrage te leveren als ze zich dat konden veroorloven. De analytici die er werkten, kregen slechts een kleine vergoeding. Zij stelden vooral hun tijd beschikbaar. Eitingon financierde het hele raamwerk: de huur, inrichting en verdere kosten.

Eitingon en Simmel hadden de leiding van de polikliniek en werden hierin terzijde gestaan door Anna Smeliansky, die in de kliniek woonde. De psychoanalytici Boehm, het echtpaar Müller-Braunschweig, Horney, Klein, Alexander, Harnik, Schott en Lampel werkten in de kliniek. Daarnaast waren er opleidingen in de psychoanalyse.¹¹⁹⁸

In de eerste tweeënhalve jaar van de polikliniek waren er 600 aanmeldingen. In het laatste jaar daarvan liepen er steeds zo'n 50 tot 60 analyses naast elkaar. In het begin kwamen er veel chronische patiënten, die al jaren van kliniek naar kliniek gingen, later werd dat minder. Er waren maar vijf behandelkamers, die zeer intensief werden gebruikt. Een poging om de sessies tot een half uur terug te brengen, mislukte. Het bleef daarom bij drie kwartier of een uur. De patiënten kwamen drie of vier keer per week, alleen in heel ernstige gevallen vaker. Het drie of vier keer per week analyseren was dus al in de beginjaren van de psychoanalyse gebruikelijk. Er werden in deze eerste periode, de talrijke korte profanalyses niet meegeteld, al 130 analyses afgesloten. Een groot aantal patiënten werd als verbeterd tot wezenlijk verbeterd en genezen verklaard. De analyses waren, gemeten naar de huidige maatstaven, kort. Van de 130 duurden er 35 minder dan 3 maanden, 49 duurden 3-6 maanden, 30 duurden 6-9 maanden, 13 duurden 9-12 maanden, 6 duurden 12-18 maanden en 8 duurden er langer dan 18 maanden. Vooral de hele korte analyses kregen het stempel dat de problematiek onveranderd was of dat ze mislukt waren.

Eitingon besteedde in zijn overzicht geen aandacht aan het aantal keren analyse per week en bij de overzichten vermeldde hij dit punt niet. Uit het overzicht is daardoor niet op te maken hoeveel patiënten drie, vier of meer keren per week kwamen. Een hoge frequentie werd door hem blijkbaar niet als een noodzakelijk

onderdeel van de analyse gezien en het lijkt destijds geen onderwerp van discussie geweest te zijn zoals dat tegenwoordig wel het geval is.¹¹⁹⁹

Hoe vaak analyseerde men per week in die tijd? Het algemene beeld is dat de analyses zes keer per week plaatsvonden: maandag tot en met zaterdag. Freud analyseerde ook wel minder per week, maar soms ook veel meer uren per week. Zo kwam bijvoorbeeld Roszi von Freund in de eerste periode dat zij bij Freud in analyse was, van 1 november 1915 tot 15 juli 1916, 12 uur per week. Patiënten die van ver kwamen hadden soms een veel hogere frequentie.¹²⁰⁰ Freud had in het na-jaar van 1921 meer patiënten dan hij kon behandelen. Hij probeerde ze eerst door te verwijzen naar Rank en toen dat niet lukte verlaagde hij de frequentie van zes keer per week naar vijf keer per week. Hij werkte zes dagen en kon op die manier alle patiënten hun uren geven.¹²⁰¹

Zover bekend hield Abraham, die niet bij de polikliniek werkzaam was, in zijn praktijk een frequentie van zes keer per week aan.

De verhouding tussen Abraham en Eitingon

Tijdens het congres was Joan Riviere, Freuds Engelse analysant, uitgenodigd voor de lunch bij Eitingon en zij was duidelijk sterk onder de indruk van de grote luxe waarin de Eitingons leefden en zij schreef in een beroemd geworden brief aan haar moeder en zuster:

I had been invited by Dr Eitingon to lunch at his house the next day, Wednesday. He is a rich man, a doctor, has practically founded the Clinic with his own money, is an old friend of Freud's and a very sound analyst. Dr Abraham is the scientific leader of P.A. in Berlin but Eitingon the material and social leader. Freud & daughter were staying at his house. No doubt I owed the invitation to F. It was quite interesting. His wife was a wellknown Russian actress – a very piquant & notable little apparition with piled-up masses of black hair & exquisite clothes – very Parisian in effect. Evidently there was unlimited money. The house was rather like this one in Vienna – a private house, so unusual, looking into a garden at the back – with glazed-in balcony – but all very new & grand, in beautiful modern taste – wonderful paint, panelling, Chinese wall-papers & influence on furniture, beautiful bookshelves, pictures, rugs, objets d'art – & marvellous food. We were 8 at lunch, a ceremonious affair, the two Freuds, father and daughter, self & 3 Viennese members, one a woman doctor, & Eitingon & wife – O I forgot there was also a certain Frau Lou Salomé.¹²⁰²

Het klopte niet wat Riviere schreef, dat Abraham de wetenschappelijke leider zou zijn en Eitingon de materiële en sociale leider. Maar ze had misschien toch intuïtief een probleem binnen de Berlijnse vereniging aangeroerd. Eitingon was de materiële leider van de polikliniek, maar de sociale leider van psychoanalytisch Berlijn was hij niet. Zijn vrouw wilde geen analytici ontvangen. Alleen de familie Freud en Lou Andreas-Salomé, die evenals Eitingons vrouw van Russische afkomst was, waren welkom. Dat maakte een sociaal leiderschap voor Eitingon al onmogelijk, maar daarnaast was Eitingon ook veel te veel weg. Zo ging hij na het congres op 13 oktober met zijn vrouw op reis naar Parijs, Londen en Palermo en kwam pas eind januari 1923 weer terug. Lou Salomé verbleef intussen in zijn huis.¹²⁰³ Eitingon maakte regelmatig dit soort lange reizen. Toen Abraham begin 1923 aan Freud schreef over de rondbrieven vanuit Berlijn, die toch voornamelijk van zijn hand afkomstig waren, meldde hij dat het zo moeilijk lukte om met de drie Berlijnse comitésleden bij elkaar te komen voor een brief. Abraham refereerde eraan dat Freud goed wist hoe laks Sachs in dit soort zaken was geworden en dat Eitingons 'häusliche Fixierung' niet te doorbreken was. Eitingons vrouw Mirra eiste veel aandacht op.¹²⁰⁴ Eitingons neiging tot redding kwam heel sterk tot uiting in hun relatie. Mirra Eitingon was vaak ziekelijk en verlangde lange verblijven in mondaine kuuroorden, vandaar de reizen van het echtpaar in de winter.¹²⁰⁵

Abraham was, zowel sociaal als wetenschappelijk, de onbetwiste leider van de Berlijnse vereniging vanaf de oprichting tot aan zijn dood.

Er is maar één moment geweest waarop zijn leiderschap wankelde en dat was tijdens de Liebermann-affaire, waarbij Eitingon een actieve rol vervulde bij de bijna geslaagde onttroning van Abraham. Het is de vraag of Eitingon het permanente leiderschap van Abraham wel verdroeg. Nooit kwam Eitingon zo levenslustig, vrolijk en ondernemend naar voren in zijn brieven en ontmoetingen met Freud en Anna Freud als direct na de dood van Abraham toen hij al diens taken overnam.¹²⁰⁶

Uit de brieven tussen Lou Salomé en Anna Freud kwam ook de sociale functie van Abraham naar voren. Diverse keren is er sprake van bezoeken aan huize Abraham in de periode dat Lou Salomé in Berlijn verbleef.¹²⁰⁷

Riviere schreef ook in haar brief dat ze, na afloop van het congres op vrijdag 29 september, Jones tegen het lijf liep, die al weg had willen zijn, maar zijn trein had gemist.¹²⁰⁸ Hij stelde haar voor om die avond mee naar de Abrahams te gaan. Riviere schreef het volgende:

So about 9 we drove out there – they live still further out, in a sort of Hampstead Heath, with lovely trees & country around. However it was pouring with rain & pitch dark. A Dutch member & his wife were staying with the Abrahams & unfortunately the wife was an incessant talker, & as in Germany all the chairs

in the drawing room are arranged round one small table, with coffee & liquors & sweets on it, everybody is crammed together & you can get no conversation if one person persists on talking. This lady talked about her own dogs precisely an hour & poor Jones face got blacker and blacker – he likes to do the talking. The result was that I did not get to know the Abrahams in the least and we drove away again rather bored.¹²⁰⁹

Het moet Ans van Maastrigt, de vrouw van Van Ophuijsen, zijn geweest die zo onstuitbaar doorpraatte.

Een toestroom van jonge talenten

De snelle groei van de polikliniek vereiste steeds meer medewerkers. Hoe moesten de nieuwe psychoanalytici opgeleid worden?

Al vanaf 1910 gaf de Berlijnse vereniging veelvuldig cursussen. Vanaf de opening van de polikliniek in 1920 vonden ze in de kliniek plaats of zo nodig als er onvoldoende ruimte was, zoals bij Abraham vanaf 1923, in een ruimere zaal elders. Abraham gaf een groot aantal van de cursussen van de polikliniek. In 1920 gaf hij in het voorjaar en in het najaar een inleiding in de psychoanalyse met 20 deelnemers.¹²¹⁰ In 1921 gaf hij een psychoanalytisch seminar voor gevorderden en een cursus waarin nieuwe psychoanalytische werken behandeld werden en daarnaast gaf hij in 1921 wederom twee introductie cursussen. Het aantal deelnemers nam toe. Voorjaar 1921 waren het er 30. In het najaar waren het er 30-40. In 1922 gaf Abraham weer een psychoanalytisch seminar, dit keer voor 20 deelnemers. Ook hield hij een introductiecursus over ervaringen uit de psychoanalytische praktijk voor 30 deelnemers.

De inleiding in de psychoanalyse in de herfst van 1922 werd inmiddels door 80-90 deelnemers bezocht. De aantallen stegen spectaculair. Sachs, Horney, Simmel en Eitingon verzorgden ook onderwijs.¹²¹¹ Het aantal artsen dat zich tot analyticus wilde laten opleiden nam steeds meer toe.¹²¹² Gaandeweg ontstond de behoefte om in plaats van allemaal losse cursussen een algehele opleiding tot psychoanalyticus aan te bieden. Er werd een commissie opgericht bestaande uit Abraham, Eitingon en Simmel, ondersteund door Horney en Liebermann. Deze groep zou een opleiding gaan organiseren, die een jaar tot anderhalf jaar zou moeten duren. Dit werd uiteindelijk het Berlijnse psychoanalytische opleidingsmodel dat overal ter wereld navolging zou vinden. De eigen leeranalyse speelde daar een doorslaggevende rol in.¹²¹³ Uit de correspondentie van Eitingon blijkt dat Freud zich er actief mee bemoeide.

In de commissie discussieerde men over het tijdstip van de leeranalyse. In welk stadium van de opleiding zou die moeten plaatsvinden? Eitingon gaf de voorkeur

aan de tweede fase van de opleiding. Dan zou de kandidaat eerst theoretisch onderricht krijgen en de belangrijkste analytische werken lezen. Daardoor zou hij enigszins weten waar hij voor koos.¹²¹⁴ Vervolgens zou de leeranalyse plaats kunnen vinden. Eitingon schatte in dat de weerstanden die zouden ontstaan uit de voorkennis van de kandidaat niet veel groter zouden zijn dan de weerstanden die sowieso zouden ontstaan.

Freud was het hier niet mee eens.¹²¹⁵ Hij had het tijdstip van de leeranalyse met Rank bediscussieerd en ze waren tot de volgende overwegingen gekomen: Als er wordt gestart met theoretisch onderricht van 5-6 maanden dan zal de kandidaat hier uit afleiden dat het accent bij de opleiding op de intellectuele leerstof ligt. Zodoende is er minder aandacht voor de leeranalyse en denkt de kandidaat, dat hij ongeacht het verloop van de opleidingsanalyse, toch voldoende over psychoanalyse heeft geleerd. Daarbij ontnemt de opleiding zich de mogelijkheid om tussen kandidaten te schiften. Het wordt veel moeilijker om iemand nog weg te sturen. Freud was er een voorstander van om de kandidaat juist met de eigen analyse te laten beginnen en hem of haar uitsluitend als deze goed verliep, cursus te laten volgen en boeken te laten lezen.

Eitingon meldde in zijn bericht over de Berlijnse polikliniek dat een belangrijk deel van de opleiding bestond uit het praktische werken in de polikliniek. De kandidaten kregen voor hen geschikte gevallen toegewezen en deze analyses werden nauwkeurig begeleid door een ervaren analyticus. Dit was de voorloper van de later overal toegepaste controleanalyse. Met één belangrijk verschil. In het begin bestond in Berlijn de mogelijkheid dat de ervaren analyticus de behandeling overnam als de kandidaat het niet goed deed. Dit om de patiënten te beschermen.

Berlijn als grote trekpleister

In die tijd kwamen er veel grote talenten naar Berlijn. Uit Hongarije en met name uit Boedapest was er een toestroom van jonge analytici die hun land om politieke redenen ontvluchtten na het neerslaan van de Radenrepubliek. Dit gold voor Franz Alexander, Sándor Radó, Alice en Michael Balint, Barbara Lantos en Jenő Harnik.¹²¹⁶ Melanie Klein wordt ook in deze rij Hongaren genoemd, maar zij was al eerder naar Berlijn verhuisd en niet zozeer vanwege de politieke situatie.

Maar ook analytici uit Wenen vestigden zich in Berlijn: de eerder genoemde Sachs maar ook Hans Lampl, Walter Schmideberg, Siegfried Bernfeld, Helene Deutsch, Theodor Reik en Marianne Rie (Kris).¹²¹⁷ Hieronder worden een aantal belangrijke nieuwkomers toegelicht.

Franz Alexander

Een zeer getalenteerde nieuwkomer was de Hongaarse Franz Alexander (1891-1964), een uit Boedapest afkomstige zoon van een hoogleraar filosofie.¹²¹⁸ Hij studeerde geneeskunde en verhuisde na de oorlog naar Berlijn, waar hij in 1921 de eerste student werd van het Berlijnse instituut voor psychoanalyse en in analyse ging bij Sachs. Abraham schreef in de rondbrief van 11 februari 1922 over hem: ‘In unserer letzten Sitzung sprach Alexander über “Kastrationskomplex und Charakterbildung”. Der Vortrag zeigte wieder seine vorzügliche Begabung.’ Freud kende hem voor dit essay de prijs voor het beste klinische essay van het jaar toe. In 1923 werd hij lid van de Berlijnse psychoanalytische vereniging.

Alexander wilde daarna cursussen gaan geven, maar Eitingon vond Alexanders snelle vorderingen beangstigend en hield dit twee jaar tegen. Pas na veel aandringen van Radó gaf Eitingon toe. Fenichel zou later hetzelfde lot treffen.¹²¹⁹ Alexander had een goed contact met Freud, die hij regelmatig opzocht als hij in Wenen was. Freud maakte altijd tijd voor hem. Het contact was ontstaan omdat Alexander Olivier, Freud’s middelste zoon, in analyse had gehad vanwege een depressie. Oli, zoals hij werd genoemd, had veel baat gehad bij de analyse.¹²²⁰ Freud verwees daarna vaker naar Alexander.¹²²¹ Die vertelde later dat hij verrast was geweest door zijn discussies met Freud. Hij had de indruk gekregen dat Freuds wijze van behandelen extreem flexibel was en er nauwelijks algemene regels gevolgd werden. Freud kon een patiënt bijvoorbeeld stimuleren om bepaalde activiteiten te ondernemen als hij dacht dat het nuttig was en hield veel meer rekening met het dagelijkse leven van de patiënt dan Alexander voor mogelijk had gehouden op basis van diens theoretische artikelen. Freud was zeer goed op de hoogte van het dagelijkse leven van zijn patiënten.¹²²²

In 1930 verhuisde Alexander naar Chicago waar hij naar Berlijns model het Chicago Psychoanalytic Institute oprichtte. Alexander was 25 jaar directeur van dit instituut.

Sándor Radó

Ook Sándor Radó (1890-1972) was afkomstig uit Boedapest. Hij zou uitgroeien tot één van de belangrijkste analytici van Berlijn. Hij had politicologie en geneeskunde gestudeerd in Boedapest en was al in 1913 secretaris van de toen net opgerichte Hongaarse psychoanalytische vereniging.¹²²³ Radó was politiek actief in de Hongaarse Radenrepubliek. In 1922 bleef hij na het congres in Berlijn waarna hij in december bij Abraham in analyse ging.

Fenichel, die zich ook na het congres in Berlijn vestigde, ging ruim een maand eerder, op 27 oktober 1922, bij Radó in analyse. Twee jaar later stopten beiden

ongeveer op hetzelfde moment met hun analyse. Fenichel schreef in zijn dagboek op 19 december 1924, dat hij 's avonds met Radó in het Romanische Café zat, waar later Löwenstein, Lampl en Alexander zich bij hen voegden en zijn analyse die dag had afgesloten.¹²²⁴

Omdat Fenichel in dezelfde periode bij Radó in analyse was als Radó bij Abraham moet de invloed van Abraham in de analyse van Fenichel merkbaar zijn geweest. Het was een psychoanalytische grootvader-vader-kindrelatie.

Sándor Radó werd in 1924 lid van de Berlijnse psychoanalytische vereniging en kreeg vele belangrijke functies. Hij werd docent aan het instituut, lid van de opleidingscommissie, secretaris van de DPG en uiteindelijk secretaris van de opleidingscommissie van de IPA.¹²²⁵ Hij volgde Rank op als redacteur van het *Internationale Zeitschrift für Psychoanalyse* en werd mede-uitgever van *Imago*. Radó stond bekend als een briljante leraar met een fotografisch geheugen, maar hij werd in zijn periode in Berlijn ook erg heerszuchtig gevonden.¹²²⁶ Volgens Alexander was hij een fenomenaal debater die er meestal snel in slaagde de zwakke plekken van zijn opponent te ontdekken.¹²²⁷ In 1931 emigreerde hij naar New York en introduceerde daar het Berlijnse opleidingsmodel. In de jaren dertig brak hij met Freud na een kritische recensie van Lampl-de Groot van Radó's artikel 'Fear of castration in women'(1933). Radó ging ervan uit dat Freud de mening van zijn leerlinge deelde.¹²²⁸

Radó is in de jaren zestig geïnterviewd door Bluma Swerdlhoff en sprak toen opvallend vaak over Abraham.¹²²⁹ Zo zei Radó dat hij bij Freud was voor een werkbespreking over het tijdschrift toen deze het bericht van Abrahams dood kreeg. Freud sprak met hem over de dood van Abraham, schreef een in memoriam, en zei toen: 'hoe moet het nu met de Berlijnse psychoanalytische vereniging'. Radó concludeerde ten onrechte dat Freuds rouw vijf minuten duurde.¹²³⁰

Freud was echter diep getroffen door Abrahams dood, maar zal daar verder niet over hebben willen uitweiden in een zakelijke bespreking. Wat Freud waarschijnlijk over het hoofd zag, was wat het bericht voor Radó betekende. Radó was net bij Abraham in analyse toen zijn vrouw en ongebooren kind in Boedapest heel plotseling overleden. Hij is voor die tijd lang in analyse geweest, heeft de dood van zijn vrouw en kind proberen te verwerken. Abraham had een groot vertrouwen in Radó, liet hem meteen lesgeven, stimuleerde hem om artikelen te schrijven en werkte tot aan zijn dood heel nauw met hem samen. Dat nu ook nog zijn analyticus doodging moet voor Radó nauwelijks te verwerken zijn geweest.

De extreem grote plaats die de dood van Abraham 40 jaar na dato inneemt in het interview van Swerdlhoff lijkt te duiden op een gestagneerde rouw. Radó zei dat hij indertijd dacht dat Abraham, die al zwaar ziek was, zelfmoord had gepleegd om het conflict met Freud te ontlopen.¹²³¹ Helemaal ongelijk had Radó niet zoals verderop zal blijken.

Therese Benedek vertelde in 1953 dat zij dacht dat de latere breuk van Radó met Freud naar haar mening eerder met Abrahams dood te maken had dan met Freud zelf. Benedek beschreef in dat interview de zeer nauwe samenwerking tussen Abraham en Radó tot aan Abrahams dood. Ze zag ook een samenhang tussen het werk van Radó en Abraham over oraliteit en rouw en het doorwerken van Radó's rouw over zijn vrouw.¹²³² Ze dacht dat Radó al zijn boosheid op Abraham, die hem zo in de steek had gelaten door dood te gaan, jaren later bij Freud deponeerde. Het door Lampl-de Groot zo zwaar bekritiseerde artikel van Radó over de castratieangst bij vrouwen lag in het verlengde van Abrahams artikel over het castratiecomplex bij vrouwen.

Uit de briefwisseling van Freud en Radó in de periode direct na Abrahams dood kwam nog een merkwaardig punt naar voren. Freud wilde absoluut dat er meteen na Abrahams dood een heel nummer van het tijdschrift aan hem werd gewijd, en wel voordat het tijdschriftnummer naar aanleiding van Freuds 70ste verjaardag uit zou komen.¹²³³ Radó hield dit aanvankelijk af, Eitingon ondersteunde hem daarbij. Na veel aandringen van Freud dat ze de doden eerst moesten eren voor er feest gevierd kon worden, gaf Radó eindelijk toe.¹²³⁴

Radó maakte in zijn interview een aantal interessante opmerkingen over de klinische aspecten van de psychoanalyse in die tijd. Hij was in Boedapest zeer goed bevriend met Ferenczi. Alleen al om die reden kon hij niet bij Ferenczi in analyse, maar Radó had ook bezwaar tegen Ferenczi's neiging om te speculeren, bijvoorbeeld over de evolutie en wat er een paar miljoen jaar geleden gebeurd was. Er konden maanden voorbij gaan in de Boedapester vereniging zonder dat iemand ooit een geval of een therapeutische aanpak besprak. Laat staan dat er over techniek werd gesproken.

Radó wilde een klinisch georiënteerde analyticus en alleen Abraham was dat naar zijn idee. Daarom ging Radó naar Berlijn. Hij was heel enthousiast over de totaal andere sfeer in Berlijn. Direct bij de eerste bijeenkomst kwam Abraham binnen en begon te praten over patiënten die hij had geanalyseerd. Hij beschreef wat hij ontdekte, hoe hij het verklaarde, wat wel of niet juist zou zijn, welke behandeling aangewezen was en de anderen volgden zijn voorbeeld. Het was heel praktisch klinisch en enthousiasmerend. Abraham vreesde juist dat speculaties de psychoanalyse, een jonge wetenschap in wording, kwaad zouden doen. Dat het in plaats van een empirische wetenschap, gebaseerd op observaties, een speculatief systeem zou worden.

Radó ging ook in op zijn analyse bij Abraham. Naar zijn idee was er in die tijd nog niet bekend hoe je een patiënt zou moeten benaderen, wat van belang was en wat niet, waar een therapeut zich mee bezig zou moeten houden en wat hij met rust zou moeten laten. Zodoende was aandacht gericht op fenomenen die Freud had beschreven. Het was volgens Radó niet zo dat de analyticus met de analysant

diens leven onder de loep nam, onderzocht wat de centrale problemen waren en probeerde daar iets aan te doen. Het was meer een zoeken naar mogelijkheden om bepaalde freudiaanse principes toe te passen.

Radó bleef in Berlijn en ging niet meer terug naar Boedapest. De dood van zijn vrouw en kind zullen daar een rol in hebben gespeeld, iets waar Radó in het lange interview met geen woord over repte.¹²³⁵

Otto Fenichel

Ook Otto Fenichel (1898-1946) bleef na het congres in Berlijn. Hij was al lid van de Weense vereniging, maar wilde nu ook een moderne opleiding volgen in Berlijn. Naast zijn leeranalyse en theoretische opleiding behandelde hij patiënten aan het instituut.¹²³⁶ Fenichel was een groot bewonderaar van Abraham. In 1925 volgde hij cursus bij hem, verdiepte zich in zijn werk en schreef een zeer lovende boekkritiek.¹²³⁷ In 1926 gaf hij cursus over Abrahams werk. Eenmalig. Fenichel vluchtte in 1933 uit Berlijn en emigreerde na omzwervingen in 1938 naar Los Angeles, waar hij onder andere zijn ongekend erudiete hoofdwerk schreef. *The psychoanalytic theory of neuroses*, dat een standaardwerk van de psychoanalyse werd.¹²³⁸

Het heeft er alle schijn van dat Fenichel uiteindelijk het slachtoffer is geworden van het rigide anti-lekenbeleid van de Amerikanen. De Amerikaanse psychoanalytische vereniging liet alleen personen met een Amerikaanse doktersgraad toe als volwaardig lid. Fenichel was arts, maar zoals voor alle geëmigreerde artsen gold, werd hij niet als zodanig erkend in de Verenigde Staten. Ofschoon hij volwaardig lid van een psychoanalytische vereniging in Europa was geweest, gold hij voor de Amerikaanse vereniging als leek.

Fenichel had een bloeiende praktijk in Los Angeles en was een belangrijk lid en opleider van de Los Angeles Psychoanalytic Society, maar vreesde dat zijn lekenstatus het hem onmogelijk zou maken op grotere schaal invloed uit te oefenen in de overkoepelende Amerikaanse vereniging. Dus ging hij, achter in de veertig opnieuw medicijnen studeren. Hij moest daarvoor een jaar intern in een kliniek met zware diensten, waaronder nachtdiensten. Fenichel had altijd een wat zwakke gezondheid en hartproblemen. Het jaar intern viel hem verschrikkelijk zwaar en hij is tijdens die periode vrij plotseling overleden.¹²³⁹ Fenichel was net als Abraham pas 48 toen hij stierf.

Anna Freud

Tenslotte wilde Anna Freud enkele maanden voor het congres in Berlijn in september 1922 lid worden van een psychoanalytische vereniging om als IPA-lid het

congres te kunnen bezoeken en overwoog Berlijn. Als ze in Wenen lid wilde worden moest ze een voordracht houden maar de moeilijkheid was dat ze nog niet analyseerde. Anna Freud vroeg aan Eitingon op 22 april 1922 of ze niet op grond van haar vertaling van Varendonck lid zou kunnen worden van de Berlijnse vereniging.¹²⁴⁰ Eitingons antwoord is niet bekend, maar het zal waarschijnlijk ontkennend zijn geweest.

Anna Freud hield uiteindelijk toch een voordracht voor de Weense psychoanalytische vereniging op 31 mei 1922. Het sterke vermoeden bestaat dat ze het probleem dat ze nog niet analyseerde oploste door in de voordracht geanonimiseerd haar eigen analyse bij haar vader te bespreken.¹²⁴¹

De Berlijnse psychoanalytische vereniging heeft geprofiteerd van de ongunstige politieke situatie in Hongarije, maar de bloei was toch vooral te danken aan Eitingons polikliniek, waar men het analyseren kon leren, aan de stevige psychoanalytische opleiding en aan het inspirerende leiderschap van Abraham.

Psychoanalytische techniek en Helene Deutsch

Inflatie

In 1923 liep de inflatie in Duitsland volledig uit de hand, wat goed te zien was aan de waarde van de mark ten opzichte van de dollar: In juli 1914 was 1 dollar 4,20 mark waard. In juli 1922 was 1 dollar 493,60 mark. Een halfjaar later in januari 1923 was dit opgelopen tot 17.972 mark. In juli 1923 was het aantal markten ten opzichte van 1 dollar al niet meer te overzien, namelijk 353.412,00 mark en het bleef in razend tempo stijgen tot 4.620.455,00 mark in augustus 1923, 98.860.000,00 mark in september 1923, 25.260.208.000,00 mark in oktober en 4.200.000.000.000,00 mark op 15 november 1923.¹²⁴²

De geldontwaarding ging zo snel dat iedere Duitser die een salaris ontving, hier ogenblikkelijk zo veel mogelijk van moest kopen omdat het geld een paar dagen later al nauwelijks meer wat waard was. Men moest de rest van de maand doorkomen met wat er die eerste dag gekocht was. Spaartegoeden waren allang weggesmolten. Een koolrabi kostte opeens 50 miljoen en voor de prijs van een postzegel had men vroeger een villa in Dahlem kunnen kopen.

In Remarques roman *Drei Kameraden* werkte de hoofdpersoon als reclamechef in een rubberfabriek en verdiende daar 200 biljoen mark per maand.¹²⁴³ Het geld werd tweemaal per dag uitgekeerd, dan was er een halfuur pauze zodat men naar de winkels kon rennen om het uit te geven voordat de volgende koers van de mark bekend werd, want dan was het geld nog maar de helft waard.

Op de beurs viel door de grote koersschommelingen fortuinen te verdienen. Het waren jonge speculanten – soms zaten ze nog op school – die razendsnel reageerden, durfden te gokken en daardoor plotseling rijk werden. Opkopers sloegen hun slag. Het snelle geld werd uitgegeven aan extreme luxe en luidruchtig amusement. Het droeg bij tot verval van morele normen, cynisme, verachting en een verhoogde criminaliteit.

Opmerkelijk genoeg ging de val van de mark gepaard met een hectische uitgelatenheid, die zich bijvoorbeeld uitte in een grote danswoede. Overal werd gedanst en alle maatschappelijke lagen deden eraan mee. Bij het middageten, bij de thee, in balzalen, tuinrestaurants en nachtclubs, op het strand en op straat. Men danste het liefst op Amerikaanse jazzmuziek. Het lawaai overschreeuwde de angst. Vooral de middenklasse moest ervaren dat al hun spaarzin en voorzorgen voor de toekomst voor niets geweest waren. Er werd honger geleden, er waren veel meer ziektes, het aantal zelfmoorden nam dramatisch toe.

In de zomer van 1923 was er een groot aantal, toenemend gewelddadige stakingen. Vanaf juni had de toenmalige regering-Cuno het land vrijwel niet meer onder controle. Op 11 augustus 1923 trad kanselier Cuno terug en werd opgevolgd door Stresemann.

In het najaar van 1923 werd de situatie zeer gevaarlijk. In Sachsen vonden, in samspraak met Moskou, voorbereidingen op een communistische revolutie plaats. In Hamburg werd een daadwerkelijke poging tot revolutie gedaan, die op 23 oktober binnen 24 uur onderdrukt werd. In Beieren dreigde een antirepublikeinse machts-overname van rechts, die uiteindelijk door rechts zelf, onder de indruk van het optreden tegen de communisten in Sachsen, werd afgeblazen. En in het kielzog daarvan besloot Hitler, toen de spanning in Beieren afnam, tot de beruchte bierkelderputsch in München op 8 november 1923. De jonge Führer probeerde, met de morele steun van generaal Ludendorff, toen alsnog met zijn nazi's een antirepublikeinse staatsgreep tot stand te brengen. Hitler werd opgepakt en veroordeeld.

Een kleine Abraham wordt geboren

Op 9 februari 1923 werd Charlotte Abraham geboren, de dochter van Abrahams broer Max en zijn vrouw Else. Max had een zoon willen hebben die hij dan naar zijn broer Karl zou hebben genoemd. Charlotte werd afgeleid van Karl.

Charlotte heeft haar oom Karl Abraham maar heel kort meegemaakt, maar een cadeautje toen ze twee jaar oud was, is haar altijd bijgebleven. Abraham had bellenblaas meegebracht. Charlotte vond het prachtig. Haar moeder vond haar eigenlijk nog te klein, maar stond het bellenblazen uiteindelijk toch toe. Else Abraham had een groot zwak voor haar zwager.

Ontwikkelingen binnen de Berlijnse psychoanalytische vereniging

Ondanks de slechte omstandigheden bloeide de Berlijnse psychoanalytische vereniging. Abraham was geliefd in de vereniging en speelde een cruciale rol. In een

interview dat Swerdloff met Michael Balint hield in 1965 vertelde deze onder andere over zijn tijd in Berlijn en over Abraham.¹²⁴⁴ Balint: 'When I started analysis, it was a revolution. We were all revolutionaries. We were excluded from universities, hardly admitted to scientific societies, just tolerated.'¹²⁴⁵ Balint vertelde dat het een hele levendige atmosfeer was in Berlijn en wie er allemaal wel niet waren: Radó, Melanie Klein, Helene Deutsch, Van Ophuijsen, Alexander en vele anderen. Dan vertelt hij over Abraham:

Abraham was – I really must emphasize it – the very best president I ever met in my life. He was simply magnificent, the things he could do.

Swerdloff zegt dan 'fair' en Balint antwoordt:

Fair and absolutely firm. No nonsense. He kept the place very well in hand. Again, he had his limitations. He did not like fantasy very much. He did not have much fantasy himself, but he was very much down to earth, excellent clinician, perfect clinician, and a really fair man. He was fair, I mean you should consult his correspondence; he was an absolutely reliable, firm, fair man. I could tell many anecdotes about him.

Swerdloff zegt dan 'Go ahead' en Balint vervolgt:

For instance one day Simmel – whom we all liked and at the same time were angry with, he was a most unruly man with excellent ideas – gave a god-awful paper. It was really terrible. There was a long table, the seniors sat in the first row, we youngsters sat in the second row behind them, and oh my, we were prepared for a slaughter. Then the paper was finished, and there was a pause. Abraham pulls Simmel into the window niche and has a word with him. Then he opened the meeting. Oh, now we have a slaughter! But Abraham said that during the pause Dr. Simmel informed him that he did not want his paper discussed. In consequence Abraham closes the meeting. That was the only way it could be done.¹²⁴⁶

De psychoanalytische techniek

Rado gaf het al aan toen hij geïnterviewd werd door Swerdloff.¹²⁴⁷ In de tijd van zijn eigen analyse, die liep van eind 1922 tot eind 1924 was naar zijn mening nog niet bekend hoe je een patiënt zou moeten benaderen. Wat een analyticus in een behandelingsituatie feitelijk wel en niet moet doen. Hij doelde hiermee op de psy-

choanalytische techniek. Aan de ene kant was er de psychoanalytische theorie, die steeds verder werd ontwikkeld, inmiddels al bijna dertig jaar, en aan de andere kant was er de praktijk van de analyse. Radó overdreef dat er rond 1924 nog niets bekend was, maar hij had wel degelijk gelijk dat de techniek in vergelijking met de theorie een relatief verwaarloosd onderwerp was.

Marina Leitner publiceerde in 2001 *Ein gut gehütetes Geheimnis* dat de geschiedenis van de psychoanalytische techniek belicht. Het gaat over de vraag wat een psychoanalyticus nu precies doet in de behandelkamer. Leitner beschreef daarin dat Abraham in 1908 na Freud de eerste was die een eigen psychoanalytische praktijk opende en daarmee in zijn levensonderhoud voorzag.¹²⁴⁸

Het aantal mensen dat voor de Eerste Wereldoorlog echt een eigen psychoanalytische praktijk uitoefende en daar ook van leefde was heel klein. Jung volgde Abrahams voorbeeld in maart 1909, Ferenczi in 1910, Drosnès in 1910/11, Stekel idem, Van Emden in 1912, Jones in 1912, Andreas-Salomé in 1913, evenals Hatingberg.¹²⁴⁹ Van degenen die de psychoanalyse met een neurologische praktijk combineerden, zoals Sadger en Hitschmann, is niet duidelijk hoeveel analyses ze deden. De jurist Viktor Tausk ging in 1908 speciaal geneeskunde studeren om analyticus te worden.¹²⁵⁰

Deze eerste groep moest analyseren aan de hand van Freuds theorie zonder dat Freud meer dan summierere aanwijzingen had gegeven ten aanzien van de techniek. Ze moesten dus zelf het wiel uitvinden. Freuds gevalsbeschrijvingen waren niet al te behulpzaam. Hij weidde uit over de theorie, iets wat later juist afgeraden werd. Associatiestromen werden afgebroken, terwijl het idee van de vrije associatie was om de associaties juist ongestoord te laten gaan. Freud gaf aan dat de duiding van de overdracht het belangrijkste was, maar nergens stond hoe men dat precies moest doen.¹²⁵¹ Het was niet voor niets dat Freud zo lang talmde met het schrijven over techniek. Hij vond de psychologische factoren die in de psychoanalytische methode aan bod komen (de persoon van de analyticus inbegrepen) te complex en te variabel om strenge regels te kunnen geven.¹²⁵² Bovendien was het vak in ontwikkeling.

Vanaf 1910 begon Freud wel enige technische aanwijzingen te publiceren. Bijvoorbeeld dat associatie-experimenten wel nuttig waren voor onderzoek, maar niet als behandeling. Jung liet zijn patiënten altijd eerst associëren op woorden die hij opgaf.¹²⁵³

In 1910 schreef Freud in zijn artikel over wilde psychoanalyse toen ook nog het volgende:

Es reicht also für den Arzt nicht hin, einige der Ergebnisse der Psychoanalyse zu kennen, man muß sich auch mit Ihrer Technik vertraut gemacht haben, wenn man sein ärztliches Handeln durch die psychoanalytischen Gesichts-

punkte leiten lassen will. Diese Technik ist heute noch nicht aus Büchern zu erlernen und gewiss nur mit großen Opfern an Zeit, Mühe und Erfolg selbst zu finden. Man erlernt sie wie andere ärztliche Techniken bei denen, die sie bereits beherrschen.¹²⁵⁴

Freud schreef over ‘wilde analyse’ in een stadium, dat er nog maar heel weinig analytici waren, er nog maar heel weinig aanwijzingen waren voor het praktische verloop van de analyse en iedereen maar zelf aan de slag ging. Daar kwam opeens het risico bovenop dat men tot ‘wilde analyticus’ bestempeld kon worden wanneer men de techniek niet goed beoefende. Een gevolg hiervan lijkt geweest te zijn dat iedereen angstvallig verborgen hield hoe hij of zij precies analyseerde en vond er vrijwel geen openlijke discussies plaats over het onderwerp. Op alle verenigingsavonden van de diverse verenigingen werd tot in de jaren twintig maar heel zelden over techniek gesproken.¹²⁵⁵ Pas bij de opleiding in Berlijn werd techniek een afzonderlijk vak dat onderwezen werd.

Een ander belangrijk technisch punt was de tegenoverdracht, de bewuste en onbewuste gevoelens, die door de patiënt bij de analyticus worden opgeroepen. Het begrip is voor het eerst door Freud genoemd in een brief van 7 juni 1909 aan Jung.¹²⁵⁶ De tegenoverdracht was in de beginjaren van de psychoanalyse nauwelijks een aandachtspunt en werd vooral gezien als een stoorzender die uit de weg geruimd moest worden of waarvan men moest zorgen geen last te hebben.

Freud schreef in zijn verhandeling ‘Die zukünftigen Chancen der psychoanalytischen Therapie’ over de tegenoverdracht die invloed uitoefent op het onbewuste voelen van de arts. Freud vond dat aan de arts de eis gesteld moest worden dat hij de tegenoverdracht onderkent en overwint. Daarvoor moet hij zichzelf, zijn eigen complexen en weerstanden analyseren.¹²⁵⁷ Pas veel later zou de tegenoverdracht gezien worden als een belangrijk instrument in de analyse.

Abraham had het, zoals gebruikelijk in die tijd, zowel in zijn artikelen als in zijn brieven nauwelijks over de tegenoverdracht. Hij lette wel op de tegenoverdracht zoals bleek uit zijn brief aan Freud waarin hij schreef dat hij merkte dat hij steeds naar een foto van zijn ouders keek als hij de vroegkinderlijke overdracht van een patient naging.¹²⁵⁸ In verband met Helene Deutsch zei hij expliciet dat hij er geen last van had.

Technische complicaties in de verhouding tussen Freud, Deutsch en Tausk

Helene Deutsch (1884-1982) was één van de eerste vrouwen die in Wenen geneeskunde ging studeren. Dat was in 1907. Ze promoveerde in 1912 en trouwde in hetzelfde jaar met de Weense internist Felix Deutsch. In de oorlog werkte ze

als hoofd op de psychiatrische afdeling van de kliniek van Wagner-Jauregg. Deze positie moest ze in 1918 opgeven omdat vrouwen officieel geen recht hadden op leidinggevende posities.

In 1918 ging ze in analyse bij Freud.¹²⁵⁹ Een analyse die traumatisch zou verlopen. Toen Eissler in 1954 het echtpaar Deutsch interviewde, was het eerste waar Helene Deutsch over begon de zelfmoord van Viktor Tausk, die 35 jaar voor het interview had plaatsgevonden.¹²⁶⁰

Begin 1919 ging Tausk bij Helene Deutsch in analyse. Dat lag niet voor de hand. Helene Deutsch was destijds een volledige beginner. Tausk was op dat moment al 10 jaar lid van de Weense psychoanalytische vereniging, hij werkte vanaf 1914 als zenuwarts in Wenen, gaf regelmatig psychoanalytische cursussen en publiceerde veel. Zijn psychoanalytische loopbaan was een tijd onderbroken geweest door de oorlog en in 1918 weer doorgegaan. Tausk had bij Freud in analyse gewild, maar die wilde dat niet, Freud verwees de ervaren Tausk door naar de beginnelinge Helene Deutsch. Roazen heeft over de hele affaire geschreven in zijn biografie van Helene Deutsch, op basis van haar aantekeningen en honderden uren interview.¹²⁶¹

Volgens Helene Deutsch had Freud haar uitgelegd waarom hij Tausk niet in analyse wilde. Hij was bang dat Tausk zijn ideeën zou opnemen en vervolgens zou denken dat het zijn eigen ideeën waren. Freud verwees Tausk door en beledigde hem diep door hem naar Deutsch te sturen. Waarom accepteerde Tausk dit toch?

Het is niet uit te sluiten dat hij in zijn wanhoop fantaseerde over een via-via-analyse. Door middel van Helene Deutsch zou hij dan toch min of meer bij Freud in analyse zijn. Het gevolg was dat de analyse van Helene Deutsch bij Freud veelal over Tausk ging. Veel van wat Tausk met haar besprak, besprak zij weer in haar analyse met Freud. Tausk praatte in zijn analyse voornamelijk over Freud.

Van Deutsch' eigen analyse was hierdoor weinig meer over. Na drie maanden maakte Freud een einde aan de hele situatie. Naar zijn idee veroorzaakte Tausk een storing in de analyse van Deutsch. Freud legde dus de schuld van het probleem bij Tausk. Volgens Freud had Tausk het geaccepteerd om in analyse bij Helene Deutsch te gaan omdat hij zo via haar met Freud zou kunnen communiceren.

Freud gaf Helene Deutsch de keus om te stoppen met Tausk en door te gaan met haar analyse bij Freud of om te stoppen bij Freud. Helene Deutsch koos voor het eerste en stopte de analyse van Tausk eind maart 1919. 3 juli 1919 pleegde Tausk zelfmoord.¹²⁶²

In het najaar van 1919 stopte Freud de analyse van Helene Deutsch, want ze moest plaats maken voor de wolvenman.¹²⁶³ Freud deed dat wel vaker, een analyse gewoon na een jaar stoppen, maar in dit geval was dat wel uiterst ongelukkig. Helene Deutsch was zeer teleurgesteld en voelde zich afgewezen.¹²⁶⁴

Roazen schreef dat Helene Deutsch opvallend weinig verantwoordelijkheid voelde voor de hele situatie met Tausk. Zij legde die bij Freud, terwijl ze op het moment dat het gebeurde toch 34 jaar oud was. Toen ze achteraf tegen Freud zei dat Tausk als ze hem niet weg had gestuurd, misschien nog wel in leven zou zijn, stelde Freud dat ze de juiste keuze had gemaakt: ze had voor zichzelf gekozen. Misschien probeerde Freud te voorkomen dat ze zich schuldig voelde, dacht Roazen. Haar reactie bij Eisslers interview wees er echter op dat de dood van Tausk haar wel degelijk is blijven achtervolgen.

Er was nog iets merkwaardigs. Helene Deutsch is zich altijd blijven profileren als een leerling, een volgeling en bewonderaar van Freud. Als ze al kwaadheid voelde werd over de ellende die Freud haar had berokkend, is die verder niet meer ter sprake gekomen. Haar analyse bij Abraham, die beter verlopen lijkt te zijn dan haar analyse bij Freud, werd gemarginaliseerd. Het wijst erop dat de negatieve overdracht in de analyse met Freud niet aan bod is gekomen en haar idealisering van hem daardoor is blijven bestaan. Freud heeft haar analyse beëindigd voordat ze kwaad op hem kon worden.¹²⁶⁵

Het is de vraag of Freud de negatieve overdracht niet vaker vermeed, het was ook een klacht van Ferenczi.

De analyse van Helene Deutsch bij Abraham

Begin 1923 ging Helene Deutsch naar Berlijn voor een tweede analyse, dit keer bij Abraham. Er is vrij veel over de analyse bekend omdat de brieven, die Helene Deutsch in deze tijd aan haar man Felix in Wenen schreef, bewaard zijn gebleven.¹²⁶⁶ Een moeilijkheid is wel dat Helene Deutsch de brieven niet dateerde, maar bijvoorbeeld alleen schreef: dinsdag halfvijf, of zondagnamiddag.

Helene Deutsch had last van depressies.¹²⁶⁷ Eduard Hitschmann zei later dat Helene Deutsch manisch-depressief was en daarom in analyse ging.¹²⁶⁸ Het is niet onwaarschijnlijk, gezien de sterke stemmingswisselingen die in de brieven naar voren komen. In het najaar van 1923 wisselden sombere en vrolijke brieven elkaar af en schreef zij over zichzelf: 'Ich habe entschiedene ausgeprägte zirkulare Zustände – vielleicht um für Papa – Abraham interessanter zu wirken.'

Helene Deutsch ging met haar zesjarige zoontje Martin naar Berlijn. Martin was dol op zijn vader en vond de scheiding van hem erg moeilijk. Na de zomervakantie van 1923 zou hij dan ook bij zijn vader Felix blijven. Helene Deutsch nam een paar analysepatiënten mee waardoor ze in haar onderhoud kon voorzien. De Berlijnse psychoanalytische gemeenschap ving haar op. Schmideberg haalde haar op aan het station en putte zich uit om het haar naar de zin te maken. Melanie Klein kwam op bezoek. Happel en Smeliansky bekommerden zich om haar.¹²⁶⁹ De

Van Ophuijsens woonden vlakbij en hadden een zootje dat ongeveer even oud was als Martin.¹²⁷⁰

Deutsch begon bijna meteen met haar analyse bij Abraham, zes keer in de week. Aanvankelijk reisde ze van haar woning vlak bij de Tiergarten midden in Berlijn naar Grunewald, de buitenwijk waar Abraham woonde. Ze was iedere ochtend drie uur kwijt aan analyse en reistijd. Haar kamermeisje paste op Martin. Later huurde ze een woning vlak bij Abraham.

Al heel in het begin schreef Deutsch over de analyse:

Abraham ist sehr klug und fasste die Sache gut auf, wir sind bereits in der intensivsten Arbeit drin. Ich erlebe den merkwürdigen Zustand der Abgeschlossenheit en deux mit dem Analytiker und wundere Dich nicht, mein Liebste, wenn meine Briefe kurz, inhaltsarm, unpersönlich sein werden – alles was psychische Energie ist, muss hin – (...).¹²⁷¹

Een volgende brief: 'Bei Abraham ist grandios!! Ganz objektiv ohne Übertragungstaumel.'¹²⁷²

In de zelfde brief schreef Deutsch ook dat ze dringend geld nodig had en al 100.000 mark van Abraham had geleend. De hele briefwisseling door schreef Helene Deutsch over de problemen door de snelle geldontwaarding. Ze geeft een goed beeld van hoe die op het dagelijkse leven van de analytici in Berlijn drukte. Het verloop van haar analyse is uit de brieven natuurlijk niet exact te achterhalen, maar er is wel het een en ander over op te merken. Al heel snel was er bij Deutsch een sterke positieve overdracht waarbij ze Abraham geweldig vond en ze helemaal opging in de analyse bij hem (Zustand der Abgeschlossenheit a deux).¹²⁷³

Wat kan er uit de brieven afgeleid worden over Abrahams techniek? Dat ze van meet af aan intensief aan het werk was in de analyse en dat Abraham de zaak zo opakte moet betekenen dat Abraham niet afwachtend maar vrij voortvarend begon.

De opmerking dat Abraham geheel objectief was, zonder overdrachtsgedoe, moet welhaast van Abraham zelf afkomstig zijn geweest. Dit kan erop duiden dat Abraham vond dat hij geen last had van tegenoverdracht en geheel objectief in de analyse stond. Hij zag zichzelf waarschijnlijk als een dokter die objectief diagnoseert en dan op grond van de diagnose behandelt.

Het is een hele andere insteek dan bijvoorbeeld Eitingon had, die al in 1912 aan Freud schreef dat hij bij een patiënte het gevoel had dat hij van haar afgleed, niet door te dringen en niet verder te komen en hij zich af vroeg zich af of er nog iets anders aan de hand was bij deze patiënte. Hier gebruikte Eitingon dus al zijn eigen tegenoverdracht om te proberen te verhelderen wat er speelde.¹²⁷⁴

Enkele brieven later schreef Deutsch: 'Von dieser klassischen Technik und grandioser Überlegenheit kannst Du Dir keine Ahnung machen. Man möchte

umlernen und hat das unbedingte Gefühl erst jetzt die Ψ zu verstehen.¹²⁷⁵ Dit zegt ook weer iets over Abrahams techniek, namelijk dat hij de psychoanalyse uitlegde. Dat was niet ongebruikelijk in die tijd in Berlijn. Balint vertelde over zijn analyse bij Sachs, die ongeveer in dezelfde tijd plaatsvond dat hij er niets aan gehad had omdat het helemaal geen analyse was geweest. De sessies bestonden vooral uit theoretische uitleg.¹²⁷⁶

In de eerste periode in Berlijn ging Helene Deutsch uit onrust heel erg veel uit. Ze noemde het later haar koffiehuisperiode. Daarnaast was ze heel erg vaak bij de Abrahams.

Er is in de brieven voordurend sprake van avonden bij de Abrahams, wandelingen met de Abrahams. Ook in de periode die volgt op de koffiehuisperiode waarin ze veel thuis is en zich chronisch slaperig voelde, trok ze vrij veel met de Abrahams op.

Zo vertelde ze dat ze een hele maandagmiddag met Martin bij de Abrahams was, er bleef eten en vervolgens met Abraham naar de bijeenkomst van de psychoanalytische vereniging ging. Deutsch noteerde ook over een souper bij de Abrahams waar ze heen ging het volgende: 'Abraham lässt sich nicht durch Widerstände die ev. aus solchen Situationen entstehen, stören.'¹²⁷⁷

Als het gaat over psychoanalytische techniek, dan is dit wel een merkwaardige zaak. Ook in de jaren twintig was het al bekend dat de persoonlijke omgang tussen analyticus en patiënt in het belang van de patiënt beter vermeden kon worden. Maar Helene Deutsch was voortdurend te gast in huize Abraham en Abraham vond dat dat geen verstoring veroorzaakte, omdat hij zich er niet door liet verstoren. Het lijkt erop dat Abraham drie dingen tegelijk deed: namelijk analyseren, vriendschappelijk contact onderhouden en opleiden, en daar geen enkel probleem in zag. Toen kwam er een opmerkelijk moment in de analyse, die door Helene Deutsch al een tijd als moeilijk en zwaar werd beschreven. Ze kon alleen nog maar huilen:

In Anschluss an ein wohl unangenehmes aber nicht erschütterndes Erlebnis stellte sich bei mir ein 8 Tage dauernder, ohne Unterbrechung bestehender Zustand von Zwangsweinen. Ich weinte Ströme nächtelang so, dass die Bettwäsche zum Auswinden war, ich weinte beim Essen, auf der Strasse, in der Analyse. Der Zustand schaute so ernst aus, dass A. sich sichtlich genötigt sah mich zu überwachen, lud mich oft zu sich ein und war mir ein gütiger, verstehender Vater. Heute in der Analyse löste sich der Zustand im letzten, lauten krampfhaften Schluchzen in der Erinnerung vom Vater zum ersten Mal lieblos aus dem Zimmer herausgeworfen worden zu sein. Ich trotzte in der weinlosen Pose, 'ich mache mir nichts daraus' untersuchte den Affekt das spätere Leben brachte mir eine ganze Kette ähnlicher im Wiederholungszwang auftretender

Situationen – bis jetzt die letzte durch die Analyse hervorgerufene, zur Entladung des ganzen schauerlichen Affektes führte. Heute ist es wie nach einer Gabe: wohl, ruhig, gut.¹²⁷⁸

Het ging hier, afgaande op de brief, om een reactie op iets wat in de analyse als een afwijzing werd gevoeld. Roazen schreef in zijn biografie dat de analyse van Deutsch bij Abraham mislukte omdat zij onvoldoende los was van Freud en omdat Freud Abraham had laten weten dat het huwelijk van Helene Deutsch geen gevaar mocht lopen.¹²⁷⁹

Het is de vraag of deze analyse, ondanks de naar huidige maatstaven merkwaaardige omstandigheden, wel mislukt was. Ten eerste bloeide Helene Deutsch op, raakte haar werkstoornis kwijt, werd heel productief, ging artikelen schrijven, lezingen geven, cursussen geven. Na haar terugkeer in Wenen legde ze in 1924 de basis voor een op Berlijnse leest geschoeid leerinstituut. Ze zou in 1925 de eerste voorzitter van dit instituut worden en deze functie behouden tot haar vertrek naar de Verenigde Staten in 1934. Ten tweede opereerde Abraham in het algemeen vrij zelfstandig van Freud. De huilbui geeft eerder te denken, dat er een andere moeilijkheid speelde in de analyse.

Het was na een afwijzing dat Helene Deutsch niet meer op kon houden met huilen. Ze was in het ouderlijk gezin een nakomer geweest, het vierde kind van een beroemde advocaat. Ze adoreerde haar vader en haatte haar moeder, die liever een zoon had gehad.¹²⁸⁰ Dat was een vergaande verdeling in goed en kwaad. Deutsch adoreerde Freud en Abraham. Het lijkt aannemelijk dat de zelfmoord van Tausk en de afwijzing daarna door Freud een handicap vormden. Die enorme huilbui na een afwijzing brachten Helene Deutsch en Abraham in verband met een afwijzing door haar vader. Wat bij Helene Deutsch naar boven kwam, was dat ze liefdeloos door haar vader uit de kamer gegooid werd en wel door de vader die ze adoreerde. Zoals ze ook door Freud uit haar analyse 'gegooid' was – maar Helene Deutsch noch Abraham legden een link met de situatie met Freud. Helene Deutsch adoreerde haar leermeester Freud en lijkt geen andere gevoelens te hebben toegelaten. Ze was echter in analyse bij een analyticus die Freud net zo goed adoreerde en óók nauwelijks andere gevoelens kon toelaten. Zou de impact van de affaire-Tausk besproken zijn in haar analyse? Kon die in deze constellatie aan de orde komen? Het is een veeg teken dat de naam Tausk in de brieven aan Felix geen enkele keer valt. Het hele probleem lijkt in de eerder moederlijke dan vaderlijke zorgen van Abraham gesmoord te zijn.

Roazens beschrijving van Helene Deutsch' verblijf in Berlijn roept vragen op.¹²⁸¹ Hij schreef dat Abraham tegen Helene Deutsch gezegd zou hebben dat hij Freud en Felix geschreven had dat hij haar niet kon analyseren omdat hij haar te aardig

vond.¹²⁸² In de brieven is iets dergelijks niet terug te vinden. Maar als Abraham iets dergelijks gezegd heeft, dan zou dat betekenen hebben dat hij zijn eigen tegenoverdracht onderkende en overdacht. Dat zou zeer opmerkelijk zijn en geheel haaks staan op zijn frequente vriendschappelijke omgang met Helene Deutsch, die naar Abrahams idee geen probleem zou opleveren omdat hij geen last zou hebben van de overdracht. Ook schreef Roazen: ‘Her original transference to Freud was such that she could never seem to develop enough of an emotional attachment to Abraham to succeed in changing herself as she might have wished.’

De brieven geven een totaal andere indruk. Ze roepen eerder verbazing op dat er bijna vanaf dag één zo’n sterke overdracht was. Deutsch schrijft voortdurend over Abraham, hoe geweldig hij wel niet was en hoe moeilijk de analyse was. Het gaat zo veel over Abraham dat het voor Felix Deutsch niet eenvoudig geweest moet zijn. Ook als Abraham de analyse gedeeltelijk gaat gebruiken om Helene Deutsch te begeleiden bij het schrijven van artikelen en het geven van voordrachten blijft de sterke overdracht en de intensiteit van de analyse bestaan.

Tot Abraham een kardinale fout maakte, die in die tijd vaak voorkwam. In de zomer 1923 was de analyse van Helene Deutsch nog niet afgerond. Ze zou na de zomer worden voortgezet. Abraham zei tegen haar dat ze pas 1 oktober weer zouden beginnen omdat hij haar plek in september nodig had voor een andere patiënt.

Ze werd dus weer weggeschoven. Helene Deutsch’ reactie was heftig, ze had een crisis in de zomer, was depressief en er bestaat een hartverscheurende brief aan Felix waarin ze beschrijft dat ze Abraham had zullen zien, ergens in het buitenland, maar dat dat net niet gelukt is. Ze is totaal van de kaart.¹²⁸³

Na de zomer ging de analyse bij Abraham in oktober 1923 door maar blijkt er uit de brieven niets meer van de sterke overdracht van daarvoor. Dat er zoiets bestond als verlatingsangst in de psychoanalyse was in die jaren nog niet bekend.¹²⁸⁴

Das Ich und das Es

Eind april 1923 verscheen *Das Ich und das Es* van Freud. Het zorgde voor een omwenteling in de psychoanalytische theorie.¹²⁸⁵ In *Das Ich und das Es* schreef Freud dat het basisuitgangspunt van de psychoanalyse de differentiatie van de psyche in bewust en onbewust was. Daarnaast was er nog een andere verdeling van de psyche te maken namelijk in Es, Ik en Boven-Ik of Superego, het zogenoemde structurele model. Het Es is onbewust, het Ik is gedeeltelijk bewust, het Superego is grotendeels onbewust.

Freud had zich voor dit boek sterk door Groddeck laten inspireren, die steeds weer benadrukte dat wij door onbekende en onbeheersbare machten worden aan-

gestuurd.¹²⁸⁶ Freud situeerde die in het Es, waarbij het Ik zich in feite passief gedraagt. Het individu zou, zo schreef Freud, bestaan uit een psychisch, voor ons niet te doorgronden en onbewust Es, met aan de oppervlakte een uit het waarnemings-systeem ontwikkeld Ik. Het Ik zou grotendeels voorbewust en voor een heel klein stuk, bewust zijn, terwijl het verdrongene zich in het Es zou bevinden. Het Ik is onderdeel van het Es, maar het is door de invloed van de buitenwereld, van de waarneming, veranderd. Het heeft een bemiddelende rol tussen Es en buitenwereld.

Freud vergeleek het Ik met een ruiter die de superieure kracht van het paard moet beteugelen, met dat verschil dat een ruiter dat op eigen kracht probeert, terwijl het Ik met geleende krachten uit het Es moet werken, omdat het onderdeel is van het Es. Zoals de ruiter vaak niets anders rest dan het paard te leiden waar het paard heen wil, zo pleegt ook het Ik de wil van het Es in handelingen om te zetten, pretenderend dat het hier zou gaan om de wil van het Ik, terwijl in feite de wil van het Es gevolgd wordt.¹²⁸⁷

Het was vooral de beschrijving van het Superego waardoor de psychoanalytische theorie zo'n andere wending kreeg. Het idee van de introjectie van het geliefde verloren object, zoals Freud dat beschreven had in *Trauer und Melancholie*, krijgt in *Das Ich und das Es* een veel algemenere invulling en een groter belang toegekend. Freud stelde nu dat het bij ieder verlies van een liefdesobject een rol speelt en van groot belang is bij de vorming van het Ik. Door het opgeven van de ouders als liefdesobject in de oedipale fase en door de identificatie met en introjectie van de ouders als liefdesobject ontstaat het Superego. Het Superego bevat het geweten en de idealen van het Ik, en brengt de invloed van de ouders voortdurend tot uitdrukking. De spanning tussen de aanspraken van het geweten en de prestaties van het Ik ervaart het individu als schuldgevoel.

Het vierde deel van *Das Es und das Ich* is het meest omstreten. Het ging over de twee soorten driften: de seksuele drift en de doodsdrijf, waarbij sadisme als de representant van de laatste werd gezien.

In het vijfde en laatste deel beschreef Freud hoe het Ik zich grotendeels vormt door identificaties en hoe de vroegste identificaties zich als aparte instantie in het Ik gaan gedragen en als Superego tegenover het Ik komen te staan. Het Superego behoudt levenslang de mogelijkheid om tegenover het Ik te gaan staan en het Ik in bedwang te houden. Omdat het Superego voortvloeit uit het onbewuste oedipus-complex is het zelf ook onbewust.

Freud maakte een onderscheid tussen bewust en onbewust schuldgevoel. Bij de dwangneurose en bij de melancholie is het schuldgevoel bewust, maar bij de dwangneurose is de bron van het schuldgevoel onbewust. Bij de histerie is het schuldgevoel onbewust.

Flügel beschreef het enorme belang van het besef van het onbewuste karakter van het Superego.¹²⁸⁸ Het geeft de verandering in de praktische aanpak van de

analyse van symptoombestrijding naar het analyseren van de weerstanden een belangrijke basis. Dit verklaart ook de onbewuste strafbehoefte die één van de krachtigste weerstanden tegen verbetering in de analyse is. Flügel dacht ook dat de enorme wreedheid die het superego ten toon kan spreiden, bijvoorbeeld in extreem moreel gedrag, toch een bepaalde bevrediging in het Es zou moeten vinden.

Freud vond het zeer opmerkelijk dat de mens naarmate hij zijn agressie naar buiten toe inperkt, in zijn Ik-ideaal strenger, en dus agressiever wordt.

Hoe werd er op Freuds nieuwe werk gereageerd in die tijd? Er verscheen een reeks van recensies in medische vaktijdschriften, in een tijdschrift over seksuologie en in de kranten. Sommige waren positief en sommige negatief.¹²⁸⁹ Er verscheen echter geen recensie in het *Zeitschrift für Psychoanalyse* of in *Imago* en ook de recensie in het *International Journal* liet vier jaar op zich wachten en verscheen pas in 1927 naar aanleiding van de net uitgekomen vertaling.¹²⁹⁰ Er kwam dus in eerste instantie uit eigen kring geen respons in de tijdschriften. Dat was merkwaardig, want beide boeken van Abraham uit 1924 en '25 werden wel binnen korte tijd gerecenseerd evenals *Das Trauma der Geburt* van Rank en *Entwicklungsziele der Psychoanalyse* van Ferenczi en Rank samen.¹²⁹¹

Er zijn wel enkele redenen te bedenken waarom de respons vanuit het eigen vak zo lang duurde. Het had enerzijds met het boek zelf te maken en anderzijds was er veel wat van het boek afleidde:

Ten eerste was het Freuds moeilijkste werk tot dan toe, sommige stukken waren ondoorgrondelijk en zeer abstract. Het is heel goed mogelijk dat het vrij lang heeft geduurd voordat de toenmalige generatie psychoanalytici het werk zodanig konden bevatten dat men erover kon schrijven. Ferenczi had al voor de publicatie deel I en II opgestuurd gekregen en er per brief een enkele opmerkingen over gemaakt, onder andere over het onbewuste schuldgevoel en de moeite die het kostte om het boek aandachtig te lezen.¹²⁹² Hem werd in het najaar van 1923 gevraagd een recensie te schrijven voor het *Zeitschrift*. Ferenczi nam de opdracht aan, maar die recensie is er nooit gekomen.

Freud had de uitgeverij opdracht gegeven alle leden van het comité een exemplaar te sturen. Jones had het boek op 1 mei ontvangen en hij schreef Freud op 2 juli 1923 dat hij het met enorm veel interesse aan het lezen was, maar dat hij het nog een keer zou moeten lezen en erover zou moeten nadenken voordat hij commentaar kon geven.¹²⁹³

Dat het voor Jones moeilijk te doorgronden was wordt wel bevestigd door een kort artikel dat hij schreef in 1926, drie jaar later, waaruit blijkt dat het begrip Superego wat zo'n prominente plaats had in het *Das Ich und das Es* voor hem vooral een reeks van vragen opriep.¹²⁹⁴

Van Eitingon is geen reactie bekend, maar het viel precies in de periode dat hij het liet afweten.

Ten tweede werd Freud enkele weken nadat het boek was uitgekomen ernstig ziek en bleek hij in de loop van het jaar kanker te hebben.

Ten derde kreeg het comité enorme onderlinge moeilijkheden en viel uit elkaar.

Ten vierde verliet Rank de gelederen, eerst tijdelijk en vervolgens definitief.

Wat Abraham vond van *Das Ich und das Es* is niet duidelijk. Hij bedankte als volgt: 'Ich bin gerade in der Lektüre Ihres Buches begriffen, für dessen Zusendung ich Ihnen noch danken muß, und meine, es zeuge von einer so ungebrochenen Rüstigkeit, daß wir alle, die wir an Ihnen hängen, uns nur von Herzen freuen können.'¹²⁹⁵ Abraham vond het dus getuigen van ongebroken krasheid. Hij reageerde alleen op het feit dat Freud nog in staat was een dergelijk boek te schrijven. Op 31 oktober 1923 hielden Radó en Sachs een voordracht in de Berlijnse vereniging met als titel: 'Die Probleme in Freuds *Das Ich und das Es*.' Radó was op dat moment bij Abraham in analyse en de kans bestaat dat niet alleen Radó maar ook Abraham bepaalde problemen zag. Helaas is de voordracht zover bekend niet gepubliceerd.

Het gebrek aan een inhoudelijke reactie van Abraham is niet zo vreemd gezien het feit dat de meesten rondom Freud vrij lang wachtten met hun reactie. Abraham heeft niet echt de tijd van leven gehad om het werk te integreren. Het komt in zijn artikelen vrijwel niet terug, maar de artikelen van zijn hand die na april 1923 zijn verschenen zijn allemaal lang voor die tijd opgezet. Abraham was dat voorjaar helemaal in beslag genomen door het tot in de finesses uitwerken van de libidotheorie.

Aan de andere kant kan het natuurlijk niet anders dat wanneer Abraham al bij *Trauer und Melancholie* van mening was dat hier een theorie naar voren werd gebracht waar nog onvoldoende bewijs voor was gevonden in de klinische praktijk, hij dat ongetwijfeld bij *das Ich und das Es* nog sterker zal hebben gedacht.

Afgezien van Sachs waren het vooral de jonge talenten in Berlijn, die zich in 1923 en 1924 bezighielden met *Das Ich und das Es* en tevens hield Reik in Wenen in oktober 1923 een lezing over onbewust schuldgevoel.¹²⁹⁶

Das Ich und das Es is in de loop van de tijd één van de centrale paradigma's van de psychoanalytische theorie geworden.¹²⁹⁷ De ontwikkeling die het in de Ego-psychologie heeft doorgemaakt is interessant, ook historisch gezien. De Ego-psychologie, met als belangrijkste vertegenwoordiger Heinz Hartmann, baseerde zich op *das Ich und das Es*, zei Freuds theorie verder uit te werken, maar ontwikkelde een nieuwe theorie, die aanzienlijk van Freud afweek.

De Ego-psychologie was de toonaangevende psychoanalytische theorie in de Verenigde Staten in de periode vanaf circa 1945 tot in de jaren tachtig van de vorige eeuw.¹²⁹⁸ De belangrijkste vertegenwoordigers van de Ego-psychologie waren allemaal voor de nazi's gevlucht uit Europa: Ernst Kris, Rudolf Loewenstein, Edith

Jacobson, Margaret Mahler, Annie Reich, Kurt Eissler, Max Schur en David Rapaport en in Londen Anna Freud.

Hoewel ze allemaal hadden moeten vluchten en huis en haard hadden moeten achterlaten komen de Tweede Wereldoorlog en Hitler niet voor in hun geschriften. Bergmann schreef daarover dat dit blijkbaar voor hen een noodzakelijke afweer was, nodig om zich te kunnen aanpassen aan de Verenigde Staten, dat ze zich niet bezighielden met wat er in Europa gebeurde.

Wat ook vrijwel niet voorkwam in de geschriften van de Ego-psychologen, geheel in lijn met het bovenstaande was het Es, of in het Engels het Id. Er was geen sprake van een paard, een Es dat zo sterk was dat het Ik niet veel meer restte dan te doen alsof het het paard leidde, terwijl het in de realiteit alleen maar kon volgen.

De Ego-psychologen hadden het over het neutraliseren van de driften, over het Ik als instantie dat vooral de adaptatie regelde. Bepaald geen 'Ik' dat vrij passief ingeklemd zit tussen een Es en een streng Superego, maar een autonoom 'Ik'. Het ging veel over het analyseren van de afweer. Het ging over een Ik dat juist niet overgeleverd is aan het Es. De Ego-psychologen maakten in feite een theorie die lijnrecht tegenover Freud stond. Als afweer tegen de Tweede Wereldoorlog maakten ze een theorie die pretendeerde dat het Ik, mits voldoende versterkt, het Es de baas zou kunnen zijn.

Abrahams denkwijze lijkt toch veel meer door Melanie Klein voortgezet te zijn, die door de Ego-psychologen te vuur en te zwaard bestreden werd.

Congres in Oxford en bezoek aan Jones

Jones had begin 1923 geregeld dat Abraham zou kunnen spreken op het internationale congres voor Psychologie dat in Oxford zou plaatsvinden op 27 juli.

Kort daarvoor, op 25 juli, was Abraham op een speciaal voor hem bijeengeroepen vergadering van de Britse Psychoanalytische Vereniging aanwezig, waar Jones hem toesprak. Abraham was op 2 juli 1923 erelid gemaakt van de Britse Psychoanalytische Vereniging.

In Oxford sprak Abraham over 'Psychoanalytic views on some characteristics of early infantile thinking'.¹²⁹⁹ Abraham hield zijn Engelse voordracht in Oxford uit het hoofd. Hedwig was mee naar het congres en na afloop waren ze uitgenodigd om bij Jones te komen logeren. Dat verblijf was een groot succes. Abraham schreef op 7 augustus 1923 een dolenthousiaste bedankbrief.¹³⁰⁰ Het was een start van een hechte vriendschap. Ze maakten samen tochten door Engeland, onder andere door de Downs, een kalksteengebied in het zuiden van Engeland. Ze gingen naar Elsted naar het buitenhuis van de familie Jones in West-Sussex, waar ook

hun kinderen Gwenith en Mervyn waren. Ze toerden door Sussex en bezochten Londen en het huis van de Jones: 42, York Terrace.

De Abrahams hadden een vermoeiende terugreis. Hedwig werd zeeziek en de treinreis daarna was zeer onbehaaglijk door de hitte en het eindeloze oponthoud aan de grens. Ze bleven twee dagen in Berlijn en reisden vervolgens naar München, waar ze hun kinderen zeer tevreden aantroffen. Vervolgens reisde het hele gezin twaalf uur naar hun vakantiebestemming St. Christina en vertelden elkaar hun reisbelevissen. St. Christina was een dorpje in Zuid-Tirol, waar ze het heerlijk hadden. Ze verbleven in een goed hotel, in een prachtige omgeving en het was mooi weer.

Het comité zou elkaar eind augustus treffen in de buurt van Lavarone, waar Freud verbleef. Abraham stelde voor om elkaar in San-Christoforo aan het Caldognazzomeer te ontmoeten.

Freud ernstig ziek en in de rouw

In de zomer van 1923 rommelde het in het comité. Er waren een aantal factoren die daar een rol in speelden. De belangrijkste was ongetwijfeld dat Freud ziek was geworden. De onvermoeibare Freud, die in Hildesheim in 1921 nog het meeste energie had gehad van iedereen, was ernstig ziek en bleek kanker te hebben.

Freud had de tweede helft van 1922 gewerkt aan *Das Ich und das Es*. In april 1923 kwam het boek uit en nog in diezelfde maand onderging Freud een operatie vanwege een gezwel in zijn mond.¹³⁰¹ Freud had Felix Deutsch naar het gezwel laten kijken, die vermoedde dat het kanker was, maar dit voor zich hield. Freud liet het gezwel niet nader onderzoeken, hoewel uit brieven blijkt dat hij wel degelijk rekening hield met een ernstige diagnose. Daarbij kwam nog dat Freuds lievelingskleinkind, Heinerle, het jongste zoontje van zijn overleden dochter Sophie aan tuberculose overleed op 19 juni 1923. Freud schreef een paar dagen voor Heinerles dood, op 11 juni 1923, toen al duidelijk was dat Heinerle niet meer te redden was, aan zijn Hongaarse vrienden Katá en Lajos Lévy:

Diesen Verlust vertrage ich so schlecht, ich glaube, ich habe nie etwas Schwereres erlebt, vielleicht wirkt die Erschütterung durch meine eigene Erkrankung mit. Ich mache meine Arbeit notgedrungen, im Grunde ist mir alles entwertet.¹³⁰²

De reactie van de comitéleden op Freuds ziekte was heftig. Eitingon die sedert de Eerste Wereldoorlog een nauw contact onderhield met Freud, hem veel bezocht en steeds terzijde stond, liet het opeens totaal afweten. Hij had van 3-7 mei, kort na de operatie bij de Freuds gelogeed en liet vervolgens maanden niets en daarna

maanden heel erg weinig van zich horen.¹³⁰³ Het heeft er alle schijn van dat Eitingon Freuds ziekte niet kon verdragen. Anna Freud, die op Eitingon gesteld was en al enkele jaren met hem correspondeerde, nam het hem zeer kwalijk. Ze had de indruk dat hij haar sedert haar vaders ziekte vermeed.¹³⁰⁴ Ze schreef aan Lou Salomé op 23 april 1924, een jaar na Freuds eerste operatie:

Eitingon war zwei Tage in Wien, ich habe ihn aber kaum gesehen und gar nicht gesprochen. Er weicht mir ganz deutlich aus, nicht nur jetzt, auch schon im Sommer in Lavarone und bei seinem vorigen besuch in Mai. Wahrscheinlich will er nicht über Papas Krankheit sprechen, ich weiß es nicht. Aber es ist nicht sehr freundschaftlich von ihm und ich bin ihm böse dafür. Mit recht, nicht wahr?¹³⁰⁵

De tweede die zeer heftig reageerde was Rank. Zijn breuk met Freud, die in hoofdstuk 26 aan de orde komt, wordt vaak in verband gebracht met Freuds ziekte, maar de jarenlange overbelasting van Rank heeft zeker ook een rol gespeeld.

Vernieuwend werk

Versuch einer Entwicklungsgeschichte der Libido en Psychoanalytische Studien zur Characterbildung

In 1924 en 1925 publiceerde Abraham de twee boeken die algemeen als zijn hoofdwerken worden beschouwd.¹³⁰⁶ Beide werken waren de vrucht van jarenlange voorbereiding. Abraham gaf er voordat hij publiceerde lezingen over. Zo sprak hij over *Versuch einer Entwicklungsgeschichte* zowel op het congres in Berlijn in 1922 als voor de Berlijnse vereniging op 27 maart 1923.¹³⁰⁷

Op 1 april 1923 schreef hij aan Freud dat zijn lezing door de Berlijnse vereniging zeer goed was ontvangen.¹³⁰⁸ De *Versuch einer Entwicklungsgeschichte der Libido* was een afronding van het in kaart brengen van de libidineuze organisaties. Het betrof een stuk theorieontwikkeling door Freud samen met enkele leden van het comité. Het in kaart brengen van de libidineuze organisaties vond pas plaats vanaf 1913. Eerst werd de anale fase in kaart gebracht door Freud en Jones en daarna de orale fase door Freud en Abraham. Freud kwam in 1923 met de fallische fase. Abraham besloot de reeks vervolgens in 1924 met een afgeronde theorie van de libido-ontwikkeling.¹³⁰⁹

Versuch einer Entwicklungsgeschichte bestaat uit twee delen. Het eerste deel beschrijft manisch-depressieve toestandsbeelden en de pregenitale ontwikkelingsstadia van de libido. Het tweede deel spitst zich toe op de ontwikkeling van de objectliefde in de verschillende fasen. Het boek was een verdere uitwerking van eerdere artikelen over depressie van Abraham, te beginnen met *Segantini* (1911). Daarna kwam Abrahams verhandeling over de manische depressie uit 1912 met een sterke nadruk op een haatinstelling die het vermogen tot liefhebben verlamt.¹³¹⁰ Vervolgens verschenen de *Untersuchungen* in 1916, waarin depressies opgevat werden als een regressie naar het kannibalistische stadium met de wens tot inlijving, verslinden en vernietigen. In 1917 volgde Freuds *Trauer und Melancholie*, waarin hij voor

een deel gebruikmaakte van Abrahams bevindingen. Freud beschreef hierin hoe de patiënt zijn liefdesobject verliest en het vervolgens door introjectie in zichzelf opneemt, waarbij de zelfverwijten eigenlijk het verloren object gelden.

De vroegste ontwikkelingsfasen van het kind en de relatie met depressie

Freuds *Drei Abhandlungen der Sexualtheorie* stamde uit 1905. Het boek werd diverse malen uitgebreid en Abraham borduurde voort op de toevoeging uit 1915, waarin Freud de vroegkinderlijke ontwikkeling beschreef. De vroegste fase van de kinderlijke ontwikkeling werd door Freud de kannibalistische fase genoemd, de fase waarin de voedselopname nog niet is gescheiden van de seksuele activiteit en beiden het incorporeren van het object als doel hebben.¹³¹¹

Abraham verdeelde deze orale fase nu in een vroegere en een latere orale fase.

De vroege orale fase is het zuigelingstadium. Deze fase is volgens Abraham preambivalent en objectloos. Het is het stadium van de auto-erotiek. De libido van het kind is aan de zuighandeling verbonden. Dat is een inlijving waarbij het bestaan van de ander niet wordt opgeheven. Het kind kent in dit stadium nog geen object buiten zichzelf. Er is geen onderscheid tussen ik en object.

De latere orale fase, ook wel de oraal-sadistische fase genoemd, zou dan volgens Abraham de kannibalistische fase zijn. Deze treedt in op het moment dat het kind tanden krijgt en gaat bijten. Het bijten is de oervorm van sadistische impulsen. In deze fase kent het kind een object buiten zichzelf maar alleen met het doel het te incorporeren. Het zou in deze fase gaan om het totale inlijven van het object. In deze fase treedt de ambivalentie op. Het aangetrokken worden door het object bergt meteen het gevaar in zich van het incorporeren, van het vernietigen van het object.

Abraham bracht deze fase in verband met de melancholie of depressie. Het is het stadium waarnaar de melancholicus regredieert. De melancholie bergt daarmee de ambivalentie in zijn ergste en primitiefste vorm in zich.

Het boek van Abraham had als uitgangspunt dat neurotische problemen van volwassenen zouden samenhangen met de vroegkinderlijke fase waarin ze zijn blijven steken of waarnaar ze zijn geregredeerd. Regressie is dan een terugval naar een vroeger stadium van de libido-ontwikkeling en kan velerlei oorzaken hebben zoals afweer van een psychisch conflict, ziekte, oververmoeidheid en dergelijke.

Abrahams ideeën over de relatie tussen melancholie en de orale fase hebben veel invloed gehad. Vanaf zijn studie uit 1916, over de melancholicus die zijn object onbewust wil verslinden en vernietigen, neemt in de psychoanalytische literatuur over depressie de relatie tussen orale trekken en depressie een belangrijke plaats in.¹³¹²

Zowel in de kannibalistische fase als in de vroege anale fase wordt de reële relatie met het object tenietgedaan. In de kannibalistische fase door het object te verslinden en in de vroege anale fase door het object uit te stoten.

De anale fase en de relatie met het object

Abraham vond het niet eenvoudig om de manische depressie die hij in verband bracht met de kannibalistische fase goed te onderscheiden van de dwangneurose die hoort bij de daaropvolgende fase omdat er ook veel overeenkomsten zijn. Zo vertonen manisch-depressieve patiënten in de relatief rustige tussenliggende periodes nogal eens dwangmatig gedrag. Bovendien worden beide fasen gekenmerkt door een sterke ambivalentie ten opzichte van het object.

Er is een belangrijk verschil tussen de anale fase en de orale fase. In de orale fase wordt het object opgegeten en daarmee opgegeven, in de latere anale fase wordt het vastgehouden. In iedere fase heeft een bepaalde erogene zone de overhand, in de orale fase is het de mond, in de anale fase is het de darmuitgang. Deze fase is sterk verbonden met het sadisme, hoewel dit ook een grote rol speelt in de tweede orale fase. Volgens Abraham werd in zijn analyses keer op keer bevestigd dat in de anale fase de begeerde persoon als bezit wordt gezien. Daarmee wordt de persoon gelijk gesteld aan de meest primitieve vorm van bezit die de mens kent, namelijk een bepaalde lichaamsinhoud, poep. En omdat in deze fase de ambivalentie van de emoties nog ongebreideld bestaat, uit de positieve instelling van het individu ten opzichte van het object zich als vasthouden aan zijn bezit en de negatieve instelling ten opzichte van het object zich als afwijzing van het bezit. Zo betekent het verlies van het object dat in de dwangneurose dreigt een uitstoting van het object in de zin van poep.

Er zijn, zo was Abrahams ervaring, nogal wat neurotische patiënten, die op ieder verlies, dat kan zijn een sterfgeval of een materieel verlies, anaal reageren. Al naar gelang hun onbewuste instelling krijgen ze diarree of obstipatie. Een bericht van iemands overlijden leidt nogal eens tot een enorme aandrang alsof de hele darm in een keer gelegeerd moet worden.

Hij beschreef ook een voorbeeld van een zeer sterk anaal ingestelde vrouw, die niet in staat was onbruikbaar geworden voorwerpen weg te gooien. Af en toe ontstond echter bij haar de drang om zich toch van een dergelijk voorwerp te ontlasten. Ze had nu een methode gevonden om zich ervan te ontdoen. Ze ging vanuit haar woning naar het bos in de buurt. Bij het verlaten van het huis stak zij het betreffende voorwerp bij zich met de punt onder de band van haar schort aan de achterkant. Onderweg in het bos verloor zij dan het voorwerp van achteren. Om iets kwijt te raken moest zij het dus aan de achterkant van haar lichaam laten vallen.

Abraham was van mening dat het behouden en beheersen, wat zo kenmerkend is voor de anale fase, duidelijk maakt hoezeer de anale en sadistische driften elkaar in deze fase versterken. De extreme ordelijkheid die hoort bij deze fase laat tegelijkertijd een enorme heerszucht zien. De dingen wordt geweld aangedaan, ze worden in een bepaald pietluttig aangehouden systeem geperst. Niet zelden worden personen gedwongen zich aan dit systeem aan te passen.

Een goed voorbeeld vormt de schoonmaakdwang van neurotische huisvrouwen. Ze gedragen zich vaak zo dat geen enkel voorwerp met rust gelaten kan worden. De hele woning wordt ondersteboven gekeerd en andere personen worden gedwongen zich aan dit systeem aan te passen. Bij uitgesproken dwangmatige karakters zoals naar voren komt bij de huisvrouwenneurose en bij een neurotisch opgevoerde bureaucratie worden de heerszucht en het sadisme onverbloemd duidelijk.

In de anaal-sadistische fase gaat het zowel om het uitstoten (poepen) als om het vasthouden. Abraham maakte een tweedeling in de anale fase waarbij hij de fase waarin het objectvijandige vernielen en verliezen overheerste als vroegste fase zag en de fase waarin het vasthouden en beheersen overheerste als latere fase zag.

De regressie tot de latere van de twee anale fasen maakt het voor de dwangneuroticus mogelijk om contact te houden met het object. Vaak maakt een sublimering van de sadistische en anale trekken in rustiger periodes het mogelijk om zich zodanig tot de objecten te verhouden dat het, bij oppervlakkige beschouwing, normaal lijkt. Tussen de twee anale fasen loopt een grens. Boven die grens is het mogelijk om het contact met het object te houden, is er zo iets als een primitief stadium van objectliefde mogelijk. Onder die grens gaat het contact met het object verloren. Dit verbreken van het contact leidt tot een verdere regressie richting melancholie. Naar Abrahams idee lag de grens tussen neurotisch en psychotisch hier tussen de twee anale fasen.

Objectverlies en introjectie in de normale rouw en in abnormale psychische toestandsbeelden

Abrahams onderzoeksveld was de manische depressie, waarbij drie fasen zijn te onderscheiden: een depressieve fase, een relatief rustige tussenfase en een manische fase. Hij wilde datgene dat de melancholie, de depressieve fase in gang zet, onderscheiden. Hij noemde dat: 'Het door Freud zogenoemde objectverlies en de daarmee nauw verbonden introjectie van het verloren liefdesobject.'¹³¹³

Abrahams woordkeus was opvallend door de elementen van Freuds betoog die hij weg liet. Freud had het over het 'Ik', over terugtrekking van libido na het objectverlies in het 'Ik'. Libido die gebruikt werd voor een identificatie met het op-

gegeven object, waarna er een tweespalt in het 'Ik' ontstond, waarbij het ene deel het andere bekritiseerde.

Abraham noemde wel het 'Ik' maar liet zich niet uit over hetgeen wat zich daar verder afspeelde. Hij zei daarbij nog iets, namelijk dat tot op heden een grondige onderbouwing voor Freuds theorie, in de vorm van voldoende gevalsbeschrijvingen, ontbrak. Deze bijna terloopse, kritische opmerking over 'Trauer und Melancholie' was geheel in de lijn van zijn oude leermeester Bleuler.

Abraham en Freud hadden een verschillende werkwijze bij het uitbouwen van de psychoanalytische theorie: Abraham kwam tot uitbreiding van de theorie op grond van een reeks door hem geanalyseerde gevallen. Freud kwam tot uitbreiding van de theorie op grond van een verdere uitwerking die regelmatig op slechts één geval gebaseerd was en soms was het zelfs een puur theoretische exercitie. In zijn artikel 'Understanding Dissidence and Controversy' haalde Bergmann Ferenczi aan, die kritiek had op het feit dat Freuds briljante ideeën meestal gebaseerd waren op één enkel geval.¹³¹⁴ Bergmann was het eens met Ferenczi's uitspraak, maar zag deze niet als een kritiek op Freud. Hij vervolgde wat apodictisch: 'In psychoanalysis major discoveries can be made on one particular case.' Blijkbaar bestond daar in de beginfase van de psychoanalyse in ieder geval bij Bleuler, Abraham en Ferenczi twijfel over.

In dit hoofdstuk over objectverlies schreef Abraham dat er nog weinig materiaal over de normale rouw voorhanden was, omdat dit nu eenmaal niet het onderwerp is van een psychoanalyse, maar dat hij nu bij toeval het proces van een normale rouw heeft mogen meemaken. Dat was interessant omdat hij vervolgens duidelijk de rouw van Radó over zijn vrouw en kind beschreef tijdens zijn analyse bij Abraham.¹³¹⁵ Abraham vermeldde in grote lijnen het volgende: Eén van mijn analysanten trof het ongeluk dat tijdens zijn behandeling zijn vrouw ernstig ziek werd. Zij was in verwachting van hun eerste kind. De ernstige ziekte maakte uiteindelijk het onderbreken van de zwangerschap door een keizersnede noodzakelijk. Mijn analysant, die met grote spoed erbij geroepen werd, kwam na de operatie aan. De operatie redde echter noch het leven van zijn vrouw, noch het leven van het te vroeg geboren kind. Na enige tijd keerde de analysant terug naar Berlijn. Het vervolg van de analyse en in het bijzonder een droom lieten er geen twijfel over bestaan dat het pijnlijke verlies gevolgd was door een introjectie van oraal-kannibalistische aard.

Eén van de opvallendste verschijnselen bij mijn analysant bestond uit een wekenlang durende tegenzin om te eten. Het stond in opvallend contrast tot zijn gewone manier van doen en deed herinneren aan het weigeren van voedsel door melancholici. Op een dag stopte de tegenzin om te eten en 's avonds genoot de analysant van een uitvoerige maaltijd. In de nacht die daarop volgde, droomde hij dat hij de sectie van de net gestorvene bijwoonde. De droom had twee met elkaar

contrasterende scènes. In de ene scène groeiden de opengesneden lichaamsdelen weer aan elkaar, de dode begon tekenen van leven te geven en de dromer liefkoosde haar dolgelukkig. In de andere scène trad er bij de sectie een verandering op en deed het lichaam de dromer denken aan geslachte dieren in een slagerij.

Abraham interpreteerde de dromen als volgt. De sectie in de droom knoopte twee keer aan bij de operatie. In het ene deel van de droom was die verbonden met het herbeleven van de dode, in het andere deel speelden er kannibalistische associaties mee. Bij de associaties van de dromer viel op dat haar lichaam hem deed denken aan het vleesgerecht dat hij de vorige avond verorberd had. Abraham zag het als een duidelijk voorbeeld van een droom waarin 'evenals' wordt uitgedrukt. Tweemaal dezelfde droom maar met een verschillende afloop. Hij zag het als teken dat een deel van de rouwarbeid achter de rug was. Het echte, zeer pijnlijke, verlies had een vervolg gekregen met de introjectie van de geliefde persoon op oraal-kannibalistische wijze. De eerste helft van de droom sloot aan bij het weer oprichten van het verloren object in het 'Ik', de tweede helft van de droom sloot aan bij de wijze waarop dat gebeurde, namelijk op oraal-kannibalistische wijze. De rouw voorziet in de troost; het liefdesobject is niet verloren, want ik draag het nu in mij en kan het nooit meer verliezen. Dit komt overeen met het ziekteproces van de melancholie.

Dit hoofdstuk over objectverlies en rouw bevat nogal wat autobiografische elementen. Het meest in het oog springt de dood van Abrahams eigen vader in 1915 en zijn reactie daarop door middel van een identificatie met en een introjectie van zijn vader, waarbij Abrahams haar plotseling zo wit werd als het haar van zijn vader.¹³¹⁶

Daarnaast bevat het een gevalsbeschrijving van een man, die als kleine jongen de lieveling was van zijn ouders maar die door een diepe rouw van zijn moeder plotseling zijn belangrijkste liefdesobject kwijt was. Het overkwam Abraham zelf toen hij twee jaar oud was. In de gevalsbeschrijving wendde het jongetje zich tot zijn vader als liefdesobject en voelde daarna de homoseksuele aantrekkingskracht die er voor hem van oudere jongens uitging. Of dit ook een autobiografisch element was heeft Abraham niet uitgewerkt.

In 1968 schreef Maria Torok 'Maladie du deuil et fantasme du cadavre exquis'.¹³¹⁷ Torok begon haar artikel met een opmerkelijk stukje correspondentie tussen Abraham en Freud uit 1922, die hieronder wordt weergegeven. Deze correspondentie vond plaats in een periode waarin Abraham steeds bezig was met de overeenkomsten tussen rouw en manische depressie. Abraham schreef toen het volgende aan Freud op 13-3-1922:

Ganz eklatant ist das Insichaufnehmen des Liebesobjekts in meinen Fällen; ich kann für diese ihre Auffassung sehr schönes Material beibringen, das den Hergang in allen Einzelheiten erkennen läßt. Bei dieser Gelegenheit habe ich eine kleine Bitte, nämlich um einen Sonderdruck von *Trauer und Melancholie*, der mir bei meiner Arbeit sehr bequem wäre. Im voraus besten Dank.

Zu dieser Arbeit eine kleine Bemerkung! Sie, lieber Herr Professor, vermissen im Ablauf der normalen Trauer einen Vorgang, der dem Umschlag der Melancholie in Manie entspräche. Ich glaube, ihn aber doch namhaft machen zu können, ohne zu wissen, ob diese Reaktion etwas Regelmäßiges darstellt. Ich habe den Eindruck, daß ziemlich viele Menschen einige Zeit nach einem Trauerfall eine Steigerung der Libido zeigen; sie äußert sich als gesteigertes sexuelles Bedürfnis und scheint relativ häufig z.B. zur Kinderzeugung kurze Zeit nach einem Trauerfall zu führen. Ich wüßte gern gelegentlich, wie Sie darüber denken, auch ob Sie die Beobachtung bestätigen können. Die Steigerung der Libido einige Zeit nach dem 'Objektverlust' wäre wohl eine gute Ergänzung der Parallele zwischen Trauer und Melancholie.¹³¹⁸

Freud antwoorde:

Lieber Freund

Nach mehr als 14 Tagen entschlief ich mich, Ihren lieben Privatbrief nochmals durchzulesen, und entdeckte Ihren Wunsch nach einem Sonderabdruck, der mir beim Empfang aus irgend einem Grund keinen Eindruck hinterlassen hatte.

Mit Vergnügen tauche ich in die Fülle Ihrer wissenschaftlichen Einsichten und Absichten ein, frage mich nur, warum Sie meiner letzten Vermutung über die Natur der Manie nach Melancholie (in der Massenpsychologie) gar nicht gedenken. Sollte das etwa das Motiv meines Vergessens an *Trauer und Melancholie* sein? Für die Analyse ist doch kein Unsinn unmöglich. Zur Aussprache über alle diese Dinge - besonders mit Ihnen - verspürte ich noch Lust, zum Schreiben darüber keine Möglichkeit. Ich bin doch am Abend faul, und vor allem stehen die unaufschiebbaren, 'geschäftlichen' Korrespondenzen, Absagen von Vorträgen, Reisen, Mitarbeiterschaft und dergleichen, einem vernünftigen Gedankenaustausch mit Freunden im Wege.¹³¹⁹

Waarop Abraham schreef:

Grunewald, 2.5.22

Lieber Herr Professor,

(...)Ihr Brief vom 30.3. harrt noch der Beantwortung, während ich für den Sonderdruck von *Trauer und Melancholie* schon gedankt habe. Ihr Vergessen

ist mir völlig verständlich; die Nicht-Zusendung der gewünschten Arbeit sollte heißen, ich solle nur die andere Quelle (Massenpsychologie) erst einmal studieren. Nun kenne ich ihren Inhalt mit Bezug auf das Thema Manie und Melancholie gut, aber auch nach nochmaliger Durchsicht sehe ich nicht, wo meine Verfehlung liegt. Eine Parallele im *Normalen*, d. h. also das Einsetzen eines der Manie (nach Melancholie) ähnlichen Reaktionszustandes nach der Trauer, finde ich nirgends erwähnt. Ich weiß nur von Ihrer Bemerkung (In Trauer und Melancholie), daß Sie derartiges *vermissen*. Und darauf bezog sich meine Bemerkung. Die Steigerung der Libido *nach* Trauer wäre dem 'Fest' des Manischen ganz analog. Aber ich finde an der Stelle (Massenpsychologie), wo vom Fest die Rede ist, diese Parallele aus dem Normalen nicht. Oder sollte ich so mit Blindheit geschlagen sein, daß ich eine vorhandene Stelle dieses Inhaltes nicht sehe?¹³²⁰

en Freud antwoordde:

Wien, 28.5.22

Lieber Freund

Noch unter Eitingons Assistenz habe ich lachend festgestellt, daß ich Sie ohne Ihre Schuld gründlich mißverstanden. Sie suchten nach einem normalen Vorbild für den Wandel Melancholie-Manie, und ich dachte an die Erklärung des Mechanismus!

Vielmals Entschuldigung!

Herzlich Ihr Freud¹³²¹

Wat viel er eigenlijk te lachen?

Abraham had in zijn analyses iets bijzonders gevonden: namelijk dat zich bij de normale rouw een fenomeen voordeed dat vergelijkbaar zou kunnen zijn met de omslag naar manie bij manische depressie. Abraham had de indruk dat veel mensen korte tijd na een sterfgeval een grotere seksuele behoefte hadden, wat regelmatig leidde tot het verwekken van kinderen. Dan zou de rouw dus overgaan in een manie in de vorm van verhoogde seksuele lust.

Het was specifiek dit punt dat Torok interesseerde. Zij kwam dit opleven van de seksuele begeerte na een sterfgeval bij haar patiënten regelmatig tegen. Haar patiënten kwamen er heel moeilijk voor uit vanwege hun schuld- en schaamtegevoelens, want hoe kun je nu vlak na een sterfgeval vervuld zijn van begeerte. Torok vroeg zich af waarom Freud er helemaal niet op in ging, wat voor weerstand ten opzichte van een klinisch feit er hier speelde. Zij vond het een illustratie van de aversie die wij ondervinden bij het doorgronden van de rouw, alsof het heiligschennis is.

Torok dacht ook dat Abraham, door het afwezig blijven van enige bemoediging over dit onderwerp door de meester, ervan af had gezien om het nader uit te werken. Hij heeft de draagwijdte van zijn vondst eerder geminimaliseerd. In het *Versuch* kwam het heel even aan de orde.

Het is natuurlijk heel goed mogelijk dat het onderwerp bij Freud op grote weerstand stuitte, maar er lijkt toch meer aan de hand geweest te zijn. Freud schreef Abraham geërgerd waarom hij het mechanisme zoals dat beschreven stond in *Massenpsychologie* niet in ogenschouw nam.¹³²² Het was niet de eerste keer dat Freud Abraham vroeg waarom hij het mechanisme niet in ogenschouw nam.

Het is eerder aan de orde gekomen in hoofdstuk 15 naar aanleiding van Abrahams reactie op Freuds 'Trauer und Melancholie'. Het mechanisme betrof de identificatie met het geliefde en verlaten object en de splitsing in het Ik tussen het Ik en het door identificatie gewijzigde Ik. In 'Massenpsychologie' heeft Freud het over cyclische depressiviteit. Depressie met een steeds terugkomende depressieve, vervolgens een wat neutralere en vervolgens een manische periode. Freud bezigde daar de moderne opvatting dat men dit soort gevallen als niet-psychogeen en niet veroorzaakt door externe oorzaken beschouwt. Dat betekent dat Freud ervan uitging dat het aangeboren was.

Daarnaast had Freud het over het mechanisme. Bij de manicus zouden Ik en Ik-ideaal zijn samengevloeid, zodat de patiënt zich in een niet door zelfkritiek verstoorde stemming van triomf en innige zelfvoldaanheid kon verheugen over het wegvallen van remmingen, scrupules en zelfverwijten. De misère van de melancholicus is dan naar idee van Freud de uiting van een scherpe tweespalt tussen de twee instanties in het Ik, een tweespalt waarin het Ik-ideaal zijn veroordeling van het Ik onbarmhartig tot uiting brengt in kleinheidswaan en zelfvernedering.¹³²³ Centraal staat bij Freud dat de narcistische identificering door het opheffen van de onbewuste objectbezetting tot stand komt. Het object wordt, omdat het in het onbewuste niet meer bezet is, niet meer als apart beleefd. Het Ik beseft niet dat het gedachten en gevoelens heeft die van het object afkomstig zijn. Er is sprake van een psychisch proces, van een mechanisme, waarbij het object deel van het 'Ik' wordt.¹³²⁴

Bijdrage tot de psychogenese van de melancholie

Abraham probeerde de factoren die tot melancholie kunnen leiden in kaart te brengen. Bij de overgang van de vroege naar de latere orale fase verruilt het kind zijn conflictvrije, voorambivalente instelling voor een ambivalente en overwegend objectvijandige instelling. Tijdens de daaropvolgende anale fase betekent de overgang van de vroege naar de late anale fase dat het object vanaf dat moment

gespaard kan worden. Pas in de genitale fase is het mogelijk de ambivalenties te overwinnen en het object te nemen voor wat het is. De vroegste objectrelatie, die de melancholie kenmerkt, de tweede orale fase, is moeilijk en conflictueus. De reactie op objectverlies is in die fase vernieling en uitstoting, waarbij het individu in een melancholische depressie terecht komt.

Abraham somde een aantal eigenaardigheden van de melancholici op. Ze zijn verre van deemoedig en onderdanig, veeleer in hoge mate kwellend voor hun omgeving, gedragen zich alsof ze diep gekrenkt zijn en alsof hen een groot onrecht is aangedaan. Meestal hebben ze een sterk gevoel van meerderwaardigheid, dat zich richt tegen hun familie, bekenden, beroepsgenoten, zelfs tegen de hele mensheid. De behandelende arts krijgt het heel duidelijk te voelen. Abraham beschreef in deze context een patiënt die steeds met een zeer hooghartige pose de spreekkamer binnenkwam waarbij hij vooral ten aanzien van de psychoanalyse grote scepsis vertoonde. De geringschatting viel volgens Abraham met name die mensen ten deel die het realiteitsgehalte van de ideeën van de melancholicus in twijfel trokken.

Zo staan bij het melancholische toestandsbeeld Ik-liefde en Ik-haat tegenover elkaar evenals zelfonderschatting en zelfoverschatting. Vaak beschouwt de melancholicus zich als de grootste zondaar ooit en de eigenhaat, die eigenlijk het geïntrojecteerde liefdesobject geldt wordt als kolossaal groot ervaren. Dit was de beschrijving van melancholie die Abraham gaf maar hij wilde ook proberen een verklaring te geven voor het ontstaan van melancholie.

Hij noemde een aantal mogelijke oorzaken:

Ten eerste een ontgoocheling in de liefde. Abraham was er vast van overtuigd dat een ontgoocheling in de liefde het voorbereidende stadium is voor een melancholische depressie. Uit psychoanalyses kwam naar voren dat iedere nieuwe uitbarsting van het ziektebeeld aansluit bij deze teleurstelling in de liefde. Hiermee doelt hij niet op een ongelukkige liefde maar om een objectverlies in de vroege jeugd, latere gebeurtenissen worden als een herhaling van het vroege trauma beleefd.

Ten tweede is een constitutionele factor van belang. Overerving van eigenschappen van vroegere generaties speelt bij manische depressie zeker een rol.

Ten derde is er sprake van een speciale fixering van de libido aan het orale ontwikkelingsstadium. Al het orale is bijzonder lustvol en op iedere ontzegging op dit gebied wordt gereageerd met grote onlust. De zuiglust blijft bestaan. Eten en vooral het kauwen is abnormaal lustvol.

Ten vierde is er sprake van een zware kwetsing van het kinderlijke narcisme door samenvallende liefdesontgoochelingen. Abraham vond bij zijn patiënten vaak een opvallend overeenkomend patroon in de vroege kinderjaren. Een kind dat zich tot dan toe de lieveling van zijn moeder had gevoeld en zich zeker gewaand had van haar liefde, ervoer door haar een teleurstelling die het zodanig aan

het wankelen bracht dat het zich daar maar nauwelijks van kon herstellen. Verdere ervaringen van gelijke aard overtuigden het kind ervan dat het verlies onherstelbaar was. Er was geen vervangende vrouwelijke persoon beschikbaar. En ook de poging van het kind om zich tot de vader te wenden mislukte. In het kind ontstond daardoor de indruk van volledige verlatenheid. Aan deze indruk hechtten zich de vroege depressieve gevoelsuitbarstingen. Naar Abrahams idee hing het met deze gang van zaken samen dat de melancholicus steeds opnieuw pogingen doet om liefde te winnen.

Ten vijfde zou de grote liefdesontgoocheling plaatsvinden voordat het kind het oedipuscomplex meester is geworden. De consequentie daarvan is volgens Abraham dat de oraal-sadistische driften nog niet zijn uitgeschakeld.

Ten zesde gaf herhaling van de vroegere teleurstellingen in het latere leven aanleiding tot een uitbraak van de depressie. Daarbij zou de ambivalente gevoelsinstelling met haar vijandig kannibalistische trekken zich vooral tegen de moeder richten.

De bewoordingen waarin dit proces beschreven wordt, kunnen het beste letterlijk aangehaald worden om een indruk te geven van de intensiteit en het karakter ervan:

Will man die ganze Feindseligkeit des Melancholischen gegen seine Mutter, will man die Eigenart seines Kastrationskomplexes verstehen, so muß man sich an Stärckes Ausführungen über die Entziehung der Brust als 'Urkastration' erinnern. Die Rachsucht des Melancholischen verlangt, wie die Analyse vieler Symptome dartut, eine Kastration der Mutter, sei es an der Brust oder an dem ihr angedichteten Penis. Stets wählt seine Phantasie zu diesem Zweck den Weg des Beißens. Entsprechende Vorstellungen wurden bereits früher angeführt. Hier sei nur nochmals auf ihren ambivalenten Character verwiesen. Sie begreifen in sich die gänzliche oder teilweise Einverleibung der Mutter, also einen Akt positiven Begehrens, und zugleich ihre Kastration oder Tötung, also Vernichtung.

(...), daß sich bei unseren Patienten an eine unerträgliche Enttäuschung durch das Liebesobjekt die Tendenz anschließt, es wie Körperinhalt auszustoßen und zu vernichten. Dann folgt die Introjektion, das Wiederfressen des Objektes, als spezifische Form der narzißtischen Identifizierung in der Melancholie. Die sadistische Rachsucht tobt sich nun in einer zum Teil lustvollen Selbstquälerei aus. Wir haben Grund anzunehmen, dass diese letztere so lange dauert, bis durch die Wirkung der Zeit und die allmähliche Sättigung des sadistischen Bedürfnisses *die Gefahr der Vernichtung* für das Liebesobjekt vorüber ist. Jetzt darf das Liebesobjekt sozusagen sein Versteck im Ich wieder verlassen; der Patient darf es in die Außenwelt zurückversetzen.¹³²⁵

Het waren in die tijd baanbrekende ideeën. Nieuw was de nadruk op het grote belang van de moederkindrelatie en de enorme agressie, die daarin een rol speelt, daarnaast de tot ver in de volwassenheid voortdurende invloed van een vroege verlating. Hier kwam een ander aspect naar voren: niet alleen de libido-ontwikkeling en niet zozeer de Ik-ontwikkeling maar de ontwikkeling van de object-relaties.

Verschillen tussen Abrahams en Freuds theorie over depressie

Het is gebruikelijk om de theorie van Freud en Abraham over depressie neer te zetten als de klassieke depressietheorie. Dat gaat voorbij aan het feit dat het hier om twee totaal verschillende theorieën gaat.¹³²⁶ May stelde in haar artikel over Abrahams orale theorie, dat Freuds theorie aanvankelijk de centrale theorie was, tot in 1924, in de periode nadat Freud ziek geworden was, drie van zijn leerlingen een eigen theorie publiceerden. Dat waren Rank, Ferenczi en Abraham.¹³²⁷ De eerste aanzetten voor Abrahams eigen depressietheorie waren er al veel langer, vanaf 1910.

De verschillen in de benadering van Abraham en Freud zijn aanzienlijk: Bij Abraham is er sprake van een echt geleden verlies, het verlies van een reëel bestaand object. Freud koppelt alleen rouw aan een reëel object. Bij depressie meende Freud echter dat er iets verloren was, terwijl het onduidelijk was wat dat was. Daarmee lag voor Freud geen enkele nadruk op wat er in de werkelijkheid gebeurd was, maar lag alle nadruk op wat zich in het 'Ik' zou afspelen. Abraham refereert aan een verlies van het belangrijkste object, de moeder, in de hele vroege jeugd. Het gaat om een verlies waarbij er tegelijkertijd niemand beschikbaar is om haar te vervangen. Het gevolg is een gevoel van totale verlatenheid waarbij de depressie zich aansluit. Als er in het latere leven een objectverlies plaatsvindt dan sluit dat aan bij het vroege verlies. Freud heeft het echter helemaal niet over verliezen in de vroege jeugd.

Geheel nieuw was Abrahams theorie dat er al vanaf de komst van de tanden, vanaf de tweede orale fase, sprake was van zowel liefdes- als haatgevoelens jegens de moeder, waarbij hij sterk de nadruk legde op de haatgevoelens. De depressieve patiënt regredieert volgens hem naar het tweede orale stadium. Hij zou zijn object in het diepste van zijn onbewuste willen verslinden en vernietigen. Freud beschouwde de orale fase eerder als een voorfase zonder liefde en haat, de tijd van het auto-erotisme en narcisme.¹³²⁸ Schuldgevoel over de eigen agressie speelde bij Abraham een centrale rol bij depressie. Bij Freud speelde het schuldgevoel geen rol.¹³²⁹

May benadrukte dat voor Freud de liefde op de voorgrond stond en de agressie een bijkomend verschijnsel was.¹³³⁰ May velt een negatief waardeoordeel in haar

uiteenzetting. Zij vindt dat Abraham een ontwikkeling in de psychoanalyse in gang heeft gezet, waarbij het gehele doen en laten van de patiënt als objectgericht en veelal agressief wordt beschouwd. Alsof er geen fase in de vroege jeugd en dien-tengevolge in de analyse zou bestaan waarin de patiënt nog niet objectgericht is en er ook nog geen sprake is van liefde en haat.

In Abrahams depressietheorie speelde de agressie zonder meer een veel grotere rol dan bij Freuds depressietheorie, maar hierbij is een kanttekening toch op zijn plaats.

Freud publiceerde *Trauer und Melancholie* weliswaar in 1917, maar hij schreef het aan het begin van de Eerste Wereldoorlog. Vlak na de Eerste Wereldoorlog, onder invloed van de ongekende agressie-uitbarstingen die hadden plaatsgevonden en die terugkwamen in de dromen van de frontsoldaten, veranderde Freud zijn theorie. Liefde en lust kregen een kleinere plaats, agressie en doodsdrijf een veel grotere plaats.

Freuds depressietheorie is vrij abstract en hij heeft hem niet verder meer uitgewerkt. Het lijkt erop dat latere psychoanalytici Abrahams depressietheorie als uitgangspunt hebben genomen, denkende dat die van Freud stamde. In de hedendaagse psychoanalyse is de koppeling depressie-agressie heel gebruikelijk geworden.¹³³¹ Daarmee wordt eerder de theorie van Abraham gevolgd dan van Freud.

Ontwikkeling van de objectliefde

Het tweede deel van de *Versuch einer Entwicklungsgeschichte der Libido* ging over objectrelaties. De weg van de vroege pregenitale strevingen naar het genitale stadium kan op twee manieren worden beschreven: vanuit de verandering van de leidinggevende erogene zones en vanuit de verschillende soorten objectrelaties.¹³³²

Bij de beschrijving vanuit de objectrelaties was het Abrahams uitgangspunt dat de neurotische object-relationale problemen van volwassenen zouden samenhangen met de vroegkinderlijke fase waarin ze zijn blijven steken of waarnaar ze zijn geregredeerd. De objectrelaties op volwassen leeftijd dragen de kleur van de vroegkinderlijke lichamelijke relatie van het individu tot zijn of haar object.¹³³³ Abraham schreef dat de normale ontwikkeling van de psychoseksualiteit leidt tot een eindresultaat waarbij het individu in staat is tot objectliefde. De ontwikkeling loopt bij het kind van objectloos (auto-erotiek), via liefde voor eigen Ik als object naar een toewending tot het object in de daaropvolgende stadia. Deze toewending heeft lange tijd nog een ambivalent karakter. Uiteindelijk als de ontwikkeling goed wordt doorlopen, resulteert deze in een stabiele volwassen liefdesrelatie, waarin hij of zij met het belang van de ander rekening houdt en in staat is tot een genitaal-seksuele relatie.

Het doel van een psychoanalyse was volgens Abraham om het individu te helpen om het volwassen stadium te bereiken. Wie in analyse gaat doet dat omdat hij of zij op een bepaald gebied niet als volwassene leeft en is blijven steken in een vroeger stadium.

Abraham maakte een schema, waarin hij deze ontwikkeling liet zien:

<i>Treden van de libido-organisatie</i>	<i>Stappen in de objectliefde</i>	
I Vroege orale fase (zuigstadium)	Autoerotisme (objectloos)	Voor-ambivalent
II Latere orale (oraal-sadistische of kannibalistische) fase	Narcisme, totale inlijving van het object.	Ambivalent
III Vroege anaal-sadistische fase	Partiële liefde met inlijving	Ambivalent
IV Latere anaal-sadistische fase	Partiële liefde	Ambivalent
V Vroege genitale fallische fase	Objectliefde met uitsluiting van de genitaliën	Ambivalent
VI Uiteindelijke genitale fase	Objectliefde	Post-ambivalent

Het schema geeft de psychoseksuele ontwikkeling van de libido in twee richtingen weer. Enerzijds ten aanzien van het seksuele doel en anderzijds ten aanzien van het seksuele object.

Daar hoort nog bij hoe in de verschillende fasen de remming van de drift eruit ziet en het bijbehorende ziektebeeld. Een regressie naar een bepaalde fase leidt tot een bepaald ziektebeeld. Bij iedere fase hoort een manier waarop de drift wordt afgeremd. Alleen de vroegste fase kent deze remming niet.

Het desbetreffende overzicht ziet er als volgt uit.

Fase II De driftremming bestaat uit angst. Het bijbehorende ziektebeeld is melancholie. De melancholie kan eventueel ook betrekking hebben op fase I.

Fase III De remming bestaat uit schuldgevoel en het bijbehorende ziektebeeld is paranoia.

Fase IV Medelijden en walging en dwangneurose.

Fase V Schaamte en hysterie.

Fase VI Vrij van ziektebeelden

Abraham zag de inzichten in de ontwikkeling van de objectliefde zoals in het schema aangegeven als zeer onvolledig. Ze zouden nog veel uitwerking vergen.

De melancholicus regredieert naar fase III, naar de vroege anaal-sadistische fase. Hij schiet vervolgens door naar fase II, naar de oraal-sadistische fase. De grote ambivalentieconflicten van deze fase zorgen voor een enorm verlangen naar fase I: een hunkering naar de moederborst en het zuigen. Dat is de fase waarin het kind naar Abrahams idee nog niet kan onderscheiden tussen zichzelf en de ander. De fase waarin er ook geen haat-liefdeverhouding is.

Daarnaast beschreef Abraham de fasen tussen narcisme en objectliefde.

Bij het narcisme in de oraal-kannibalistische fase is het individu geheel op zichzelf gericht en streeft ernaar de ander te incorporeren, op te eten, te vernietigen.

In de fasen daarna is het seksuele doel niet het object volledig in te lijven maar slechts een deel ervan. Het object kan daardoor grotendeels gespaard blijven. Het deel is dan vaak de borst of de penis of de billen.

Abraham zag deze fase als kenmerkend voor de paranoïdie. Als het paranoïde individu zijn liefdesobject verliest, wil hij het als deelobject weer inlijven. Dit hoeft niet oraal te zijn maar kan ook anaal voorgesteld worden. Abraham vermoedde dat er bij de paranoïdie sprake was van een regressie naar het eerste anale stadium. Deze partiële liefde met inlijving was weer een voorstadium van de volgende anale fase, waarin het object weliswaar gespaard wordt maar als bezit wordt beschouwd. Zoals al eerder aangegeven legde Abraham de grens tussen psychotisch en neurotisch tussen de twee anale fasen.

Ook ging Abraham in op de fallische fase, waarin sprake is van objectliefde met uitsluiting van de genitaliën. Deze zou kenmerkend zijn voor de hysterie en een rol spelen bij frigiditeit en impotentie.

De genitale fase ten slotte wordt gekenmerkt door het feit dat de objectliefde het hele object betreft. Het individu kan rekening houden worden met de belangen van het object. Er is sympathie.

Fenichel schreef in 1925 een jubelende recensie over Abrahams *Versuch einer Entwicklungsgeschichte*. Naar zijn idee was Abraham glansrijk geslaagd in zijn streven om bepaalde bevindingen bij manisch-depressieve patiënten te verklaren door middel van de libidotheorie. Daarnaast bood het boek echter veel meer dan dat, doordat het tot nu toe onbegrepen feiten omschreef en een plek gaf in de libidotheorie.¹³³⁴ Later, in 1945 schreef Fenichel over de indeling in ontwikkelingsfasen, dat het van belang is in te zien dat de fasen altijd relatief zijn. Ze zijn vooral bedoeld ter oriëntatie. In de praktijk lopen de fasen geleidelijk in elkaar over en overlappen ze.¹³³⁵

Abraham heeft zeer invloedrijke ideeën ontwikkeld op het gebied van de depressie in alle periodes waarin hij zich ermee bezighield. In deze laatste periode in 1924 lag de nadruk op de traumatische gevolgen van het verlies van de moeder als liefdesobject. Vanaf 1910 heeft Abraham de rol van de moeder benadrukt, vaak tot ongenoegen van Freud die de nadruk op de vader legde. Misschien is het zelfs beter om te zeggen dat dit al speelde vanaf 1908, toen Abraham voor het eerst in de Weense psychoanalytische vereniging een wetenschappelijke avond bijwoonde en wees op het belang van de tederheid van de moeder.

Psychoanalytische Studien zur Characterbildung

Jones was zeer lovend toen hij bovengenoemd essay besprak in het *Zeitschrift für Psychoanalyse*.¹³³⁶ Hij noemde het zelfs een meesterwerk.

Abraham wilde in dit essay de algemene opvatting over de vorming van het karakter – dat deze gedeeltelijk uit een aangeboren aanleg voortkwam en gedeeltelijk door de omgeving werd bepaald, waarbij de opvoeding een bijzondere plaats in zou nemen – aanvullen met een psychoanalytische opvatting. Het psychoanalytisch onderzoek had hier, zo schreef hij, het volgende aan toegevoegd. Namelijk dat delen van de kinderlijke seksualiteit die in het volwassen leven niet meer aan de orde kunnen komen, ten grondslag liggen aan bepaalde karaktertrekken. Zo zou bijvoorbeeld de anale erotiek, voor een deel blijven functioneren in het volwassen seksuele leven, voor een deel gesublimeerd worden en voor een ander deel worden omgezet in karaktertrekken. Deze anale bijdragen aan de karakterontwikkeling zorgen er bijvoorbeeld voor dat een individu zich wat betreft hygiëne en netheid goed kan aanpassen aan de eisen die er door de omgeving gesteld worden. Abraham hield de definitie van karakter vrij algemeen: Het karakter omvatte het geheel van driftmatige reacties van de enkeling op het gemeenschapsleven.

Abrahams studie naar karaktervorming bestaat uit drie paragrafen. De eerste, die aanvullingen op de leer van het anale karakter wilde bieden, is in hoofdstuk 21 aan de orde gekomen. De tweede gaat over de bijdrage van de orale erotiek aan de vorming van het karakter. De derde paragraaf gaat over de vorming van het karakter in het genitale ontwikkelingsstadium.

In het zuigelingenstadium is er een intensieve lustbeleving verbonden met het zuigen. Het gaat de zuigeling niet alleen om voedsel maar ook om de mond als erogene zone. Het opvallende van de libidineuze bezetting van de mond is dat die in het latere leven veel minder hoeft te worden opgegeven dan bijvoorbeeld de anale lusten. Er hoeft minder gesublimeerd te worden, er hoeft minder te worden omgezet in karakter. Veel kan blijven bestaan.

Abraham dacht dat een redelijk normaal verlopende orale fase later de meeste kans gaf op een normaal sociaal en seksueel functioneren. Maar er kan in dit stadium erg veel misgaan.

Zowel teveel als te weinig bevrediging in het zuigelingstadium geeft aanleiding tot een overmatige fixatie op het orale en dat geldt dan ook voor het volgende stadium waarin de lust tot bijten op de voorgrond staat. De fixatie uit zich in vijandige en afgunstige trekken en vooral in een sterke jaloezie. Die lijkt ook een verbinding aan te kunnen gaan met het volgende – anale – stadium waarbij de drang tot vasthouden van het aanwezige bezit gepaard gaat met de angst om ook maar iets van het bezit te verliezen.

Als de karakterontwikkeling onder orale invloed staat, heeft het individu aan deze gelukkige levenstijd een diepgewortelde overtuiging overgehouden dat het altijd goed zal gaan. Abraham schreef dat het naar zijn ervaring hier om personen ging wier zuigelingstijd ongestoord en lustvol was verlopen. Ze traden het leven daardoor met onwankelbaar optimisme tegemoet, een houding die hen vaak hielp om hun doel te bereiken. Zie hoofdstuk 1 waarin Hilda deze eigenschappen aan haar vader toeschreef.

Als er teveel verwend wordt kan het verloop veel ongunstiger zijn. Dan verwacht de persoon in kwestie dat hem alles aangereikt zal worden, alsof de moederborst eeuwig zal vloeien zonder dat er enige inspanning tegenover hoeft te staan.

Als er juist een grote teleurstelling is geweest ten aanzien van de orale wensen ontstaat een heel ander beeld: geen optimisme maar zorgelijkheid. Alles kost moeite. Zelfs de eenvoudigste opgaven worden als overmatig zwaar gezien. In het sociale gedrag van deze personen komt steeds naar voren dat ze iets verlangen, soms uit het zich als een verzoek, maar het kan ook heel eisend worden. De manier waarop de wensen naar voren worden gebracht heeft iets zuigends. Ze laten zich niet door feiten of zakelijke bezwaren tegenhouden, maar blijven aandringen. Ze zuigen zich aan andere mensen vast en kunnen niet tegen alleenzijn, al is het maar voor korte tijd.

Als het karakter meer de trekken van het latere orale stadium vertoont staat het bijten centraal en is er sprake van ambivalentie, gekenmerkt door vijandige en vriendelijke tendensen.

Het belangrijkste kenmerk van de karakterontwikkeling in het genitale stadium is dat het individu rekening houdt met de belangen van anderen. De destructieve, objectvijandige neigingen uit sadistische bron zijn redelijk onder controle. De gierigheid en afgunst uit anale bron hebben niet langer de overhand. De betrokkene is in staat sympathie voor een ander te voelen en tedere gevoelens te hebben. Het is altijd een betrekkelijke overwinning, terugvallen zijn mogelijk. De voorafgaande fasen blijven herkenbaar. Aan een vroege orale fase kan iemand energie ontlenen om recht op de dingen af te gaan of uit de anale fase de energie

om door te zetten. Daarbij kunnen er altijd karakterveranderingen plaatsvinden door middel van introjectie.

Veel van wat Abraham in zijn boeken en artikelen schreef is ook nu nog steeds interessant. Over karaktervorming en introjectie schreef hij echter iets wat alleen 90 jaar geleden geschreven kon worden:

Wir verdanken Freud den Hinweis, daß wichtige Veränderungen in der seelischen Konstitution des Individuums zu jeder Zeit auf dem Wege der Introjektion stattfinden können. Besonders ist es der Frau eigentümlich, dass sie Ihren Charakter demjenigen des Mannes angleicht, mit welchem sie lebt.¹³³⁷

Het conflict rondom Rank en het uiteenvallen van het comité

De opmaat was gespeeld in 1922.¹³³⁸ Toen Abraham Rank bekritiseerde in een rondbrief vanwege zijn afwijzende houding ten aanzien van voorstellen en zijn hondse toon. Jones had van die gelegenheid gebruikgemaakt, door zich met Abraham op één lijn te stellen, al was zijn conflict met Rank veel substantiëler en van een andere orde.

Zoals al vaker was gebeurd, wanneer Abraham één van Freuds dierbaren bekritiseerde, werd hem ook dit keer jaloezie verweten. Abrahams prikkelbaarheid zou voortkomen uit jaloezie op Eitingon, die inmiddels onvermijdelijk tot de positie van familielid was opgerukt, schreef Freud aan Rank.¹³³⁹ Hij schreef ook in dezelfde brief dat Abraham belangrijker was dan Jones.

Freuds reactie op het geharrewar was wat angstig. Hij schreef een reeks brieven aan Rank in juli, augustus en september 1922, die veel over publicaties en dergelijke gingen, maar ook over de moeilijkheden in het comité. Wat opvalt is dat Freud volledig Ranks kant koos, alsof hij heel bang was dat Rank zich gekwetst zou voelen. Lieberman heeft in zijn biografie van Rank uitgebreid over de hele kwestie geschreven. Hij vermeldde onder andere dat Freud pas veel later inzag dat Ranks gedrag zo grof was, maar wat hij interessant genoeg niet aan de orde stelde was dat Ranks toon in de rondbrieven te onbeschoft was.¹³⁴⁰ In die mate dat een hedendaagse lezer toch het geduld bewondert waarmee de andere comitéleden hierop reageerden. Tot Abraham er genoeg van kreeg, toen ook nog al zijn voorstellen op staccatotoon werden afgewezen. Freud reageerde als iemand die enerzijds bang is dat er wat loos is, maar dat anderzijds absoluut niet wil weten. Als hij ook maar enigszins was ingegaan op de andere kant, namelijk de hondse toon van Rank, dan hadden ze het erover kunnen hebben wat er met Rank aan de hand was. Maar Rank was zo belangrijk geworden dat het voor Freud rampzalig zou zijn geweest als er iets met hem aan de hand was. Hij probeerde het gevaar

te bezweren door Rank te vleien en hem te zeggen dat hij er spijt van had dat hij hem geen medicijnen had laten studeren. Als Rank medicijnen had gestudeerd, zou hij zijn opvolger zijn geworden.¹³⁴¹ Dat moet voor Rank een rare ambivalente opmerking zijn geweest. Rank was net als Reik juist op aandringen van Freud geen medicijnen gaan studeren.

Freud was veel bezig met zijn opvolging en steeds schoof hij een ander naar voren. Later, in de jaren na Abrahams dood, zou hij tegenover Hedwig en Hilda Abraham als opvolger noemen.¹³⁴² Hirschmann beschreef later Rank en Reik als de twee paladijnen: de grote Freud met zijn twee jonge volgelingen.¹³⁴³ Dat is een beschrijving die voor de jaren twintig niet meer opging.

Rank was een zeer centrale figuur geworden in de psychoanalytische wereld. Hij was eindredacteur van het *Internationale Zeitschrift für Psychoanalyse*. Hij was sinds 1919 directeur van de psychoanalytische uitgeverij. Hij was de rechterhand en vertrouweling van Freud. Daarnaast publiceerde hij veel en deed analyses. Hij werkte zich een slag in de rondte en kreeg als een duivelskunstenaar alles voor elkaar. Maar de prijs was hoog. Rank lijkt te zijn voortgedreven door een gevoel dat hij het allemaal moest kunnen en doen, een grootheidsidee dat hem veel te veel uitputte.

In verschillende rondbrieven werd duidelijk dat hij sedert de oprichting van de uitgeverij in 1919 veel te zwaar belast was. Zo schreef hij op 23 december 1920:

(...) aber es war mir in der letzten Woche vor Weihnachten physisch einfach unmöglich, selbst den dringendsten Anforderungen gerecht zu werden. Reik, der zu Neujahr aus dem Verlag austritt, um die bibliographische Zentrale einzurichten, ist seit einigen Tagen auf Urlaub, so daß ich auch die bisher von ihm besorgte Auslieferung der Bücher übernehmen müßte, die jetzt vor Weihnachten besonders dringend war und durch die Ankunft einer Reihe von Neuerscheinungen kaum zu bewältigen war. Außerdem kam gerade zur selben Zeit Hiller in Wien an, der in seine Arbeit eingeführt werden mußte, daneben läuft die Bilanz-Arbeit und alles andere Gewöhnliche, mit dem ich ohnehin niemals fertig werden kann. Ich kann darum auch heute nicht so viel berichten als mir möglich wäre, wenn ich nicht eine uneröffnete Post von etwa 30 Briefen und ebenso vielen Drucksachen und Korrekturen liegen hätte, worunter sich vermutlich manches Mitteilenswerte befinden wird; auch Büchereinkauf und Bibliografie müssen zurückstehen.¹³⁴⁴

En in de rondbrief van 1 augustus 1922 uit Wenen.

(...), da mir die Oberaufsicht und die Zeitschriften-Redaktion zusammen mit dem Lektorat des Verlages – abgesehen von meinen eigenen Arbeiten, die auch

immer drängender werden – ohnehin schon mehr zu tun gibt, als ich bewältigen kann. So sehe ich mich jetzt genötigt, zu dem Personal von 10 Arbeitskräften, über die der Verlag jetzt verfügt, im Herbst einen Sekretärin zu engagieren, die mir einen Teil meiner persönlichen Arbeitsleistung abnehmen muß, da ich sonst unrettbar stecken bleibe.¹³⁴⁵

Dit zijn twee voorbeelden, maar er zijn veel meer passages waarin Rank meldde dat hij moe was of dat hij het veel te druk had. Freud zag wel dat Rank veel te zwaar belast werd. Op 23 januari 1921 schreef hij aan Eitingon dat Rank zich opofferde en zichzelf alleen in leven kon houden als hij naast zijn redactionele werk drie tot vier analyses per dag deed. Freud had wel overwogen om Rank iets meer te betalen maar Rank wilde graag gaan analyseren. Deze brief was de eerste aanwijzing dat Rank een eigen psychoanalytische praktijk was begonnen.¹³⁴⁶ Freud schreef erover alsof het allemaal volledig Ranks eigen aangelegenheid was. Maar Rank offerde zich tegen minimale betaling op voor Freuds levenswerk en dus voor Freud. Freud liet het gebeuren. Hij had er enorm veel baat bij. Freud vermoedde echter al in 1920 dat Rank last had van manisch-depressieve episodes. Hij schreef op 15 maart 1920 aan Ferenczi het volgende: ‘Der Verlag laboriert an 10,000 äußeren Schwierigkeiten, und Rank, der so brav ist wie immer, scheint mir doch deprimiert und nicht recht leistungsfähig. Er ist sehr wahrscheinlich Periodiker.’¹³⁴⁷

Abraham als wolf in schaapskleren

In de secundaire literatuur over het conflict rondom Rank komt Abraham er zeer slecht af. Als er een schuldige moet worden aangewezen wordt er opvallend vaak zijn kant opgekeken. Grosskurth maakte het het bontst. In de inleiding van haar boek over het geheime comité schreef zij: ‘(...), how Abraham was intent on destroying Rank, and how Rank was almost destroyed.’¹³⁴⁸ Grosskurth vermeldde er niet bij waar ze die informatie vandaan had. Dat zou ook niet makkelijk zijn geweest want in de tot nu toe bekende literatuur van en over Abraham is niets te vinden wat hierop wijst. Maar de toon was gezet. Wittenberger was in zijn boek *Das ‘Geheime Komitee’ Sigmund Freuds* ook zeer kritisch over Abraham.¹³⁴⁹

In 1922 waren er twee incidenten tussen Abraham en Rank. De eerst ging over Ranks hondse toon en de tweede ging over de taakverdeling. Jones was in deze periode voorzitter van de IPA en Abraham was op het congres in Berlijn in september 1922 verkozen tot secretaris van de IPA. In die hoedanigheid was hij verantwoordelijk voor het *Korrespondenzblatt*, het blad waarin de mededelingen van de dochterverenigingen gepubliceerd werden. Het *Korrespondenzblatt* werd echter als onderdeel van het *Zeitschrift*, waarvan Rank de redactie had, rondgestuurd.

Op 1 november 1922 stuurde Abraham een rondbrief vanuit Berlijn dat hij bereid was het *Korrespondenzblatt* te redigeren. Hij gaf daarbij aan hoe hij het wilde organiseren om alle berichten van de dochterverenigingen op het juiste moment te krijgen, de brief was met name gericht aan Jones als voorzitter van de IPA.¹³⁵⁰

Op diezelfde dag, 1 november, deed Rank in een rondbrief vanuit Wenen een ander voorstel. Namelijk dat de gegevens van de dochterverenigingen naar Abraham moesten, maar tegelijkertijd naar de redactie, dus naar Rank en Rivière voor vertaling. Het redigeren zou plaatsvinden door de redactie die dan voor publicatie hun versie met die van Abraham zouden vergelijken.¹³⁵¹ Rank haalde daarmee in feite de redactie van het *Korrespondenzblatt* bij Abraham weg. Hoewel hij Abrahams voorstel inmiddels had gekregen, stuurde hij op 6 november toch zonder verder overleg met Abraham zijn eigen voorstel naar alle secretarissen van de dochterverenigingen.

Abraham was verontwaardigd over deze gang van zaken. ‘Zo kun je niet met elkaar omgaan,’ schreef hij op 12 november 1922.¹³⁵² Hij vond de procedure ook inefficiënt. Nu zouden zowel Rank en Rivière als vertaalster als hijzelf, waarbij hij ook moest zorgen voor vertalingen, een volledig *Korrespondenzblatt* maken. De versie van Abraham diende dan alleen ter vergelijking, terwijl het *Korrespondenzblatt* werd uitgegeven onder Abrahams naam.

De psychoanalytische verenigingen hadden een overkoepelend orgaan in het bestuur van de IPA. Jones was de voorzitter van dat bestuur, Abraham was de secretaris. Officieel waren zij dus eindverantwoordelijk en waren zij degenen die over de verenigingszaken zoals het *Korrespondenzblatt* beslisten. Wat Rank duidelijk maakte, was dat zij alleen macht hadden op papier. In feite besliste hij met Freud. Abraham wilde geen verwarring zaaien bij de dochterverenigingen en schikte zich daarom in Ranks voorstel.

Op 15 november kwam de volgende rondbrief uit Wenen waarin stond: ‘ad Berlin: Die Frage des Korrespondenzblattes hoffen wir nunmehr zu aller Zufriedenheit geregelt. Verantwortlich für das K.Bl. wird natürlich Abraham als Zentralsekretar zeichnen.’¹³⁵³

Abraham werd er opnieuw mee geconfronteerd dat er niet op zijn voorstellen werd ingegaan, Rank ging redigeren, maar Abraham moest wel als verantwoordelijke ondertekenen.

De rondbrief was verder grotendeels gewijd aan een voorgenomen verhuizing van de uitgeverij naar Berlijn in de hoop op die manier de hachelijke financiële situatie het hoofd te kunnen bieden. Op 16 november kwam er een heftig protest van Jones. Hij was verontwaardigd dat hij als directeur van de Engelse tak van de uitgeverij helemaal niet geconsulteerd was over een verhuizing naar Berlijn en over het *Korrespondenzblatt* schreef hij het volgende:

Abraham and I had to notify all the Group Secretaries of the future arrangements for regulating and coordinating the Society Reports and other work in connexion with the *Korrespondenzblatt*, but before doing that we followed the usual Committee plan of first submitting our proposals to the rest of you for criticism. Judge of my astonishment when I learned that before our question could be answered and before we could take any action ourselves Rank and Hiller had taken it on themselves to make all the arrangements and issue orders to the Group Secretaries behind our back. It is now too late for us to do anything but accept *fait accompli* as usual; but I must express my opinion that the plan was deficient in some important technical respects, that the manner of carrying it out was decidedly disregarding of Abraham and myself, and that, since we hope to keep the Central Executive for some years in the hands of our Committee, it is detrimental to our own interest to impair its authority in the eyes of the Branch Societies. As it stands, the Societies expect orders from the Central Executive in a matter that is its direct function, while the latter is powerless to act.¹³⁵⁴

Jones stelde het scherp maar duidelijk en to the point. Toen reageerde Freud, niet samen met Rank, maar alleen, in een bulderbrief van acht en een half kantjes.¹³⁵⁵

Wittenberger schreef over deze brief dat, terwijl de leden van het comité zich verloren in duizend details als er een probleem moest worden opgelost, het Freud lukte om een verrassende helderheid te brengen en structuur te geven aan de chaos van de groepsdynamiek.¹³⁵⁶ Ook Grosskurth haalde de brief van Freud aan alsof deze eindelijk duidelijkheid schiep.¹³⁵⁷ Maar Freud schiep geen enkele duidelijkheid, integendeel. De boosheid spatte van de brief af. Alles wat Rank deed was goed en wat de anderen deden was verkeerd. De brief is een extreem staaltje van misbruik van eigen gedachtegoed. Daar wordt onder verstaan een manier van redeneren, waarbij het meningsverschil niet inhoudelijk wordt bediscussieerd maar psychoanalytisch wordt geïnterpreteerd. Hieronder volgt een aantal voorbeelden uit de brief.

Abraham had zich afgevraagd of de brieven uit Wenen, ondertekend door Rank en Freud wel door Freud gelezen werden, omdat de botte toon van de brieven voor Freud ongebruikelijk was. Freud antwoordde hierop dat de hoofdlijnen van alle brieven gemeenschappelijk opgezet werden en dat de uitwerking ervan naderhand aan hem werd voorgelegd.¹³⁵⁸ En vervolgde: 'Es tut mir leid, an dem so korrekten und grundgütigen Freund Abr. ein Anzeichen von solcher Reizbarkeit, gewiß aus ferner liegender Quelle zu bemerken.'¹³⁵⁹ Freud ontkent hier volledig de aanleiding van het vermoeden van Abraham, namelijk dat de brieven zo veel grover van toon waren dan Freuds brieven. Abraham zou overprikkeld reageren en dat zou dieper liggende oorzaken hebben. Het inhoudelijke argument werd dus weggeveegd met een duiding van Abrahams geestesgesteldheid.

Bij Jones maakte Freud het nog bonter. Rank was onschuldig en alle kritiek van Jones was eigenlijk voor Freud bestemd. Rank diende als scherm dat het negatieve deel van de uiting van een ambivalentie moest opvangen. Freud wilde niet bij de volgende bijeenkomst van het comité zijn en vond dat Jones zijn korte analyse bij Ferenczi moest afmaken. Jones had ongelijk als hij vond dat hij als directeur geconsulteerd had moeten worden over de verhuizing naar Berlijn. Er was namelijk maar één directeur en dat was Rank. Bovendien stond er nog niets vast en was er nog alle tijd om bezwaren in te brengen. Hij besloot de brief met de volgende woorden: ‘So sehe ich die Situation und wiederum finde ich keinen Grund Rank, der diesmal, wie immer bisher, sein Letztes gibt, Vorwürfe zu machen. Ich meine, es wäre keinem von Euch eingefallen, wenn fremde Affekte nicht die freundschaftliche Einstellung trüben würden.’ Wederom ontkent Freud iedere reële basis van de protesten van Abraham en Jones, het ligt allemaal aan hun eigen complexen.

Wat Freud hier deed was schadelijk. Door iedere feitelijke basis van de protesten van Abraham en Jones te ontkennen, maakte hij het onmogelijk dat de zaken goed werden uitgepraat. Die feitelijke basis was er wel degelijk. Rank weigerde immers, zoals de statuten van de IPA voorschreven, Abraham de eindverantwoordelijkheid te geven voor het *Korrespondenzblatt*, terwijl deze wél zijn handtekening moest zetten. Freud stimuleerde met zijn ontkenning ook Ranks gedrag. Hij kon wel schrijven ‘seid einig-einig-einig’, maar hijzelf dreef de partijen uit elkaar.¹³⁶⁰ Dit alles speelde zich af in een periode waarin de psychoanalytische uitgeverij door financiële problemen groot gevaar liep. Freud lijkt volledig gericht te zijn geweest op het redden van de uitgeverij waarbij Rank centraal stond, de rest was bijzaak. Het feit dat de Engelse uitgeverij meer kostte dan opbracht maakte dat Freud zeer fel tegen Jones gekant was.¹³⁶¹

Tegen het eind van 1922 waren de gemoederen weer wat gekalmeerd. Rank schreef op verzoek van Freud nog een reactie. Het was een reactie die boekdelen sprak:

(...) um einen Appell an Euch zu richten, sich das Schwierige und Verantwortungsvolle meiner Stellung so intensiv vor Augen zu halten wie ich es täglich und stündlich fühle. Dies wird Euch und mich am sichersten davor schützen, mir in kleinlichen Dingen Vorwürfe oder Schwierigkeiten zu machen, wo ich seit Jahren fast nichts anders mache als im Interesse der Psychoanalyse gegen eine Reihe ganz gewaltiger äußerer Schwierigkeiten anzukämpfen; wie ich wohl sagen darf, bis jetzt erfolgreich, allerdings nicht ohne manchmal auch an der Größe der Aufgabe und meinen schwachen Kräften zu verzweifeln und ein Gefühl der lähmenden Ermattung und Müdigkeit zu empfinden.¹³⁶²

Rank schreef over zijn vermoeidheid en zijn zware taak, waarbij hij niet gestoord moet worden vanwege kleinigheden. Maar het is natuurlijk geen kleinigheid als je je niet aan de statuten van de IPA wenst te houden. Rank was ongetwijfeld oververmoeid maar plaatste zichzelf ook pathetisch in de slachtofferrol en maakte duidelijk dat hij geen enkele kritiek verdroeg.

San Christoforo

Het was inmiddels traditie geworden dat het comité in een jaar waarin er geen internationaal congres plaatsvond, enkele dagen bij elkaar kwam. In 1923 zou dat in San Christoforo, in de buurt van Freuds vakantieadres in Lavarone zijn, maar wel zonder Freud. Freud wilde gezien zijn gezondheidstoestand en diepe rouw over Heinerle liever dat de comitéleden onderling overlegden en probeerden hun meningsverschillen te overbruggen.¹³⁶³

Er lag een doem over het geheel. Felix Deutsch had Freud aangeboden naar Lavarone te komen om hem te onderzoeken. Freud had dit aanbod op aanraden van zijn dochter Anna aangenomen, omdat hij wilde dat Deutsch beoordeelde of hij in september naar Rome kon gaan.¹³⁶⁴ Felix Deutsch had Freud kort voor de bijeenkomst van het comité onderzocht en was tot de conclusie gekomen dat het gezwel in Freuds mond kwaadaardig was en dat er een nieuwe operatie nodig zou zijn. Wederom zei hij het niet tegen Freud. Hij vreesde dat Freud een operatie zou weigeren, hij was zelfs bang voor zelfmoord.¹³⁶⁵ De comitéleden werden wel door Deutsch ingelicht. De comitéleden besloten samen met Deutsch om Freud er pas na Rome van op de hoogte te stellen dat hij kanker had. Anna werd ook niet ingelicht. De comitéleden gingen hiermee ver buiten hun boekje. Freud zou het Deutsch nooit vergeven. Jones vertelde Freud pas in diens laatste levensjaar in Londen dat het een comitébeslissing was geweest. Waarop Freud zei: 'Met welk recht?'¹³⁶⁶

Bij een diner van het comité waar Anna Freud bij aanwezig was kreeg Rank, toen de naam Freud viel, een niet te stuiten hysterische lachbui waar Anna Freud erg van schrok.¹³⁶⁷

In deze gespannen sfeer moesten de comitéleden proberen hun onderlinge moeilijkheden uit te praten. Het ging allereerst om het conflict tussen Rank en Jones, rond de uitgave van het *Zeitschrift* in het Duits en de *International Journal* in het Engels en daarnaast om de boeken die werden uitgegeven. De uitgeverij had financiële problemen die men elkaar verweet. Rank werd er gek van dat Jones alles nauwkeurig wilde controleren, Jones werd er gek van dat Rank van alles buiten hem om deed.

Brome schreef in zijn boek *Freud and his early circle* dat het goed is in het oog te houden dat Jones de gewoonte had in ieder conflict de ander een geestesziekte toe te kennen.¹³⁶⁸ Volgens Brome was dit meestal ten onrechte, maar misschien zat hij er bij Rank niet helemaal naast. Jones was van mening dat Rank zich in de manische fase van een manische depressie bevond.¹³⁶⁹ Rank lichtte Freud steeds in over de problemen en ze kantten zich samen tegen Jones, waarbij Freud zich begin 1923 zeer kritisch uitliet tegenover Jones:

This last year brought a disappointment not easy to bear. I had to find out that you had less control of your moods and passions, were less consistent, sincere and reliable than I had a right to expect of you and than was required by your conspicuous position. And although you yourself had proposed the committee you did not refrain from endangering its intimacy by unjust susceptibilities.¹³⁷⁰

Er was niet veel begrip voor Jones lastige situatie. Hij zat geïsoleerd, terwijl de anderen bij elkaar in de buurt woonden. Hij zat in Engeland waar na de Eerste Wereldoorlog sterk anti-Duitse sentimenten overheersten. Vandaar dat hij uit de vertalingen steeds de germanismen probeerde te halen omdat die in Engeland meteen weerstand opriepen – iets waar Rank geen geduld voor had. Bovendien was er in de kranten een hetze tegen de psychoanalyse aan de gang. Jones probeerde ook de banden met Amerika aan te halen en publiceerde om die reden ook wel artikelen die hij niet zo goed vond, bijvoorbeeld van de voorzitter van de New York Psychoanalytic Society. Freud en Rank vonden alles wat uit Amerika kwam ‘rubbish’.¹³⁷¹ In maart 1923 werd de Psychoanalytic Press gescheiden van het moederbedrijf in Wenen en werd onafhankelijk voortgezet, ondersteund door het net opgerichte Instituut voor Psychoanalyse in Londen. Rank was zeer gebeten op Jones en zou tegen Ferenczi gezegd hebben dat Jones niet echt bij hen hoorde en vanuit Londen iedereen maar instructies zat te geven, alsof de anderen kinderen waren. Rank wilde dat Jones uit het comité gezet zou worden maar Ferenczi hield dat tegen.¹³⁷²

Over de comitébijeenkomst in San Christoforo is veel geschreven. De biografen lijken bijna net zo sterk in kampen verdeeld als de comitéleden destijds.¹³⁷³ Er werd een hele dag besteed aan het conflict tussen Rank en Jones waarbij Abraham een bemiddelende rol speelde. Toen ving Ferenczi van Brill woorden op, die Jones gebezigd zou hebben en die insloegen als een bom. Jones zou Rank een ‘swindling Jew’ genoemd hebben. Ferenczi was woedend, Rank ziedend. Jones bood Rank zijn excuses aan vanwege het feit dat hij hem onbedoeld had gekwetst. Rank weigerde ze te accepteren en eiste dat Jones uit het comité gezet zou worden. Toen dat voorstel niet aanvaard werd stormde Rank weg.

Het tekende de zeer gespannen verhoudingen van dat moment, en zeer waarschijnlijk ook de spanning die Freuds ziekte met zich meebracht, dat niemand

zich afvroeg of het waar was wat Brill had gezegd, terwijl algemeen bekend was dat Brills uitlatingen niet erg betrouwbaar waren. Jones schreef 's avonds aan zijn vrouw:

The chief news is that Freud has a real cancer slowly growing and may last many years. He doesn't know it and it is a most deadly secret. Eitingon is here too (...). We have spent the whole day thrashing out the Rank-Jones affair. Very painful but I hope our relations will now be better and believe so, but on the other hand expect Ferenczi will hardly speak to me for Brill has just been there and told him I had said Rank was a swindling Jew (stark übertrieben). Brill of course has gone to the US without seeing me.¹³⁷⁴

Wat Jones aan Brill had geschreven was namelijk iets heel anders. Jones had bij Brill geklaagd dat Rank vrijwel geen cijfers wilde doorgeven en hij had geschreven: 'Ranks general way of conducting business was distinctly Oriental.'¹³⁷⁵ Het duurde maanden voordat Brill erkende dat hij de antisemitische sneer – swindling jew – zelf had toegevoegd toen hij de opmerking doorvertelde aan Ferenczi.¹³⁷⁶

De relatie tussen Freud en Abraham was na de schermutselingen in 1922 in 1923 sterk verbeterd. Abraham schreef Freud met enige regelmaat uitgebreide berichten uit Berlijn en probeerde hem op te monteren.

Freud kon het zeer waarderen en schreef een liefdevol bedankbriefje op 19 oktober 1923: 'Lieber unverbesserliche Optimist, Heute Tampon erneuert, aufgestanden, den vorhandenen Rest in Kleider gesteckt. Dank für alle Nachrichten, Briefe, Grüße, Zeitungsaufschnitte. Wenn ich ohne Injektion schlafen kann gehe ich bald nach Hause. Herzlich Ihr Freud.'¹³⁷⁷

Das Trauma der Geburt

Het boek dat Rank in 1924 publiceerde, *Das Trauma der Geburt*, bracht echter een grotere verwijdering teweeg tussen Freud en Abraham dan ooit tevoren. Hedwig heeft in 1953 uitgebreid verteld over deze periode, die voor Abraham zo pijnlijk was.¹³⁷⁸ Ze beschreef hoe moeilijk het was dat Abraham in de kwestie Rank een andere mening was toegedaan dan Freud. Hedwig vertelde dat de professor tot het laatst toe bleef geloven dat Rank zich nooit van hem af zou wenden. Hij had Rank veel vertrouwen en vriendschap gegeven en hij had geloofd in Rank een vaste aanhanger te hebben.

Abraham had twijfels over *Das Trauma der Geburt*. Freud zou daarop gezegd hebben dat Abraham te wantrouwend was. En hij had misschien, zo zei Hedwig,

ook gedacht dat mijn man jaloers was, wat totaal niet klopte. Zelfs helemaal niet. Hij had al een keer eerder – Hedwig zegt dan, ik geloof bij Jung – mijn man enigszins de schuld gegeven. Mijn man had destijds eerder gezien hoe hun conflict zou uitpakken en de professor wilde het niet weten en niet geloven. Abraham was ervan overtuigd dat Rank zich uiteindelijk van de psychoanalytische zaak zou afwenden en zijn eigen weg zou gaan.

Doordat Abraham zo ziek werd hebben Freud en Abraham er niet meer met elkaar over gesproken. Hedwig had later van de anderen gehoord hoe pijnlijk de hele kwestie voor Freud was geweest en dat hij had gezegd: ‘Dan heeft Abraham toch weer gelijk gehad.’ Freud had hem onrecht aangedaan.

Wie haar deze opmerking van Freud had doorverteld wist Hedwig niet meer. Het moet iemand uit Abrahams kring geweest zijn, waarschijnlijk Sachs, die hem zeer na stond.

Rank bracht, op 6 mei 1923, Freud het manuscript van *Das Trauma der Geburt* als cadeau voor zijn 67ste verjaardag. Freud had op dat moment net zijn eerste operatie aan een gezwel in zijn mond achter de rug. Hirschmann herinnerde zich hoe bleek en moe Freud er toen uitzag. Ze dachten dat ze hem zouden verliezen.¹³⁷⁹ Het boek werd gepubliceerd in 1924 en Rank droeg het op aan Freud.

Het is achteraf bezien interessant wat Freud later tegen Alexander over het boek zei. Alexander, die met enige regelmaat theoretische discussies had met Freud als hij op bezoek kwam in Wenen:

At another occasion Freud expressed his reservations about Rank's trauma of Birth which had just been published. He showed a great deal of disappointment and even indignation. ‘Then all that we have discovered about the etiological importance of family influences is nonexistent!’ he exclaimed. ‘Everything is decided by the event of birth itself. I recall that he added a strong expression such as: ‘Nonsense!’ with a gesture of dismissal of his hands.’¹³⁸⁰

Das Trauma der Geburt was kwalitatief ver onder de maat en dat was een groot probleem.

Het voorwoord begon als volgt:

Die nachstehenden Ausführungen bedeuten einen ersten Versuch, die psychoanalytische Denkweise als solche auf das Verständnis der gesamten Menschheitsentwicklung, ja sogar Menschwerdung selbst anzuwenden; oder richtiger gesagt, nicht anzuwenden, denn es handelt sich nicht um eine der üblichen ‘Anwendungen der Psychoanalyse auf die Geisteswissenschaften’ vielmehr um die Fruchtbarmachung psychoanalytischen Denkens für unsere gesamte Auf-

fassung vom Menschen und der Menschheitsgeschichte, welche letzten Endes Geistesgeschichte d.h. die Geschichte der Entwicklung des menschlichen Geistes und des von ihm Geschaffenen darstellt.¹³⁸¹

Rank wilde met dit boek de psychoanalyse vruchtbaar maken voor ons algehele beeld van mensen en de geschiedenis van de mens en de menselijke geest en van wat die geest heeft voortgebracht. Hij hanteerde een zeer gezwollen taalgebruik. De eerste regels maakten meteen duidelijk dat hier een grootheidsfantasie was opgeschreven. Rank schoof in zijn boek het oedipuscomplex en daarmee Freuds theorie opzij en zette er het geboortetrauma voor in de plaats als bron van alle neurosen. Het boek telt 200 bladzijden. Rank heeft het binnen enkele weken gedicteerd, veel te snel voor een boek van die omvang.¹³⁸²

Het was niet voor niets dat Abraham er steeds op hamerde dat Rank het boek eerst in het comité had moeten bespreken zoals Abraham zelf met zijn nieuwe ideeën over de objectrelaties in San Christoforo had gedaan. Als Rank zijn ideeën had besproken, dan hadden ze hem kunnen bijsturen en kunnen behoeden. Hij was tenslotte verreweg het jongste en minst ervaren lid van de groep.¹³⁸³ Tegelijkertijd lijkt Abraham Ranks toestand niet echt goed ingeschat te hebben. Grootheidsfantasieën laten zich niet bekritisieren of bijsturen. Ze spatten hoogstens uiteen.

Voor Freud was het probleem het grootst. Jones verwoordde dat heel helder in een brief aan Abraham van 8 april 1924:

The Glovers gave a pitiless analysis of the Geburtstrauma at our last meeting, revealing the Vaterablehnung and flight from the Oedipus complex as its essential motive(...). The real tragedy is this. I fear that Prof. with his clear mind, cannot be altogether blind to the unconscious tendency in Otto. Ten years ago he would surely have put his work before all else; but now, old, ill, and tied by the strongest claims of affection (which Otto has so fully justified in the past), he can hardly face the possibility of having once more to go through the Jung situation and this time nearer home, with someone who perhaps means more to him than his own sons.¹³⁸⁴

In een tijd waarin Freud een baanbrekend werk schreef over de ontwikkeling van het Ik in *das Ich und das Es* en Abraham zich richtte op de vroege objectrelaties met het boek *Versuch einer Entwicklungsgeschichte*, schreef Rank een simplistisch boek waarin alle problemen voortkwamen uit het trauma van de geboorte.¹³⁸⁵ Dat ging heel ver.

Alle angst was volgens Rank terug te voeren op het geboortetrauma. Patiënten identificeren de analyticus allemaal met de moeder en zijn zelf geregredieerd naar de positie van de ongeborene. Hysterie en conversie met verlamningsverschijn-

selen betekenen een terugkeer naar de baarmoeder. Migraine ontstaat doordat het geboren-worden pijn doet aan het hoofd. Astma heeft met de benauwdheid bij de geboorte te maken. Castratieangst is een herhaling van de oercastratie, het gescheiden worden van de moeder bij de geboorte. Discriminatie van de vrouw hangt samen met haar relatie met het geboortetrauma enzovoort. Hoe de moeder met haar kind omgaat komt in het hele boek niet voor. Het gaat alleen om de geboorte zelf, beschreven als een mechanisch gebeuren.

Opvallend is ook dat waar Freud in *das Ich und das Es* het onbewuste een grotere rol toekent dan ooit, een onbewuste dat vrijwel niet gekend kan worden, Rank het onbewuste terugbrengt tot het verdrongen geboortetrauma, dat weliswaar door de verdringing niet direct gekend, maar in de analyse wel begrepen kan worden. Ook dit punt is een onvoorstelbare versimpeling. Het boek was gênant, geschreven in een manische fase en het was een aanslag op Ranks goede reputatie.

In de eerste maanden van 1924 koos Freud ervoor om Rank met hand en tand te verdedigen. Hij was gewaarschuwd door Eitingon in een brief vanuit Ospedaletti aan de Middellandse zee van 31 januari 1924.¹³⁸⁶ Eitingon had zichzelf in een buitenstaanderspositie gemanoeuvereerd door vanaf Freuds ziekte in mei 1923 vrijwel van het toneel te verdwijnen. Hij schreef ook nauwelijks meer brieven aan Freud. Hij was wel aanwezig in San Christoforo. Eind 1923 werd hij ziek. Begin 1924 was hij even in Berlijn om meteen weer te vertrekken omdat hij nog steeds niet beter was. Abraham schreef begin januari 1924 aan Jones over Eitingon: 'Von Max habe ich nichts gehört, seit er verreist ist. Du weisst, er ist nicht sehr mitteilbar. Er hat mir weder gesagt, wohin er reist, noch auf wie lange.'¹³⁸⁷ Eitingons verontruste brief aan Freud zal waarschijnlijk op het korte bezoek aan Berlijn gebaseerd zijn.

Eitingon schreef dat er in Berlijn veel opwinding was over de twee recent verschenen boeken: *Entwicklungsziele der Psychoanalyse* van Ferenczi en Rank en *Das Trauma der Geburt* van Rank. Eitingon was te spreken over het eerste boek en vond het tweede maar niets, te ver van de realiteit. Hij was echter geneigd, omdat het Rank betrof en niet Stekel, om te zien wat er van kwam, zonder er zelf op te reageren. Vervolgens schreef hij over Abraham, dat hij in de laatste jaren steeds meer opgeklommen was en inmiddels een zeer vooraanstaande positie in de internationale vereniging had gekregen. Eitingon beschouwde Abraham in zekere zin als de leider van de conservatieven die ontzet was door de sprong van Rank. Abraham werd door Eitingon dus neergezet als conservatief tegenover een moderne Rank en Ferenczi. Dat is een onterechte vertekening. Abraham schreef destijds baanbrekende vernieuwende artikelen over de preoedipale fasen en stond in Berlijn zeer welwillend tegenover nieuwe ideeën. Zie bijvoorbeeld zijn houding ten opzichte van Melanie Klein in een volgend hoofdstuk.

Alexander schreef een lange glasheldere recensie over de *Entwicklungsziele der Psychoanalyse*.¹³⁸⁸ Het boek wilde enerzijds de duur van analyses aanzienlijk bekorten door een termijn te stellen en anderzijds een nieuwe fase in de psychoanalyse in laten gaan waarin niet het herinneren met uitleg door de analyticus, maar het herhalen in de analytische situatie in de techniek voorop zou staan. Alexander liet zien dat Freud dit 13 jaar geleden al precies zo geformuleerd had:

Die unbewußten Regungen wollen nicht erinnert werden, wie die Kur es wünscht, sondern sie streben danach, sich zu reproduzieren, entsprechend der Zeitlosigkeit und der Halluzinationsfähigkeit des Unbewußten. Der Kranke spricht ähnlich wie im Traume den Ergebnissen der Erweckung seiner unbewußten Regungen Gegenwärtigkeit und Realität zu; er will seine Leidenschaften agieren, ohne auf die reale Situation Rücksicht zu nehmen. Der Arzt will ihn dazu nötigen, diese Gefühlsregungen in den Zusammenhang der Behandlung und in den seiner Lebensgeschichte einzureihen, sie der denkenden Betrachtung unterzuordnen und nach ihrem psychischen Werte zu erkennen. Dieser Kampf zwischen Arzt und Patienten, zwischen Intellekt und Triebleben, zwischen Erkennen und Agierenwollen spielt sich fast ausschließlich an den Übertragungsphänomenen ab. Auf diesem Felde muß der Sieg gewonnen werden, dessen Ausdruck die dauernde Genesung von der Neurose ist.¹³⁸⁹

Daarnaast vond Alexander dat het boek door *das Ich und das Es* achterhaald was geraakt. De noodzakelijke ontwikkeling van het Ik als doel van de analyse kwam er namelijk niet in voor.

Gealarmeerd door Eitingon besloot Freud opnieuw een lange brief te schrijven aan de comitéleden om Rank te verdedigen. In de brief van 15 februari 1924 ging hij op beide boeken, *Entwicklungsziele* en *das Trauma der Geburt* in en beide werden eerst lovend en daarna mild kritisch besproken.¹³⁹⁰

Rank deed de brief op de post en stuurde Freud nog dezelfde dag een lang antwoord.¹³⁹¹ Hij vond Freuds brief zeer geschikt voor het doel, namelijk het bewaren van de vrede in het comité, maar Freuds stellingname over zijn eigen boek had hem teleurgesteld. Hij wilde door Freud niet verkeerd begrepen worden, om te vervolgen met een sneer naar zijn collega's waarvan hij van het gros toch niet veel begrip voor zijn boek verwachtte. De opgewonden toon van de brief en de wat bozige opsomming van de punten die Freud allemaal verkeerd had begrepen maakten al meteen duidelijk dat het kalmeren van Rank in ieder geval niet was gelukt.

Abraham en Sachs reageerden afzonderlijk op de lange brief van Freud. Ze hadden dat duidelijk zo afgesproken. Sachs schreef op 20 februari dat een dergelij-

ke brief individueel beantwoord moest worden om de individuele verschillen tot hun recht te laten komen.

Sachs was heel kritisch. Hij benadrukte het belang van de publicatie maar vond dat er veel schortte aan de uitwerking. Een theorie als *Das Trauma der Geburt* is niet alleen op basis van etnologisch en godsdienstpsychologisch materiaal te bewijzen. Sachs vond dat voor beide boeken gold dat er te weinig in werd uitgelegd, er werden te weinig bewijzen geleverd. Belangrijke punten werden niet goed gefundeerd.¹³⁹²

Abraham reageerde op 21 februari op de brief van Freud met de woorden dat deze een diepe indruk op hem had gemaakt en dat hij daarom nog een keer zijn stellingname ten aanzien van beide boeken grondig had onderzocht.¹³⁹³ Hij schreef zeer ongerust te zijn over de huidige ontwikkelingen die hem zelfs van een flink stuk van zijn optimisme over de voortgang van de psychoanalyse hadden beroofd, en hij verzocht dringend om een bijeenkomst van het comité vóór het aankomende congres in Salzburg van 21-23 april 1924.

Op 25 februari schreef Freud vervolgens een tweede rondbrief waarin hij gevolg gaf aan Abrahams verzoek en hij zich uitsprak voor een comitébijeenkomst voor de aanvang van het congres in Salzburg. Het waren maanden waarin erg veel gebeurde. Er waren de rondbrieven, maar daarnaast schreven de comitéleden en Freud ook ongewoon veel directe brieven naar elkaar. De briefwisseling tussen Freud en Ferenczi is van groot belang om de ontwikkelingen goed te volgen. Op 21 januari schreef Freud aan Ferenczi dat hij het niet helemaal eens was met *Entwicklungsziele*, het gezamenlijke boek van Ferenczi en Rank.

Freud schreef dat hij zowel waardering als kritiek had en er uitgebreid met Rank over had gesproken. Ferenczi was in alle staten door deze brief van Freud: 'Ihr Brief hat mir nicht wenig erschüttert. Zum ersten Male seit unserer Bekanntschaft, die sie bald zur Freundschaft erhöhten, höre ich von Ihnen Worte der Unzufriedenheit. Ich wollte nicht im ersten Affekt antworten, darum verschob ich diesen Brief bis heute.'¹³⁹⁴

Freud had Ferenczi's werk nog nooit bekritiseerd en nu dat een keer mild gebeurde, verdroeg Ferenczi het niet. Hij was diep gekrenkt. Zijn brief was een bladzijdenlang protest.

Freuds antwoord van 4 februari was heel merkwaardig.¹³⁹⁵ Was hij geschrokken van Ferenczi's heftige uitbarsting?

Freud schreef meteen dezelfde dag terug dat het hem speet dat Ferenczi er zo onder leed, of deze hem wilde laten weten wat hij precies geschreven had, want hij wist het niet meer, en hij zou eigenlijk nu op dit moment niet zo goed weten waar hij het niet mee eens was, behalve dat de theorie in het boek te onuitgewerkt was. Het boek beviel hem niet meer zo goed. Daarna schreef Freud dat hij een brief van Eitingon gekregen had, die liet weten dat Abraham zich zeer opwond over de vorm

en inhoud van de publicaties van Rank, ook de gemeenschappelijke met Ferenczi. Wat Freud hier deed, was Ferenczi eerst vrij mild en niet-inhoudelijk bekritisieren. Vervolgens, toen hij daar een zeer heftige reactie van Ferenczi op kreeg schoof hij Abraham als criticaster naar voren.

Abraham, onwetend van dit alles, was erg opgelucht dat Freud in zijn rondbrief van 25 februari zijn voorstel voor een bijeenkomst had gesteund. Hij schreef Freud op 28 februari 1924 dat hij, nu hij had gemerkt had dat Freud wel bereid was te luisteren naar zijn kritiek, ook al was deze sterker dan die van Freud en betrof het personen die Freud zeer na stonden, Freud wilde schrijven welke gevaren hij zag.¹³⁹⁶ Wellicht zou Freud zijn hoofd schudden en het niet verder aan willen horen en hij vervolgde: 'Aber ich habe jetzt keine Möglichkeit mehr, damit zurückzuhalten, und so sei in aller Kürze formuliert, was ich bei unserer Zusammenkunft ausführlich und gewissenhaft *begründen* will.'

Na zeer zorgvuldige studie, schreef Abraham, was hij ten aanzien van beide boeken tot de conclusie gekomen dat het uitingen waren van een wetenschappelijke regressie, die tot in de kleinste details overeenkwamen met de wijze waarop Jung zich van de psychoanalyse had afgewend en de symptomen daarvan. Twee van onze beste mensen, zo schreef Abraham, dreigen van de psychoanalyse af te raken en voor de psychoanalyse verloren te gaan. Bovendien zag hij nog twee andere gevaren, het uiteenvallen van het comité en de schadelijke werking van de nieuwe boeken op de psychoanalytische beweging. Abraham beschouwde het uitgebreid bespreken van beide werken bij de bijeenkomst als enige mogelijkheid om dit gevaar te keren.

De brief maakt duidelijk dat Abraham zeer bezorgd was en aan Freud wilde laten weten waarom. Freud reageerde met een hele lange brief, waarin hij enerzijds schreef dat de door Abrahams geuite bezorgdheid hem niet vreemd was, maar anderzijds ook liet weten dat hij zich toch geen zorgen maakte omdat Rank en Ferenczi zo totaal anders waren dan Jung: 'Was würde da weiter für Unheil geschehen? Man könnte mit größter Gemütsruhe unter demselben Dach zusammen bleiben und nach einigen Jahren Arbeit würde es sich herausstellen, ob die einen einen wertvollen Fund übertrieben oder die anderen ihn unterschätzt haben.'¹³⁹⁷ Freud stelde voor om de onderlinge discussie tot één dag te beperken. Twee dagen, zoals Abraham had voorgesteld, was voor hem veel te vermoeiend.

Toen deed Freud echter iets, wat niet alleen desastreus zou uitpakken voor het comité, maar er in één klap een eind aan maakte. Hij liet Rank de bezorgde brief van Abraham lezen en Rank lichtte Ferenczi in. Beiden ontploften.

De enige die de schadelijkheid van deze actie duidelijk gezien en beschreven heeft, is Brome: 'The gathering storm really broke not because of Abrahams suspicions about Rank and Ferenczi, but because Freud, in an amazingly tactless moment, revealed to Rank the analogy which Abraham had drawn with the early history of Jung's defection.'¹³⁹⁸

Wat bezielde Freud? Abrahams brief had duidelijk een persoonlijk karakter. Hij schreef dat hij de inhoud van de brief wilde bespreken op de comitébijeenkomst. Abraham was voorzichtig en wilde de gevoelige kwestie niet in een rondbrief aan de orde stellen, maar alleen mondeling aansnijden. Abraham verschilde van mening met Freud over de aanpak van het probleem. Het meningsverschil ging niet over de inhoud van de boeken, daar waren beiden, zo bleek na verloop van tijd, zeer kritisch over. Freud wilde de kwestie loslaten. Hij dacht dat vanzelf zou blijken wat de boeken waard waren. Freud lijkt Rank beter aangevoeld te hebben. Rank, die zo kwetsbaar en krenkbaar was dat hij geen enkele kritiek kon verdragen. Abraham zag vooral een groot gevaar voor de psychoanalyse en wilde met Rank de discussie aangaan. Dat Rank een dergelijke discussie niet aankon, lijkt hij niet aangevoeld te hebben. Alhoewel Abraham zich duidelijk wel realiseerde dat hij heel voorzichtig moest manoeuvreren. Het was ernstig dat Freud Abrahams brief liet lezen aan Rank en dat die Ferenczi inlichtte. Wat Abraham voorzichtig naar voren had willen brengen gedurende een bijeenkomst werd nu als een botte bijl ervaren. Ferenczi was razend, hij schreef op 18 maart aan Freud:

Abrahams Schritt hat nur darum nicht mehr deprimierend auf mich gewirkt, weil ich hinter seiner vorsichtigen H flichkeit immer auch die Anzeichen ma loser Ambition und Eifersucht erkannte. Denn nur diese Leidenschaften konnten ihn derart verblenden, dass er – gegen jede Vernunft – die gemeinsame Arbeit und das *Trauma der Geburt* als Abfallserscheinungen anzuschw rzen wagte. Den Mut, offen gegen uns aufzutreten, hat er nicht aufgebracht, auch wartete er – wiederum höchst vorsichtig –, bis er aus gewissen Sätzen Ihres Rundbriefes den – wie ich glaube, irrigen – Eindruck bekam, daß sie mit diesen Arbeiten nicht voll einverstanden sind, ja sie für gefährlich halten.

Mit diesem Schritte hat er offenbar auch das Schicksal des Komitees besiegelt. Schon in S. Christoforo benahm er sich Jones gegenüber ziemlich zweideutig und war nur schwer davon zu überzeugen, daß sich der Antisemitismus das letzteren nicht mit der Zugehörigkeit zum Komitee verträgt, auch benützte er jede Gelegenheit, Rank ins Unrecht zu setzen.¹³⁹⁹ Und nun entschloß er sich zu einer Handlungsweise, die es uns unmöglich macht, mit ihm intim zusammenzuwirken.

Ich glaube aber, daß damit auch die Frage seiner Präsidentschaft aufs neue aufgerollt wird, denn es ist uns wohl nicht zuzumuten, gerade in diesen kritischen Zeiten jemandem als Führer anzuerkennen, der uns in so arger Weise mißverstehen und so hinterlistig verleumden konnte. Nachdem als ‘Unparteiischer’ nur Sie oder Eitingon in Frage kommen, halte ich dafür, daß letzterer Pr sident wird; er hätte ja diese Stelle, als Gr nder der Poliklinik, schon lange verdient.¹⁴⁰⁰

Het doorgeven van de brief had een totale verstoring van de relatie tussen Abraham en Ferenczi tot gevolg.¹⁴⁰¹ Ferenczi's beschuldiging dat Abraham niet de moed opracht openlijk tegen hen op te treden, was niet terecht. Abraham had juist, openlijk, maar in een gesprek, zijn bezwaren willen uiten, maar Freud was hem voor geweest. Dat hiermee het lot van het comité bezegeld was, was geen loos dreigement. Op 10 april 1924 hief Rank, met instemming van Ferenczi, het comité op in een rondbrief.¹⁴⁰² In San Christoforo was afgesproken dat Abraham de volgende voorzitter zou worden en Rank secretaris. Ferenczi en Rank keerden zich hier nu tegen.

Freud reageerde meteen op Ferenczi's brief van 18 maart en was nu zelf ook wat duidelijker in zijn kritiek op *Das Trauma der Geburt*. Hij schreef daarnaast over Ferenczi's reactie op Abraham: 'Es tut mir leid, daß bei dieser Gelegenheit Ihr feindlicher Brudercomplex, den wir für erledigt hielten, wieder aufgewacht ist.'¹⁴⁰³

Wat de hele situatie bizar maakte, was dat nu bleek dat Freud *Das Trauma der Geburt* tot dan toe nog maar voor de helft gelezen had en wel tamelijk oppervlakkig. Hij had Rank verdedigd zonder het boek goed te bestuderen. Rank was daar diep beledigd over.¹⁴⁰⁴ In zijn reactie op Ferenczi zei Freud ook heel duidelijk dat hij achter Abrahams voorzitterschap bleef staan. De briefwisseling tussen Freud en Abraham getuigde in deze periode van een zeer goede verstandhouding al waren ze het niet helemaal met elkaar eens.

Als Abraham het Freud al kwalijk nam dat hij indiscreet was geweest, dan is daar in zijn brieven aan Freud niets van terug te vinden. Dat veranderde eind maart totaal. Als men de briefwisselingen van Freud met Abraham en Ferenczi naast elkaar legt, wordt duidelijk dat de verandering optrad na de woedende brief van Ferenczi van 18 maart 1924. Freud schreef op 31 maart het volgende aan Abraham, van een vriendschappelijke hartelijke toon was niets meer te bespeuren:

Denn wie weit Ihre Reaktion auf Ferenczi und Rank berechtigt sein mag, davon ganz abgesehen, freundschaftlich war Ihr Verfahren gewiß nicht, und es ist bei dieser Gelegenheit nur völlig klar geworden, daß das Komité nicht mehr besteht, weil die Gesinnungen nicht da sind, die aus dieser Handvoll Leuten ein Komité machen würden. Ich meine, es ist nun an Ihnen, einen weitergehenden Zerfall aufzuhalten, und hoffe, daß Eitingon, den ich am 13. hier erwarte, dabei mithelfen wird. Es kann doch nicht Ihre Absicht sein, aus Anlaß Ihrer Besorgnis die Internationale Vereinigung und alles, was an ihr hängt, zum Einriß zu bringen.¹⁴⁰⁵

Freud schreef ook dat hij, gezien zijn gezondheid, waarschijnlijk niet naar Salzburg zou komen. Freud had de escalatie veroorzaakt door Abrahams bezorgde brief aan Rank en Ferenczi te laten lezen en nu schoof hij de schuld volledig op Abraham.

Congres in Salzburg

Het mag een wonder heten dat het congres in Salzburg onder deze omstandigheden in redelijk goede harmonie verliep, waarbij een ieder zijn best deed om de polemische scherpte over de boeken te vermijden. Abraham sprak verschillende keren uitvoerig met Ferenczi en slaagde erin de voorheen goede verstandhouding weer te herstellen. Hedwig vertelde dat de verstandhouding tussen Ferenczi en Abraham altijd erg goed was geweest, behalve in de affaire rondom Rank. Toen nam Ferenczi het Abraham kwalijk dat hij zich tegen Rank keerde. Dat herstelde zich echter daarna helemaal, vertelde Hedwig. Hilda vertelde Eissler dat ze altijd erg dol was geweest op Ferenczi.¹⁴⁰⁶

Ferenczi schreef aan Freud: 'Abraham und ich taten alles Mögliche, um die gegenseitige persönlichen Beziehungen der alten Freundlichkeit anzunähern; dies gelang auch – eigentlich viel mehr als mit Jones, der samt seiner Gruppe sich auffallend reserviert verhielt.'¹⁴⁰⁷

Abraham probeerde ook verschillende keren met Rank te praten, maar stuitte bij hem op een muur. De comitésleden besloten om het comité inderdaad geen nieuw leven in te blazen. Abraham was zeer tevreden over het hoge niveau van het congres. Hij werd tot voorzitter van de IPA verkozen, met Eitingon als secretaris.

Rank vertrok voor het einde van het congres naar New York. Hij had een reis van zes maanden naar de Verenigde Staten gepland om daar te analyseren en voordrachten te houden. Hij had daar aanvankelijk veel succes. Men zag hem als een vooraanstaande collega en directe medewerker van Freud. Rank gaf lezingen waarbij zijn nieuwe ideeën verfrissend werden gevonden, hij werd erelid van de American Psychoanalytic Association op 3 juni 1924 en men stond in de rij om bij hem in analyse te kunnen. In de zomer begon zijn populariteit echter al wat te tanen en moest hij Ferenczi schrijven dat deze beter niet naar Amerika kon komen omdat hij zelf nauwelijks genoeg patiënten had. (Ferenczi had ook het plan opgevat om een aantal maanden naar de Verenigde Staten te gaan. Er viel daar veel geld te verdienen.) Uit de briefwisseling met Freud uit die periode komt naar voren dat Rank bijna paranoïde gedachten ontwikkelde over Abraham. Zoals in de brief van Rank aan Freud van 9 augustus 1924:

Ich weiss auch nicht, inwieweit sich Ihr Urteil oder Vorurteil gegen meine Auffassung von einigen vorlauten Schreibern hat beeinflussen lassen. So muten mich auch die neuesten Berliner Plaene und Verschwörungen, von denen ich hoere, in ihrer Geste so laeppisch an und sind einer wissenschaftlichen Bewegung so unwuerdig, dass ich hoffe, auch Sie werden dafuer nicht sehr viel uebrig haben. Ich moechte wissen, was damit eigentlich erreicht werden soll. Will man mich aus meinen offiziellen Stellungen erdraengen, an die ich bis jetzt

nicht durch Ehrgeiz, sondern durch Pflicht und Sorge und Arbeit gebunden war, so kann man das ganz ohne jede Hintertreppenpolitik erreichen, wenn Sie dies fuer wuenschenswert halten sollten. Will man meine Auffassung widerlegen, so braucht man dazu erst recht kein Intrigenspiel anzuzetteln. Je mehr Licht dabei herrscht, desto angenehmer kann es mir sein, denn desto deutlicher wird die profunde Ignoranz von Leuten wie Abraham u.a. zutage treten. Glauben Sie denn wirklich, Herr Professor, dass mir ein Argument von einem Abraham Eindruck machen wird, wenn ich in dieser Sache selbst an Ihrem Urteil irre geworden bin. Aber ich glaube, den Leuten kommt es viel mehr auf das Intrigieren selbst als auf das Erreichen bestimmter Ziele an.¹⁴⁰⁸

Het was een duidelijk getroebleerde Rank die hier schreef en één die Abraham zag als de kwade genius die hem wilde verdrijven. Hij leek wel bezeten van Abraham. Er zijn echter totaal geen aanwijzingen dat Abraham Rank eruit wilde werken. Integendeel, hij deed steeds pogingen om de discussie met Rank aan te gaan en om hun relatie te herstellen, maar Rank kon de discussie niet aan. Freud berispte Rank in zijn antwoord op deze brief over het beledigen van Abraham.¹⁴⁰⁹

Rank had niet lang voor de brief aan Freud aan Ferenczi geschreven dat hij de psychoanalyse in de Verenigde Staten, waar hij zich op dat moment bevond, had gered en misschien ook wel het voortbestaan van de hele IPA. Rank stelde dat een groot deel van de analysanten niet was genezen en ontevreden was over de behandeling die ze van Freud hadden gekregen. Hij had gehoord dat men vanuit Berlijn, aangevoerd door Abraham en Radó pogingen deed om hemzelf en Ferenczi aan de kant te zetten. Rank schreef dat hij niet wist in hoeverre Ferenczi op de hoogte was van deze intriges en ze geheim hield om hemzelf niet in de war te brengen. Rank besloot met te zeggen dat dit alles hem koud liet.¹⁴¹⁰

Het zijn grootheidsideeën van Rank, die hem hier parten spelen. Hij zou de psychoanalytische beweging gered hebben, maar Rank realiseerde zich niet met wat een probleem hij de anderen had opgezaald door zo plotseling te vertrekken. Hij was eindredacteur van het tijdschrift, hij was directeur van de uitgeverij. Beide posities waren cruciaal voor de psychoanalytische beweging van dat moment.¹⁴¹¹ Er werd natuurlijk naarstig naar vervanging gezocht. Rank lijkt dat als geïntrigeer opgevat te hebben om hem eruit te werken.

In oktober 1924 kwam een depressieve Rank terug in Wenen.¹⁴¹² Hij had een drie uur durend gesprek met Freud waarin hij zijn gedrag vooral weet aan Abrahams provocaties en aankondigde voor zes maanden naar de Verenigde Staten terug te keren. Freud zag een eindredacteur en directeur van de uitgeverij die steeds in het buitenland verbleef als een onmogelijkheid. Gelukkig werd Radó bereid gevonden om de taak over te nemen. 19 november bezocht Rank Freud om hem vaarwel te zeggen. Het was een pijnlijk en gênant gesprek. Freud had medelijden

met Rank omdat deze zo duidelijk iets op zijn hart had wat hij niet kon uitspreken en dacht dat hij Rank nooit meer terug zou zien.¹⁴¹³

Freud kreeg kort daarop een brief van Brill, die diepe indruk op hem maakte. Brill beschreef hoe Rank in de Verenigde Staten Freuds leer terzijde had geschoven en bij de interpretatie van dromen geen seksuele oorsprong meer toeliet, maar alleen interpretaties die het geboortetrauma duiden.¹⁴¹⁴

Rank was van plan om wederom af te reizen naar Amerika, zijn vrouw Beate bracht hem naar de trein, maar tot haar stomme verbazing stond hij even later weer op de stoep. Hij was van gedachten veranderd. In november vertrok Rank opnieuw, dit keer kwam hij niet verder dan Parijs en keerde weer om. Beate Rank zei er later over dat hij totaal in conflict was.¹⁴¹⁵

Intussen schreef Ferenczi voor het eerst sinds een halfjaar weer een rondbrief op 16 november 1924. Hij wilde Freuds voorstel om het comité opnieuw leven in te blazen ondersteunen. Jones sloot zich hierbij aan, evenals de Berlijners. Er werden enkele voorstellen gedaan voor een nieuw comitélid. De Nederlander August Stärcke werd onder andere voorgesteld. Hij genoot een zeer goede reputatie. Uiteindelijk werd besloten om Anna Freud lid te maken. Anna Freud was dolblij en vroeg aan Eitingon of hij haar dank aan Sachs en Abraham wilde overbrengen.¹⁴¹⁶

Rank keerde vanuit Parijs terug naar Wenen en hield zich twee weken, in zeer slechte stemming, verscholen. Daarna schreef hij een briefje aan Freud en verzocht om een onderhoud. In enkele lange gesprekken stortte hij vervolgens zijn hart uit bij Freud en besprak zijn situatie. Anna Freud verbaasde zich over zijn uiterlijk. Hij had er een tijd totaal anders uit gezien maar leek nu weer enigszins de oude, alleen erg aangeslagen.¹⁴¹⁷ Rank schreef een lange brief aan de leden van het comité en excuseerde zich met name bij Abraham. De reactie van de Berlijners, Abraham, Eitingon en Sachs was terughoudend, ze waren blij met de ommekeer, maar zagen het als een eerste stap. Ze vroegen van Rank dat hij nu alsnog de discussie over *Das Trauma der Geburt* zou voeren.¹⁴¹⁸ Dat was echter veel te veel gevraagd van een depressieve, oververmoeide Rank. Eitingon schreef er nog een brief achteraan om vooral te benadrukken dat men bereid was de oude banden te herstellen. Jones reageerde kritisch maar ook welwillend op het idee om Rank weer in de gelederen op te nemen als hij de nu ingeslagen weg zou vervolgen.

Jones schreef een lange brief aan Abraham, waarin hij het dilemma duidelijk verwoordde. Vanwege het persoonlijk contact zou het het beste zijn om genereus te zijn en Rank weer welkom te heten. Op wetenschappelijk vlak zou dat echter te riskant zijn omdat Ranks ideeën te zeer afweken van de psychoanalyse.¹⁴¹⁹

Rank vertrok 7 januari 1925 weer naar de Verenigde Staten zonder dat er een werkelijke verzoening had plaats gevonden.

Jessie Taft

De vraag is waarom Abraham door verscheidene auteurs zo negatief werd afgeschilderd in de affaire-Rank. Jessie Taft zal daar zeker een rol in gespeeld hebben.

Jessie Taft (1882-1960) was een Amerikaanse psychologe, die op 3 juni 1924, dus kort nadat Rank in de Verenigde Staten was aangekomen, een lezing van hem bijwoonde op een bijeenkomst van de APsAa, American Psychoanalytic Association in Atlantic City. De lezing ging over het geboortetrauma. Jessie Taft herinnerde zich de inhoud later niet meer, maar ze herinnerde zich Rank des te beter, want deze had diepe indruk op haar gemaakt. Hij was met zijn slanke verschijning helemaal haar idee van een geleerde Duitse student.¹⁴²⁰ Rank was op dat moment veertig jaar oud.

Twee jaar later ging ze bij hem in analyse, gedurende acht tot negen weken. Rank analyseerde extreem kort. Hierna keerde Taft terug naar haar woonplaats Philadelphia en ging met de opgedane inzichten patiënten behandelen. In het voorjaar van 1927 nam Taft deel aan een Rankiaanse groep in New York bij een wekelijks seminar. Het was haar vooral te doen om technische en theoretische ondersteuning. De groep bestond voor het merendeel uit jonge psychiaters die bij Rank in analyse waren geweest. Toen Rank in 1930 weer een nieuwe theorie lanceerde, de wil-theorie, en iedereen zich van hem afkeerde, bleef Taft hem trouw. Ze zou de negen jaar daarop tot Ranks dood in 1939 nauw met hem samenwerken. Na zijn dood kreeg ze zijn papieren van Ranks vrouw en ex-vrouw.¹⁴²¹

Op grond van deze nalatenschap, veelal brieven, schreef ze een biografische studie over Rank.¹⁴²² Ze betoonde zich daarmee een trouwe onwankelbare bewonderaarster en aanhangster, die haar onderwerp als een genie beschouwde. Taft had Ranks werk gelezen. Ze had daarnaast weinig over psychoanalyse gelezen en als secundaire literatuur alleen Jones' biografie van Freud en Sachs' boek over Freud.¹⁴²³

Rank bevond zich, toen hij halsoverkop wegvluchtte van het congres te Salzburg om naar Amerika te gaan, in een manische toestand. Hij beschreef dit zelf zo in een brief aan het comité van 7 januari 1925.¹⁴²⁴ Taft leidde hieruit af dat Rank zijn manisch-depressieve stemmingswisselingen altijd begrepen had. Ze zouden voor hem verbonden zijn geweest met periodes van extreme creativiteit, gevolgd door extreme uitputting. Taft bagatelliseerde Ranks manische depressie door te schrijven:

It would be strange if Rank, who had travelled so little, now suddenly thrown into the midst of an unknown city, without personal friends, speaking the language with effort, had not experienced extreme swings of mood, from elation at finding himself able to help the analysts with whom Freud had been unsuccessful to revulsion against the nightmare of New York in summer, and fear of the lengths to which his own independence was taking him.¹⁴²⁵

Het is een romantische beschrijving van een heroïsch genie dat zijn banden moet verbreken om zijn ideeën te redden. Van de realiteit dat Rank zich al langere tijd, waarschijnlijk aangewakkerd door oververmoeidheid, in een manische fase bevond waarin hij in een paar weken, een rommelig en slecht gefundeerd boek dicteerde dat hem met al zijn naaste collega's in conflict bracht, had Taft geen weet.

Abraham werd door Taft zwarter dan zwart neergezet. Daarbij speelden twee zaken een rol.

Ten eerste was Rank, vanaf het moment dat Freud hem Abrahams brief liet lezen, waarin hij de vrees uitte dat Ferenczi en Rank dezelfde kant op zouden gaan als Jung, bezeten van Abraham. Deze faux-pas van Freud was wellicht geïnspireerd door zijn behoefte Ranks agressie van hemzelf naar een ander te sturen. Het lukte in feite te goed. Vanaf dat moment kwam voor Rank alle kwaad van Abraham. In veel brieven schold hij op hem. En Taft nam die opmerkingen allemaal, zonder er een kritische gedachte aan te wijden, over.

Ten tweede deed Taft er zelf vaak nog een schepje bovenop. Bijvoorbeeld: 'Abraham soon became the particular enemy for Ferenczi and Rank, who had to deal with him in connection with his ambition for advancement in the psychoanalytic Congress.'¹⁴²⁶ Taft lijkt daarmee te bedoelen dat Abraham voorzitter van de IPA zou worden en Rank en Ferenczi zich daartegen verzetten. Of, naar aanleiding van Abrahams bezwaren tegen het feit dat Rank besliste hoe het *Korrespondenzblatt* eruit kwam te zien terwijl Abraham de eindverantwoordelijkheid had, schreef Taft: 'the mounting bitterness of the quarrels arising between the Press in London and the publishing house in Vienna combined with the constant complaints of Rank's mismanagement by Abraham.'¹⁴²⁷

Taft gooide hier met modder uit haar loyaliteit met Rank. Er was immers geen sprake van dat Abraham aldoor klaagde. Taft bedacht ook een reden waarom Abraham en anderen het op Rank gemunt zouden hebben:

It is hardly necessary even to point out that to the distant members, the privileges of a young, nonmedical, relatively inexperienced upstart like Rank, in almost daily contact with the Master and of necessity in his confidence, must have been a continuous source of unconscious envy and justifiable irritation, if not actual jealousy.¹⁴²⁸

Waarom zou dat zo vanzelfsprekend moeten zijn? Ranks positie was verre van benijdenswaardig. Hij verdiende te weinig met werk dat hem totaal boven het hoofd groeide. Bovendien blijkt nergens uit dat jaloezie zo'n item was bij Abraham. Hedwig en Hilda bevestigden dat. Waar had Abraham jaloers op moeten zijn? Hij had een bloeiende praktijk in Berlijn en verdiende goed. Hij had een sterke positie

in de Berlijnse Vereniging, was geliefd en gewaardeerd. Hij was erg blij met zijn contact met Freud en raakte zeer ontdaan als daar haperingen in optraden. Die haperingen hadden echter niet met jaloezie maar met verschil van inzicht te maken.

Het boek is Taft niet echt aan te rekenen. Ze komt er onomwonden voor uit dat ze een trouwe volgeling was, die dweept met Rank. Ze heeft een hagiografie geschreven. Ze is echter regelmatig kritiekloos aangehaald door andere auteurs, waardoor Abraham stelselmatig in een slecht daglicht is geplaatst.¹⁴²⁹

Melanie Klein en medeanalyseren

Het contact met Freud was weer hersteld

Freud feliciteerde Abraham op 28 april 1924 omdat hij tot voorzitter van de IPA verkozen was en voegde eraan toe:

Ich habe mit Vergnügen gehört, daß der Kongreß ohne störende Zusammenstöße verlaufen ist und bin sehr gerne bereit, Ihr Verdienst daran anzuerkennen. In der Angelegenheit selbst habe ich ja, wie Sie wissen, eine unbequeme Position. Ich stehe sachlich Ihrem Standpunkt recht nahe, vielmehr ich nähere mich ihm immer mehr, kann aber persönlich noch immer nicht Ihre Partei nehmen. Von der Korrektheit Ihres Vorgehens voll überzeugt, meine ich doch, Sie hätten es anders machen sollen.¹⁴³⁰

Freud nam de scherpe toon over Abrahams gedrag ten aanzien van Rank terug, vond alleen nog dat Abraham het anders had moeten aanpakken. Freud lijkt zijn eigen aandeel niet gezien te hebben.

Abraham reageerde bijzonder opgelucht:

Seit ich weiß, daß eine sachliche Differenz nicht besteht, bin ich unendlich erleichtert. Denn auf mir hat ein halbes Jahr eine schwere Beunruhigung gelastet. Die Möglichkeit, daß ich in der Form fehlgegriffen habe, kann ich im Prinzip natürlich nicht bestreiten. Ich müßte auf vielerlei, was ich in unserem Briefwechsel bisher absichtlich nicht berührt habe, eingehen, wollte ich mein Verhalten ganz erklären. Ich glaube, das unterbleibt besser; statt dessen will ich versprechen, künftig alle Rücksicht walten zu lassen, die in der nicht ganz einfachen Situation erforderlich ist.¹⁴³¹

De goede verstandhouding met Freud was hersteld, niet in de laatste plaats door alle inspanningen die Abraham zich had getroost om op het congres in Salzburg de contacten tussen de comitéleden te repareren. Dat was met Ferenczi goed gelukt. Rank was onbenaderbaar gebleven.

De zomer van 1924

Abraham had voor de zomer een kleine woning in Sils-Maria gehuurd. Ze gingen er eind juni heen. Abraham was al 18 jaar niet meer in het Engadin geweest en hij was nog net zo betoverd door het landschap als vroeger. De bloemenpracht aan het begin van de zomer in de Alpen was ongeëvenaard. De kleine woning lag helemaal geïsoleerd. De woonkamer was in lokale stijl ingericht met een driehoekige erker, houten lambrisering en plafond en ingebouwde meubels. De slaapkamers waren licht en ruim en prachtig gemeubileerd. Abraham had een patiënt meegenomen. Hij werkte aan de nieuwe uitgave van Segantini en aan zijn voordracht van Salzburg.¹⁴³² De reis was aanvankelijk nog onzeker geweest, omdat er door de overheid enorme bedragen geëist werden om naar het buitenland te mogen, wat Abraham de uitspraak ontlokte dat behalve de plicht om honden permanent aangelijnd te houden er nu ook hetzelfde voor mensen gold.¹⁴³³ Abraham had een hond waar hij erg dol op was.¹⁴³⁴ Het stoorde hem duidelijk dat hij hem niet los mocht laten.

Aan het eind van zijn vakantie bezocht Abraham Freud gedurende een paar dagen. Freud had op 31 juli 1924 aan Abraham geschreven: , (...) und freue mich ungemein darauf, Sie wiederzusehen.¹⁴³⁵ Abraham schreef Freud op 23 augustus na zijn bezoek dat hij bijzonder verheugd was Freud na alle doorstane ellende zo fris, geïnteresseerd en daadkrachtig aangetroffen te hebben en bedankte voor al het goede wat hem in die dagen ten deel was gevallen. Niet beseffend dat het de laatste keer was geweest dat hij en Freud elkaar zagen.¹⁴³⁶

Helene en Felix Deutsch

Helene Deutsch had Abrahams hulp ingeroepen in verband met de moeilijkheden die zij en haar man met Freud hadden. Felix Deutsch had Abraham al over het probleem ingelicht op een avond tijdens het congres te Salzburg. Helene Deutsch had voorgesteld om in de zomer van 1924 naar Sils Maria te komen om te overleggen, maar Abraham schreef haar dat hij Freud zou gaan bezoeken op de Semmering en daarbij op de heen of de terugweg in Wenen zou zijn. Zij zou dan niet de lange reis hoeven te maken en ze zouden elkaar in Wenen kunnen ontmoeten. Abraham zegde toe met Freud over hen te zullen spreken.¹⁴³⁷ Dat deed hij ook,

maar intussen was het kwaad al geschied. Freud schreef op 6 augustus aan Ferenczi dat hij Felix Deutsch als arts de laan uit had gestuurd.

Freuds woorden logen er niet om. Felix Deutsch moest tot de constitutioneel dommen gerekend worden. Freud nam hem vooral kwalijk dat hij niet discreet was en van alles doorvertelde. Daarnaast loog hij Freud voor over zijn werkelijke toestand.¹⁴³⁸ Felix Deutsch had in 1923 gezien dat Freud kanker had maar het hem niet verteld.¹⁴³⁹ Dat laatste was natuurlijk onvergeeflijk maar tegelijkertijd was er aangaande het andere verwijt, de indiscretie, een schrikbarende herhaling aan de gang. Felix Deutsch wilde in de tijd dat zijn vrouw in analyse was zelf ook in analyse. Abraham en Ferenczi lagen als analytici het meest voor de hand maar zij woonden te ver weg en Abraham kwam bovendien niet in aanmerking omdat Helene Deutsch bij hem in analyse was. Freud raadde vervolgens Bernfeld aan en Felix Deutsch volgde zijn raad op.¹⁴⁴⁰ Maar Bernfeld was een beginnend analyticus en jonger dan Felix Deutsch. Het was een herhaling van de situatie van Tausk en Helene Deutsch. Felix Deutsch voelde zich vernederd door de verwijzing van Freud en door het feit dat hij ermee akkoord was gegaan. De indiscreties waar Freud boos over was, waren dat Felix Deutsch over Freud en diens ziekte praatte in zijn analyse. Hij was tenslotte Freuds dokter. Dat waren geen indiscreties, in een analyse moet over alles gepraat kunnen worden. Degene die discreet was, was Bernfeld. Hij was niet in staat geweest om zijn mond te houden tegenover derden.¹⁴⁴¹

Abraham sprak na zijn bezoek aan Freud uitgebreid met Felix Deutsch in Wenen en probeerde ook Freuds oordeel over hem te verzachten.¹⁴⁴² Helene Deutsch leek het, op het eerste gezicht, goed te gaan in deze periode. Haar lezingen werden geroemd en ze was bezig om het Weense Psychoanalytische Instituut op te zetten. Ze maakte het echter in de jaren 1924-25 psychisch helemaal niet goed en ze sprak met Abraham af dat ze in de zomer van 1925 opnieuw bij hem in analyse zou gaan.¹⁴⁴³ Zover kwam het echter niet omdat Abraham ziek werd.

In het volgende worden drie patiënten van Abraham beschreven waarbij Alix Strachey en Nelly Wolffheim van groot belang zijn geweest voor de psychoanalytische ontwikkeling van Melanie Klein.

Alix Strachey

Het echtpaar Strachey, is vooral beroemd geworden omdat ze de verantwoordelijkheid op zich hebben genomen voor de uitgave van Freuds volledige werken in het Engels, waarbij ze ook het leeuwendeel van de vertalingen op zich namen. Dat Freud vanaf 1924 uitgegeven werd bij de Hogarth Press van Leonard Woolf was te danken aan het feit dat de Stracheys deel uitmaakten van de Bloomsburygroep.¹⁴⁴⁴

Alix en James Strachey waren kort na hun huwelijk in 1920 afgereisd naar Wenen om beiden in analyse te gaan bij Freud. De omgangsvormen in de analyse waren in die tijd heel wat losser dan tegenwoordig en Freud vroeg ze al na een paar weken of ze voor hem wilden vertalen. Het ging om 'Ein Kind wird geschlagen', dat al snel werd gevolgd door het verzoek om het heel wat substantiëlere 'Massenpsychologie und Ich-Analyse' te vertalen.¹⁴⁴⁵ Freud was een bewonderaar van James oudere broer Lytton.¹⁴⁴⁶ De Stracheys bleven twee jaar in Wenen. Alix' analyse werd enkele keren lange tijd onderbroken omdat ze een ernstige longontsteking kreeg. Achteraf vond ze dat ze niets aan de analyse bij Freud had gehad. Freud adviseerde haar om haar analyse voort te zetten bij Abraham. Een advies dat ze in de loop van 1924 opvolgde.¹⁴⁴⁷

Alix ging voor haar analyse naar Berlijn en James bleef achter in Londen. Ze schreven elkaar vrijwel dagelijks en deze correspondentie is in 1985 voor een groot deel uitgegeven.¹⁴⁴⁸

De brieven van Alix Strachey geven een prachtig beeld van analytisch Berlijn in die dagen. Opvallend aan de briefwisseling is dat Alix vrijwel niet inhoudelijk schrijft over haar analyse. Dit bijvoorbeeld in tegenstelling tot Helene Deutsch die aan haar man vrijwel alleen maar over haar analyse schreef. Het kan ermee te maken hebben gehad dat James Strachey ook opnieuw in analyse wilde en het liefst in Berlijn en dan nog het liefst bij Abraham. Alix Strachey wilde dat absoluut niet. Uiteindelijk ging James in analyse bij James Glover, zelf een analysant van Abraham. James Glover overleed vrij kort na Abraham zodat beide Stracheys midden in hun analyse hun analyticus verloren.

Het motief voor Alix' analyse staat nergens duidelijk beschreven maar Meisel en Kendrick schrijven in de inleiding van de briefwisseling dat het zeer waarschijnlijk melancholie was.¹⁴⁴⁹ Virginia Woolfs schildering van Alix Strachey lijkt dezelfde kant op te wijzen. Ze beschreef haar als iemand met goede hersens maar niet genoeg vitaliteit om ze te blijven gebruiken.¹⁴⁵⁰ 'Mired in sepulchral despair', vastgelopen in een sombere wanhoop. Alix Strachey startte haar analyse bij Abraham op 10 september 1924. James was meegekomen maar zou na korte tijd weer naar Engeland teruggaan.¹⁴⁵¹ Op 20 oktober schreef Abraham Freud er het volgende over:

Vielleicht interessiert es Sie, lieber Herr Professor, etwas über die Psychoanalyse von Mrs. Str. aus London zu hören. Mir ist von Anfang an aufgefallen, daß die langdauernde Arbeit mit Ihnen wie ausgelöscht ist. Wir müssen alles neu auffinden, da alle von der ersten Analyse eruierten Tatsachen entschwunden sind, während das allgemeine Wissen von der Psychoanalyse intakt ist. Sie wissen wohl noch, daß die Patientin ihren Vater in den ersten Wochen ihres Lebens verloren und keine eigenen Erinnerungen an ihn hat. Neben andern

Motiven für die Amnesie liegt eine volle Gleichsetzung Ihrer Person mit dem Vater vor – an beide hat sie keine Erinnerung. Dagegen hat sie auf Sie die nämliche Rettungsphantasie wie auf den Vater gerichtet.¹⁴⁵²

Abraham wistte het aan de overdracht dat Alix Strachey nauwelijks meer iets wist van haar analyse bij Freud maar merkwaardig was het wel. Mogelijk was ze gedepersonaliseerd. Het lijkt Freud niet goed gelukt te zijn om contact met haar te maken.

De analyse van Alix Strachey bij Abraham was wat losser dan heden ten dage gebruikelijk is, zoals dat ook bij Helene Deutsch het geval was. Alix las Duitse literatuur in de tijd dat ze in Berlijn was. Ze las bijvoorbeeld Fontane en Heinrich Mann. Ze kreeg van Abraham 'Die kleine Stadt' van Heinrich Mann te lezen. Ze zag haar analyticus bij een 'tea party'. Tijdens haar analyse-uur ging regelmatig de telefoon aan Abrahams elleboog en dan volgde er een kort gesprek. Ze schreef aan James: '(...) the telephone at Höhere Mächten's elbow frequently rings & a short conversation ensues, while my ideas whirl hopelessly round in my head.' Alix Strachey had een groot gevoel voor humor wat in haar brieven duidelijk naar voren komt. De bijnaam die ze Abraham gaf, 'Höhere Mächten' duidde op een grote afstand.¹⁴⁵³ Alix was zeer tevreden over haar analyse en schreef op 9 februari 1925:

Dearest James,

I had a non-analytical conversation with Dr. Abraham today about the length of my analysis. He wanted to know how long I should be able to go on with it. I said, indefinitely, i.e. till I was well. This is, I'm sure, the only line for me to take. Because until my symptoms & general state is cured, I shall remain practically useless in any capacity (that I knew before I came here); & also there is no doubt in my mind that Abraham is the best analyst I could be working with, & I really believe that it may be effective-anyhow, I am certain that more psychological work (not to mention an actual improvement, which may be only due to transference) has been done in these 5 months than was accomplished in 15 with Freud. (Curious isn't it? But I have heard of other people who also think that Abraham is a sounder person as an actual analyst. Frau Klein told me this). So that, 'kurzum', it is a question of now or never.¹⁴⁵⁴

Wat de brieven duidelijk laten zien, is de ongelooflijke activiteit van de Berlijnse psychoanalytische vereniging in die dagen. In 1924 had de Berlijnse vereniging 27-28 leden, naast psychoanalytici in opleiding die niet nader werden genoemd. Het aantal activiteiten dat werd ontplooid, is onvoorstelbaar in verhouding tot het aantal leden.

Het eerste waar Alix Strachey mee werd geconfronteerd was een tweedaagse bijeenkomst in Würzburg op 11 en 12 oktober 1924, speciaal voor Duitse psycho-

analytici. Het was Abrahams idee om de in Midden en Zuid-Duitsland wonende geïnteresseerden samen te brengen en mogelijk een tweede Duitse vereniging op te richten. Tot dat moment was vrijwel alle psychoanalytische activiteit in Duitsland in Berlijn geconcentreerd en hingen de elders in Duitsland wonende analytici er een beetje bij. Het was vooral door Landauer dat Abraham zich bewust werd van dit probleem. Karl Landauer woonde in Frankfurt en hij was door de oorlog en de crisis van 1923 zeer geïsoleerd geraakt van zijn collega-analytici. In januari 1924 kwam hij voor het eerst naar Berlijn en daar ontfermde Abraham zich over hem door met enige regelmaat met hem af te spreken maar vooral door hem per brief te ondersteunen.¹⁴⁵⁵ Abraham stond Landauer steeds met raad terzijde waardoor deze het gevoel van isolement helemaal kwijtraakte.¹⁴⁵⁶ Abraham organiseerde de tweedaagse bijeenkomst in Würzburg samen met Landauer en het was het plan om in het vervolg ieder jaar een dergelijke bijeenkomst te organiseren. Na afloop bracht Abraham nog een dag met Landauer en hun beider vrouwen aan de Königssee in Zuid-Duitsland door.¹⁴⁵⁷

De beschrijving van Alix Strachey van de bijeenkomst in Würzburg was hilarisch. Het begon met een eindeloze treinreis op houten banken. Net voor vertrek vulde een zwerm analytici de hele coupé. Er was een veel te kort bed in de hotelkamer, maar dat alles werd goedgeemaakt door de enorme gezelligheid met nauwelijks slaap, veel goede wijn en lezingen van een hoog niveau in het prachtige oude Würzburg. De Van Emdens waren eregasten op het feestdiner.¹⁴⁵⁸

Abraham kon mensen goed aan zich binden. Op de ‘Tagung’ spraken analytici uit Midden en Zuid-Duitsland maar ook een heel aantal van Abrahams getrouwen zoals Felix Deutsch, Helene Deutsch, Boehm, Landauer, Sachs en Simmel.¹⁴⁵⁹

In een brief aan James van 31 oktober 1924 gaf Alix een goed beeld van de enorme activiteit van de Berlijnse vereniging.¹⁴⁶⁰ De cursussen zouden maandag 3 november beginnen. Zij was van plan drie van de zes cursussen te volgen. Op maandagavond wilde ze naar Sachs gaan die een cursus over de normale seksuele ontwikkeling gaf, op woensdagavond naar Simmel over angst en op donderdag Abraham over de ontwikkelingsgeschiedenis van het karakter.

Naast deze cursussen werd er nog cursussen gegeven door Radó en Alexander en een technisch seminar door Eitingon, Simmel en Radó. Alix had te horen gekregen dat deze twee cursussen en het technisch seminar alleen voor gevorderden toegankelijk waren.¹⁴⁶¹

Dan waren er nog de bijeenkomsten van de Berlijnse psychoanalytische vereniging op de eerste en de derde donderdag van de maand en op de laatste zaterdag van de maand.

De grote hoeveelheid cursussen had ook te maken met de florerende polikliniek. Eitingon berichtte daarover tijdens het congres in Salzburg.¹⁴⁶² Van de 27 le-

den van de Berlijnse vereniging verleenden er 15 medewerking aan de polikliniek. Er werden 80 analyses tegelijk uitgevoerd waarvan 28 door de vaste medewerkers. Daarnaast werden er 16 analyses gedaan door leden die zich vrijwillig beschikbaar stelden alsook door leden van andere psychoanalytische verenigingen die een tijd in Berlijn verbleven. Daarnaast werden er 38 analyses verricht door kandidaten. Deze analyses stonden onder controle van Eitingon, Simmel, Harnik en Radó. De patiënten betaalden nog steeds wat ze zelf aangaven dat ze konden betalen. Het merendeel der behandelingen duurde enkele maanden tot een jaar. Zo'n 20% duurde tussen de een tot twee jaar. Opvallend was dat er nogal wat kinderanalyses bij waren.

Er was een uitgebreid opleidingsprogramma samengesteld op initiatief van Simmel onder voorzitterschap van Eitingon met medewerking van Abraham, Müller, Sachs, Simmel en Horney.¹⁴⁶³ Dit opleidingsprogramma is zeer invloedrijk geweest. In grote lijnen volgt het merendeel van de huidige psychoanalytische verenigingen het nog steeds. Er was één belangrijk verschil. In 1924 kon iedereen, die geïnteresseerd was, de cursussen volgen. Er was veel meer openheid.¹⁴⁶⁴ Alleen de cursussen over techniek waren voorbehouden aan kandidaten, omdat er patiënten besproken werden.

Alix Strachey begon zich goed thuis te voelen in Berlijn. Aan het eind van de middag zat ze vaak in Café Konditorei Schilling te lezen en brieven te schrijven.¹⁴⁶⁵ Schilling was een beroemd koffiehuis aan de Kurfürstendamm. Alix was dol op dansen en danste zo veel mogelijk, alleen hadden de Berlijners de slechte gewoonte om te dansen op tapijten die op de vloer lagen zodat het moeilijk was om vooruit te komen. Alix had bovendien het probleem dat ze erg lang was. Ze was vaak veel langer dan haar danspartners. Op 4 december 1924 ging ze met Sachs naar de Union Palace de dance om te dansen. Sachs was omvangrijk en zal ongeveer tot Alix schouder gereikt hebben. Radó was met ze meegegaan. Hij danste niet, maar zei dat hij zijn artikelen alleen op dansmuziek schreef. Dus hij zat daar, keek in de verte en maakte aantekeningen in een opschrijfboekje. Alix was zeer van hem gecharmeerd.¹⁴⁶⁶

Alix belangrijkste kennismaking in Berlijn was die met Melanie Klein, met wie ze vanaf begin 1925 veel uitging en Berlijn onveilig maakte. Ze schreef James op 2 februari 1925:

I'm now sufficiently recovered from the great Dance to compose a letter about it. It really was much nicer & more gay than the other one (...). Frau Klein took me off with her. She was most elaborately got up as a kind of Cleopatra – terrifically décolleté – and covered in bangles & rouge – exactly as I imagine C. did look in the late Anthony's. She was frightfully excited & determined to have a thousand adventures, & soon infected me with some of her spirits. (...). She's

is really a very good sort & makes no secrets of her hopes, fears and pleasures, which are of the simplest sorts. Only she's got a damned sharp eye for neurotics, & I was afraid she nosed something in my anticipatory looks of horror and despondency. – But this time I had luck. In the first place I somehow got the art of roving from partner to partner, instead of clinging feverishly, & with utmost boredom for both, to the first person I happened to meet. In the second place, I found a Dancer, a real dancer, (...). Now & then I met Cleo again, perfectly happy & grinning. Then appeared Simmel, most brilliantly got up as a Berlin nightwatchman. He really has got a talent for acting. (...). I spied dr. Sachs in the distance, but he kept away from all his acquaintances, intent on his own business.¹⁴⁶⁷

Melanie Klein en Alix Strachey raakten bevriend en er zouden nog vele dansavonden volgen. Alix schreef James dat Melanie Klein impopulair was bij een deel van de Berlijnse vereniging, die beweerden dat ze goed was in de praktijk maar zwak in de theorie. De tegenstanders werden aangevoerd door Lampl, die Alix als volgt beschreef: 'Lampl, who, to tell you the truth is rather too silly. A regular Viennese – good-natured as long as he's not bored & extremely provincial out of laziness & self-content. But he is easy & nice and amusing (as that goes here) to get on with. I think Radó is probably the cleverest of the lot.'¹⁴⁶⁸

Lou Andreas-Salomé was regelmatig in Berlijn. Ze kwam dan bij de bijeenkomsten van de psychoanalytische vereniging. Ze bezocht ook Abraham. Hij was iemand met wie ze graag over van alles en nog wat praatte.¹⁴⁶⁹ Ze correspondeerden met enige regelmaat. Op 28 oktober schreef Lou Andreas Abraham een paginalange brief omdat ze niet naar Würzburg kwam. Het ging vooral over *Versuch einer Entwicklungsgeschichte*, waar ze erg enthousiast over was.¹⁴⁷⁰

Lou Andreas viel in de Berlijnse vereniging hetzelfde op als Alix Strachey, namelijk de enorme vijandigheid ten aanzien van Melanie Klein. Lou Andreas-Salomé schreef Anna Freud op 18 oktober 1924 hoe merkwaardig het was dat de Berlijnse analytici, met uitzondering van Abraham, Melanie Klein met grote afschuw afwezen.¹⁴⁷¹

Ferenczi was daar al bezorgd over geweest voordat Melanie Klein naar Berlijn vertrok. Hij schreef op 22 april 1921 aan Eitingon dat hij bang was dat de vrouw- en leekvijandige stemming die hij bij de Berlijners op het congres in Den Haag meende te bespeuren, Melanie Klein in haar schulp zouden doen kruipen.¹⁴⁷² Daarnaast was Hermine Hug-Hellmuth in die tijd berichtjes rond gaan sturen over Melanie Kleins gebrek aan vooropleiding.¹⁴⁷³

Nelly Wolffheim

In de zomer van 1921 consulteerde de kleuterleidster Nelly Wolffheim Abraham vanwege een reeks van ernstige klachten. Ze beschreef later in haar autobiografie dat ze dit eerste bezoek erg bemoedigend had gevonden. Abraham luisterde vriendelijk naar haar en wekte haar vertrouwen. Hij raadde haar aan om in analyse te gaan omdat ze anders niet op korte termijn weer in staat zou zijn om te werken. Hij kon haar voor zes weken aannemen, omdat een andere patiënt op reis was. Abraham legde Nelly Wolffheim uit dat men gewoonlijk iemand van haar leeftijd – ze was 42 – niet meer in analyse nam. Hijzelf had slechts één keer een patiënt behandeld die zo oud was. Nelly Wolffheim dacht dat haar geval Abraham interesseerde en dat hij haar daarom, ondanks haar leeftijd, in analyse nam en ook na de zes weken behield. Nelly Wolffheim zou ruim vier jaar bij Abraham in analyse blijven tot zijn dood, uitzonderlijk lang in die dagen.¹⁴⁷⁴ Ze miste hem enorm toen hij er niet meer was.¹⁴⁷⁵

De reeks van klachten waar Nelly Wolffheim voor kwam was indrukwekkend. Ze was afkomstig uit de joodse gegoede middenstand. Ze had een zeer angstige neurotische moeder en het gezin leefde tamelijk geïsoleerd. Nelly Wolffheim had een twee jaar ouder broertje, dat niet alleen heel knap was om te zien maar ook zeer handig en begaafd. Nelly Wolffheim zelf keek lange tijd scheel, had last van huiduitslag, was ziekelijk en vond zichzelf verschrikkelijk lelijk. Haar jeugd was getekend door minderwaardigheidsgevoelens, nijd en jaloezie ten aanzien van haar broer. Ze had allerlei angsten, was depressief. Ze nam als kind een tijdlang iedere avond huilend afscheid van haar familie omdat ze dacht 's nachts te zullen sterven. Depressie zat in de familie. Twee broers van haar moeder pleegden zelfmoord.

Ondanks alles werd Nelly Wolffheim toch kleuterleidster en had zelfs een eigen kinderdagverblijf. Ze was echter door veel ziektes en depressies regelmatig niet in staat om te werken. Toen ze zich aanmeldde bij Abraham verkeerde ze in een zeer slechte toestand. Ze had ernstige maagklachten, die later met haar gal bleken samen te hangen, en ze was zwaar depressief. Abrahams voorstel om bij hem in analyse te gaan, vond ze zeer problematisch. Als ze weer ziek zou worden, zoals tot dat moment vaak het geval was geweest, hoe moest ze dan zes keer in de week de analyse betalen? Desondanks begon ze en de analyse gaf haar de kracht meer te werken. Ze moest om de analyse te kunnen betalen, naast het kinderdagverblijf nog allerlei baantjes nemen. 's Morgens gaf ze soms al een uur Duitse les voordat haar kinderdagverblijf open ging. Na sluiting ging ze naar haar analyse. In de namiddag gaf ze ook les. Op vrije middagen en avonden, waarop ze geen psychoanalytische cursus volgde, werkte ze dictaten uit. Nelly Wolffheim zou uiteindelijk ongelooflijk opknappen van haar analyse. Ze werd niet meer arbeidsongeschikt en publiceerde een grote hoeveelheid boeken en tijdschriften over pedagogiek en met

name over psychoanalytische pedagogiek. Door Abraham ging ze psychoanalytische cursussen volgen en kon ze zelfs naar congressen gaan, waardoor ze zeer goed psychoanalytisch onderlegd raakte.

Nelly Wolffheim en Melanie Klein

Het was door Abraham dat Nelly Wolffheim in contact kwam met Melanie Klein. Abraham raadde Melanie Klein aan om kinderen te observeren in het kinderdagverblijf van Nelly Wolffheim. Deze herinnerde zich later Melanie Kleins eerste bezoek nog heel goed.¹⁴⁷⁶ Melanie Klein zag er knap en intelligent uit. Zat kaarsrecht op de bank. Aldoor pratend, zonder vragen te stellen, zette zij haar visie op de psychoanalyse van het kind als de enige juiste visie uiteen. Nelly Wolffheim was erg onder de indruk, Klein was tenslotte een analytica. Alleen toen ze zei dat, als een kind in het spel twee autootjes laat botsen dat symbolisch de coïtus van de ouders voorstelde, geloofde Nelly Wolffheim daar niets van. Na overleg met Abraham kwam een vijfjarig meisje uit Nelly Wolffheims kinderdagverblijf bij Melanie Klein in analyse. Het ging hier om de later uitgebreid beschreven Erna. Meerdere patiëntjes van Melanie Klein kwamen in het kinderdagverblijf en Nelly Wolffheim verwees ook zelf een enkel patiëntje. Er ontstond een regelmatig telefoonverkeer met Melanie Klein over de kinderen. Nelly Wolffheim vond het later kenmerkend voor Melanie Kleins houding ten opzichte van de pedagogische inspanningen van haar kinderdagverblijf dat ze er nooit een woord over schreef. Het was de dagelijkse omgeving van de kinderen waar ze zeker over praatten in de analyse, maar voor Melanie Klein telde alleen de innerlijke wereld.

Een belangrijke bijverdienste voor Nelly Wolffheim werd het dicteren door Melanie Klein. Tweeëneenhalf jaar lang kwam Melanie Klein drie avonden per week direct na het werk naar Nelly Wolffheim en dicteerde haar artikelen en persoonlijke brieven.

De artikelen werden zonder enige notities zo uit het hoofd gedicteerd. Melanie Klein vloog van de ene gedachte naar de andere. Nelly Wolffheim, die op Melanie Klein gesteld raakte, vond de artikelen niet wetenschappelijk, eerder kunst. In deze periode kon Melanie Klein eindelijk, zoals ze al zo lang wilde, bij Freud op bezoek komen. Ze wilde bijzonder graag met hem over haar kinderanalisen praten. Naderhand repte ze er tegen Nelly Wolffheim met geen woord over. Nelly Wolffheim concludeerde dat het bezoek niet goed verlopen was. Freud zou achteraf gezegd hebben: 'Is dat nu wat er van mijn analyse geworden is?'

Melanie Klein propageerde destijds dat alle kinderen in analyse zouden moeten, als onderdeel van de opvoeding. Net zoals alle kinderen naar school zouden moeten. Nelly Wolffheim was het daar totaal mee oneens. Ze vond het voorstel

zorgelijk en besprak het in haar analyse bij Abraham. Abraham, die in het algemeen positief ten opzichte van Melanie Kleins ideeën stond, zei haar dat ze zich geen zorgen hoefde te maken. Er zouden nooit genoeg kinderanalytici zijn om aan deze eis te voldoen.

De positie van Melanie Klein

Dat Melanie Klein erin slaagde zo'n centrale positie in de analytische wereld te verwerven heeft zij voor een belangrijk deel te danken gehad aan Karl Abraham en aan Alix Strachey. Abraham verschafte haar de mogelijkheid zich in Berlijn te vestigen en daar haar ideeën verder te ontwikkelen, waarbij ze zich aanvankelijk sterk op Abrahams theorie oriënteerde en veel daarvan overnam. Alix Strachey gaf haar Engelse les en zorgde ervoor dat Melanie Klein in 1925 een reeks lezingen in Londen kon geven. Alix Strachey vertaalde de lezingen in het Engels en herschreef ze zelfs gedeeltelijk. Melanie Kleins voordrachten waren zeer chaotisch en Alix maakte er een begrijpelijk geheel van. Ze stelde Melanie Klein daardoor in staat het haar vijandige Berlijn na Abrahams dood te ontvluchten en zich in Engeland te vestigen.

Melanie Klein slaagde erin belangrijke beschermheren voor zich te winnen. Eerst Ferenczi in Boedapest, die haar zelfs zonder enige academische opleiding als lid van de psychoanalytische vereniging toeliet. Hij bracht haar in aanraking met de psychoanalyse en wees haar op haar gave voor kinderanalyse.¹⁴⁷⁷ Vervolgens Abraham, de centrale persoon in Berlijn, de stad waar ze zich op 38-jarige leeftijd vestigde en het fundament legde van haar theorie die sterk verwant was met de theorie van Abraham. En tenslotte Ernest Jones in Londen, die zelfs zijn kinderen door haar liet analyseren.

Melanie Klein schreef in 1932 in haar boek *The Psycho-Analysis of children* het volgende over Abraham:

In Dr. Karl Abraham I had the great good fortune to find a second teacher with the faculty of inspiring his pupils to put out their best energies in the service of psycho-analysis. In Abraham's opinion the progress of psycho-analysis depended upon each individual analyst – upon the value of his work, the quality of his character and the level of his scientific attainments. These high standards have been before my mind, when, in this book on psycho-analysis, I have tried to repay some part of the great debt I owe to that science. Abraham clearly understood the great practical and theoretic potentialities of child analysis. At the First Conference of German Psycho-Analysts at Würzburg in 1924, in connection with a paper I had read upon an obsessional neurosis in a

child, he said, in words that I shall never forget: 'The future of psycho-analysis lies in play technique.' The study of the mind of the small child taught me certain facts which seemed strange at first sight. But Abraham's confidence in my work encouraged me at that time to follow the path on which I had started. My theoretical conclusions are a natural development of his own discoveries, as I hope this book will show.¹⁴⁷⁸

Abraham was in 1920 al bezig met plannen voor de ontwikkeling van de kinderaanalyse in Berlijn in de polikliniek en had Melanie Klein daarvoor uitdrukkelijk uitgenodigd. Hij schreef in de rondbrief van 11 januari 1921 dat ze was gearriveerd. Enkele weken later, op 3 februari, hield Melanie Klein al een voordracht voor de Berlijnse vereniging over kinderaanalyse. De week daarop was er een discussie over haar voordracht. Op 19 mei hield ze wederom een voordracht, ditmaal over oriëntatie-stoornissen bij kinderen. Naast voordrachten sprak ze ook op de congressen. In 1922 gaf ze een lezing op het congres in Berlijn. In 1924 sprak ze op het congres in Salzburg en later datzelfde jaar op het congres in Würzburg. Ze werd in 1923 lid van de Berlijnse vereniging en gaf in datzelfde jaar een cursus over de seksualiteit van het kind voor kleuterleidsters.

In 1923 superviseerde Abraham een kinderaanalyse van Melanie Klein en hij schreef aan Freud:

Etwas Schönes ist in wissenschaftlicher Beziehung zu berichten. In meiner Arbeit über Melancholie etc., die als Manuskript bei Rank liegt, habe ich eine Ur-Verstimmung in der Kindheit als Vorbild der späteren Melancholie angenommen. Frau Dr. Klein hat nun in den letzten Monaten die Psychoanalyse eines dreijährigen Kindes mit Geschick und therapeutischem Erfolg durchgeführt. Dieses Kind bot getreu die von mir angenommene Ur-Melancholie, und zwar in engster Verknüpfung mit der Oral-Erotik. Der Fall bietet überhaupt erstaunliche Einblicke in das kindliche Triebleben.¹⁴⁷⁹

Het is een cruciaal moment omdat Abraham zijn theorie die kort daarop gepubliceerd zou worden, in de praktijk bevestigd ziet bij een driejarig patientje dat Melanie Klein op dat moment behandelt. Daarnaast was het ook een cruciaal moment omdat Klein de ideeën die Abraham op dat moment ontwikkelde als bouwstenen voor haar eigen werk ging nemen.

Het was een moeilijke periode voor Melanie Klein. Zij leefde al enige tijd gescheiden van haar echtgenoot, maar zij besloten in 1923 een verzoeningspoging te wagen en betrokken met de kinderen een huis in de welgestelde wijk Dahlem in Berlijn. Het werd geen succes en Melanie Klein verliet haar echtgenoot definitief in april 1924.¹⁴⁸⁰

Ze had Abraham al eerder gevraagd of ze bij hem in analyse kon komen. Ze vond haar analyse bij Ferenczi onvolledig omdat de negatieve overdracht niet aan bod was gekomen. Abraham wilde haar aanvankelijk niet in analyse nemen. Hij had na de problemen met Liebermann besloten geen collega's meer te analyseren, maar liet zich blijkbaar toch door Melanie Klein overhalen. Begin 1924 begon ze met haar analyse bij Abraham. Grosskurth, Melanie Kleins biografe, vroeg zich af of ze mogelijk niet al eerder begonnen was. Melanie Klein vertelde zelf, in haar interview door Eissler, dat ze 14 maanden in analyse was toen Abraham overleed.¹⁴⁸¹

Abrahams familie was niet van haar gecharmeerd. Zijn zoon Grant, in die tijd Gerd, vertelde later, dat zij als kinderen Abrahams patiënten in het algemeen niet zagen met uitzondering van Melanie Klein, die blijkbaar meer gezien mocht worden dan de anderen.

Grant herinnerde zich haar als hooghartig en neerbuigend. Zijn moeder en zuster spraken met veel boosheid over Klein. Grant dacht dat ze haar niet mochten vanwege haar opdringerigheid.¹⁴⁸² Hedwig had zo'n hekel aan Melanie Klein gekregen dat ze Jones na Abrahams dood vroeg om haar uit de necrologie te schrappen. Jones gaf geen gehoor aan het verzoek.¹⁴⁸³

Pines noemde in 1987 een interessant aspect over Melanie Kleins analyse. Abraham hield soms interpretaties voor zich, uit vrees dat Melanie Klein er gebruik van zou maken voordat hij zijn bevindingen had gepubliceerd.¹⁴⁸⁴ Blijkbaar was Abraham toch enigszins beducht voor Melanie Kleins gebruik van zijn theoretische inzichten.

Melanie Kleins beginjaren in de psychoanalyse

Het is vooral aan de onderzoeken van Claudia Frank te danken dat er duidelijk is geworden hoe cruciaal de Berlijnse jaren zijn geweest voor Melanie Kleins theorievorming.¹⁴⁸⁵

Hannah Segal sloeg in haar klassiek geworden boek *Introduction to the work of Melanie Klein* de hele Berlijnse periode over.¹⁴⁸⁶

Grosskurth, Melanie Kleins biografe, ging er nog van uit dat veel van Kleins gevalbeschrijvingen terug te voeren waren op haar eigen kinderen. Frank toonde aan dat dit alleen bij de voordracht waarmee ze lid werd van de Boedapester psychoanalytische vereniging en de twee op deze voordracht gebaseerde artikelen het geval was.¹⁴⁸⁷ Melanie Klein heeft minstens 22 kinderanalyses gedaan in Berlijn en veel van haar latere werk is op deze analyses en de bijbehorende gevalbeschrijvingen gebaseerd. Direct nadat ze aankwam in Berlijn startte ze op 1 februari 1921 al met haar eerste kinderanalyse in de polikliniek.

Bij de 22 analyses, die ze in Berlijn deed waren slechts vijf analyses van kinderen van collega's. Aanvankelijk analyseerde ze de kinderen drie keer per week. Vanaf 1923 mogelijk dagelijks. Er is in de Wellcome Library in Londen een overweldigende hoeveelheid materiaal over haar Berlijnse analyses aanwezig.¹⁴⁸⁸

Abraham ondersteunde Melanie Klein niet alleen in haar onderzoek op het gebied van de kinderaanalyse, maar beschermde haar ook tegen de niet geringe aanvallen van haar collega's. Die vonden het ongehoord dat zij de psychoanalytische techniek, met alle duidingen van dien, onvervroren overplante naar de kinderanlyses. Kon de tere kinderziel daar wel tegen? Daarnaast droeg Melanie Kleins excentrieke optreden ook het nodige bij aan de weerstand die ze opriep. Alix Strachey beschreef haar als een chaotische waterval van woorden, maar wel heel origineel. Melanie Kleins artikelen en voordrachten uit die tijd bestonden uit lange gevalsbeschrijvingen met weinig theorie. Daarbij moet vermeld worden dat het zo gedetailleerd luisteren naar kinderen en observeren van kinderen iets heel nieuws was. Het duiden, – vaak waren het seksuele duidingen – zonder enige terughoudendheid toepassen bij kinderen, was een technische revolutie.

Klein had in Boedapest, voordat ze naar Berlijn kwam, één analyse gedaan, die van haar eigen zoon Erik. De voordracht die ze daarover hield bij haar toetreding tot de Boedapester vereniging, is gepubliceerd in 1920.¹⁴⁸⁹ Klein beschrijft wat Erik zegt en doet en de vragen die ze hem stelt en vult dit vrijwel niet aan met theorie en duidingen. De kritiek van Von Freund, dat ze op geen enkele manier aan het onbewuste van het kind had geraakt, lijkt terecht, alsook zijn advies de jongen op een vast tijdstip op de dag te analyseren. Begin 1921 verhuisde Klein naar Berlijn. In datzelfde jaar verscheen er een zestig bladzijden tellend artikel van haar hand in *Imago*.¹⁴⁹⁰ Dit artikel was een uitbreiding van het bovengenoemde artikel in het *Zeitschrift*. Ze had vanwege de privacy de naam van haar zoon veranderd in Fritz. Het artikel in *Imago* was vooral een gevalsbeschrijving met een klein beetje theorie van Freud, Abraham, Ferenczi en Róheim. Er is eigenlijk nog geen techniek, alleen het idee dat door kinderen te laten praten, bijvoorbeeld over waar ze vandaan komen en of ze altijd een jongetje zijn geweest en hun zusje altijd een meisje is geweest en dergelijke, het mogelijk is om profylactisch te werken. Het zou latere schaamte en remmingen voorkomen.

In 1922, het jaar dat Klein buitengewoon lid werd van de Berlijnse psychoanalytische vereniging, verscheen er van haar een kort verslag van haar lezing op het Berlijnse congres, 'Zur Frühanalyse' in het *Korrespondenzblatt*.¹⁴⁹¹ In 1923 publiceerde ze een uitgebreidere versie in *Imago*. Het was een tamelijk chaotisch artikel, wederom met het thema: het voorkomen van remmingen door kinderen heel jong te analyseren.¹⁴⁹² In 1922 verscheen er van haar hand nog een artikel over remmingen, dit keer over remmingen in de puberteit, in het tijdschrift *Die neue Erziehung*.¹⁴⁹³ In 1923 werd Klein lid van de Berlijnse psychoanalytische ver-

eniging en in dat jaar kreeg zij supervisie van Abraham. Uit de artikelen blijkt dat Melanie Kleins theorievorming pas begon toen ze bij Abraham in supervisie en later in analyse kwam.

Het werk van Abraham en Klein

Een diepgaande vergelijking van de theorie van Abraham en Klein vergt een boek op zich en valt buiten het bestek van dit boek. Enige opmerkingen zijn er wel over te maken.

Melanie Klein en de latere kleinianen beriepen zich voortdurend op Freud en nooit op Abraham, terwijl Kleins theorie veel meer verwantschap heeft met Abraham dan met Freud. Het was niet zo dat Melanie Klein Abraham verloochende, ze noemde hem uitdrukkelijk. Haar beroemde boek *The psycho-analysis of children* uit 1932 was aan hem opgedragen: 'To the memory of Karl Abraham in gratitude and admiration.'¹⁴⁹⁴ Maar merkwaardig genoeg bleef het daarbij. Melanie Klein en de latere kleinianen verstonden zich niet met Abraham. Als ze zijn ideeën gebruikten meldden ze dat niet expliciet. Ze werkten zijn ideeën niet verder uit, ze bekritiseerden hem niet, maar haalden in plaats daarvan altijd Freud aan.

Voor deze gang van zaken zijn twee redenen aan te wijzen:

Ten eerste status. Abraham verloor na zijn dood snel aan status, terwijl Freuds status alleen maar toenam. Freud aanhalen gaf veel meer gewicht dan Abraham aanhalen. Ten tweede was het een – zeer succesvolle – overlevingsstrategie. Het voortdurend refereren aan Freud was een strategische noodmaatregel van Melanie Klein die door haar volgelingen is overgenomen. Door altijd te schrijven dat ze zich op Freud baseerde en door zich nooit tegenover Freud op te stellen, ook al leek haar theorie niet op Freuds theorie, wist ze zich binnen de psychoanalytische wereld te handhaven en kon ze niet als dissident buitengesloten worden. Melanie Klein heeft zich vanaf haar eerste artikelen zo opgesteld. Deze aanpak is echter het sterkst naar voren gekomen tijdens de 'controversial discussions'.

In 1942 stonden Anna Freud en Melanie Klein in Londen tegenover elkaar.¹⁴⁹⁵ Tijdens de controversial discussions werd hun strijd in de Britse psychoanalytische vereniging uitgevochten. Beiden vonden hun theorie de ware psychoanalytische theorie en vergelijken was moeilijk. Uiteindelijk bleef er in de discussie maar één soort vergelijkingsmogelijkheid over en dat was 'het baseren op Freud'. Dat onttaardde in het baseren op letterlijke teksten van Freud. Het resultaat was dat Melanie Klein niet uitgebannen werd, zoals Anna Freud wilde, maar een officiële plaats kreeg in de psychoanalytische wereld. Er kwam een freudiaanse afdeling, een kleiniaanse afdeling en een onafhankelijke afdeling in de Britse psychoanalytische vereniging.

Aan Melanie Kleins werk lagen twee technische innovaties ten grondslag: Ten eerste kinderen te laten praten en daar heel nauwkeurig naar luisteren en ten tweede de speltechniek, die vanaf 1923 door haar werd toegepast. Het kind kreeg in de behandelkamer eenvoudig speelgoed tot zijn of haar beschikking. Het mocht daarmee doen wat het wilde. Het spel werd op dezelfde manier beschouwd als de vrije associatie bij volwassenen, en werd ook geduid. Hannah Segal beschreef de veel later geformuleerde grondprincipes van Klein als volgt:

- Overdracht gebaseerd op de projectie van de innerlijke ouderfiguren op de analyticus.
- Een analytische situatie die niet verstoord mag worden door een morele, opvoedkundige of geruststellende houding.
- Een speeltechniek waarbij de analyticus probeert te begrijpen en te duiden en zo weinig mogelijk meespeelt, alleen voor zover het nodig is om het kind zich te laten uitdrukken.¹⁴⁹⁶

De invloed van Abraham op Kleins theorie

‘Kleins theorie in tandem met Abrahams theorie’, dat was de uitdrukking, die Taylor hiervoor gebruikte met betrekking tot de jaren rond 1924.¹⁴⁹⁷ Misschien is het duidelijker om te zeggen op welke punten Klein zich zichtbaar door Abraham heeft laten inspireren:

Ten eerste ontwikkelde Abraham in de periode dat Klein bij hem in supervisie en analyse was een theorie over het eerste levensjaar. Hij onderscheidde daarin een eerste en een tweede orale fase, waarvan de eerste orale fase auto-erotisch zou zijn en de tweede oraal-kannibalistisch. Depressies zouden zijn terug te voeren op de tweede orale fase. Het eerste levensjaar was een fase waarmee Freud zich nauwelijks heeft beziggehouden. Melanie Klein heeft van het eerste levensjaar een speerpunt van haar theorie gemaakt en heeft de oedipale fase vervroegd. Terwijl Abraham in de eerste orale fase geen ambivalentie en objectrelaties zag, waren deze beide voor Klein vanaf de geboorte aanwezig.

Ten tweede is er zowel volgens Abraham als Klein sprake van een sterke agressie in het eerste levensjaar. Bij Abraham vanaf de doorbraak van de tanden. Bij Klein nog veel eerder.

Ten derde hebben beide theorieën een sterk driftmatig karakter. Abrahams theorie is volledig geënt op de libidotheorie zoals Kleins theorie dat aanvankelijk ook was.

Ten vierde signaleren beiden een patroon in object-relaties waarbij er een ontwikkeling plaatsvindt van vernietigen via bezitten naar in waarde laten.

Ten vijfde speelt bij Abraham het schuldgevoel over de eigen agressie een grote rol, dat zou leiden tot depressie. Volgens Klein speelt vanaf heel jonge leeftijd het

strenge superego dat de eigen agressie veroordeelt, een grote rol. Het gaat om dezelfde processen met een iets andere terminologie.

Ten zesde zijn beide theorieën een combinatie van drifttheorie en objectrelatietheorie en leggen beiden een sterke nadruk op deelobjecten. Klein wijst er op dat vooral de penis en de borst de vroegste objecten van onbewuste infantiele preoccupatie zijn. Abraham legt ook een sterke nadruk op de deelobjecten, maar hij poneert dat de wraakzucht van de melancholicus, in regressie naar de tweede helft van het eerste levensjaar, een castratie van de moeder verlangt, zij het van haar borst of van de haar toegedachte penis.

Ten zevende was het duiden van de negatieve overdracht voor zowel Klein als Abraham van belang. Kleins bezwaar tegen haar analyse bij Ferenczi was dat de negatieve overdracht niet ter sprake was gekomen en beiden waren van mening dat er bij de mens sprake is van aangeboren agressie, die problematisch sterk kan uitpakken.

Tenslotte speelt de angst in beider werk een grote rol. Bij Abraham en Klein hangt de angst heel sterk samen met de eigen kannibalistische wensen.¹⁴⁹⁸

Abrahams dood

Het jaar 1925 begon voorspoedig

Op 14 februari werd het vijfjarig bestaan van de polikliniek gevierd. De kliniek was een groot succes gebleken. Er werden inmiddels bijna 90 analyses naast elkaar uitgevoerd.¹⁴⁹⁹

Bovendien had, voor het eerst, een vooraanstaande Berlijnse medische groep, de vereniging voor gynaecologie en verloskunde gevraagd om een voordracht over gynaecologie en psychoanalyse.

Abraham hield deze voordracht op 13 maart 1925 en sloot in grote lijnen aan bij zijn artikel 'Äusserungsformen des weiblichen Kastrationskomplexes' uit 1921.¹⁵⁰⁰ Daarin schreef hij dat de normale reactie van vrouwen op het geslachtsverschil jaloezie is. Het meisje voelt zich gecastreerd en beschouwt haar geslacht als een wond en wenst een man te zijn. In de loop van haar ontwikkeling geeft ze deze wens op, identificeert zich met haar moeder, richt zich op de vader als liefdesobject en wil een kind van hem. Abraham zag hier het begin van de moederlijke neigingen. Uit zijn voordracht bleek dat hij erg veel lichamelijke zaken als psychisch bepaald zag. Het optreden van de menstruatie buiten de gewone cyclus zag Abraham als weerstand tegen gemeenschap met de echtgenoot. Het braken bij een zwangerschap zag hij als gedeeltelijk bepaald door een onbewuste weerstand tegen de zwangerschap en het dragen van het kind. Stuwning van de melk was naar zijn idee niet zelden terug te voeren op een onbewuste vijandigheid van de moeder tegen het kind. Vooral dit laatste punt was opmerkelijk omdat dit zijn vrouw Hedwig overkwam toen ze hun dochter Hilda aan de borst had.

De reactie van de gynaecologen op Abrahams voordracht was zeer kritisch, maar dat deerde Abraham in het geheel niet. In het slotwoord ging hij punt voor punt rustig op hun kritiek in. Hij was achteraf erg tevreden over de avond. De collegezaal in de universiteitskliniek was tot de nok toe gevuld geweest. De gynaecologen wisten weinig over de psychoanalyse, luisterden aanvankelijk met

het bekende sceptische lachje, maar dat verdween in de loop van de avond en er ontstond interesse, met name tijdens de discussie. Abraham kreeg achteraf van verschillende kanten te horen dat de avond voor de psychoanalyse een succes was geweest.

Een laatste ontmoeting gaat niet door

Abraham wilde Freud met Pasen bezoeken, maar deze hield dat af. Freuds gezondheid was niet goed.¹⁵⁰¹ Hij schreef op 20 maart 1925 dat het hem vreselijk speet dat hij Abraham niet kon ontvangen maar dat hij nog niet helemaal 'gebruiksklaar' was. Freud voelde zich bezwaard over Eitingon die wel mocht komen. Dat gebeurde onder het mom van een bespreking over de uitgeverij, omdat Abraham anders mogelijk gekrenkt zou zijn.¹⁵⁰² In een brief van Freud aan Ferenczi wordt duidelijk wat er aan de hand was:

Abraham hat sich mit seiner Frau für Ostern angekündigt. Aber ich werde ihn wahrscheinlich bitten, mich nicht zu besuchen. Ich bin doch zu müde durch die mehr als sechsmonatliche Arbeit und die unausgesetzte Behandlung mit ihren Quälereien, so daß ich mich gerne die Ostertage über in Wien oder anderswo frei von Verpflichtungen ausruhen möchte. Abraham ist ein Optimist, ziemlich anspruchsvoll im Umgang und kann sich offenbar in die Anforderungen meines Zustandes nicht hineinfinden.¹⁵⁰³

Abraham, hoe zorgzaam hij ook was, had moeite zich op de ander af te stemmen. Hij zou in zijn enthousiasme uitgebreid met Freud willen discussiëren en Freud voelde zich daar niet toe in staat, hij was bang dat Abraham teveel van hem zou eisen. Noch Freud noch Abraham hadden er enig vermoeden van dat het om een cruciaal moment ging. Ze zouden elkaar niet meer zien.

Eitingon ontvangen was makkelijker voor Freud, omdat hij Freud altijd volgde. Rank, die net was teruggekomen uit Amerika, zal ook een rol gespeeld hebben. Freud was het inmiddels eens met Abrahams kritiek op Rank, maar hij wilde Rank in de eerste plaats weer bij de troepen krijgen. Hij ging de discussie aan met Rank over *Das Trauma der Geburt* en probeerde hem zover te krijgen dat hij ook met de anderen zou discussiëren, maar Rank was veel te depressief. Hij woonde de vergaderingen van de Weense vereniging bij zonder enige betrokkenheid te tonen. Anna Freud ergerde zich aan hem, en schreef aan Eitingon dat hij zich gedroeg als een trots en erg slecht opgevoed kind.¹⁵⁰⁴ Mildheid was niet Anna Freuds sterkste punt. Tegen Freud klaagde Rank erover dat hij totaal niet tot werken in staat en zich erg ongelukkig voelde.¹⁵⁰⁵

Het ging goed met Abraham, met zijn gezin, met de Berlijnse vereniging, met de psychoanalyse in Berlijn. Abraham gaf zoals altijd veel cursussen, die zeer goed bezocht werden.

Abrahams kinderen zaten op het Grunewaldgymnasium, niet ver van hun huis.¹⁵⁰⁶ De achttien jaar oude Hilda zat in het laatste jaar. Gerd was op zijn vijftiende zijn moeder en zuster boven het hoofd aan het groeien en was de trots van zijn ouders. Abraham was van plan een grote bergtocht met hem te maken in de zomer. Hilda had op school de opdracht gekregen om een opstel te schrijven over de droompsychologie, waarbij haar leraar haar speciaal opdroeg om zonder beperkingen Freuds theorie uiteen te zetten.¹⁵⁰⁷ Ze was al jong geïnteresseerd in de psychoanalyse, Abraham gaf haar boeken te lezen en ze ging naar lezingen.¹⁵⁰⁸

Noodkreet van Reik

Op 11 april 1925 kreeg Abraham een acht pagina's lange brief van Reik. Het was een noodkreet over het verbieden van lekenanalyses.¹⁵⁰⁹ Freud had onder anderen Rank, Reik en zijn dochter Anna afgeraden medicijnen te gaan studeren omdat hij vond dat psychoanalyses ook door niet-medici, de zogenaamde leken, gedaan moesten kunnen worden. Freud had daar een helder standpunt over, maar hij bracht zijn pupillen in grote moeilijkheden omdat vrijwel iedereen, ook de psychoanalytici, vonden dat een medische studie wel vereist was. Het was daardoor voor de zogenaamde leken ook moeilijker om aan analyses te komen.

Reik schreef in zijn brief dat hij helaas maar vier analyses had, geen buitenlanders erbij en dat hij en zijn vrouw daar net van konden rondkomen.¹⁵¹⁰ Nu was er echter iets verschrikkelijks gebeurd. Stekel had een psychoanalytische polikliniek willen opzetten. Hij kreeg echter geen toestemming van het stadsbestuur. Woedend daarover had hij in een medisch tijdschrift op Rank, Reik en Bernfeld gewezen die als niet-artsen analyses uitvoerden. Daarop kreeg Reik een dagvaarding wegens het onbevoegd uitoefenen van een dokterspraktijk. Reik dreigde een analyseverbod te krijgen, hetgeen zou betekenen dat hij zijn hele inkomen kwijt raakte.¹⁵¹¹ In 1926 werd Reik nog een keer aangeklaagd, dit keer door een patiënt. Freud ondersteunde Reik in het proces en schreef om hem te verdedigen 'Die Frage der Laienanalyse'.¹⁵¹² Reik werd uiteindelijk niet vervolgd.

Abrahams lezingen in Nederland en de malversaties van Van Ophuijsen.

Abraham was via Van Ophuijsen gevraagd om eind mei 1925 drie lezingen in Den Haag en Leiden te houden. Op 27 en 29 mei hield hij voor de Leidse vereniging

voor psychoanalyse en psychopathologie lezingen voor een groep zenuwartsen en studenten.¹⁵¹³ In totaal waren er zo'n dertig toehoorders. Het ging over de psychoanalyse van schizofrene toestanden. Abraham sprak over een hebefrene patiënt en een meer paranoïde patiënt. Het ging over het verloop en de moeilijkheden van de analyses, die tot verbluffend goede resultaten hadden geleid.

De jaarverslagen van de Leidse vereniging staan in een klein handgeschreven boekje, dat nog in bezit is van G.W. Muller, de zoon van F.P. Muller.¹⁵¹⁴ Deze laatste werd in 1920 lid van de Nederlandse Vereniging voor Psychoanalyse en hij was voorzitter van de Leidse vereniging toen Abraham daar zijn lezing hield. In het jaarverslag van 1924/25 staat bij de notulen, dat Abraham twee voordrachten over de psychologie en de therapie van de schizofrenie hield, die zeer interessant waren. Alleen was het jammer dat de opkomst te wensen overliet. Ondertekend door de voorzitter F.P. Muller en de secretaris H.C. Jelgersma.¹⁵¹⁵

Op 28 mei hield Abraham voor de Haagse afdeling van de Nederlandse Maatschappij ter bevordering van de geneeskunst een voordracht voor een groot aantal toehoorders, vooral niet analytisch geschoolde artsen. De voordracht, die ging over het hysterische symptoom, was een groot succes.¹⁵¹⁶

Uit een kaart van Abraham aan Freud van 29 mei valt op te maken dat de Abrahams zeer waarschijnlijk bij de Van Ophuijsens logeerden. Abraham schreef dat ze genoten van een heerlijke middag in het park van Wassenaar, ondertekend door hemzelf, Hedwig en door de Van Ophuijsens.¹⁵¹⁷

Hun al jaren durende vriendschap kreeg een zeer onaangenaam staartje na Abrahams dood. Op 5 maart 1926, ruim twee maanden na Abrahams dood, schreef Van Ophuijsen een lange brief aan Eitingon, waarin hij aan het eind zijn problematische financiële situatie uiteenzette.¹⁵¹⁸ Hij had zijn spaargeld in 1920 verloren. Van Ophuijsen vermeldde niet of dat door speculatie of anderszins was gebeurd. In 1922-23 verbleef Van Ophuijsen met zijn gezin geruime tijd in Berlijn, waar ze vrij riant leefden. De mark was in die tijd weinig waard ten opzichte van de gulden. Toen hij met zijn gezin in april 1923 naar Den Haag terugkeerde had hij verwacht dat zijn praktijk meteen weer goed zou lopen. Dat was geenszins het geval terwijl hij geen financiële reserve had. Van Ophuijsen raakte in financiële problemen. Freud, Abraham en Van Ophuijsens moeder hielpen hem het hoofd boven water te houden.¹⁵¹⁹

Enkele maanden na de eerste brief, op 30 september 1926 stuurde Van Ophuijsen, zoals hij het zelf uitdrukte, een noodkreet naar Eitingon. Hij had veel geld nodig om zijn schulden te voldoen. Blijkbaar was Eitingon meteen bereid te helpen, want enkele dagen later, op 3 oktober, schreef Van Ophuijsen Eitingon, dat hij er vast geen idee van had hoe opgelucht hij was na het telegram dat hij had gekregen. Van Ophuijsen wilde echter niet dat Eitingon zou helpen zonder te weten wat er precies aan de hand was.

Abraham had, in de problematische financiële tijden in Duitsland met de enorme inflatie, geld in Nederland opzigezet door waardepapieren te kopen. Hij had Van Ophuijsen, die in 1923 zo in financiële problemen zat, toestemming gegeven om deze waardepapieren, die Van Ophuijsen voor hem beheerde, als onderpand voor een lening te gebruiken. Van Ophuijsen had van deze toestemming al te ruimhartig gebruikgemaakt. Hij schreef in zijn brief aan Eitingon dat Hans Bürgner hem eind 1925 nog had laten weten dat zijn zuster Hedwig die waardepapieren niet meteen zou willen verkopen. Ze had hem echter in september 1926 geschreven met het verzoek alle waardepapieren te verkopen en haar het geld meteen te sturen. Hedwig had dringend geld nodig, maar Van Ophuijsen had alles verpand.

Erger nog, van Ophuijsen was begin 1926 met het restant gaan speculeren en had alles verloren. Als een echte gokker moet hij gedacht hebben zijn schulden kwijt te kunnen raken door nog eens te speculeren. Hij had 7500 gulden nodig, een gigantische som in die dagen. Een arbeider verdiende toen 26 gulden per week. Eitingon zou hem uiteindelijk 3500 gulden lenen tegen een rente van 7% per jaar.¹⁵²⁰

Van Ophuijsen werd in september 1925 lid van het bestuur van de IPA. Interessant is dat Van Ophuijsen, ondanks zijn malversaties, door Eitingon op het congres in 1927 werd voorgesteld als penningmeester van de IPA en ook als zodanig werd gekozen.

Abrahams ziekte

Abraham schreef op 7 juni vanuit zijn bed aan Freud dat hij uit Nederland een acute bronchitis met koorts had meegebracht, die niet echt wilde wijken.¹⁵²¹ Deze brief wekte de indruk dat hij deze bronchitis in Nederland had opgelopen. Uit informatie van Hedwig blijkt echter dat al voor Abrahams reis naar Den Haag en Leiden een graat in zijn keel was blijven steken.¹⁵²² De duidelijkste beschrijving van het gebeuren is afkomstig van een brief van Abraham aan Fließ van 1 juli 1925, waarin hij Fließ berichtte over het verloop van zijn eigen ziekte en die in verband bracht met de periodenleer van Fließ.¹⁵²³ Tussen de regels door is de brief een schreeuw om hulp.

Abraham schreef dat hij aan het herstellen was van een tamelijk ernstige ziekte. Op zaterdag 23 mei, kort voor zijn vertrek naar Nederland, maakte hij met zijn vrouw en een groep bekenden een uitstapje waarbij ze overnachtten in Fürstenberg.¹⁵²⁴ Die avond vond er een ongelukkig voorval plaats. Iemand praatte tegen Abraham en toen hij wilde antwoorden kwam er een klein stukje visgraat, ter grootte van een halve peperkorrel, in zijn keel terecht. Hij kreeg het per ongeluk binnen. De flinke pijn in zijn keel die daarop volgde nam later af. De volgende ochtend had hij de indruk dat hij het graatje misschien toch had uitgehoeft en hij

besloot met het geplande uitstapje mee te gaan. 's Middags kreeg hij echter steeds meer last van zijn keel, hij wilde naar huis maar kon pas om acht uur 's avonds een trein krijgen. Om tien uur kwam hij in Berlijn aan. Bij een plotselinge hoestaanval diezelfde avond hoestte hij het kleine stukje graat eruit, zonder te weten of het er helemaal uit was. Maar het gevoel dat er iets in zijn keel stak was hij toen kwijt.

Op dinsdag 26 mei vertrok Abraham met Hedwig naar Holland om voordrachten te houden. Hij had gedurende de dagen in Holland wisselend klachten, die nu meer richting bronchiën gingen. Toen hij terug kwam in Berlijn kreeg hij koorts. Vanaf 5 juni had hij dusdanig koorts dat hij het bed moest houden. Hij had een zware longontsteking. Op 15 juni was er even een kleine verbetering, maar daarna had hij weer zware koortsaanvallen, die erg wisselden in de loop van de dag. 's Morgens 36,8 en 's avonds 39,5. 19 juni was hij er heel erg aan toe. 20 juni ging het opeens beter.¹⁵²⁵ Daarna kwam er in de brief aan Fließ een stuk wat gezien de ernst van Abrahams ziekte bevreemdt. Abraham paste de getallenleer van Fließ toe op de data van zijn ziekte en kwam op 23 dagen ziekte voor de ene long en 28 dagen voor de andere.

Er bestond nog geen antibiotica. Abrahams ziekte was levensbedreigend en hij was niet goed in staat angst te voelen. Abraham lijkt zijn angst voor zijn levensbedreigende ziekte met getallen onder controle te hebben willen krijgen. Hij zocht zijn toevlucht bij Fließ, zijn vervangvader, de vervanging voor zijn eigen vader en voor Freud. Fließ als overdrachtsfiguur. In nood deed hij altijd een beroep op Fließ. Abraham vroeg hem of hij de volgende week naar hem toe kon komen om zijn luchtwegen te onderzoeken.

Voor Abrahams patiënten was het een moeilijke onzekere situatie. Ze waren afgezegd. Alix Strachey belde donderdag 11 juni naar Abrahams huis om te vragen hoe het ging. Ze werd gevraagd om zondag 14 juni opnieuw te bellen. Het was mogelijk dat Abraham zijn werk maandag weer zou hervatten. Alix schreef aan James dat het niet erg overtuigend had geklonken. Haar brief maakt een sombere indruk. Het wegvallen van Abraham viel haar zwaar. Zondag belde ze opnieuw, kreeg Hedwig aan de telefoon, die haar vertelde dat Abraham een terugval had gehad en zeker nog een week niet zou kunnen werken. Alix' reactie was dat ze het liefst meteen naar Engeland zou vertrekken. Op dinsdag 16 juni schreef ze: 'Well, here I sit, struggling against the impending gloom. Die Klein says she thinks Abraham will not be able to start work again as soon as he gets well – whenever that is – (...).'¹⁵²⁶ Alix werd steeds wanhopiger, schreef nu zelfs meer dan één brief per dag. Een dag later op 18 juni schreef ze: 'My only hope now is in this same Prussian character, tho' – that is, that Dr. Abraham will be analysing before he is well enough to leave the house or even walk.'¹⁵²⁷ En twee dagen later, op 20 juni:

At present I hardly know what to do. It seems impossible to get authentic news about Abraham. I either hear from a servant, or via the Bally's through Abraham mère, fils or fille. They say it's alright, that the lungs are freer, etc., but he continues to have temperature at night, is very weak, & so on. (...). (...), for I simply must get on with it & be cured. It's hell to be in my present state, & that's the truth. Ridiculous & hellish.¹⁵²⁸

Later diezelfde dag stuurde Alix een telegram aan James: 'COULD YOU COME IMMEDIATELY – ALIX.'¹⁵²⁹ James kwam haar ophalen en nam haar mee terug naar Engeland.

Alix' sterke reactie op Abrahams ziekte was niet vreemd. Ze zat midden in een goedlopende analyse. Er was een sterke overdracht. Alles draaide op dat moment om de analyse en om Abraham. Zijn plotselinge wegvallen veroorzaakte complete paniek.

Alix Strachey was één van de negen patiënten die Abraham op dat moment in analyse had. Ze zal niet enige zijn geweest die zo sterk reageerde op zijn ziekte, maar zij heeft haar eigen reactie gedetailleerd opgeschreven.

Op 25 juni schreef Abraham aan Freud dat de ziekte zelf voorbij was, maar dat een deel van de longen nog gevoelig waren zodat hij voorlopig nog in bed moest blijven. Hij had het plan om over 14 dagen naar de bergen te gaan om aan te sterken. Abraham voelde zich door zijn ziekte sterk verzwakt, hoopte dat hij goed zou genezen.¹⁵³⁰ Freud antwoordde dat hij blij was dat het beter ging en hoopte dat Abraham zich gewetensvol aan zijn herstel zou wijden. 'In ons aller belang', zoals Freud schreef.¹⁵³¹ Abraham zou met zijn gezin naar Wengen in het Berner Oberland gaan. Een plaats die ze hadden uitgekozen omdat er kabelbanen waren zodat ze toch naar boven konden gaan als Abraham niet in staat zou zijn om de berg te bestijgen.

Intussen waren de voorbereidingen voor een congres in Bad Homburg in volle gang. Abraham zou als voorzitter van de IPA het congres leiden en Eitingon had als secretaris, samen met Sachs tijdens Abrahams ziekte al veel werk verricht. De voorbereidingen ter plaatse werden verricht door Landauer en zijn vrouw en door Clara Happel.¹⁵³²

Abraham schreef in zijn brief van 6 juli aan Freud dat ze elkaar voorlopig niet zouden zien, wanneer Freud niet naar het congres in Homburg kwam. Hij voelde nu pas hoeveel hij aan kracht had ingeboet en zou Freud dit jaar niet kunnen opzoeken.¹⁵³³

Er werden veel brieven uitgewisseld in deze periode. Freud was duidelijk ongerust. Abraham schreef vanuit zijn ligstoel in Werner dat hij zich nu gewetensvol met zijn genezing bezighield, zoals Freud had voorgeschreven.¹⁵³⁴ Zijn gevoel voor

humor had hem nog niet verlaten, maar hij was uitermate verzwakt. Hij had nooit beseft dat een mens zo langzaam kon lopen en dat een lift een bestaansvoorwaarde kon worden. Hedwig was ook totaal uitgeput van al het verplegen.

Abraham hield zich niet bezig met wetenschappelijk werk. Dat was heel uitzonderlijk, maar hij had er geen energie voor. Hij las zijn lievelingsschrijver Aristophanes in het Grieks en hij las Heine. Sachs kwam hem opzoeken in Werner.¹⁵³⁵

Half augustus ging het wat beter met Abraham maar hij was nog verre van gezond. Ze waren inmiddels van Werner naar Sils-Maria doorgereisd, waar het Abraham veel beter beviel.

Eitingon had Abraham geschreven over een patiënt die hij wilde verwijzen en Abraham antwoordde op 12 augustus dat hij de analyse in principe graag wilde doen, maar twijfelde of hij ertoe in staat zou zijn. Het ging beter met hem maar nog maar kort daarvoor was zelfs een kort gesprek een te grote belasting. Abraham had op zijn vakantieadres een patiënt bij zich. Tot voor kort werd deze analyse nog vaak door hoesten onderbroken.

De eerste uren van de dag kon hij ook nog niet goed ademen. Zijn vrouw zou hem tot vrijdag 14 augustus gezelschap houden en dan terugkeren naar Berlijn. Abraham wilde als hij alleen was beginnen met de voorbereidingen voor het congres. De openingstoespraak, die hij als voorzitter zou moeten houden, het dagprogramma enzovoort.¹⁵³⁶ Abraham was in augustus 1925 nog helemaal niet beter.

De film van Pabst

Op 30 november 2010 werd op de Nederlandse televisie een documentaire uitgezonden. 'Van Hitchcock tot David Lynch, film en onderbewuste'.¹⁵³⁷ In de documentaire kwam aan de orde dat de psychoanalyse en de film in 1925 beiden 30 jaar oud waren. De eerste film werd in 1895 in Parijs vertoond en in datzelfde jaar publiceerde Freud *Studien über Hysterie*.¹⁵³⁸

In 1925 kwam het voor het eerst tot een samenwerking. Dat de psychoanalyse in een film voorkwam was niet nieuw, maar nooit eerder hadden filmmakers en psychoanalytici echt samengewerkt. Aan de productie *Geheimnisse einer Seele* werkten Abraham en Sachs mee. Er stak onder analytici een storm van protest op over deze eerste psychoanalytische film. Het was onbestaanbaar dat zoiets ingewikkelds als een psychoanalyse op het witte doek vertoond zou kunnen worden. In de affaire-Rank had Eitingon Abraham ten onrechte beschuldigd van conservatisme.¹⁵³⁹ Feitelijk was Abraham eerder het tegenovergestelde, hij sloot zich niet af voor nieuwe ontwikkelingen, of het nu Melanie Klein betrof of het verbeelden van de psychoanalyse in een film, al had hij wel zijn bedenkingen over het laatste. Jones schreef over Abraham dat hij altijd openstond voor nieu-

we ideeën.¹⁵⁴⁰ De film veroorzaakte in psychoanalytische kringen een dusdanige rel, dat het Sachs zijn positie kostte. Omdat Abraham overleed nog voordat de film uitkwam, kreeg Sachs de volle laag. Het werd een hetze die tot bijna het eind van de twintigste eeuw voortduurde. Tot ruim tien jaar geleden rustte er onder psychoanalytici een taboe op om naar deze film te kijken. Het merkwaardige gevolg was dat er onder analytici een hetze was tegen een film die vrijwel niemand van hen gezien had. De film zelf was bij het grote publiek een enorm succes, een echte kaskraker. Deze stomme film over de psychoanalyse is ook nu nog interessant om te zien.

Het begon allemaal in goede harmonie. Abraham schreef Freud vanaf zijn ziekbed, dat hij net voordat hij het bed moest houden bezoek had gekregen van de eigenaar van een belangrijk filmbedrijf:

Der Inhaber eines bedeutenden Film-Unternehmens erschien bei mir und teilte mir den Entschluß mit, einen populär-wissenschaftlichen psychoanalytischen Film herzustellen, mit Ihrer Autorisation und unter Mitarbeit und Kontrolle anerkannter Schüler von Ihnen; bezüglich letzterer solle ich das Vorschlagsrecht haben.

Daß Derartiges gerade mir *nicht* 'liegt', bedarf kaum der Erwähnung; ebenso wenig aber, daß der Plan im Wesen unserer Zeit liegt und daß er *bestimmt* ausgeführt wird, wenn nicht *mit uns*, dann von unberufener Seite. Wir haben in Berlin so viele 'wilde' Analytiker (...) die sich gierig auf das Angebot stürzen werden, falls wir ablehnen. Dann hätten diese den materiellen Gewinn, unsre Sache aber den Schaden.¹⁵⁴¹

Het zou hier gaan om een zogenaamde voorlichtingsfilm, een genre dat bestond sinds de Eerste Wereldoorlog en waarin bijvoorbeeld ook een film was verschenen die soldaten, die kreupel waren geworden, leerde hoe ze hun wonden moesten verzorgen. Er was in die tijd ten gevolge van de oorlog, een enorm aantal kreupelen in Duitsland. Bij een dergelijke film werd meestal een begeleidend boekje gepubliceerd.¹⁵⁴² Bij de film, waar Abraham aan meewerkte, zou een populairwetenschappelijk boekje over psychoanalyse verschijnen. Sachs zou het schrijven. De film werd uiteindelijk echter een gewone speelfilm en geen voorlichtingsfilm. De beroemde Pabst werd regisseur.¹⁵⁴³ Abraham en Sachs waren niet betrokken bij de beslissing om er een gewone speelfilm van te maken.

Freud had kort daarvoor een aanbod van de Amerikaanse filmproducent Samuel Goldwyn om voor 100.000 dollar mee te werken aan een film over beroemde liefdesgeschiedenissen afgewezen. Hij moest niets van film hebben. Hij had in 1909 in Amerika voor het eerst een film gezien en vond het verschrikkelijk. Ferenczi, die toen ook aanwezig was, had het medium prachtig gevonden.¹⁵⁴⁴

Neumann stuurde meteen een contract voor een autorisatie van Abraham en Freud. Abraham stuurde het door aan Freud.¹⁵⁴⁵ Freud antwoordde Neumann dat hij akkoord ging met een contract tussen Abraham en Neumann maar niet betrokken wilde worden bij het maken van een dergelijke film. Aan Abraham schreef hij op 9 juni 1925 het volgende: 'Mein Haupteinwand bleibt, daß ich es nicht für möglich halte, unsere Abstraktionen in irgendwie respektabler Weise plastisch darzustellen. Zu etwas Insipidem wollen wir ja unsere Zustimmung nicht geben.'¹⁵⁴⁶

Sachs schreef op 14 juni 1925 een lange brief aan Freud waarin hij zei dat hij ervan overtuigd was dat de film in de culturele ontwikkeling op den duur dezelfde rol zou spelen als de boekdrukkunst indertijd. Die had het handgeschreven, esthetisch volmaakte boek verdrongen maar wel een algemene cultuur mogelijk gemaakt.¹⁵⁴⁷

De toon van de brieven van Freud, Abraham en Sachs in juni 1925 was hartelijk. Grosskurth schreef in haar boek over het geheime comité dat Freud onverbiddelijk tegen de film gekant was.¹⁵⁴⁸ Dat is een veel te ongenueanceerde uitspraak. Freud wilde niet zelf bij de film betrokken zijn, maar had aanvankelijk geen bezwaar tegen deelname van Abraham en Sachs. Hij sloot zelfs niet uit dat hij, als zowel hijzelf als Abraham het resultaat goed vonden, de film alsnog zou autoriseren.¹⁵⁴⁹ Op 21 juni schreef hij nog een heel hartelijk gekscherend briefje aan Abraham nadat hij van Sachs had gehoord dat Abraham nog steeds niet beter was:

Lieber Freund!

Ich höre zu meinem Erstaunen, aber auch zu meinem Mißvergnügen von Sachs, daß Ihre Erkrankung noch immer nicht abgelaufen ist. Das paßt mir nicht zu Ihnen. Ich will Sie mir nur als stetig unbeirrt Fortarbeitenden vorstellen. Ihr Kranksein empfinde ich als eine Art von unlauterem Wettbewerb und ersuche Sie, baldigst davon abzulassen. Ich erwarte Nachricht über Ihr Befinden aus Ihrer unmittelbaren Nähe und grüße Sie unterdes mit den herzlichsten Wünschen

Ihr Freud¹⁵⁵⁰

Op 24 juni schreef Sachs aan Freud dat hij vanwege Abrahams ziekte de filmonderhandelingen had overgenomen. Freud hoefde niets te autoriseren. Abraham en Sachs zouden als wetenschappelijke samenstellers worden genoemd en kregen een vetorecht.¹⁵⁵¹ Freud zou alleen als grondlegger van de psychoanalyse worden genoemd.

Ries liet in zijn artikel uit 1995 gedetailleerd zien hoe zorgvuldig Abraham en Sachs te werk gingen vanuit de veronderstelling dat hier een kans lag voor de psychoanalyse die ze niet mochten laten liggen en hoe ze vervolgens beschuldigd werden vanuit de psychoanalytische wereld. De film heeft de verhouding tussen Freud

en Abraham, zo vlak voor diens dood, ernstig verstoord. Dit had twee oorzaken. Allereerst de volgende advertentie van de filmmaatschappij van juli 1925:¹⁵⁵²

The treatment of nervous diseases by Psycho-Analysis according to Professor Freud is one of the most topical problems of our day: Although the Freudian teaching is mentioned and discussed by thousands of people only very few have a real idea about its nature. In 'Ufa's' Neumann-Film *Geheimnisse einer Seele* (...) everything worth knowing about Psycho-Analysis will be disclosed by means of an interesting story. The director is Hans Neumann.¹⁵⁵³

Abraham en Sachs hadden altijd gezegd dat geen enkele film de psychoanalyse in al zijn complexiteit zou kunnen weergeven, maar in de reclame voor een film was natuurlijk geen plaats voor zulke nuances. Neumann hield zich aan de afspraak dat Freud alleen als grondlegger van de psychoanalyse genoemd zou worden maar deze afspraak werd erg opgerekt door Freud zo prominent naar voren te halen. Freud werd pas echt verontwaardigd toen hij van Ferenczi een knipsel uit de New York Times van 23 juli 1925 ontving waarin hij werd opgevoerd als de supervisor van het hele project. Hij schreef aan Abraham: 'Man soll sich mit dem Volk doch nicht einlassen.'¹⁵⁵⁴ De tweede oorzaak had veel verstrekkender consequenties en lag binnen de eigen gelederen.

Bittere rivaliteit tussen Wenen en Berlijn

Nadat de Weense pers in juni 1925 had bericht over de Berlijnse plannen voor een film verscheen er op 21 augustus 1925 een persbericht van de centrale psychoanalytische uitgeverij:

In der letzten Zeit sind aus den Kreisen der Filmindustrie verschiedene Projekte 'psychoanalytischer Filme' aufgetaucht. Bekanntlich hat einer der größten amerikanischen Filmindustriellen Prof. Freud selbst zur Autorisation solch eines Filmes vergeblich zu gewinnen versucht. Da das Projekt eines solchen Filmes neuerlich wieder von verschiedenen Seiten, auch in Deutschland aufgegriffen werden soll, hat der Internationale Psychoanalytische Verlag in Wien, der die zentrale Publikationsstelle der ganzen psychoanalytischen Bewegung, auch der Verleger der Schriften von Prof. Freud ist, sich entschlossen, selbst für die Herstellung eines psychoanalytischen Filmes zu sorgen, um dadurch die Gefahr einer irreführenden Darstellung bezw. einer anstössigen oder unsinnigen Verbalhornung auszuschalten.¹⁵⁵⁵

Het bericht was afkomstig van Storfer, de kersverse directeur van de uitgeverij, opvolger van Rank, die na het bericht over de Berlijnse film in juni had bedacht zelf een film te gaan maken. Hij vroeg Bernfeld vervolgens een manuscript te schrijven.¹⁵⁵⁶ Bernfeld schreef op 4 juli 1925 aan zijn maîtresse, de actrice Liesl Neumann, dat hij het aanbod van Storfer om een concurrerende film te maken had geaccepteerd. Op 16 augustus schreef Bernfeld aan zijn maîtresse, dat hij bijna klaar was maar nog niet had besloten welke van de twee hoofdrollen zij zou krijgen.¹⁵⁵⁷

Abraham en Sachs waren begrijpelijkerwijs hoogst verontwaardigd. Bij al hun zorgvuldige werk aan de Berlijnse film werden ze hier opeens als een soort charlatans neergezet en kregen ze een concurrerende film op hun dak, die het echte standpunt van de psychoanalytische wereld zou vertegenwoordigen. De altijd zo flegmatieke Sachs schreef op 25 augustus een woedende brief aan Freud.¹⁵⁵⁸

Sommige berichtgeving over deze episode stelt Abraham en Sachs in een zeer kwaad daglicht. Zo schreven Eppensteiner e.a. in 1986: 'Für die beiden Berliner Psychoanalytiker waren vor allem Macht- und Prestigegründe und die Angst, andere "wilde Analytiker" könnten den "materiellen Gewinn" haben, ausschlaggebend für ihre Mitarbeit an dem Projekt der Ufa.' Ook schreef Reichmayer (de biograaf van Bernfeld), die ook bij het bovengenoemd artikel betrokken was, in 1990, dat ze de competitie aangingen met ieder psychoanalytisch Weens project vanwege het prestige.¹⁵⁵⁹ Ries sprak dit in 1995 met grote beslistheid tegen. Abraham en Sachs waren met het filmproject begonnen en het waren de Weners Storfer en Bernfeld die bedachten om een concurrerende film te maken. Bovendien hadden Abraham en Sachs geen financieel gewin voor ogen. Ze verwachtten alleen wat winst van het boekje van Sachs en hadden afgesproken dat die, ongeacht de hoogte, in de kas van de uitgeverij zou vloeien. Ze kregen voor hun eigen bijdrage aan de film karig betaald.

Het congres in Bad-Homburg.

Waarom zei Abraham het congres, dat van 3-5 september plaatsvond, niet af? Was hij zo plichtsgetrouw dat hij zichzelf eerder de dood injoeg dan zijn afspraken niet na te komen?

Doorslaggevend zal wellicht ook de eer geweest zijn om het congres als voorzitter te leiden. Abraham werd met een grote meerderheid op het congres herkozen.

De voortekenen waren al niet goed. Abraham was van plan geweest om half augustus naar Berlijn terug te gaan, maar hij stelde zijn vertrek uit en bleef in de bergen om verder aan te kunnen sterken. Hedwig ging half augustus alleen terug. Op 16 augustus vroeg Abraham in een brief aan Eitingon of ze met de planning

van de comitébijeenkomst rekening met hem wilden houden omdat hij met het huidige plan een dag eerder weg zou moeten, terwijl hij ieder uur nodig had om te herstellen.¹⁵⁶⁰ Uit deze berichten blijkt dat Abraham verre van hersteld was. Op het congres is een grote groepsfoto gemaakt waarop Abraham er helemaal niet goed uitziet. Bovendien had hij enorme pech. Uitgerekend tijdens het congres was het steen- en steenkoud en dat begin september. In de vergaderzaal zat men met bontjassen aan en 's nachts werden de jassen op het bed gelegd.¹⁵⁶¹ Heden ten dage zou tijdens een congres, ook al was het zomer, gewoon de verwarming aangaan, maar in 1925 gebeurde dat niet. Abraham dacht later dat hij door de kou weer ziek was geworden.

Het congres verliep goed. Er waren veel interessante lezingen. Abraham had het als voorzitter enorm druk. Iedereen wilde hem even spreken en al die momenten bij elkaar waren veel te zwaar.¹⁵⁶² Tijdens het banket slaagde hij er nog in een echt gesprek te voeren met Rank, dat in redelijke harmonie verliep. Hij had de indruk dat Rank weer manisch was. Rank had zijn voordracht zo snel voorgelezen dat vrijwel niemand hem kon volgen. Abraham schreef naderhand aan Freud dat Ranks lezing vol beweringen zat waarvoor hij geen bewijsmateriaal aandroeg, zoals eerder ook al het geval was geweest.¹⁵⁶³

Het grootste probleem op het congres waren Storfer en Bernfeld. Het lijkt erop dat ze tegen iedereen die maar naar ze wilde luisteren over hun film en de beschuldiging van disloyaliteit van Abraham en Sachs begonnen. De Weense psychoanalytische film liep uiteindelijk op een mislukking uit: het script kwam nooit af, Liesl Neumann kreeg nooit een rol, Freud gaf nooit toestemming en er werd nooit een filmcontract voor getekend. Maar op het congres in Bad Homburg stond deze film toch voortdurend in het middelpunt van de belangstelling.¹⁵⁶⁴ Zowel Jones als Abraham, voor zover hij stem had, probeerden de situatie in de hand te houden en spendeerden vele uren aan overleg. Uiteindelijk organiseerde Eitingon een speciale bijeenkomst om de zaken uit te praten. Abraham schreef aan Freud dat hij zich bij de urenlange besprekingen veel meer had ingespannen dan goed voor hem was.¹⁵⁶⁵

Jaloezie van Wenen op Berlijn

Berlijn was in deze periode met grote voorsprong het centrum van de psychoanalytische wereld geworden met Abraham als onbetwiste leider en belangrijkste analyticus na Freud.

De filmaffaire lijkt een symptoom te zijn geweest van de jaloezie en steeds sterker wordende rivaliteitsgevoelens van de Weners, die ook op andere terreinen merkbaar werden. Op 30 september, kort na het congres, hield een deel van de

Weense psychoanalytici een protestbijeenkomst omdat de jonge Berlijners zoals Alexander wel de kans kregen in de feestbundel voor Freuds zeventigste verjaardag in mei 1926 te schrijven en de jonge Weners zoals Nunberg en Reich niet. Woedend wilde men een eigen feestbundel maken die dan op eigen kosten gedrukt zou worden.¹⁵⁶⁶ Tegelijkertijd werd Helene Deutsch verschrikkelijk aangevallen. Anna Freud schreef in een brief aan Eitingon het volgende over deze vergadering:

Es sind Fragen des Lehrinstituts besprochen worden, bei denen sich eine derartige Feindseligkeit und ein so völliges Misstrauen geäußert hat, dass es zu einer heftigen Auseinandersetzung zwischen ihr und den andern gekommen ist. Merkwürdigerweise ist das, was man ihr vorwirft, ihre Anhänglichkeit an Berlin und ihr Bestreben, das Wiener Institut nach dem Muster des Berliner zu gestalten. Angeblich schädigt sie dadurch die Interessen der Wiener und hat direkt die Absicht, das zu tun.¹⁵⁶⁷

Een cruciaal advies van Freud wordt in de wind geslagen

Op donderdagavond 3 september 1925 vond er op het congres in Homburg met de vertegenwoordigers van de dochterverenigingen een vergadering plaats over de opleiding. Met ongeveer veertig aanwezigen waren alle verenigingen vertegenwoordigd. Eitingon deed het voorstel om een internationale opleidingscommissie in het leven te roepen die ervoor zou zorgen dat de opleiding er bij de verschillende dochterverenigingen hetzelfde uit zou komen te zien. Hij wilde dat er in de verschillende landen instituten opgericht zouden worden waar kandidaten volgens dezelfde richtlijnen zouden worden opgeleid. De opleidingsregels zouden door de IPA worden vastgesteld. Vervolgens zouden alleen diegenen lid kunnen worden van de IPA die het hele opleidingstraject hadden afgelegd.

Eitingon noemde de leeranalyse een centraal onderdeel van de opleiding en refereerde aan Nunbergs opmerking zeven jaar geleden tijdens het congres in Boedapest dat iedereen een leeranalyse zou moeten doorlopen. Indertijd in Boedapest werd die eis door de meeste aanwezigen als onrealiseerbaar gezien. In 1925 was de leeranalyse inmiddels een vanzelfsprekende zaak geworden. Als uitgangspunt stelde Eitingon het Berlijnse instituut voor en het Weense instituut, dat zich inmiddels op dezelfde leest aan het schoeien was. Dergelijke instituten zouden ook door de andere verenigingen opgezet moeten worden. Boedapest en Londen waren daar al mee bezig.

Eitingons uiteenzetting benadrukte de voorbeeldfunctie die Berlijn inmiddels had. Het zal de jaloezie nog aangewakkerd hebben. Veel nadruk moest komen te liggen op de analyses die onder supervisie van een ervaren analyticus zouden wor-

den uitgevoerd als onderdeel van de opleiding. De analytici buiten deze instituten zouden het recht om op te leiden moeten opgeven.¹⁵⁶⁸

Het voorstel werd op de algemene ledenvergadering aangenomen. Iedere dochtervereniging zou een eigen opleidingscommissie instellen en deze zou weer onder een overkoepelende opleidingscommissie van de IPA vallen. Van deze laatste zou Eitingon voorzitter worden.¹⁵⁶⁹

Freud was niet op het congres aanwezig. Hij had om gezondheidsredenen afgezegd en Anna Freud in zijn plaats gestuurd. Opmerkelijk genoeg was Freud het niet eens met de voorstellen, hij schreef in de rondbrief van 20 oktober 1925:

Von ferne bemühe ich mich gewisse Einschränkungen im Lehrinstitut, die jetzt festgelegt werden sollen, zu mäßigen. Ich bin ja bekanntlich ein Fürsprecher der Laienanalyse und möchte die analytische Belehrung in liberaler Weise allen Personen zugänglich machen, die sie anstreben, auch wenn sie sich nicht den strengen Bedingungen des vollständigen Lehrkurses unterwerfen können.¹⁵⁷⁰

Het was een heel belangrijk punt wat Freud hier aanroerde. Hij was er een voorstander van dat iedereen die zich wilde verdiepen in de psychoanalyse welkom was. Ook mensen die geen arts waren, weinig tijd hadden of geen fulltime analyticus wilden worden.

Eitingons voorstellen leken alleszins redelijk en noodzakelijk. Analytici zouden een standaardopleiding krijgen waardoor een bepaalde kwaliteitsgarantie geleverd kon worden.

Maar ze hadden ook enorme nadelen: de beperkte toelating die in het leven werd geroepen en de behoefte om het hele proces te beheersen. Ze lijken een ontwikkeling in gang te hebben gezet waardoor de psychoanalytische wereld een toenemend afgesloten bolwerk werd waar alleen een kleine groep, na een lange moeilijke opleiding, toegang toe kreeg. Er was nog maar weinig ruimte voor de net zo grote of nog grotere groep mensen, die zich minder intensief en misschien niet als volledig beroep met de psychoanalyse bezig wilden houden.

Abrahams gezondheid

Al enkele dagen na het congres schreef Abraham Freud dat het erg inspannend was geweest en hij nu weer enkele dagen nodig zou hebben om zijn ademhalingsorganen rust te geven. Vervolgens voegde hij toe: 'Ich muß übrigens sowieso eine Nase- und Halsbehandlung bei Fließ durchmachen.'¹⁵⁷¹

Waarom moest Abraham een neus- en keelbehandeling ondergaan bij Fließ als hij voordurend de grootste problemen met zijn longen had? Hedwig vertelde

later dat Abraham gedurende zijn gehele ziekteperiode het volste vertrouwen in Fließ had gehad, maar dat zij dat helemaal niet deelde.¹⁵⁷² Op zaterdag 12 september kreeg Abraham opnieuw hoge koorts met koude rillingen, daarop ondertemperatuur. Daarmee leek deze acute aanval voorbij, maar op dinsdagavond 15 september kreeg Abraham weer koorts.¹⁵⁷³ Van Emden was na het congres in Bad Homburg voor een vakantie in Berlijn gebleven en hij bemoeide zich intensief met Abraham. Sachs schreef aan Freud dat een zekere dr. May nu Abrahams Berlijnse arts was. Ook Simmel was bij de behandeling betrokken, maar de artsen wisten niet wat Abraham nu precies mankeerde.

Anna Freud schreef mopperig aan Eitingon dat Abraham weer koorts had en daarmee weer gelijk kreeg. Zijn ongenietbaarheid op het congres kon er wel eens mee samen hangen dat hij zich niet goed voelde. Men mag zich niet eens aan hem ergeren, schreef ze er kinderlijk achter aan. Ik vind het erg dat hij weer ziek is, maar aardig vind ik hem daarom nog steeds niet.¹⁵⁷⁴ Anna Freud was bevriend met Bernfeld, die ze hogelijk bewonderde en ze stond in de filmaffaire duidelijk aan Bernfelds kant.¹⁵⁷⁵

Op 23 september schreef Sachs aan Freud dat Abrahams temperatuur de laatste dagen geleidelijk gezakt was en dat hij minder hoestte. Hij hoopte dat er geen nieuwe complicaties zouden optreden. Sachs was van mening dat Abraham nu meteen, met medeneming van enige analysanten, anders was het niet te betalen, naar de bergen zou moeten en pas in april weer terug zou moeten komen. Hij deed een dringend beroep op Freud om zijn invloed aan te wenden om Abraham zover te krijgen.¹⁵⁷⁶ Freud gaf geen gehoor aan Sachs ongeruste verzoek.

Eitingons rol

In het najaar van 1924 had Rank zijn taken bij de psychoanalytische uitgeverij neergelegd en moest vervangen worden. Dit had Freud aldoor gevreesd. De uitgeverij was voor hem het allerbelangrijkste en er moest direct een goede opvolger voor Rank komen. In de briefwisseling tussen Eitingon en Freud is een hele discussie tussen hen beiden te lezen over wie deze opvolger zou moeten worden.¹⁵⁷⁷

Storfer, sedert 1921 de assistent van Rank, werd als bedrijfsleider aangesteld en op 6 mei 1925 officieel benoemd.¹⁵⁷⁸ Freud schreef Eitingon dat de twee rijken, hijzelf en Eitingon, daarvoor in de buidel moesten tasten, maar Eitingon antwoordde dat hij de kosten op zich zou nemen. De uitgeverij was altijd een financieel zorgkind en kon Storfers salaris blijkbaar niet ophoesten.

Freud vond Ferenczi ongeschikt voor de functie van bureauredacteur omdat hij een te grote sloddervos was. Hij zou wel geschikt zijn als eindredacteur. De taak

van bureauredacteur kreeg Radó. De functie van hoofdredacteur was echter nog vacant en Eitingon was van mening dat het na de moeilijkheden tussen Rank en Abraham het wat gevoelig zou liggen om Abraham redacteur te maken. Hij bood zichzelf aan. Freud zag echter geen reden om nu nog met Ranks gevoeligheden rekening te houden en had bezwaar tegen Eitingon, die te veel taken op zich nam en veel te veel weg was.

Hij schreef aan Eitingon: ‘Und die Besorgnis, daß wieder eine Zeit kommen könnte, in der der andere Frontdienst seine Ansprüche erhebt und Sie auf lange Monate von der Arbeitsstätte wegzieht?’¹⁵⁷⁹ Met de andere frontdienst bedoelde Freud Eitingons vrouw.

Ondanks Freuds bezwaren zette Eitingon zijn redacteurschap door. Hij zag zichzelf in een toezichthouders rol. Zijn redacteurschap was een trendbreuk. Tot dan toe hadden alle redacteurs van de psychoanalytische uitgeverij, zich beziggehouden met het verder uitbouwen van de psychoanalytische theorie en schreven ze zelf wetenschappelijke artikelen. Eitingon deed dat niet. Hij publiceerde vrijwel niet, alleen een enkel verslag van de polikliniek.

Eitingon was ervoor verantwoordelijk dat Storfer, zonder met de redactie te overleggen in augustus 1925 een film namens de uitgeverij aankondigde, drie maanden nadat hij officieel was aangesteld. Eitingon was immers hoofdredacteur en betaalde Storfers salaris. Eitingon schreef Storfer ook op 27 augustus 1925, vlak voor het congres in Homburg dat hij absoluut tegen het filmproject van de uitgeverij was.¹⁵⁸⁰

Eitingon was secretaris van het bestuur van de IPA. Abraham was voorzitter van de IPA. Eitingon had enorm veel werk verzet. Bij de voorbereiding van het congres in Homburg had hij Abraham ontlast. Waarom zette hij dat op het congres niet door? Eitingon wist door Abrahams brieven heel goed dat Abraham nog niet beter was. Waarom bespaarde hij hem niet de ellende met de op geld beluste Storfer en Bernfeld.¹⁵⁸¹ In plaats daarvan wachtte hij lang, liet de kwestie escaleren en regelde toen pas een bijeenkomst. Een bijeenkomst die uren duurde en natuurlijk veel te zwaar was voor Abraham. Er is geen verslag van die bijeenkomst, maar het lijkt erop dat Eitingon uiteindelijk hetzelfde deed als enkele jaren daarvoor met Liebermann. Hij nam het op voor de veroorzaker van het probleem, in dit geval Storfer, die met veel bombarie dreigde ontslag te nemen, wat hij niet doorzette.

Uit Eitingons brief van 3 november 1925 aan Freud blijkt dat Abraham en Sachs wilden dat Storfer zijn persbericht over een film van de uitgeverij terugtrok.¹⁵⁸² Abraham had een contract ondertekend met de UFA waarin stond dat er gedurende een periode van drie jaar geen andere psychoanalytische film officieel ondersteund zou worden.¹⁵⁸³ Het persbericht van Storfer namens de Psychoanalytische Uitgeverij zette de contacten met de UFA zwaar onder druk. Het persbericht

werd echter niet teruggetrokken, ook later niet. Eitingon wilde dat Abraham toegaf dat Storfer het goed bedoeld had, maar daar dacht Abraham niet aan. Eitingon viel Abraham aan. Bij de bespreking waren aanwezig: Abraham, Sachs, Jones, Eitingon, Ferenczi, Anna Freud, Bernfeld en Storfer. De laatste zes keerden zich en masse tegen de eerste twee. Gezien Abrahams ziekte en gebrek aan stem, zodat hij zich niet fatsoenlijk kon verdedigen, moet het iets weg hebben gehad van een stel kippen die de zieke kip in hun midden gingen aanvallen. Omdat Abraham weigerde te zeggen dat Storfer het goed bedoeld had werd hem grofheid verweten.

Ze hebben het Abraham vreselijk kwalijk genomen hoe hij zich daar had gedragen. Abraham zal in zijn slechte, zieke toestand, net als aan het eind van de oorlog, niet flexibel of humoristisch zijn geweest. Het zal hem vast aan inlevingsvermogen hebben ontbroken. Maar hij had natuurlijk gewoon gelijk. Waarom zou hij over Storfer moeten zeggen, dat die het allemaal goed bedoelde ten bate van de uitgeverij, als Storfer zelf niet bereid was zijn persbericht terug te trekken? Het was immers een eenmansactie waarover hij geen ruggenspraak met de uitgeverij had gevoerd.

Eitingons bedekte en verborgen agressie jegens Abraham speelde al veel langer. Abraham was destijds na Freud de onbetwiste leider van de psychoanalytische beweging. Eitingon speelde ondanks alles wat hij gedaan had een marginale rol. Dat had hij vooral aan zichzelf te danken, omdat hij vaak de helft van het jaar afwezig was.

Eitingon verbleef vanaf half september 1925 in Italië. Hij kwam niet terug toen Abraham zo ziek was. Hij kwam niet terug toen Alexander hem schreef dat men in de Berlijnse vereniging diep onder de indruk was van Abrahams ernstige toestand en hij dubbel gemist werd.¹⁵⁸⁴ Hij kwam niet terug om afscheid te nemen van Abraham. Hij kwam pas zodra Abraham dood was en nam het voorzitterschap van de IPA over, om enkele weken later weer naar Italië te vertrekken.

Dat voorzitterschap zou hij niet meer loslaten tot 1932. Tot dan toe hadden de leden van het comité altijd het voorzitterschap om de paar jaar doorgegeven. Nooit waren Eitingons brieven aan Freud zo vrolijk, energiek en levenslustig van toon als in de weken na Abrahams dood.¹⁵⁸⁵ Hij was zijn rivaal kwijt.¹⁵⁸⁶

Abraham en Freud

Tot Bad-Homburg was de verhouding tussen Abraham en Freud zeer goed geweest. Ook de film had daar niets aan afgedaan. Na Bad-Homburg was hun relatie totaal verstoord. Abraham schreef Freud op 8 september een lange brief over

het verloop van het congres. Er kwam, 11 september, een uiterst zure brief terug, waarin Freud duidelijk boos was over de hele filmrel. Hij nam Bernfeld en Storfer in bescherming en gaf Abraham en Sachs de schuld. Hij verweet Abraham zijn hardheid.¹⁵⁸⁷

Na het congres waren Anna Freud en Eitingon samen naar de Semmering gereist waar Freud op dat moment verbleef. Eitingon bleef een paar dagen en voerde ook overleg met Storfer.¹⁵⁸⁸ Freuds boosheid op Abraham moet te maken hebben gehad met Eitingons en Anna's informatie. Blijkbaar hield ook Freud geen rekening met het feit dat Abraham zich in al zijn plichtsgetrouwheid veel te veel had ingespannen en liet hij zich meeslepen in het tegen Abraham gekante sentiment dat was ontstaan.

Daarna lag het briefverkeer vijf weken stil. Abraham had longontsteking.¹⁵⁸⁹ Sachs hield Freud op de hoogte. Op 28 september had Sachs Abraham voor het eerst kunnen bezoeken en vond dat hij er wat beter uitzag maar nog erg geplaagd werd door hoesten en astma. Abrahams stemming was goed. Hij is rustig en optimistisch, zo schreef Sachs, en hij is alweer aan het schrijven. En opnieuw schreef Sachs dat hij de indruk had dat Abraham een lange herstelperiode zou moeten hebben.¹⁵⁹⁰ Sachs en Abraham waren zo langzamerhand zeer goed bevriend geraakt en Hedwig noemde hem later ook haar steun en toeverlaat in deze moeilijke periode.¹⁵⁹¹ Op 17 oktober, na vijf weken ziekte, schreef Abraham in een rondbrief, dat hij eindelijk weer beter was. Hij had tijdens zijn ziekte erg veel aan Van Emden gehad, die zich als dokter de hele periode intensief om hem had bekommerd en hij schreef dat de behandeling van Fließ voor hem van grote betekenis was geweest:

Und zweitens war von größter Bedeutung für mich das Eingreifen von Fließ in die Behandlung. Ich habe einen Begriff von seinen ganz ungewöhnlichen Eigenschaften als Arzt bekommen. Er wiegt wirklich die drei ordentlichen Professoren der inneren Medizin auf, die wir in Berlin haben, und wenn man noch einige außerordentliche als Zugabe gibt, so macht das auch noch nicht viel. Nebenbei hat der ganze Verlauf meiner Krankheit seine Periodenlehre in frappanter Weise bestätigt.¹⁵⁹²

Abraham schreef ook dat de discussie over de psychoanalyse in Duitsland in kranten en in tijdschriften enorm op gang was gekomen. Overall ging het over psychoanalyse. Met de film ging het goed. Over drie weken zouden de opnames voltooid zijn. Hij wilde niet veel meer zeggen over de zaak Storfer-Bernfeld, maar de Weense actie was toch gewoon bluf gebleken.

De brief was alleen door Abraham ondertekend. Sachs had het te druk met de film en Eitingon was al sedert half september op reis en zat toen in Florence. Er kwam meteen een boos antwoord uit Wenen van Anna Freud namens haar vader:

‘Leider muß ich auch bekennen, dass mir die Filmangelegenheit einen üblen Geschmack hinterlassen hat. Ich finde, unsere Berliner Freunde haben ein Maß von Schroffheit gezeigt, das sie in ihren harten Urteilen über die betreffenden Personen fortsetzen und das ich nicht rechtfertigen kann.’¹⁵⁹³

Er volgde zeven dagen later, 27 oktober 1925, een vele pagina’s lang antwoord van Abraham aan Freud. Abraham schreef dat hij zich door de beschuldiging van grofheid wederom in een situatie geplaatst zag waarin hij zich al meerdere keren bevond:

Sie wissen, lieber Herr Professor, daß ich die Angelegenheit mit Storfer und Bernfeld sehr ungern nochmals erörtere. Aber ich befinde mich durch den Vorwurf der Schroffheit (in Ihrem Rundbrief) wiederum in der Lage, in der ich schon mehrfach war. Es hat in fast 20 Jahren zwischen Ihnen und mir nie Meinungsdivergenzen gegeben, außer wenn es sich um Personen handelte, an denen ich – sehr zu meinem Bedauern – Kritik üben musste. Es wiederholte sich jedes Mal der gleiche Vorgang: Sie gingen über alles Anfechtbare im Verhalten der Betreffenden mit Nachsicht hinweg, dagegen entlud sich auf mich aller Tadel, den Sie später dann als unberechtigt erkannten. Im Falle Jung lautete dieser Tadel ‘Eifersucht’, im Falle Rank ‘unfreundschaftliches Verhalten’ und dieses Mal ‘Schroffheit’. Sollte nicht auch dieses Mal der Vorgang der gleiche sein: ich äußere eine Meinung, die im tiefsten Grunde die Ihrige ist, die Sie aber nicht zum Bewußtsein kommen ließen. Alle Unlust, die an dem betreffenden Tatbestand haftet, wendet sich als Unwillen gegen den, der auf ihn aufmerksam macht.

Was ist denn geschehen, d. h. von Sachs’ und meiner Seite, das Ihnen einen so üblen ‘Nachgeschmack’ hinterlassen konnte? Wir beide haben nie daran gedacht, einen psychoanalytischen Film zu verfassen und eine Gesellschaft zu suchen, die ihn herstellt. Wir wurden von der ‘Neumann-Produktion’ zur Mitarbeit aufgefordert, weil man kompetente Analytiker wollte. Und hätten wir abgelehnt, so wären alle ‘wilden’ Analytiker Berlins gierig darauf eingegangen. Bei der ‘Ufa’ lagern bereits ‘psychoanalytische’ Film-Entwürfe mindester Sorte zur Prüfung. Übrigens habe ich, damals bereits krank im Bett liegend, Sie auf der Stelle informiert. Im weiteren ist von Sachs und mir nicht das Leiseste geschehen, das ethisch anfechtbar wäre.

Ich weiß, daß Sachs sich über die von Storfer lancierte Notiz sehr aufgeregt hat, aber das ist lediglich Temperamentsache. Ich muß aber sagen, daß er in diesen Monaten mit einem Eifer und einer Opferwilligkeit gearbeitet hat, die ihm niemand gleichgetan hätte.

Auf der anderen Seite stehen dem folgende Tatsachen gegenüber: 1.) Die üble Notiz von der ‘Verballhornung’, die gegen Sachs und mich gerichtet war. 2.)

Das Ausbieten des Bernfeldschen Entwurfs bei verschiedenen Firmen, von denen keine spontan an St und B herangetreten war. 3.) Die Hinterhältigkeit in dem von Loyalität triefenden Brief an Sachs und mich, mit welchem gleichzeitig die erwähnte Zeitungsnotiz versandt wurde. Also ein unfaires Konkurrenzmanöver hinter dem Schleier der Freundschaft. 4.) Storfer schrieb an Eitingon, daß er sich seinen Anordnungen fügen werde. Als Eitingon solche gab, befolgte Storfer sie nicht. 5.) Der 'Rücktritt' war eine leere Geste. Unmittelbar nach Abgabe der Rücktrittserklärung in Homburg nahm Storfer an einer Sitzung über Verlagsangelegenheiten teil (auch Fräulein Anna war zugegen) und ließ keinen Menschen zu Wort kommen, sondern entwickelte dauernd seine Zukunftspläne über den Verlag. Der 'Rücktritt' war also ebenso unwahrhaftig wie alles andere. Ich sah dies sofort, erhob aber nicht Einspruch, weil ich den Frieden herstellen wollte. (Schroffheit?) 6.) Bernfeld suchte mich mit den anfechtbarsten Argumenten zu einem Wortbruch resp. Vertragsbruch gegenüber der Neumann-Gesellschaft zu verleiten, immer mit dem Versprechen von riesigen Dollarsummen jonglierend. Hernach verbreitete er in Homburg, ich wolle aus Geldgier seinen Film ausschalten. Dabei wußte er von mir, daß Sachs und ich nur ein mäßiges Fixum für unsere Arbeit erhielten und hatte darob die Ufa des Betrugers bezichtigt, während er uns riesige Einnahmen zusicherte. Er verließ den Kongreß vorzeitig, weil er – nach eigener Äußerung nicht ertragen könne, bei meiner Wiederwahl zum Präsidenten dabei zu sein. Eine wunderliche Wiederholung: Rank hatte in Salzburg genau das gleiche geäußert und auch getan. 7.) Die von Ihnen, lieber Herr Professor, bezweifelte Nachricht stammt keineswegs von der Ufa. Vielmehr hat der Leiter der einzigen Gesellschaft, die in Wien einen solchen Film machen konnte (Pan-Gesellschaft), Dr. Robert Wiene, mündlich an Sachs die Erklärung abgegeben, St und B seien an 'an' herangetreten mit der Angabe, sie hätten ein Angebot von der Ufa, erwarteten aber in Homburg ein noch höheres von amerikanischer Seite. Die Verhandlungen nahmen ein rasches, negatives Ende.

Das sind einige Hauptpunkte, die beweisen, daß auf jener Seite von Anfang an ein hinterhältiges und unwahrhaftiges Spiel getrieben wurde.

Und wo ist die gerügte Schroffheit? Sachs und ich hatten eine Zurücknahme jener Pressenotiz verlangt; sie ist nicht geschehen. Die uns gegebene 'Genugtuung' war Storfers Rücktritt, der – wie gesagt – nur eine Redensart war. Wir haben nachgegeben und alles getan, nur die Ufa von jenem Vorgehen zurückzuhalten, und dies mit Erfolg. Ich stehe mit Storfer, wie neulich erwähnt, im Briefwechsel, so als ob nie etwas geschehen wäre. Wir haben also auf der ganzen Linie nachgegeben, und es war ein großer Irrtum, als Sie vor einiger Zeit von der 'Causa victrix der Ufa' schrieben. Was bleibt also übrig, das uns als Schroffheit ausgelegt werden könnte? Nur ein paar offene Äußerungen in den

Rundbriefen (und in sonstiger Korrespondenz), die doch zur freien Aussprache bestimmt sind. Übrigens habe ich in Homburg, soweit meine Stimmittel das erlaubten, an allen Ecken und Enden vermittelt und geschlichtet, und mein gesamtes Verhalten innerhalb der Vereinigung macht es nicht wahrscheinlich, daß ich gegen ein paar Leute so hart und schroff sein sollte.¹⁵⁹⁴

De brief was een hartekreet van Abraham, die zich onrechtvaardig behandeld voelde.

Freud werd door deze brief van Abraham aan het twijfelen gebracht. Hij stuurde hem door aan Eitingon om zijn mening te vragen. Hijzelf was er tenslotte niet bij geweest en Eitingon wel. Freud dacht dat hij Abraham mogelijk door sympathie voor zijn naaste omgeving onrecht aandeed. Hij schreef ook dat hij zichzelf nooit voor een mensenkenner had gehouden en daar gezien zijn ervaringen ook weinig grond voor had gehad. Aan de andere kant was het objectief gezien moeilijk vol te houden dat iemand altijd gelijk zou hebben.¹⁵⁹⁵

Eitingon schreef vrijwel meteen terug vanuit Florence en zijn antwoord was verbijsterend. Liet de altijd zo ingehouden Eitingon hier zijn ware aard zien als concurrent van Abraham? Alsof het voor hem onverdraaglijk was dat Freud Abraham weer in zijn armen zou sluiten schreef hij:

Im ganzen ist Abrahams Brief 'ein echter Abraham'. In einem Körnchen recht habend, merkt er natürlich nicht, wie schief, am eigentlich wesentlichen vorbeigehend und infolgedessen falsch seine Stellungnahme, sein Verhalten ist. Die Berufungen auf die zwei anderen größeren, mit dem jetzigen so wenig zu vergleichenden Konflikte sind ebenso überflüssig wie charakteristisch, denn wir wissen ja gut genug, dass A. auch bei Rank, wenn auch weniger in re, so doch sicher in modo Fehler gemacht hat.¹⁵⁹⁶

Om te vervolgen dat Abraham Bernfelds fantasieën veel te ernstig genomen had en dat hij geen gevoel voor humor had.¹⁵⁹⁷ Het gaat de hele brief zo door: '(...),da ihm außer seiner eigentümlich temperierte Selbstliebe augenscheinlich nicht viele Affekte den Blick trüben, (...)'.¹⁵⁹⁸

En verderop:

Die intellektuelle Selbstgerechtigkeit hat natürlich auch die praktische moralische Selbstgenügsamkeit zur Folge. Als ich bei jener Filmdiskussion in der Homburger Komitee-Sitzung doch zumindest die Uneigennützigkeit Storfers zugegeben haben wollte, darauf hinweisend dass er durch alle seine Machenschaften ja dem Verlag nützen wollte, antwortete Abraham, sie hatten geplamt, dass der Verlag die von Sachs für den Ufa-Film zu schreibende populäre Bro-

schüre herausgeben sollte, 'so wollten ja auch wir etwas dem Verlag zukommen lassen.' Das hatte mir allerdings ganz entwaffnet.¹⁵⁹⁹

Het was een vorm van karaktermoord die Eitingon hier pleegde en het leek op de situatie met Liebermann. Storfer werd met hand en tand verdedigd, al bleek nergens uit dat Storfer goede bedoelingen had gehad met de uitgeverij. Als dat het geval was geweest dan had hij van te voren overlegd met de redacteurs. Storfer wilde een concurrerende film maken en Abraham en Sachs een hak zetten en dat laatste lukte uitstekend.

Wat bij Liebermann niet lukte, lukte dit keer wel. Eitingon wist Freud te overtuigen.

Op 5 november schreef Freud Abraham een uiterst onvriendelijke brief dat de hele kwestie veel beter was verlopen als ze het in Berlijn niet zo zwaar hadden opgevat en dat Abraham niet moest denken dat hij altijd gelijk had.¹⁶⁰⁰ Dat was de laatste brief tussen hen beiden.

In de loop van november werd Abraham weer ziek. Hij had zeer zware galaanvalen, die hem veel pijn bezorgden. Abraham had zijn werk, waar hij net weer enige weken mee begonnen was opnieuw moeten onderbreken.¹⁶⁰¹ Rondom 20 november werd hij opgenomen in een sanatorium en hadden de artsen het plan opgevat hem te opereren. Sachs schreef op 25 november aan Freud dat hij de avond tevoren voor het eerst wat meer had gehoord van Abrahams zwager.¹⁶⁰² De behandelend artsen: Borchardt, die gold als de beste Berlijnse chirurg, twee internisten en Fließ, waren totaal radeloos over de diagnose. De herhaalde röntgenopnames, bloedonderzoeken enzovoort hadden geen enkel resultaat opgeleverd.¹⁶⁰³ Hedwig vertelde later dat Abraham zulke verschrikkelijke pijnen had gehad, dat de artsen dachten dat zijn galblaas geïnfecteerd was en hem daarom wilden opereren.¹⁶⁰⁴

Felix Deutsch reisde eind november uit Wenen naar Berlijn om Abraham bij te staan.¹⁶⁰⁵ Het was pas rondom deze tijd dat tot Freud doordrong dat Abraham zijn ziekte wel eens niet zou kunnen overleven.¹⁶⁰⁶ Tot dat moment was Freud erg bezig met zijn eigen ziekte en zag hij de veel jongere Abraham per definitie als levensvatbaarder.¹⁶⁰⁷ Vanaf dat moment liet Freud zich dagelijks telefonisch op de hoogte houden van Abrahams toestand en stond alles in huize Freud in het teken van Abrahams ziekte: 'Unsere Situation wird von den Nachrichten über Abrahams Krankheit beherrscht, die sehr mangelhaft, unverständlich und keineswegs beruhigend lauten.'¹⁶⁰⁸

Begin november had Freud kort geantwoord op Eitingons vernietigende brief over Abraham, daarna schreef Freud hem niet meer tot half december. Eitingon zat inmiddels op Sicilië en schreef Freud de ene brief na de andere.¹⁶⁰⁹

De financiële huishouding van Storfer bij de uitgeverij gaf veel moeilijkheden. Half december schreef Freud Eitingon over Storfer, over Abraham en over de Ber-

lijnse vereniging. Freud schreef dat het er wat Abraham betreft slecht uit zag en dat hij de Berlijnse vereniging en Berlijnse groep betreurde die nu zonder leiding zaten.¹⁶¹⁰ Dat was een direct verwijt aan Eitingon, die aldoor op Sicilië bleef, terwijl voor Abrahams leven gevreesd werd en de Berlijnse vereniging het al maanden zonder voorzitter moest stellen. Eitingon antwoordde zowel Anna Freud als Freud dat hij een aantal dagen op het punt had gestaan om naar Berlijn af te reizen, maar dat het toen net wat beter ging met Abraham.¹⁶¹¹

Op 10 december schreef Sachs aan Freud dat hij de dag daarvoor uitgebreid met Hedwig had gesproken. De operatie was achter de rug en had een ontstoken galblaas zonder etter, met vergroeiingen en kleine galstenen aan het licht gebracht. De galblaas werd verwijderd. Het genezingsproces verliep langzaam, maar wel normaal, de patiënt had geen koorts, maar met de eerste dagen erg veel pijn. Abraham voelde zich bijzonder slecht en was apathisch, waarschijnlijk zowel door de doorstane pijn als door de morfine, die hij in de dagen voor de operatie vanwege de pijn kreeg. Abraham kreeg nu nog 's avonds een kleine dosis morfine. De artsen lieten zich optimistisch uit.¹⁶¹²

Jones schreef later dat Abraham een erg opgezwollen lever had gehad en zelf had aangedrongen op de galblaasoperatie op een dag die klopte met de getallenleer van Fließ.¹⁶¹³ Jones was de enige die de getallenleer noemde. Hij had het idee dat deze operatie Abraham meer kwaad dan goed had gedaan.

Op 16 december schreef Freud aan Ferenczi dat er bericht was uit Berlijn dat het Abraham vandaag als door een wonder beter ging. Men had hem gezegd dat men bij longabcessen niet te snel vertwijfeld moet raken. Freud schreef dat hij steeds geneigd om Abrahams ziekte zeer ernstig te nemen en dat hij ingesteld was op een dodelijke afloop. Hij vroeg Ferenczi naar Berlijn te reizen. Freud schreef: 'Man darf (sich) nicht, solange er noch lebt, ausmalen, was man an ihn verloren hat. Aber es ist hart, für mich besonders.'¹⁶¹⁴

Toen volgden de gebeurtenissen elkaar snel op. Twee dagen lang waren de berichten over Abraham zeer slecht. Zijn leven leek ten einde te lopen. Op 21 december had hij zich echter wonderbaarlijk hersteld. In het laatste telefoongesprek kwam het bericht dat er geen direct levensgevaar meer was. Deutsch was in Berlijn en zijn aanwezigheid betekende zo veel voor Abraham dat hij niet af kon reizen. Men was bang dat de patiënt dan weer zou terugvallen. Er was nog een buikvliesontsteking bijgekomen volgens de voorlaatste berichten. Abraham scheen enkele dagen nauwelijks meer bij kennis te zijn geweest, maar nu was dat weer voorbij. Voor Freud was de situatie erg zwaar.¹⁶¹⁵

Er waren intussen allerlei moeilijkheden met Storfer en Anna Freud schreef Eitingon, zou Abraham toch gelijk gehad hebben?¹⁶¹⁶

Deutsch belde de 21ste december 's middags naar de Freuds dat hij terug was uit Berlijn en Abraham in bevredigende toestand had achtergelaten. Diezelfde

middag meldde Radó echter dat er een verslechtering was ingetreden en Abraham hoge koorts had. Hij vroeg of Deutsch meteen kon komen.

Abraham en Hedwig hadden in de zomer van 1925 een stuk grond gekocht en plannen gemaakt om een huis te bouwen in Sils Maria. De bouwtekeningen van het huis kwamen net voor de kerst binnen.

Felix Deutsch was op kerstavond weer terug in Berlijn, toen hij de volgende ochtend met Hedwig en haar broer Hans naar Abraham ging, troffen ze hem dood aan.¹⁶¹⁷

Abraham had 's morgens om 8 uur nog ontbeten. Een uur later was hij plotse-ling overleden, waarschijnlijk aan een embolie.¹⁶¹⁸

Op 25 december schreef Jones aan Freud:

Dear Professor,

What is to be said about today's frightful news? You know that I share your feelings to the full. It seems as if very little is to be spared to you in the way of suffering – and I too know what suffering means. There is no way of meeting this blow: it cannot be dealt with, for nothing can ever cure it – not even time. Karl was my best friend, and his wife one of my wife's best friends. We all understood each other completely. The loss is quite irreplaceable, both personally and to the movement.¹⁶¹⁹

Freud antwoordde:

Dear Jones,

I can only repeat what you said: Abr.'s death is perhaps the greatest loss that could have hit us, and it has hit us. In letters I jokingly called him my 'rocher de bronze'; I felt safe in the absolute confidence he inspired in me, as in everyone else. In the brief obituary I wrote for him for the *Zeitschrift* (...) I applied to him the line from Horace:¹⁶²⁰

*Integer vitae scelerisque purus*¹⁶²¹

Freud schreef het volgende in memoriam in het *Zeitschrift*:

Karl Abraham

Am 25. Dezember starb in Berlin Dr. K. Abraham, der Vorsitzende der von ihm gegründeten Berliner Gruppe und gegenwärtig Präsident der Internationalen Psychoanalytischen Vereinigung.

Er erlag, noch nicht 50 Jahre alt, einem internen Leiden, gegen das sich sein kräftiger Körper schon seit dem Frühjahr 1925 zu wehren hatte. Auf dem letz-

ten Kongreß in Homburg v.d.H. schien er zu unser aller Freude genesen; eine Rezidive brachte die schmerzliche Enttäuschung.

Mit diesem Manne – integer vitae scelerisque purus – begraben wir eine der stärksten Hoffnungen unserer jungen, noch so angefochtenen Wissenschaft, vielleicht ein uneinbringliches Stück ihrer Zukunft. Unter allen, die mir auf die dunklen Wege der psychoanalytischen Arbeit gefolgt waren, erwarb er eine so hervorragende Stellung, daß nur noch ein Name neben seinem genannt werden konnte. Das Vertrauen der Mitarbeiter und Schüler, das er in uneingeschränktem Maße besaß, hätte ihn wahrscheinlich zur Führerschaft berufen und sicherlich wäre er ein vorbildlicher Führer zur Wahrheitsforschung geworden, unbeirrt durch Lob und Tadel der Menge, wie durch den lockenden Schein eigener Phantasiegebilde.

Ich schreibe diese Zeilen für Freunde und Kollegen, die Abraham so gekannt und geschätzt haben wie ich. Diese werden leicht verstehen, was mir der Verlust des um so viel jüngeren Freundes bedeutet, und werden es verzeihen, daß ich keinen weiteren Versuch mache, schwer Sagbarem Ausdruck zu geben. In dieser unserer Zeitschrift wird ein anderer die Schilderung von Abrahams wissenschaftlicher Persönlichkeit und die Würdigung seiner Arbeiten unternehmen.

Der Herausgeber:

Sigm. Freud¹⁶²²

Ontreddering

Jones reisde zondag 26 december 1925, de dag na Abrahams overlijden, met de boot naar het vasteland. Er was zo'n dikke mist dat het schip voor anker moest gaan en hij zijn trein miste. Hij arriveerde uiteindelijk om tien uur 's avonds in Berlijn en werd opgehaald door Ernst Freud, Sachs en Van Ophuijsen.¹⁶²³ De volgende middag, op maandag 27 december, werd Abraham begraven in het net aangelegde bosperceel van de begraafplaats Lichterfelde.¹⁶²⁴ Jones schreef zijn vrouw Kitty dat de begrafenis verschrikkelijk was geweest. Er waren tweehonderd aanwezigen en de scènes waren hartverscheurend. Ferenczi sprak wat formeel namens de IPA, naar Jones dacht om zichzelf onder controle te houden. Sachs sprak namens de Berlijnse vereniging. Het was een zeer ontroerende toespraak waarbij veel aanwezigen, onder wie Jones zelf, in snikken uitbarstten. Jones dacht dat het, naast Abrahams familie, het ergste was voor Sachs, Van Ophuijsen en hemzelf.¹⁶²⁵ Abrahams hond wilde het graf niet verlaten, maar Hedwig wilde de hond niet houden en gaf hem mee aan Abrahams broer Max.¹⁶²⁶

De dag na de begrafenis bezocht Jones Hedwig zowel 's ochtends als 's middags. Op woensdag bezocht hij haar nog een keer. Hedwig was zeer verdrietig maar wel flink en heel dankbaar voor zijn komst en de brief van Kitty die Jones had meege-nomen. Gerd hield zich goed. Hilda was totaal ingestort en ontredderd. Hedwigs broer, Hans Bürgner, sprak uitgebreid met Jones en vertelde hem dat hij voor de drie achtergeblevenen zou zorgen en de opleiding van de kinderen zou betalen.

In de Berlijnse vereniging was de reactie op Abrahams dood erg sterk. Iedereen kreeg ruzie en men ging elkaar beschuldigen, dat begon al op de avond van Abrahams begrafenis.¹⁶²⁷

Eitingon kwam de ochtend na de begrafenis fris en ondernemend aan, zo schreef Ferenczi aan Freud.¹⁶²⁸ Ferenczi verzocht hem het leiderschap van de Berlijnse vereniging op zich te nemen, om het gekrakeel de kop in te drukken. Eitingon deed dit korte tijd en droeg de taak vervolgens over aan Simmel. Simmel formeerde een bestuur bestaande uit hemzelf als voorzitter, Radó als secretaris

en Horney als penningmeester.¹⁶²⁹ Ferenczi informeerde voorzichtig bij Eitingon wat hij ervan zou vinden als Ferenczi zelf het voorzitterschap van de IPA over zou nemen. Dat lag verreweg het meest voor de hand. Hij was aan de beurt. De leden van het comité hadden elkaar tot dat moment afgewisseld. Ferenczi was vanaf het congres in 1918 maar heel kort voorzitter geweest, omdat hij het leiderschap door de politieke ontwikkelingen in Hongarije aan Jones had moeten overdragen. Nu het rustiger was geworden in Hongarije zou hij alsnog voorzitter kunnen worden, maar Eitingon wilde daar niets van weten. Hij vatte het op als gezichtsverlies voor hemzelf. Het zou de indruk wekken dat hij ongeschikt zou zijn voor het voorzitterschap.¹⁶³⁰

Blijkbaar lukte het Eitingon om Ferenczi helemaal te overbluffen. Er was geen enkele reden dat Eitingon meer recht op de positie zou hebben dan Ferenczi. Integendeel zelfs. Eitingon was het kortst lid van het comité en was dat niet vanwege psychoanalytische verdiensten maar vanwege het geld geworden. Eitingon analyseerde nauwelijks, leverde geen theoretische bijdrage, publiceerde niet en was het grootste deel van het jaar op reis. Ferenczi was een comitélid van het eerste uur en een zeer ervaren analyticus. Hij had heel veel gepubliceerd en was van groot belang voor de theorievorming. Ferenczi zei Eitingon dat hij dan maar als tot het volgende congres als interim-voorzitter moest optreden. Hij waarschuwde echter dat de functie onverenigbaar was met het Eitingons eindeloze reizen. Eitingon antwoordde daarop dat zijn vrouw het heroïsche besluit genomen had haar privéwensen ondergeschikt te maken aan het werkschema van haar man.¹⁶³¹ Het was duidelijk dat Eitingon zich de functie van voorzitter absoluut niet wilde laten ontgaan. Hij was niet op tijd teruggekomen voor de begrafenis van Abraham maar had wel van tevoren geregeld dat er dinsdagmiddag, de dag na de begrafenis, een bijeenkomst zou zijn met een aantal voorzitters van dochterverenigingen van de IPA, zodat er meteen besloten kon worden dat hij interim-voorzitter zou worden. De aanwezigen waren volgens Ferenczi naast hemzelf, Eitingon, Van Emden, Van Ophuijsen, Jones en Sachs. Eitingon schreef een bericht in het *Korrespondenzblatt* over deze bijeenkomst, waar tot zijn interim-voorzitterschap werd besloten. Hij noemde ook Hitschmann als aanwezige en vermeldde opvallend genoeg Sachs niet.¹⁶³² Sachs werd langzaam maar zeker uitgerangeerd.

Eitingon had nu alle belangrijke functies in de psychoanalytische wereld naar zich toe gehaald. Voorzitter van de IPA, hoofdredacteur van de uitgeverij, directeur van de Berlijnse polikliniek, voorzitter van de overkoepelende opleidingscommissie. Zowel het voorzitterschap van de IPA als het hoofdredacteurschap van de uitgeverij had hij zichzelf, ondanks protesten van Freud en Ferenczi, gewoon toegeëigend.

Abrahams familie

Hedwig had zich op de begrafenis kranig gehouden maar was daarna ten einde raad.

Jones had het op zich genomen om een necrologie te schrijven voor het speciale nummer van het *Zeitschrift* dat aan Abraham gewijd zou worden. Hij besteedde er al zijn vrije tijd aan en las het complete werk van Abraham nog eens door.¹⁶³³ Freud en zijn dochter Anna namen de vertaling in het Duits op zich.¹⁶³⁴ Hedwig was Jones zeer dankbaar en probeerde hem zo veel mogelijk te helpen met informatie over Abrahams leven. Het viel haar zwaar. Het zoeken in Abrahams papieren in zijn bureau leverde erg veel spanning op. Het was zo duidelijk dat Abraham ondanks zijn lange ziekte nog zo levenslustig was geweest. Hij had tot op het laatst een grote behoefte aan studie en zag de slechte afloop totaal niet aankomen. Het overweldigde Hedwig.¹⁶³⁵ Eind maart schreef ze Jones dat ze helemaal gek werd van verlangen naar Karl en haar hunkering naar het gelukkige verleden.¹⁶³⁶ Tom Burgner, de zoon van Hans, Hedwigs broer vertelde veel later in een interview, dat Hedwig compleet was ingestort na Abrahams dood. Ze was zwaar depressief en raakte in één klap in de overgang.¹⁶³⁷

Kitty Jones bezocht Hedwig in september 1926. Ze schrok enorm. Hedwig was bleek en mooi, maar haar vrolijkheid was weg. Ze was een gebroken vrouw. Er kon geen glimlachje voor Kitty af, als uit steen gehouwen. Hans Bürgner nam hen mee uit rijden in zijn nieuwe auto. Toen ontdooidde Hedwig een beetje en kon ze ervan genieten, maar ze had Abrahams dood nog totaal niet geaccepteerd. Ze vroeg zich steeds af of zijn dood onontkoombaar was geweest en of ze wel het juiste had gedaan.¹⁶³⁸ Toen Freud Hedwig begin 1927 voor het eerst weerzag, herkende hij haar bijna niet. Hij schreef aan Ferenczi dat het lot haar sterk had getekend.¹⁶³⁹

Hedwig verkeerde in moeilijke financiële omstandigheden omdat al hun geld was opgegaan aan Abrahams ziekte. Ze had daarom vijf van de acht kamers van hun huis verhuurd. Hans Bürgner was, net als Gerd, een enorme steun. Gerd was volgens Hedwig veel volwassener en ernstiger geworden, maar toch ook zoals bij zijn leeftijd hoorde bezig met school en sport.¹⁶⁴⁰ Hilda had intussen haar eind-examen gehaald en was daarna naar haar vroegere analyticus Van Ophuysen in Holland gegaan. Ze trok zich de dood van haar vader verschrikkelijk aan.¹⁶⁴¹

Freud in de rouw

Abrahams dood was een enorme slag voor Freud, niet alleen omdat hij erg op Abraham gesteld was, maar ook omdat hij zijn hoop voor de toekomst op Abraham had gevestigd.¹⁶⁴²

Het was voor hem niet te bevatten dat juist Abraham op zo'n manier werd weggenomen: degene die het zekerst in het leven leek te staan, krachtig en gezond. 'Wie zou ooit gedacht hebben toen we elkaar troffen in de Harz, dat hij de eerste zou zijn die dit onredelijke leven zou verlaten?', schreef Freud aan Jones.¹⁶⁴³

Op 3 januari 1926 meldde Freud aan Pfister:

Die Situation, um nicht zu sagen die Stimmung, wird bei uns durch das Ableben Abrahams beherrscht, das – wie Sie wissen – am Weihnachtstage erfolgt ist. Wir haben sehr viel an ihm verloren, er wird kaum zu ersetzen sein. Ich schreibe so, indem ich von allen Gefühlsreaktionen absehe und nur seinen objektiven Wert würdige.¹⁶⁴⁴

Het klonk diep treurig. Freud was somber en in rouw. Hij werd in deze periode vrij ernstig ziek. Het begon met twee dagen griep in januari, waarop hij met koorts in bed bleef en waarna hij bleef kwakkelen.¹⁶⁴⁵ In zijn comitébrief van 20 januari 1926 schreef Freud: 'Der beklagenswerte Tod unseres Freundes Karl Abraham wirkt weiterhin lähmend auf uns und nimmt uns jede Lust, das Interesse den kleinen Vorgängen um uns zuzuwenden.'¹⁶⁴⁶

Op 17 februari kreeg Freud op straat tijdens zijn wandeling na het middageten hartkrampen, die zich twee keer herhaalden.¹⁶⁴⁷ De doktoren Braun en Lajos kwamen tot de conclusie dat het om lichte angina-aanvallen ging en schreven rust voor.¹⁶⁴⁸ Freud vertrok de vijfde maart 1926 voor vier weken naar het Cottage-Sanatorium. Zijn vrouw, zijn schoonzuster en Anna hielden hem afwisselend gezelschap.¹⁶⁴⁹

Het is aan Freuds briefwisselingen te zien dat hij zich de eerst maanden van 1926 slecht voelde. Hij schreef verhoudingsgewijs weinig brieven. Het enige waar hij zich heel intensief mee bemoeide was het nummer van het *Zeitschrift* dat aan Abraham gewijd zou worden.¹⁶⁵⁰ Eitingon en Radó hadden voorgesteld dat uit te stellen tot december, maar Freud was het daar pertinent niet mee eens. Eerst moesten de doden geëerd worden, voor zijn zeventigste verjaardag aan bod kon komen, iets waar Freud sowieso verschrikkelijk tegenop zag.¹⁶⁵¹

Het lot van het geheime comité

Het comité, dat na alle moeilijkheden met Rank weer tot leven was gebracht, werd na Abrahams dood steeds minder actief. Er circuleerden nog wel wat rondbrieven, maar onregelmatig en de toon was mat.¹⁶⁵² Eitingon schreef slechts met grote tussenpozen en de helft van de brieven uit Berlijn was niet door Sachs ondertekend. Eitingon beschreef zijn eigen mening over het comité in een brief aan Freud van

6 februari 1926. Hij stelde dat het comité hoogstens tot doel had conflicten tussen de leden onderling te voorkomen en zodoende Jones wat in het gareel te houden: 'Taugt es wenig gegen den Feind, so nutzt es vielleicht gegen den Freund.'¹⁶⁵³ Het was duidelijk dat Eitingon geen enkel gevoel had voor het comité. De levendige en inspirerende uitwisseling, die het comité had gemaakt tot wat het was en de stimulerende werking die ervan uit was gegaan voor de theorievorming, lijken langs Eitingon heen gegaan te zijn. Hij had er dan ook nooit aan mee gedaan.

Eitingon had Ferenczi twee nare streken geleverd. Hij had niet alleen voorkomen dat Ferenczi Abraham opvolgde als president van de IPA, maar ook verhinderd dat Ferenczi voorzitter werd van de Berlijnse vereniging, zoals Alexander hem na de dood van Abraham had gevraagd. Ferenczi had daar wel oren naar gehad, omdat het voorzitterschap van de Berlijnse vereniging op dat moment één van de meest prestigieuze posities was. Eitingon had die functie, zonder overleg met het comité, in januari 1926 overgedragen aan Simmel.

Freud schreef Ferenczi dat Eitingon hem verzocht te interveniëren bij de Berlijnse groep, zodat deze zou instemmen met Eitingons aftreden als voorzitter. Freud had gehoor gegeven aan Eitingons wens.¹⁶⁵⁴ Eitingon had toen Simmel aangewezen als voorzitter. Freud schreef aan Ferenczi dat Eitingon zich realiseerde dat dit een provisorische keuze was. Eitingon wilde volgens Freud dat Ferenczi zou proberen om voorzitter van de Berlijnse vereniging te worden en Eitingon zou er op rekenen dat te zijner tijd Ferenczi vanzelf tot voorzitter gekozen zou worden als hij naar Berlijn zou komen.¹⁶⁵⁵ Het was een van die typische ingewikkelde intriges van Eitingon, waarbij hij Freud zelfs zover had gekregen dat hij eraan mee deed. Eitingon zei dat hij ervan uitging dat Ferenczi voorzitter zou worden in Berlijn, maar regelde het ondertussen zo dat Ferenczi onmogelijk voorzitter kon worden in Berlijn. Het was natuurlijk uitgesloten dat Ferenczi met zijn staat van dienst naar Berlijn zou verhuizen zónder de zekerheid dat hij daar voorzitter zou worden en mét de wetenschap dat hij eerst zou moeten concurreren met Simmel die de post net gekregen had.

Ferenczi legde zich bij de feiten neer en schreef in zijn rondbrief van 31 januari 1926 dat Eitingons oplossing voor Berlijn de juiste was. Hij vertrok in september 1926 voor driekwart jaar naar de Verenigde Staten. Het comité was daarvoor nog één keer bij elkaar gekomen, vlak voor Freuds verjaardag in mei, en toen was besloten dat Ferenczi op het volgende congres, in 1927, voorzitter van de IPA zou worden, zoals hij graag wilde. Freud vond het heel erg dat Ferenczi voor een lange periode naar de Verenigde Staten vertrok. Begin 1925 had Freud Rank verloren, eind 1925 Abraham en nu vertrok Ferenczi ook nog. Het lijkt er op dat Freud zich totaal niet realiseerde hoezeer Ferenczi gepasseerd was.

De briefwisseling tussen Freud en Eitingon was erg intensief in deze periode. Freud leunde in praktische organisatorische aangelegenheden sterk op Eitingon.

De uitlatingen van Eitingon over zijn medecomitéleden waren in deze periode vrijwel zonder uitzondering denigrerend.¹⁶⁵⁶ Toen Ferenczi in 1927 terugkwam, werd niet hij maar Eitingon tot nieuwe president van de IPA verkozen. Inmiddels was dat ook de wens van Freud geworden. Jones had de post zelf graag gehad en speelde er een rol in dat Ferenczi gepasseerd werd.¹⁶⁵⁷ Eitingon had, zoals gebruikelijk, gezegd dat hij het niet wilde worden, maar werd het wel.

Het comité werd opgeheven. Eitingon bleef tot 1932 president van de IPA, waarna Jones het van hem overnam tot 1949. Ferenczi stierf in 1933.

Een koerswijziging van de familie

Hedwig zocht een bron van inkomsten waarmee ze in contact zou kunnen blijven met de psychoanalytische wereld. Uiteindelijk besloot ze in overleg met haar broer een pension te beginnen waar ze bij voorkeur psychoanalytici of psychoanalytische patiënten zou herbergen die enige tijd voor hun opleiding of behandeling in Berlijn verbleven. Abrahams vroegere collega's probeerden haar te helpen. Met advies van Ernst Freud besloot ze een geschikt huis te kopen en te verbouwen. Hans Bürgner zou een deel betalen, maar er moest nog een aanvullende hypotheek van 80.000 mark verstrekt worden. Hij vroeg Jones dit bedrag in Engeland te lenen omdat de rente daar lager was. Jones moest daarvoor zijn eigen bezittingen in onderpand geven maar kon dat slechts tot maximaal 60.000 mark. Hij vroeg Eitingon de overige 20.000 tijdelijk te verstrekken.¹⁶⁵⁸ Het was ook vanwege het pension dat Hedwig het geld dat Abraham bij Van Ophuijsen in bewaring had gegeven terugvroeg.

Hilda ging medicijnen studeren. Ze kon de dood van haar vader niet goed verwerken. In 1929 schreef ze Jones een hartverscheurende brief. Jones was steeds zeer betrokken gebleven bij de familie Abraham en had Hilda in 1929 voor haar verjaardag een brief en een cadeautje gestuurd.¹⁶⁵⁹ Hilda schreef hem een bedankje: 'When I have not seen a person, who is dear to me for a long time, I suddenly get overwhelmed by the fear that he is slowly gliding away from my outstretched fingers while I'm trying to get hold of him.'¹⁶⁶⁰

Hilda was bang dat haar dierbaren, ook Jones, zomaar opeens zouden verdwijnen. Ze had plezier in haar medicijnenstudie, maar miste haar vader de laatste tijd meer dan ooit. Ze had hem zo veel te vertellen gehad en er was zo veel dat ze hem had willen vragen. Ze voegde toe: 'One can't expect to find the image of one's father in every man, can one?'¹⁶⁶¹

Freud bleef zeer bij de Abrahams betrokken. In 1930 studeerde Hilda een semester in Wenen en werd ze in huize Freud zeer hartelijk ontvangen. De familie Abraham zat erg krap in die tijd. Freud was daarvan op de hoogte en zei Hilda, dat

hij voor haar een som geld op de bank gedeponneerd had bij zijn zoon in Berlijn. Hij had het zo geregeld dat hij niet zou weten hoeveel Hilda ervan zou besteden zodat het niet pijnlijk voor haar zou zijn. Hilda gebruikte het geld uiteindelijk helemaal niet maar ze vond het gebaar ongelooflijk genereus, net als de manier waarop hij het had geregeld.¹⁶⁶²

Gerd ging rechten studeren. Het was de bedoeling dat hij bij zijn oom in de praktijk zou komen, maar daar kwam de machtsovername door de nazi's tussen.

Het verlies van de ring

Freud had alle leden een ring gegeven toen het geheime comité werd opgericht. Abrahams ring, die volgens Hedwig wonderschoon was, was een kleine gemme.¹⁶⁶³ Er waren twee maskers in uitgesneden, de ene en profiel en de andere en face. Abraham had er vaak afdrukken van gemaakt, die Hedwig later niet meer had. Ze had de ring aan Gerd gegeven toen hij volwassen werd. Het was voor Gerd een zeer kostbaar bezit en hij had de ring altijd gedragen, ook toen hij als Engelse officier naar India werd gestuurd in de Tweede Wereldoorlog. Toen had hij de ring op een nacht afgedaan en was er een Indiër binnengeslopen terwijl hij sliep. De Indiër had al zijn bezittingen gestolen: Gerds portefeuille, de ring en andere zaken. Hedwig vond het verschrikkelijk en zei dat hij de ring helaas teveel had gedragen.¹⁶⁶⁴

Emigratie na 1933

Na de machtsgreep van de nazi's vluchtten Hedwig, Hilda en Gerd naar Engeland, daarbij geholpen door Jones, Van Ophuijsen en Freud. Hilda was aan het eind van haar medicijnenstudie en kreeg nog toestemming om de laatste vier maanden praktijk in het Joodse ziekenhuis in Berlijn te voltooien. Jones dacht dat de voorwaarde was dat ze daarna meteen zou vertrekken. Hilda was begonnen met een analyse bij dr. Kemper en had het plan psychoanalytica te worden.¹⁶⁶⁵ Hans Bürgner verloor in 1933 in eerste instantie al zijn werk. Jones schreef dat hij geruïneerd was, maar dat lijkt toch niet het geval geweest te zijn. Bürgner wist zich nog tot 1938 in Berlijn te handhaven tot ook hij naar Engeland vluchtte. Zijn vrouw Dodo was inmiddels van hem gescheiden en al eerder met de twee kinderen Tom en Anja naar Engeland vertrokken. In 1945 hertrouwden Hans en Dodo Bürgner. Na de Kristallnacht in 1938 stuurde Gerd de ene brief na de andere naar zijn oom en tante in Bremen, opdat ze in ieder geval zouden zorgen dat zijn nichtje, de toen 15-jarige Lotte, het land uitkwam.¹⁶⁶⁶ Hij redde haar daarmee het leven. Gerd re-

gelde voor haar een opvanggezin in Manchester waar ze naartoe kon en het lukte om haar in 1939 op het laatste moment met een kindertrein het land uit te krijgen. Op 3 mei 1939 reisde Lotte met 50 andere kinderen naar Engeland. Lotte wilde eigenlijk helemaal niet weg bij haar ouders. Abrahams broer Max en zijn vrouw waren bezig met visa voor de Verenigde Staten, maar haalden het niet. In 1941 werden ze omgebracht in Minsk.¹⁶⁶⁷

Freud bleef contact met de familie Abraham houden, ook nadat hij voor de nazi's had moeten vluchten en in 1938 in Londen terecht was gekomen. De Abrahams zochten hem en Martha Freud in Londen op. Hilda vertelde in de jaren vijftig aan Eissler dat Freud bij de ontmoetingen altijd vol droefenis over Abraham had gesproken. De laatste keer dat Hilda hem zag, zei Freud dat dit een verlies was, waarvan de psychoanalyse zich nooit zou herstellen. Hilda vertelde ook dat Freud herhaald had dat er afgezien van Abraham maar één man was geweest die hem had kunnen opvolgen.

Eissler vroeg haar of Freud had gezegd wie hij bedoelde. Hilda antwoordde dat hij dat niet had gezegd. Ze ging ervan uit dat het Ferenczi was, en dat Freud, nadat Abraham en Ferenczi waren gestorven, niemand meer had die hem zou kunnen opvolgen. Hilda had de indruk dat Freud zich niet over die klap heen had kunnen zetten.¹⁶⁶⁸

CONCLUSIE

De onderzoeksvragen die aan het begin van de biografie zijn gesteld zijn in de verschillende hoofdstukken aan de orde gekomen en worden in de conclusie nog een keer samen gevat. Er zijn uit mijn onderzoek onverwachte feiten en samenhangen naar voren gekomen die ook in de conclusie vermeld worden. Zo bleek de rol van Max Eitingon in de geschiedenis van de psychoanalyse veel en veel groter dan verwacht en daarmee de rol van het geld. Beiden verdienen meer onderzoek. Daarnaast was het bekend dat Abraham de eerste was die een psychoanalytische theorie over depressie ontwierp maar in het onderzoek rees de vraag of hij niet ook de eerste was die onderzoek deed naar de vroegste pre-oedipale fasen, nog voordat ze door Freud zo genoemd werden. Ook dit punt verdient meer onderzoek.

1 Levensloop

Karl Abraham was een pionier van de psychoanalyse en een van de eerste artsen die het aandurfde om een eigen psychoanalytische praktijk op te zetten. Hij groeide tijdens zijn leven uit tot de belangrijkste analyticus na Freud, heeft theoretisch grote invloed gehad en is van onschatbare waarde geweest bij het verbreiden van het psychoanalytisch gedachtegoed.

Abrahams levensloop is sterk beïnvloed door de woelige tijd waarin hij leefde. Hij heeft enerzijds kunnen profiteren van de snelle opkomst van de Joodse middenklasse in het Duitsland van Willem II, waardoor hij kon gaan studeren, anderzijds waren zijn keuzemogelijkheden door zijn Joodse achtergrond beperkt. Hij kon alleen arts of jurist worden. De Eerste Wereldoorlog met revolutie, inflatie en machtswisselingen als nasleep heeft een zwaar stempel op zijn leven gedrukt. Zijn psychoanalytische carrière is er door onderbroken maar niet wezenlijk door gehinderd. Zijn gezondheid daarentegen is door de oorlog en de naoorlogse periode blijvend beschadigd.

2 Contact met Freud

Het contact tussen Abraham en Freud heeft een ingrijpende ontwikkeling door-
gemaakt. Abraham leerde Freuds werk kennen in de Burghölzli-kliniek, raakte enthousiast en stuurde Freud een artikeltje van zijn eigen hand, waaruit de invloed van de psychoanalyse duidelijk bleek. Freud was aangenaam verrast en nodigde Abraham uit voor een bezoek. Dat was de start van een intensief contact, dat zich

voornamelijk per brief afspeelde. Aanvankelijk was Abraham de bewonderende leerling, die tijdens een conflict met Jung, al snel merkte, dat Freud zich opeens tegen hem kon keren. Het heeft de band tussen hen beiden niet beschadigd maar eerder geïntensiveerd toen Abraham het, met zijn waarschuwingen over Jung, bij het rechte eind bleek te hebben. Freud had altijd lievelingen, na Jung was dat Abraham, die deze positie verloor toen er door de Eerste Wereldoorlog geen contact meer mogelijk was. Uit het onderzoek naar Abraham werd duidelijk dat hij een veel belangrijker plaats innam bij Freud dan men op grond van de literatuur van afgelopen jaren zou verwachten. Freud wist dat hij onder alle omstandigheden op Abraham kon rekenen en beiden lijken veel plezier te hebben gehad in hun levendige wetenschappelijke uitwisseling. Freud had soms forse kritiek op Abraham maar leek er van uit te gaan dat deze ‘rocher de bronze’ dat rustig zou kunnen verdragen. Zijn waardering voor Abraham was echter groot. Misschien had het wel met Freuds rotsvaste vertrouwen in Abraham te maken dat deze lange tijd niet onder ogen zag dat zijn 21 jaar jongere vriend en collega stervende was. Een rots in de branding verdwijnt tenslotte niet.

Een brief van Freud aan Eitingon van 14 december 1932 en de interviews van Hedwig en Hilda wijzen erop dat Freud Abraham na zijn vroege dood altijd is blijven missen, maar hij praatte alleen nog over hem met Abrahams achtergebleven familieleden.¹⁶⁶⁹

3 Theoretische en praktische ontwikkeling als psychoanalyticus

Toen Abraham zich, eind 1907, als zelfstandig psychoanalyticus vestigde in Berlijn kon hij zich slechts baseren op enkele boeken van Freud waarin de theorie uiteen werd gezet.¹⁶⁷⁰ Er bestond op dat moment geen enkel praktisch geschrift waarin stond hoe je als analyticus nu precies te werk moest gaan. Abraham moest zichzelf het vak, met vallen en opstaan, leren. Freud probeerde hem zo veel mogelijk per brief bij te staan. In deze beginjaren was Abraham sterk bezig om zijn eigen problematiek te onderzoeken en te verwerken. Hij schreef daarover, zonder zichzelf te noemen, in zijn verhandelingen over Segantini en Echnaton. Het leverde baanbrekend werk op. Vanaf *Segantini* (1911) is Abrahams centrale thema, wat hij steeds verder uitwerkte, de depressie en de manische depressie geweest. De manische depressie wordt tegenwoordig bipolaire stoornis genoemd.

Wat dreef Karl Abraham? Waarom werd hij eerst psychiater en vervolgens psychoanalyticus? Er is een overeenkomst in de levensloop van Sigmund Freud, Karl Abraham en de Franse psychoanalyticus André Green. Freuds moeder verloor haar acht maanden oude zoontje Julius een maand voor Freuds tweede verjaardag. Abrahams moeder kreeg, zoals beschreven in hoofdstuk 1, een doodgeboren

dochtertje toen Abraham twee was en de moeder van André Green verloor haar jongere zuster door een brand toen hij twee jaar oud was.¹⁶⁷¹ De reactie van Freuds moeder is niet bekend, maar zowel Abrahams als Greens moeder raakten door het verlies in een diepe depressie. Bij beiden is deze gebeurtenis, die bij Abraham plaatsvond in 1879 en bij Green in 1929, uitgegroeid tot een centraal thema in hun werk en zijn er interessante parallellen te trekken. Abraham was de eerste die, nog voor Freud, een psychoanalytische theorie over depressie ontwierp. Hij is zijn werkzame leven steeds met het thema depressie bezig geweest, waarbij hij zich in latere jaren ook op de consequenties daarvan voor het kind en diens verdere levensloop richtte.

Abraham vond bij zijn patiënten vaak een opvallend patroon in de vroege kindjaren. Een kind dat zich tot dan de lieveling van zijn moeder had gevoeld en zich zeker gewaand had van haar liefde, ervoer door haar een teleurstelling die het zodanig aan het wankelen bracht dat het zich daar maar nauwelijks van kon herstellen. Door verdere ervaringen van gelijke aard kreeg het kind de overtuiging, dat het verlies onherstelbaar was. Er was geen vervangende vrouwelijke persoon beschikbaar. Bovendien mislukte ook de poging van het kind om zich tot zijn vader te wenden. In het kind ontstond daardoor een indruk van volledige verlatenheid. Aan deze indruk hechtten zich de vroege depressieve gevoelsuitbarstingen. Latere teleurstellingen werden vervolgens als een herhaling van het vroege trauma beleefd, waarbij het gevoel van totale verlating en leegte wederom opkwam en dan opnieuw aanleiding tot depressie gaf. Abraham dacht dat de oorspronkelijke liefdesontgoocheling plaats moest hebben gevonden voordat het kind het oedipuscomplex de baas was geworden. Daardoor zijn de oraal-sadistische driften nog niet uitgeschakeld. De ondraaglijke teleurstelling gaf aanleiding om het liefdesobject als lichaamsinhoud uit te stoten en te vernietigen. Daarop volgde de introjectie, het kannibalistische verorberen van het object in de speciale vorm van een narcistische identificatie.

André Green behandelde hetzelfde thema. Waar Abraham schreef over de 'boze moeder' schreef André Green over de 'dode moeder' (la mère morte). De dode moeder is niet fysiek dood maar zij is door een plotselinge zware rouw niet meer bereikbaar voor het kind.¹⁶⁷² André Green beschreef 'le complexe de la mère morte' als volgt: Het gaat hier niet over een depressie (van het kind) na een reëel verlies, maar over een depressie die plaatsvindt in aanwezigheid van een object dat zelf geabsorbeerd is door rouw. Voorop staat het plotselinge wegvallen van alle interesse voor het kind. De ernstigste gevallen zijn die waarbij er sprake is van een broertje of zusje dat heel vroeg is gestorven of van een miskraam en dit voor het kind geheim wordt gehouden zodat het niet snapt wat er gebeurt. Het moederlijk imago wordt zodoende op brute wijze totaal veranderd. Tot dan toe heeft het kind zich geliefd gevoeld. De rouw van de moeder wordt door het kind beleefd als een

catastrofe. Behalve een verlies van liefde betekent het ook een verlies aan betekenis omdat het kind geen enkele verklaring heeft voor wat er gebeurt en denkt dat het zijn schuld is. Vaak reageert de vader niet op de ellende van het kind. Het kind protesteert aanvankelijk tegen de gang van zaken. Als dat geen enkel effect sorteert gebeurt er het volgende: de investering in het moederlijk object wordt opgeheven, het kind identificeert zich met de dode moeder en er ontstaat een verlies aan betekenis. De identificatie met de dode moeder geeft een gat in het weefsel van de objectrelaties van het kind met de moeder. In het midden bevindt zich blijvend de levenloze moeder. Het kind voelt zich verantwoordelijk voor de verandering bij zijn moeder, maar het kan de discrepantie tussen wat het zichzelf verwijt en de intensiteit van de reactie van zijn moeder niet overbruggen. Daardoor legt het eerder de link met zijn manier van bestaan dan met een verboden drift. Het wordt daarmee verboden om er te zijn. Dit speelt zich allemaal af op onbewust niveau. Er is een triangulatie van het kind met het moederlijk object en met de levenloze moeder. Het kind probeert het trauma meester te worden door een enorme vroegrijpe drang tot creatieve of tot intellectuele prestaties. Het heeft een wrede ervaring opgedaan met zijn afhankelijkheid van de stemmingswisselingen van zijn moeder. Het probeert in het vervolg krampachtig op deze stemmingswisselingen te anticiperen. Het door Abraham beschreven schilderij van Segantini dat de slechte moeder verbeeldt lijkt wonderwel te passen bij Greens uiteenzetting.

Abraham was als kind en als volwassene vitaal, intelligent en levenslustig en bezat veel gevoel voor humor. Hij was zeer integer. Hij was echter ook afstandelijk met een reserve waarvan zelfs Abrahams beste vrienden de diepte niet konden peilen en Abraham waarschijnlijk zelf ook niet. Deze onbewuste reserve zal te maken hebben gehad met het trauma dat Abraham op zijn tweede opliep toen zijn moeder van het ene op het andere moment niet meer beschikbaar was.

Abraham had een aantal trekken die aan Greens dode-moedercomplex doen denken. Het op te jonge leeftijd enorme intellectuele prestaties leveren, die het gat, dat door de dode moeder ontstaan is moeten bedekken. De grondigheid van Abrahams talenonderzoek als vijftienjarige jongen was voor zijn leeftijd bijzonder extreem. Aan de universiteit volgt hij een veel groter aantal colleges dan anderen. Hij was al vroeg intellectueel zeer actief.

Ook Abrahams beroepskeuze als psychiater is vanuit Greens concept begrijpelijk. Hij koos een beroep waarbij het ging om de behandeling van psychische stoornissen. De psychoanalyse was daarop een logisch vervolg, een leer die draait om de vroegkinderlijke seksualiteit. Het was tenslotte de liefde voor en van de moeder die zo verstoord was geraakt. Abrahams invoelingsvermogen, zijn gerichtheid op de ander zijn allemaal tekenen van een te grote oplettendheid en gerichtheid op het welbevinden van de ander. Op onbewust niveau speelt hier de drang om hoe dan ook een herhaling van het trauma te voorkomen. In zijn relatie met

Hedwig en hun beslissing om naar Berlijn terug te gaan, de stad waar zij, maar niet hij zich thuisvoelde, heeft dit zeker een rol gespeeld. Het liefdesobject moest gekoesterd en behoed worden, ook als dat ten koste van Abraham zelf ging. De rol van de moeder speelt tijdens die periode een centrale rol in zijn werk.

Abraham nam grote risico's met zichzelf. Hij voelde geen angst, was een fanatiek bergbeklimmer, terwijl hij geen diepte zag. Alsof hij toch op onbewust niveau niet zo zeker was van zijn bestaansrecht en daarom makkelijk risico's nam.

Abraham kende zelf het gevoel van totale verlatenheid en de bijbehorende depressie. In zijn kindertijd probeerde hij zijn heil te zoeken bij oudere jongens en daar zal een homoseksuele component bij gezeten hebben. In zijn latere leven wordt hij depressief als zijn vader overlijdt en als het contact met Freud verbroken is, zoals aan het einde van de Eerste Wereldoorlog of wanneer Freud zich van hem afwendt, aan het eind van de zomer van 1925. Het valt niet te ontkennen dat Abraham zichzelf min of meer de dood in heeft gejaagd, al zal het een geheel onbewust proces zijn geweest. Hij werd vlak voor de zomer van 1925 heel ernstig ziek. Hij knapte in de bergen die zomer stapje voor stapje op, maar had nog maanden moeten herstellen. In plaats daarvan nam hij zijn taken als voorzitter van het congres op zich hoewel dat veel te zwaar was. Hij liet de psychoanalyse van Freud zwaarder wegen dan zijn eigen gezondheid. Navrant zijn de brieven van Sachs aan Freud waarin hij deze keer op keer vraagt om in te grijpen. Sachs beseftte blijkbaar dat Freud als enige Abraham zover zou kunnen krijgen dat hij rust zou nemen in de bergen. Freud bleef zich echter onder invloed van Eitingon van Abraham afwenden en beseftte de ernst van de situatie pas toen het al te laat was.

Abrahams theoretische ontwikkeling is goed te volgen in zijn geschriften en in de vele gevalsbeschrijvingen. Ik verwijs hiervoor naar de hoofdstukken 8, 10, 12, 15, 19 en 25. Zijn hoofdthema is vanaf de start de depressie en de manische depressie. Vandaaruit gaat hij zich steeds meer richten op de preoedipale fasen en dan met name op de orale fase met sterke liefde- en haatgevoelens. Abraham beschrijft in een schema de consequenties voor de object-relaties wanneer de vroege preoedipale libido-organisaties te zeer overheersen. Er is dan geen relatie mogelijk waarin echt rekening gehouden wordt met de ander. Daarnaast is er teveel agressie die een blijvende verbintenis met een partner in de weg staat.

Abrahams vroege geschriften zijn sterk gericht op de relatie met de moeder, later maakt hij als eerste een ontwerp voor de seksuele omwikkeling van de vrouw. Zijn ideeën over vroege verlatenheid, zoals boven beschreven, waren zijn tijd ver vooruit.

Hoe Abraham zich praktisch ontwikkelde als analyticus, wat hij precies deed tijdens zijn behandelingen is niet precies te achterhalen omdat hij in zijn gevals-

beschrijvingen zijn patiënten beschreef, echter niet de interactie met hen of de tegenoverdracht. Dat was gebruikelijk in die tijd, zie ook hoofdstuk 24. Hij was aanvankelijk vrij actief op zoek naar de fenomenen die Freud had beschreven, later werd hij rustiger en afwachtender. Hij bleef veel uitleggen. Hij lijkt zorgzaam geweest te zijn voor zijn patienten, ze hadden baat bij de behandeling en ze lijkten veel vertrouwen in hem gehad te hebben.

Een grote verdienste van Abraham was dat hij de negatieve overdracht niet uit de weg ging. Zijn eigen theorie, waarin de agressie een grote rol krijgt toegekend zal daarin meegespeeld hebben.

4 Verschillen en overeenkomsten met Freud

Abraham heeft een reeks van originele bijdragen aan de psychoanalytische theorie geleverd die na zijn dood, vaak zonder dat zijn naam nog werd genoemd, zijn overgenomen. Zijn theorie over depressie, over de vroege verlatenheid door de moeder, over de agressie in de kindertijd en de schuldgevoelens daarover hebben blijvend hun stempel op de psychoanalytische theorie gedrukt. Abraham bleef dicht bij Freuds theorie maar ging al vanaf 1910 zijn eigen weg. Hij lijkt bij zijn theorievorming al te grote abstracties hebben willen vermijden. Hij ging volledig op in de ontwikkeling van de libidotheorie, waarbij hij zich in de loop van de tijd sterk richtte op de hele vroege preoedipale fasen tot in het eerste levensjaar. Abraham was allerminst een kloon van Freud. Dat misverstand is mogelijk ontstaan op grond van onbekendheid met zijn werk.

Waarin verschilde Abraham nu precies van Freud?

Ten eerste stond al vanaf het begin voor Abraham de relatie met de moeder centraal. Freud heeft zich niet met de relatie met de moeder bezig gehouden. Bij hem stond de vader centraal.

Ten tweede ging Abraham uit van een sterke aangeboren agressieve drift, die weliswaar in kracht per persoon verschilde maar die van grote invloed was. Een aangeboren sadisme en behoefte om te vernielen, die zich openbaart zodra de tanden doorkomen. In feite ging Abraham uit van zowel een seksuele als een agressieve drift. Freud daarentegen ging alleen uit van een seksuele drift. Agressie zag hij als een afgeleide daarvan, deze trad op als de seksuele drift gefrustreerd werd. Na de Eerste Wereldoorlog veranderde Freud zijn theorie, kreeg de agressie een grotere plaats en was er sprake van een doodsdrijf.

Ten derde richtte Abraham zich intensief op het ontwikkelen van een psychoanalytische theorie voor de eerste levensjaren. De ambivalente liefde- en haatgevoelens ten opzichte van de moeder spelen daarin een grote rol. Het sterke sadisme dat gaat opspelen, het willen incorporeren, vernielen. Abraham ontwikkelde een

theorie over het eerste levensjaar en onderscheidde daarbij een eerste en een tweede orale fase. De eerste zou auto-erotisch zijn en de tweede oraal-kannibalistisch. Freud had in 1915 de pregenitale fasen toegevoegd aan de *Drei Abhandlungen zur Sexualtheorie*, waarin sprake is van een orale of kannibaalse fase waarin het seksuele doel de incorporatie van het object is. Hij heeft echter het eerste levensjaar niet verder uitgewerkt, er is geen sprake van vernietigen en ook niet van een sterke agressie tegen de moeder. Hij ging op dat moment nog volledig uit van de seksuele drift als drijfveer.

Ten vierde was het depressiebegrip bij Abraham en Freud totaal verschillend.¹⁶⁷³ Voor Abraham is er een sterke samenhang tussen depressie en de orale fasen, de melancholicus die onbewust zijn object wil verslinden en vernietigen. De depressie hangt samen met sterke schuldgevoelens over de agressie jegens het object en de nadruk ligt op de haatgevoelens die het vermogen tot liefhebben verlammen. Depressie kon, zo ontdekte Abraham in zijn behandelingen, ontstaan door een reëel groot liefdesverlies in de kinderjaren, zoals eerder in dit hoofdstuk beschreven, waardoor het kind in een toestand van volkomen verlatenheid terecht komt. Abraham was met deze ideeën zijn tijd ver vooruit.

Freuds depressietheorie heeft een andere invalshoek.¹⁶⁷⁴ Bij hem is ook sprake van een verlies maar het is onduidelijk wat er verloren is. Freud zag bij de depressie dezelfde verschijnselen als bij de rouw: neerslachtigheid, verdwijnen van interesse in de buitenwereld en remming van activiteit. Het lijkt om onbewust objectverlies te gaan, waarbij het verlies van gevoel van eigenwaarde opvallend is. De na het verlies vrijgekomen libido wordt teruggetrokken in het Ik en gebruikt om een identificatie met het verloren object tot stand te brengen. Er ontstaat een tweespalt tussen het Ik en het door identificatie gewijzigde Ik, de zelfverwijten zijn tegen deze laatste gericht. Freud hield zich niet bezig met de gevolgen van en de reactie op een verlies op heel jonge leeftijd.

Een belangrijk verschil tussen Abraham en Freud was dat beiden weliswaar uitgaan van identificatie met en incorporatie van het verloren object maar dat Abraham zich niet bezig hield met de lotgevallen binnen het Ik. Bij hem is er geen opgesplitst Ik waarbij het ene deel van het Ik zich tegen het andere keert. Enerzijds kan dat komen omdat hij niet lang genoeg geleefd heeft om de structurele theorie echt in zich op te nemen, anderzijds lijkt Abraham het erg abstract en onvoldoende gebaseerd op gevalsbeschrijvingen te hebben gevonden.

Abrahams schuldgevoel is niet zozeer gebaseerd op de eisen van een streng geweten waar niet aan beantwoord wordt, maar is gebaseerd op agressieve fantasieën over wat men een ander wil aandoen.

Ten vijfde was de werkwijze van Abraham en Freud verschillend. Abraham baseerde zich op een reeks gevalsbeschrijvingen en probeerde aan de hand daarvan de psychoanalytische theorie verder uit te bouwen, Freud vond het geen probleem

om zich op een enkel geval te baseren.

Ten zesde bleef Abraham, als een echte dokter van zijn tijd, een sterk onderscheid maken tussen normaal en abnormaal. Freud was van mening dat iedereen de pathologie in zich draagt. Het ging voor hem om de mate van pathologie. Freud beschouwde iemand die met zijn pathologie goed kon functioneren niet als neurotisch.

Ten zevende ging Abraham de negatieve overdracht niet uit de weg. Freud lijkt dat wel gedaan te hebben. Ik verwijs hiervoor naar hoofdstuk 24, de behandeling van Helene Deutsch. Het uit de weg gaan van de negatieve overdracht heeft er waarschijnlijk sterk toe bijgedragen dat Helene Deutsch Freud zo is gaan idealiseren.

5 Abrahams plaats in de psychoanalytische wereld

De laatste jaren van zijn leven was Abraham na Freud de belangrijkste persoon in de psychoanalytische wereld. Zijn theoretische bijdragen waren belangrijk voor de ontwikkeling van de psychoanalyse en werden zeer gewaardeerd. Hij was geliefd vanwege zijn wijze van leiding geven en het feit dat hij collega's waar mogelijk hielp en ondersteunde. Er waren forse conflicten in het comité, maar zijn inzet om ze op te lossen was groot. Zijn psychoanalytische behandelingen lijken, ondanks het feit dat hij neigde tot de positie van een wetende dokter, zeer succesvol geweest te zijn. Er zijn veel positieve getuigenissen. Na zijn dood verslapte de aandacht voor hem echter snel en hetzelfde gold voor veel van zijn werk. De verklaring die daarvoor doorgaans wordt gegeven is dat Abraham de libidotheorie uitwerkte, terwijl inmiddels de tijd van de structurele theorie was aangebroken. Het is een verklaring, die maar ten dele opgaat. De libidotheorie is naast de structurele theorie altijd blijven bestaan en Abraham leverde tot kort voor zijn dood vernieuwend werk af.

Dat Abraham als hij zich ziek of depressief voelde mogelijk een wat agressieve uitstraling kon hebben lijkt ook geen doorslaggevende factor te zijn geweest, daarvoor was de waardering voor hem te groot.

Het zou wel eens zo kunnen zijn dat er in het tijdperk van Eitingon en Anna Freud, die gezamenlijk na Abrahams dood leiding gaven aan de psychoanalytische wereld, geen plaats meer was voor Abraham. Eitingon lijkt Abraham al tijdens diens leven liever kwijt dan rijk te zijn geweest. Anna Freud was lange tijd in een enorme strijd verwickeld met Melanie Klein, die veel van Abrahams ideeën had overgenomen. Bovendien stond Anna Freud een ander soort psychoanalyse voor, die meer gericht was op afweer en beheersing en die zich richtte op de ontwikkeling van een Ik dat in staat zou zijn al die ongecontroleerde driften, die hun wortels hadden in het onbewuste onder controle te houden. Bovendien had Anna Freud

een hekel aan Abraham.¹⁶⁷⁵ Eitingon werd in 1926 vervangend voorzitter en in 1927 officieel voorzitter van de IPA. Anna Freud werd in 1927 secretaris van de IPA. Eitingon bleef aan tot 1932 toen nam Jones het voorzitterschap over. Anna Freud bleef secretaris tot 1935, daarna nam Glover haar functie over, maar zij bleef aan als lid van het bestuur van de IPA.

Doordat er lange tijd geen plaats was voor Abraham lijkt het zicht op de invloed van zijn theorie op de volgende generaties psychoanalytici verloren te zijn geraakt, terwijl die invloed wel degelijk vrij groot is geweest. Zijn theorie over depressie en agressie heeft standgehouden ook al werd deze gebracht als een theorie van Freud. De invloed van de vroege verlating en de relatie met daarna optredende depressie en bipolaire stoornissen, zoals Abraham die gevonden had, is gemeengoed geworden. Zij wordt in de psychiatrische leerboeken als een vaststaand feit vermeld dat door veel onderzoek is bevestigd.¹⁶⁷⁶ Een overzicht van recent onderzoek staat beschreven in een artikel van Nicolai over de traumatisering in de jeugd, die zo vaak bij mensen met depressieve stoornissen te vinden is.¹⁶⁷⁷

Het nauwkeurig onderzoeken van de vroege preoedipale fasen is centraal geworden in de psychoanalytische theorie evenals de relatie met de moeder. Interessant is Abrahams invloed op Melanie Klein. Zij was bij hem in analyse toen hij overleed. Zij lijkt als rouwreactie Abraham en in ieder geval Abrahams theorie zodanig geïncorporeerd te hebben dat zij niet meer kon onderscheiden tussen zijn theorie en haar theorie. Ze heeft zijn theorie geabsorbeerd. Later is zij aanzienlijk van zijn theorie afgeweken. Voor Abraham stond Freuds oedipuscomplex centraal. Klein heeft Freuds oedipuscomplex verlaten en verplaatst naar het eerste levensjaar. Tevens heeft zij de theorie over de eerste orale fase ingrijpend veranderd door te stellen dat de ambivalentie van de objectrelaties en de agressie vanaf de geboorte aanwezig zouden zijn. Ik verwijs hiervoor naar hoofdstuk 27.

5a Was Eitingon een koekoeksjong?

Deze wat provocerende titel is een uitdrukking van het feit dat een van de resultaten van het onderzoek was dat Eitingons rol in de geschiedenis van de psychoanalyse sterk onderbelicht is gebleven en zijn rol niet alleen opbouwend maar ook ondermijnend is geweest.

Eitingon kreeg een plaats in het comité omdat hij Freuds droom over een instituut waar ook onbemiddelden een psychoanalytische behandeling zouden kunnen krijgen, waarmaakte. Dat was een grote verdienste van hem en die stap heeft een belangrijke rol gespeeld bij de ontwikkeling van de psychoanalyse. Eitingon had echter ook een duistere kant. Hij werd in 1919 lid van het comité, en acht jaar later waren alle andere comitéleden verdwenen op Jones na, die getolereerd

werd om de Angelsaksische wereld en hemzelf onder controle te kunnen houden. Ferenczi was evenals Jones vice-voorzitter van de IPA, maar hij had alleen nog een marginale positie. Het uiteenvallen van het comité is niet uitsluitend Eitingon aan te rekenen maar hij was wel medeverantwoordelijk voor.

Eitingon lijkt geen belangstelling voor de andere leden van het comité te hebben gehad. Hij deed, toen hij eenmaal lid was van het comité, niet mee aan de voortdurende onderlinge intellectuele uitwisseling, hij schreef geen artikelen, hij was erg veel weg en toen Freud ziek werd was hij zelfs lange tijd helemaal van het toneel verdwenen. Het lijkt er op dat het Eitingon alleen om de relatie met Freud te doen is geweest. Een plaats in het comité bracht hem dicht bij Freud. Het was niet voor niets dat hij in zijn grote luxueuze huis in Berlijn alleen de familie Freud en Lou Andreas-Salomé wilde ontvangen en geen andere collega's. In 1921 zorgde hij er bijna voor dat Abraham aftrad als voorzitter van de Berlijnse vereniging. Hij speelde een marginale rol in het conflict met Rank, maar volgde tegen de zin van Freud Rank wel op toen die bij de uitgeverij vertrok. Eitingon nam de leiding met Radó als eindredacteur. Hij werd voorzitter van de overkoepelende opleidingscommissie. Ook werd hij, weer tegen de zin van Freud, de dag na Abrahams begrafenis plaatsvervangend voorzitter van de IPA. Heel kort daarna werden zowel Ferenczi als Sachs uitgerangeerd. Was Eitingon een koekoeksjong, dat vanaf 1926 eindelijk het nest voor zich alleen had, met Jones op veilige afstand? Zijn uitspraken over het geheime comité maken in ieder geval duidelijk dat hij er geen enkele waarde aan hechtte het te behouden.¹⁶⁷⁸

Heel opmerkelijk is dat Eitingon ook bijna de brieven van Abraham heeft laten verdwijnen.

Op 14 december 1932 schreef Eitingon aan Freud dat hij voorbereidingen wilde treffen om een oud plan ten uitvoer te brengen, het schrijven van de geschiedenis van de psychoanalyse. Eitingon vroeg Freud of hij daarom de briefwisseling tussen Freud en Abraham mocht inzien.¹⁶⁷⁹ Freud was akkoord, stuurde Eitingon Abrahams brieven en gaf hem ook toestemming om zijn brieven, die in het bezit waren van Hedwig, in te zien. Hij schreef er weemoedig bij: 'In Erinnerung an jene soviel schöneren vergangenen Zeiten sende ich Ihnen einen herzlichen Gruß.'¹⁶⁸⁰ Freud miste Abraham nog steeds enorm. Het boek dat Eitingon wilde schrijven is er nooit gekomen, maar hij nam de brieven in 1933 wel mee naar Palestina en gaf ze niet terug. Na Eitingons dood schreef A. Zweig in 1944 aan Eitingons vrouw dat 'Frau Dr. Abraham' graag Abrahams brieven terug wilde, die in de nalatenschap moesten zitten.¹⁶⁸¹ De brieven zijn uiteindelijk weer tevoorschijn gekomen. Zonder die brieven was het niet mogelijk geweest om deze biografie te schrijven.

6 Het is tijd voor een nieuwe beeldvorming

Waarom is Abraham na zijn dood vaak zo negatief beschreven?

Er zijn hiervoor diverse factoren aan te wijzen, maar Abrahams vroege dood en de afwijzende houding in de periode daarna van Eitingon en Anna Freud hebben zeker een rol gespeeld. Daarnaast heeft Jones in zijn driedelige biografie van Freud zijn eigen rol vergroot en Abrahams rol verkleind.

Abraham kon zelf goed tegen kritiek en hij gaf soms ook kritiek. Enkele van Abrahams collega's waren zeer krenkbaar. Zo heeft Rank Abraham de kritiek op *Das Trauma der Geburt* nooit vergeven.

Abraham is bij een aantal grote conflicten betrokken geweest die in de beschrijvingen van de geschiedenis van de psychoanalyse tot op heden voornamelijk beschreven zijn vanuit het standpunt van zijn opponenten van dat moment, zoals Jung, Eitingon en Rank. Het is tijd voor een evenwichtiger beeld van Karl Abraham, waarbij zijn positie eindelijk ten volle wordt belicht en gewaardeerd.

NOTEN

- 1 Jones (1926), p 179, 180.
- 2 Jones (1955), p 156.
- 3 Zowel Abrahams vrouw Hedwig als zijn analysant Theodor Reik hebben het over Abrahams uitzonderlijke invoelingsvermogen. Interview van Hedwig door Eissler. Reik (1926), p 211.
- 4 Sachs (1926), p 201.
- 5 Blackbourn (2003), p 104-120.
- 6 Idem, p 184.
- 7 Blackbourn (2003), p 157 e.v.
- 8 Craig (1980), p 80-86.
- 9 Haffner (2007), p 9 e.v.
- 10 Abraham (1909a).
- 11 HA, p 29. Hilda C. Abraham (1906-1971), dochter van Karl Abraham, psychoanalytica te Londen, heeft aan het eind van haar leven een biografie geschreven over haar vader. Ze heeft door haar ziekte en dood de biografie niet af kunnen maken. Dinora Pines was een collega en goede vriendin van Hilda Abraham in Londen, die Hilda heeft aangemoedigd om de biografie te schrijven. Na Hilda's dood heeft zij het boek geredigeerd, samen met Tom en Marion Burgner en ervoor gezorgd dat het werd uitgegeven. Tom en Marion Burgner waren de zoon en schoondochter van Hans Burgner, de beste vriend van Abraham en de broer van Abrahams vrouw Hedwig. Hans Burgner heette tot zijn vlucht uit Duitsland voor de nazi's Bürgner.
- 12 In Duitsland waren huwelijken tussen neef en nicht toegestaan. Het kwam het meeste voor in joodse families. In Pruisen waren tussen 1872 en 1875, 14 op de 1000 protestantse huwelijken, 10 op de 1000 katholieke huwelijken en 23 op de 1000 joodse huwelijken tussen neef en nicht. De joodse traditie accepteerde huwelijken tussen neef en nicht en gaf er soms ook de voorkeur aan. Kaplan (1991), p 115 -116.
- 13 HA, p 29. Hilda Abraham schreef dat haar vader zich voor de geschiedenis van zijn voorouders en hun stamboom interesseerde en haar deelgenoot maakte van zijn ontdekkingen. Ze schreef tevens dat degenen die vertrouwd zijn met lang gevestigde Joodse families weten hoe belangrijk het gevonden werd dat men terug kon grijpen op vroegere generaties die in Duitsland hadden gewoond.
- 14 Decke (1997), p 10-11. De combinatie godsdienstleraar en ritueel slachter was niet ongebruikelijk. Ook gezien het belang dat gehecht werd aan de rituele slacht. Ruth Gay (1992), p 39.
- 15 Decke (1997), p 10.

- 16 Decke (1997), p 11.
- 17 Idem, p 12-13.
- 18 Idem, p 12.
- 19 Brief van dr. Schleier van het staatsarchief Bremen van 14-7-1992 aan de heer Glocker van de universiteit Tübingen.
- 20 Grote Winkler Prins, Encyclopedie (1979-84), 8^e druk, deel 5, Bremen.
- 21 Decke (1997), p 13. Toen Freud in 1909 naar Amerika reisde met Jung en Ferenczi reisde hij via Bremen.
- 22 In Bremen was in 1871 0,39% van de bevolking joods. In Hamburg was dat in 1871 4,06%. Decke (1997), p 50, noot 20.
- 23 Decke (1997), p 13.
- 24 In het boek van Max Markreich (1955), p 82, over de geschiedenis van de joden in Bremen schreef hij over het joodse onderricht in Bremen onder andere over Karl Abrahams vader. Markreich was zelf een leerling geweest van Nathan Abraham: 'Darauf folgte Nathan Abraham aus Nienburg an der Weser, ein noch junger Mann, der seine Ausbildung auf dem Jüdischen Lehrer-Seminar in Hannover genossen hatte und sich auch als befähigt zeigte, neben seinen sonstigen Obliegenheiten das Amt des Predigers mit zu versehen. Das Schullokal wurde inzwischen nach dem Hause auf der Tiefer no. 9 in Bremen-Altstadt verlegt und auch zweckentsprechend eingerichtet. Die Art des Unterrichts war jetzt ein wesentlich andere. So lernten wir auch Hebräisch schreiben und einzelne Gebote in die deutsche Sprache übersetzen, aber einen Einblick in jüdischen Leben und jüdische Geschichte konnte man bei den wenigen Unterrichtsstunden nicht erlangen. Abraham war bis zum 1872 tätig um sich dann der kaufmännischen Branche zuzuwenden.' Nathan Abraham staat in 1861, als hij zich vestigt in Bremen, als 'Prediger' en 'Lehrer' van de joodse gemeente ingeschreven. Adres: Seemannstrasse 16, later Tiefer 9. Staatsarchief Bremen.
- 25 Decke (1997), p 14.
- 26 In 1897 hief hij de tabaksgroothandel op en begon een groothandel in fournituren en herenmode. Decke idem, p 14-15.
- 27 HA, p 29, 34. Hilda gebruikte voor de beschrijving van Abrahams vader Nathan een terminologie die overeenkomsten vertoont met de wijze waarop Kaplan de rol van de vader in Joodse families beschrijft in het Duitse keizerrijk. Binnenshuis was alles erop gericht dat de vader, die eerbiedig werd behandeld, vooral rust en comfort kon vinden zonder gestoord te worden. Persoonlijk contact met de kinderen stond niet op de voorgrond. Alles stond in dienst van de carrière van de familievader buitenshuis, in een soms zeer vijandige buitenwereld. Hij moest al zijn energie daarop kunnen richten. De moeder had thuis een belangrijke en vrij zelfstandige positie. Kaplan (1991), p 53.

- 28 HA, p 34. Het staatsarchief Bremen vermeldt dat Nathan Abraham van 1898-1915 leider was van de joodse gemeente in Bremen. Zie noot 15.
- 29 Gay, R. (1992), p 125 e.v.
- 30 Idem, p 131.
- 31 Idem, p 131 e.v.
- 32 Decke (1997), p 13.
- 33 Idem, p 51, noot 22.
- 34 Gay, R. (1992), p 165.
- 35 HA, p 30.
- 36 Idem, p 30, 35.
- 37 Decke (1997), p 14.
- 38 Jeanette Abraham vernielde het meubilair van haar kamer en besmeurde zichzelf met poep.
- 39 HA, p 31-32.
- 40 Idem.
- 41 Zie hfst. 20.
- 42 Decke (1997), p 17.
- 43 Bij parentificatie zijn er gezinsomstandigheden waarbij het kind zich verantwoordelijk voelt voor het welbevinden van de ouders.
- 44 Lotte Abraham, later Lotte Levy-Abraham werd geboren in 1923. Bettina Decke heeft een boek over haar geschreven: 'Du mußt raus hier.' Decke (1998).
- 45 Interview van Lotte Levy. 27-1-2006.
- 46 Dinora Pines collection, BPAS, uncatalogued.
- 47 HA, p 36.
- 48 Decke (1997), p 29.
- 49 Zie ook de hfst. 8 en 10.
- 50 Interview van Lotte Levy.
- 51 Het thema angst komt in het boek op verschillende plaatsten terug.
- 52 Interview van Hedwig Abraham/Allan door Eissler. LoC, Sigmund Freud papers, set B, Box 115, Folder 1. Hedwig heeft na haar vlucht naar Engeland een andere achternaam aangenomen, Allan. Reik (1926).
- 53 Decke (1997), p 29-30.
- 54 HA, p 37-38.
- 55 Balkanyii (1975). Het artikel is in juli 1979 aan Bettina Decke overhandigd door Jill Duncan van het Psychoanalytisch Instituut in Londen. De gegevens over het boekje zijn ontleend aan bovengenoemd artikel.
- 56 Decke (1997), p 39.
- 57 Idem, p 40-42.
- 58 Gegevens over de 'Abituraufsatz' zijn ontleend aan Decke, 1997, p 40-42.
- 59 Decke (1997), p 61.
- 60 Idem, p 62. Abrahams eindexamenopstel is van februari 1896. Decke heeft

deze tekst gevonden in het Bremense staatsarchief, waar het bewaard was bij de andere eindexamenopstellen van Karl Abrahams klas. Bij de transcriptie was niet alles helemaal duidelijk. Decke heeft daar vraagtekens in de tekst geplaatst. In dit fragment staat een vraagteken achter 'Vorgange' en achter 'dann' in regel 3.

- 61 Interview Lotte Levy, 27-1-2006.
- 62 Na de dood van zijn vader op 20 november 1915 kostte het Max de grootste moeite om het bedrijf voort te zetten. Hij was inmiddels getrouwd en zijn gezin kon het hoofd alleen boven water houden doordat zijn vrouw, die zeer energiek was, kamers verhuurde. Interview van Lotte Levy.
- 63 Zie ook hfst. 1. In 1896 was de situatie ten aanzien van 1871 verslechterd door de sterke antisemitische stromingen met name onder studenten. Kampe (1988) was van mening dat broodnijd daar ook een rol in heeft gespeeld. Er was een spectaculaire toename van het aantal studenten aan het eind van de negentiende eeuw en er waren te weinig banen op universitair niveau voor de afgestudeerden. Zie hfst. 1.3. 'Statusängste und Mentalitätswandel: Der Angriff auf die jüdische Studenten.'
- 64 HA, p 38-39.
- 65 Decke (1997), p 40.
- 66 De 'Inscriptionsliste' zijn de lijsten waarop de vakken staan waarvoor de betreffende student zich heeft ingeschreven. Deze zijn afkomstig uit het universiteitsarchief van de Julius-Maximilians-Universiteit in Würzburg. UWue ARS 4139.
- 67 Decke (1997), p 43.
- 68 Paulsen (1902), p 409.
- 69 Heutger N (2004). Die Mark: Geschichte und Kaufkraft einer Währung. Geraadpleegd op 9-8-2012 via <http://www.numismatikforum.de/ftopic6831.html>.
- 70 HA, p 39.
- 71 Iwan Bloch, (1872-1922), zou later dermatoloog worden in Berlijn. Hij was een man van grote eruditie. In 1907 stelde hij voor een nieuwe wetenschap op te richten, de seksuologie. Bloch heeft op het gebied van de seksuologie veel gepubliceerd en ook georganiseerd. In 1913 richtte hij samen met Magnus Hirschfeld en Albert Eulenburger het Ärztliche Gesellschaft für Sexualwissenschaft und Eugenik op. Blochs hoofdwerk *Das Sexualleben unserer Zeit in seinen Beziehungen zur modernen Kultur* verscheen in 1907. Egger (1988), p 8.
- 72 Afkomstig uit de Inscriptionsliste van het zomersemester van de universiteit Würzburg. Universitätsarchiv. Abraham had zich ingeschreven voor de volgende vakken: Heidenhain: Knochen- u. Bänderlehre, Sobotta: Microscopischer Curs der normalen Gewebelehre, Röntgen:

- Experimentalphysik II (Optik, Electricität), Von Sachs: Naturgeschichte des Pflanzenreichs, Külpe: Geschichte der neueren Philosophie, Marbe: Schopenhauer.
- 73 Paulsen (1902), p 222 e.v.
- 74 Zie hfst. 9.
- 75 Paulsen, p 384.
- 76 In de Tweede Wereldoorlog bleef Freiburg lang gespaard tot 27 november 1944. Toen werd in 25 minuten de oude binnenstad volledig verwoest door bommenwerpers van de Britse luchtmacht. De bommen vielen zo dicht opeen dat in tien minuten een allesverzwelgende vuurzee ontstond. Alleen de oude Münster uit het begin van de dertiende eeuw bleef bij toeval vrijwel ongedeerd overeind staan. Alle gebouwen van de medische faculteit lagen vlak buiten de oude stad en werden vrijwel allemaal gebombardeerd. De foto's van vlak na het bombardement tonen een onafzienbare vlakte vol zwartgeblakerd puin met daartussen de eenzame toren van de Münster. 'Ueberschär, G.R. In 25 minuten sank die Altstadt in Schutt und Asche. Freiburger Zeitung, 26-11-1994.' Met dank aan G. Fichtner.
- 77 Adolph & Kamp (1992). Sie soll blühen, wachsen und gedeihen. Die Albert-Ludwigs-Universität und die Stadt Freiburg. In Haumann, H. und Schadek, H. (1992), p 473 e.v.
- 78 Seidler & Leven (2007), p 218 e.v.
- 79 Adolph & Kamp (1992), p 474.
- 80 Quinn (1988), p 93.
- 81 'Immatrikulationen Wintersemester 1896/97'. Freiburg, Universitätsarchiv.
- 82 Overzicht van de vakken die Abraham volgde in Freiburg. Universitätsarchiv. B 44/81/4148.
- Wintersemester 1896/97. Wiedersheim: Systematische Anatomie des Menschen,
 Wiedersheim: Präparier Übungen, Himstedt: Experimentelle Physik,
 Wilgeroth: Anorganische Experimentelle Chemie, Weismann: Allgemeine Zoologie, Häcker: Zoologie - mikroskopisches Praktikum für Medizin,
 Ziegler: Tierische Parasiten beim Menschen, Nagel: Physiologie der Zeugung,
 Gaupp: Vergleichende Anatomie der Wirbeltiere, Levy: Einführung in das Studium des Italienischen, Neumann: Geographische Tagesfragen.
 Zomersemester 1897. Wiedersheim: Systematische Anatomie II, Gaupp: Anatomie am Lebenden, Keibel: Entwicklungsgeschichte des Menschen und der Wirbeltiere, Von Kries: Physiologie der Ernährung, Von Kries: Physiologischer Kurs, Kagel: Physiologie des Zentralnervensystems mit anatomischer Einleitung und Demonstrationen, Weismann: Zoologie, Häcker: Praktikum der Zellen und Befruchtungslehre, Ziegler: Tierpsychologie.
 Wintersemester 1897-98. Wiedersheim: Präparier Übungen, Wiedersheim:

Konservatorium der Anatomie, Von Kries: Physiologie der Bewegung und Empfindung, Von Kries: Physiologischer Kurs, Hildebrand: Allg. Botanik, Killian: Org. Exp. Chemie, Häcker: vergleichende Anatomie der tierischen Fortpflanzungsorgane im Besonderen des Urogenitalsystems der Wirbeltiere. Zomersemester 1898. Ziegler: Allgemeine Pathologie, Ziegler: Praktischer Kurs der pathologischen Histologie, Bäumler: Medizinische Klinik, Treuper: Kurs der klinischen Propädeutik für Anfänger, Kraske: Chirurgische Klinik und Poliklinik, Reerink: Fraktionen und Luxationen nebst Verbandskurs, Sonntag: Geburtshilfflich-gynäkologischer Untersuchungskurs.

Het wintersemester van 1898-99 was Abraham in Berlijn en volgde daar colleges. Berlin, Universitätsarchiv. AZ v. 9.3.1899, Karl Abraham. Transcr. U. Heyl-Keese.

Hertwig: Wissenschaftliche Arbeiten im Laboratorium des anatomisch-biologischen Institutes, Gerhardt: Medizinische Klinik, Bergmann: Chirurgische Klinik, Mendel: Krankheiten des Nervensystems, Baginsky: Kinderkrankheiten, Wolff: Poliklinik f. orthopädische Chirurgie. Het zomersemester van 1899 was Abraham in Freiburg. Archiefgegevens zie boven.

Ziegler: Pathologisch-anatomische Demonstrationen mit Sektion, Bäumler: Medizinische Klinik, Kraske: Chirurgische Klinik und Poliklinik, Killian: Laryngoskopie und Rhinoskopie, Hegar: Geburtshilfe und Gynäkologie, Sonntag: Geburtshilfe Apparate, Sellheim: Geburtshilfe, Bulius: Wochenbettkrankenhaus, Manz: Augenheilkunde.

Het wintersemester 1899-1900 was Abraham in Berlijn. Archief zie boven. AZ v. 10.3.1900, Karl Abraham.

Senator: Medizinische Klinik u. Poliklinik, Senator: Poliklinik f. Kinderkrankheiten, Mendel: Krankheiten des Nervensystems einschl. Psychiatrie, Mendel: Gehirnanatomie, Köppen: Untersuchungen v. Geisteskranken, Gusserow: Geburtshilfflich-gynäkologische Klinik u. Poliklinik.

83 Seidler & Leven (2007), p 288 ev.

84 Idem, p 374.

85 Zie noot 22.

86 Curriculum vitae, geschreven door Abraham. Freiburg, Universitätsarchiv. B 54/1002 teil 2075.

In zijn curriculum vitae dat Abraham naar de Burghölzli stuurde bij zijn sollicitatie in 1904 schreef hij het volgende: 'Vom 5ten Studiensemester war ich über zwei Jahre lang gemeinsam mit Herrn Prof. Dr. Keibel in Freiburg mit der Herstellung eines embryologischen Atlas beschäftigt. Derselbe erschien 1900 unter dem Titel: Keibel und Abraham, Normentafel zur

- Entwicklungsgeschichte des Huhnes (Verlag von G. Fisher in Jena, fol. 1200 u. Tafeln). Auch meine Dissertation behandelte ein embryologisches Thema.'
- 87 Melopsittacus Undulatus. Freiburg, Universitätsarchiv. D 29/9/2911 en B 54/1002. Abraham, K. (1901). Beiträge zur Entwicklungsgeschichte des Wellensittichs. Wiesbaden: Verlag von JF Bergmann.
- 88 Freiburg, Universitätsarchiv. B 54 1002 teil 5078. Op diezelfde dag 27 februari 1901 ondertekende Prof. Wiedersheim een formulier dat Abrahams dissertatie voldeed aan de voorwaarden.
- 89 Freiburg, Universitätsarchiv. B 54 1002 teil 3076. Freiburg im Brsg d. 27/II 1901. Referat über die Arbeit des Herrn Karl Abraham appr. Arzt aus Bremen, Beitræge zur Entwicklungsgeschichte des Wellensittichs (Melopsittacus undulatus). Die Beitræge zur Entwicklungsgeschichte des Wellensittichs (Melopsittacus undulatus) beruhen auf den sorgfältigen Studium von 36 Embryonen. Die Befunde bei den einzelnen Embryonen wurden in Tabellen aufgenommen was dann miteinander und mit den Verhältnissen bei anderen Voegeln verglichen. Es zeigte sich hierbei, dass die Entwicklung des Wellensittichs nicht wesentlich von den anderen Voegel, so weit diese bekannt ist, z.b. vom Huhn abweicht. Doch ergaben sich immerhin einige interessante Abweichungen. Ich hebe hervor die Entwicklung des Auges, des Ductus endolymphaticus und der Leber. Besonders die beiden Letzteren beanspruchen eine weitergehende Bedeutung. Der Ductus endolymphaticus bildet sich beim Wellensittich bevor das Ohrbläschen geschlossen ist. Man kann somit die Lage der Verschlussstelle des Ohrbläschens mit Bezug auf den Ductus endolymphaticus genau bestimmen, sie liegt in der Naeh seiner Basis. Die Leber wird, es ist das zum ersten Male bei Wirbeltieren festgestellt, paarig angelegt. Die Verhältnissen dürften bei ihr ähnlich liegen wie bei der paarigen Herzanlage der Amnioten. Eine Anzahl erläutern diese wichtige Beobachtungen. Auch formell ist die Arbeit gut, so dass ich dieselbe ins Gesamt als *sehr gut* bezeichnen kann.
- Wiedersheim
- De onderstrepingen waren van Wiedersheim die duidelijk vond dat Abraham een aantal interessante nieuwe ontdekkingen had gedaan en een goed onderzoek had afgeleverd.
- 90 HA, p 43.
- 91 Dinora Pines collection. BPAS, uncatalogued. Uitleg Pines papers.
- 92 HA, p 49.
- 93 Informatie afkomstig van W. Melching.
- 94 Wassermann (1921), p 43, 44.
- 95 Kampe (1988), p 15.
- 96 Belangrijke vertegenwoordigers waren dr. Bernard Förster, Max Liebermann v. Sonnenberg, Ernst Henrici en professor Friedrich Zöllner. Idem, p 23.

- 97 Idem, p 23.
- 98 Idem, p 33.
- 99 Idem, p 11.
- 100 Idem p 127. Dit was een paragraaf uit het ‘Taschenbuch für die Mitglieder der Vereine Deutscher Studenten’, dat richtlijnen gaf voor de leden voor het nastreven van de ‘Kyfferhausgedanke’.
- 101 Idem, p 131.
- 102 Idem, p 157.
- 103 Idem, p 170.
- 104 Curriculum vitae van Karl Abraham. Staatsarchiv des Kantons Zürich, Burghölzliarchiv.
- 105 Interview van Hedwig.
- 106 HA, p 41.
- 107 Interview van Anja Amsel en Steven Burgner.
- 108 HA, p 57.
- 109 De gegevens over Dalldorf zijn ontleend aan Damm, S. & Emmerich, N. (1989).
- 110 De Oberarzt is de eindverantwoordelijke arts.
- 111 Zie noot 6. Een zeer zwarte periode in de geschiedenis van de kliniek speelde zich af vanaf 1933, 19 jaar na Abrahams vertrek uit Dalldorf. De nazi's kwamen aan de macht en naar hun opvatting: ‘war der rassenreine Volkskörper, seine Gesundheit und Aufartung durch die erbbiologische Minderwertigen bedroht.’ Deze minderwaardigen bestonden o.a. uit psychiatrische patiënten en zij werden vanaf 1933 op grote schaal gedwongen gesteriliseerd. In heel Duitsland zijn vanaf 1933 360.000 gedwongen sterilisaties uitgevoerd. Het gebeurde ook in de kliniek Dalldorf, die toen was opgegaan was in de Wittenauer Heilstätten. De artsen van de Wittenauer Heilstätten gaven hun medewerking. Vanaf 1939 werd er vrijwel niet meer gesteriliseerd maar werd er geëuthanaseerd. Van 1939 tot 1945 zijn er alleen al in Berlijn 10.000 zogenaamde zieke burgers, waaronder kinderen omgebracht met medewerking van de instituten waar ze verbleven. In 1957 werd er wederom een naamsverandering doorgevoerd. Vanaf dat moment heetten de Wittenauer Heilstätten de Karl Bonhoeffer Nervenklinik.
- 112 HA, p 40.
- 113 Gegevens over Liepmann zijn afkomstig uit Isserlin (1925).
- 114 Abraham publiceerde tijdens en in de periode na zijn werkzaamheden in Dalldorf de volgende artikelen:
 (1902) ‘Beiträge zur Kenntnis des Delirium tremens der Morphinisten.’
 (1904a) ‘Ueber Versuche mit “Veronal” bei Erregungszuständen der Paralytiker.’ Het artikel ging over een afdeling op Dalldorf met 209 zieke en paralytische mannelijke patiënten. 150 patiënten lagen op zalen.

Gemiddeld waren er 50 tot 60 patiënten zeer onrustig. Het voorschrijven van slaapmiddelen was daarom onvermijdelijk. Abraham heeft op vier patiënten Veronal uitgeprobeerd en vond het ongeschikter dan het tot dan toe gebruikte Trional.

(1904b) 'Über einige seltene Zustandsbilder bei progressiver Paralyse. Apraxie, transkortikale sensorische Aphasie, subkortikale sensorische Aphasie, sensorisch-motorische Asymbolie.' In het artikel worden vier gevalbeschrijvingen besproken die onder de apraxie vallen of daar nauw mee verwant zijn. Eén patiënt overleed kort na het onderzoek zodat ook zijn hersenen onderzocht konden worden.

(1904c) Abraham & Ziegenhagen. 'Cytodiagnostische Untersuchungen bei Dementia Paralytica.' Korte notitie over onderzoek naar Leucocyten bij 25 mannen en vrouwen met Dementia Paralytica (dementie ontstaan door het aftakelen van de hersenen).

(1904d) 'Vorstellung eines Kranken mit Hemianopsie und Rotgrünblindheit im erhaltenen Gesichtsfeld.'

(1907a) 'Beiträge zur Kenntnis der motorischen Apraxie auf Grund eines Falles von einseitiger Apraxie.'

- 115 Rurup, M. (8 juli 2005). 'Jüdische Studentenverbindungen in Baden. Auf Kneipe und Fechtboden: Inszenierung von mannlichkeit in jüdischen Studentenverbindungen in Kaiserreich und Weimarer Republik.' Lezing voor de 'Arbeitsgemeinschaft für geschichtliche Landeskunde am Oberrhein e.V.'
- 116 Idem.
- 117 Schreiber, (1928). Voor de 50e verjaardag van S.P. Altmann. In: Braune (2003).
- 118 Braune (2003), p 99: 'Das Seminar im Gartenhaus läßt auf eine gänzlich unpräzise Wissensvermittlung schließen. In diesem Umfeld war sie Gleiche unter Gleichen. Aus diesem Seminar sind viele zu ihrer Zeit bekannte Persönlichkeiten hervorgegangen. Neben Alice Salomon, die promovierte und Direktorin der Sozialen Frauenschule in Berlin wurde, studierten mit Adele Schreiber außerdem der jung verstorbene spätere Psychoanalytiker Dr. Karl Abraham, sowie Walter Kaesbach, der spätere Direktor der Kunstakademie in Düsseldorf, der, wie Adele Schreiber berichtet, schon damals durch seine künstlerischen Krawatten auffiel, die seine eigentlichen Interessen verrieten, wenn er auch am volkswirtschaftlichen Seminar teilnahm. Zu der Seminargruppe gehörten zudem der blinde Mitstudent Ludwig Cohn, die späteren Rechtsanwälte Hans Bürgner und Kurt Alexander, sowie Elisabeth Gottheiner und S.P. Altmann, die ein Paar wurden. Adele Schreiber schrieb über das Liebespaar des Seminars: "Sie kriegten sich wie im Märchen, und da sie erfreulicherweise nicht gestorben sind, so leben sie noch heute. Und nun, passt auf, kommt lauter Fabelhaftes, das dennoch wahr ist. Sie

- vertrugen sich nun schon fast ein Vierteljahrhundert lang, sie wurden beide Hochschulprofessoren und sind wohl das einzige Professorenehepaar in Deutschland, das inzwischen eine deutsche Republik geworden ist. ”
- 119 Wieler. ‘Alice Salomon (1872-1948).’ Geraadpleegd op 11-8-2012 via <http://www.jwa.org/encyclopedia/article/salomon-alice>
- 120 Bauer & Stark (2008).
- 121 Interview van Anja Amsel en Steven Burgner.
- 122 May (1999), p 154. May was zo verbaasd over de toon van de later, in zijn artikelen, zo beheerste Abraham dat ze zich afvroeg of het wel van hem was. Dat was wel degelijk het geval.
- 123 Idem, p 155.
- 124 Hedwig Marie Bürgner (1878-1967).
- 125 HA, p 45 e.v.
- 126 E-mail van Anja Amsel 8-10-2006.
- 127 Helene Lange (1848-1930), Frauenrechtlerin, Politikerin. Geraadpleegd op 12-8-2012 via www.dhm.de/lemo.biografien/LangeHelene.
- 128 Georg Simmel (1858-1918), was een belangrijk filosoof en socioloog, die eind negentiende, begin twintigste eeuw doceerde. Zijn colleges waren beroemd en werden door veel jonge intellectuelen bezocht.
- 129 Dinara Pines collection, BPAS, uncatalogued. Dinorah Pines was een goede vriendin van Hilda Abraham in Londen. Ze was dermatoloog. Zowel Dinora's broer Malcolm als Hilda hadden invloed op het feit dat Dinora Pines besloot om psychoanalytica te worden. Jeremy Lewinson heeft het psychoanalytische archief van zijn moeder geschonken aan het BPAS. (Interview van Jeremy Lewinson, 24 juni 2009). Pines heeft in 1987 een lezing gehouden over Abraham in het Goethe instituut in Parijs. Voor die lezing heeft ze Abrahams zoon geïnterviewd, die op dat moment 78 jaar was.
- 130 HA, p 51-52.
- 131 Brief van Hedwig Abraham aan Jones, 24-2-1926. Ernest Jones collection, BPAS, P04-C-B-01.
- 132 HA, p 56.
- 133 HA, p 56-57.
- 134 HA, p 49. Abraham (1909).
- 135 Abraham (1914), p 383-384.
- 136 Lotte Levy vertelde in haar interview, dat zij haar neef en nicht Gerd en Hilda na Abrahams dood vrijwel niet meer heeft gezien. Dat ging over de periode 1926-1933, voordat Hedwig met haar twee kinderen naar Londen vertrok.
- 137 Zie hfst. 31. Het was vooral aan Gerd te danken dat Lotte, de dochter van Max, gered werd in 1939. Ze kwam met de laatste kindertrein naar Engeland. Lotte was 16, maar het lijkt niet bij Hedwig, die al jaren in Engeland woonde, opgekomen te zijn haar in huis te nemen. Ze werd ondergebracht

- in gastgezinnen, waar ze hielp in het huishouden en op de kinderen paste. Hedwig behandelde haar neerbuigend. Interview van Lotte Levy.
- 138 Brief van Bleuler van 25-11-1904 aan de 'hohe Sanitätsdirection' in Zürich. Burghölzliarchiv.
- 139 F/A, p 67-68.
- 140 HA, p 55.
- 141 Brief van Bleuler van 25-11-1904 aan de 'hohe Sanitätsdirection' in Zürich. Burghölzliarchiv.
- 142 Ernest Jones (1879-1958) was een neuroloog, geboren in Wales. Hij zou uitgroeien tot een van de invloedrijkste psychoanalytici van zijn tijd. Zijn invloed lag, ondanks zijn vele publicaties, meer op het organisatorische dan op het theoretische vlak. Hij richtte zowel de Amerikaanse als de Britse psychoanalytische vereniging op. Freud had aanvankelijk geen hoge dunk van hem, maar was blij met een aanhanger in de Engelssprekende landen. F/J, p 161. Brome (1982). Maddox (2006).
- 143 Sándor Ferenczi (1873-1933) was een Hongaarse zenuwarts. Hij zou uitgroeien tot een van de belangrijkste medewerkers van Freud. Hij leverde belangrijke theoretische bijdragen aan de psychoanalyse.
- 144 Loewenberg (1995), p 46 e.v.
- 145 Idem.
- 146 Idem, p 53.
- 147 Bair (2003), p 56.
- 148 Charcot (1825-1893) was één van de grondleggers van de neurologie. Hij werkte en gaf les in het beroemde Salpêtrière-ziekenhuis in Parijs en trok studenten aan van over de hele wereld. Zijn studie van hypnose en hysterie was invloedrijk. Niet alleen Bleuler maar ook Freud studeerde bij Charcot.
- 149 Loewenberg (1995), p 53.
- 150 Ellenberger (1970), p 286.
- 151 Loewenberg (1995), p 54-55.
- 152 Brief van Bleuler aan Freud van 14-10-1905. Schröter (2012), p 76.
- 153 Freud (1914d), p 65.
- 154 Clark (1980), p 237.
- 155 Haynal en Falzeder schrijven in hun inleiding op de Engelse volledige uitgave van de brieven van Freud en Abraham dat niet Jung maar Bleuler de psychoanalyse heeft geïntroduceerd in Burghölzli. Haynal & Falzeder (2002), p xx.
- 156 Bair (2003), p 60. Schröter (2012), p 14, noot 15, wijst erop dat het hier niet om de grote *Traumdeutung* ging maar om een beknopt overzicht ervan 'Über den Traum' geheten. Freud (1901a).
- 157 Jones (1953, 1955, 1957). Jones heeft zichzelf in deze biografie ook een grotere rol toegekend dan hij in werkelijkheid had.

- 158 Jones (1955), p 30.
159 Jones (1955), p 72.
160 Idem.
161 Bair (2003), p 55.
162 Idem, p 53.
163 Idem, p 13 e.v.
164 Idem, p 13 e.v.
165 Gay (1989), p 187.
166 Idem.
167 Van Waning (1992), p 398.
168 Minder (1994), p 59.
169 Ellenberger (1970), p 666.
170 Ellenberger (1970), p 666-667.
171 Idem.
172 Idem, p 667. Alphonse Maeder (1882-1971) werkte als assistent in de Burghölzli-kliniek van 1906-1910.
173 Idem, p 667.
174 Idem, p 287.
175 Patiënten kregen bij de associatie-experimenten een lijst van 100 woorden en moesten het eerste woord zeggen wat hen inviel. Bair (2003), p 65.
176 Minder, p 55 e.v.
177 Franz Riklin (1878-1938). Riklin werkte als assistentarts samen met Jung in Burghölzli.
178 Graf-Nold (2006), p 110.
179 Van Waning (1992), p 399.
180 HA, p 56 e.v.
181 HA, p 57-58.
182 Bijvoorbeeld de brief van Abraham aan de gezondheidsraad van Zürich van 12-1-1906, waarin hij toestemming vraagt voor een vakantie vanwege zijn huwelijk. Burghölzliarchiv.
183 HA, p 53-54.
184 Brief van Abraham 'An die h. Direktion des Gesundheitswesens des Kantons Zürich' van 29-8-1905.
Brief van Bleuler 'An die hohe Direktion des Gesundheitswesensdes Kantons Zürich' van 29-8-1905.
Burghölzliarchiv.
185 HA, p 61.
186 Graf-Nold, p 115-116.
187 Interview van Hedwig Abraham door Eissler.
188 HA, p 63-64.
189 HA, p 62.

- 190 HA, p 63.
- 191 Idem.
- 192 Zie voor de bespreking van dit incident, Mächtlinger (1997).
- 193 Hedwigs familie weerspreekt dit. Zij hebben de indruk dat Hedwig graag een zoon wilde. Toen Gert geboren werd, 'the golden boy', ging de aandacht veel meer naar hem dan naar Hilda. Interview van Anja Amsel en Steven Burgner.
- 194 Brief van Abraham aan Fließ van 24-3-1916. Hermanns & Schröter (2010), p 96-97. Abraham schreef aan Fließ dat Hilda na 23 dagen darmkrampen had gekregen. 23 stond in de periodenleer van Fließ voor vrouwelijk. Hilda was aanvankelijk gezond, ze verdroeg echter de melk uit de fles niet.
- 195 HA, p 64-65.
- 196 F/A, p 67-68.
- 197 Zie hfst. 8 en 11.
- 198 Bleuler ontdekte het werk van Freud al in de jaren negentig van de 19e eeuw en bleef hem vanaf dat moment volgen. Hij recenseerde bijvoorbeeld in 1896 *Studien über Hysterie*, Küchenhoff (2001), p 57.
- 199 Fichtner (1992), p x.
- 200 Minder (1994), p 75-76.
- 201 F/J, p 3.
- 202 F/J, 29-12-1906, p 14.
- 203 F/J, 1-1-1907, p 18.
- 204 Graf-Nold (2006), p 139.
- 205 Minder (1994), p 73-74.
- 206 Schröter (2004), p 2, 3.
- 207 Burghölzliarchiv.
- 208 Jones (1955), II, p 31-32.
- 209 Freud (1914d).
- 210 Op dit punt wordt verderop nog ingegaan.
- 211 Zie de inleiding tot de briefwisseling tussen Freud en Binswanger door Fichtner (1992).
- 212 Binswanger (1956c)
- 213 Bleuler (1911).
- 214 Fichtner (1992), p xxxiv-xxxvii.
- 215 Jones (1955), deel II, p 32.
- 216 F/J, 31-3-1907.
- 217 F/J, p 26.
- 218 F/J, p 37.
- 219 Abraham (1907b).
- 220 Minder (1994), p 71. Schröter (2004) schreef in zijn inleiding tot de briefwisseling Freud/Eitingon, p 3, dat Abraham en Eitingon al snel zelf therapeutische analyses gingen doen in de Burghölzli-kliniek. Gezien de

- strengere organisatie van Burghölzli kan dit niet het geval zijn geweest. Het blijkt ook nergens uit Abrahams werk. Daarbij was Eitingon niet van 1906-1908 werkzaam in de Burghölzli maar was hij er in 1906 een periode van drie weken als vrijwilliger evenals in 1908 voor een periode van ruim 7 weken, Staatsarchief Zürich, Burghölzli-archief. In de overige periodes heeft hij mogelijk wel geholpen bij Jungs associatie-experimenten. Wieser (2001), p 84.
- 221 Abraham, (1907c).
- 222 Idem, p 125.
- 223 F/A, 25-6-1907, p 55.
- 224 F/A, p 56-59.
- 225 Overgenomen uit May (2006). Deze tekst staat niet in de in de verzamelde werken van Abraham die door Cremerius zijn uitgegeven. In 1921 verscheen er een boek met een groot deel van Abrahams artikelen tot dat moment: *Klinische Beiträge aus den Jahren 1907-1920*. Daarin had Abraham een kort nawoord geschreven bij zijn artikel uit 1907.
- 226 May (2006), p 69.
- 227 Idem, p 74-76.
- 228 F/J, p 86-87.
- 229 F/J, 8-11-1909, p 283.
- 230 F/J, 15-11-1909, p 289.
- 231 F/J, 14-12-09, p 302.
- 232 F/J, 15-11-1909, p 289.
- 233 Fichtner (1992), p 3, noot 2.
- 234 Idem en F/J, 25-11-1910, p 411.
- 235 Schröter (2012).
- 236 F/J, 25-11-1910, p 411.
- 237 HA (1976), p 59.
- 238 Brieven van Jung aan Abraham van 3-1-1908 en van 28-1-1908. LoC, Abraham correspondence.
- 239 F/J, 19-8-1907, p 87.
- 240 Onder andere Sabina Spielrein, die Jung hielp bij zijn associatie-experimenten. Van Waning (1992), p 399.
- 241 Informatie van en dank aan A. Hirschmüller.
- 242 Abraham (1907a). 'Beiträge zur Kenntnis der motorischen Apraxie auf Grund eines Falles von einseitiger Apraxie.' Het betreft hier een zeer gedetailleerde gevalsbeschrijving van apraxie na een beroerte.
- 243 Brief van Bleuler van 29-08-1905 aan 'die hohe Sanitätsdirektion'. Dit betrof het ambtelijk apparaat waar de Burghölzli kliniek onder viel. Burghölzliarchief.
- 244 F/J, 5-10-1906, p 4.
- 245 F/J, p 5.
- 246 F/J, 27-8-1907, p 88.

- 247 Brief van Hedwig Abraham aan Jones van 24-2-1926. Ernest Jones collection, BPAS, P04-C-B-01.
- 248 Bair (2003), p 122.
- 249 Uit een brief van Bleuler aan de 'hohe Sanitätsdirektion' van 28-10-1907 blijkt dat er een klacht is ingediend dat er die zomer niemand van de verantwoordelijken van de kliniek aanwezig was. Bleuler reageerde daarop met een lange brief waarin hij de situatie uitlegde. Het had onder andere te maken met een ziekte van hemzelf. Hij zei ook in deze brief dat dr. Abraham, de eerste assistent, al net zo lang als Jung werkzaam was als psychiater en goed op de hoogte was van de gang van zaken in de kliniek. Burghölzliarchiv.
- 250 Kampe (1988), p 64-65.
- 251 F/A, p 65.
- 252 Idem, p 66.
- 253 Idem.
- 254 Sadger (2006), p 29. Huppke & Schröter (2006), p 136.
- 255 F/A, 13-10-1907, p 67.
- 256 F/A, p 71, op 24-11-1907 schrijft Abraham aan Freud dat hij nu veertien dagen in Berlijn is en enigszins is ingericht. Hij wil binnenkort met zijn praktijk beginnen.
- 257 HA, p 75.
- 258 Idem.
- 259 Herzfeld (1968), p 82 e.v.
- 260 Sedert 1902 kwamen Freud en zijn Weense volgelingen bijeen in Freuds wachtkamer op woensdagavond. Later vanaf 1908 werd een andere ruimte gebruikt en ging men zich de Weense Psychoanalytische Vereniging noemen.
- 261 Nunberg & Federn (2008), I, p 254-56, Abraham (1907c).
- 262 Eitingon was Freud tegengekomen tijdens de zomervakantie in Florence en was hem vervolgens nagereisd naar Rome. Hij bezocht Freud 's avonds op 19-9-1907, maakte een wandeling met hem door nachtelijk Rome van 20.30-23.30 en vertrok daarna weer. Schröter (2004), p 51. Schröter zet een vraagteken bij de toevalligheid van de ontmoeting in Florence.
- 263 Friedrich Hebbels (1813-1863) een beroemde 19e eeuwse Duitse dichter en toneelschrijver, hield vanaf 1822, toen hij 9 jaar oud was dagboeken bij. Deze onthullende dagboeken verschenen na zijn dood in 1885-1887.
- 264 De eerste internationale bijeenkomst van psychoanalytici was in 1908 in Salzburg.
- 265 Isidor Isaak Sadger (1867-1942), zenuwarts in Wenen. Hij was vanaf 1906 lid van de Mittwoch-Gesellschaft. Hij zegde in 1933 zijn lidmaatschap van de Weense psychoanalytische vereniging op nadat hij heftig was aangevallen, met name door Jones, over zijn boek over Freud: *Erinnerungen an Freud*. Sadger (2006). Sadger kwam om in Theresienstadt in 1942. Mühlleitner (1992).

- 266 Het oordeel van Abraham over Freuds woensdaggroep vertoont overeenkomst met het oordeel wat Binswanger opgetekend heeft als komende van Freud. Fichtner (1992), p xxxix. Het lijkt aannemelijk dat Freud indertijd ook iets dergelijks tegen Abraham heeft gezegd.
- 267 Brief van Abraham aan Eitingon van 1-1-1908. HA, p 72-74.
- 268 Brief van Hedwig aan Jones, 1-4-1952. BPAS.
- 269 Interview van Hedwig door Eissler.
- 270 Hedwig Abraham aan Jones, 24-2-1926. Ernest Jones collection, BPAS, P04-C-B-01.
- 271 Eitingon promoveerde uiteindelijk op 20 september 1909 met een verhandeling die paste in de rij van de Züricher associatiestudies. 'Über die Wirkung des Anfalls auf die Associationen der Epileptischen.' Zijn studie had in totaal tien jaar geduurd, extreem lang voor die tijd. Schröter (2004), p 4.
- 272 Hedwig Abraham aan Eitingon, HA, p 76-77.
- 273 Hedwig Abraham aan Eitingon. 2-1-1908. LoC. Sigmund Freud collection. Karl Abraham correspondence. Transcr. U. Heyl-Keese.
- 274 F/J, p 121.
- 275 Oppenheim was geen voorstander van psychoanalyse.
- 276 Abraham heeft in 1913 in een artikel over deze patiënt gepubliceerd: 'Eine Deckerinnerung betreffend ein Kindheitserlebnis von scheinbar ätiologischer Bedeutung.' *PS, II*, p 247-253.
- 277 F/A, 8-1-1908, p 76.
- 278 F/A, 9-1-1908, p 82.
- 279 Oppenheimschen.
- 280 F/A, p 86-87.
- 281 HA, p 81.
- 282 HA, p 43-44.
- 283 F/A, p 97-98.
- 284 Freud (1900a), p 322 e.v.
- 285 HA, p 43 e.v.
- 286 F/A, p 99.
- 287 Jung had in 1907 een reeks bezoekers gehad in Burghölzli. Onder hen Fülöp Stein en Sándor Ferenczi uit Boedapest en Ernest Jones uit Londen. Jones hoorde de Boedapesters praten over een bijeenkomst waar Freuds werk besproken zou kunnen worden en nam het idee meteen over, waarop Jung het initiatief toch liever bij zichzelf hield (Bair, 2003, p 129). Jones slaat in zijn biografie van Freud de Boedapesters over en zegt dat het idee van hem kwam en Jung het uitvoerde. (Jones, *II*, p 39).
- 288 F/J, p 118.
- 289 Brief van Jung aan Abraham, 3-1-1908. LoC. Abraham correspondence
- 290 F/J, p 124.

- 291 Idem, p 126.
- 292 Brief van Jung aan Abraham van 30-1-1908. LoC. Abraham correspondence.
- 293 F/J, p 141.
- 294 Idem, p 144.
- 295 Idem, p 148.
- 296 Het was een van de weinige congressen waarheen Hedwig Abraham vergezelde. Ze is in totaal drie keer mee gegaan naar een congres: Salzburg, Berlijn in 1922 en Bad Homburg in 1925. Interview van Hedwig door Eissler.
- 297 Gay schrijft het volgende: al had Abraham tijdens zijn driejarig verblijf in Burghölzli goed met de even interessante als norske Jung kunnen opschieten, hij had ook zijn duidelijke gevoelens van twijfel over hem gehad. Zodra hij uit Burghölzli was weggegaan en een praktijk was begonnen in Berlijn, liet hij zich de kans niet ontgaan om zijn vroegere meerdere te irriteren, vooral niet wanneer zij elkaar ontmoetten op psychoanalytische congressen (Gay, 1989, p 193).
- 298 Ook Clark (1980), p 252, kwam in zijn biografie van Freud tot de conclusie dat Abraham iets verkeerd had gedaan, te weten Bleuler en Jung niet noemen in zijn lezing in Salzburg. Hij schreef dat Freud bemiddelde en Abraham snel tot inkeer kwam waarna hij Jung zijn excuses aanbood.
- 299 Jones (1955), II, p 40 e.v.
- 300 Idem, p 42: 'Most of the papers were subsequently published, but the only one that concerns us here is Freud's. Jung had begged him to relate a case history, so he described the analysis of an obsessional case, one which afterwards we used to refer to as that of "The man with the rats". He sat at the end of a long table along the sides of which we were gathered and spoke in his usual low but distinct conversational tone. He began at the Continental hour of eight in the morning and we listened with rapt attention. At eleven he broke off, suggesting we had had enough. But we were so absorbed that we insisted on his continuation, which he did until nearly one o'clock.' Sadger (2006), p 57, geeft hier een andere beschrijving; 'Und dann sprach der Professor zunächst die kurze halbe Stunde, die als Redezeit für alle festgesetzt worden. Hierauf unterbrach er sich mit einer Anfrage an das Plenum, ob er in Anbetracht dessen, was er noch zu sagen hätte weiterreden dürfe. Und als man ihm dies jubelnd bewilligte, sprach er noch $\frac{3}{4}$ Stunde weiter, also insgesamt $1 \frac{1}{4}$ Stunden.' Jones schreef dat Freud 5 uur sprak en Sadger schreef dat hij 1 uur en een kwartier sprak.
- 301 Jones (1955), II, p 47.
- 302 Brome (1968), p 87.
- 303 Cremerius, (1997), p 65-67.
- 304 Kuhn, (2000).
- 305 F/A, p 127.

- 306 Zie o.a. de brief van Bleuler aan Freud van 21-3-07. Schröter (2012), p 102-103.
- 307 Kuhn (2000), p 714. Jung (1908).
- 308 F/J, p 124.
- 309 F/A, p 88-89.
- 310 Kuhn (2000), p 711.
- 311 Abraham (1908).
- 312 F/J, p 166.
- 313 Kuhn (2000), p 717.
- 314 Jones (1955), p 42.
- 315 Abraham (1907b).
- 316 Kuhn (2000), p 716. Jung (1910). Autoreferaat van de congresvoordracht in Salzburg. *IZB, I*, p 128. In de verzamelde werken van Jung is deze voordracht niet terug te vinden. Het autoreferaat, geschreven door Jung zelf, is merkwaardig omdat alle andere voordrachten niet door de sprekers zelf gerefereerd zijn. De tekst van het autoreferaat is kort en onduidelijk. Het geeft nauwelijks een beeld van hetgeen Jung gezegd heeft.
- 317 F/J, p 160.
- 318 Idem.
- 319 F/J, p 161.
- 320 F/A, p 106, 107.
- 321 F/A, 9-5-08, p 107.
- 322 F/A, p 108-109.
- 323 Kuhn, (2000), p 718.
- 324 F/J, p 148.
- 325 F/J, p 160.
- 326 Het is onduidelijk om wie dit gaat. Er zijn niet zo veel gegadigden als de Zwitsers en de Weners afvallen. De laatsten voelden zich door Freud erg benadeeld t.o.v. Jung. Het zal waarschijnlijk Jones geweest zijn die op dat moment nog niet geplaagd door kennis van zaken over de psychoanalyse (F/J, 30-11-07, p 112) erg onder de indruk was van Jung. Daar pleit ook voor dat Jones ondanks zijn grote vriendschap met Abraham in later jaren toch het verhaal van Abraham als schuldige in zijn biografie van Freud heeft opgetekend.
- 327 F/J, p 165-166.
- 328 Jones (1955), p 40 e.v.
- 329 F/J, 10-5-1908, p 167.
- 330 F/A, 27-10-1925, p 847 e.v.
- 331 Otto Gross (1877-1919), zoon van een hoogleraar criminologie, studeerde medicijnen in Graz en was assistent in Kraepelins kliniek in München. Hij was een voorstander van psychoanalyse, maar ook een voorvechter van

- anarchistische ideeën en vrije seks. Hij werd vele malen opgenomen wegens ernstige drugsverslaving, o.a. in de Burghölzli-kliniek in 1902, 1904 en 1908. De laatste keer met een speciale aanbeveling van Freud dat hij door Jung behandeld moest worden. De bedoeling was dat Jung met de behandeling zou beginnen en Freud in oktober 1908 in Wenen door zou gaan. Gross was heel knap om te zien en een meeslepend maar ook zeer onhandelbaar persoon met voortdurende grootheidswaans en woedeaanvallen. Jung was totaal door hem gegrepen, besteedde erg veel tijd aan hem en ging zelfs over tot wederzijds analyseren. Het hielp allemaal niets. Gross zat in gedwongen bewaring maar mocht wel vrij in de tuin lopen. Vandaar ontvluchtte hij de kliniek door over de muur te klimmen. Bair (2003), p 136 e.v.
- 332 F/J, 21-6-1908, p 175-176.
- 333 F/A, 9-7-1908, p 120.
- 334 F/A, p 120, 121.
- 335 F/A, p 106.
- 336 F/A, p 122.
- 337 F/A, p 127.
- 338 Cremerius, J. (1997).
- 339 Ellenberger (1970), p 799-800. Hedwig schreef op 24-2-1926 aan Jones, dat Abraham in de beginperiode in Berlijn probeerde het psychoanalytische gedachtegoed over te brengen en met grote moed sprak in allerlei artsen gezelschappen. Hij kreeg echter als reactie nooit zakelijke kritiek maar affectieve afwijzing zodat hij de strijd uiteindelijk opgaf. BPAS, P04-C-B-01.
- 340 F/A, p 131.
- 341 Egger (1988).
- 342 Idem.
- 343 Herzer (1992), p 107.
- 344 Idem, p 108.
- 345 Idem, p 109.
- 346 Herzer (2001), p 183-184.
- 347 Idem, p 180-181. Freud (1910c), p 168 e.v.
- 348 F/A, 14-2-1909, p 163.
- 349 F/A, p 133.
- 350 Kloocke (2002), p 20.
- 351 Juliusburger (1907). Juliusburger hield de lezing op 14 december 1908. Hermanns (1994).
- 352 Later zou Einstein zeer bij zijn vriend aandringen om te emigreren en hij betaalde in 1941 de overtocht van Juliusburger naar de USA. Hermanns (2008), p 27 en 29.
- 353 De monistenbond propageerde een levensbeschouwing, gebaseerd op natuurwetten. Later namen de monisten socialistische en pacifistische

- standpunten in en verzetten zich tegen antisemitisme en racisme. Falzeder (2009), p 57, noot 2.
- 354 Jaffé (1966), p 200.
- 355 Eitingon schreef in zijn laatste rondbrief van 25-12-1933: 'Jetzt möchte ich Ihnen mit einer Botschaft kommen, die allen einzelnen von Euch schon bekannt ist, und die sicherlich eine angenehmere ist. Das ist die Bitte um Aufnahme der neu gegründeten Palästinensischen Psychoanalytischen Vereinigung (Chewra Psychoanalytith b'Erez Israel) in den Verband unserer Zweigvereinigung. Ich habe bei meinem ersten Besuch in Tel Awiw etwa Ende September, wo ich Dr. Wulff (Tel Awiw), Fräulein Smeliansky (Tel Awiw), Dr. Schalit (Haifa), Dr. Kluge (Jerusalem) bei Wulff versammelt fand, aus den fünf in jenem Moment dort versammelten Mitgliedern der Deutschen Psychoanalytischen Gesellschaft die Palästinensische gegründet, wobei ich zum Vorsitzenden derselben, Dr. Schalit zum Sekretär gewählt worden ist.' Kloocke (2002), p 92-93.
- 356 Eitingon was bezig met zijn promotie die uiteindelijk pas in 1909 zou plaatsvinden. Schröter (2004), p 4.
- 357 HA, p 80. Deze reeks betrof de *Schriften zur angewandten Seelenkunde*. Een serie monografieën met Freud als eindredacteur. Het eerste deel was Freuds *Gradiva* studie. Het tweede deel Riklins studie over sprookjes. De eerste twee zijn gepubliceerd door Hugo Heller. Vanaf het derde deel, Jungs *Der Inhalt der Psychose* werden de boeken gepubliceerd door Deuticke. Abrahams monografie verscheen als vierde deel. Hugo Heller (1870-1923) was een Weense boekhandelaar en uitgever. Zijn boekhandel annex kunsthandel was een centrum van intellectuelen en kunstenaars in Wenen. Hij was vanaf 1902 lid van de Mittwoch-Gesellschaft, de latere Weense psychoanalytische vereniging. Mühlleitner (1992). Frans Deuticke (1850-1919) was de uitgever van het later opgerichte *Jahrbuch für Psychoanalyse*. Hij was tot de Eerste Wereldoorlog de belangrijkste uitgever van Freuds werk.
- 358 Abraham (1909b).
- 359 Sadger (2006), p 32.
- 360 Freud (1908e).
- 361 F/A, p 114.
- 362 F/J, p 155.
- 363 August Stärcke (1880-1954) was de eerste Nederlander die zich vanaf 1905 begon te interesseren voor Freud. Stärcke was psychiater in de Willem Arnsthoeve in Den Dolder. Samen met zijn broer Johan, huisarts in Amsterdam, begon hij zich intensief te verdiepen in Freuds werk. August Stärcke publiceerde diverse psychoanalytische artikelen. Freud had veel waardering voor zijn werk en kende hem in 1921 de Freud-prijs toe voor zijn artikel 'Psychoanalyse en Psychiatrie'. Brinkgreve (1984). Greven (2006), p 58.

- 364 Abraham (1911a). 'Einige Bemerkungen über den Muttercultus und seine Symbolik in der Individual- und Völkerpsychologie.'
- 365 Jones (1955), p 44.
- 366 Idem. De grieven zouden twee jaar later tot een uitbarsting komen op het congres in Neurenberg.
- 367 Abraham (1909c, d).
- 368 Abraham, (1908b).
- 369 Freud (1905c).
- 370 Brief van Bleuler aan Abraham van 29-8-1908, LoC, Abraham correspondence.
- 371 Freud (1900a, 1905d).
- 372 F/A, p 136.
- 373 Emil Kraepelin (1856-1926), hoogleraar psychiatrie in Heidelberg, later in München. Gustav Aschaffenburg, (1866-1944) hoogleraar neurologie en psychiatrie in Heidelberg, later in Keulen en uiteindelijk in de Verenigde Staten.
- 374 F/A, p 217.
- 375 Falzeder (2004), p 99. Schröter (2012).
- 376 Falzeder (2004), p 99.
- 377 Hilda Abraham (1970) lezing. Bewaard in het archief van het Karl Abraham Instituut in Berlijn. 'Die Anfänge der Psychoanalytischen Vereinigung in Berlin (1908-1933).'
- 378 Abraham (1909a), zie ook hfst. 1.
- 379 F/A, p 140 e.v.
- 380 Theodor Ziehen (1862-1950), hoogleraar psychiatrie aan de universiteit in Berlijn en aan de Charité, de psychiatrische kliniek.
- 381 Jones gaf in het tweede deel van zijn biografie van Freud een wat vertekend beeld van het toenmalige contact tussen Freud en Abraham door alleen de brieven met het conflict over Jung weer te geven en alle hartelijke brieven onvermeld te laten. Jones (1955), II, p 47 e.v.
- 382 F/A, p 148-149.
- 383 F/A, 26-12-1908, p 151-152.
- 384 Abrahams artikel 'Die Stellung der Verwandtenehe in der Psychologie der Neurosen' (1909a) stond ook in het eerste *Jahrbuch*. Misschien was dat te veel Abraham in een nummer voor Jung?
- 385 Dit had betrekking op een bezoek aan Berlijn in september 1908 op doorreis van Engeland naar Jung in Zürich. Freud had toen alleen familie bezocht en was niet bij Abraham geweest.
- 386 F/A, p 155.
- 387 F/A, 12-1-1909, p 155.
- 388 Jones (1927), p 43.

- 389 F/A, 16-5-1909, p 178.
- 390 F/A, 9-3-1909, p 171-172.
- 391 F/A, p 184.
- 392 F/A, 13-7-1909, p 185.
- 393 Brief van Hedwig Abraham aan Jones van 1-4-1952. BPAS.
- 394 F/A, p 174.
- 395 Abraham (1909c), p 568.
- 396 Abraham, H. (1970). 'Die Anfänge von Karl Abrahams wissenschaftlicher Arbeit in Berlin.' Voordracht voor het 50jarig bestaan van het Berlijns psychoanalytische instituut.
- 397 Zie Hfst. 10.
- 398 F/A, 7-4-1909, p 173.
- 399 F/A, 10-11-1909, p 186.
- 400 Abraham (1910a).
- 401 Löwenfeld (1909), p 539-552 en p 587-598.
- 402 Abrahams verklaring luidde als volgt: een neuroticus kenmerkt zich door aan de ene kant abnormaal sterke driften en aan de andere kant een zeer sterke neiging tot verdringing. Uit het conflict tussen drift en verdringing komt de neurose voort. De macht en verscheidenheid van het driftleven en de overweldigende hoeveelheid verdrongen wensen maken de neuroticus tot een fantast.
- 403 Abraham, H. (1970b).
- 404 Zie hfst 3.
- 405 Schröter (2004), p 4.
- 406 Abraham H. (1970b).
- 407 F/A, 14-3-1910, p 202.
- 408 F/Fer, 1-1-1910, p 190.
- 409 F/Fer, 2-1-1910, p 192-193.
- 410 Brief van Bleuler aan Freud van 26-3-1910. Schröter (2012), p 107-108.
- 411 Op het eerste congres in Salzburg had weliswaar de botsing tussen Jung en Abraham plaatsgevonden, maar de meeste congresgangers in Salzburg hadden dat niet gemerkt.
- 412 Ferenczi was weinig tactvol op dat moment. Hij zei dat dit nu eenmaal de natuurlijke gang van zaken was omdat de Weners, uitgezonderd Freud, inferieur waren aan de Zürichers. Clark (1980), p 297.
- 413 Clark (1980), p 295 e.v. Zie ook Sadger (2006), p 58 e.v. Alfred Adler (1870-1937) was vanaf de start in 1902 lid van de Mittwoch-Gesellschaft. Op aanbeveling van Stekel werd hij per briefkaart uitgenodigd voor de eerste bijeenkomst. Hij bleef een actief deelnemer tot zijn vertrek in 1911. Adler ontwikkelde een eigen theorie, die later individuele psychologie zou gaan heten. Op grond van een fundamenteel verschil van inzicht

met Freud – voor Adler stond de agressieve drift centraal – vertrok Adler uit de Weense psychoanalytische vereniging, negen van de 35 leden met zich meenemend. Zij richtten de Vereniging voor Vrije Psychoanalyse op. Mühlleitner (1992). Selesnick (1965).

Wilhelm Stekel (1868-1940) was een van de vijf oprichters van de Mittwoch-Gesellschaft. De anderen waren Freud, Kahane, Adler en Reitler. Stekel ging al snel zelf analyseren en richtte zich speciaal op dromen. Bij de uiteenzettingen tussen Freud en Adler in 1911 ondersteunde Stekel de standpunten van Adler en probeerde te bemiddelen, maar bleef wel lid toen Adler vertrok. Later vertrok hijzelf ook in november 1912 na geweigerd te hebben de redactie van het *Zentralblatt für Psychoanalyse* op te geven. Freud richtte daarop een nieuw tijdschrift op: *Internationale Zeitschrift für ärztliche Psychoanalyse*, die vanaf 1920 *Internationale Zeitschrift für Psychoanalyse (IZP)* heette. Mühlleitner, (1992).

414 F/A, 28-4-1910, p 204, 205.

415 *Korrespondenzblatt*, CB, 1, 1910, 2. Het *Korrespondenzblatt* bestond van 1910-1941. Het bevatte alle bekendmakingen en verslagen van de dochterverenigingen van de IPA evenals congresberichten. Het werd door de secretaris van de IPA geredigeerd. De eerste nummers van 1910/1911 waren aparte uitgaven. Van eind 1911 tot begin 1913 verscheen het als bijlage bij het *Zentralblatt für Psychoanalyse* en vanaf 1913 was het onderdeel van het *Internationale Zeitschrift für ärztliche Psychoanalyse*. Abraham schreef over Warda in zijn overzicht van de Duitse en Oostenrijkse psychoanalytische literatuur tot 1909, dat Warda de eerste auteur was die op grond van eigen observaties stelling nam ten gunste van de Breuer-Freudse theorie. Abraham (1909c), p 593.

416 Kloocke (2002) p 22.

417 Dat zou betekenen dat Paris in zijn biografie van Karin Horney geen juiste data voor haar analyse bij Abraham heeft genoemd. (Paris 1994). Op pagina 57 schrijft Paris: ‘The fifth diary records a very bad period for Karen, which began in April 1910, in the midst of her first analysis with Karl Abraham.’ Abraham zelf noemt haar in zijn brief aan Freud van 28 april 1910 als een van de drie patiënten die hij sinds kort in behandeling heeft. Haar behandeling kan dan niet in april al halverwege zijn. Carl Müller-Braunschweig (1881-1958), had in 1908 al geprobeerd om in analyse te komen bij Freud. Hij werd later lid en opleider van de Berlijnse psychoanalytische vereniging (later DPG). Hij zou in de jaren dertig een controversiële rol spelen door zijn samenwerking met de nazi's als arische psychoanalyticus terwijl zijn Joodse collega's de DPG moesten verlaten en moesten vluchten.

418 In Berlijn zou het tot 1908 duren voordat vrouwen aan de universiteit zouden worden toegelaten.

- 419 Paris (1994), p 55.
- 420 Zoals eerder vermeld schreef Abraham in mei 1909 aan Freud dat hij zes analyses deed. Hij zal waarschijnlijk toen Horney's analyse begon ruim een jaar analyse ervaring hebben gehad.
- 421 Quinn (1988), p 143.
- 422 Idem, p 145.
- 423 Horney papers. Yale University Library.
- 424 Zie ook hfst. 25.
- 425 Zie noot 84. Zie ook Paris (1994), p 57 e.v.
- 426 Freud (1914g).
- 427 In bovengenoemd archief bevinden zich de originele dagboeken van Horney en een transcriptie.
De transcriptie is gekuist zonder dat dit in de tekst van de transcriptie staat aangegeven. De expliciet seksuele passages zoals de zin over de coïtus en het masturberen zijn in de transcriptie weggelaten.
- 428 Bergmann (2004), p 39-40, dacht dat Horney's analyse mislukt was door een meningsverschil tussen haar en Abraham over de vrouwelijke seksualiteit. Abraham publiceerde zijn artikel over de vrouwelijke seksualiteit echter in 1921, 11 jaar na de analyse van Horney. Horney was inderdaad verontwaardigd over het artikel en publiceerde een reactie in 1924. Zie hfst. 20. Het is echter zo lang na haar analyse dat er moeilijk een link te leggen is. Horney's analyse had vooral te lijden onder Abrahams onervarenheid.
- 429 Horney papers.
- 430 Paris (1994), p 180 e.v.
- 431 Quinn (1988), p 160.
- 432 In die tijd werd in de psychoanalyse de invloed van verlatingsangst nog niet onderkend.
- 433 Interview van Anja Amsel.
- 434 HA, p 89-90. Er zal hier zorgzaamheid meegespeeld hebben. Hilda was gewend enig kind te zijn en opeens ging alle aandacht naar het broertje. Abraham wilde echter ook observeren. Hilda kwam met vier jaar in de oedipale fase. Hij wilde haar relatie tot hemzelf observeren.
- 435 Idem.
- 436 Idem, p 101-102.
- 437 Abraham, H. (1970). 'Die Anfänge der Psychoanalytischen Vereinigung in Berlin (1908-1933)'. Lezing.
Ook op andere bijeenkomsten werd uitgehaald naar de psychoanalyse. In Hamburg werd op 29-3-1910 op de artsenbijeenkomst uitdrukkelijk gewaarschuwd geen patienten naar een kliniek te verwijzen, waar volgens Freud gewerkt werd. Hoche sprak op 28-5-1910 op de bijeenkomst van Zuidwestduitse psychiaters over een psychische epidemie onder artsen en

- over psychoanalytici die rijp zijn voor opname in een inrichting. F/A, p 209, noot 4 en p 212, noot 2.
- 438 Abraham (1911d en 1924c).
- 439 May-Tolzmans (1997), p 98 e.v.
- 440 F/A, p 165 en 228.
- 441 F/A, p 232. Freud (1910c). Freud zag overeenkomsten in de karaktertrekken van Segantini en Leonardo da Vinci. Freud had in 1910 een artikel over Leonardo da Vinci gepubliceerd. Segantini en da Vinci zouden beide anarchistisch zijn door het wegvallen van de vaderautoriteit, gefixeerd zijn op hun moeder en onder invloed staan van gebeurtenissen uit hun kindertijd.
- 442 De laatste tijd wordt er weer wat meer aandacht aan Segantini besteed. In Riehen bij Basel vond in 2011 een grote overzichtstentoonstelling plaats van der Basler Fondation Beyeler. *Süddeutsche Zeitung*, 17-2-2011 en in 2009 verscheen er een biografie geschreven door A. Scheib. Met dank aan W. Graf zu Castell-Castell.
- 443 Andere auteurs, onder andere Fehner (1999), geven echter 1865 aan als het sterfjaar van zijn moeder. Dan zou Segantini bij zijn moeders dood zeven jaar oud geweest zijn. Fehner (1999), p 11.
- 444 Von Petersdorf, C. (1997), p 133.
- 445 Servaes (1907). Segantini, (1909).
- 446 *Süddeutsche Zeitung*, 17-2-2011, p 13.
- 447 Freud (1909d).
- 448 Abraham (1911d), p 279.
- 449 Abraham (1925), p 325, 327.
- 450 May-Tolzmans (1997), p 98. Freud (1916-17g).
- 451 May-Tolzmans (1997), p 106.
- 452 Dit punt wordt later nader uitgewerkt. Het gaat om een fundamenteel verschil tussen Abraham en Freud. Bij Abraham speelt de agressie een veel grotere rol.
- 453 Abrahams voordracht op het congres heette: 'Die psychosexuelle Grundlage der Depressions- und Exaltationszustände.' *Korrespondenzblatt, C, II, 1912, 232*. De voordracht zou in 1912 in iets verder uitgewerkte vorm gepubliceerd worden en heette toen: 'Ansätze zur psychoanalytischen Erforschung und Behandlung des manisch-depressiven Irreseins und verwandter Zustände.' Abraham (1912a).
- Het congres in Weimar was een groot succes. Er waren 55 deelnemers, onder wie voor het eerst enkele vrouwen. Lou Andreas-Salomé (1861-1937) was meegekomen met Paul Bjerre uit Stockholm en zou vanaf dat moment prominent aanwezig zijn in de psychoanalytische wereld. Freud hield een lezing over Schreber: 'Nachtrag zur Analyse Schreibers'. Er waren twee Nederlanders op het congres: Van Renterghem (1848-1939) uit Amsterdam, die daarna lid zou worden van de Berlijnse psychoanalytische vereniging, en

Van Emden (1868-1950) uit Leiden, die na het congres lid zou worden van de Weense psychoanalytische vereniging. Van Emden was in analyse geweest bij Freud en raakte met hem bevriend. De Nederlandse August Stärcke werd tegelijkertijd met Van Emden lid in Wenen. Er was ook een wanklank op het congres: Jung beledigde Hirschfeld dusdanig dat deze laatste ogenblikkelijk zijn lidmaatschap opzei. (Op 1 oktober 1911, 10 dagen na het congres stond Hirschfeld al bij de opzeggingen van de Berlijnse psychoanalytische vereniging). Daar lag naast Jungs openlijke afkeer van homoseksuelen ook een niet te overbruggen theoretisch verschil aan ten grondslag. Hirschfeld beschouwde homoseksualiteit als aangeboren en streefde naar een moreel gelijkwaardige status met heteroseksuelen. Psychoanalytici zagen homoseksualiteit als een stadium in de seksuele ontwikkeling dat overwonnen diende te worden en zo niet, dan was er sprake van perverse. Zie Herzer (1992), p 185 en hfst. 4.

454 De bijeenkomsten van de Weense psychoanalytische vereniging zijn vanaf 1906 genotuleerd door Rank. In die tijd werden de bijeenkomsten nog de Mittwoch-Gesellschaft genoemd. Brome (1968), p 34-35, beschreef het als volgt: 'From 1906 onwards, he [Rank] duly recorded, on large sheets of paper in neat, crabbed handwriting, the protocols of the scientific meetings while the "attendance lists and communications" were kept in a small black book. The quality of the discussions varies from the brilliant to the dull, from the logically exact to the emotionally confused, and Rank did not attempt to make a verbatim record which would have been impossible in longhand. Instead, he took extensive notes while the discussions were actually in progress and edited the notes afterwards. A certain amount of confusion was inevitable with this primitive technique. Some papers were condensed to notes which makes them unintelligible, and others are discussed without being named. Moreover it was possible for each member to read and correct his personal record, a process which could lead to important deletions. As the years advance, the minutes become less and less satisfactory, until it needs considerable imaginative powers to deduce precisely what is being said.' In 1976 zijn deze verslagen gepubliceerd onder de titel *Protokolle der Wiener Psychoanalytischen Vereinigung*. De kritiek van Federn is opgetekend in het verslag van 1 mei 1912. Nunberg & Federn (2008).

455 Idem, zie voor de details het verslag van 1 mei 1912.

456 Abraham schreef dat er in het algemeen nog maar weinig geschreven was over depressieve toestandsbeelden en heel weinig over het afwisselend voorkomen van manie en depressie. Hij had het idee dat het in beide gevallen om hetzelfde ging, namelijk te sterke driften, zowel liefde als haat. Bij depressie laat de patiënt zich hierdoor neerdrukken en ziet geen andere uitweg dan de dood. De manie treedt op als het verdringen niet meer lukt. De patiënt wordt

- dan door zijn driften meegesleurd. Positieve en negatieve libido, erotisch verlangen en agressieve vijandigheid treden tegelijkertijd op.
- 457 F/A, 2-5-1912, p 264.
- 458 F/A, p 221.
- 459 F/A, p 228.
- 460 HA, p 88.
- 461 Interview van Hedwig door Eissler.
- 462 Zie hfst. 17. Anja Amsel vertelde in haar interview dat Hedwig vanaf haar huwelijk altijd met zorg omringd werd. Eerst door Abraham en na zijn dood door Hilda. Het is daarom de vraag of Hedwig wel ingestemd zou hebben met een analyse van Abraham in Wenen of Boedapest.
- 463 Mächtlinger (1997), p 81.
- 464 HA, p 43.
- 465 Interview van Lotte Levy.
- 466 Idem.
- 467 Interview van Anja Amsel en Steven Burgner.
- 468 Mächtlinger (1997), p 84.
- 469 Widlöcher (1977), p 62, 63. Met dank aan D. Widlöcher.
- 470 Idem, p 63, 64.
- 471 Interview van Lotte Levy.
- 472 F/A, 14-2-1909, p 165.
- 473 Idem, p 87.
- 474 Zie hoofdstuk 4. Mächtlinger (1997), p 91.
- 475 HA, p 40.
- 476 Abraham (1911d) schreef hier het volgende over in *Segantini*, p 313, noot 39: 'Die in folgenden enthaltenen Hinweise mögen zur Erklärung der merkwürdigen Tatsache beitragen, dass unter den begeisterten Freunden der Alpenwelt die besondere Spielart der Engadinschwärmer existiert. Es scheint diese Schwärmerei mit gewissen Charakterzügen zusammenzufallen, die auch bei Segantini ungewöhnlich ausgeprägt waren. Dient schon der Alpinismus im Allgemeinen häufig der Betätigung sublimierter Triebe, so scheint jene spezielle Form in besonderem Maße komplexbedingt zu sein.'
- Die 'Hinweise' betreffen het feit dat Segantini zich in het bijzonder verwant voelde aan de bewoners van de Engadin die gekenmerkt werden door hard werken en een onverzettelijke energie.
- 477 HA, p 42. Toen Abraham een Zeiss-verrekijker kocht, liet hij deze alleen voor zijn linkeroog maken.
- 478 Abraham (1925).
- 479 Abraham (1907c, 1919a).
- 480 Het betreft depersonalisatie en derealisatie. Bij depersonalisatie heeft de persoon het gevoel zichzelf vreemd te zijn. Bij derealisatie is het gevoelsmatig

- contact met de omgeving weg en lijkt alles vreemd. Het gaat vaak samen met depressie.
- 481 HA, p 117.
- 482 Abraham (1911d), p 323.
- 483 May (1997), p 123.
- 484 F/A, p 229.
- 485 F/A, 13-2-1911, p 230.
- 486 Gay (1988), p 61.
- 487 Masson (1986) Inleiding, p xii.
- 488 Idem, p 3.
- 489 Hermann Swoboda (1873-1963) was een psycholoog, die in behandeling was bij Freud. Freud zou hem over de theorie over biseksualiteit van Fließ verteld hebben. Swoboda zou dit op zijn beurt weer aan zijn vriend Otto Weininger (1880 -1903) hebben doorgegeven, die het publiceerde in zijn boek *Geschlecht und Charakter*.
- 490 F/A, p 233-234.
- 491 Idem, p 235.
- 492 Hermanns & Schröter (2010), p 89.
- 493 HA, p 102.
- 494 Idem.
- 495 HA, p 103.
- 496 F/A, 5-7-1907, p 57.
- 497 Pines (1974), Freud (1909b).
- 498 Abraham (1917a).
- 499 Dinora Pines collection (1974), BPAS, uncatalogued.
- 500 Idem, p 238.
- 501 HA, p 133.
- 502 Pines (1974), BPAS.
- 503 Bij Hilde Maas had Hilda haar derde analyse. Haar eerste analyticus was Van Ophuijsen, een vriend van haar vader. (Pines 1974). Haar tweede analyse was kort voor haar vlucht uit Duitsland in 1933 bij dr. Kemper, zie hfst. 29.
- 504 Falzeder (1994).
- 505 Idem, p 185.
- 506 Idem, p 184.
- 507 Pfeiffer (1972).
- 508 Hilda bleef nog heel lang concentratieproblemen houden.
- 509 Abraham (1976), p 178 e.v.
- 510 In hfst. 20 wordt Abrahams theorie over het castratiecomplex bij vrouwen besproken.
- 511 Hilda, p 37.
- 512 Interview van Anja Amsel en Steven Burgner.

- 513 Idem. Anja Amsel vertelde dat zowel Hedwig als Hilda later vooral op mannen gericht waren. Haar broer Tom werd bijvoorbeeld veel belangrijker gevonden dan zichzelf.
- 514 HA, p 136.
- 515 Idem, p 136.
- 516 HA, p 137.
- 517 F/A, 25-12-1911, p 251-252.
- 518 Deze opsomming van Abraham is niet helemaal duidelijk want de ledenlijst van de Berlijnse vereniging van najaar 1911 is veel langer. Waarschijnlijk telde Abraham alleen die leden, die in Berlijn woonden en aan de bijeenkomsten deel konden nemen. Juliusburger zou in 1912 weer een voordracht houden en was toen blijkbaar gestopt met mokken. De overige leden waren de Nederlanders Van Renterghem en Van der Linde. Daarnaast Bjerre uit Stockholm, Lenz uit Berlijn, Simon uit Greifswald, Stegmann uit Dresden, Vollrath uit Jena en Wanke uit Thüringen. *Korrespondenzblatt, C, 11, 1912, 239.*
- 519 Mühlleitner (1992). Margarethe Hilferding was een van de eerste vrouwelijke artsen in Wenen. Zij promoveerde in 1903. Federn stelde in april 1910 voor om haar op te nemen in de Weense psychoanalytische vereniging. Sadger was in het algemeen tegen het opnemen van vrouwen, maar in een geheime stemming werd besloten haar toe te laten.
- 520 F/A, p 254.
- 521 F/A, 29-10-1911, p 248, en 25-2-1912, p 257-258.
- 522 Idem, p 259.
- 523 Idem, p 258.
- 524 Lou Andreas-Salomé (1861-1937) werd in St. Petersburg geboren. Ze was de enige dochter, met vijf oudere broers, van de Russische generaal, Von Salomé. Haar moeder, Louise Wilm was afkomstig uit een Hamburgse koopmansfamilie. Het gezin behoorde in St. Petersburg tot de hogere klasse, ze waren protestants. Lou Salomé bezocht het gymnasium en ging in 1880 filosofie, met nadruk op theologie, studeren in Zürich. Vanwege een longziekte brak ze haar studie af en ging voor herstel naar Nederland en Italië. Daar leerde ze Nietzsche en Paul Rée kennen. In 1882 verhuisde Lou Salomé naar Berlijn en sloot zich aan bij de filosofische kring rondom Paul Rée. In 1885 verscheen haar eerste boek *Im Kampf um Gott*. In 1887 trouwde Lou Salomé in Santpoort met de oriëntalist Carl Friedrich Andreas en ging met hem terug naar Berlijn. Ze publiceerde in de daarop volgende jaren meerdere boeken waaronder in 1894 *Friedrich Nietzsche in seinen Werken*, een van de eerste analyses van het werk van Nietzsche. Ze werd er als schrijfster door bekend. In het begin van de twintigste eeuw gold Lou Andreas-Salomé als een van de belangrijkste vrouwen op het gebied van de geesteswetenschappen

- in Europa. Haar relatie met Rainer Maria Rilke werd pas later bekend. Door hem kwam ze in aanraking met de psychoanalyse. Pfeiffer (1966), Mühlleitner (1992), Winship (1999).
- 525 Winship (1999), p 223.
- 526 F/A, p 262.
- 527 Pfeiffer (1966).
- 528 Dat was tussen twee analyse periodes in, waarbij Anna Freud in behandeling was bij haar vader.
- 529 Jones (1955), p 176-177. Lou Andreas-Salomé raakte in deze periode in Wenen ook goed bevriend met de 18 jaar jongere Victor Tausk. Verschillende biografen van Freud schreven dat zij een relatie hadden, o.a. Gay (1989), p 356, Clark (1980), p 314. De biografen van Lou Andreas-Salomé hielden het op een vriendschap. Welsch & Pfeiffer (2006), p 139.
- 530 Toen Abraham in de Eerste Wereldoorlog een aantal jaren weg was miste Lou Andreas-Salomé hem zeer in Berlijn. Ze schreef aan het eind van de oorlog: 'Lieber Herr Doctor, danke für Ihre freundliche Übermittlung des Kongressprogramms; ja ich komme voller Freude! Gar zu lang schon dauerte für uns alle das Losgelöstsein und das Verlangen nach dem Gedankenaustausch. Jedesmal wenn ich in Berlin war, bedauerte ich lebhaft, daß es keinen Weg mehr zu Ihnen gab. Wohnen würde ich in Breslau, möglicherweise bei Bekannten, andern-falls schreibe ich noch. Kommt Ihre Frau mit? Herzliche Grüße Ihnen beiden bis aufs Wiedersehen von Ihrer Lou Andreas 7. Sept. 1918.'
- 531 HA, p 103.
- 532 Mogelijk ging het hier om dr. R. Gerstein die in 1912 lid zou worden van de Berlijnse psychoanalytische vereniging. *Korrespondenzblatt, C, 11, 1912, 545.*
- 533 Zie hfst. 11.
- 534 Interview van Anja Amsel en Steven Burgner.
- 535 Voor een Habilitation schrijft de kandidaat een tweede dissertatie na de eerste dissertatie om doctor te worden. Het vereiste niveau is aanzienlijk hoger dan bij een gewone dissertatie en het is, onder andere in Duitsland, een noodzakelijke stap als men uiteindelijk hoogleraar wil worden.
- 536 Karl Bonhoeffer (1868-1948) was een bekend neuroloog en psychiater. Hij volgde in 1912 Theodor Ziehen op als hoogleraar psychiatrie en neurologie aan de Charité in Berlijn. De Charité was de universiteitskliniek van de Humboldt-universiteit.
- 537 F/A, 1-12-1912, p 287-288. Friedrich Kraus (1858-1948) was een Oostenrijkse hoogleraar interne geneeskunde en van 1902-1927 directeur van de Charité in Berlijn.
- 538 F/A, 3-12-1912, p 288-289. F/A, 12-12-1912, p 290.
- 539 Abraham kwam op 21 december, 's ochtends vroeg in Wenen aan. F/A, 18-12-

- 1912, p 291. Hij bleef tot Kerstmis. F/Fer, 16-12-1912, p 166.
- 540 F/A, 27-12-1912, p 291.
- 541 F/Fer, 26-12-1912, p 175-183. Idem, 29-12-1912, p 184-185.
- 542 Idem, 30-12-1912.
- 543 F/A, 1-1-1913, p 293.
- 544 F/Fer, 7-2-1912, p 52.
- 545 F/A, 5-1-1913, p 294-295.
- 546 Idem, p 298, 300.
- 547 Idem, p 300-301.
- 548 F/A, 3-3-1913, p 301.
- 549 F/A, 5-5-1912, p 306 e.v. Abraham deed het onderzoek waarschijnlijk in de Städtische Hospital- und Siechenanstalten, waar zijn leermeester Liepmann indertijd ook onderzoek had gedaan.
- 550 Falzeder & Burnham (2007), p 1222 e.v.
- 551 F/A, p 301. Het programma is niet bewaard gebleven.
- 552 Idem, 27-3-1913, p 305.
- 553 Alfred Erich Hoche (1865-1943).
- 554 Seidler & Leven (2007), p 328. In april 1933 na de machtsovername door de nationaalsocialisten, werden alle Joodse medewerkers van de universiteit van Freiburg weggestuurd. Hoche diende zijn ontslag in, Hij wilde niets met de nationaalsocialisten te maken hebben. Heidegger werd in deze maand rector van de universiteit van Freiburg.
- 555 De brief van Hoche verscheen in het *Korrespondenzblatt, IZP, 1, 1913, 197* onder het kopje: 'Ein Gegner der Psychoanalyse': De brief luidde als volgt:
Freiburg i B, den 1. Februar 1913
Sehr geehrter Herr Kollege,
Ich habe für die Jahresversammlung des Deutschen Vereins für Psychiatrie (im Mai in Breslau) zusammen mit Bleuler das Referat über den Wert der Psycho-Analyse übernommen. Es wäre mir u. A. von großer Wichtigkeit, über Art und Umfang der durch psycho-analytische Prozeduren veranlaßten Schädigungen von Kranken ein sicheres Urteil zu gewinnen, und ich bitte Sie um die Freundlichkeit, wenn Sie über derartigen Tatsachenmaterial verfügen, mir davon in irgendeiner Ihnen geeignet erscheinenden Weise Mitteilung zu machen. (Ich habe dabei weder genaue Zahlen noch eingehende Einzelkasuistik im Auge). Die Verwertung durch mich würde ohne Namensnennung und in einer solchen Weise erfolgen, daß sie etwaigen Diskussionsbemerkingen Ihrerseits in keiner Weise vorgriffe. Ich weiß aus eigener Erfahrung, wie wenig angenehm derartige Umfragen empfunden werden, sehe aber zu meinem Bedauern keinen anderen Weg zur Gewinnung gerade dieses wichtigen Materials.
Mit dem Ausdruck meines verbindlichsten Dankes.

- Bin ich ihr ganz ergebener, Hoche
- 556 Falzeder & Burnham (2007), p 1230.
- 557 Idem.
- 558 Falzeder en Burnham, p 1231: 'Bleuler opened the congress . He stipulated that his paper was only a further development of his 1910 publication, but now with additional critical material. He tried to take up, point by point, the various fields covered by psychoanalytic theory and practice and then show which parts, in his view, withstood closer scrutiny, and which not. He saw Freud as "the discoverer" and himself as "the one who checks and examines his statements, not the one who wants to defend at all costs". On the one hand, he criticized the general structure and the premises of Freud's theory, which would suffer from a "lack of clarity, incompleteness and contradictions" and use "imprecise" terms. (...) On the other hand Bleuler listed an impressive number of such "details" that he regarded as "important contributions to our knowledge": the theory of affects, repression, the concept of the unconscious, projection and transference, infantile sexuality, the Oedipus complex, sexual aetiology, bisexuality, resistance, symbolism, displacement, condensation, overdetermination, Freud's theories of religion and obsessional neurosis, flight into and gain from illness etc. Regarding psychoses and, in particular, schizophrenia, he again stated that "I cannot agree with Freud's basic assumptions" but that many symptoms, the manifestation and the improvement of the illness could be explained by Freuds theory.'
- 559 Falzeder & Burnham (2007), p 1233.
- 560 Abraham schreef op 5-5-1913 aan Freud. F/A, p 306: 'Der letzte Rest von Lust, den Kongreß zu besuchen, ist mir vergangen, als ich Bleulers widerspruchsvolles Zeug las.' Het ging hier om de voorafgaand aan het congres verstuurde samenvatting van Bleulers lezing.
- 561 Brief van Bleuler aan Freud, 24-7-1913. Schröter (2012), p 197.
- 562 Falzeder & Burnham (2007), p 1235.
- 563 Falzeder & Burnham (2007), p 1238. Smith Ely Jelcliffe (1866-1945) was een Amerikaanse neuroloog, psychiater en psychoanalyticus en eigenaar en hoofdredacteur van de *Journal of Nervous and Mental Disease*. Hij richtte in 1913 *The Psychoanalytic Review* op. William John Sweasy Powers (1875-1938) was een Amerikaanse arts die in Duitsland studeerde. De brief is geschreven toen hij bij Kraepelin studeerde.
- 564 Idem, p 1237.
- 565 Brief van Oberholzer aan Eitingon van 3-6-1913. Eitingon-archief. Emil Oberholzer (1883-1958), psychiater en psychoanalyticus, stichtte na de opheffing van de Züricher vereniging in 1919 met zijn vrouw Mira geb. Ginzburg (1887-1948) en Oskar Pfister de Zwitserse vereniging voor psychoanalyse.

- 566 Zie hfst. 18.
- 567 Idem.
- 568 F/A, 29-12-19, p 641. Zie voor een beschrijving van het hele gebeuren het artikel van Kaderas in het *Jahrbuch für Universitätsgeschichte, I*, 1998.
- 569 Idem.
- 570 Zie hfst. 19.
- 571 Kaderas (1998), p 212.
- 572 Eitingon-Archive.
- 573 www.google.com/hostednews/afp/article/AL. Geraadpleegd op 21-12-2009.
- 574 Tietze (2010), p 37.
- 575 Dick (2010), p 130.
- 576 Else Lasker-Schüler was één van de weinige vrouwen in de Duitse expressionistische beweging. Ze werd zeer gewaardeerd, o.a. door Karl Kraus.
- 577 Dick (2010), p 31.
- 578 Abraham (1912c).
- 579 HA, p 95.
- 580 Abraham had Freud op 25 december 1911 geschreven over de enorme moeite die het kostte om in Berlijn een plaats voor de psychoanalyse te veroveren. F/A, p 252. Freud had daar op 2 januari 1912 bemoedigend op gereageerd, dat hij altijd bewondering had voor Abrahams optimisme en taaie volharding. F/A, p 254.
- 581 F/A, p 255-256.
- 582 F/A, 14-1-1912, p 256.
- 583 Abraham (1912c), p 330.
- 584 Abraham (1908c).
- 585 Abraham (1912c), p 335.
- 586 Abraham (1911d), p 282: 'Wir finden bei Segantini eine ungewöhnliche Einschränkung in Bezug auf die sexuelle Objektwahl. Es gelang ihm nicht, wie es bei anderen jungen Leuten gewöhnlich ist, Beziehungen anzuknüpfen und wieder zu lösen, sondern die einmal getroffene Wahl war für ihn die endgültige. Dieser monogamische Zug, den wir auch beim Neurotiker kennen, äußert sich bei Segantini in bemerkenswerter Weise.'
- 587 Zie ook Lemaigre (2003), p 88.
- 588 Abraham (1912c), p 358-359.
- 589 Brian (2000).
- 590 Toetankhamon, farao van de achttiende dynastie, was een zoon van Echnaton. Hij is jong gestorven op negentienjarige leeftijd en vooral beroemd geworden doordat zijn graf in 1922 ongeschonden ontdekt is. Hij herstelde de oude Amon-religie, die door Echnaton was afgeschaft. Door DNA onderzoek is recentelijk ontdekt dat hij afstamde van Echnaton en zijn zuster en niet van zijn echtgenote Nefertiti. *The Journal of the American Medical Association*

(2010), 303, 7, 638-647.

- 591 Abraham (1912c), noot op p 329. Hier staan als bronnen genoemd: Breasted (1905; 1906), Weigall (1910), Niebuhr (1899), Sethe (1906), Petrie (1896).
 592 Breasted (1905).
 593 Weigall (1910). Voor Freud was Breasted de belangrijkste bron voor zijn boek over Mozes.
 594 Dinora Pines collection, BPAS.
 595 Koningin Theje, de moeder van Echnaton, zou de dochter zijn van een Aziatische priester, die zich op Aton richtte. Theje zelf zou ook de Aton-godsdienst aangehangen hebben. Abraham (1912c), p 332.
 596 Interview van Anja Amsel en Steven Burgner. Het lijkt waarschijnlijk dat Gerd, later Grant, dit gedaan heeft in reactie op de verschrikkingen die hij in 1933 heeft meegemaakt toen de nazi's in Duitsland aan de macht kwamen. Het antisemitisme in Engeland zal ook een rol hebben gespeeld. Zowel Gerd als Hedwig hebben hun joodse achternaam 'Abraham' veranderd in 'Allan'.
 597

Programm.		14.II.1920.

1. Ansprache		Dr. K. Abraham.

2. Beethoven: Cis-moll-Sonate		Willy Bardas.
3. R.M.Rilke		
a) aus dem Stundenbuch)	
b) Vorgefühl)	Dr. E. Simmel.
c) Wahnsinn)	
4. Schubert)	
a) an die Musik)	
b) der Musensohn)	
c) der Tod und das Mädchen)	Frau Therese Bardas.
d) Lachen und Weinen)	
e) rastlose Liebe)	

5. Chopin: as-dur-Ballade		Willy Bardas
6.		
a) Schönberg: Ghazel)	Frau Gronscky-Heidenreich
b) Hugo Wolf: Verborgeneheit)	
. Pause. .		
7.		
a) Ch. Morgenstern: aus Palmström)	Frau Gronscki-Heidenreich
b) Zigeunerromanzten)	
8. Oskar H.Schmitz: aus den katastrophalen Geschichten		Dr.E.Simmel
9. Die Entstehung der Poliklinik aus dem Unbewussten		Dr.K.Abraham

- 598 F/A, p 268-269.
 599 F/A, p 268. F/A, p 282: 'Ihr Amenhotep gefällt mir in der neuen Bearbeitung sehr viel besser, er ist eine Zierde unserer Imago, die weiterhin auf Sie rechnet'. In 1912 richtten de jeugdige Otto Rank en Hanns Sachs het tijdschrift *Imago* voor toegepaste psychoanalyse op dat met name gericht was op kunst en

- maatschappij. Otto Rank (1884-1939) staat beschreven aan het eind van hfst 11. Hanns Sachs (1881-1947) was afkomstig uit Wenen, zoon van een Joodse advocaat. Hij was in 1904 gepromoveerd in de rechten en werkte tot 1918 als advocaat. Sachs was erg geïnteresseerd in literatuur. In het wintersemester van 1905/06 en 1906/07 bezocht hij samen met zijn vrouw Emmy Pisko colleges van Freud aan de universiteit. In 1910 stelde hij zich aan Freud voor met een vertaling van de *Barack-Room Ballads* van Kipling. In datzelfde jaar werd hij lid van de Weense psychoanalytische vereniging en hij hield zijn eerste voordracht in februari 1911 over de toepassing van de psychoanalyse op proza en poëzie. In maart 1911 werd hij bibliothecaris van de Weense psychoanalytische vereniging en vervolgens penningmeester. Mühlleitner (1992), p 279-280.
- 600 Breger (2000), p 27 e.v.
- 601 Idem.
- 602 Freud (1939a).
- 603 Shengold (1972).
- 604 Lemaigre (2003), p 82.
- 605 Abraham (1911c).
- 606 Shengold (1972), p 157.
- 607 Idem, p 157 e.v.
- 608 Interview van Hilda Abraham door Eissler.
- 609 Zie hfst. 22.
- 610 *Sigmund Freud Werken*, (2006), 10, p 321.
- 611 Weissweiler (2006), p 364.
- 612 Freud (1914b).
- 613 Van der Berg, p 11 en 12.
- 614 Freud (1939a), p 130.
- 615 Zie voor een beschrijving van de gebeurtenissen Bair (2003), p 236 e.v.
- 616 Zie ook hfst. 11.
- 617 Franz Riklin (1878-1938) was een Zwitserse psychiater. Hij werkte mee aan de associatie studies van Jung. Hij werd op het congres in Neurenberg secretaris van de IPA en, samen met Jung, redacteur van het aldaar opgerichte *Korrespondenzblatt*. Na Jungs breuk met Freud volgde hij Jung. F/A, p 286, noot 1. Leonhard Seif (1866-1949) was een neuroloog, oprichter (1911) en voorzitter van de psychoanalytische vereniging in München. In 1913 nam hij afstand van Freud en sloot zich aan bij Adler. F/A, p 287. Seif heeft Jones een lange brief geschreven over de gebeurtenissen in München. Seif aan Jones, 26-12-1912, BPAS. Daarin komt naar voren dat het inderdaad om Abrahams 'Echnaton' ging. Daarnaast beschreef Seif dat Freud zo overgevoelig op Jung reageerde dat het duidelijk was dat Freuds eigen problemen in het spel waren. Hij reageerde heel geprikkeld, maakte Jung verwijten dat hij onvoldoende

- informeerde naar Freuds moeder, die ziek was. Seif dacht dat Freud zelf grote problemen had met de vader-zoonrelatie en een soort dwingend patriërchaat wilde opleggen. Alphonse Maeder (1882-1971) was een Zwitserse psychiater. Hij was in 1906 als assistent in de Burghölzli-kliniek in dienst gekomen. Hij volgde Jung na de breuk met Freud. F/A, p 81.
- 618 Bair (2003), p 236.
- 619 Freud had een keer eerder een flauwte gekregen in aanwezigheid van Jung en Ferenczi. In 1909 gingen zij samen met de boot naar Amerika. Ze troffen elkaar in de vertrekhaven van Bremen en gingen daar samen eten. Jung was steeds aan het praten over de recentelijk in Noord-Duitsland gevonden 'moeraslijken' waarover hij gelezen had. Freud vond het erg hinderlijk en vroeg hem verschillende keren wat hij toch met die lijken had. Toen kreeg Freud een flauwte. Hij zei achteraf tegen Jung dat al dat gepraat over lijken betekende dat Jung hem dood wenste. Bruns (2004), p 105 e.v.
- 620 Zie ook hfst.7, noot 76.
- 621 Clark (1980), p 305 e.v.
- 622 Zie ook het eind van het vorige hoofdstuk.
- 623 Viktor Tausk (1879-1919) was aanvankelijk jurist maar ging in 1908 medicijnen studeren. Hij werd in 1909 lid van de Weense psychoanalytische vereniging. Freud en enkele andere leden ondersteunden hem financieel bij zijn studie. Tausk promoveerde in 1914 en vestigde zich als zenuwarts. Hij gaf tijdens zijn studie al cursus in de psychoanalyse. Tausk pleegde in 1919 zelfmoord. Zie hfst. 25.
- 624 F/A, 21-11-1912, p 286.
- 625 Zie ook het vorige hfst.
- 626 Schultz (1990), p 192 e.v.
- 627 Idem.
- 628 Gay (1989), p 212.
- 629 Idem, p 216.
- 630 Schultz (1990), p 197.
- 631 F/J, 11-11-1912, p 571.
- 632 F/J, 14-11-12, p 573-574.
- 633 Het geheime comité is inmiddels ruimschoots beschreven. Brome (1968), Grosskurth (1991), Schröter (1995), Witttenberger (1995) hebben onder andere deze geheime groep rondom Freud beschreven. De laatste heeft daarnaast met Tögel de rondbrieven gepubliceerd, die de leden van het comité elkaar stuurden.
- 634 Schröter (1995) noemde 5-7 juli 1912 als mogelijke datum, p 515.
- 635 F/Jones, 30-7-1912, p 146. Jones schreef hier dat hij dacht dat het Ferenczi was.
- 636 De problemen tussen Freud en Jung bestonden niet alleen op het vlak van de libidotheorie. Jung bleek ook ongeschikt als president van de IPA en als

- hoofdredacteur van het *Jahrbuch*. Hij ging zo op in zijn eigen onderzoek dat hij er veel te weinig tijd aan kon besteden.
- 637 F/Jones, 1-8-1912, p 147-148.
- 638 Jones (1955), p 153.
- 639 F/A, 24-7-1912, p 273.
- 640 F/Jones, 26-12-1912, p 186.
- 641 Jones (1955), p 154. Er zou jaren later nog een nieuw lid aan het geheime comité worden toegevoegd. In 1919 kwam, op voorstel van Freud, Eitingon erbij. Hij verving Von Freund (1880-1920). Von Freund had lid van het comité zullen worden, maar hij werd ernstig ziek en overleed in 1920. Hij is daardoor nooit echt lid geweest. Zie hfst. 19.
- 642 F/A, p 274.
- 643 F/A, p 282.
- 644 Freud (1914d).
- 645 Ferenczi (1913).
- 646 Schröter (1995), p 525.
- 647 Abraham was eerst van plan samen met Hedwig naar Tirol te gaan. F/A, 5-5-1913, p 307. Dat lijkt niet doorgedaan te zijn.
- 648 *Korrespondenzblatt, IZP, II, 1914, 407.*
- 649 Wittenberger (1995), p 119-120.
- 650 Brome (1968), p 133.
- 651 'Neurotische Einschränkungen des Schautriebes und Parallelerscheinungen in der Völkerpsychologie.' *Korrespondenzblatt, IZP, II, 1914, 406.* De lezing zou in 1914 als artikel verschijnen. Zie hfst. 12.
- 652 *Korrespondenzblatt, IZP, II, 1914, 407.*
- 653 Brome (1968), p 136 en 137.
- 654 F/A, 2-11-1913, p 338. Eduard Hitschmann (1871-1957) was arts in Wenen. Hij werd door zijn vriend Paul Federn geïntroduceerd bij Freud in 1905, daarna lid van de Mittwoch-Gesellschaft en psychoanalyticus naast zijn werk als arts. Hij was zeer belezen en schreef een reeks psychoanalytische biografieën. Mühlleitner (1992), p 149 e.v.
- 655 Er zijn veel brieven waarin deze aanmoediging gebezigd wordt. Om twee voorbeelden te noemen. F/A, 13-9-1913, p 323 en 26-10-1913, p 334.
- 656 Martin Freud, de oudste zoon van Freud schreef in het boek over zijn vader, dat dit voorval op een skitour van hem had plaatsgevonden. Martin Freud (1957), p 167.
- 657 Idem.
- 658 Wittenberger & Tögel (1999), p 35 e.v.
- 659 Abraham (1914e), p 397-398.
- 660 Jones (1914), *IZP, II, p 83-86.* Jung. 'Psycho-Analysis.' *Transaction of the Psycho-Medical Society, Vol IV, II, p 19 e.v.*

- 661 Ferenczi (1914), p 86-87.
- 662 Eitingon (1914), p 99-104.
- 663 F/A, p 377-378, noot 4.
- 664 F/A, p 376, noot 1.
- 665 Idem, 22-4-1914, p 376.
- 666 Idem, 24-4-1914, p 376.
- 667 Freud (1914d).
- 668 Brief van Bleuler aan Freud van 4 juli 1914. Schröter (2012), p 206.
- 669 Brief van Abraham aan Jones, 18-7-1914. BPAS.
- 670 Brome (1968), p 155.
- 671 Idem, p 156.
- 672 Idem, p 156.
- 673 Idem, p 157.
- 674 Ferenczi had een verhouding met een oudere getrouwde vrouw, Gizella Palos. In 1911 begon Ferenczi haar dochter Elma te analyseren, wat uitmondde in een wederzijdse verliefdheid. Een andere dochter van Gizella was getrouwd met een van Ferenczi's broers. Ferenczi, die niet wist of hij nu voor de dochter of de moeder moest kiezen, vroeg Freud Elma te analyseren. Freud had eigenlijk helemaal geen tijd maar wilde dit voor Ferenczi toch doen. De eerste drie maanden van 1912 was Elma bij hem in analyse en bespraken Ferenczi en Freud haar voortgang in hun brieven. Daarna vervolgde Elma haar analyse bij Ferenczi. Ferenczi bleef twijfelen en Freud drong zeer aan op een huwelijk van Ferenczi met Gizella. Het was een uiterst troebele situatie in een tijd dat de omgangsregels voor een psychoanalyse nog niet uitgewerkt waren. Elma trouwde met iemand anders en Ferenczi zou uiteindelijk, in 1919, met haar moeder Gizella trouwen.
- 675 Gegevens ontleend aan Brome (1982) en Maddox (2006). Jones kwam halverwege 1912 met zijn Hollandse partner Loe Kann naar Wenen. Loe Kann was depressief, had een sterke morfineverslaving en ging in analyse bij Freud. Freud was zeer van haar gecharmeerd. Jones was intussen in Toronto verwickeld in een schandaal. Hij werd ervan beschuldigd een vroegere patiënte seksueel benaderd te hebben. Volgens Brome had de patiënte vooral Jones benaderd. Freud verzocht Jones in juni 1912 Wenen te verlaten in verband met de analyse van Loe Kann. Met kerst kwam hij weer naar Wenen en begon voor de tweede keer een relatie met Loes kamermeisje Lina. Loe Kahn was daar ontzet over. Voor haar was dit een breekpunt. Ze werd in de analyse zelfstandiger en verliet Jones niet lang daarna. In mei 1913 vertrok Jones voorgoed uit Toronto om een praktijk in Engeland op te zetten.
- 676 Otto Rank(1884-1934).
- 677 Rank (1907).
- 678 Mühlleitner (1992) p 250, 251.

- 679 Abraham (1913a).
- 680 Freud (1911e), p 356.
- 681 Martynkewicz (2007), III.
- 682 Schmitz (1916). Uit de briefwisseling tussen Freud en Ferenczi blijkt dat Freud boeken van Schmitz las en waardeerde. Ferenczi had de door Freud genoemde roman *Entwicklung einer Seele* gelezen en vond het langdradig. F/Fer, 25-1-1917, II/2, p 33, 34. Freud begreep niet over welk boek hij het had en vroeg of hij soms *Der Vertriebene* van Schmitz bedoelde. Freud schreef dat hij dit boek oorspronkelijk vond. F/Fer, 28-1-17, II/2, p 36. Anderhalf jaar later schreef Freud Ferenczi dat hij *Menschheitsdämmerung* (Schmitz, 1918a) een interessant boek vond.
- 683 Martynkewicz (2006, 2007).
- 684 Martynkewicz (2006). p 343 e.v.
- 685 Blackburn (1997) brak in zijn *History of Germany* een lans voor de opvatting dat de cultuur van Weimar ruim voor de Eerste Wereldoorlog al zijn voorlopers had tijdens de regeerperiode van keizer Wilhelm II. (p 294 e.v.). Parijs was de cultuurhoofdstad van de negentiende eeuw, Berlijn ontwikkelde zich begin twintigste eeuw tot het culturele centrum van de jaren twintig. München was als alternatief voor Berlijn echter ook zeer in trek. Het herbergde een groot aantal schrijvers en recensenten, alsook Duitslands belangrijkste cartoonisten en politieke cabaret. Er woonden naar verhouding drie keer zo veel artiesten als in Berlijn, waaronder Kandinsky en de overige leden van de 'Blaue Reiter'.
- 686 Stefan George (1868-1933) schreef verheven en afstandelijke poëzie. Hij was afkomstig uit Bingen in het Rijnland. Zijn vader was wijnhandelaar, zijn moeder was van boerenafkomst. De familie had veel binding met Frankrijk door Franse voorouders aan vaders kant. (Groppe 1996). George verbleef enige tijd in Parijs waar hij de soirées van Mallarmé bezocht. Hij publiceerde poëzie vanaf circa 1890 en werd zeer beroemd. Stefan George maakte een cultus van zijn leven en omgeving, zijn George-Kreis bevatte belangrijke jonge schrijvers van die tijd zoals Friedrich Gundolf en Ludwig Klages. De invloed van het George-Kreis op het modernisme was groot.
- 687 Martynkewicz (2006), p 346 e.v.
- 688 Reventlov (1913, 2004).
- 689 Benjamin Franklin Wedekind (1864-1918). Beroemd Duits schrijver en acteur. Hij schreef o.a. 'Frühlings Erwachen' (1891) en werkte mee aan het cabaret 'Die elf Scharfrichter' in München.
- 690 Wedekind (1960). In Craig (1980), p 201.
- 691 Martynkewicz (2007), p 116 e.v. Ook de daarop volgende gegevens zijn ontleend aan het genoemde artikel.
- 692 Freud (1908e).

- 693 Martynkewicz (2007), p 9.
- 694 Alfred Kubin (1877-1959), was schilder, illustrator en schrijver. Hij was vanaf 1912 verbonden aan de Blauwe Reiter-groep en getrouwd met Schmitz zuster.
- 695 Martynkewicz (2007), p 127.
- 696 Idem, p 129 en Schmitz (2007), 3, p 26.
- 697 Freud (1914c), p 158.
- 698 Ontleend aan Schmitz (2007), 3, p 26 e.v.
- 699 Schmitz (2007), 2, p 96.
- 700 Identificatie met de agressor: Het identificeren met en nadoen van de persoon waar men bang voor is om op deze manier angst te bezweren. Freud, A. (1984), p 89 e.v.
- 701 Freud (1912-1913a).
- 702 Martynkewicz (2007) Nawoord bij *Durch das Land der Dämonen*, p 273. Schmitz (1912-1913), p 206 e.v.
- 703 Schmitz (2007), 3, p 39.
- 704 Martynkewicz (2007), p 301.
- 705 Abraham formuleerde zijn medisch attest over de gezondheidstoestand van Schmitz als volgt: 'Herrn Oscar Schmitz in Berlin habe ich 2 Jahre vor dem Kriege und $\frac{3}{4}$ Jahre während des Krieges (d.h. bis zu meiner Einberufung) spezialärztlich beobachtet und behandelt. Auf Grund genauester Kenntnis seines Zustandes, die sich auf sehr eingehende, früher fast tägliche Behandlung stützt, bescheinige ich hierdurch Folgendes: Herr Schmitz ist körperlich bis auf ein Bruchleiden gesund. Seine intellektuellen Anlagen sind ausgezeichnet, dagegen bietet er seit früher Jugend die Erscheinungen einer psychopathischen Konstitution. Die krankhafte seelische Veranlagung äußert sich in Angst- & Depressionszuständen, in jähen Stimmungsschwankungen, in krankhafter gemüthlicher Erregbarkeit und zeitweisen Versagen der körperlichen und geistigen Leistungsfähigkeit. Schon diese Erscheinungen stellen die militärische Dienstbrauchbarkeit stark in Frage. Ausschlaggebend in dieser Richtung ist jedoch das Vorliegen einer hochgradigen Erregbarkeit, die, wie ich bezeugen kann, leicht zu aggressiven Äußerungen und Handlungen führt. Diese impulsiven Äußerungen werden vom Bewußtsein des Patienten durchaus mißbilligt, treten aber dennoch mit triebhafter Heftigkeit hervor. Er gehört zu der Klasse der Psychopathen mit explosiver Reizbarkeit, die nach ausdrücklicher Verordnung des Kriegsministeriums, Medizinal-Abteilung, vom militärischen Dienst auszuschließen sind. Wie mir Herr Schmitz mittheilt, befindet er sich zur Zeit wieder in depressiver Gemüthslage und ist infolgedessen arbeits- & erwerbsunfähig. Ohne gegenwärtig diese Angabe nachprüfen zu können, erscheint sie mir auf Grund meiner Erfahrung durchaus glaubwürdig. Dr. Karl Abraham, z. Zt. Ordin. Arzt der psychiatrischen Station, XX A. K., Reservelazarett II, Allenstein.

- 706 Schmitz (2007), 3, p 104 e.v.
- 707 Abraham (1913c).
- 708 Idem, p 41.
- 709 Idem, p 42.
- 710 Abraham (1914c).
- 711 Brief van Jones aan Abraham. BPAS.
- 712 Abraham (1912b). 'Bemerkungen zur Psychoanalyse eines Falles von Fuß- und Korsett fetischismus.'
Abraham hield op het tweede psychoanalytische congres in Neurenberg een voordracht over dit onderwerp. Hij bewerkte het tot een artikel wat in 1912 in het derde *Jahrbuch* verscheen. Het verscheen ook als 'The man who loved corsetts' in Greenwald (1959). *Great Cases in psychoanalysis*.
- 713 Het anale karakter en het sadisme komen uitgebreid aan de orde in hfst. 22.
- 714 Abraham (1912b).
- 715 Freud (1910i).
- 716 Idem, p 317.
- 717 Freud (1910i), p 98-99.
- 718 Freud doelt hier op de opvatting dat de seksuele drift opgebouwd is uit tal van partiële driften, die verbonden zijn met bepaalde lichaamszones. Deze losse driften moeten een gecompliceerde ontwikkeling doormaken voordat ze geschikt zijn voor de doelen van de voortplanting. Idem, p 98.
- 719 Zie bijvoorbeeld in Abraham (1910a), p 200.
- 720 F/A, 3-3-1913, p 301-302.
- 721 F/A, p 104.
- 722 Abraham (1914a).
- 723 F/A, p 392. Lang leve degenen die volgen.
- 724 F/A, 2-11-1913, p 338.
- 725 F/A, 4-11-1913, p 340. Zie ook hfst. 11.
- 726 F/A, 16-3-1914, p 362. 'Ihr Bild wird morgen vom Rahmen zurück kommen und dann den Platz von Jung einnehmen. Es wird Ihnen nicht ganz gerecht. Aber ich danke Ihnen sehr dafür.'
- 727 F/A, Idem. 'Ich schicke Ihnen morgen den Narzismus, der eine schwere Geburt war und alle Deformationen einer solchen zeigt. Er gefällt mir natürlich nicht besonders, aber ich kann jetzt nichts anderes geben.' Freud (1914c).
- 728 F/A, 6-4-1914, p 370.
- 729 F/A, 24-4-1914, p 376 e.v. Het volgende congres was gepland op 20 en 21 september 1914 in Dresden. F/A, 2-4-1914, p 391.
- 730 F/A, 7-5-1914, p 378.
- 731 F/A, 13-5-1914, p 384.
- 732 Interview van Hilda door Eissler.

- 733 Biografische gegevens ontleend aan Mühlleitner (1992).
- 734 Reik (1941).
- 735 F/A, 15-2-1914, p 358.
- 736 Freud was ook zorgzaam voor Abraham. Hij drong er regelmatig op aan dat Abraham zijn tarieven zou verhogen zodat hij voor zichzelf een goed inkomen zou kunnen genereren. Abraham verhoogde ook zijn tarieven zoals bijvoorbeeld te lezen is in zijn brief aan Freud van 5-5-1913. F/A, p 306.
- 737 Onder andere Lou Andreas-Salomé.
- 738 F/A, 9-3-1914, p 361 en 18-3-1914, p 364.
- 739 F/A, p 406 e.v.
- 740 Reik (1926), p 211 e.v. In 1918 ging Reik terug naar Wenen. Hij werd gekozen tot tweede secretaris en bibliothecaris van de Weense psychoanalytische vereniging. Hij begon een psychoanalytische praktijk. Reik vluchtte met zijn gezin in 1934 voor de nazi's naar Nederland en ging in Den Haag wonen. Vandaaruit vluchtte hij in 1938 naar de Verenigde Staten waar hij door zijn boeken grote bekendheid zou krijgen.
- 741 Retallack (1996), p 82.
- 742 Idem, p 683.
- 743 Idem, p 684.
- 744 Haffner, (1987), p 95 e.v.
- 745 F/Fer, 27-7-1914, p 61, noot 1.
- 746 Een telegram dat verkeerd begrepen werd. De Engelsen hadden niet te kennen gegeven dat zij de neutraliteit van Frankrijk zouden waarborgen maar dat zijzelf neutraal zouden blijven als Duitsland zich in het westen defensief zou opstellen.
- 747 Liulevicius (2000), p 14.
- 748 F/A, 10-5-1914 en 2-6-1914, p 382 en 391.
- 749 Brief van Hilda aan Jones. BPAS, geen datum. De brief moet uit de jaren vijftig stammen omdat Jones toen bezig was met zijn biografie van Freud.
- 750 HA, p 144.
- 751 Toen Jung zich definitief terugtrok schreef Freud aan Abraham het volgende:
F/A, 26-7-1914:
'Lieber Freund
Gleichzeitig mit der Kriegserklärung, die unseren friedlichen Kurort umwandelt, trifft Ihr Brief ein, der endlich die befreiende Nachricht bringt. So sind wir sie denn endlich los, den brutalen heiligen Jung und seine Nachbeter!
Es drängt mich, Ihnen jetzt für die große Mühe, die außerordentliche zielbewußte Tätigkeit zu danken, mit der Sie mich unterstützt und unsere gemeinsame Sache geführt haben. Mein ganzes Leben über bin ich auf der Suche nach Freunden, die mich nicht ausbeuten und dann verraten, und hoffentlich habe ich sie jetzt, nicht mehr weit vom natürlichen Ende

- desselben, gefunden.’
- 752 F/A, 14-8-1914, p 429.
- 753 F/A, 8-8-1914, p 427.
- 754 F/A, 14-8-1914, p 428-429.
- 755 De 18-jarige Anna Freud, had in juni 1914 haar kweekschool diploma gehaald en was daarna half juli naar Engeland vertrokken. De Freuds gingen er op dat moment nog van uit dat er geen oorlog zou komen. Anna Freud bezocht haar oom Emanuel in Manchester en maakte een rondreis door Zuid-Engeland met de door haar zeer bewonderde Loe Kann, Ernest Jones’ vroegere geliefde. Door het uitbreken van de oorlog kon ze niet meer terug naar huis. Het was een enorme toer om haar weer naar Wenen te krijgen. Loe Kann en haar echtgenoot Herbert Jones slaagden er uiteindelijk in Anna met het gezelschap van de vertrekkende Oostenrijkse ambassadeur mee te laten reizen, per schip naar Gibraltar, vandaar naar Malta en vervolgens naar Genua, waarvandaan ze de trein kon nemen naar Wenen. Young-Bruehl (1988), p 64-69. Emanuel Freud (1833-1914), de oudste halfbroer van Freud uit het eerste huwelijk van zijn vader zou nog datzelfde jaar zelfmoord plegen, 81 jaar oud. Op 17 oktober 1914 is hij uit een rijdende trein gesprongen. Freud dacht dat hij de oorlog niet had kunnen verdragen, F/Fer, 11-11-1914, p 82 en noot 1.
- 756 F/A, 3-9-1914, p 435.
- 757 F/A, 29-8-1914.
- 758 Idem, p 433. Er heerste aan het begin van de Eerste Wereldoorlog een patriottische stemming onder de Duitsers en de Oostenrijkers. Abraham was geen uitzondering en zelfs Freud ontkwam er niet aan. Hij schreef op 26-7-1914 aan Abraham: ‘Ich fühle mich aber vielleicht zum ersten Mal seit 30 Jahren als Österreicher und möchte es noch einmal mit diesem wenig hoffnungsvollen Reich versuchen. Die Stimmung ist überall eine ausgezeichnete. Das Befreiende der mutigen Tat, der sichere Rückhalt an Deutschland tut auch viel dazu. – Man beobachtet an allen Leuten die echtsten Symptomhandlungen.’ F/A, p 421. Abrahams goede vriend en zwager Hans Bürgner, dacht er geheel anders over, die zag geen enkele reden tot enthousiasme. Interview Anja Amsel en Steven Burgner.
- 759 Zie hfst. 13.
- 760 F/A, 9-9-1914, p 438.
- 761 Later in Allenstein zou Abraham ook daadwerkelijk zelf moeten opereren. Uit de briefwisseling met Freud is af te leiden dat dat eerder niet het geval was.
- 762 Lefebvre (1987), p 3-15.
- 763 Sophie, Max en Ernst Halberstadt. HA, p 145-146.
- 764 F/A, 18-10-1914, p 442.
- 765 Falzeder (1996).
- 766 F/A, 19-11-1914, p 448.

- 767 F/A, 21-12-1914, p 457.
- 768 Het zal hier om Jeanette Abraham (1838-1915) zijn gegaan, die haar hele volwassen leven bij haar broer Nathan in huis woonde en altijd al geestelijk niet in orde was. Zie hfst I. Ze stierf op 27-4-1915.
- 769 F/A, 30-12-1914, p 462.
- 770 F/A, 30-1-1915, p 475 en 18-2-1915, p 476-477.
- 771 F/A, 25-1-1915, p 474.
- 772 Allenstein, gesticht in 1353, was in 1915 een stad van 40.000 inwoners (HA, p 147). Tegenwoordig telt het ruim 175.000 inwoners. Tijdens de eerste Poolse deling in 1772 werd Allenstein bij het koninkrijk Pruisen gevoegd. Bij de Vrede van Versailles na de Eerste Wereldoorlog verloor Duitsland grote stukken van zijn oostelijk grondgebied. Allenstein was daar niet bij omdat de bevolking bij een volksraadpleging in 1920 bijna unaniem voor Duitsland koos. Na de Tweede Wereldoorlog werd Allenstein wel bij Polen gevoegd. Tegenwoordig heet het Olsztyn.
- 773 HA, p 147.
- 774 Liulevicius (2000), p 17.
- 775 Idem, p 89.
- 776 Idem, p 23.
- 777 Idem, p 152-153, 159. P 153: 'Letters from soldiers at the front expressed horror at the land. With spring thaws, lakes appeared out of nowhere, flooding bunkers and positions, and men on watch drowned at their posts or were swept away in icy currents. Hostile nature loomed large during lulls in the fighting as "days passed in monotony. Snow and fog, fog and snow – that was more or less the whole variation." In the trenches, "life took its usual course: standing watch, bad food, the torment of lice." On the Eastern Front, soldiers found themselves battling nature as much as human enemies, a decisive feature of this front-experience.'
- 778 Liulevicius (2000), p 7.
- 779 Abraham (1916). Zie voor de bespreking hfst 15.
- 780 F/A, 3-6-1915, p 495.
- 781 HA, p 148.
- 782 Idem, p 149.
- 783 Zie bijvoorbeeld, F/Fer, 10-11-1914, p 81.
- 784 Else en Hans Bürgner.
- 785 F/A, 3-6-1915, p 495-496.
- 786 Idem.
- 787 Liulevicius (2000), p 23.
- 788 Idem, p 154.
- 789 Idem, p 81.
- 790 In de oorspronkelijke tekst ontbreekt het ww. aan het begin van de zin.

- 791 F/A, 3-7-1915, p 498. Van de twaalf verhandelingen over Metapsychologie waar Freud hier over schreef zouden er uiteindelijk vijf verschijnen.
- 792 Breger (2000), p 59-60. Hij schreef over Freuds reactie op het uitblijven van brieven het volgende: "Throughout the engagement (verloving van Freud met Martha Bernays), he would become anxious if she did not respond to his letters immediately, a reaction that was present in his teenage correspondence with Silberstein and that continued throughout his life with his intimate male friends.'
- 793 Tante Jeanette en tante Johanna (1836-1916). Zie Hfst. 1.
- 794 Abraham (1924), p 130.
- 795 F/A, 6-7-1915, p 501.
- 796 HA, p 150.
- 797 Abraham, H. (1970), p 12.
- 798 Jan van Emden, Nederlandse psychiater en psychoanalyticus, (1868-1950). Freud leerde hem kennen in 1910 in Leiden. Van Emden ging bij Freud in analyse en werd een goede vriend van de familie. Er werden vakanties gezamenlijk doorgebracht. In de Eerste Wereldoorlog maakte Van Emden het mogelijk dat er contact gehouden werd met Jones in Engeland. De briefwisseling verliep via hem. In 1917 was hij een van de oprichters van de Nederlandse psychoanalytische vereniging, waar hij in 1919 voorzitter van werd. Mühlleitner (1992).
- 799 HA, p 150.
- 800 F/A, 13-11-1915. De uitgebreide correspondentie die Abraham gevoerd heeft in verband met het oprichten van deze observatiekliniek lijkt verdwenen te zijn. Grote delen van het archief van de Eerste Wereldoorlog zijn aan het eind van de Tweede Wereldoorlog verloren gegaan. Informatie afkomstig van K. Erdmann, Bundesarchiv Freiburg im Breisgau.
- 801 F/A, 13-11-1915, p 510.
- 802 Brief van Abraham aan Fließ van 2-3-1916. *Luzifer-Amor*, 46, p 93-95. Opvallend aan bovengenoemde brief en het antwoord van Abraham aan Fließ van 12-3-1916 (idem, p 95-96) is dat Abraham serieus meeging met de getallenleer van Fließ. Zo beschreef hij de drie sterfgevallen in zijn familie die achter elkaar plaatsvonden. Zijn vader was de zesde van zes broers en zusters. Drie van hen waren kort na elkaar gestorven: op 27-4-1915 een zuster van zijn vader, op 20-11-1915 zijn vader en op 3-3-1916 de oudere zuster van zijn vader. Abraham slaat dan aan het rekenen, de oudste zuster was 20-8-1936 geboren en stierf op de leeftijd van 79 jaar en 196 dagen. Dat was 7x28 dagen. (brief van 12-3-1916).
Hans, de broer van Hedwig, was blijkbaar ook beïnvloed door de getallenleer van Fließ want hij schreef vanuit de loopgraven aan het oostfront over twee korte griepperiodes. De eerste begon op 12-1-1916 met koude rillingen (twee

- maal 28 dagen na zijn verjaardag op 17-11) en de tweede begon op dezelfde manier op 4-2, dus 23 dagen na de eerste aanval. (brief van Abraham aan Fließ 2-3-1916).
- 803 Abraham (1924), p 130.
- 804 Idem.
- 805 Zie voor een nadere bespreking van het begrip introjectie hfst. 15 en 25.
- 806 F/A, 24-10-15, p 507.
- 807 Pines onderstreepte dat de kinderen zo dol waren op hun grootmoeder, te weten Abrahams moeder. Dinora Pines collection. BPAS
- 808 Dinora Pines collection. BPAS.
- 809 Brieven van Abraham aan Fließ van 2-3-1916 en 1-7-1925, *Luzifer-Amor*, 46, p 93-94, 100-101.
- 810 Abraham (1916).
- 811 F/A, 8-5-1916, p 520.
- 812 De *Traumdeutung* is verschenen in 1900 en herzien in 1909, 1911, 1914, 1919, 1925 en 1930. De *Drei Abhandlungen zur Sexualtheorie* zijn verschenen in 1905 en herzien in 1910, 1915, 1920 en 1924.
- 813 Abraham (1924).
- 814 Lindner (1879).
- 815 Opmerkelijk is dat in de Engelse vertaling van dit artikel 'lustvoll' vertaald is met 'pleasurable', wat vooral plezierig of aangenaam betekent. Zodoende is in de Engelse vertaling de seksuele connotatie van lustvol eruit gehaald. *Selected Papers of Karl Abraham*, vertaald door Douglas Bryan en Alix Strachey (1927, 1988), p 249.
- Er zijn meer onzorgvuldigheden in de vertaling van dit artikel. Een herziene vertaling zou aan te bevelen zijn.
- 816 Zowel in Duitsland als in Frankrijk verschijnen de laatste jaren regelmatig artikelen over Abraham. In de Angelsaksische landen is het een zeldzaamheid.
- 817 Brief van Abraham aan Jones, 4-1-1920. Ernest Jones collection, BPAS, P04-C-B-01.
- 818 Brief van Jones aan Abraham, 16-1-1920. BPAS.
- 819 Jones aan Abraham, 13 maart 1914. Jones schrijft over Bryan: 'He does not read German.' LoC, Abraham papers.
- 820 London: Maresfield Library 1988. Herdruk van 1927.
- 821 Het voert te ver om alle vertaalfouten op te noemen. Hierbij twee voorbeelden: 1 waar Abraham schreef dat de patiënt als scholier nooit genoeg melk te drinken kreeg staat in de vertaling dat de patiënt op school nooit genoeg melk te drinken kreeg. *PS, I*, p 91 en *SP*, p 255. 2 waar Abraham schreef over 'een niet zo kleine groep patiënten' die bij wie de zuiglust vanaf het begin sterk de nadruk had, stond in de vertaling 'een grote groep patiënten'. *PS, I*, p 102 en *SP*, p 268.

- 822 Freud (1905d), p 106.
- 823 Het lijkt niet bij Abraham opgekomen te zijn dat dit onderscheid, tussen aangeboren en door de omgeving bepaald, heel moeilijk te maken is. Abraham schrijft erover alsof het onderscheid direct evident is.
- 824 Abraham (1916), p 95.
- 825 Idem, p 104.
- 826 Bij hedendaagse onderzoeken wordt vrij vaak een verband tussen depressie en eetstoornissen gevonden.
- 827 Abraham (1916), p 106.
- 828 Zie hfst. 8.
- 829 Freud (1916-17g), F/Fer, 7-2-1915 en 18-2-1915.
- 830 Freud (1914c).
- 831 Nunberg & Federn, (2008), II, p 282. Deze uitspraak van Freud staat opgetekend in de *Protokolle der Wiener Psychoanalytischen Vereinigung*. Bos (1996) heeft een artikel geschreven over de *Protokolle*. In 1906 stelde, zoals eerder vermeld, de Weense psychoanalytische vereniging Rank aan als betaalde secretaris om protocollen te vervaardigen van haar wekelijkse bijeenkomsten. Deze protocollen zijn bewaard gebleven en een halve eeuw later gepubliceerd door Nunberg en Federn en bieden een schat aan materiaal: vier delen van 300-500 bladzijden, 250 protocollen in totaal die de periode van 1906-1915 beslaan. Bos wijst er op dat de *Protokolle* ad hoc-reconstructies zijn van één persoon, Rank, die ook nog aan de discussie meedeed. Het zijn geen letterlijke verslagen ook geen uitwerkingen van steno of van een opname. Dus hoe betrouwbaar is het materiaal? Het merkwaardige is dat de *Protokolle* door historici aangehaald worden alsof het accurate transcripties zijn.
- 832 May-Tolzman (1990), p 690.
- 833 Holmes (2001) beschrijft hen als personen die pathologisch op zichzelf gericht zijn en niet in staat een relatie met een ander aan te gaan. Ze benaderen anderen niet als een doel op zich, maar als een middel voor hun eigen egoïstische doelen.
- 834 Regressie: terugval tot een vroeger doorgemaakt stadium van psychoseksuele ontwikkeling. Stroeken (2008), p 163.
- 835 De gebruikte Nederlandse terminologie is in dit geval ontleend aan de vertaling van Freud (1914c) door Wilfred Oranje.
- 836 F/A, 31-3-1915, p 485.
- 837 Abraham (1912a).
- 838 Freud (1916-1917g), p 428.
- 839 F/A, 4-5-1915, p 492.
- 840 Briefwisseling Freud/Fließ, 31-5-1897, p 267.
- 841 F/A, 31-3-1915, p 486, 487. Er is een brief van Freud aan Abraham verloren gegaan waarin hij schrijft dat Abraham de hysterische anorexie onvoldoende

in aanmerking neemt. Abrahams antwoord daarop is interessant vanwege zijn eigen eetgedrag: 'Mit Ihrer Bemerkung zu meiner Arbeit, daß ich die hysterische Anorexie mehr hätte berücksichtigen sollen, sind Sie, lieber Herr Professor, ganz im Recht. Daß ich diesen Zustand nur gestreift, aber nicht genau untersucht habe, kann ich damit erklären, daß ich keinen derartigen Fall gründlich analysiert habe. Aber der tiefere Grund ist sicher ein persönlicher, ganz wie Sie Ihre Rauchleidenschaft als Hinderung für die Bearbeitung gewisser Fragen ansehen. Ich weiß aus Erfahrung, daß sich eine Verstimmung über mißliche Vorkommissen bei mir regelmäßig durch Appetitlosigkeit bemerkbar macht. Ohne es zu merken, bin ich also der Analyse dieses Symptoms aus dem Wege gegangen. Dabei habe ich es bei mir, wie ich glaube, ziemlich weitgehend analysiert, hätte also nur mich selbst als Exempel nehmen können! Statt dessen habe ich bei der Ausarbeitung der Verdrängung gehuldigt. Vielleicht kann ich vor der endgültigen Drucklegung noch eine kleine Einfügung in den Text machen.' F/A, 13-2-1916, p 515.

842 F/A, 4-5-1915, p 492.

843 Bewust en onbewust.

844 Lemaigre (2003), p 41.

845 F/A, 3-6-1915, p 496-497.

846 Zie ook het artikel van May-Tolzman (1990). De volgende uiteenzetting over libido- en narcismetheorie is op haar artikel gebaseerd.

847 Idem, p 697, 707. Van de 130 artikelen die tussen 1914 – toen Freuds artikel over het narcisme verscheen – en 1922 verschenen in het *Internationale Zeitschrift für Psychoanalyse* ging slechts een handvol door op Freuds ideeën over het Ik en het narcisme. Een belangrijke bijdrage werd geleverd door Tausk in 1919 met zijn artikel 'Über die Entstehung des "Beeinflussungsapparats" i.d. Schizophrenie.' Tausk zette hierin uiteen dat naar zijn idee het spectrum van narcistische problematiek, dat loopt van vervreemdingsgevoelens over hypochondrische angsten naar beïnvloedings- en vervolgingswanen, gegrond is in een pathologisch verloop van de ontwikkeling van het Ik en de objectvinding en verbonden is met een verlies van Ik-grenzen. Een verschijnsel wat zeer waarschijnlijk door Tausk werd ontdekt en benoemd.

1919 was ook het jaar dat Tausk zelfmoord pleegde. Freud schreef over hem: 'Trotz seiner bedeutenden Begabung war er für uns unbrauchbar.' F/A, 6-7-1919, p 626. Een raadselachtige uitspraak gezien Tausks bijdragen.

848 May-Tolzmann (1990), p 691. Freud (1919a), p 251 e.v.

849 Freud (1916-17g).

850 May (2010), p 73.

851 Idem.

852 Segal (1973), p 69.

- 853 Abraham (1917b).
- 854 Ferenczi (1908). Abraham noemde naast Freud ook Sadgers artikel uit 1910 'Uber Urethralerotik' als inspiratiebron
- 855 Abraham (1917b), p 44.
- 856 Tausk schreef een uitgebreide kritiek op Abrahams artikel. Tausk (1917). Hierin betoogde hij dat de ejaculatio praecox eerder te wijten was aan een overdaad van seksuele fantasieën en te veel masturberen. Zijn argumentatie is niet overtuigend omdat zijn gevalsbeschrijving iemand betreft die bij zijn eigen vrouw geen last heeft van ejaculatio praecox, maar als hij vreemdgaat wel. Hij blijkt dan ook bang te zijn voor geslachtsziekten en ongewenste zwangerschap. Bij de ejaculatio praecox die Abraham beschrijft is er altijd sprake van een voortijdige zaadlozing.
- 857 F/A, 1-5-1916, p 518.
- 858 HA, p 151.
- 859 Dönhoff (1990). Zij beschrijft in haar herinneringen aan haar jeugd in Oost-Pruisen hoe ijzig koud en lang de winters waren, p 75-76.
- 860 Interview met Grant Allan, zoon van Abraham, 1987, Dinora Pines collection, BPAS, uncatalogued. 'He remembered his pleasure when his father came home from service in the military hospital and his fun in trying on his military clothes and strutting up and down with them.'
- 861 HA, p 151.
- 862 Idem.
- 863 HA, p 150. In het militair archief in Potsdam is over Allenstein en de door Abraham opgezette kliniek niets meer terug te vinden. Op 14-4-1945 werd het archief vernield en is het merendeel van de stukken verbrand. Informatie dr. G. Bosch, MGFA Bibliothek, Potsdam. Zie ook Frank Unger (1999). *Die Kriegsneurose – Eine Form männlicher Hysterie?*
- 864 In 1920 ontstonden er problemen tussen Abraham en Liebermann omdat de laatste zijn taken als secretaris verwaarloosde. Kaderas (2000), p 113 e.v. Zie voor de gebeurtenissen in 1920 hfst. 20. Karen Horney en Liebermann waren zeer goed bevriend, volgens twee biografen van Horney hadden zij in de jaren twintig een verhouding. Paris (1994), p 141 en Quinn (1988), p 199. Liebermann had een slechte gezondheid, hij raakte verslaafd aan pijnstillende middelen en stierf op 48-jarige leeftijd. Kaderas (2000), idem.
- 865 Zie hfst. 14.
- 866 Skinner (2007), p 162.
- 867 Idem.
- 868 Officier van gezondheid eerste klas.
- 869 Voor de informatie over Gershom Scholem, dank aan I. Shedletzky.
- 870 Shedletzky (1994), p 70 e.v.
- 871 Idem, p 83.

- 872 F/A, 23-9-1916, p 532.
- 873 F/A, 26-9-16, p 533. Het aantal analyse-uren per week van Ferenczi was in 1916 tussen de 13 en de 19,5 uur. May (2007).
- 874 Liebermann kreeg een ernstige oorontsteking, die lange tijd duurde. F/A, 21-11-1916 en 10-12-1916.
- 875 F/A, 12-11-1916, p 534-535.
- 876 Haynal, inleiding tot de briefwisseling Freud/Ferenczi, *II/I*, p 8.
- 877 F/A, 10-12-1916.
- 878 F/A, 18-3-17, 'Hier war und ist der Winter von ungewohnter Hartnäckigkeit, die mir auch gesundheitlich nicht förderlich war'.
- 879 Interview van Hedwig door Eissler
- 880 Jones (1926).
- 881 Idem.
- 882 F/A, 11-2-1917, p 543.
- 883 F/A, p 530. De oprichters waren o.a. Van Renterghem (in analyse geweest bij Jung), Van der Chijs (idem), Meyer (in analyse geweest bij Jung), Van Emden (in analyse geweest bij Jung en Freud en goed bevriend met Freud), Bouman, de beide Stärckes, Van Ophuijsen (in analyse geweest bij Jung) en Van der Hoop (idem). Bulhof (2007), p 236. Brinkgreve (1984), p 78-82.
- 884 Freud (1901a).
- 885 Brinkgreve (1984), p 54. Stärke, A. (1921). 'Psychoanalyse und Psychiatrie.' *IZP*, 7, p 4.
- 886 F/Fer, p 867, 28-3-1921. 'Eine Idee, die ich einstweilen nur Ihnen gegenüber äußern möchte, ist folgende: Die faulen Holländer versumpfen in ihrem Wohlleben und tun nicht recht mit. Ich möchte also, zunächst persönlich, mit den einzigen unter ihnen, der wirklich etwas taugt: Stärke, in engeren Kontakt treten. Ich hoffe nämlich, daß er in absehbarer Zeit in unser Komitee wird aufgenommen werden können.'
- 887 Brinkgreve (1984), p 61.
- 888 Bulhof (1983), p 135-138. Bulhof noemde Jelgersma de eerste hoogleraar in Europa die zich officieel voor de psychoanalyse uitsprak, maar die rol lijkt toch eerder in een veel vroeger stadium voor Bleuler weggelegd te zijn geweest. Brinkgreve (1984), p 63 schrijft hetzelfde als Bulhof en beiden baseren zich op Freud (1914d) die in het volgende schreef, p 384, noot 50: De eerste officiële erkenning die de droomduiding en de psychoanalyse te beurt viel, staat op naam van de psychiater Jelgersma, rector van de Leidse universiteit, in zijn rectorale rede van 9 februari 1914. Dit artikel van Freud was echter een afrekening, niet alleen met Jung maar ook met Bleuler, die hier door Freud uit de geschiedenis werd geschreven.
- 889 Abraham (1914), *IZP*, 2, p 203.
- 890 Brinkgreve (1984), p 62.

- 891 F/A, 10-8-1917, p 558.
- 892 F/A, 21-8-1917, p 559.
- 893 De *Vorlesungen* betreffen een reeks colleges die Freud tijdens de Eerste Wereldoorlog gaf aan de universiteit van Wenen, in het wintersemester van 1915-1916 en in het wintersemester van 1916-17. De *Vorlesungen* zijn een inventarisatie van Freuds opvattingen ten tijde van de Eerste Wereldoorlog en ze hebben een inleidend karakter. Redactionele inleiding bij de *Vorlesungen*. Sigmund Freud, *Werken*, VII, 2006, NL. editie.
- 894 F/A, p 561.
- 895 F/A, p 563.
- 896 F/Fer, 9-10-1917, II/2, p 108.
- 897 F/A, 2-11-1917, p 566.
- 898 HA, p 159.
- 899 F/A, 16-12-1917, p 573-574.
- 900 F/A, 6-1-1918, p 577.
- 901 Craig (1980), p 326 e.v.
- 902 Om Abraham grote naïviteit en vreemd optimisme te verwijten lijkt gezien de loop van de gebeurtenissen, toch veel te simpel gesteld. Aan het oostfront, waar Abraham zich bevond, was meer reden voor optimisme dan aan het westfront, maar ook aan het westfront was het tot ruim in 1918 ongewis wie er als overwinnaar uit de strijd zou komen. Van Rossem (2008).
- 903 Blackbourn (1997), p 365. Volgens Blackbourn stond Lenin erop zijn eigen treinkaartje te betalen om te benadrukken dat hij geen Duitse agent was. Mogelijk heeft Lenin toch een grote som gelds meegekregen van de Duitsers, die hij gebruikt zou hebben voor een grootschalig propagandaoffensief. Alnaes (2006), 4, p 260.
- 904 Liulevicius, p 206-207.
- 905 Peukert (1987), p 37.
- 906 Idem.
- 907 Idem.
- 908 Idem. Ludendorf zou later weer een rol spelen bij de opkomst van Hitler.
- 909 Mann (2008), p 673.
- 910 Van Rossem (2008), *cd 4*, 1.
- 911 *Korrespondenzblatt*. IZP, V, 1919, 52-55. Volgens de berichtgeving in het *Korrespondenzblatt* had Sachs als plaatsvervangend secretaris van de Weense psychoanalytische vereniging Abraham voorgesteld om te proberen een internationaal congres te organiseren omdat er al vijf jaren voorbij waren gegaan sinds het vorige congres.
- 912 Breslau lag in 1918 in Duitsland. Na de Tweede Wereldoorlog werd het Pools.
- 913 Brief van Abraham aan Lou Andreas-Salomé van 15-9-1918. LoC. Abraham correspondence. Transcriptie U. Heyl-Keese.

- 914 Freud voelde aanvankelijk niet voor die verplaatsing. Het was voor de Duitsers moeilijk om toestemming te krijgen om naar het buitenland te gaan en Freud was bang dat Abraham, die door de oorlog al niets had gehad aan zijn voorzitterschap, nu ook zijn enige mogelijkheid om een congres voor te zitten zou mislopen. F/Fer, II/2, 17-9-18, p 168. Het viel echter mee. Abraham kon komen en was voorzitter.
- 915 Ferenczi stelde voor om Sachs 10.000 kronen uit het 'Literatenfonds' voor dat jaar te schenken om de kosten van de behandeling van de tbc te kunnen bestrijden. F/Fer, II/2, 8-10-1918, p 172. Freud ging meteen akkoord. F/Fer, II/2, 11-10-1918, p 172. Maar hij had daar later spijt van. Freud schreef op 16-10-1918: 'Vielleicht hatte ich allein das Wohltun minder impulsiv geübt, wenn ich allein gewesen wäre. Jetzt, da alles erledigt ist, kann ich es sagen. Seine Familie ist nämlich recht wohlhabend und hätte ihm die Mittel zur Wiederherstellung kaum verweigert.' F/Fer, II/2, p 174.
- 916 *Korrespondenzblatt. IZP, V, 1919, 52-55.*
- 917 Idem.
- 918 Idem.
- 919 Idem.
- 920 F/Fer, 10-9-1918, II/2, p 165.
- 921 Zie noot 1.
- 922 Simmel (1918). Het boek werd door Abraham en Harnik, besproken in: *Bericht über die Fortschritte der Psychoanalyse 1914-1919*, p 157. (1921).
- 923 F/A, 17-2-1918, p 182.
- 924 Simmel zou in Berlijn een belangrijke rol gaan spelen. In 1920 richtte hij samen met Eitingon de Berlijnse polikliniek op en hij werd in 1922 lid van het nieuwe opleidingscomité van het instituut. In 1927 opende hij de psychoanalytische kliniek Schloss Tegel, waarbij hij Ernst Freud als binnenhuisarchitect aantrok. Het was de eerste psychoanalytische kliniek, die echter al in 1931 door gebrek aan financiële middelen haar deuren moest sluiten. Freud verbleef veel in deze kliniek als hij in Berlijn behandeld moest worden voor zijn kaak.
- 925 Ferenczi, Abraham, Simmel, Jones (1921).
- 926 Idem, p 6. Max Nonne (1861-1959), hoogleraar neurologie in Hamburg, was een goed voorbeeld van de veranderde houding ten opzichte van de psychoanalyse in de Eerste Wereldoorlog. Dat een hoogleraar zich dusdanig positief uitliet over de psychoanalyse kwam voor de oorlog vrijwel niet voor. Nonne (1922), p 112-113 schreef het volgende: 'Die Psychoanalyse ist in der Behandlung der Militärneurotiker theoretisch und praktisch durchaus berechtigt. Mohr sagt mit Recht, daß sie, in verständiger Form und ohne gewagte Deutekünste angewandt, im Grunde nichts anderes ist als der Versuch, dem Kranken den Zugang zu unbewußt gebliebenen

- oder gewordenen Regungen seines Seelenlebens zu verschaffen und ihn dadurch fähig zu machen, sich allmählich von deren Einflüssen zu befreien, sofern dadurch pathologische Symptome entstanden waren. Wie in der Zivielpraxis kommt man bei den schweren Psychoneurosen, wie den Depressionszuständen, Zwangsvorstellungen, besonders Phobien verschiedener Art, ohne die Psychoanalyse nicht aus.' Het is daarbij wel de vraag wat Nonne onder psychoanalyse verston. Hij schreef dat er niet te gewaagd geduid mocht worden en eerder in de verhandeling (p 103) had hij het over psychoanalyse in de geest van Freud maar zonder de grenzeloze overdrijving en eenzijdige focus op de seksuele factor. Met dank aan A. Hirschfeld, Tübingen.
- 927 Tölle (2005), p 338.
- 928 Ferenci e.a. (1919), p. 25-26.
- 929 Tölle (2005), p 338.
- 930 Abraham (1918), p 60.
- 931 Abraham aan Lou Andreas-Salomé, 2-9-1918. LoC. Abraham correspondence. Transcriptie U. Heyl-Keese.
- 932 Ferenczi e.a. (1919), p 45.
- 933 F/Fer, II/2, 17-2-1918, p 133.
- 934 Ferenczi e.a. (1919), p 31.
- 935 F/A, 27-10-18, p 599: 'Auf der Rückreise von Boedapest und neuerdings in Berlin habe ich Simmels nähere Bekanntschaft gemacht. Er geht über den Breuer-Freudischen Standpunkt noch in keiner Weise hinaus, hat starke – ihm selbst noch recht unklare – Widerstände gegen die Sexualität und hat leider auf der Berliner Tagung sogar hervorgehoben, daß nach seiner Erfahrung die Sexualität bei den Kriegsneurosen und in den Analysen keine wesentliche Rolle spiele. Vielleicht entwickelt er sich weiter. Aber wir dürfen ihn keinesfalls überschätzen.'
- 936 F/A, 1-4-19, p 614.
- 937 F/A, 13-4-19, p 616.
- 938 F/A, 1-4-19, p 614. Simmel zou bij Abraham in analyse gaan voor zijn werkstoornis. Abraham besprak de analyse, die uiteindelijk wel doorging, uitgebreid in zijn brieven aan Freud. Naar zijn idee was S. vooral narcistisch. Zolang hij alleen was en zich een ontdekker kon voelen ging het allemaal prima. Hij verdroeg het niet het in een organisatie ondergebracht te zijn. Abraham vond de weerstand bijzonder groot. 5-5-19, p 618. Freud reageerde dat het misschien economischer was om hem weer te laten lopen, dan zou hij sowieso niets meer presteren. 18-5-19, p 618. Op 3-6-19, p 622, schreef Abraham dat collega S. nu toch goed vooruitging.
- 939 Mühlleitner (1992), p 107-108. F/A, 27-8-18, p 596: 'Einen guten Anteil an der Hebung meiner Stimmung schreibe ich den Aussichten zu, die sich gerade

- in Budapest für die Entwicklung unserer Sache ergeben haben. Wir werden materiell mächtig werden, unsere Zeitschriften unterhalten und ausbauen können, Einfluß üben, die bisherige Bettelhaftigkeit wird ein Ende haben. Der Mann, dem wir dies verdanken sollen, ist nicht einfach ein Reicher, sondern auch ein ehrlich strebender geistig hochstehender, an der Analyse stark interessierter Mann, also so einer, den man erfinden müßte, wenn er nicht schon existierte. Treulosigkeit ist bei ihm ausgeschlossen. Er ist Dr. phil., aber Bierbrauer.' Von Freund had een gift van één miljoen kronen voor de psychoanalyse in het vooruitzicht gesteld.
- 940 F/A, 18-5-1919, p 620.
- 941 Freud had een groot gevoel voor humor. In een brief aan Ferenczi van 9-11-1918, *II/2*, p 186, schreef hij:
 'Ist es wahr, daß alle Kriegsneurotiker bis auf einen plötzlich gesund geworden sind? Was wird Oppenheim dazu sagen.' Oppenheim was ten slotte van mening geweest dat het om veranderingen in de hersenen ging door hersenbeschadiging. Om in de volgende brief te vervolgen: 'Unsere Analyse hat eigentlich auch Pech gehabt. Kaum daß sie von den Kriegsneurosen aus die Welt zu interessieren beginnt, nimmt der Krieg ein Ende, (...)' F/Fer, 17-11-1918, *II/2*, p 187.
- 942 Wagner von Jauregg (1857-1940) was Nobelprijswinnaar geneeskunde in 1927, Oostenrijks psychiater en hoofd van de eerste psychiatrische kliniek in Wenen. In 1920 ontstond er in Oostenrijk veel kritiek op de neurologen die in de oorlog bij de behandeling van oorlogsneurosen gebruik hadden gemaakt van elektrische stimulatie. Deze elektrische stimulatie zou tot zelfmoorden en sterfgevallen hebben geleid. Er werd een speciale onderzoekscommissie ingesteld waar Wagner von Jauregg aanvankelijk deel van uitmaakte, totdat hij zelf werd aangeklaagd. Freud was getuige-deskundige. Freud zei dat Wagner von Jauregg de patiënt die hem had aangeklaagd ten onrechte van simulatie beschuldigde en dat deze patiënt door middel van psychoanalyse behandeld had kunnen worden. Het geheel liep uit op een discussie over psychoanalyse. Wagner von Jauregg werd vrijgesproken.
 Ellenberger (1970), p 839 e.v. Zie ook Gunther & Trosman (1974).
- 943 Freud (1920), p 706.
- 944 *Korrespondenzblatt, IZP, VI*, 1920, 379.
- 945 Zie ook Makari (2008), p 316 e.v. die op dit punt uitgebreid ingaat.
- 946 Peukert (1987), p 38.
- 947 F/A, 24-11-1918, p 601.
- 948 F/A, 15-12-1918, p 606. Grunewald is zowel een bos in het zuidwesten van Berlijn als een buitenwijk met mooie grote villa's en veel groen. Sinds 1920 is het onderdeel van de stad Berlijn. Het werd vanaf 1880 een geliefde buurt voor politici, rijke ondernemers, bekende kunstenaars en academici.

- 949 HA, p 155.
- 950 Abraham (1917). Hilda vertelde in een lezing in Berlijn in 1970 dat dit over haar ging. Berlijn, Karl-Abraham-Institut, Archiv.
- 951 F/A, 20-1-1919, p 609.
- 952 Craig (1985), p 351 e.v.
- 953 Op 18-1-1919 schreef Eitingon aan Freud: 'Wir hier gewöhnen uns allmählich an die Revolution, trotzdem Maschinengewehr- und Geschützkämpfe besonders in der Großstadt sehr ungemütlich sind und die eben zu Ende gegangene zweite Phase der Revolution mit dem schauerlichen Ende des Tribunenpaares Liebknecht-Luxemburg namentlich für meine Frau eine große seelische Strapaze war. Nun ist es wieder ruhig bei uns, etwas wie Mischung von Grabes- und Vor-dem-Sturm-Ruhe.' F/Eit, p 146. Op 4 januari 1919 was de communistische Spartakistenopstand uitgebroken, die door de regeringstroepen werd neergeslagen. De leiders van de Spartakisten, Karl Liebknecht en Rosa Luxemburg, werden op 15 januari gevangen genomen en vermoord.
- 954 Peukert (1987), p 40.
- 955 F/A, p 610.
- 956 Jones (1957), p 3.
- 957 Brief van Abraham aan Rank van 2-2-1919. Eitingon-archief. Transcriptie U. Heyl-Keese. De Berlijnse psychoanalytische vereniging had op dat moment 12 leden: *Korrespondenzblatt, IZP, V, 1919, 145*: dr. Abraham, dr. Bjerre, dr. Eitingon, dr. Gerstein, dr. Horney, dr. Koerber, dr. Liebermann, dr. Marcinowski, dr. Simmel, dr. Simonson, dr. Vollrath, dr. Wanke.
- 958 *Korrespondenzblatt, IZP, V, 1919, 230*.
- 959 In 1919 hield Abraham bijvoorbeeld zes voordrachten in de Berlijnse psychoanalytische vereniging. Zie noot 14 en *Korrespondenzblatt, IZP, VI, 1920, 100*. Bijvoorbeeld op 6-11-1919: 'Über die Prognose der psychoanalytischen Behandlung in vorgeschrittenem Alter.' en op 18-12-1919: 'Über narzißtische Bewertung der Exkretion in Traum und Neurose.'
- 960 Zie de brieven F/A van 11-8-1918 en van 2-9-1918.
- 961 Vrij associëren is zonder enig vooropgezet doel en zonder te censureren zeggen wat je op dat moment invalt.
- 962 Abraham (1919b).
- 963 'Psychotherapie fürs Volk' sloeg op de voordracht van Freud op het congres in Boedapest 'Wege der psychoanalytischen Therapie.' De voordracht werd door Eitingon aangehaald in het *Korrespondenzblatt* in het stuk dat gewijd was aan de opening van de nieuwe polikliniek in Berlijn. *IZP, VI, 1920, 97*. Freud zei het volgende: 'Irgend einmal wird das Gewissen der Gesellschaft erwachen, und sie mahnen, dass der Arme ein ebensolches Anrecht auf seelische Hilfeleistung hat wie bereits jetzt auf lebensrettende chirurgische.'

- Dan werden also Anstalten oder Ordinationsinstitute errichtet werden, an denen psychoanalytisch ausgebildete Ärzte angestellt und, um die Männer, die sich sonst dem Trunk ergeben würden, die Frauen, die unter der Last der Entsagungen zusammenbrechen drohen, die Kinder, denen nur die Wahl zwischen Verwilderung und Neurose bevorsteht, durch Analyse widerstands- und leistungsfähig zu erhalten.'
- 964 F/Eit, 21-7-1919, p 158-159.
- 965 F/Fer, 25-3-1918, II/2, p 143: 'Ich bin aus diesem Anlasse öfters mit Eitingon beisammen und bin erstaunt über die Tiefe und Klarheit seines psychoanalytischen Wissens.' Deze aanleiding slaat op het feit dat Eitingon op dat moment al sedert drie dagen bij Ferenczi verbleef omdat zijn Russische vrouw niet verder mocht reizen voordat haar papieren in orde waren.
- 966 Rolnik (2008), p 88.
- 967 F/A, 3-10-1919, p 629: 'Eine andere Angelegenheit, für die Ihre Äußerung entscheidend sein wird, ist folgende. Es besteht die Absicht, aus Anlaß der Gründung der Berliner Poliklinik Eitingon als vollberechtigtes Mitglied ins Komitee aufzunehmen. Wenn Sie auch dafür sind, so sprechen Sie mit ihm ohne weiteren Aufschub. In jedem "anderen" Falle bitten wir um Ihre Mitteilung darüber.'
- 968 F/Eit, 21-1-1920, p 187: 'Lieber Herr Doktor, Toni Freund ist gestern gestorben, friedlich von seinem unheilbaren Leiden erlöst. Für unsere Sache ein schwerer Verlust, für mich ein scharfer Schmerz, den ich aber im Laufe der letzten Monate assimilieren konnte. Er hat seine Hoffnungslosigkeit mit heldenhafter Klarheit ertragen, der Analyse keine Schande gemacht. Als er Ihren Brief bekam, in dem Sie ihn als Mitglied des Komitees begrüßten, weinte er und sagte: Ich weiß, der wird mein Nachfolger. Dabei deutete er auf den Komiteering, den er von mir erhalten hatte. Er hatte mit gewohntem Scharfsinn richtig geraten, ich hatte Ihnen diesen Ring bestimmt, der einen besonders interessanten Stein hat, und bemühte mich darum um keinen anderen für Sie. Einige Zeit später legte er wirklich den Ring ab und gab den Auftrag, ihn mir nach seinem Tode zurückzustellen. Gestern bat mich aber die junge Witwe, ihr den Ring zu überlassen, da es der einzige ist, den er je getragen. Ich stimmte natürlich zu, bin aber jetzt zufrieden, daß Ernst mir Ihr Fingermaß geschickt hat, und suche einen Stein.'
- 969 Brecht e.a. (1985). p 32.
- 970 Voordracht van Hilda Abraham (1970): 'Die Anfänge der Psychoanalytischen Vereinigung in Berlin (1908-1933).' p 13, 14. Berlijn, Karl-Abraham-Institut, Archiv.
- 971 *IZP*, VI, 1920, 97.
- 972 Op 1 december 1919 schreef Freud aan Abraham, dat Ernst de dag na het huwelijk van Martin (8-12-1919) naar Berlijn zou vertrekken, waar Abraham

- hem zeker zou zien. Ernst Ludwig Freud (1892-1970) was Freuds jongste zoon. Hij vestigde zich als architect in Berlijn en kreeg veel opdrachten van analytici. Hij richtte bijvoorbeeld Abrahams werkkamer in. Hij werkte in Art Deco stijl. Hij trouwde met Lucie (Lux) Brasch. Zijn jongste zoon, Lucian Freud (1922-2011) zou als schilder zijn grootvader in beroemdheid bijna evenaren.
- 973 F/A, 13-3-20, p 650. Het zou uiteindelijk een vrouwelijke leek worden, Melanie Klein. Zie hfst. 27.
- 974 Haffner (2003), p 248 e.v.
- 975 F/A, p 649.
- 976 F/A, 4-4-1920, p 652.
- 977 Abraham (1920g). Die Neue Rundschau is een beroemd tijdschrift voor literatuur en essays. Het bestaat inmiddels bijna 120 jaar. In de periode van Abrahams artikel schreef Alfred Döblin onder het pseudoniem 'Linke Poot' voor het tijdschrift. Veelal schetsen van Berlijn in die jaren. Alfred Döblin (1878-1957) was één van de belangrijkste Duitse schrijvers aan het begin van de twintigste eeuw. Hij was arts en zeer goed op de hoogte van de psychoanalyse. Zijn roman *Berlin Alexanderplatz* (1929) zou hem wereldberoemd maken.
- 978 Peukert (1987), p 62 e.v.
- 979 Zamoyski (2009), p 14.
- 980 In 1795 werd Polen verdeeld onder Rusland, Pruisen en Oostenrijk. Vanaf dat moment grensden Duitsland en Rusland aan elkaar. Na de Eerste Wereldoorlog, bij de ondertekening van het verdrag van Versailles op 28 juni 1919, werd Polen opnieuw opgericht. Zamoyski (2009), p 13.
- 981 Ferenczi (1919).
- 982 Conversie: het psychische conflict uit zich in lichamelijke symptomen.
- 983 Abraham (1919c), p 67-68.
- 984 F/A, p 606 e.v.
- 985 F/A, p 627 en 628. 9 september 1919 waren Freud en zijn vrouw, samen met het echtpaar Eitingon, van de Badersee naar Hamburg gereisd om de Halberstadts (Freuds dochter Sophie met man en kinderen) te bezoeken. Op de terugweg kwamen ze bij Abraham in Berlijn op bezoek.
- 986 F/A, 3-10-1919, p 628.
- 987 F/A, p 633.
- 988 Mathilde Hollitscher-Freud (1887-1978) was de oudste dochter van Freud. Ze trouwde in 1909 met Robert Hollitscher, een vertegenwoordiger van grote buitenlandse zijdefabrieken. Zie Schröter (2010), p 25 e.v.
Minna Bernays (1865-1941) was de vier jaar jongere zuster van Freuds vrouw. Na de dood van haar verloofde bleef zij ongehuwd. Vanaf 1896 maakte zij deel uit van het huishouden van de Freuds. Hedwig vond dat zij soms Freuds

- vrouw Martha te veel in de schaduw stelde. Interview van Hedwig door Eissler. LoC.
- 989 Ernst Freud (1892-1970).
- 990 F/A, 16-8-1921, p 691-692.
- 991 Schröter (2010), p 225.
- 992 Rothe & Weber (2003), p 310.
- 993 Idem.
- 994 F/A, 22-10-1922, p 707.
- 995 Meyer-Palmedo (2006), p 311. Anna Freud (1895-1982) was de jongste dochter van Freud, de enige van zijn kinderen die zelf psychoanalytica is geworden.
- 996 Mondelinge mededeling van de huidige bewoner.
- 997 Interview van Grant Allen door Pines. BPAS.
- 998 Dinora Pines collection. Grant was waarschijnlijk zo Engels geworden dat hij thee zei, terwijl in Duitsland 's middags 'Kaffee und Kuchen' gebruikelijk was.
- 999 F/A, p 646.
- 1000 Gay (1989), p 358. Katá Lévy was de zuster van Anton von Freund.
- 1001 Interview van Hedwig door Eissler.
- 1002 F/A, 16-7-1920, p 668-669.
- 1003 De Weezer is een rivier in Noord Duitsland die bij Bremen in de Noordzee uitkomt.
- 1004 F/A,7-8-1920, p 671.
- 1005 De beschrijving van Max en zijn familie is ontleend aan het boek van Bettina Decke over Lotti Levy-Abraham. Decke (1998), alsook aan de interviews van Lotte Levy, zoals ze zich als volwassene noemde.
- 1006 Decke (1998), p 47-48.
- 1007 Idem, p 52.
- 1008 Decke (1998) p 57. Max Markreich was een Bremer koopman. Van 1924-1938 was hij voorzitter van de Israëlische gemeente in Bremen. In die tijd onderzocht hij de geschiedenis van de joden in Noord-Duitsland. Na de novemberprogrom in 1938 waarbij Joodse inwoners van Bremen werden afgevoerd naar het concentratiekamp Sachsenhausen slaagde hij erin om eind 1938 uit Duitsland te vluchten. Zijn kroniek van de Bremense joden schreef hij in ballingschap in San Francisco. Een kopie van het 500 pagina's omvattende manuscript stuurde hij in 1955 naar Bremen waar het in het staatsarchief bewaard wordt. In 2003 werd het uitgegeven.
- 1009 Van der Chijs (1926).
- 1010 Freud schreef er het volgende over aan Abraham. 1-12-1919, p 636: 'Ich weiß auch nicht, ob es wirklich gelingen kann, schon in diesem Herbst Engländer und Amerikaner nach Berlin zu bringen. Das feindselige Vorurteil ist doch stärker, als Sie annehmen.'

- 1011 Abraham aan Jones, 4-1-1920. BPAS.
- 1012 Op 21 maart 1919 had de revolutionaire regeringsraad onder Bela Kun (1866-1939) en Sándor Gabai (1879-1947) de macht in Hongarije overgenomen en de Hongaarse Radenrepubliek uitgeroepen. F/Fer, II/2, p 218.
Tijdens de Radenrepubliek werd Ferenczi door bemiddeling van Radó hoogleraar psychoanalyse. Idem, 23-5-1919, p 239. Zijn aanstelling was van korte duur: op 31 juli 1919 hadden de communisten de regeringsmacht aan de sociaaldemocraten overgedragen, die echter weer omvergeworpen werden door een contrarevolutionaire regering onder Horthy. Er volgde een ware witte terreur, waarbij de Joden het moesten ontgelden. Zij werden vooral van collaboratie met de communisten beschuldigd. Aan de universiteit werden de joodse assistenten ontslagen en de joodse studenten werden eruit gegooid en in elkaar geslagen. Ferenczi raakte zijn professoraat kwijt. Idem, 28-8-19. Hij werd zelfs op grond van zijn bolsjewistische professoraat uit het Boedapester artsengezelschap gezet. F/A, 21-6-1920, p 664. Op voorstel van Freud droeg Ferenczi het voorzitterschap van de IPA over aan Jones. F/Fer, II/2, p 252, noot 2.
- 1013 Katharina Jokl was geboren in 1892 in Brünn, Moravië, later Brno, Tjechoslowakije. Het gezin verhuisde later naar Wenen.
- 1014 F/Jones, 15-11-1914, p 303. Dr. C.A. Douglas Bryan, was al betrokken bij de oprichting van de Londense psychoanalytische vereniging in 1913 en werd vice-voorzitter. Hij was speciaal geïnteresseerd in hypnose en erelid van Psycho-Medical Association in Londen. Paskauskas (1993). Bryan was de vertaler van de werken van Abraham, die zo veel fouten maakte. Hij wilde een verzameld werk van Abrahams geschriften uitgeven.
- 1015 Morfydd Owen zou in 1918 'Associate Professor' worden bij de Royal Academy of Music in Londen.
- 1016 Maddox (2006), p 135 e.v.
- 1017 Paskauskas (1993), p 357. Maddox (2006), p 153 e.v.
- 1018 Van Ophuijsen aan Rank, 14-7-1920. Eitingon-archief.
- 1019 *Korrespondenzblatt, IZP*, VI, 1920, 377 en 378. F/A, p 647, noot 2. Daar is in tegenstelling met de gegevens van het *Korrespondenzblatt* sprake van twee Amerikanen en zeven Engelsen.
- 1020 Afwezig op het congres was Lou Andreas-Salomé. Ze had graag willen komen, maar had geen geld en was ook geen lid van een psychoanalytische vereniging, waardoor ze niet onder de groep viel die gratis onderdak kreeg. Freud deed zijn best om haar wel te laten komen. Op 29 juli 1920 vroeg Rank namens Freud aan Abraham of er niet iets voor Frau Lou Salomé gedaan kon worden of ze niet vanuit de Berlijnse vereniging mee zou kunnen. (Brief van Rank aan Abraham, 29-7-1920, Eitingon-archief.) Lou Andreas-Salomé analyseerde al vanaf eind 1913 maar was geen arts, waardoor ze niet direct

- lid kon worden van een psychoanalytische vereniging. (Welsch und Pfeiffer (2006), p 141.) Lou Andreas-Salomé zou uiteindelijk in 1922 in de Weense psychoanalytische vereniging worden opgenomen tegelijkertijd met Anna Freud. *Korrespondenzblatt. IZP, VIII, 1922*, 245.
- 1021 Ernest Jones aan Katherine Jones, 7-9-1920. Ernest Jones collection, BPAS, P02-C-02.
- 1022 F/A, 7-8-1920, p 671.
- 1023 Bulhof (1983), p 195.
- 1024 Het merkwaardige van deze zin van Stärcke is, dat hij Abraham zijn voorganger noemde, terwijl Deutsch tussen Abraham en Stärcke op het programma staat. *Korrespondenzblatt. IZP, VI, 1920*, 379.
Stärcke had een grote rol toebedeeld gekregen op het congres, meer dan enig ander. Op de eerste dag van het congres, woensdag 8 september 1920 gaf hij een lezing genaamd: 'Kastrationskomplex.' Daarnaast was er op de vrijdag een ochtend over psychoanalyse en psychiatrie, waarbij zowel Binswanger als Stärcke refereerden. Stärckes grote rol was niet verwonderlijk. Hij stak met kop en schouders boven zijn Nederlandse collega's uit en werd zeer gewaardeerd.
- 1025 Bulhof kon niet goed lezen wat er stond, dacht dat het 'beabsichtige' was. De in de brief gemaakte taalfouten zijn niet verbeterd. Bulhof (1983), p 380.
- 1026 Bulhof idem, p 380, de tekst was niet goed te lezen, waarschijnlijk stond er dat de voordracht kort moest zijn.
- 1027 Voor vrijdag stond inderdaad alleen 'Psychoanalyse en Psychiatrie' op het programma met de twee referenten, blijkbaar is de discussie geschrapt.
- 1028 Róheim, Géza (1891-1953), Hongaars antropoloog. Hij was in 1915 en 1916 in analyse bij Ferenczi en werd een goede vriend. Hij hield zich diepgaand met de psychoanalyse bezig en kreeg in 1921 van Freud de prijs voor het beste artikel op het gebied van de toegepaste psychoanalyse. Zijn artikel ging over totemisme in Australië.
- 1029 Bulhof (1983), p 195-196.
- 1030 Brief van Rank aan Jones van 28-7-1920. Eitingon-archief.
Korrespondenzblatt, IZP, VI, 1920, 337-338.
- 1031 Jones (1927), p 14.
- 1032 Grosskurth (1991), p 96.
- 1033 Brief van Abraham aan Rank, 4-5-1919. Eitingon-archief.
- 1034 Abraham (1921f).
- 1035 Freud, 1905d en latere versies en Freud (1918a).
- 1036 Freud (1918a), p 174-175.
- 1037 Freud (1917e), p 403.
- 1038 Abraham (1921f), p 75.
- 1039 Freud (1918a), p 159-180.

- 1040 Kurzweil (1995), p 20.
- 1041 Horney (1923).
- 1042 Paris (1994), p 66 e.v. Horney schreef in 1923 in reactie op Abraham het artikel 'Zur Genese des weiblichen Kastrationskomplexes'. Ze zou tussen 1923 en 1935 in totaal 19 artikelen over de vrouwelijke psychologie publiceren.
- 1043 *Korrespondenzblatt, IZP, V, 1919, 54.*
- 1044 Deze gegevens over Melanie Klein zijn ontleend aan Grosskurth (1986).
- 1045 Ferenczi was de eerste oorlogsjaren in het Hongaarse Papa gestationeerd. Vanaf 1916 was hij weer in Boedapest, dus Melanie Kleins analyse zal waarschijnlijk vanaf dat moment hebben plaatsgevonden met misschien enkele sporadische contacten daarvoor. Uit de biografie van Grosskurth wordt dit niet helemaal duidelijk.
- 1046 Bij de berichten over 1919 van de Hongaarse psychoanalytische vereniging in het *Korrespondenzblatt* staat:
13 juli: Frau M. Klein: 'Beobachtungen über die intellektuelle Entwicklung eines Kindes.' *IZP, VI, 1920, 111.*
- 1047 Grosskurth, p 75.
- 1048 *Korrespondenzblatt, IZP, VI, 1920, 111.*
- 1049 F/Fer, 29-6-1919, p 244.
- 1050 Brief van Melanie Klein aan Rank van 4-8-1920. Rank heeft haar geholpen want op 21-8-1920 bedankt zij hem voor zijn herhaalde bemoeienis. Eitingon-archive.
- 1051 Lindon (1966) p 361.
- 1052 Wittenberger (1999), p 7.
- 1053 Idem, p 47.
- 1054 Interview van Hedwig door Eissler. LoC.
- 1055 F/A, 9-2-1921, p 680.
- 1056 De correspondentie tussen Freud en Sachs bevindt zich in het LoC in Washington.
- 1057 Moellenhof (1966), p 181.
- 1058 Brieven van Sachs aan Freud, 16-11 en 5-12-1919. LoC. Transcriptie U. Heyl-Keese.
- 1059 Brief van Sachs aan Freud van 21-11-1919. LoC. Transcriptie U. Heyl-Keese.
- 1060 Schröter (1996), p 1150.
- 1061 Idem 23-11-1919.
- 1062 Schröter (2004), p 103-104.
- 1063 Schröter (2004), p 105.
- 1064 F/A, 21-6-1920, p 662.
- 1065 Idem, 27-6-1920, p 665.
- 1066 Schröter heeft de problemen rondom de lekenanalyse in de periode tot en met circa 1930 uitgebreid beschreven. Schröter (1996).

- 1067 Freud (1926e). Mühlleitner (1992). p 260 e.v.
- 1068 'Editorische Vorbemerkung' bij 'Die Frage der Laienanalyse'. Freud (1926e).
- 1069 Zie ook Eissler (1965). *Medical Orthodoxy and the Future of Psychoanalysis* en voor de strijd in de Verenigde Staten. Wallerstein (1998). *Lay Analysis: Life Inside the Controversy*.
- 1070 Schröter (1996), p 1134.
- 1071 Schröter (2004), p 22.
- 1072 Schröter (1996), p 1138.
- 1073 Idem, p 1142.
- 1074 Idem, p 1141.
- 1075 Rondbrief uit Berlijn van 6-10-1920. Wittenberger & Tögel (1999), p 65.
- 1076 Idem, p 80-81.
- 1077 Interview met Hedwig door Eissler.
- 1078 *Korrespondenzblatt, IZP, VII*, 1921/118 en 119. Op 21-12-1920 was Müller als buitengewoon lid aangenomen.
- 1079 Brief van Liebermann aan Eitingon van 31-1-1921. Eitingon-archieff.
- 1080 Idem. Müller-Braunschweig was tegelijkertijd met Karen Horney in analyse geweest bij Abraham in 1910. Hij was bevriend met Karen Horney. Hij was filosoof, kon daarom eerst geen lid worden van de Berlijnse psychoanalytische vereniging en moest genoegen nemen met een buitengewoon lidmaatschap. 1 februari 1922 stond hij uiteindelijk voor het eerst als lid ingeschreven. Müller-Braunschweig publiceerde in 1933 het memorandum 'Psychoanalyse und Weltanschauung', waarin hij het nut van de psychoanalyse voor de nationaalsocialistische staat beschreef en hij bleef actief toen alle Joodse leden van de DPG, 2/3 van het ledenbestand, uit Duitsland verdreven werden. De Berlijnse psychoanalytische vereniging was in 1926 opgegaan de in DPG. Toen in 1936 de DPG opging in het Duitse Instituut voor psychologisch onderzoek en psychotherapie onder Matthias Göring, werd hij voorzitter van de opleidingscommissie.
- 1081 Zie Schröter (2004), p 181 en Schröter (1996), p 1158.
- 1082 Zie noot 23.
- 1083 Wittenberger & Tögel (1999), p 173. Abraham schreef: 'In unserer Gruppe haben sich genug Schwierigkeiten daraus ergeben, daß der größte Teil der Mitglieder von mir analysiert war.'
- 1084 Brief van Sachs aan Freud, 23-1-1921. LoC. Transcriptie U. Heyl-Keese.
- 1085 *Korrespondenzblatt, IZP, V*, 1919, 331.
- 1086 Zie voor de problemen met Liebermann ook Kaderas (2000).
- 1087 Rondbrief uit Wenen, 11-11-1920. Wittenberger & Tögel (1999), p 165.
- 1088 Idem, p 171.
- 1089 In het Eitingon-archieff zit een ondertekende brief van Liebermann dat hij op 25-12-1920 een bedrag van 6000 mark van Eitingon heeft ontvangen.

- 1090 Rondbrief uit Berlijn, 24-11-1920. Wittenberger & Tögel (1999), p 182.
- 1091 Zie noot 23.
- 1092 Rondbrief uit Berlijn, 1-12-1920. Wittenberger & Tögel (1999), p 194.
- 1093 Rondbrief uit Wenen, 11-12-1920, p 208.
- 1094 Idem uit Berlijn, 22-12-1920, p 229.
- 1095 Deze brief is van 22-12-1920.
- 1096 Het ging hier om twee artsen uit Frankfurt, een hoogleraar en zijn leerling: K. Goldstein, hoofd van de neurologische afdeling van de universiteit van Frankfurt en W. Riese. Ze hadden zich tot Freud gewend met het verzoek lid te mogen worden van de psychoanalytische vereniging en in Wenen had men besloten ze aan Berlijn toe te wijzen. De bedoeling was dat nadere informatie ingewonnen zou worden in hoeverre beide heren vertrouwd waren met de psychoanalyse. Afhankelijk daarvan zouden ze dan gast of lid kunnen worden. Rank zou hen laten weten dat ze zich tot Liebermann moesten wenden. Rank aan Abraham 29 juli 1920. Eitingon-archive.
- 1097 Brief van Sachs aan Freud van 23 januari 1921. LoC. Transcriptie U. Heyl-Keese.
- 1098 Rondbrief Berlijn van 31-1-1921, p 45. Brief van Abraham aan Eitingon van 14-2-1921. Eitingon-archive.
Uit deze laatste brief blijkt dat Sachs meer naar Abrahams standpunt ging neigen, Eitingon Abrahams vijandigheid jegens Liebermann verweet en Abraham forse kritiek had op Eitingon. Abraham schreef dat Eitingon de neiging had goedheid en toegevendheid te ver door te voeren en dat te grote toegevendheid een kardinale fout is in de behandeling van neurotici.
- 1099 F/Fer, 7-2-1921, p 99.
- 1100 Eitingon aan Freud, F/Eit, 4-2-1921, p 236-238: 'Ich beeile mich, Ihnen wieder zu schreiben, weil ich befürchten muß, daß Ihnen die letzten Abschnitte von Abrahams letztem Komiteebrief – betreffend die Angelegenheit Liebermann – noch viel unbegreiflicher waren, als sie es mir gewesen sind. Abrahams Gedächtnis hat ihm offenbar einen Streich gespielt, wenn er von plötzlichen Änderungen meiner Ansicht spricht. Ich habe nie etwas anderes gesagt und verlangt, als daß L. nicht abgesetzt werde, was ein Fallenlassen dieses sich in verzweifelter Situation befindlichen Menschen ist. Daß Abraham die "Bereitwilligkeit" Ls zurückzutreten aufgreift, ohne sie sich näher anzusehen, während ich zu wissen glaube, daß sie L. ein so großes Opfer kostet – er faßt das als neuen Beweis von Unfähigkeit –, daß wir sie nicht annehmen dürfen, solange wir noch irgendeine Hoffnung haben, daß der an sich doch sehr anständige und auch wertvolle Mensch die jetzige Krisis seiner Neurose überwinden werde. Ich habe darum immer nur das eine und nie etwas andres gesagt: solange es ihm nicht besser geht und es sachlich irgend angeht, muß L. auf seinem Posten bleiben. Und ich bin der Ansicht, daß es geht. Von einem

ernstlichen Schaden unserer Sache kann ja keine Rede sein. (...). Natürlich verstehe ich es daß Abraham jetzt das Negativ werden jahrelanger intensiver Übertragungen sehr unangenehm empfindet. (...) Abrahams und meine so verschiedene Stellungnahme zu L.'s Gehen und Verbleiben erklärt sich also zunächst aus unserem verschiedenen Verhalten zu einem Menschen, der über Bord unseres Schiffes gefallen ist und sich noch an einer Planke unsres Schiffes festhält.' Het is een adembenemend stukje proza waarin Eitingons grootheid als reddende engel duidelijk naar voren komt en Abraham als een schurk wordt neergezet die Liebermann laat verdrinken. De splitsing van Liebermann is dus inderdaad besmettelijk geweest. De brief moet alarmbellen hebben doen rinkelen bij Freud die Eitingons extreme reddersneigingen maar al te goed kende.

- 1101 Rondbrief uit Londen, 11-2-1921, p 71.
- 1102 F/Eit, 4-2-1921, p 240.
- 1103 Rondbrief uit Wenen, 11- (13-) 2-1921, p 59-60.
- 1104 Abraham (1925b).
- 1105 Abraham (1923a).
- 1106 Abraham noemde de volgende bronnen: Freud (1908b), 'Charakter und Analerotik', Sadger (1910), 'Analerotik und Analcharakter', Ferenczi (1911), 'Reizung der analen erogenen Zone als auslösende Ursache der Paranoia.', Jones (1919), 'Über analerotische Charakterzüge.'
- 1107 Abraham (1923a), p 190.
- 1108 Abraham (1921e).
- 1109 F/A, 4-2-1921, p 679.
- 1110 *Almanach* (1926), p xxii en xxii. Ook andere recensies zijn interessant, zoals in het *Archiv für Frauenkunde*: 'Jeder, der in das psychoanalytische Denken schon eingeführt ist, wird dieses Buch mit Dank und Vorteil zur Hand nehmen.' Daarnaast in het *IZP*: Ferenczi (1922), p 353, 354: 'Die meisten der von Abraham gemachten Anregungen haben sich bewährt, sehr viele sind das Gemeingut aller Psychoanalytiker geworden. Manche dieser Arbeiten sind geradezu glänzende Leistungen, zu denen der Autor seine große Erfahrungen und Geistesschärfe befähigten. Es ist nicht möglich, sich vom Reichtum neuer Erkenntnis, die diese Aufsätze bieten, nach einem Referate auch nur entfernt einen Begriff zu bilden.'
- 1111 F/A, 31-10-1920, p 672.
- 1112 Rondbrief Berlijn, 11-1-1921, p 22.
- 1113 Ella Freeman Sharpe (1875-1947) was aanvankelijk lerares Engels en onderdirecteur van een school. In 1917 ging ze psychoanalyse studeren in de Brunswick-kliniek, vervolgde haar opleiding in 1920 in Berlijn en begon een analyse bij Sachs. Gedurende verschillende jaren zette ze deze analyse voort in de zomermaanden.

- Ze werd in 1923 lid van de Britse psychoanalytische vereniging waar ze een prominente plaats zou gaan innemen. Payne (1947).
- 1114 Julia Turner had samen met Jessie Murray de Brunswick-kliniek opgezet in 1913. De kliniek zou bestaan tot 1922. Rondbrief uit Londen, 2-11-1920, p 141-142.
- 1115 Idem.
- 1116 James Glover bezocht Jones op 21 mei 1921. Rondbrief uit Berlijn, 2-11-1920, p 138.
- 1117 Rondbrief uit Londen, 21-5-1921, p 170.
- 1118 Idem uit Wenen, 1-7-1921, p 205.
- 1119 Idem uit Londen, 21-5-1921, p 170.
- 1120 Bromley (1973).
- 1121 F/A, 6-3-1921, p 681.
- 1122 Dinora Pines collection. BPAS.
- 1123 Zie hfst. 11.
- 1124 Rondbrief Berlijn, 11-6-1921, p 189.
- 1125 Stroeken (2009), p 15.
- 1126 Ferenczi (1921).
- 1127 *Korrespondenzblatt, IZP, VII*, 1921, 393-396.
- 1128 Bij conversie uit het psychische conflict zich in lichamelijke klachten.
- 1129 Gilles de la Tourette: Syndroom met zowel motorische als vocale tics, waarbij de motorische tics frequenter zijn en vele malen per dag optreden.
- 1130 Jenö Harnik, werd een belangrijk opleidingsanalyticus in Berlijn. Hij vluchtte in 1933 naar Kopenhagen waar hij psychotisch werd en stierf. Zie *Identity's architect* van Friedman over Erikson, p 106.
- 1131 *Korrespondenzblatt, IZP, VII*, 1921, 395.
- 1132 Rondbrief uit Boedapest, 21-12-1921, p 317.
- 1133 Idem uit Berlijn, 11-1-1922, p 15.
- 1134 Idem uit Londen, 11-6-1921, p 192.
- 1135 Idem uit Wenen, 1-7-1921, p 206 en 207.
- 1136 Idem uit Berlijn, 1-7-1921, p 209.
- 1137 Oskar Pfister (1873-1956), predikant en analyticus uit Zürich, medeoprichter van de Zwitserse tak van de IPA.
- 1138 Het standpunt dat psychoanalyses alleen door artsen mogen worden uitgevoerd zou in de Verenigde Staten pas rond 1980 verlaten worden.
- 1139 De ouders van Abrahams moeder hadden in Hildesheim gewoond. Decke (1998), p 50.
- 1140 Interview van Hedwig door Eissler. LoC.
- 1141 Jones (1957), *III*, p 81. Goslar ligt aan de N kant van de Harz. De historische binnenstad staat op de Werelderfgoedlijst.
- 1142 Rondbrief Berlijn, 8-9-1921, p 239-240.

- 1143 Jones (1957), p 81.
- 1144 May (2007), p 703.
- 1145 Jones (1957), p 81.
- 1146 Rondbrief uit Berlijn, 11-10-1921, p 244, 247.
- 1147 Idem uit Londen, 11-10-1921, p 249.
- 1148 Brief van Jones aan zijn vrouw van 23 september 1921. BPAS.
- 1149 Freud, M. (1957).
- 1150 May (2007), p 591.
- 1151 De informatie over de Freikorps is afkomstig van: www.britannica.com/EBchecked/topic/218844/Freikorps, geraadpleegd op 13-10-2012.
- 1152 Craig (1985), p 380 e.v.
- 1153 Idem, p 293.
- 1154 Friedrich (1995), p 110 e.v.
- 1155 Max Reinhardt (1873-1943), was een van de beroemdste regisseurs van zijn tijd, Bruno Walter (1876-1962), een al even beroemde dirigent.
- 1156 Friedrich (1995), 110 e.v.
- 1157 Friedrich (1995), p 98.
- 1158 Idem.
- 1159 Haffner (2000), p 49.
- 1160 Gall (2009), p 48 e.v. Walther Rathenau was zeer intelligent. Hij ging werken in het bedrijf van zijn vader maar voelde zich innerlijk verscheurd omdat hij liever schrijver en kunstenaar geworden was. Hij stond in contact met alle grote industriëlen uit zijn tijd maar ook met veel belangrijke kunstenaars. Hij was goed bevriend met Zweig en Wedekind en met graaf Kessler, maar ook met de Duitse keizer.
- 1161 Schulze (1982), p 238 e.v.
- 1162 Hilda Abraham (1976), p 28: 'Mein Vater erzählte uns von einigen Briefen, die er bei einem seiner Besuche seiner Mutter gefunden habe. Es handelte sich um Briefe, die seine Großeltern meines Erachtens während ihrer Verlobungszeit gewechselt hatten. Sie waren in deutscher Sprache, aber in hebräischer Schrift und reichen bis ins 18. Jahrhundert zurück. Wer mit seßhafter deutsch-jüdischen Familie vertraut ist, kann ermessen, welche Bedeutung für sie darin lag, ihre Ursprünge auf frühere Generationen in Deutschland zurückführen zu können. Das Bedürfnis, nachzuweisen, daß man dazugehörte, war ungeheuer stark. Ich stieß außerdem auf einem von meinem Vater erfaßten Familienzweig, der tatsächlich bis ins 17. Jahrhundert zurückreicht, wenn auch genaue Daten nicht vor der Mitte des 18. Jahrhundert verfügbar sind.'
- 1163 Voor de Stracheys, zie hfst. 27.
- 1164 F/A, noot p 696. Er waren gastlezingen van Abraham, Ferenczi, Róheim en Sachs.

- 1165 Rondbrief uit Wenen, 21-12-1921, p 314.
- 1166 Rondbrief uit Berlijn, 11-2-1922, p 43, noot 2.
- 1167 Abraham (1922d).
Rondbrief uit Berlijn 21-1-1922, noot 2, p 23. De informatie van Wittenberger en Tögel is hier tegenstrijdig. Op pagina 23 zeggen zij in noot 2 dat Abraham de lezing over de afvalligenbewegingen niet gehouden zou hebben, terwijl uit pagina 43 blijkt dat Abraham deze lezing wel gehouden heeft. Er komen zelfs verschillende verzoeken om de lezing te publiceren maar dat schijnt uiteindelijk niet gebeurd te zijn. Zij situeren de lezing voor de Weense psychoanalytische vereniging ook op 22 januari terwijl die volgens het *Korrespondenzblatt* op 25 januari plaatsvond. *IZP, VIII, 1922, 117.*
- 1168 Abraham (1922d). Hermann Nunberg (1884-1970), was sedert 1915 lid van de Weense psychoanalytische vereniging, waarin hij een belangrijke positie had. Hij vluchtte in 1932 naar de Verenigde Staten. Hij werd lid en later voorzitter van de New York Society. Hij gaf samen met Ernst Federn, de zoon van Paul Federn, de protocollen van de Weense psychoanalytische vereniging uit.
- 1169 Rondbrief uit Wenen, 3-2-1922, p 41.
- 1170 Rondbrief uit Berlijn, p 43.
- 1171 *IZP, VIII, 1922, 107.*
- 1172 Rondbrief uit Berlijn, 11-2-1922, p 46-47. Schröter (2007) schrijft dat het stenograferen in die tijd een absoluut novum was.
- 1173 Rondbrief uit Wenen, 21-2-1922, p 59-60.
- 1174 Rondbrief uit Berlijn, 21-2-1922, p 64.
- 1175 Rondbrief uit Wenen, p 87.
- 1176 Rondbrief uit Berlijn, 1-3-1922, p 72.
- 1177 Idem, 16-6-1922, p 171-172.
- 1178 Rondbrief uit Wenen, 1-7-1922, p 175 e.v.
- 1179 Rondbrief uit Londen, p 182-183.
- 1180 F/Eit, 12-6-1922, p 289. Maddox (2006), p 171.
- 1181 Rondbrief uit Wenen waar naast Rank ook Ferenczi onder staat, 1-8-1922, p 187.
- 1182 Zie ook de brief van Freud aan Rank van 8-7-1922, waarin Freud het volgende aan Rank schreef:
'Gleichzeitig ist mir als müsste ich Sie für die kleinen Unliebenswürdigkeiten Abrahams' und Jones' um Entschuldigung bitten, denn es sind wirklich Reaktionen die mir gelten und auf Sie verschoben werden.' F/Rank, p 121.
- 1183 F/A, 2-5-1922, p 705.
- 1184 F/A, 3-8-1922, p 706.
- 1185 Dinora Pines papers, BPAS.
- 1186 Idem.

- 1187 Rondbrief uit Wenen, 16-8-1922, p 191.
- 1188 Freud kreeg in 1923 kanker waarna hij niet meer in de openbaarheid optrad.
- 1189 Zie ook Schröter (2007) over het zevende psychoanalytische congres in Berlijn. Piaget (1896-1980) was een ontwikkelingspsycholoog. Hij had biologie gestudeerd. Hij ontwikkelde, na langdurig observeren een theorie over de cognitieve ontwikkeling van kennis bij kinderen. Hij was in analyse bij Spielrein.
- 1190 Tögel (2006) schrijft dat Freud op de 23ste in Berlijn zou zijn aangekomen. In de Freud/Eitingon briefwisseling staat bij een noot op pagina 295, dat Freud twee of drie dagen eerder wilde komen. Dat laatste lijkt waarschijnlijker want uit Jones brief van 22 september blijkt dat hij Freud toen al ontmoet had. Jones schreef dat de professor een kou had opgelopen, de gebruikelijke congresverkoudheid en hij zich afvroeg hoe lang het zou duren voordat hij het zelf ook had. Jones was geobsedeerd door kou vatten. In veel brieven werd daar melding van gemaakt.
- 1191 Interview van Hilda door Eissler. Eitingon had voorgesteld dat de comitébijeenkomst bij hem zou plaatsvinden.
- 1192 Interview van Hilda door Eissler.
- 1193 Brief van Jones aan zijn vrouw, 22-9-1922. BPAS.
- 1194 *IZP, VIII*, 1922, 478 e.v.
- 1195 In de negentiende eeuw werden er in Duitsland op een heel aantal medische vakgebieden poliklinieken opgericht. De poliklinieken hadden vaak een dubbel doel: het verzorgen van de armere bevolking en het opleiden van studenten. Christoph Wilhelm Hufeland was er eind achttiende eeuw mee begonnen. Hij organiseerde een polikliniek in Jena en later in 1810 aan de Berlijnse universiteit. Winau (1987), p 132 e.v. De Berlijnse psychoanalytische polikliniek had ook dit dubbele doel. Patiënten, die het niet konden betalen konden daar een psychoanalyse krijgen en tegelijkertijd was het een opleidingsplaats.
- 1196 *IZP, VIII*, 1922, 506-520.
- 1197 Schröter (2004) p 192.
- 1198 Anna Smeliansky (1879-1961) was afkomstig uit Rusland en studeerde medicijnen in Bern en Zürich. Ze was vanaf haar studententijd bevriend met Eitingon. Zij was de huisdokter van de polikliniek, ze woonde er en deed veel analyses. Smeliansky emigreerde in 1933 naar Palestina en richtte daar met Eitingon en anderen een nieuwe psychoanalytische vereniging op. Zie voor een beschrijving van de polikliniek ook Dante (1999).
- 1199 Zo werd bijvoorbeeld in 1996 door Arnold Rothstein een panel georganiseerd dat een dag lang discussieerde over de relevantie van de frequentie voor het creëren van een analytische ervaring. Richards (1997).
- 1200 May (2007). Roszi von Freund was de vrouw van Anton von Freund

- 1201 F/Fer, III/I, p 125.
- 1202 Brief van Joan Riviere aan haar moeder en zuster, 3-10-1922. Joan Riviere collection, BPAS, P02-C-02. Therese Benedek vertelde in haar interview met Eissler, dat zij tijdens het congres Freud samen met Lou Salomé de straat af zag komen. Het schouwspel maakte veel indruk op haar. Lou Salomé was een beroemde vrouw met haar liefde voor Nietzsche en Rainer Maria Rilke en voor Freud. Aan de andere kant van Freud liep Erzébeth Révész-Radó. Therese Benedek vond Freud en Lou Salomé heel oud, ze was toen zelf 30 jaar. Eissler interview van Therese Benedek, LoC. Therese Benedek (1892-1977), was kinderarts en kwam oorspronkelijk uit Hongarije en was daar lid van de Boedapester psychoanalytische vereniging. Ze emigreerde naar Duitsland vanwege de politieke situatie en werd lid van de Berlijnse psychoanalytische vereniging. Ze vestigde zich in Leipzig waar ze ook een psychoanalytische vereniging oprichtte. Lou Andreas-Salomé was op 21 juni 1922, kort voor het congres, lid geworden van de Weense psychoanalytische vereniging, echter zonder dat zij de gebruikelijke voordracht had hoeven houden. Wittenberger & Tögel (2003), p. 134-135. Noot 8. Tijdens haar verblijf in Berlijn in het huis van de Eitingons behandelde ze patiënten aan de polikliniek. Rothe & Weber (2003), I, p 79 en 81.
- 1203 Rothe & Weber (2003), I, p 79.
- 1204 Zie ook F/A, p 714, noot 7.
- 1205 Schröter (2004), p 6.
- 1206 Idem, p 435 e.v. Anna Freud aan Lou Andreas-Salomé op 21-1-1926: 'Eitingons Besuch ist sehr nett gewesen, er ist sehr erfrischt von der Reise, hat wieder eine Anzahl neuer Geschäfte auf sich genommen und ist viel aktiver und energischer, auch heiterer als in den letzten Jahren.'
- 1207 Lou Andreas-Salomé was op 13 oktober 's avonds met Walter Schmiedeberg bij Abraham te gast. Schmiedeberg was een analysant van Eitingon. Hij logeerde ook in het huis van Eitingon. Hij zou later met de dochter van Melanie Klein, Melitta trouwen. Rothe & Weber (2003), p 81 en 86.
- 1208 Brief van 3-10-1922 van Riviere aan haar moeder en zuster Molly. Joan Riviere collection, BPAS, P02-C-02. Joan Riviere-Hodgson (1883-1962) was een van de oprichters van de Britse Psychoanalytische Vereniging in 1919. Ze had geen academische opleiding, zoals gebruikelijk in upper-class-kringen in Engeland, waar zij vandaan kwam. Ze was in 1916 in analyse gegaan bij Jones. De analyse was gecompliceerd omdat Riviere openlijk verliefd werd op Jones, die haar trouwens al helemaal in het begin van de analyse zijn buitenhuis leende. Jones had in het algemeen een enorme aantrekkingskracht op vrouwen. In 1922 en in 1924 ging Riviere in analyse bij Freud en werd een belangrijke vertaler van hem. Zie ook Maddox (2006), p 125 e.v. Riviere zou zich later aansluiten bij Melanie Klein.

- 1209 Idem.
- 1210 Rondbrief uit Berlijn, 3-11-1920, p 149.
- 1211 A/F, 16-10-1923, p 727.
- 1212 Rondbrief uit Berlijn, 11-1-1922, p 14.
- 1213 Een leeranalyse was een verplichte analyse voor eenieder die tot analyticus opgeleid wilde worden.
- 1214 F/Eit, 18-3-1923, p 325.
- 1215 F/Eit, 25-3-1923. p 326.
- 1216 Mühlleitner (2008), p 127.
- 1217 Siegfried Bernfeld (1892-1953) was afkomstig uit Wenen. Hij studeerde natuurkunde, pedagogiek en psychologie. Hij was altijd sterk geïnteresseerd in opvoedings- en sociale kwesties. Hij werd in 1919 lid van de Weense psychoanalytische vereniging en stichtte in datzelfde jaar een kindertehuis met joodse oorlogswezen. In het kindertehuis werden nieuwe opvoedingsmethodes toegepast, waarin psychoanalytische ideeën verwerkt waren. Het kindertehuis moest na een jaar vanwege financiële problemen gesloten worden. Aangemoedigd door Freud ging hij vanaf 1922 analyseren. Hij was een begaafd redenaar en wist veel aanhang voor de psychoanalyse te verwerven. In 1925 verhuisde hij naar Berlijn en werd lid van de Berlijnse psychoanalytische vereniging. Theodor Reik, die tijdens zijn analyse bij Abraham al in Berlijn was geweest, kwam in 1928 weer terug. Mühlleitner (2008), p 260. Marianne Kris (geboren Rie) ging in 1925 op aanraden van Freud naar Berlijn om zich daar te laten opleiden. Ze ging in analyse bij Alexander. Mühlleitner (2008), p 190.
- 1218 Grotjahn (1966) p. 384 e.v.
- 1219 Roazen & Swerdloff (1995), p 97. Mühlleitner (2008), p 161.
- 1220 Abraham schreef op 3 augustus 1922 aan Freud: 'Vorigen Sonntag hat Oliver uns auf einem Ausflug begleitet. Ich freue mich sagen zu können, daß ich ihn entschieden zum Vorteil verändert finde.' Oliver was in december 1921 bij Alexander in analyse gegaan.
- 1221 Interview van Alexander door Eissler.
- 1222 Idem.
- 1223 Alexander (1966), p 241.
- 1224 Mühlleitner (2008), p 130. Het Romanische Café was een begrip in die tijd. Het publiek bestond uit een mengeling van kunstenaars en journalisten, maar ook Berlijners uit de financiële sector. Je mocht er lang blijven zitten met één drankje. Alleen in uitzonderingsgevallen, als iemand twaalf uur over een kop koffie deed, kon het gebeuren dat de bedrijfsleider een kaartje naast de persoon neerlegde waarop stond: 'U wordt verzocht dit etablissement na het betalen van de rekening te verlaten en niet meer te betreden'. Schebera (2005), p 39-85.

- 1225 In 1926 werd de Berlijnse psychoanalytische vereniging omgedoopt in Deutsche Psychoanalytische Gesellschaft (DPG).
- 1226 Mühlleitner (2008) p 130.
- 1227 Alexander (1966), p 241.
- 1228 Roazen & Swerdloff (1995), p 9. Dit is een merkwaardig verhaal. Lampl-de Groot's recensie over het artikel van Radó bestaat inderdaad uit een stroom van vrij hooghartig gestelde kritiek, zonder een positief geluid, vergelijkbaar met Van Ophuijsens kritiek op Ferenczi. Net als Ferenczi indertijd was ook Radó hier erg boos over. Het blijft onduidelijk waarom Freud er iets mee te maken zou hebben of waarom een dergelijke kritiek een breuk zou veroorzaken. Helene Deutsch schreef aan haar man Felix in 1935 dat Radó totaal geobsedeerd was door de recensie van Lampl en van haat vervuld jegens iedereen die ermee te maken had.
- 1229 In de jaren zestig van de vorige eeuw werd in het kader van de Oral History Office aan Columbia University in New York een zogeheten Psychoanalytic Movement Project uitgevoerd door Bluma Swerdloff. In dit project werden psychoanalytici, die uit historisch oogpunt belangrijk waren, zeer uitgebreid geïnterviewd. Eén van de eerste geïnterviewden was Sándor Radó. Van het interview met Radó heeft Paul Roazen een boek gemaakt, dat is verschenen onder Roazens naam en de naam van de interviewer, Bluma Swerdloff. Zie noot 19.
- 1230 Idem, p 90.
- 1231 Het conflict over Rank en over de film. Zie hfst. 28.
- 1232 Interview van Therese Benedek door Eissler.
- 1233 Zie bijvoorbeeld de brief van Freud aan Radó van 28-11-1926. Freud Museum Londen.
- 1234 F/Eit, 25-1-1926, p 437.
- 1235 Erzsébet Radó-Révész (1887-1923), arts en psychiater afkomstig uit Nagyvarad in Hongarije. Ze ging in 1918 naar Wenen om bij Freud in analyse te gaan. Ze was vanaf april 1918 lid van de Weense vereniging. Ze trouwde eind 1919 met Sándor Radó en werd opleidingsanalyticus van de Boedapester Vereniging. Ze stierf begin 1923. Ze was op dat moment in analyse bij Ferenczi. Mühlleitner (2008), p 269.
- 1236 Mühlleitner (2008), p 129 e.v.
- 1237 Idem, p 152.
- 1238 Fenichel (1945).
- 1239 Mühlleitner (2008), p 384 e.v.
- 1240 Brief van Anna Freud aan Eitingon van 15-4-1922. LoC.
- 1241 Young-Bruehl (1988), p 103, 104.
- 1242 De beschrijving van de situatie in Duitsland in 1923 is grotendeels ontleend aan Craig (1980), p 393 e.v.

- 1243 Remarque (1929).
- 1244 Swerdloff (2002). Bluma Swerdloff heeft op 6 en 7 aug. 1965 Michael Balint geïnterviewd voor de Columbia University Oral History Research Office. Later heeft ze hier een artikel van gemaakt. Michael Balint was samen met zijn vrouw Alice in 1921 naar Berlijn gekomen. Ze gingen beiden in analyse bij Sachs. Balint vond zijn analyse later veel te theoretisch. Balint was oorspronkelijk chemicus en onderzoeker. Hij raakte in de ban van de psychoanalyse, na een jaar gingen beide Balints aan het instituut werken en bezochten de bijeenkomsten van de Berlijnse psychoanalytische vereniging. Balint deed dat naast zijn werk als chemicus. Na terugkeer in Boedapest ging hij bij Ferenczi in analyse.
- 1245 Swerdloff (2002), p 401.
- 1246 Idem, p 388-389.
- 1247 Zie hfst 23.
- 1248 Zie ook in dit boek hfst. 6. Abraham had in 1908 Freuds werk weliswaar gelezen, maar had in de praktijk geen flauw idee hoe hij te werk moest gaan. Hij ging te rade bij Freud, die hem algemene aanwijzingen gaf: neem de tijd, probeer een succes niet af te dwingen. Het waren in feite aanwijzingen over wat Abraham niet moest doen, niet over wat hij wel moest doen. F/A, 9-1-1908, p 82.
- 1249 Leitner (2001), p 88.
- 1250 Mühlleitner (1992), p 82.
- 1251 Leitner (2001), p 114-115.
- 1252 Strachey (2006).
- 1253 Idem, p 173.
- 1254 Freud (1910k), p 123.
- 1255 May (1990), p 697. May beschrijft hoe tot in de jaren twintig van de vorige eeuw het merendeel van de psychoanalytici vasthield aan de theorie van het conflict tussen Ik- en seksuele driften. Ze zochten in de behandeling naar onbewuste objectgerichte libidineuze wensen, die met het Ik in conflict waren en daardoor verdrongen, vervormd in fantasieën, in symptomen en karaktertrekken bevredigd werden. De techniek lijkt dan vooral uit deze zoektocht te hebben bestaan.
- 1256 F/J, p 254 e.v.
- 1257 Freud (1910d).
- 1258 Zie hfst. 7.
- 1259 Mühlleitner (1992), p 75.
- 1260 Interview van het echtpaar Deutsch door Eissler. LoC.
- 1261 Roazen (1985), p xi en p 190 e.v.
- 1262 Idem, p 165 e.v.
- 1263 De wolvenman is een van Freuds beroemdste gevalsbeschrijvingen. Het betrof

- een jonge Rus uit een vermogende familie. De behandeling vond plaats vanaf 1910. De wolvenman kwam in de periode waar het hier over gaat weer terug. Freud (1918b).
- 1264 Briehl (1966), p 285.
- 1265 E-mail N.L. Thompson 18-04-2013:
'I always found it striking that Helene Deutsch emphasized that she had been Freud's analysand, while rarely referring to her second analysis with Karl Abraham. I think, however, that it gratified her narcissism to be identified with Freud rather than Abraham. Yet it was following Deutsch's analysis with Abraham that she began to publish her first papers on women. To me this suggests that her analysis with him had a meaningful influence on her capacity to make seminal, if sometimes controversial, contributions to psychoanalytic theory and clinical practice.'
- 1266 Schlesinger Library. Helene Deutsch collection.
- 1267 Zie briefwisseling genoemd bij noot 28.
- 1268 Interview van Eduard Hitschmann door Eissler. LoC.
- 1269 Clara Happel (1889-1945) was arts en deed haar opleiding aan het Berlijnse instituut. Ze werd lid van de Berlijnse psychoanalytische vereniging.
- 1270 De gegevens over Helene Deutsch' verblijf in Berlijn en analyse bij Abraham zijn ontleend aan de brieven van Helene Deutsch aan haar man Felix Deutsch in de periode 1923-1924. Schlesinger Library. Helene Deutsch papers, 82-M143-85-M247, folder 16.
- 1271 Zie de vorige noot, de brieven zijn ongedateerd.
- 1272 Idem.
- 1273 Idem.
- 1274 F/E, 9-2-1912, p 69.
- 1275 Zie de bovengenoemde noot over de brieven van Helene Deutsch. Freud en de analytici rondom hem gebruikten het teken Ψ als afkorting voor psychoanalyse.
- 1276 Interview van Helene en Felix Deutsch door Eissler.
- 1277 Zie de bovengenoemde noot over de brieven van Helene Deutsch.
- 1278 Idem.
- 1279 Roazen (1985), p 193.
- 1280 Idem, p 6 e.v.
- 1281 Idem, p 190-207.
- 1282 Idem, p 193.
- 1283 Brief van Abraham aan Felix Deutsch van 2-12-1923 over de toestand van Helene Deutsch. Abraham weet de crisis in de zomer aan masochisme. Schlesinger-archief.
- 1284 Verlatingsangst wordt pas vanaf de jaren vijftig en zestig van de vorige eeuw gezien als een belangrijke factor in psychoanalytische behandelingen.

- 1285 Freud (1923b).
- 1286 Groddeck (1923).
- 1287 Met gebruik van de vertaling van Wilfred Oranje, *VIII*, p 391.
- 1288 Flügel (1927).
- 1289 O.a. Arndt, E., (1923/24), *Zeitschrift für Sexualwissenschaft*, 10, Bleuler, E. & Münch, A. (1923), *Medizinische Wochenschrift*, 70, p 989. Döblin, A. (1926), *Vossische Zeitung in Almanach*. Met dank aan G. Fichtner.
- 1290 Flügel, J.C. (1927).
- 1291 Ferenczi & Rank (1924).
- 1292 F/Fer, 18-3-23 en 15-4-23, *III/1*, p 154, 158-159.
- 1293 F/Jones, p 522 en 524.
- 1294 Jones (1926).
- 1295 F/A, 3-5-1923, p 721.
- 1296 Radó en Sachs spraken op 30 oktober 1923 over de problemen in Freuds *Das Ich und das Es*. *Korrespondenzblatt, IZP*, X, 1924, 106. Op 31 oktober sprak Reik in Wenen over onbewust schuldgevoel. Idem, 119. Sachs sprak over *Das Ich und das Es* in zijn voordracht op het congres in Salzburg 21-23 april 1924 en Alexander hield daar een lezing genaamd 'Versuch einer metapsychologischen Darstellung des psychoanalytischen Heilungsvorganges. (Anwendung von Freuds topisch-dynamischer Theorie des Ich auf die Therapie.)'. Idem, 216.
- 1297 Modell (1975), p 57.
- 1298 Bergmann, zelf opgeleid in de Ego-psychologische traditie, heeft deze periode beschreven in zijn essay: 'The Hartmann Era and its contribution to psychoanalytic technique.' Bergmann (2000). De opmerkingen over de periode Hartmann zijn aan zijn essay ontleend.
- 1299 Abraham (1923d).
- 1300 In de brief van Abraham aan Jones van 7-8-1923 staat de reis door Engeland beschreven. BPAS.
- 1301 De gegevens over Freuds ziekte stammen uit de biografie van Schur (1982), die vanaf 1928 Freuds persoonlijke arts was.
- 1302 Schur (1982), p 426.
- 1303 F/E, p 328 e.v.
- 1304 Tussen de brieven die Anna Freud aan Eitingon schreef en die bewaard worden in het LoC zit in 1923-1924 een gat van 16 maanden. Er is een brief van 27-4-1923 en een brief van 1-8-1924. Daartussen niets. In de laatste brief beklagt Anna Freud zich erover bij Eitingon dat hij hen niet zoals vroeger zijn vakantieadres heeft doorgegeven. LoC. Anna Freud correspondence.
- 1305 Anna Freud was vanaf het moment dat Freud ziek werd degene die hem verzorgde en overal mee naartoe ging. Rothe en Weber (2003), p 298.

- 1306 Abraham (1924a), (1925a).
- 1307 *Korrespondenzblatt, IZP, IX, 1923, 242.*
- 1308 F/A, p 718.
- 1309 May-Tolzmann (1990), p 690.
- 1310 De manische depressie wordt heden ten dage bipolaire stoornis genoemd.
- 1311 Freud (1905d).
- 1312 Fischer (1976), p 926.
- 1313 Freud (1916-17g). Zoals door Freud beschreven in ‘Trauer und Melancholie’
Zie ook hfst. 15.
- 1314 Bergmann (2004), p 32.
- 1315 Zie hfst. 23.
- 1316 Zie hfst. 14.
- 1317 Torok (1968). Maria Torok (1925-1998) was Hongaarse. Ze vluchtte na WO II naar Frankrijk en werd daar psychoanalytica. Ze heeft veel gepubliceerd o.a. over introjectie en incorporatie, samen met Nicolas Abraham.
- 1318 F/A, p 699.
- 1319 F/A, p 701.
- 1320 F/A, p 704, 705.
- 1321 F/A, p 705, 706.
- 1322 Freud (1921c).
- 1323 Idem, p 148. Er is gebruikgemaakt van de vertaling van Wilfred Oranje.
- 1324 May (2010), p 74.
- 1325 Abraham (1924a), p 151.
- 1326 Fischer (1976), p 924 e.v.
- 1327 May (2010), p 59. Ferenczi (1924), Rank (1924).
- 1328 May (2010), p 68.
- 1329 Fischer (1976).
- 1330 May (2010), p 69.
- 1331 Van Tilburg (1994). Van Tilburg wees er in dit artikel enerzijds op dat ook uit hedendaags onderzoek blijkt dat reëel verlies een belangrijke rol speelt bij depressie, zoals Abraham al stelde. Anderzijds waarschuwde hij voor de eenzijdige koppeling van agressie-depressie die onder psycho-analytici gebruikelijk is geworden.
- 1332 Fenichel (1945), p 61.
- 1333 Zie ook Symington (1986), p 155-169.
- 1334 Fenichel (1925).
- 1335 Fenichel (1945), p 62.
- 1336 Jones (1925).
- 1337 Abraham (1925a), p 221.
- 1338 Zie hfst. 24.
- 1339 F/Rank, 20-7-1922, p 127.

- 1340 Lieberman (1985), p 161 e.v. Het zou tot 1924 duren voordat Freud erkende dat Rank veel te grof optrad. Hij schreef op 20-3-1924 aan Ferenczi: 'Rank ist schrecklich schroff, bringt die Leute gegen sich auf.' F/Fer, III/1, p 191.
- 1341 Brief van Freud aan Rank, 4-8-1922. Lieberman (1985), p 181. Haynal (2002), p 34, schreef dat Freud Rank zelfs zei dat hij aan hem de voorkeur gaf boven ieder ander als leider van de psychoanalytische beweging. De brief die Haynal aanhaalde was een brief van 4-6-1922 van Freud aan Rank. Deze brief is echter niet bekend. (Met dank aan professor Fichtner). Waarschijnlijk zal de brief van 4-8-1922 worden bedoeld. Dan geeft Haynal hier echter een te positief beeld door weg te laten dat Freud aan Rank de voorkeur had gegeven als hij medicijnen had gestudeerd.
- 1342 Interviews van Hedwig en Hilda Abraham door Eissler. LoC.
- 1343 Interview van Hitchmann door Eissler. LoC.
- 1344 Wittenberger & Tögel (1999), p 232.
- 1345 Wittenberger & Tögel (2003), p 188.
- 1346 F/Eit, p 232 en noot 8.
- 1347 F/Fer, III/1, p 58.
- 1348 Grosskurth (1991), p 16.
- 1349 Wittenberger (1995).
- 1350 Wittenberger & Tögel (2003), p 217.
- 1351 Idem, p 215.
- 1352 Idem, p 219.
- 1353 Idem, p 221 e.v.
- 1354 Idem, p 228.
- 1355 Idem, p 231 e.v.
- 1356 Wittenberger (1995), p 229.
- 1357 Grosskurth (1991), p 121 e.v.
- 1358 Uit de correspondentie tussen Freud en Rank kan afgeleid worden dat de eerste bewering, dat alle brieven samen opgezet werden niet klopt en de tweede dat alle brieven aan Freud voorgelegd werden, in de meeste gevallen wel. Lieberman & Kramer (2012).
- 1359 Wittenberger & Tögel (2003), p 231-232.
- 1360 Wittenberger & Tögel (2003), p 235.
- 1361 Eitingon schreef op 13-1-1923 aan Freud dat het spijtig was dat Rank nu pas (in een rondbrief van 3-1-1923) met de cijfers van de uitgeverij kwam. Uit die cijfers bleek dat de Engelse tak het moederbedrijf 700 pond schuldig was. Er was op het congres in september zeer uitgebreid over de toekomst van de uitgeverij gesproken zonder dat deze cijfers bekend waren.
- 1362 Wittenberger & Tögel (2003), p 260.
- 1363 Schur (1972), p 426-427.
- 1364 Brief van 17-8-1923 van Freud aan Felix Deutsch. BPAS.

- 1365 Lieberman (1985), p 189. Schur (1982) gaat hier uitgebreid op in. Hij is ervan overtuigd dat Freud vanaf het begin vermoedde dat hij kanker had. p 413 e.v.
- 1366 Schur (1982) 429 e.v.
- 1367 Gay (1989), p 427.
- 1368 Brome (1968), p 167.
- 1369 Rank schreef Freud tijdens de Eerste Wereldoorlog, toen hij in Krakau was gestationeerd, dat hij zo lang als hij zich kon herinneren, last had van depressieve periodes, wat hij meestal voor zichzelf hield. F/Rank, 14-5-1918. In een brief aan het comité van 7-1-1025 schrijft Rank dat hij manisch is geweest in reactie op Freuds ziekte. Rondbrieven, p 219.
- 1370 F/Jones, brief van 7-1-1923, p 507.
- 1371 Brome (1968), p 170 e.v.
- 1372 Idem, p 176.
- 1373 O.a. Brome (1968), p 177, Grosskurth (1991), p 131 e.v., Maddox (2006), p 175 e.v., Lieberman (1985), p 189 e.v., Wittenberger (1995), p 266 e.v.
- 1374 Brief van Jones aan Kitty van 26-8-1923. BPAS. Grosskurth (1991), p 132.
- 1375 Jones schreef op 17 maart 1924 aan Abraham dat hij in San Christoforo niet in detail op de kwestie kon ingaan omdat dat alleen had gekund door de zeer onaangename financiële vraagstukken tussen Press en Verlag uit te pluizen. Dat had alleen maar geleid tot nog meer rancune bij Otto, zo dacht Jones en er was geen oordeel over te geven zonder veel documenten en een aantal getuigen. BPAS. Jones had zich in San Christoforo niet verdedigd tegen de beschuldiging dat hij Rank een 'swindling jew' zou hebben genoemd.
- 1376 Maddox (2006) p 176.
- 1377 F/A, p 729. Freud had pas na zijn reis naar Rome in september 1923 gehoord dat hij kanker had en opnieuw geopereerd moest worden. Professor Hans Pichler was zijn nieuwe arts. Freud onderging op 12 oktober een grote operatie. Freud had daarna nog twee dagen hoge koorts en kon uiteindelijk op 28 oktober naar huis. Schur (1982), p 430 e.v.
- 1378 Interview van Hedwig door Eissler. LoC.
- 1379 Interview van Hitschmann door Eissler. LoC.
- 1380 Interview van Alexander door Eissler. LoC.
- 1381 Rank (2007), p 1.
- 1382 Janus (2007), p ii.
- 1383 Rank analyseerde pas sinds 1920 en deed 3 tot 4 analyses. Hij was nog betrekkelijk onervaren toen hij het boek in 1922 schreef. Abraham en Jones analyseerden al vele jaren en deden 9 tot 10 analyses per dag. Sachs was ook laat begonnen, maar deed vanaf het moment dat hij in Berlijn werkte (1920) 9 analyses per dag. Eitingon analyseerde heel weinig.
- 1384 Lieberman (1985), p 223-224.
- 1385 Freud (1923b), Abraham, (1924b).

- 1386 Schröter (2004) p 337 e.v.
- 1387 Kaart van Abraham aan Jones 2-1-1924. Ernest Jones collection, BPAS, P04-C-B-01.
- 1388 Alexander (1925), *IZP, XI*, p 113-122.
- 1389 Freud (1912b), p 374.
- 1390 Rondbrief uit Wenen van Freud alleen, p 169-172.
- 1391 F/Rank, 15-2-1924, p 187 e.v.
- 1392 Brief van Sachs aan Freud, 20-2-1924. LoC, Sachs correspondence. Sachs was altijd heel goed bevriend geweest met Rank. Ze hadden samen *Imago* opgericht. Sachs nam in mei 1924 het eindredacteurschap van *Imago* van Rank over. Idem, brief van 14-5-1924.
- 1393 F/A, p 735. Abrahams exemplaar van *Das Trauma der Geburt* bevindt zich in het archief van het Karl-Abraham-instituut in Berlijn. Het boek staat vol aantekeningen, waaruit blijkt dat Abraham het zeer grondig bestudeerd heeft. Hij had grote bezwaren tegen het gebrek aan empirische basis. In de kantlijn staan veel opmerkingen als 'wat betekent dat' en 'zonder voorbeelden niet te accepteren' of 'hoezo weet hij dat', 'slordig', 'eenzijdige verklaring', 'overhaaste gevolgtrekking'. Zienert-Eilts heeft een artikel geschreven over de negatieve beeldvorming van Abraham in het Rank-conflict, die niet in overeenstemming is met de bronnen. Zienert-Eilts (2010), p 24 e.v.
- 1394 F/Fer, *III/1*, p 181.
- 1395 F/Fer, *III/1*, p 184-185.
- 1396 F/A, p 737.
- 1397 F/A, p 741.
- 1398 Brome (1968), p 184.
- 1399 Het lijkt er op dat Ferenczi niet wist waarom Jones zich niet verdedigd had in San Christoforo. Zie de brief van Jones aan Abraham van 12-11-1924. Hij lijkt ook niet geïnformeerd over de verdere uiteenzettingen met Brill over Brills 'swindling jew'. Freud was wel op de hoogte. Op 5 november 1924 excuseerde hij zich bij Jones. F/Jones, p 559.
- 1400 F/Fer, *III/1*, p 190.
- 1401 In de psychoanalytische geschiedschrijving heeft elke auteur, afgezien van Brome, Abraham steeds als schuldige aangewezen van het uiteenvallen van het comité. Zelfs de bewerkers van de briefwisseling tussen Abraham en Freud, Falzeder en Hermanns, schrijven niet dat Freud een grote indiscretie beging. Ze schrijven dat Rank door Abrahams 'Denunziation' het comité ophief en leggen daarmee de schuld volledig bij Abraham. Falzeder en Hermanns (2009), p 37-38.
- 1402 Wittenberger & Tögel (2006), p 194.
- 1403 F/Fer, *III/1*, 20-3-24, p 193.
- 1404 Lieberman (1985), p 219.

- 1405 F/A, p 746.
- 1406 Interview van Hedwig en van Hilda door Eissler, Loc.
- 1407 F/Fer, III/1, 208.
- 1408 Oorspronkelijke tekst met schrijfwijze van Rank. Engelse vertaling, Lieberman (1985), p 242.
- 1409 Idem, p 243.
- 1410 Idem, p 245.
- 1411 Op 16-9-1924 schreef Anna Freud aan Eitingon: 'Dabei weiß ich sehr gut dass es für Verlag und Zeitschriften fast einen Existenzfrage ist, ob man Rank noch zurückhalten kann.' LoC.
- 1412 Brome (1968), p 191.
- 1413 Jones (1957), p 71.
- 1414 Brome (1967), p 191.
- 1415 Interview van Beate Rank door Eissler.
- 1416 Anna Freud aan Eitingon, 4-12-1924. LoC
- 1417 Idem, 24-12-1924.
- 1418 Wittenberger & Tögel (2006), p 213 e.v.
- 1419 Brief van Jones aan Abraham van 29-12-1924. LoC.
- 1420 Taft (1958), p ix.
- 1421 De gegevens zijn ontleend aan de inleiding van Tafts boek.
- 1422 Taft (1958).
- 1423 Jones (1953, 1955, 1957). Sachs (1944).
- 1424 Wittenberger & Tögel (2006), p 219.
- 1425 Taft (1958), p 98.
- 1426 Idem, p 86.
- 1427 Idem, p 79.
- 1428 Idem, p 82.
- 1429 Om er enkelen te noemen: Lieberman (1985) haalt in zijn biografie van Rank Taft veel aan, ook Leitner (1998) baseert zich uitgebreid op Taft.
- 1430 F/A, p 758.
- 1431 F/A, p 763.
- 1432 F/A, p 769. Een voordracht genoemd: 'Beiträge der Oralerotik zur Charakterbildung' Abraham (1925a).
- 1433 F/A, p 766.
- 1434 Interview van Lotte Levy.
- 1435 F/A, p 772.
- 1436 F/A, p 774.
- 1437 Brief van Abraham aan Helene Deutsch. Sils Maria 14-7-1924. LoC, Abraham correspondence. Transcriptie U. Heyl-Keese.
- 1438 F/Fer, III/1, p 226.
- 1439 Zie hfst 28.

- 1440 Bernfeld was op het moment dat Freud Felix Deutsch aan hem doorverwees 32 jaar oud. Hij had twee jaar ervaring met analyseren.
- 1441 Zie Roazen (1985), 212-220.
- 1442 F/A, p 774 en 775.
- 1443 Brief van Abraham aan Helene Deutsch van 15-2-1925. Met dank aan S. Gifford en G. Fichtner voor de transcriptie.
- 1444 Alix Strachey (1892-1973) was geboren in New Jersey, VS, maar groeide op in Engeland. Haar vader overleed zes weken na haar geboorte door een zwemongeluk. Haar moeder, afkomstig uit een welgesteld gezin, was schilder. Alix en haar oudere broer Philip groeiden op in een zeer artistieke omgeving in Londen en waren veel op reis. In 1898 kocht Alix moeder (Mary Sargent-Florence) een stuk land genaamd Lord's Wood in Buckinghamshire en liet daar een huis bouwen. Ze was een overtuigd feministe en wilde grond en huis omdopen in Lady's Wood, maar moest daar onder druk van de omgeving vanaf zien. De Stracheys zouden zich er na de dood van Alix' moeder in 1954 vestigen. Alix studeerde moderne talen in Cambridge en kwam daar met het werk van Freud in aanraking.
- 1445 Meisel & Kendrick (1985). Inleiding. Freud (1919a, 1921c).
- 1446 Lytton Strachey (1880-1932). Beroemd Brits essayist en schrijver. Lid van de Bloomsburygroep en van de Apostels.
- 1447 Meisel & Kendrick (1985). Inleiding.
- 1448 Meisel & Kendrick (1985).
- 1449 Idem, inleiding.
- 1450 Virginia en Leonard Woolf hadden Alix Sargent-Florence leren kennen toen James Strachey haar meenam toen hij op 21 juni 1916 bij hen kwam dineren. Ze vonden haar aardig, zagen haar vaker die zomer, en spraken met haar af dat ze bij hen zou komen werken als leerling-drukker bij de Hogarth-Press in oktober. Alix deed dit precies twee uur. Toen begon het haar te vervelen en hield ze ermee op. Meisel & Kendrick (1985), p 7. The diary of Virginia Woolf, Bell (1981), p 41, 60-61.
- 1451 F/A, p 778.
- 1452 F/A, p 785.
- 1453 Meisel & Kendrick (1985), p 111. Idem, p 191 in een noot dat het hier om een briefje ging dat bij een stapel drukproefcorrecties was gevoegd.
- 1454 Idem, p 198.
- 1455 F/A, p 754. Karl Landauer (1887-1945) was afkomstig uit München, studeerde geneeskunde en ging in 1912 in analyse bij Freud en werd in 1913, nog geen 26 jaar oud, lid van de Weense psychoanalytische vereniging. Na WO I vestigde hij zich in Frankfurt en vanaf 1923 was hij daar als psychoanalyticus zelfstandig gevestigd. In 1929 richtte hij het Frankfurter psychoanalytisch instituut op samen met Erich Fromm en Frieda Fromm-Reichmann. Hij

- vluchtte in 1933 met zijn gezin naar Amsterdam waar hij leeraanlyticus werd. Landauer werd tijdens de Duitse bezetting bij een razzia opgepakt en stierf in Bergen-Belsen. Mühlleitner (1992).
- 1456 Brief van Landauer aan Eitingon. 29-12-1925, Eitingon-archie.
- 1457 Idem. Na Abrahams dood schreef Landauer aan Eitingon hoe belangrijk Abraham voor hem was geweest. Hij voelde zich verweesd nu Abraham er niet meer was.
- 1458 Meisel & Kendrick (1985), p. 84-88.
- 1459 Felix Boehm (1881-1958) was arts en geboren in Riga. Hij werd lid van de psychoanalytische vereniging in München in 1913. Boehm vestigde zich in 1919 in Berlijn en ging in analyse bij Abraham. Zijn rol in het nazitijdperk is zeer omstrede. Toen Hitler aan de macht kwam trad Eitingon af als voorzitter van de Duitse psychoanalytische vereniging en vluchtte naar Palestina. Boehm volgde hem op en roeyerde in 1935 de Joodse leden van de Duitse psychoanalytische vereniging.
- 1460 Meisel & Kendrick (1985), p 104-105.
- 1461 *Korrespondenzblatt. IZP, XI, 1925, 132*: 'Die Vereinigung veranstaltete in ihrem Institut (Berlin W. 35, Potsdamer Str. 29.) im 4 Quartal 1924 folgende Kurse:
- 1) Dr. Sándor Radó: Einführung in die Psychoanalyse, I. Teil. (Stellung der Psychoanalyse in der Medizin, Grundlagen der analytischen Psychologie, Traumlehre, Libidotheorie, Psychologie des Kindesalters.) Für Mediziner und Pädagogen. 6-stündig. (Hörerzahl: 35)
 - 2) Dr. Hanns Sachs: Die normal-sexuelle Entwicklung. 6-stündig. (Hörerzahl: 24)
 - 3) Dr. Karl Abraham: Entwicklungsgeschichte des Charakters. Für Mediziner und Pädagogen. 6-stündig. (Hörerzahl: 30)
 - 4) Dr. Ernst Simmel: Die Angst. 6-stündig. (Hörerzahl: 13)
 - 5) Dr. Franz Alexander: Neurose und Gesamtpersönlichkeit. (Die neue Entwicklung der psychoanalytischen Theorie in ihrer Anwendung auf die Praxis.) Für Fortgeschrittene, bereits praktisch ausübende Analytiker. 6-stündig. (Hörerzahl: 20)
 - 6) Drs. Eitingon, Simmel, Radó: Praktische Übungen zur Einführung in die psychoanalytische Therapie. Nur für Ausbildungskandidaten. (9 Kandidaten) Dr. Max Eitingon, Schriftführer'
- In het technisch seminar oftewel de 'Praktische Übungen' brachten de kandidaten zelf hun patiënten in.
- 1462 Deze uitwerking van de richtlijnen voor de opleiding komt uit de lezing die Eitingon op het congres in Salzburg op 23 april 1924 hield. *IZP, X, 1924, 231, 232, 233*: 'Aufgabe, nämlich die der Ausbildung des analytischen Nachwuchses. Auf Anregung unseres Kollegen Simmel hatte im Auftrage

der Berliner Psychoanalytischen Vereinigung ein aus den Herren Abraham, Eitingon, Müller, Sachs, Simmel und Frau Horney unter dem Vorsitz des Referenten bestehender Ausschuß zunächst feste Richtlinien für die Ausbildung ausgearbeitet, die ich mir Ihnen hiemit vorzulegen erlaube:

Richtlinien für die Unterrichts- und Ausbildungstätigkeit

Allgemeines

1. Die Ziele der Lehr- und Unterrichtstätigkeit des Institutes sind:
 - a) die theoretische und praktische Ausbildung in der Psychoanalyse,
 - b) die Förderung der psychoanalytischen Forschung,
 - c) die Verbreitung psychoanalytischer Kenntnisse.
2. Die Leitung der Lehr- und Unterrichtstätigkeit wird einem sechsgliedrigen, von der Berliner psychoanalytischen Vereinigung eingesetzten Ausschuß (Unterrichtsausschuß) anvertraut.

Die Richtlinien

I. Vorbedingungen für die Ausbildung des psychoanalytischen Therapeuten.

- a) Für die Ausbildung zum psychoanalytischen Therapeuten (Analysen am Erwachsenen) wird als Vorbildung das medizinische Studium als notwendig erachtet, dem sich eine psychiatrischneurologische Ausbildung als Ergänzung anschließen soll. Nur in ganz besonderen Fällen können Ausnahmen hievon zugelassen werden.

Anmerkung: Für die Zulassung zur Ausbildung ist es nicht nötig, daß das medizinische Studium bereits abgeschlossen ist, vielmehr können bereits theoretische psychoanalytische Studien während des Medizinstudiums begonnen werden, insbesondere sollte die Lehranalyse so früh wie möglich einsetzen. Die praktische Ausbildung wird dagegen bis zur Vollendung des Medizinstudiums aufgeschoben.

- b) Für die Vorbildung des Kinderanalytikers gilt dasselbe, wie für die Vorbildung des therapeutischen Analytikers überhaupt, nur daß an Stelle der medizinischen eine entsprechend gründliche theoretische und praktische pädagogische treten kann, die auch die Kinderpathologie umfaßt.

Zu a) und b): Der Ausschuß bestimmt über die Zulassung der Ausbildungskandidaten, nachdem sich diese drei Mitgliedern desselben persönlich vorgestellt haben.

II. Der Ausbildungsgang des psychoanalytischen Therapeuten.

- a) Lehranalyse.

Die Lehranalyse steht am Anfang des psychoanalytischen Ausbildungsganges. Hinsichtlich des Hörens von Kursen und der Lektüre analytischer Schriften während der Lehranalyse ist das Urteil des Lehranalytikers maßgebend. Die Lehranalyse wird auf mindestens sechs Monate veranschlagt.

Die Zuweisung der Lehranalysen an einen Lehranalytiker steht dem Unterrichtsausschuß zu.

Vor Beginn der Lehranalyse verpflichtet sich der Analysand, vor Beendigung der Gesamtausbildung ohne Genehmigung des Unterrichtsausschusses selbständige psychoanalytische Praxis nicht zu betreiben und sich nicht als ausübenden Psychoanalytiker zu bezeichnen.

b) Kurse.

A. Einführungskurs.

Anmerkung: Der Einführungskurs kann im ersten Teile von allen Fakultäten gehört werden, der zweite Teil wird eventuell für Mediziner und Nichtmediziner (insbesondere Pädagogen) getrennt gelesen.

B. Spezialkurse.

Gruppen der Vorlesungen und Übungen:

1. Trieblehre (Libidotheorie, Perversionen, Verdrängung, Unbewußtes usw.),
2. Traum,
3. Technik,
4. Allgemeine und spezielle Neurosenlehre,

5. Praktische außertherapeutische Anwendung der PsA (Pädagogik usw.),

6. Theoretische außertherapeutische Anwendung der PsA (Ästhetik usw.).

Für den auszubildenden Therapeuten zählen die Einführungskurse und die ersten vier Gruppen der Spezialkurse als Pflichtkurse. Von den vier Gruppen braucht nicht jede in ihrem ganzen Umfang gehört zu werden, sondern von jeder nur die jeweils gelesene Unterabteilung, jedoch in jeder Gruppe sowohl ein Vorlesungs- wie ein Übungskurs. Das jeweilige Programm wird vom Unterrichtsausschuß rechtzeitig festgesetzt und veröffentlicht. Die theoretischen Kurse sollen bis zum Eintritt in die praktische Ausbildung nicht weniger als zwei Semester oder drei Trimester dauern und hernach neben dieser fortgesetzt werden.

c) Die praktisch-poliklinische Ausbildung.

1. Die praktisch-poliklinische Ausbildung setzt erst dann ein, wenn eine ausreichende theoretische Vorbildung erreicht und die Lehranalyse beendet oder genügend weit gediehen ist. Die theoretische Ausbildung kann im Sonderfall auch durch andere Studien als durch die Kurse erworben sein.
2. Die poliklinische Ausbildung dauert in der Regel mindestens zwei Jahre bei im allgemeinen halbtägiger Arbeit. Im zweiten Jahr kann der Praktikant mit Genehmigung des Unterrichtsausschusses mit privater psychoanalytischer Tätigkeit beginnen.

d) Übergang in die selbständige psychoanalytische Tätigkeit. Die Aufnahme selbständiger psychoanalytischer Tätigkeit wird von einer Entscheidung des Unterrichtsausschusses abhängig gemacht, der sich mit dem Lehranalytiker und den poliklinischen Lehrern zu beraten hat.

III. Die Ausbildung der nichttherapeutischen Psychoanalytiker.

1. Denjenigen, die die Psychoanalyse studieren wollen, ohne sich zum

Therapeuten auszubilden, stehen alle Kurse und Übungen open, soweit sie nicht die therapeutische Technik betreffen, und soweit nicht der einzelne Kursleider von sich aus eine besondere Auswahl trifft.

2. Zu den Kursen, für welke hier keine ausreichenden Lehrkräften zur Verfügung stehen, werden nach Möglichkeit auswärtige Fachleute herangezogen.

IV. A. Außer den Lehrkursen onder IIb werden gelesen:

1. Ein rein informativer von drei bis vier Stunden über das Thema: 'Was ist Psychoanalyse?' (für allgemeine Bildungszwecke).

2. Die allgemeine psychoanalytische Propädeutik. Sie soll Angehörigen der verschiedenen wissenschaftlichen Disziplinen über die Teilgebiete sowie über die theoretischen und praktischen Möglichkeiten der Psychoanalyse soweit Auskunft geben, daß sie sich darnach über ihren Ausbildungsgang zu entscheiden vermögen.

B. Getrennt von den Kursen für wissenschaftlich Gebildete werden Kurse von populären Vorträgen über die Psychoanalyse für das weitere Publikum eingerichtet.

Die Forderung, die Ausbildung mit der eigenen Analyse zu beginnen, zu der die alten analytischen Kreise sich erst nach vielen Jahren durchgerungen hatten, erscheint jetzt nicht nur uns, sondern auch denjenigen, die in der Absicht, die Analyse zu erlernen, neu zu uns kommen, allgemein einleuchtend und ganz selbstverständlich.'

1463 *Korrespondenzblatt. IZP, X, 1924, 229.*

1464 Bij de huidige psychoanalytische verenigingen kunnen, op een enkele uitzondering na, alleen kandidaten en leden cursussen volgen.

1465 Meisel & Kendrick (1985), p. 137.

1466 Idem, p 137.

1467 Idem, p 193-194.

1468 Idem, p 180.

1469 Rothe & Weber (2003), p 411.

1470 Brief van Lou Andreas-Salomé aan Abraham, 28-10-1924. LoC, Karl Abraham correspondence. Transcriptie G. Fichtner.

1471 Idem.

1472 Brief van Ferenczi aan Eitingon, Eitingon-archive.

1473 Hermine Hug-Hellmuth (1871-1924) was afkomstig uit Wenen. Ze werkte aanvankelijk als onderwijzeres, promoveerde vervolgens in de filosofie. Ze werd in 1913 lid van de Weense psychoanalytische vereniging. Ze publiceerde veel en werd als expert gezien op het gebied van de kindersychologie en pedagogiek. Ze analyseerde vanaf 1919 en gaf in 1921 cursus in Berlijn. In 1924 werd ze vermoord door haar 18-jarige neef. Mühlleitner (1992), p 163-164.

- 1474 De autobiografische gegevens zijn ontleend aan Wolffheim (1997), p 164 e.v.
- 1475 Brief Nelly Wolffheim aan Hedwig Abraham. 23 sept. 1930. LoC. Abraham correspondence: 'Ich sende Ihnen hier mein soeben erschienenenes psychoanalytisches Buch, das ich im Geiste – denn äussere Herausstellungen liegen mir nicht – dem Andenken Ihres Mannes gewidmet habe. Als ich das Buch schrieb, war es mir eine Ermutigung, dass er mir als Aufgabe hingestellt hatte, meine psychoanalytischen Studien nicht nur meiner Praxis dienstbar zu machen, sondern auch umgekehrt, meine Beobachtungen und Versuche in den Dienst der Psychoanalyse zu stellen. Es erfüllt mich mit Trauer, dass ich mein Buch meinem Analytiker und Lehrer nicht vorlegen kann. So möchte ich Sie, liebe Frau Dr. Abraham, und vielleicht auch Ihr Fräulein Tochter daran teilnehmen lassen.'
- 1476 De gegevens van de paragraaf over Nelly Wolffheim en Melanie Klein zijn ontleend aan Nelly Wolffheim (1997).
- 1477 Klein, M. (1932), p 9.
- 1478 Idem, p xi.
- 1479 F/A, 7-10-1923, p 724.
- 1480 Grosskurth (1986), p 114.
- 1481 Folder Melanie Klein Trust. (2007). Melanie Klein in Berlin. Interview van Melanie Klein door Eissler.
- 1482 Dinora Pines collection. BPAS.
- 1483 Jones (1926).
- 1484 Lezing, gegeven door Dinora Pines in het Goethe instituut in Parijs in 1987. BPAS.
- 1485 Frank, (1999).
- 1486 Segal (1964, 1973). In hoofdstuk I van het boek, dat gaat over Melanie Kleins vroege werk, worden alle artikelen van voor 1926 overgeslagen.
- 1487 Klein (1920, 1923).
- 1488 Frank (1999).
- 1489 Klein (1920).
- 1490 Klein (1921).
- 1491 *IZP, VII*, 1922, 493.
- 1492 Klein (1923).
- 1493 Klein (1922).
- 1494 Klein, M. (1932).
- 1495 Beschrijving van de 'controversial discussions' is afkomstig van Brühmann (1996).
- 1496 Frank (1999), p 55.
- 1497 Taylor (1996), p 114.
- 1498 Frank (1999), p 51.
- 1499 *Korrespondenzblatt, IZP, XI*, 1925, 525.

- 1500 Abraham (1921c, 1925d).
- 1501 In 1923 was bij Freud kanker geconstateerd. De eerste operatie vond plaats op 20 april 1923, de tweede operatie op 4 oktober, derde op 12 oktober en de vierde op 7 november 1923. Toen was het gelukt om het kwaadaardig weefsel weg te halen, maar de operatie in Freuds mond was zo groot dat een echt goed passende prothese niet mogelijk was. Vanaf dat moment was eten, roken en praten voor Freud alleen nog met veel inspanning en met pijn mogelijk. Na de operaties volgden röntgenbestralingen, omdat de prothese nooit goed paste werden er steeds nieuwe aanpassingen gemaakt. Freud kon daarnaast het roken niet opgeven, wat leidde tot steeds nieuwe leukoplakieën en na 1926 meer dan 30 operaties noodzakelijk maakte. Schur (1982), p 413 e.v.
- 1502 F/Eit, 1-4-1925, p 394. Eitingon antwoordde Freud op 9-4-1925 dat Abraham zich niet zo snel gekrenkt voelde. F/Eit, p 395.
- 1503 F/Fer, III/2, p 34.
- 1504 Anna Freud aan Eitingon, 1-4-1925. LoC, Anna Freud correspondence.
- 1505 Idem.
- 1506 In 1946 omgedoopt tot Walter-Rathenau-Gymnasium. Noot F/A, p 811-12.
- 1507 F/A, p 811 en 815.
- 1508 Interview van Hilda door Eissler.
- 1509 Brief van Reik aan Abraham, 11 april 1925. LoC. Abraham correspondence. In de redactionele inleiding van 'Die Frage der Laienanalyse' in de Nederlandse en Engelse vertaling van de verzamelde werken van Freud staat dat Reik was aangeklaagd door een ex-patiënt. Ook Mühlleitner (1992), p 261, vermeldt dat. Het gaat hier om de tweede aanklacht. Het proces naar aanleiding van de klacht van een Amerikaanse patiënt vond plaats op 24 mei 1927. Een Amerikaanse arts had na enkele weken behandeling een klacht ingediend omdat hij in de behandeling slechter werd in plaats van beter. De patiënt was verwezen naar Reik door Freud met de mededeling op een visitekaartje: 'obsessieve neurose, volledige psychoanalytische behandeling.' Reik vertelde dat de patiënt tijdens de behandeling de waan ontwikkelde dat er van over het dak mannen in zijn kamer kwamen om hem te castreren. De klacht werd ongegrond verklaard. Sherman (1988). *Standard Edition (1925-1926)*, 20, p 177. *Sigmund Freud Werken (2006)*, 9, p 273-274.
- 1510 Bij buitenlanders kon een veel hoger honorarium gevraagd worden.
- 1511 De gegevens zijn ontleend aan een brief van Reik aan Abraham van 11-4-1925. LoC. Abraham correspondence.
- 1512 Freud (1926a).
- 1513 In 1917 was in Nederland de Nederlandse Vereniging voor Psychoanalyse opgericht. Jelgersma was onder de oprichters. Daarnaast ontstond in Leiden rondom Jelgersma de Leidse Vereniging voor Psychoanalyse en Psychopathologie. Westermann Holsteijn (1924).

- 1514 F.P. Muller (1883-1973), psychiater en psychoanalyticus, was een tijdlang assistent van Jelgersma. Hij bekleedde een vooraanstaande positie in de Nederlandse vereniging voor psychoanalyse, was o.a. voorzitter, doceerde aan de universiteit van Leiden en publiceerde regelmatig. Bakker (1975).
- 1515 Met dank aan G.W. Muller.
- 1516 *Korrespondenzblatt. IZP, XI*, 1925, 505. Verslag van dr. A. Endtz.
- 1517 F/A, 29-05-1925, p 817.
- 1518 Van Ophuijsen aan Eitingon, 5-3-1926. Eitingon-archief.
- 1519 Idem, brieven van 30-9-1926 en 3-10-1926.
- 1520 Idem.
- 1521 F/A, p 818.
- 1522 Interview van Hedwig door Eissler. LoC.
- 1523 Hermanns & Schröter (2010), p 100-101.
- 1524 Fürstenberg is een kleine stad 50 km ten noorden van Berlijn, te midden van meren en bos.
- 1525 Hermanns & Schröter (2010), p 100-101.
- 1526 Meisel & Kendrick (1985), p 283. Melanie Klein was ook in analyse bij Abraham.
- 1527 Idem, p 287.
- 1528 Bally's. Bally was een vroegere leerling van Jung die op dat moment in analyse was bij Simmel. Meisel & Kendrick, noot p 282, 289- 290.
- 1529 Idem, p 290.
- 1530 F/A, p 825. Pleura-borstvlies rondom de longen.
- 1531 Idem, p 826.
- 1532 *Korrespondenzblatt. IZP, XI*, 1925, 507. Clara Happel (1889-1954) was arts, werd lid van de Berlijnse psychoanalytische vereniging en was in analyse bij Sachs. Ze verhuisde in 1920 met haar gezin naar Frankfurt en was betrokken bij het oprichten van het Frankfurter psychoanalytisch instituut.
- 1533 F/A, p 827.
- 1534 Idem p 829-830.
- 1535 Idem p 833.
- 1536 Brief van Abraham aan Eitingon van 12-8-1925. Eitingon-archief. Transcriptie U. Heyl-Keese.
- 1537 Regisseur Kapnist, E. (2005). Producent: Doc en Stock. Avro. Met dank aan A. Gietelink.
- 1538 Freud (1895d).
- 1539 F/Eit, p 340. De benaming conservatief was veel eerder op Eitingon zelf van toepassing dan op Abraham. Eitingon was degene die zich bedreigd voelde door talentvolle jongeren met nieuwe ideeën en die de behoefte had om ze in te perken.
- 1540 Jones (1988 en 1927), p 43.

- 1541 F/A, p 818. Het ging om Neumann van Neumann Produktion.
- 1542 Ries (1995). De gegevens over de filmaffaire zijn, tenzij anders vermeld in de noten, ontleend aan Ries.
- 1543 Pabst (1885-1967) was een van de belangrijkste filmregisseurs van Duitsland.
- 1544 Jones (1955), p 62.
- 1545 A/F, p 818.
- 1546 F/A, p 823.
- 1547 Brief van Sachs aan Freud, 14-6-1925. LoC. Sachs correspondence.
- 1548 Grosskurth (1991), p 174.
- 1549 F/A, p 823 en 824.
- 1550 F/A, p 824.
- 1551 Brief van Sachs aan Freud, 24-6-1925. LoC. Sachs correspondence.
- 1552 UFA (1926a).
- 1553 Ries (1995), p 764. Vertaling P. Ries.
- 1554 F/A, p 834.
- 1555 Eppensteiner, Fallend & Reichmayr (1985), p 132-133.
- 1556 Adolf Storfer (1888-1944) was de zoon van een welgestelde houthandelaar uit Boekowina, studeerde rechten in Wenen en Zürich, maar maakte zijn studie niet af. In Zürich verbleef hij een periode als patiënt in Burghölzli na een zelfmoordpoging met als diagnose schizofrenie. Hij werkte in Zürich mee aan het feuilleton van de *Frankfurter Zeitung*. Hij raakte gewond in de Eerste Wereldoorlog en werd journalist in Boedapest. In 1919 werd hij als lid van de Boedapester vereniging door de Weense vereniging overgenomen. In 1921 verving hij Reik als assistent van Rank. In 1925 verving hij Rank als bedrijfsleider van de uitgeverij. Hij was in analyse bij Freud. Storfer was intelligent, energiek en onberekenbaar. Hij was een bohemien en zijn boekhoudmethoden veroorzaakten veel problemen. Mühlleitner (1992).
- 1557 Ries (1995), p 773.
- 1558 Brief van Sachs aan Freud, 25-8-1925. LoC. Sachs correspondence.
- 1559 Eppensteiner, Fallend & Reichmayr (1985), p 130.
- 1560 Abraham aan Eitingon, 16-8-1925, Eitingon-archive.
- 1561 Rothe & Weber (2003), p 471.
- 1562 F/A, p 840.
- 1563 F/A, p 839.
- 1564 Ries (1995), p 774.
- 1565 F/A, p 840.
- 1566 Anna Freud aan Eitingon, 2 okt 1925. LoC. Anna Freud correspondence.
- 1567 Idem.
- 1568 *Korrespondenzblatt. IZP, XI*, 1925, 676-680.
- 1569 Idem, 688.
- 1570 Wittenberger & Tögel (2006), p 280.

- 1571 F/A, p 840.
- 1572 Interview van Hedwig door Eissler.
- 1573 Brief van Sachs aan Freud, 16-9-1925. LoC. Sachs correspondence.
- 1574 Anna Freud aan Eitingon, 20-9-1925. LoC. Anna Freud correspondence.
- 1575 Zie voor Anna Freud en Bernfeld, Young-Bruehl (1988), p 99-102.
- 1576 Sachs aan Freud, 23-9-1925. LoC. Sachs correspondence.
- 1577 F/Eit, p 353 e.v.
- 1578 F/Eit, p 370, noot 4.
- 1579 Idem, p 367.
- 1580 Idem, p 408.
- 1581 Bernfeld, een van de meest getalenteerde van de jongere analytici van de Weense vereniging had het idee opgevat dat er veel geld bij de film te verdienen viel. Hij schreef zijn geliefde (Bernfeld aan Neumann, 16 augustus 1925) dat ze voor de opnames misschien een paar dagen zonneshijn in haar kuuroord zou moeten missen, maar dat zou toch geen probleem zijn als ze mogelijk binnen enkele maanden zou baden in de zonneshijn van roem en rijkdom. Op 2 september, de dag voordat het congres begon schreef hij haar dat hij logeerde in hotel Metropol, dat erg duur was maar hij moest zorgen dat hij dicht bij het Abraham-Sachs gespuis was anders zouden die er met de buit vandoor gaan. Ries (1995), p 775-776. Abraham schreef op 8 september 1925 aan Freud, F/A, p 841, dat Bernfeld tegen hem gewoon had toegegeven dat hij en Storfer fout zaten. Bernfeld probeerde Abraham ertoe te bewegen zijn contract met de filmmaatschappij te verbreken en bood hem fantastische dollar sommen gelds om aan zijn filmproject deel te nemen.
- 1582 F/Eit, p 420 e.v.
- 1583 Jones (1957), p 115.
- 1584 Dubbel gemist zowel voor de polikliniek als voor de Berlijnse vereniging. Alexander aan Eitingon 14-12-1925. Eitingon-archive.
- 1585 F/Eit, o.a. de brieven van 22-1, 25-1, 6-2-1926. Brief van Anna Freud aan Lou Andreas-Salomé van 21-1-1926. Rothe & Weber (2003), p 499.
- 1586 Eitingon was ook betrokken bij een poging van Lampl om de Berlijnse vereniging ertoe te brengen zich officieel te distantiëren van de film van Abraham en Sachs. Lampl had een protest tegen de film geschreven. Hij besprak dat met Eitingon, die hem stimuleerde om door te zetten. Lampl las het protest voor op een vergadering van de Berlijnse vereniging en eiste dat men officieel afstand zou doen van de film. Sachs reageerde met de mededeling dat hij dan zijn lidmaatschap zou opzeggen. Eitingon hield op de vergadering zijn mond en liet Lampl in de steek. Het voorstel werd afgestemd. Vele aanwezigen waren (ex-) analysanten van Sachs. Sachs nam het Lampl jarenlang kwalijk. Brief van Lampl aan Jones van 24-11-1957. BPAS.
- 1587 F/A, p 838 e.v. Freud zou later zijn mening over Storfer en Bernfeld volledig

- herzien. Storfer bracht door grootdoenerij en wanbeheer de uitgeverij op de rand van de afgrond. Brief van Freud aan Jeanne Lampl-de Groot van 17-1-1932. Freud zag later Bernfeld als een fantast. Idem, 10-2-1933. Bögels (2012).
- 1588 Rothe & Weber (2003), p 470.
- 1589 Interview van Hedwig door Eissler. LoC.
- 1590 Brief van Sachs aan Freud, 23-9-1925. LoC. Sachs correspondence.
- 1591 Interview van Hedwig door Eissler. LoC. Op 25 september 1925 schreef Sachs een hartverscheurende brief aan Freud over de teloorgang van het comité en de behandeling die hem ten deel viel. Hij beschreef hoe geweldig hij het had gevonden bij deze groep mannen te behoren en dicht bij Freud te kunnen zijn. De vriendschap met Rank was erg belangrijk geweest. Hij had Rank opgegeven na het congres te Homburg. Daarvoor, toen Rank depressief was had hij nog hoop gehad. In Homburg had hij gemerkt dat het Rank onverschillig liet, maar dat het voor zijn doel makkelijker was om 'on speaking terms' te zijn. Nu restte Sachs alleen nog Ferenczi en Abraham, de laatste als echte vriend. Eitingon was dit niet. Sachs beschreef Eitingon als volgt: 'Da Eitingon, so vornehm und tief angelegt sine Natur ist, von Hemmungen so umringt ist, dass außer Ihnen niemand an ihn herankam.' LoC. Sachs correspondence.
- Eitingons probleem was dat hij niet op gelijk niveau met mensen om kon gaan. Hij omringde zich met mensen, die hij hielp. Bijvoorbeeld Anna Freud, die hij eindeloos cadeautjes gaf en wiens steun en toeverlaat hij was. Freud zelf, die hij eindeloos cadeaus, geld voor Freuds projecten en raad gaf. Van Ophuijsen etc. Er is een lange rij op te noemen. Dat hij alleen in de helpersrol kon functioneren ging zo ver dat hij toen hij zijn geld verloor in 1929, hij het nooit aan zijn, altijd aan ziektes lijdende, vrouw vertelde.
- 1592 Wittenberger & Tögel (2006), p 276. Voor de relatie Abraham-Fließ zie ook Shengold (1972).
- 1593 Wittenberger & Tögel (2006), p 279.
- 1594 F/A, p 848-850.
- 1595 Storfer en Bernfeld. F/Eit, p 416-417. In deze zelfde periode bleek Storfer allerlei financiële problemen te veroorzaken. F/Eit, p 418-420.
- 1596 Idem, p 420-421.
- 1597 In de beschrijvingen van Abraham komt naar voren dat Abraham juist wel gevoel voor humor had. In deze situatie waarin hij ziek was, had hij dat niet. Uit de correspondentie van Bernfeld met zijn geliefde blijkt dat het Bernfeld wel degelijk ernst was. Ries (1995).
- 1598 F/Eit, p 421.
- 1599 Schröter (2004), p 421.
- 1600 F/A, p 852-853.
- 1601 Brief Anna Freud aan Eitingon, 19-11-1925. LoC. Anna Freud

- correspondence.
- 1602 Hans Bürgner.
- 1603 Brief van Sachs aan Freud, 25-11-1925. LoC. Sachs correspondence.
- 1604 Interview van Hedwig door Eissler (1953). LoC.
- 1605 Anna Freud aan Eitingon 26-11-1925. LoC. Anna Freud correspondence.
- 1606 Op 4 dec. 1925 schreef Freud aan Radó dat hij erg ongerust was dat het mogelijk niet goed zou aflopen met Abraham.
- 1607 Freud had vanaf 1923, toen er kanker bij hem werd ontdekt, zeer veel lichamelijke problemen. In die periode had hij een ontsteking aan zijn kaak. Er werd een kleine operatie uitgevoerd, waarna hij veel pijn had, alleen vloeibaar voedsel kon eten etc. F/Fer, III/2, p 66-67.
- 1608 F/Eit, p 432.
- 1609 Idem, p 425 e.v.
- 1610 Idem, p. 432-433.
- 1611 Idem, 18-12-1925, p 434.
- 1612 Sachs aan Freud, 10-12-1925. LoC. Sachs correspondence.
- 1613 Jones (1957), p 115-116.
- 1614 F/Fer, III/2, p 67-68.
- 1615 Anna Freud aan Eitingon, 21-12-1925. LoC. Anna Freud correspondence.
- 1616 Idem.
- 1617 Pines (1987).
- 1618 Jones aan zijn vrouw. 28-12-1925. BPAS.
- 1619 F/Jones, p 590.
- 1620 Idem, p 115.
- 1621 He whose life is blameless and free of guilt.
- 1622 Freud (1926), *IZP, XII*, p 2.
- 1623 Brief van Jones aan zijn vrouw Kitty, 27-12-1925, BPAS.
- 1624 Groß-Lichterfelde werd in 1920 ingelijfd bij Berlijn. De begraafplaats werd daarmee een begraafplaats voor Berlijn.
- 1625 Brief van Jones aan Kitty. 28-12-1925. BPAS.
- 1626 Het is niet goed afgelopen met de hond van Abraham. In Bremen beet hij de postbode en werd vervolgens afgemaakt. Interview van Lotte Levy.
- 1627 Brief van Jones aan Kitty, 28-12-1925. BPAS. Brief van Simmel aan Freud, 2-2-1926, LoC.
- 1628 F/Fer, III/2, p 71.
- 1629 Brief van Simmel aan Freud, 2-2-1926, LoC.
- 1630 F/Fer, III/2, p 71.
- 1631 Idem.
- 1632 *Korrespondenzblatt, IZP, XII*, 1926, 119.
- 1633 Radó complimenteerde Jones met de necrologie en schreef hem dat vooral de waardering van Abrahams persoonlijkheid diepe indruk op hem had

- gemaakt. Hij schreef: 'Een waarachtig en pakkend beeld van zijn wezen zoals wij hem hebben gekend hebben en van hem hebben gehouden.' Radó aan Jones 18-4-1926. BPAS.
- 1634 F/Eit, p 450.
- 1635 Brief van Hedwig Abraham aan Jones, 24-2-1926. BPAS.
- 1636 Idem, 23-3-26.
- 1637 Dinora Pines collection. BPAS. De familie Burgner heeft na hun emigratie naar Engeland de naam Bürgner veranderd in Burgner.
- 1638 Brief van Kitty aan Jones, 13-9-1926. BPAS.
- 1639 F/Fer, III/2, p 126.
- 1640 Brief van Kitty aan Jones, 13-9-1926. BPAS.
- 1641 Rothe & Weber (2003), p 503-504.
- 1642 Rothe & Weber (2003), p 495.
- 1643 F/Jones, p 591.
- 1644 Freud, E.L & Meng, H (1963), p 106. Oskar Pfister (1875 -1956) was een Zwitserse predikant, die in 1908 stuitte op het werk van Freud, dat hij diepgaand ging bestuderen en gebruiken voor zijn werk. Hij raakte met Freud bevriend en nam een belangrijke plaats in in de Zwitserse psychoanalytische wereld. Meng (1963).
- 1645 Rothe & Weber, p 499.
- 1646 Rondbrieven, p 293.
- 1647 Anna Freud aan Eitingon, 4-3-1926. LoC. Anna Freud correspondence. Anna Freud schreef Eitingon dat Freuds hartproblemen op straat zich nog twee keer hadden herhaald. Anna Freud moet hier toch als de meest betrouwbare bron gezien worden. Zij was zeer nauw betrokken bij Freuds gezondheidstoestand. Elders wordt geschreven dat Freud twee keer hartproblemen kreeg. Zie bijv. Jones (1957), p 120. Zie ook Lévy Lajos aan Eitingon, 7-3-1926. Eitingon-archive.
- 1648 Idem.
- 1649 Het Cottage-sanatorium für Nerven- und Stoffwechselkranke was in 1908 opgericht door de arts Rudolf Urbantschitsch. Het was een sanatorium voor de elite. Zie ook Mühlleitner (1992), p 348 e.v.
- 1650 *IZP*, 12, 1926.
- 1651 Freud schreef Radó op 28-1-1926, rondbrieven, p 294-295, dat Abraham voorrang moest krijgen. Freud herhaalde dit nog op 5-2-1926. Freud Museum. In de tweede brief schreef Freud dat er geen enkel probleem was als het nummer ter gelegenheid van zijn 70ste verjaardag (6 mei 1926) pas in de zomer zou verschijnen.
- 1652 Wittenberger & Tögel (2006).
- 1653 F/Eit, p 440. De uitspraak is afkomstig uit Wagners Walküre II.
- 1654 F/Fer, III/2, p 74.

- 1655 Idem.
- 1656 F/Eit. Op 3-8-1927 schreef Eitingon Freud bijvoorbeeld: 'beiliegenden Brief von Ferenczi erhielt ich heute auf einen sehr ausführlichen Brief; der Eindruck, den ich von seiner jetzt mehr denn je vagen Art, Dinge und Situationen zu nehmen, ist durch diesen Brief natürlich nicht schwächer geworden.' Al eerder, op 12-7-1927 had Eitingon geschreven dat er bij Ferenczi sprake was van onvriendelijke (al langer durende) affecten jegens hem. Freud wilde dat niet geloven. F/Eit, 15-7-1927.
- 1657 F/Fer, III/2, p 153.
- 1658 Brief van Jones aan Eitingon, 9-10-1926, Eitingon-archive.
- 1659 Brief van Jones aan Hilda, 1-12-1954, BPAS.
- 1660 Brief van Hilda aan Jones, 29-11-1929, BPAS.
- 1661 Idem.
- 1662 Interview van Hilda door Eissler. LoC.
- 1663 Idem.
- 1664 Idem.
- 1665 Jones aan Anna Freud, 2-5-1933. BPAS. Brief van Freud aan Jeanne Lampl-de Groot, 8-4-1933. Bögels (2012).
- 1666 Decke (1998).
- 1667 Idem.
- 1668 Interview van Hilda door Eissler.
- 1669 F/Eit, p 846. Interviews van Hedwig en Hilda door Eissler. LoC.
- 1670 Zoals de *Traumdeutung* (1900a), de eerste versie van *Drei Abhandlungen zur Sexualtheorie, de gevalsbeschrijving Dora* (1905e) enz.
- 1671 Green (2006), p 19, 49.
- 1672 De opmerkingen over de theorie van Green zijn ontleend aan Green (1983, 2007), p 247-283.
- 1673 Zie voor een uitgebreide bespreking hfst. 25.
- 1674 Zie hfst. 15.
- 1675 Anna Freud aan Eitingon, 20-9-1925, LoC. Anna Freud correspondence. Zie hfst. 28. Het is niet duidelijk waardoor ze een hekel had aan Abraham.
- 1676 In het *Leerboek Psychiatrie* uit 2009 staat op p 295: 'Het risico om een depressie te krijgen is dan ook verhoogd bij mensen die in de kindertijd gescheiden werden van ouderfiguren, een ouder verloren of verwaarloosd en/of seksueel misbruikt werden.' W. Hoogendijk, W. van de Broek en A. van Schaik. Tevens in het *Textbook of Psychiatry* uit 1999, hfst. 13, geheten 'Mood disorders': 'In a majority of studies comparing depressed patients with normal controls, childhood loss – especially loss of a parent – has a positive association with adult depression and mania.' S.L. Dubovsky en R. Buzan.
- 1677 Nicolai (2012).
- 1678 Zie bijvoorbeeld de brief aan Freud van 22-1-1926. Eitingon haalt hier Jones'

voorstel, om het comité van nieuwe leden te voorzien, aan: 'Sein Vorschlag der Erweiterung des Komitees ruft mir unsere Gespräche in Erinnerung zurück, bei denen wir so lebhaft gezweifelt haben, ob das Komitee überhaupt noch lebensfähig ist.' F/Eit, p 436.

1679 F/Eit, p 842.

1680 F/Eit, p 846.

1681 F/Eit, noot, p 845.

AFKORTINGEN

- Allg. Zschr. Psychiatr. *Allgemeine Zeitschrift für Psychiatrie und psychisch-gerichtliche Medizin.*
- BPAS Archive British Psychoanalytic Society. Ernest Jones collection, Joan Riviere collection, Dinora Pines collection.
- Burghölzliarchiv Staatsarchiv des Kantons Zürich, Burghölzliarchiv.
- Eitingon-archives Jerusalem State Archive, Eitingon-archives.
- GW Freud, S. (1989). *Gesammelte Werke*. Frankfurt am Main: Fischer Verlag.
- Int J Psychoanal *International Journal of Psycho-Analysis.*
- F/A Sigmund Freud – Karl Abraham. *Briefwechsel, vollständige Ausgabe*. E.M. Falzeder & L.M. Hermanns (Hrsg.). (2009). Wien: Turia+ Kant.
- F/Eit Sigmund Freud und Max Eitingon, *Briefwechsel 1906-1936*. M. Schröter (Hrsg.). (2004). Tübingen: Edition Diskord.
- F/Fer Sigmund Freud – Sándor Ferenczi. *Briefwechsel. Band I/1 – III/2, 1908-1933*. E. Brabant & E.M. Falzeder & P. Giampieri-Deutsch (Hrsg.). (1993, 1996, 2003, 2005). Wien: Bohlau.
- F/J Sigmund Freud – C.G.Jung, *Briefwechsel*. W. Mcguire & W. Sauerländer (Hrsg.). (1974). Frankfurt am Main: S. Fischer Verlag.
- F/Jones *The complete correspondence of Sigmund Freud and Ernest Jones*. R.A. Paskauskas (Ed.). (1993). Cambridge, London: The Belknap Press of Harvard University Press.
- F/Rank *The letters of Sigmund Freud & Otto Rank*. E.J. Lieberman & R. Kramer (Ed.). (2012). Baltimore: The Johns Hopkins University Press.
- HA Abraham, H.C. (1976). *Karl Abraham. Sein Leben für die Psychoanalyse*. Übersetzt von H. Henschen. München: Kindler.
- IZP *Zentralblatt für Psychoanalyse (1910-1913), Internationale Zeitschrift für Ärztliche Psychoanalyse (1913-1920), Internationale Zeitschrift für Psychoanalyse (vanaf 1920)*.
- Jahrbuch *Jahrbuch für psychoanalytische und psychopathologische Forschungen.*
- Jahrbuch der Psychoanalyse (vanaf 1960).
- JAPA *Journal of the American Psychoanalytic Association.*
- Het *Korrespondenzblatt (1910-1941)* is uitgegeven op CD-ROM, Giefer (2007). Als het *Korrespondenzblatt* wordt aangehaald is daarbij dezelfde jaar- en bladwijdeaanduiding als op de CD-ROM gebruikt.
- LoC Library of Congress, Washington.
- PS Abraham, K. *Psychoanalytische Studien. Gesammelte Werke in zwei Bänden*. Cremerius, J. (Hrsg.). (1999). Giessen: Psychosozial-Verlag.
- Psychoanal. Q. *The Psychoanalytic Quarterly*
- SP Abraham, K. (1927, 1988). *Selected papers of Karl Abraham*. London: Karnac.

Rondbrieven Wittenberger G. & Tögel, C. (Hrsg.). (1999, 2001, 2002, 2006). *Die Rundbriefe des 'Geheimen Komitees'. Band 1: 1913-1920, Band 2: 192, Band 3: 1922, Band 4: 1923-1927.* Tübingen: Edition Diskord.

B R O N N E N

Geraadpleegde archieven

- Amsterdam: Archief van F. Muller. Privé-collectie van G.W. Muller.
Berlijn: Humboldt-Universität zu Berlin, Archiv.
Berlijn: Karl-Abraham-Institut, Archiv.
Boston: Archive Boston Psychoanalytic Society and Institute.
Cambridge, U.S., Schlesinger Library, Radcliffe Institute, Harvard University, Helene Deutsch collection.
Freiburg im Breisgau: Universitätsarchiv, Albert-Ludwigs-Universität.
Freiburg im Breisgau: Bundesarchiv.
Jerusalem: State Archive, Eitingon-archive.
Londen: Archive British Psychoanalytic Society.
Londen: Freud Museum.
Potsdam: MGFA (Militargeschichtliches Forschungsamt) Bibliothek.
Tübingen: Institut für Geschichte der Medizin, Databanken G. Fichtner.
Würzburg: Universitätsarchiv, Julius-Maximilians-Universität.
Yale: Manuscripts and archives, Yale University Library, Karen Horney Papers, Manuscript Group 1604.
Washington: Library of Congress, Manuscript Reading Room, Sigmund Freud collection, Karl Abraham correspondence (1877-1925), Anna Freud correspondence (1895-1982), Theodor Reik correspondence (1888-1969), Hanns Sachs correspondence (1881-1947), Ernst Simmel correspondence (1882-1947).
Zürich: Staatsarchiv des Kantons Zürich, Burghölzliarchiv.

Interviews

- Lotte Levy-Abraham, dochter van Abrahams broer Max. De interviews zijn afgenomen op 27-1-2006 en 16-10-2006.
Anja Amsel en Steven Burgner, dochter en kleinzoon van Hans Bürgner, broer van Hedwig, 11 en 12-11-2006.
Jeremy Lewison, zoon van Dinora Pines, 26-6-2009.

Geraadpleegde interviews door K.R. Eissler, LoC (Manuscript reading room, Sigmund Freud collection) van:

- Alexander, Franz (1953-54), box 112.
Allan-Abraham, Hedwig (1953), box 115.
Abraham, Hilda (1953), box 115.

Benedek, Therese (1953), box 115.

Deutsch, Helene en Felix (1954), box 115.

Hitschmann, Eduard (1952-53), box 115.

Klein, Melanie (1953), box x 12.

Rank, Beate (1953-54), box x 15.

BIBLIOGRAFIE

- Abraham, H.C. (1970). 'Die Anfänge der Psychoanalytischen Vereinigung in Berlin (1908-1933)'. Manuskript eines Vortrags. Archiv des Karl-Abraham-Instituts, Berlin.
- Abraham, H.C. (1970). 'Die Anfänge von Karl Abrahams wissenschaftlicher Arbeit in Berlin'. Manuskript eines Vortrags. Archiv des Karl-Abraham-Instituts, Berlin.
- Abraham, H.C. (1974). 'Karl Abraham. An unfinished biography'. *International Review of Psycho-Analysis*, 1, 17-72.
- Abraham, H.C. (1976). *Karl Abraham. Sein Leben für die Psychoanalyse*. Übersetzt von H. Henschen. München: Kindler.
- Abraham, K. (1901). *Beiträge zur Entwicklungsgeschichte des Wellensittichs*. Wiesbaden: Verlag von J.F. Bergmann.
- Abraham, K. (1902). 'Beiträge zur Kenntnis des Delirium Tremens der Morphinisten.' *Centralblatt für Nervenheilkunde und Psychiatrie*, 25, 369-380.
- Abraham, K. (1904a). 'Ueber Versuche mit "Veronal" bei Erregungszuständen der Paralytiker.' *Centralblatt für Nervenheilkunde und Psychiatrie*, 170, 176-180.
- Abraham, K. (1904b). 'Über einige seltene Zustandsbilder bei progressiver Paralyse.' *Allg. Zschr. Psychiatr.*, 61, 502-523.
- Abraham, K. & Ziegenhagen, A. (1904c). 'Cytodiagnostische Untersuchungen bei Dementia Paralytica. Eigener Bericht.' *Centralblatt für Nervenheilkunde und Psychiatrie*, 27, 15, 323-324.
- Abraham, K. (1904d). 'Vorstellung eines Kranken mit Hemianopsie und Rotgrünblindheit im erhaltenen Gesichtsfeld.' Abriß. *Centralblatt für Nervenheilkunde und Psychiatrie*, 27, 578-579.
- Abraham, K. (1907a). 'Beiträge zur Kenntnis der motorischen Apraxie auf Grund eines Falles von einseitiger Apraxie.' *Centralblatt für Nervenheilkunde und Psychiatrie*, 18, 161-176.
- Abraham, K. (1907b). 'Über die Bedeutung sexueller Jugendtraumen für die Symptomatologie der Dementia praecox.' *PS, II* (pp 125-131).
- Abraham, K. (1907c). 'Das Erleiden sexueller Traumen als Form infantiler Sexualbetätigung.' *PS, II* (pp 167-181).
- Abraham, K. (1908a). 'Die psychosexuellen Differenzen der Hysterie und der Dementia praecox.' *PS, II* (pp 132-145).
- Abraham, K. (1908b). 'Die psychologischen Beziehungen zwischen Sexualität und Alkoholismus.' *PS, II* (pp 23-31).
- Abraham, K. (1909a). 'Die Stellung der Verwandtenehe in der Psychologie der Neurosen.' *PS, II*, (pp 32-39).
- Abraham, K. (1909b). *Traum und Mythos. Eine Studie zur Völkerpsychologie*. *PS, I*, (pp 261-323).

- Abraham, K. (1909c). 'Freuds Schriften aus den Jahren 1893-1909 (Sammelreferat).' *Jahrbuch der Psychoanalyse, I*, 546-574.
- Abraham, K. (1909d). 'Bericht über die österreichische und deutsche psychoanalytische Literatur bis zum Jahr 1909 (Sammelreferat).' *Jahrbuch, I*, 575-594.
- Abraham K. (1910a). 'Über hysterische Traumzustände.' *PS, II* (pp 197-225).
- Abraham K. (1910b). 'Bemerkungen zur Psychoanalyse eines Falles von Fuß- und Korsett fetischismus.' *PS, II* (pp 233-243).
- Abraham, K. (1911a). 'Einige Bemerkungen über den Mutterkultus und seine Symbolik in der Individual- und Volkerpsychologie.' *PS, II* (pp 226-227).
- Abraham, K. (1911b). 'Über die determinierende Kraft des Namens.' *PS, I* (pp 39-40).
- Abraham, K. (1911d en 1925). *Giovanni Segantini. Ein psychoanalytischer Versuch.* *PS, II* (pp 269-328).
- Abraham, K. (1912a). 'Ansätze zur psychoanalytischen Erforschung und Behandlung des manisch-depressiven Irreseins und verwandter Zustände.' *PS, II* (pp 146-162).
- Abraham, K. (1912b). 'Über ein kompliziertes Zeremoniell neurotischer Frauen.' *PS, II* (pp 40-45).
- Abraham, K. (1912c). 'Amenhotep IV. (Echnaton). Psychoanalytische Beiträge zum Verständnis seiner Persönlichkeit und des monotheistischen Aton-Kultes.' *PS, II*, (pp 329-360).
- Abraham, K. (1913a). 'Sollen wir die Patienten ihre Träume aufschreiben lassen?' *PS, II*, (pp 244-246).
- Abraham, K. (1913b). 'Eine Deckerinnerung, betreffend ein Kindheitserlebnis von scheinbar ätiologischer Bedeutung.' *IZP, I*, 3, 247-251.
- Abraham, K. (1913c). 'Zur Psychogenese der Straßenangst im Kindesalter.' *PS, I* (pp 41-42).
- Abraham, K. (1913d). 'Einige Bemerkungen über die Rolle der Großeltern in der Psychologie der Neurosen.' *PS, I* (pp 229-232).
- Abraham, K. (1913e). 'Psychische Nachwirkungen der Beobachtung des elterlichen Geschlechtsverkehrs bei einem neunjährigen Kinde.' *PS, I* (pp 233-236).
- Abraham, K. (1914a). 'Über Einschränkungen und Umwandlungen der Schaulust bei den Psychoneurotikern nebst Bemerkungen über analoge Erscheinungen in der Völkerpsychologie.' *PS, II* (pp. 324-382).
- Abraham, K. (1914b). 'Über eine konstitutionelle Grundlage der lokomotorischen Angst.' *PS, II* (pp 46-54).
- Abraham, K. (1914c). 'Über neurotische Exogamie.' *PS, I* (pp 383-387).
- Abraham, K. (1914d). 'Ohrmuschel und Gehörgang als erogene Zone.' *PS, II* (pp 27-29).
- Abraham, K. (1914e). 'Kritik zu C.G. Jung, *Versuch einer Darstellung der psychoanalytischen Theorie.*' *PS, II* (pp 395-410).
- Abraham, K. (1914). *De droom en de mythologie. Een bijdrage tot de psychologie van*

- de menschheid*. Vertaald door J. Stärcke. Leiden: S.C. van Doesburgh.
- Abraham, K. (1916). 'Untersuchungen über die früheste prägenitale Entwicklungsstufe der Libido.' *PS, I* (pp 84-112).
- Abraham, K. (1917a). 'Einige Beilagen zur Gefühlseinstellung weiblicher Kinder gegenüber den Eltern.' *PS, I*, (pp 237-239).
- Abraham, K. (1917b). 'Über Ejaculatio praecox.' *PS, I* (pp 43-60).
- Abraham, K. (1918). 'Dreikäsehoch. Zur Psychoanalyse des Wortwitzes.' *Imago, V, 4*, 294-295.
- Abraham, K. & Freud, S. & Ferenczi, S. & Simmel, E. & Jones, E. (1919a). *Zur Psychoanalyse der Kriegsneurosen*. Leipzig, Wien, Zürich: Psychoanalytischer Verlag.
- Abraham, K. (1919b). 'Über eine besondere Form des neurotischen Widerstandes gegen die psychoanalytische Methodik.' *PS, II* (pp 254-261).
- Abraham, K. (1919c). 'Bemerkungen zu Ferenczis Mitteilung über "Sonntagsneurosen".' *PS, II* (pp 67-68).
- Abraham, K. (1920a). 'Zur Prognose psychoanalytischer Behandlungen in vorgeschrittenem Lebensalter.' *PS, II* (pp 262-266).
- Abraham, K. (1920b). 'Zur narzißtischen Bewertung der Exkretionsvorgänge in Traum und Neurose.' *PS, I* (pp 241-244).
- Abraham, K. (1920c). 'Der Versöhnungstag. Bemerkungen zur Reiks "Probleme der Religionspsychologie".' *PS, II* (pp 360-371).
- Abraham, K. (1920d). 'Über die Sexualität des Kindes.' *PS, II* (pp 186-187).
- Abraham, K. (1920e). 'Die Psychoanalyse als Erkenntnisquelle für die Geisteswissenschaften.' *Die neue Rundschau, 31, 10*.
- Abraham, K. (1921b). 'Beitrag zur "Tic-Diskussion".' *PS, I* (pp 64-68).
- Abraham, K. (1921e). *Klinische Beiträge zur Psychoanalyse aus den Jahren 1907-1920*. Internationale Psychoanalytische Bibliothek, Band 10. Leipzig, Wien, Zürich: Internationaler Psychoanalytischer Verlag.
- Abraham, K. (1921f). 'Äußerungsformen des weiblichen Kastrationskomplexes.' *PS, II* (pp 69-99).
- Abraham, K. & Harnik, J. (1921g). 'Spezielle Pathologie und Therapie der Neurosen und Psychosen.' In: *Bericht über die Fortschritte der Psychoanalyse in den Jahren 1914-1919*. (pp 141-163). Leipzig: Internationaler Psychoanalytischer Verlag.
- Abraham, K. (1922a). 'Vaterrettung und Vatermord in den neurotischen Phantasiegebilden.' *PS, II* (pp 100-108).
- Abraham, K. (1922b). 'Über Fehlleistungen mit überkompensierender Tendenz.' *PS, II* (pp 109-113).
- Abraham, K. (1922c). 'Die Fehlleistung eines Achtzigjährigen.' *PS, II* (pp 114-115).
- Abraham, K. (1922d). 'Die Spinne als Traumsymbol.' *PS, I* (pp 245-252).
- Abraham, K. (1923a). 'Ergänzungen zur Lehre vom Analcharakter.' *PS, I* (pp 184-204).

- Abraham, K. (1923b). 'Zwei Beiträge zur Symbolforschung.' *PS, I* (pp 252-260).
- Abraham, K. (1923c). 'Eine infantile Theorie von der Entstehung des weiblichen Geschlechtes.' *PS, II* (pp 188).
- Abraham, K. (1923d). 'Psychoanalytic views of some characteristics of early infantile thinking.' Translation Cecil Baines. 7th Congress of Psychology, Oxford, 31-7-1923. *British Journal of Medical Psychology* (1923), 283-287.
- Abraham, K. (1924). *Versuch einer Entwicklungsgeschichte der Libido auf Grund der Psychoanalyse seelischer Störungen. PS, I*, (pp 113-183).
- Abraham, K. (1925a). 'Psychoanalytische Studien zur Charakterbildung.' *PS, I* (pp 184-226).
- Abraham, K. (1925b). 'Die Geschichte eines Hochstaplers im Lichte psychoanalytischer Erkenntnis.' *PS, I* (pp 69-83).
- Abraham, K. (1925c). 'Eine unbeachtete kindliche Sexualtheorie.' *PS, II* (pp 194-196).
- Abraham, K. (1925d). 'Psychoanalyse und Gynäkologie.' *PS, II* (pp 116-123).
- Abraham, K. (1925e). 'Koinzidierende Phantasien bei Mutter und Sohn.' *PS, II* (pp 240).
- Abraham, K. (1926). 'Psychoanalytische Bemerkungen zu Coués Verfahren der Selbstbemeisterung.' *PS, II* (pp 411-438).
- Abraham, K. (1927, 1988). *Selected papers of Karl Abraham*. London: Karnac.
- Abraham, K. (1955, 1979). *Clinical papers and essays on psychoanalysis*. London: Karnac
- Abraham, K. (1976). 'Klein Hilda: Tagträume und ein Symptom bei einem siebenjährigen Mädchen.' In H. Abraham, *Karl Abraham. Sein Leben für die Psychoanalyse*. München: Kindler Verlag.
- Abraham, K. *Psychoanalytische Studien. Gesammelte Werke in zwei Bänden*. Cremerius, J. (Hrsg.). (1999). Giessen: Psychosozial-Verlag.
- Alexander, F. (1925). 'Recensie K. Abraham, Versuch einer Entwicklungsgeschichte der Libido auf Grund der Psychoanalyse seelischer Störungen.' *IZP, 11*, 113-122.
- Alexander, F. & Selesnick S.T. (1965). 'Freud-Bleuler correspondence.' *Archives of General Psychology, 12*, 1-9.
- Alexander, F. & Eisenstein, S. & Grotjahn, M. (Ed.). (1966). *Psychoanalytic Pioneers*. New York-London: Basic Books.
- Lou Andreas-Salomé – Anna Freud Briefwechsel*. D.A. Rothe & I. Weber (Hrsg.). (2003). Göttingen: Wallstein Verlag.
- Bair, D. (2003). *Jung, A Biography*. New York, Boston: Back Bay Books.
- Bakker, J.E.M. (1975). 'F.P. Muller (1883-1973).' *Int J Psychoanal, 56*: 481-482.
- Balkanyi, C. (1975). 'The Linguistic Studies of Karl Abraham.'
- Bauer C. & Stark B. (Hrsg.). (2008). *Walter Kaesbach, Mentor der Moderne*. Lengwill: Libelle Verlag.
- Bell, A.O. (Ed.). (1981). *The diary of Virginia Woolf, deel I*. Middlesex: Penguin Books.
- Bell, Q. (1977). 'Introduction to the diary of Virginia Woolf.' In Bell, A.O. (1981).

- Van der Berg, P.J. (2012). *Freud, Moses und die monotheistische Religion – Ein Essay*. Berlin: Frank & Timme.
- Bergmann, M.S. (2004). 'Rethinking Dissidence and Change in the History of Psychoanalysis.' In Bergmann, M.S. (Ed.). *Understanding dissidence and controversy in the history of psychoanalysis*. (pp 1-109). New York: Other Press.
- Binswanger, L. (1956c). 'Der erste Besuch bei Freud in Wien (März 1907).' (pp xxxiv-xxxix). In G. Fichtner (Hrsg.). (1992). *Sigmund Freud, Ludwig Binswanger Briefwechsel 1908-1938*. Frankfurt am Main: Fischer Verlag.
- Blackbourn, D. (1997, 2003). *History of Germany. 1780-1918. The long Nineteenth Century*. Malden, Oxford, Victoria: Blackwell Publishing.
- Bleuler, E. (1910). 'Die Psychoanalyse Freuds. Verteidigung und kritische Bemerkungen.' *Jahrbuch, I*, Band 2, 623-730.
- Bleuler, E. (1911). 'Dementia praecox, oder Gruppe der Schizophrenien.' In G. Aschaffenburg. *Handbuch der Psychiatrie, spezieller Teil, 4. Abt. I*. Vienna: F. Deuticke.
- Bleuler, E. (1916). *Lehrbuch der Psychiatrie*. Berlin.
- Bloch, I. (1907). *Das Sexualleben unserer Zeit in seinen Beziehungen zur modernen Kultur*. Berlin.
- Bratz, E. (1929). '50 Jahre Dalldorf.' In: *Festschrift zum 50 jährigen Bestehen der Anstalt Dalldorf* (Hauptanstalt der Wittenauer Heilstätten).
- Braune, A. (2003). *Konsequent den unbequemen Weg gegangen. Adele Schreiber (1872-1957) Politikerin, Frauenrechtlerin, Journalistin*. <http://edoc.hu.berlin.de/dissertationen/braune-asja-2003-01-27/HTML/front>.
- Breasted, J.H. (1905). *A history of Egypt from the earliest times to the Persian conquest*. New York: Charles Scribner's Sons.
- Brecht, K. & Friedrich, V. & Hermanns, L.M. & Kaminer, I.J. & Dierk, H. (Hrsg.). (1985). *Hier geht das Leben auf eine sehr merkwürdige Weise weiter. Zur Geschichte der Psychoanalyse in Deutschland*. Hamburg: Verlag Michael Kellner.
- Breger, L. (2000). *Freud, Darkness in the midst of vision*. New York: John Wiley & Sons Inc.
- Briehl, M.H. (1966). 'Helene Deutsch. The Maturation of Women.' In F. Alexander & S. Eisenstein & M. Grotjahn (Ed.). *Psychoanalytic Pioneers*. New York, London: Basic Books.
- Brinkgreve, C. (1984). *Psychoanalyse in Nederland*. Amsterdam: Synopsis.
- Brome, V. (1968). *Freud and his early circle*. New York: William Morrow & Company, Inc.
- Bromley, A. (1973). 'Edward Glover 1888-1972.' *Psychoanal. Q.*, 42, 173-177.
- Brühmann, H. (1996). 'Metapsychologie und Standespolitik. Die Freud/Klein kontroverse.' *Luzifer-Amor, 17*, 49-112.
- Bryan, B.M.(2000). 'The 18th Dynasty before the Amarna period.' In I. Shaw, (Ed.) *The Oxford history of ancient Egypt*. (pp 207-264). Oxford: Oxford University

- Press.
- Bruns, G. (2004). 'Zwei Ohnmachten Freuds in der Begegnung mit Jung.' *Jahrbuch*, 48, 105-133.
- Bulhof, I.N. (1983). *Freud en Nederland*. Baarn: Amboboeken.
- Churchill, W.S. (1931). *The Unknown War: The Eastern Front*. New York: Scribner's Sons.
- Chijs, A. van der (1926). 'In Memoriam Dr. Karl Abraham 1877-1925.' *Psychiatrische en neurologische bladen Amsterdam*, 30, 142-144.
- Clark, R.W. (1980). *Freud, the man and the cause*. New York: Random House.
- Craig, G.A. (1980). *Deutsche Geschichte 1866-1945*. Übersetzt von K.H. Siber. München: C.H. Beck Verlag.
- Cremerius, J. (1997). 'Karl Abraham, Freuds Sündenbock und "Führer zur Wahrheitsforschung".' *Luzifer-Amor*, 20, 64-80.
- Cremerius, J. (1999). 'Einleitung zu Karl Abraham: *Psychoanalytische Studien*.' PS, I (pp 11-33).
- Damm, S. & Emmerich, N. (1989). 'Die Irrenanstalt Dalldorf-Wittenau bis 1933.' Publikation der Arbeitsgruppe zur Erforschung der Geschichte der Karl-Bonhoeffer-Nervenkl. Berlin.
- Dante, E.A. (1999). 'The Berlin poliklinik, psychoanalytic innovation in Weimar Germany.' *JAPA*, 47, 4, 1269-1293.
- Decke, B. (1997). 'Karl Abraham, Familie, Kindheit und Jugend in Bremen.' *Luzifer-Amor*, 20, 7-60.
- Decke, B. (1998). 'Du mußt raus hier.' *Lottie Abraham-Levy: Eine Jugend in Bremen*. Bremen: Donat Verlag.
- Deutsch, H. (1925). 'The psychology of women in relation to the functions of reproduction.' *Int J Psychoan*, 6, 405-418.
- Dick, R. (2010). *Else Lasker-Schuler. Die Bilder*. Berlin: Suhrkamp.
- Egger, B. (1988). *Iwan Bloch und die Konstituierung der Sexualwissenschaft als eigene Disziplin*. Dissertation medizinischen Fakultät Düsseldorf.
- Eissler, K.R. (1965). *Medical Orthodoxy and the Future of Psychoanalysis*. New York: International Universities Press.
- Eitingon, M. (1914). 'Über das Ubw. Bei Jung und seine Wendung ins Ethische.' *IZP*, II, 99-104.
- Eitingon, M. (1922). 'Bericht über die Berliner Psychoanalytische Poliklinik (März 1920 bis Juni 1922).' *Korrespondenzblatt, IZP*, VIII, 506-520.
- Ellenberger, H.F. (1970). *The Discovery of the Unconscious*. New York: Basic Books.
- Eppensteiner, B. & Fallend, K. & Reichmayr, J. (1986). 'Die Psychoanalyse im Film 1925/26 (Berlin/Wien).' *Psyche*, 41, 129-139.
- Falzeder E.M. (1994). 'The threads of psychoanalytic filiations or psychoanalysis taking effect.' In A. Haynal & E.M. Falzeder, (Ed.). *Cahiers Psychiatriques genevois, Special Issue, 100 years of psychoanalysis*, 169-194.

- Falzeder, E.M. (2007). 'The story of an ambivalent relationship. Sigmund Freud and Eugen Bleuler.' *Journal of Analytical Psychology*, 52, 3, 343-368.
- Falzeder, E.M. & Burnham, J.C. (2007). 'A perfectly staged "concerted action" against psychoanalysis: The 1913 congress of German psychiatrists.' *Int J Psychoanal*, 88, Part 5, 1223-44.
- Falzeder, E.M. & Hermanns, L.M. (2009). 'Einleitung Sigmund Freud – Karl Abraham Briefwechsel.' Wien: Turia + Kant.
- Fenichel, O. (1925). 'Referat: Abraham, Karl: Versuch einer Entwicklungsgechichte der Libido auf Grund der Psychoanalyse seelischer Störungen.' *IZP*, 11, 104-122.
- Fenichel, O. (1930). 'Statistischer Bericht über die Therapeutische Tätigkeit 1920-1930.' In *Zehn Jahre Berliner Psychoanalytisches Institut*. Wien: Internationaler Psychoanalytischer Verlag.
- Fenichel, O. (1945). *The psychoanalytic theory of neurosis*. New York: WW Norton & Company Inc.
- Ferenczi, S. (1908). 'Analytische Deutung und Behandlung der psychosexuellen Impotenz des Mannes.' *Psychiatrisch-neurologische Wochenschrift*, 10, 298-301, 305-309.
- Ferenczi, S. (1911). 'Reizung der analen erogenen Zone als auslösende Ursache der Paranoia.' *IZP*, 1, 557-559.
- Ferenczi, S. (1913). 'Rezension C.G. Jung, (1911&1912). *Wandlungen und Symbole der Libido*.' *IZP*, 1, 391-403.
- Ferenczi, S. (1914). 'Kritik C.G. Jung. Contribution à l'étude des types psychologiques.' Communication présentée au Congrès Psychoanalytique de Munich, 1913. *Archives de Psychologie*, T.XIII, Nr. 52. Déc. 1913. *IZP*, II, 86, 87.
- Ferenczi, S. e.a. (1919). *Zur Psychoanalyse der Kriegsneurosen*. Leipzig und Wien: Internationaler Psychoanalytischer Verlag.
- Ferenczi, S. & Abraham, K. & Simmel, E. & Jones, E. (1921). *Psycho-Analysis and the War Neuroses*. London, Vienna, New York: The International Psycho-Analytical Press.
- Ferenczi, S. (1921). 'Psychoanalytische Betrachtungen über den Tic.' *Schriften zur Psychoanalyse*, II (2004) (pp 92-93). Gießen: Psychosozial-Verlag.
- Ferenczi, S. (1922), Recensie: 'Abraham, K., *Klinische Beiträge zur Psychoanalyse*.' *IZP*, 8, 352-353.
- Ferenczi (1924). 'Versuch einer Genitaltheorie.' *Schriften zur Psychoanalyse*, II (2004) (pp 317-400). Gießen: Psychosozial-Verlag.
- Ferenczi, S. & Rank, O. (1924). *Entwicklungsziele der Psychoanalyse*. Leipzig: Internationaler Psychoanalytischer Verlag.
- Festschrift zum 50jährigen Bestehen der Anstalt Dalldorf*. (1929). Berlin: Walter de Gruyter & Co.
- Fischer, R. (1976). 'Die klassische und die ichpsychologische Theorie der Depression.'

- Psyche* 30, Heft 10, 924-946.
- Flügel, J.C.(1927). 'Review. The Ego and the Id.' *Int J Psychoanal*, 8, 407-416.
- Frank, C. (1999) *Melanie Kleins erste Kinderanalysen*. Stuttgart: Fromann-Holzboog.
- Frehner M. (1999). 'The path to modernism. Giovanni Segantini – Life and Work.' Translation by F. Elliot. In *Giovanni Segantini*, B. Stutzer & I. Chappius, (Ed.). (1999) (pp 8-33). Ostfildern: Hatje Kantz Verlag.
- Freud, M. (1957). *Glory reflected. Sigmund Freud-Man and Father*. London, Sydney, Wellington, Melbourne: Angus and Robertson.
- Freud, S. en Breuer, J. (1895). *Studien über Hysterie*. Wenen en Leipzig: Deuticke.
- Freud, S. (1900a). *Traumdeutung*. *GW*, 2/3.
- Freud, S. (1901a). 'Über den Traum.' *GW*, 2/3 (pp 643-700).
- Freud, S. (1905c). 'Der Witz und seine Beziehung zum Unbewussten.' *GW*, 6 (pp 3-285).
- Freud, S. (1905d). *Drei Abhandlungen zur Sexualtheorie*. *GW*, 5 (pp 27, 33-145).
- Freud, S. (1905e). 'Bruchstück einer Hysterie-Analyse.' *GW*, 5 (pp 161-286).
- Freud, S. (1906). *Sammlung kleiner Schriften zur Neurosenlehre aus den Jahren 1893-1906*, Leipzig, Wien.
- Freud, S. (1907a). 'Der Wahn und die Träume in W. Jensens "Gradiva".' *GW*, 7 (pp 29-126).
- Freud, S. (1908b). 'Charakter und Analerotik.' *GW*, 7 (pp 203-209).
- Freud, S. (1908e). 'Der Dichter und das Phantasieren.' *GW*, 7 (pp 213-223).
- Freud, S. (1909d). 'Bemerkungen über einen Fall von Zwangsneurose.' *GW*, 7 (pp 379-463).
- Freud, S. (1910c). 'Eine Kindheitserinnerung des Leonardo da Vinci.' *GW*, 8 (pp 127-211).
- Freud, S. (1910d). 'Die zukünftige Chancen der psychoanalytischen Therapie.' *GW*, 8 (pp 104-115).
- Freud, S. (1910i). 'Die psychogene Sehstörung in psychoanalytischer Auffassung.' *GW*, 8 (pp 94-102).
- Freud, S (1910i). 'De psychogene visuele stoornis bezieven vanuit psychoanalytisch standpunt.' In *Sigmund Freud Werken*, 5 (pp 313-319). Amsterdam: Boom.
- Freud, S. (1911c). 'Psychoanalytische Bemerkungen über einen autobiographisch beschriebenen Fall von Paranoia.' *GW*, 8 (pp 239-316).
- Freud, S. (1911e). 'Die Handhabung der Traumdeutung in der Psychoanalyse.' *GW*, 8 (pp 350-357).
- Freud, S. (1912-1913a). *Totem und Tabu*. *GW*, 9 (pp 1-194).
- Freud, S. (1912b). 'Zur Dynamik der Übertragung.' *GW*, 8 (pp 364-374).
- Freud, S. (1914b). 'Der Moses des Michelangelo.' *GW*, 10 (pp 171-201).
- Freud, S. (1914c). 'Zur Einführung des Narzißmus.' *GW*, 10 (pp 137-170).
- Freud, S. (1914c). 'Ter introductie van het narcisme.' Vertaald door W. Oranje. *Sigmund Freud Werken*, 6, (pp 326-355). Amsterdam: Boom.

- Freud, S. (1914d). 'Zur Geschichte der psychoanalytische Bewegung.' *GW, 10* (pp 43-113).
- Freud, S. (1914g). 'Erinnern, Wiederholen und Durcharbeiten.' *GW, 10* (pp 125-136).
- Freud, S. (1916-17e). 'Über Triebumsetzungen, insbesondere der Analerotik.' *GW, 10* (pp 402-410).
- Freud, S. (1916-17g). 'Trauer und Melancholie.' *GW, 10* (pp 428-446).
- Freud, S. (1918a). 'Das Tabu der Virginität.' *GW, 12* (pp 159-180).
- Freud, S. (1918b). *Aus der Geschichte einer infantilen Neurose. (Der Wolfsmann).* *GW, 12* (pp 27-157).
- Freud, S. (1919a). 'Das Unheimliche.' *GW, 12* (pp 229-268).
- Freud, S. (1920). 'Gutachten über die elektrische Behandlung der Kriegsneurotiker.' *GW, Nachtragsband, x* (pp 702-710).
- Freud, S. (1921c). 'Massenpsychologie und Ich-Analyse.' *GW, 13* (pp 71-161).
- Freud, S. (1922b). 'Über einige neurotische Mechanismen bei Eifersucht. Paranoia und Homosexualität.' *GW, 13* (pp 195-207).
- Freud, S. (1923b). *Das Ich und das Es.* *GW, 13* (pp 237-289).
- Freud, S. (1926d). *Hemmung, Symptom und Angst.* *GW 14* (pp 111-205).
- Freud, S. (1937c). 'Die endliche und die unendliche Analyse.' *GW 16* (pp. 59-99).
- Freud, S. (1939a). 'Der Mann Moses und die monotheistische Religion: Drei Abhandlungen.' *GW, 16* (pp 103-246).
- Freud, S. (1941d). 'Psychoanalyse und Telepathie.' *GW, 17* (pp 25, 27-44).
- Freud, S. (1953-1974). *Standard Edition of the complete Psychological Works of Sigmund Freud.* London: Hogarth Press and Institute of Psychoanalysis.
- Freud, S. (1989). *Gesammelte Werken.* Frankfurt am Main: Fischer Verlag.
- Freud, S. (2006). *Werken.* Vertaald door W. Oranje. Amsterdam: Boom.
- Sigmund Freud. Unterdeess halten wir zusammen. Briefe an die Kinder.* M. Schröter (Hrsg.). (2010). Berlin: Aufbau Verlag.
- Sigmund Freud – Karl Abraham, Briefe 1907-1926.* H.C. Abraham & E.L. Freud (Hrsg.). (1965, 1980). Frankfurt am Main: S. Fischer Verlag.
- The complete correspondence of Sigmund Freud and Karl Abraham.* E.M. Falzeder (Ed.). (2002). London: Karnac.
- Sigmund Freud – Karl Abraham. Briefwechsel, vollständige Ausgabe.* E.M.Falzeder & L.M. Hermanns (Hrsg.). (2009). Wien: Turia+ Kant.
- Sigmund Freud and Lou Andreas-Salomé, Letters.* E. Pfeiffer (Ed.). (1972). Translated by William and Elaine Robson-Scott. London: The Hogarth Press and the Institute of Psychoanalysis.
- Sigmund Freud – Ludwig Binswanger, Briefwechsel 1908-1938.* G. Fichtner (Hrsg.). (1992). Frankfurt am Main: Fischer Verlag.
- Sigmund Freud – Eugen Bleuler. Ich bin zuversichtlich, wir erobern bald die Psychiatrie. Briefwechsel 1904-1937.* M. Schröter (Hrsg.). (2012). Basel: Schwabe Verlag.
- Sigmund Freud und Max Eitingon, Briefwechsel 1906-1936.* M. Schröter (Hrsg.).

- (2004). Tübingen: Edition Diskord.
- Sigmund Freud – Sándor Ferenczi. *Briefwechsel. Band I/1 – III/2, 1908-1933*. E. Brabant & E.M. Falzeder & P. Giampieri-Deutsch (Hrsg.). (1993, 1996, 2003, 2005). Wien: Bohlau.
- Sigmund Freud, *Briefe an Wilhelm Fließ, 1887-1904*. J.M. Masson (Hrsg.). (1986). Deutsche Fassung von Schröter, M. Frankfurt am Main: S. Fischer Verlag.
- Sigmund Freud – C.G. Jung, *Briefwechsel*. W. Mcguire & W. Sauerländer (Hrsg.). (1974). Frankfurt am Main: S. Fischer Verlag.
- The complete correspondence of Sigmund Freud and Ernest Jones*. R.A. Paskauskas (Ed.). (1993). Cambridge, London: The Belknap Press of Harvard University Press.
- Sigmund Freud, *brieven aan Jeanne Lampl-de Groot. 1921-1939*. G. Bögels (Red.). (2012). Amsterdam: Sijboleet.
- Sigmund Freud – Oskar Pfister, *Briefe 1909-1939*. E.L. Freud & H. Meng (Hrsg.). (1963). Frankfurt am Main: Fischer Verlag.
- The letters of Sigmund Freud & Otto Rank*. E.J. Lieberman & R. Kramer (Ed.). (2012). Baltimore: The John Hopkins University Press.
- Friedmann, L.J. (1999). *Identity's architect. A biography of Erik H. Erikson*. London: Free Association Books.
- Friedrich, O. (1995). *Before the deluge. A portrait of Berlin in the 1920s*. New York: Harper Collins.
- Gall, L. (2009). *Walther Rathenau, Portrait einer Epoche*. München: C.H. Beck.
- Gay, P. (1989). *Freud, zijn leven en werk*. Vertaald door B. van Rijswijk. Baarn: Tirion.
- Gay, R. (1992). *The Jews of Germany*. New Haven, London: Yale University Press.
- Graf-Nold, A. (2006). '100 Jahre Peinlichkeit – und kein Ende.' *Jahrbuch*, 52, 93-135.
- Green, A. (2006). *Associations (presque libres) d'un psychanalyste. Entretiens avec Maurice Corcos*. Paris: Albin Michel.
- Green, A. (1983, 2007). *Narcissisme de vie, narcissisme de mort*. Paris: Les Éditions de Minuit.
- Greenwald, H. (1959). *Great cases in psychoanalysis*. New York: Ballentine Books.
- Greven, E. (2006). *Freud uitgeven*. Amsterdam: Boom.
- Groddeck, G. (1923). *Das Buch vom Es. Psychoanalytische Briefe an eine Freundin*. Leipzig: Internationaler Psychoanalytischer Verlag.
- Groppe, C. (1997). *Die Macht der Bildung. Das Deutsche Bürgertum und der George-Kreis 1890-1933*. Köln: Böhlau Verlag.
- Grosskurth, P. (1986). *Melanie Klein, her world and her work*. New York: Knopf.
- Grosskurth, P. (1991). *The secret ring: Freud's inner circle and the politics of psychoanalysis*. New York: Addison Wesley.
- Groppe, C. (1997). *Die Macht der Bildung. Das deutsche Bürgertum und der George-Kreis 1890-1933*. Köln, Weimar, Wien: Böhlau Verlag.
- Grotjahn, M. (1966). 'Franz Alexander. The Western Mind in Transition.' In F.

- Alexander & S. Eisenstein & M. Grotjahn (Ed.). *Psychoanalytic Pioneers*. New York-London: Basic Books.
- Gunther, M.S. & Tosman, H. (1974). 'Freud as Expert Witness: Wagner-Jauregg and the problem of war neuroses.' *The Annual of Psychoanalysis*, 2, 3-23.
- Haffner, S. (1987). *Van Bismarck tot Hitler*. Vertaald door P. Jaarsma. Alphen aan de Rijn: Haasbeek.
- Haffner, S. (2003). *De Duitse revolutie*. Vertaald door P. Jaarsma. Alphen aan de Rijn: Haasbeek.
- Hales, R.E. e.a. (Ed.). (1999). (3e edition). *Textbook of Psychiatry*. Washington: The American Psychiatric Press.
- Haumann, H. & Schadek, H. (1992). *Geschichte der Stadt Freiburg im Breisgau*. Stuttgart, Konrad Theiss Verlag GmbH & Co.
- Haynal, A. & Falzeder, E.M. (2002). 'Introduction to *the complete correspondence Sigmund Freud – Karl Abraham*.' London, New York: Karnac.
- Hengeveld, M.W. & van Balkom, A.J.L.M. (Red.). (2009). (2^e druk). *Leerboek Psychiatrie*. Utrecht: De Tijdstroom.
- Hermanns, L.M. (1994). 'Karl Abraham und die Anfänge der Berliner psychoanalytischen Vereinigung.' *Luzifer-Amor*, 7, 30-39.
- Hermanns, L.M. (2008). 'Über die fünf Gründungsmitglieder der Berliner Psychoanalytischen Vereinigung im August 1908.' In *Berlin ist ein schwieriger aber bedeutungsvoller Boden. 100-Jahr Gedenkfeier der Gründung der Berliner Psychoanalytischen Vereinigung*.
- Hermanns, L.M. & Schröter, M. (2010). 'Karl Abraham und Wilhelm Fließ. Briefwechsel 1911-1925.' *Luzifer-Amor*, 46, 86-104.
- Herzer, M. (1992). *Magnus Hirschfeld. Leben und Werk eines jüdischen, schwulen und sozialistischen Sexologen*. Frankfurt/New York: Campus Verlag.
- Herzfeld, H. (Hrsg.). (1968). *Berlin und die Provinz Brandenburg im 19. und 20. Jahrhundert*. Berlin: Walter de Gruyter & Co.
- Holmes, J. (2001). *Narcissism*. Cambridge: Totem Books.
- Horney, K. (1923). 'Zur Genese des weiblichen Kastrationskomplexes.' *IZP*, 9, 12-26.
- Horney, K. (1924). 'On the Genesis of the Castration Complex in Women.' *Int J Psychoanal*, 5, 50-65.
- Hühn, M. (1989). 'Rasseideologie wird Gesetz.' Berlin: Arbeitsgruppe zur Erforschung der Geschichte der Karl-Bonhoeffer-Nervenklinik.
- Isserlin, M. (1925). 'Hugo Liepmann zum Gedächtnis.' *Zeitschrift für die Gesamte Neurologie und Psychiatrie*, 99, 635-50.
- Jaffé, R. (1966). 'Moshe Woolf, Pioneering in Russia and Israel.' In: F. Alexander e.a. (Ed.). *Psychoanalytic Pioneers*. New York: Basic Books. (pp. 200-209).
- Janus, L. (2007). 'Einleitung': O. Rank, *Das Trauma der Geburt*.
- Jones, E. (1914). Kritik: 'C.G. Jung: Psycho-analysis.' *IZP*, 2, 83-86.
- Jones, E. (1919). 'Über analerotische Characterzüge.' *IZP*, 5, 69-92.

- Jones, E. (1925). 'Referat Psychoanalytische Studien zur Charakterbildung.' *IZP*, 11, 377-378.
- Jones, E. (1926). 'Karl Abraham 1877-1925.' *Int J Psychoanal*, 7:155-181.
- Jones, E. (1926). 'The Origin and Structure of the Super-Ego.' *Int J Psychoanal*, 7: 303-311.
- Jones, E. (1927, 1988). 'Introductory memoir.' In: *Karl Abraham selected papers on psychoanalysis*. Vertaald door D. Bryan & A. Strachey. London: Karnac.
- Jones, E. (1953, 1955, 1957). *The life and work of Sigmund Freud*. New York: Basic Books.
- Juliusburger, O. (1907). 'Beitrag zur Lehre von der Psychoanalyse.' *Allg. Zschr. Psychiatr.*, 64, 1002-1010.
- Jung, C.G. (1958-1970). *Die Gesammelten Werke*. M. Niehus-Jung e.a. (Hrsg.). Zürich: Rascher.
- Jung, C.G. (Hrsg.). (1906a). *Diagnostische Assoziationsstudien: Beiträge zur experimentellen Psychopathologie. Vol. 1*. Leipzig: Barth.
- Jung, C.G. (1907a). 'Über die Psychologie der Dementia praecox: Ein Versuch.' *GW*, 3 (pp 1-170).
- Jung, C.G. (1908). 'Der Inhalt der Psychose.' *GW*, 3 (pp 171-215).
- Jung (1910) Lezing congres Salzburg. 'Dementia praecox.' Autoreferaat. *Jahrbuch*, I, 128.
- Jung, C.G. (1911 & 1912). 'Wandlungen und Symbole der Libido.' *Jahrbuch*, III & IV.
- Kaderas, B. (2000). 'Hans Liebermanns Plädoyer für die Einführung der Psychoanalyse als Unterrichtsfach an der Universität.' *Luzifer-Amor*, 26, 113-124.
- Kampe, N. (1988). *Studenten und 'Judenfrage' im Deutschen Kaiserreich*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Kaplan, M. (1991). *The making of the Jewish Middle Class. Women, Family and Identity in Imperial Germany*. New York, Oxford: Oxford University Press.
- Keibel, F. & Abraham, K. (1900) *Normentafel zur Entwicklungsgeschichte des Huhnes. Heft 2 der Normentafeln zur Entwicklungsgeschichte der Wirbeltiere*. Jena 1900.
- Kerl-Wiencke, A. (2000). *Nelly Wolffheim, Leben und Werk*. Giessen: Psychosozial-Verlag.
- Klein, M. (1920) 'Der Familienroman in statu nascendi.' *Gesammelte Schriften*, 1, (pp 1-9). Stuttgart: Frommann-Holzboog.
- Klein, M. (1921). 'Eine Kinderentwicklung.' *Imago*, 7, 251-310.
- Klein, M. (1922). 'Hemmungen und Schwierigkeiten in Pubertätsalter.' *Die Neue Erziehung*, 4.
- Klein, M. (1923). 'Zur Früh Analyse.' *Imago*, 9, 222-263.
- Klein, M. (1923). 'The development of a child.' *Int J Psychoanal*, 4, 419-474.
- Klein, M. (1932). *The Psycho-Analysis of Children*. London: The Hogarth Press.
- Klein, M. (1995). R. von Cycon unter Mitarbeit von H. Erb (Hrsg.). *Gesammelte Schriften*. Stuttgart-Bad Cannstatt: Frommann-Holzboog.

- Kloocke, R. (2002). *Mosche Wulff*. Tübingen: Edition Diskord.
- Korrespondenzblatt der Internationalen Psychoanalytische Vereinigung 1910-1940*.
(2007) M. Giefer (Hrsg.). (2007). Bad Homburg. (CD-ROM).
- Kohon, G. (1999). *The Dead Mother. The Work of André Green*. London: Routledge.
- Küchenhoff, B. (2001). 'Die Auseinandersetzung Eugen Bleulers mit Sigmund Freud.'
In D. Hell & C. Scharfetter & A. Möller. (Hrsg.) *Eugen Bleuler, Leben und Werk*.
Bern: Hans Huber Verlag.
- Kuhn, P. (2000). 'A Scandal in Salzburg. Or Freuds surreptitious role in the 1908
Abraham-Jung dispute.' *Int J Psychoanal*, 81, 705-731.
- Kurzweil, E. (1995). *Freudians and Feminists*. Boulder- Colorado & Oxford :
Westview Press.
- Lampl-de Groot, J. (1934) 'Review of "Fear of Castration in Women" by Sandor
Rado.' In: J. Lampl-de Groot (1985). *Collected Papers*. Assen: van Gorcum.
- Lefebvre, P. (Ed.). (1987). *Histoire de la médecine aux armées*, Tome 3. Paris: Edition
Charles la Vauzette.
- Lemaigre, B. (2003). *Karl Abraham*. Paris: Presses Universitaires de France.
- Lieberman, E.J. (1985). *Acts of will. The life and work of Otto Rank*. New York: The
Free Press.
- Lindon, J.A. (1966). 'Melanie Klein, her view of the unconscious.' In *Psychoanalytic
Pioneers*. F. Alexander e.a. (Ed.). New York & London: Basic Books.
- Lindner, S. (1879). 'Das saugen an den Fingern, Lippen etc. bei den Kindern
(Ludeln)'. *Jahrbuch für Kinderheilkunde und psychische Erziehung, Neue Folge* 14,
68 e.v.
- Liulevicius, V.G. (2000.) *War land on the Eastern Front. Culture, National Identity,
and German Occupation in World War I*. Cambridge: University Press.
- Lowenberg, P. 'The creation of a scientific community: The Burghölzli, 1902-1914.'
In P. Lowenberg, *Fantasy and Reality in History*. (1995). (pp 46-89). Oxford, New
York: Oxford University Press.
- Löwenfeld, L. (1909). 'Über traumartige und verwandte Zustände.' *Centralblatt für
Nervenheilkunde und Psychiatrie*.
- Mächtlinger, V. (1997). 'Karl Abraham und Giovanni Segantini.' *Luzifer-Amor*, 20,
81-97.
- Maddox, B. (2006). *Freud's Wizard. The Enigma of Ernest Jones*. London: John Murray
publishers.
- Makari, G. (2008). *Revolution in mind*. New York: Harper Collins Publishers Inc.
- Mann, G. (2008). *Deutsche Geschichte des 19. und 20. Jahrhunderts*. Frankfurt am
Main: Fischer Taschenbuch.
- Markreich (2003). *Geschichte der Juden in Bremen und Umgegend*. Bremen: Edition
Temmen.
- Martynkewicz W. (2007). 'Die dunklen Seiten eines Dandys. Der Schriftsteller Oskar
A.H. Schmitz in der Analyse bei Karl Abraham.' *Jahrbuch*, 55, 113-142.

- May- Tolzmann (1990). 'Ich- und Narzismußtheorie zwischen 1914 und 1922 im Spiegel der Internationalen Zeitschrift für ärztliche Psychoanalyse.' *Psyche* 44, 689-723.
- May-Tolzmann, U. (1997). 'Die Entdeckung der "bösen Mutter".' *Luzifer-Amor*, 20, 98-131.
- May, U. (1999). 'Ein Zeitungsartikel des jungen Karl Abraham (1902)'. *Luzifer-Amor*, 24, 154-157.
- May-Tolzman, U. (2001). 'Abrahams Discovery of the "Bad Mother".' *Int J Psychoan*, 82: 283-305.
- May, U. (2007). 'Neunzehn Patienten in Analyse bei Freud (1910-1920). Teil 1: Zur Dauer von Freuds Analysen.' *Psyche*, 61, 590-625.
- May, U. (2010). 'Karl Abrahams Revolution: Vom Wonneseugen zum oral-agressiven Vernichtungswunsch.' *Luzifer-Amor*, 46, 58-85.
- Micale, M.S. (Ed.). (1993). *Beyond the Unconscious: Essays of Henri Ellenberger in the History of Psychiatry*. Princeton: Princeton University Press.
- Minder, B. (1994). 'Sabina Spielrein. Jungs Patientin am Burghölzli.' *Luzifer-Amor*, 14, 55-127.
- Modell, A.H. (1975). 'The Ego and the Id: Fifty Years later.' *Int J Psychoanal*, 56, 57-68.
- Mühlleitner, E. (1992). *Biographisches Lexikon der Psychoanalyse*. Tübingen: Edition Diskord.
- Mühlleitner, E. (2008). *Ich-Fenichel*. Wien: Paul Zsolnay Verlag.
- Nicolai, N. (2012). 'De ontmanteling van het zelfgevoel – Schaamte en schuld na trauma's als voedingsbodem voor depressies.' In J. Dirks & N. Nicolai (Red.). *Depressie & Psychodynamiek*. (pp 75-91). Amsterdam: Sijbolet.
- Natterson, J.M. (1966). Theodor Reik. In F. Alexander e.a. (Ed.). *Psychoanalytic Pioneers*. New York, London: Basic Books.
- Nonne, M. 'Therapeutische Erfahrungen an den Kriegsneurosen in den Jahren 1914-1918.' In O. Schjerning (Hrsg.). (1922). *Handbuch der Ärztlichen Erfahrungen in Weltkriege 1914/1918. Band IV. Geistes- und Nervenkrankheiten*. (pp 102-121). Leipzig: Bonhoeffer.
- Nunberg, H. & Federn, E. (Hrsg.). (1976, 2008). *Protokolle der Wiener Psychoanalytischen Vereinigung. Band I-IV*. Giessen: Psychosozial-Verlag.
- Paris, B. J. (1994). *Karen Horney*. New Haven & London: Yale University Press.
- Paulsen, F. (1902). *Die Deutsche Universitäten und das Universitätsstudium*. Berlin: Asher & Co
- Payne, S.M. (1947). 'Ella Freeman Sharpe-An Appreciation.' *Int J Psychoan*, 28, 54-56.
- Peukert, D. (1987) *Die Weimarer Republik. Krisenjahre der Klassischen Moderne*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Pfeiffer E. (1972). 'Introduction to Sigmund Freud and Lou Andreas-Salomé. Letters.' London: The Hogarth Press and the Institute of Psychoanalysis.
- Pines, D. (1974). 'Introductory note to "Little Hilda".' *International Review of*

- Psychoanalysis*, 1, 4-5.
- Von Petersdof, C. (1997). 'Der frühe Tod des Giovanni Segantini und des Karl Abraham.' *Luzifer-Amor*, 20, 132-150.
- Quinn, S. (1988). *A mind of her own. The life of Karen Horney*. Massachusetts: Addison-Wesley.
- Rado, S. (1933) 'Fear of castration in women.' *Psychoanal. Q.*, 2: 425-475.
- Rank, O. (1907). *Der Künstler. Ansätze zu einer Sexualpsychologie*. Wien, Leipzig: Hugo Heller & Cie.
- Rank, O. (1909). *Der Mythos von der Geburt des Helden*. Leipzig und Wien.
- Rank, O. (1924). *Das Trauma der Geburt und seine Bedeutung für die Psychoanalyse*. Vienna: Internationaler Psychoanalytischer Verlag.
- Rank, O. (2007). *Das Trauma der Geburt und seine Bedeutung für die Psychoanalyse*. Gießen: Psychosozial-verlag.
- Reik T. (1926). 'Gedenkrede Karl Abraham.' *IZP*, 12, 2.
- Reik T. (1941). *Masochism In Modern Man*. New York: Toronto, Farrar & Rinehart.
- Remarque, E. M. (2007). *Im Westen nichts Neues*. Köln: Kiepenheuer & Witsch.
- Retallack, J. (1996). *Germany in the age of Kaiser Wilhelm II*. London: MacMillan Press LTD. New York: St. Martin's Press, Inc.
- Reventlow, F. zu (2004). *HerrnDames Aufzeichnungen oder Begebenheiten zu einem merkwürdigen Stadtteil. Bd. 2. Romane 2. Sämtliche Werke in Fünf Bänden*. M. Schardt (Hrsg.). Oldenburg:Igel.
- Richards, A. K. (1997). 'The relevance of frequency of sessions to the creation of an analytic experience.' *JAPA*, 45: 1241-1251.
- Ries, P. (1995). 'Popularise and/or be damned: Psychoanalysis and film at the crossroads in 1925.' *Int J Psychoanal*, 76, 759-791.
- Roazen, P. (1968). *Political and Social Thought*. New York: Knopf.
- Roazen, P. (1969, 1990). *Brother Animal*. New Brunswick: Transaction Books.
- Roazen, P. (1985). *Helene Deutsch. A psychoanalysts life*. New York, Scarborough: New American Library.
- Roazen, P. & Swerdlhoff, B. (1995). *Heresy. Sandor Rado and the psychoanalytic movement*. London: Jason Aronson.
- Roazen (2006). 'George Wilbur: Otto Rank and Hanns Sachs.' *Psychoanalysis and History*, January, 43-63.
- Rolnik, E.J. (2008), 'Wo sich die Intellektuellen gegenseitig im Wege stehen. Albert Einstein, Max Eitingon, Anna Freud und die Migration der deutschsprachigen Psychoanalyse nach Palästina.' *Luzifer-Amor*, 42, 88-99.
- Rosolato, G. et Widlöcher, D. (1958) Karl Abraham: Lecture de son oeuvre. *Psychoanalyse*, 4. Paris. 153-178.
- Van Rossem, M. (2008). *Eerste Wereldoorlog*. Den Haag: Home Academy publishers. CD-ROM.

- Sachs H. (1926). 'Gedenkrede Karl Abraham.' *IZP*, 12, 2, 198-202.
- Sachs H. (1944). *Freud, Master and Friend*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- Sadger, I. (1910). 'Über Urethralerotik.' *Jahrbuch*, II, 409-450.
- Sadger, I. (1910). 'Analerotik und Analcharacter.' *Die Heilkunde*, 1910: 43-46.
- Sadger, I. (2006). *Sigmund Freud. Persönliche Erinnerungen*. H. Huppke & M. Schröter (Hrsg.). Tübingen: Edition Diskord.
- Scheib, A. (2009). *Das Schönste was ich sah*. Hamburg: Hoffmann und Campe Verlag.
- Schebera, J. (2005). *Damals im Romanisches Café*. Berlin: Das neue Berlin.
- Schmitz, O.A.H. (1906). *Der Untergang einer Kindheit*. Stuttgart: Juncker.
- Schmitz, O.A.H. (1916). *Der Vertriebene. Ein Entwicklungsroman*. München: Georg Müller.
- Schmitz, O.A.H. (1918). *Menschheitsdämmerung, Märchenhafte Geschichten*. München: Georg Müller.
- Schmitz, O.A.H. (1912b). 'Herr von Pepinster und sein Popanz. Eine Gespenstergeschichte.' *Die neue Rundschau*, 23, 1709-1723.
- Schmitz, O.A.H. (1925). *Die Geister des Hauses. Jugenderinnerungen*. München: Georg Müller.
- Schmitz, O.A.H. (1927). *Ergo Sum, Jahre des Reifens*. München: Georg Müller.
- Schmitz, O.A.H. (2006, 2007, 2007). *Tagebücher*. W. Martynkewicz (Hrsg.). Berlin: Aufbau-Verlag.
- Schröter, M (1995). 'Freuds Komitee 1912-1914. Ein Beitrag zum Verständnis psychoanalytischer Gruppenbildung.' *Psyche*, 49: 513-563.
- Schröter, M. (1996). 'Zur Frühgeschichte der Laienanalyse. Strukturen eines Kernkonflikts der Freud-Schule.' *Psyche*, 50, 1127-1175.
- Schröter, M. (2007). 'Volle Kraft voraus: Der 7. Internationale Psychoanalytische Kongress in Berlin (25-27 sept. 1922).' *Psyche*, 61, 4, 412-437.
- Schultz, D. (1990). *Intimate Friends, Dangerous Rivals*. Los Angeles: Jeremy P. Tarcher, Inc.
- Schulze, H. (1982). *Weimar. Deutschland 1917-1933*. Berlin: Severin und Siedler.
- Schur, M. (1982). *Sigmund Freud*. Übersetzt von Gert Müller. Frankfurt am Main: Suhrkamp Taschenbuch.
- Seidler E. & Leven K.H. (2007). *Die medizinische Fakultät der Albert-Ludwigs-Universität Freiburg im Breisgau*. Freiburg/München: Karl Albert Verlag.
- Segal, H. (1973). *Introduction to the work of Melanie Klein*. Londen: Karnac Books.
- Segantini, B. (1909). *Giovanni Segantinis Schriften und Briefe*. Übersetzt von Georg Bierman. Leipzig: Klinkhardt & Bierman.
- Selesnick, S.T. (1965). 'Alfred Adler, The Psychology of the Inferiority Complex.' In F. Alexander e.a. (Ed.). *Psychoanalytic Pioneers*. London/ NewYork: Basic Books.
- Servaes, F. (1907). *Giovanni Segantini. Sein Leben und sein Werk*. Leipzig: Klinkhardt und Bierman.

- Sherman, M.H. (1988). 'Theodor Reik and Lay Analysis.' *The Psychoanalytic Review*, 75, 380-392.
- Shengold, L. (1972). 'A parapraxis of Freud in relation to Karl Abraham.' *American Imago*, 29, 2, 123-164.
- Simmel, E. (1918). *Kriegsneurosen und psychisches Trauma. Ihre gegenseitigen Beziehungen dargestellt auf Grund psychoanalytischer, hypnotischer Studien.* München, Leipzig: O. Nernlich.
- Skinner, A.D. (2007). *Lamentations of youth. The diaries of Gershom Scholem (1913-1919).* Cambridge, Massachusetts, London: Harvard University Press.
- Stärke, A. (1921). 'Psychoanalyse und Psychiatrie.' *IZP*, 7, nr.4.
- The letters of James and Alix Strachey.* P. Meisel & W. Kendrick (Ed.). (1985). New York: Basic Books.
- Strachey, J. (2006). 'Redactionele inleiding tot de geschriften over behandelingstechniek.' *Sigmund Freud Werken 5*, (pp 444-445). Vertaald door Wilfred Oranje. Amsterdam: Boom.
- Stroeken, H. (2008). *Psychoanalytisch woordenboek.* Amsterdam: Boom.
- Symington, A. (1986). *The analytic experience.* London: Free Association Books.
- Swerdlhoff, B. (2002). 'An interview with Michael Balint.' *The American Journal of Psychoanalysis*, 62, 4, 383-413.
- Taft, J. (1958). *Otto Rank. A biographical study based on notebooks, letters, collected writings, therapeutic achievements and personal associations.* New York: The Julian Press.
- Tilburg, W. van (1994). 'De psychoanalyse, het sociologisch depressie-onderzoek en wat varia.' In: J.J. Baneke & G.F. Koerselman (Red.). *Psychoanalyse en depressie.* Amsterdam: Infobook.
- Tausk, V. (1917). 'Bemerkungen zu Abrahams Aufsatz "Über Ejaculatio praecox".' *IZP*, 4, 315-327.
- Taylor, D. (1996). 'Über einige Aspekte von Melanie Kleins Einfluß auf die British Psycho-Analytical Society.' *Luzifer-Amor*, 17, 113-123.
- Tietze, C. (Hrsg.). (2010). *Amarna.* Weimar: Arcus-Verlag.
- Tölle, R. (2005). 'Die "Kriegsneurose": Ein frühes Modell der pluridimensional verstandenen psychiatrischen Traumatologie.' *Psychiatrische Praxis: Zeitschrift für Psychiatrie und Psychotherapie*, 7, 336-341.
- Torok, M. (1968). 'Maladie du deuil et fantasme du cadavre exquis.' *Revue Francaise de Psychoanalyse*, 32, 4.
- Unger, F. (1999). 'Die Kriegsneurose – eine Form männlicher Hysterie.' *Wehrmedizinische Monatschrift*, 43, 5-6.
- Wallerstein, R.S. (1998). *Lay Analysis: Life Inside the Controversy.* Hillsdale, New York: Analytic Press.
- Van Waning, A. (1992). 'The works of pioneering Psychoanalyst Sabina Spielrein – Destruction as a Cause of Coming into Being.' *The International Review of Psycho-*

- Analysis*, 19, 399-414.
- Weigall, A.E.P.B. (1910). *The life and times of Akhnaton, Pharaoh of Egypt*.
Edinburgh and London: Thornton Butterworth Limited.
- Weissweiler, E. (2006). *Die Freuds*. Köln: Kiepenheuer & Witsch.
- Wiedersheim, R. (1908). *Der Bau des Menschen als Zeugnis für seine Vergangenheit*.
Tübingen.
- Wieser, A. (2001). 'Zur frühen Psychoanalyse in Zürich.' In *Eugen Bleuler, Leben und Werk*. D. Hell & C. Scharfetter & A. Möller (Hrsg.). Bern: Verlag Hans Huber.
- Ufa (1926a). *Geheimnisse einer Seele*. Reklame-Ratschläge. Neumann-Film der Ufa.
Berlin: Max Stadthagen.
- Welsch, U. & Pfeiffer, D. (2006). *Lou Andreas-Salomé*. Leipzig: Reclam Verlag.
- Westermann Holsteijn, A.J. (1924). 'Professor G. Jelgersma und die Leidener psychiatrische Schule.' *IZP*, 10, 253-257.
- Widlöcher, D. (1977): 'Un peintre et son psychanalyste: Giovanni Segantini et Karl Abraham.' *Psychanalyse à l'université*, 3, 9, 55-68. Paris: Editions Replique.
- Wilson, J A (2008). Akhnaton. Geraadpleegd via www.britannica.com. Op 9-8-2009.
- Winau, R. (1987). *Medizin in Berlin*. Berlin-New York: Walter de Gruyter.
- Winship, G. (1999). 'Louise Andreas Salomé: At the high noon of culture in the shadows of psychoanalysis.' *Psychoanalysis & History*, 1, 2, 219-236.
- Wittenberger G. (1995). *Das 'Geheime Komitee' Sigmund Freuds*. Tübingen: Edition Diskord,
- Wittenberger G. & Tögel, C. (Hrsg.). (1999, 2001, 2002, 2006). *Die Rundbriefe des 'Geheimen Komitees'*. Band 1: 1913-1920. Band 2: 1921. Band 3: 1922. Band 4: 1923-1927. Tübingen: Edition Diskord
- Wolffheim, N. (1997). 'Die Rätselhaftigkeit menschlichen Lebens.' In G. Bierman (Hrsg.). *Nelly Wolffheim und die Psychoanalytische Pädagogiek* (pp 123-190). Gießen: Psychosozial Verlag.
- Wolffheim, N. (1997). 'Erinnerungen an Melanie Klein.' In G. Bierman (Hrsg.). *Nelly Wolffheim und die Psychoanalytische Pädagogiek* (pp 191- 204). Gießen: Psychosozial Verlag.
- Young-Bruehl, E. (1988). *Anna Freud, A Biography*. New York: Summit Books.
- Zamoyski, A. (2009). *De slag om Warschau. Lenins mislukte aanval op Europa*.
Vertaald door Frans van Delft. Amsterdam: Uitgeverij Balans.
- Zienert-Eilts, K. (2010). 'Karl Abrahams Rolle im Rank-Konflikt.' *Luzifer-Amor*, 46, 24-43.

SUMMARY, KARL ABRAHAM (1877-1925), LIFE AND WORK

Karl Abraham was a pioneer of psychoanalysis and one of the first doctors to venture to set up a psychoanalytic practice. During his lifetime he became the most important analyst after Freud. He had a profound influence on the development of psychoanalytic theory and was invaluable in his efforts to propagate its ideas.

Freud has become so famous that his immediate colleagues, who helped to make psychoanalysis so hugely important, sometimes seem to have disappeared from the picture altogether. As if there were only Freud. Yet it was not until quite late in life, when he was over fifty, that Freud (1856-1939) made a name for himself, and it took even longer for him to become truly famous. Several of Freud's colleagues made powerful contributions to his increasing fame and they include one of his contemporaries, Eugen Bleuler (1857-1939), director of the Burghölzli clinic in Zurich and one of the most famous and reputable psychiatrists of his day. He became interested in psychoanalysis and gave a young doctor's assistant, Carl Gustav Jung, the job of reading and commenting upon Freud's *The Interpretation of Dreams*. Jung (1875-1961) was not greatly impressed at first, but gradually his fascination grew and he became an advocate of both psychoanalysis and Freud, arousing enthusiasm in others.

A number of young doctors came into contact with psychoanalysis through Bleuler, Jung and the Burghölzli clinic, and working in cooperation with Freud they gave it a huge boost. They were Karl Abraham in Berlin, Sandor Ferenczi in Budapest and Ernest Jones in London. From 1912 onwards, along with Hanns Sachs and Otto Rank in Vienna, they formed the 'secret committee' that shaped, along with Freud, the development of the psychoanalytic movement over the next fourteen years.

It was an astonishingly creative and productive group that produced a stream of books and scientific articles, while keeping in close touch with Freud. Karl Abraham and Sandor Ferenczi were its most important members, and aside from his intellectual contribution Abraham was also important in an organizational sense. Under Abraham's leadership, Berlin became the centre of psychoanalysis.

My research into Karl Abraham shows that he was more important in the early years of psychoanalysis – theoretically, organizationally and through his contact with Freud – than recent literature would suggest. His early death goes some way to explain why he faded into the background.

Contact with Freud

In 1907, when Abraham was working at the Burghölzli clinic, he sent Freud a short article he had written that was clearly influenced by psychoanalysis. Freud was pleasantly surprised and invited Abraham to visit him. It was the beginning of intensive contact between the two. Soon afterwards, Abraham settled in Berlin as an independent psychoanalyst and Freud sent him supportive letters from Vienna. At first Abraham was an admiring pupil, although during a conflict with Jung he quickly discovered that Freud was capable of suddenly turning against him. When Abraham proved right to have warned Freud about Jung, their relationship deepened if anything, rather than being damaged as had seemed inevitable. Freud knew he could count on Abraham in all circumstances, and both men appear to have enjoyed their lively scientific exchanges. Freud sometimes expressed fierce criticism of Abraham, but he seems to have assumed that this 'rocher de bronze', as he called him, would not be unduly perturbed by it. In fact Freud had great respect for Abraham.

Differences and similarities between Abraham and Freud

Abraham made a series of original contributions to psychoanalytic theory that were adopted after his death, often without any accompanying mention of his name. His theories about depression, about early abandonment by the mother, and about aggression in early childhood and the feelings of guilt it aroused left a lasting mark. Abraham stuck to Freud's theory closely, but even as early as 1910 he carved out his own path, and in doing so he seems to have been aiming to avoid excessive abstraction. He absorbed himself in the development of the libido theory, and as time went on he concentrated a great deal of his efforts on the early preoedipal phases, as far back as the first year of life. Abraham was by no means a clone of Freud. That misunderstanding can only have arisen based on a lack of familiarity with his work.

How exactly did Abraham differ from Freud?

First of all, Abraham believed from the start that the relationship with the mother was central. Freud did not investigate this relationship, having always seen the father as central.

Secondly, Abraham assumed the existence of a powerful innate aggressive drive, which differed from person to person but was always a major influence. It involved sadism and destructiveness and revealed itself as soon as the teeth came through. In fact Abraham believed there was both a sexual and an aggressive drive, whereas Freud assumed only the former and regarded aggression as derived from

it, emerging only if the sexual drive was frustrated. After the First World War Freud altered his theory, allocating a more important place to aggression and introducing the idea of a death drive.

Thirdly, Abraham concentrated on the development of his psychoanalytic theory for the early years of life, in which an important role is attributed to ambivalent feelings of love and hatred towards the mother, and to a powerful sadism that arises in the child, the desire to incorporate and to destroy. Abraham developed a theory about the first year of life in which he distinguished between a first and a second oral phase, the first being autoerotic and the second oral-cannibalistic. In 1915 Freud had added the pregenital phases to his *Three Essays on the Theory of Sexuality*, where he mentions an oral or cannibalistic phase in which the sexual goal is the incorporation of the object. He did not develop his theories on this first year of life any further, however, and while he writes of incorporation he makes no mention either of destruction of the object or of extreme aggression towards the mother.

Fourthly, Abraham and Freud had utterly different ideas about depression. Abraham, even before Freud, developed a psychoanalytic theory about depression, writing of a powerful connection between depression and the oral phases. The melancholic unconsciously wants to devour and destroy the object. Depression is linked to strong feelings of guilt about aggression towards the object and Abraham focuses on a hatred that cripples the ability to love. In treating patients, Abraham discovered that depression could arise from disappointment in love in respect of the mother that was so deeply felt that it plunged the child into a state of complete desolation.

Freud's theory of depression had a quite different starting point. He too writes of loss, but it is not clear exactly what has been lost. Freud saw in depression the same phenomena as in grief: despondency, loss of interest in the outside world and decreased activity. His theory seems to focus on the unconscious loss of the object, and the loss of a sense of self-worth is a major element. The libido released after loss is drawn back into the id, where it helps to bring about identification with the lost object. A division arises between the id and the id as changed by that identification. Self-reproaches are directed against the latter. Freud did not examine the consequences of an actual devastating loss at an early age.

One important difference between Abraham and Freud is that although both assume identification with and incorporation of the lost object, Abraham does not focus on the vicissitudes within the id, let alone write of a divided id in which one part turns against the other. This may be because he did not live long enough to absorb the structural theory completely, but it does seem that Abraham found the idea extremely abstract and not sufficiently based on case studies. Abraham saw the sense of guilt as arising not so much from a strict and troubled conscience but

from aggressive fantasies about what a person would like to do to someone else.

Fifthly, Abraham and Freud had very different ways of working. Abraham based his writing on a series of case studies, which he used in his attempts to build upon psychoanalytic theory, whereas Freud was content to base his ideas on a single case.

Abraham and Melanie Klein

Melanie Klein moved to Berlin in 1921 and it has recently come to light that over the subsequent five years she carried out an impressive series of analyses of children. Many of the case studies featured in her later books and articles turn out to have been drawn from her Berlin period. In 1923 she was supervised by Abraham and in 1924 she entered into analysis with him. It is clear from her articles that she started to develop her theory in this period and that her work was strongly influenced by his thinking. Melanie Klein's ideas are far more an extrapolation from Abraham's theory than from Freud's. Abraham died while she was in analysis with him, and she seems to have absorbed his theory to such an extent that it was no longer possible to say which ideas came from him and which originated with her.

Abraham and André Green

There is a striking similarity between the theories of Karl Abraham and those of André Green, fifty years his junior. Both took the loss of the mother to depression as a central theme in their work. They describe the far-reaching and long-term consequences for a child of the sudden unavailability of its mother, from one moment to the next, as a result of her depression. It was something both men had experienced at the age of two.

CURRICULUM VITAE

Anna Bentinck van Schoonheten is geboren op 14 maart 1951 te Den Haag. Zij behaalde haar eindexamen HBS-B in 1969 aan het Baudartius College in Zutphen. Van 1969 tot 1976 studeerde zij psychologie aan de universiteit van Utrecht. Zij liep stage aan het Institut Jean-Jaques Rousseau in Genève. Het instituut waaraan Jean Piaget lange tijd leiding gaf en waar onderzoek werd gedaan in de lijn van zijn theorie. Zij studeerde op 27 januari 1976 af in de psychologie met als hoofdrichting ontwikkelingspsychologie en als uitgebreide nevenrichting functioneel (onderwijskunde). Daarnaast behaalde zij een kandidaats in de filosofie. Daarna volgde ze een opleiding tot groepstherapeut, gezinstherapeut en psychoanalyticus. Zij is erkend psychotherapeut sedert 1988, BIG geregistreerd, en is lid van de Nederlandse Vereniging voor Gezinstherapie, de Nederlandse Vereniging voor Psychotherapie, de Nederlandse Vereniging van Vrijgevestigde Psychotherapeuten, de Nederlandse Psychoanalytische Groep, de Nederlandse Vereniging voor Psychoanalyse en de International Psychoanalytic Association. Verder had ze zitting in het bestuur van de Nederlandse vereniging voor Psychoanalyse en het bestuur van de Nederlandse Psychoanalytische Groep. Ze was lid van de Raad van Toezicht van het Nederlands Psychoanalytisch Instituut. Ze publiceerde en gaf lezingen op het gebied van de criminologie, drugsverslaving en gezinstherapie, psychoanalyse en geschiedenis van de psychoanalyse.

Sedert 1976 is ze werkzaam als psycholoog, later ook als psychotherapeut en psychoanalytica. Ze werkte van 1976-1983 als psycholoog en supervisor in de Van der Hoevenkliniek in Utrecht, van 1983 tot 1986 bij de Riagg-centrum in Amsterdam als gezinstherapeut en coördinator voor de behandeling van gezinnen met drugsverslaafde kinderen, van 1986 tot 1989 als gezinstherapeut op de opnameafdeling van Psychiatrisch Centrum Sint-Willibrord in Heiloo, van 1989 tot 1998 als psychotherapeut en psychoanalytica bij de Riagg-zuid-holland noord in Leiden en van 1995 tot heden als psychoanalytica in een eigen praktijk in Amsterdam.

REGISTER

- Abraham, Adolf, 27
- Abraham, Gerd/Allan, Grant, 10, 115, 124-25, 131, 190, 192-97, 215, 245, 262, 277, 289, 377, 385, 409, 415
- Abraham, Hilda, 9, 10, 12, 13, 27-28, 37, 55, 59-60, 105-6, 115, 121-27, 132-27, 139-40, 215, 234-35, 262, 280, 290, 385, 409, 414, 415-16, 429
- Abraham, Jeanette, 20-21, 23
- Abraham, Johanna, 17, 20
- Abraham, Karl; auto-erotiek, 324-25; dementia praecox; 66, 81-93, 103; depressie, 21, 23, 59, 115-28, 204, 220-21, 227-229, 323-28, 331-34, 338; dwangneurose, 117, 120, 207, 211, 279, 325, 336; en Eitingon, 76, 108-10, 137, 145, 167, 237-39, 243-45, 249, 261, 263, 265-272, 286-87, 291-94, 352, 384, 395-414; en Freud over depressie, 204-11, 328-31, 334-35; en Jung, 55-57, 68-72, 81-94, 104-5, 183-84; en Rank, 268-72, 280-81, 286, 287-289, 343-47, 349-366; filmaffaire, 390-405; hystericie, 66, 82, 85; introjectie, 197, 326-28, 419; manie, 121, 291, 323, 326; object-relaties, 334, 380; objectverlies, 205, 326-328, 332, 334; oraal-kannibalistisch, 208-09, 323-337; sadisme, 100, 119-120, 207-08, 211, 213, 241, 273-74, 316, 325-6, 422; vrouwelijke seksualiteit, 257-59
- Abraham, Max, 13, 20-24, 27, 43, 45, 123, 132, 246-47, 306
- Abraham, Moses, 16-17
- Abraham, Nathan, 17-20, 27, 37, 195, 197, 246, 430
- Abraham-Bürgner/Allan, Hedwig, 10, 23, 37, 42-45, 55-60, 75, 103, 115, 136, 140, 153, 191-92, 215, 266-67, 342, 377, 387, 390, 407, 409, 411, 414-15, 418, 426
- Abraham-Goldstein, Else, 23, 246
- Abraham-Oppenheimer, Ida, 18, 20-23, 28, 43-44, 59, 106, 123, 125, 132, 198, 308, 372, 426, 524
- agressieve drift, 241, 422, 451
- Adler, Alfred, 63, 169
- Alexander, Franz, 244, 292, 298-300, 307, 350, 353, 396, 400, 413
- Amsel, Anja, 7, 115
- Andreas-Salomé, Lou, 108, 134, 138-39, 165, 229, 244, 264-65, 308, 372, 426, 524
- antisemitisme, 15, 19, 32-35, 40, 140, 145, 216, 284
- apraxia, 39
- Altmann, Salomon, 39, 41, 43, 80
- Aristophanes, 12, 390
- Aschaffenburg, 101, 103, 449
- Ambivalentie, 49-50, 52, 116, 143, 154, 324-25, 332, 337, 339, 346, 380
- Autisme, 49-50
- Babel, August, 48
- Baden, Max von, 233
- Balint, Alice, 298
- Balint, Michael, 298, 307, 313
- Bair, Deirdre, 52, 72
- Bakoenin, Michael, 48
- Bally, 389
- Berlijnse psychoanalytische vereniging, 95-97, 103, 110, 137, 158, 191, 297, 303, 369

- Berlijnse psychoanalytische polikliniek, 237, 370-71, 383
- Bernays, Minna, 78, 244
- Bernfeld, Siegfried, 298, 367-68, 394-404
- Behrman, Ida, 110
- Bergmann, Martin, 319
- Bieber, 281
- Binswanger, Ludwig, 48, 57, 63-65, 69, 108, 109, 252
- Binswanger, Otto, 63
- bipolaire stoornis, 418, 425
- Bismarck, Otto von, 15-16, 19, 34, 48
- Bjerre, Paul, 138
- Bleuler, Eugen, 10, 37, 47-57, 61-63, 65-74, 83-84, 86, 88, 91, 100, 101-103, 109, 142-44, 154, 167, 327
- Bloch, Iwan/Dühren, Eugene, 28, 32, 95-97, 110
- Bonhoeffer, 110, 140-42, 144, 221
- Boehm, Felix, 292, 370
- Borchardt, 405
- Breuer, Josef, 130
- Bürgner, Else, 42, 137
- Bürgner, Hans, 41-43, 56, 57, 59, 239, 387, 407, 409, 411, 414-15
- Bürgner, Philipp, 41-43, 56, 132
- Burgner, Tom, 411
- Burgner, Steven
- Burk, Nina, 173
- Burnham, 142
- Busch, Wilhelm, 43, 246
- Breasted, 152
- Brill, Abraham A., 48, 100, 348-49, 360
- Brome, Vincent, 83, 348, 355
- Bryan, Douglas, 201-02, 250
- castratiecomplex, 252, 254-55, 257-59, 289, 301
- Charcot, 49
- Clark, Ronald, 51, 83
- Cohn, Clara, 42
- Chagall, 41
- Charité universiteitskliniek, 38-39
- Cremerius, Johannes, 83, 93
- Dalldorf-kliniek, 38
- das Trauma der Geburt, 317, 349-57, 360-61, 384
- Decke, Bettina, 7, 19, 24, 28, 246
- depressie, 21, 23, 115-23, 204-11, 291, 323-328, 331-338
- Deutsch, Felix, 320, 347, 366-67, 370, 405-07
- Deutsch, Helene, 298, 307, 309-315, 366, 370, 396
- Deutsch, Martin, 311-12
- Drosnès, Leonid, 308
- dwangneurose, 117, 120, 129, 207, 211, 279
- Echnaton/Amenhotep IV, 106, 147-59, 418
- Ecker, Alexander, 29
- Einstein, Albert, 48, 97
- Eissler, 122-23, 290
- Eitingon, Chaim, 143
- Eitingon, Max, 48, 57, 62-63, 98, 137, 142, 158, 167-68, 189, 220, 236, 244, 299, 320
- Eitingon, Mirra, 394
- ejaculatio praecox, 199, 211-213
- Emden, Jan van, 196, 219-20, 226, 250, 308, 370, 398, 401, 410
- Falzeder, 142-43, 190
- Ferenczi, Sándor, 10, 48, 74, 100, 105, 109, 140, 162-69, 217-18, 221, 226, 230, 241-42, 260, 278-80, 354-57, 358, 410, 413
- Fließ, 73, 129-31, 157, 197, 235, 387-88, 397, 398, 401, 405-6

- Flügel, 316-17
 Forel, August, 49, 54, 62, 97
 Fürst, Emma, 57, 77
 Freud, Anna, 134, 139, 158, 225, 244
 Freud, Ernst, 9, 239, 158, 225, 244
 Freud, Martin, 282
 Freud, Mathilde, 239, 244
 Freud, Oliver, 244
 Freud, Sigmund; das Ich und das
 Es; 289, 315, 318, 320, 351; drei
 Abhandlungen zur Sexualtheorie,
 85, 96, 100, 109, 199-202, 254, 324,
 423; der Moses des Michelangelo,
 158; en Jung, 51, 61-66, 68-72, 81-94,
 159, 162-169; en Rank, 10, 163-169,
 230, 280, 287, 321, 341-357, 359-60;
 Jenseits des Lustprinzips, 231; Trauer
 und Melancholie, 119, 196, 204-5,
 207; Wege der psychoanalytische
 Therapie, 237; zur Einführung des
 Narzißmus, 204-6, 209-11
 Freud, Sophie, 245
 Freud-Bernays, Martha, 78, 416
 Freund, Anton von, 226, 230, 238, 245,
 260
 Freund, Roszi von, 293

 Gaupp, Ernst, 30
 Gay, Peter, 83
 Gebattel, Emil von, 138
 geheime comité, 10-11, 163-65, 169,
 254, 261, 412, 341-348, 353-357
 Ghibellena, 32
 Glover, Edward, 9, 277
 Glover, James, 276-277, 368
 Goldwyn, Samuel, 391
 Gottheiner, Elisabeth, 41, 43, 80
 Greene, André, 128, 418-20
 Groddeck, Georg, 315
 Gross, Otto, 48, 91
 Grosskurth, Phyllis, 254, 377, 343, 345, 392

 Haas, 234
 Haeckel, 97
 Happel, Clara, 389
 Harnik, Jen , 371, 278, 292, 298
 Hartmann, Heinz, 318
 Hattingberg, Hans von, 308
 Heine, Heinrich, 58
 Heller, Hugo, 76, 173
 Herzen, Alexander, 48
 Hindenburg, 187, 212
 Hirschfeld, Magnus, 95-97, 100, 105,
 110
 Hitschmann, Eduard, 166-67, 308, 311,
 342, 410
 Hoche, Alfred, 142-44
 Honegger, 69

 Jacobson, Edith, 319
 Jastrow, Ignaz, 40
 Jelcliffe, Smith Ely, 144
 Jelgersma, Gerbrandus, 219-220, 386
 Jokl, Katherine, 250, 411
 Jones, Ernest, 10-11, 48, 51-53, 74, 158,
 163-64, 166-69, 201, 210, 249-251,
 271, 274, 276-77, 282, 288, 308, 319,
 323, 341-49, 351, 375, 377, 390, 395-
 400, 407, 409-411, 414
 Juliusburger, Otto, 95, 97, 107, 110, 137
 Jung, Carl Gustav, 48, 51-53, 54-55, 61-
 65, 102, 108-9, 134, 139, 159, 162-63,
 165-69
 Jung, Emma, 57, 63, 162
 Jung, Paul, 52

 Kapp-putsch, 145, 240
 Kaesbach, Walter, 41
 Karpas, 108
 Keibel, Franz, 31-32, 39
 Keizer Karel I, 223
 Keizer Willem II, 76, 186, 223
 Keller, Gottfried, 58

- Kékulé von Stradonitz, 41
 Klee, Paul, 41
 Klein, Melanie, 134, 211, 259-261, 266,
 298, 311, 319, 352, 371-390, 424-25
 Kluge, 98
 Koerber, Heinrich, 95, 97-98, 110, 137
 Köppen, 31
 Kraepelin, Emil, 101, 103, 142, 144
 Kris, Ernst, 143, 318
 Kris-Rie, Marianne, 298
 Kubin, Alfred, 174, 178
 Kuhn, Philip, 83, 85-86, 89
 Külpe, Oswald, 28
 Kyffhäuserverband der Vereine
 Deutscher Studenten, 34
- Lampl, Hans, 244, 292, 298, 300, 301, 372
 Lampl-de Groot, Jeanne, 300-01
 Landauer, 370, 389
 Lange, Helene, 43
 Lantos, Barbara, 298
 Lasker-Schüler, Else, 147
 Leitner, Maria, 308
 Lenin, 48, 222
 Lévy, Katá, 245, 320
 Lévy, Lajos, 320
 Levy-Abraham, Lotte, 124-25
 libidotheorie, 84, 90, 159, 162-63, 210,
 211, 231, 318, 337, 380, 422, 424
 Liebermann, Hans, 216-17, 234, 263,
 265-272, 286, 292, 294, 297, 399, 405
 Liebknecht, Karl, 235
 Liebknecht, Wilhelm, 48
 Lindner, 200
 Loewenberg, Peter, 48
 Loewenstein, Rudolph, 318
 Ludendorff, 187, 222-223, 233, 306
 Luxemburg, Rosa, 40, 235
- Maeder, Alphonse, 54, 166, 277
 Mahler, Margaret, 319
 Marbe, Karl, 28-29
 Marcynowski, 110
 Marquis de Sade, 95
 Martynkewicz, 174-76
 May, Ulrike, 67, 119, 211, 281, 334
 Mayer-Groß, 275
 Meijer, 57
 Monakow, Constantin von, 57
 Moltke, Helmuth Johann Ludwig von,
 186
 Muller, G.W., 186
 Muller, F.P., 386
 Müller-Braunschweig, Carl, 110, 266,
 292, 371
- Nefertiti, 147, 152
 Neumann, Liesl, 394-95
 Neumann, filmregisseur, 402-3
 Nonne, Max, 226-27
 Nunberg, Hermann, 286, 396
- oorlogsneurosen, 126, 225-28, 230-31
 Ophuijsen, Johan van, 48, 159, 219-220,
 226, 234, 251, 277-280, 290, 307,
 312, 385-387, 409-411, 414-15
 Oppenheimer, Samson, 20
 Oppenheimer, Julie, 20
 oraal-kannibalistisch, 200, 202
 Owen, Morfydd, 250
- Pabst, Georg-Wilhelm, 390
 Peukert, Detlev, 223
 Powers, William, 114
 Pines, Dinora, 13, 133, 153, 377
 plagiaat, 86, 89-92
 Preiswerk, Emilie, 52
- Radó, Sándor, 298-302, 307-8, 318, 327,
 359, 370-372, 399, 407, 409, 412, 426
- Maastrigt, Ans van, 295
 Mächtlinger, 123-126

- Radó-Révesz, Ersébet, 260
- Rank, Otto, 10, 77, 162, 163, 167-69,
264-65, 267, 280, 321, 341-42, 347-
49, 360, 366
- Rapaport, David, 319
- Rathenau, Emil, 280-285
- Reich, Annie, 319
- Reich, Wilhelm, 396
- Reik, Theodor, 23, 184, 185, 218, 264-65,
268
- Reinhardt, Max, 284
- Remarque, Erich Maria, 187, 305
- Reventlov, Franziska zu, 172
- revolutie in Duitsland, 233-235, 241,
306
- Riklin, Franz, 54, 62, 81-82, 98, 109, 159
- Rilke, Rainer-Maria, 138, 173
- Rivière, Joan, 288, 293-94, 344
- Rheinau-kliniek, 49, 54
- Roazen, Paul, 310-11, 314
- Róheim, Géza, 253, 285, 378
- Röntgen, Wilhelm, 28
- Sadger, Isidor, 74, 77, 98, 205, 273, 308
- Salomon, Alice, 39-40
- Sachs, Hanns, 10, 12, 158, 164, 167-69,
189, 194, 220, 225, 250, 261, 263-68,
270-271, 278, 281, 287-88, 294, 297,
313, 318, 350, 354, 371, 389-394,
398, 400-6, 409-10, 421, 426
- Schalit, 98
- Schlieffenplan, Von, 186-87
- Schmideberg, Walter, 298, 311
- Schmitz, Oskar A.H., 172-78, 187
- Schreiber, Adele, 40
- Schott, 292
- Schröter, Michael, 264, 266
- Scholem, Gershom, 216
- Schopenhauer, Max, 28
- Schottelius, Max, 31
- Schur, Max, 319
- Segal, Hannah, 211, 377, 380
- Segantini, Giovanni, 115-27, 148, 150,
152, 207, 323, 266
- Sharpe, Ellen, 276
- Simon, 110
- Simmel, Ernst, 145, 226, 229, 231, 238-
40, 292, 297, 307, 370-2, 398, 409,
413
- Simmel, Georg, 43
- Smelianski, Anna, 292
- sozialwissenschaftliche
Studentenvereinigung, 35, 39-42
- Spielrein, Sabine, 48, 53, 55, 289
- Stärcke, August, 219, 251, 253, 333, 360
- Stärcke, Johan, 99
- Stegmann, Arnold, 110, 137, 142-44
- Stekel, Wilhelm, 63, 77, 109, 159, 161-
62, 165, 277, 308, 352, 385,
- Stein, Fülöp von, 81
- Storfer, Adolf, 394-5, 398, 406
- Strachey, Alix, 202, 285, 367-72, 375,
378, 388-89
- Strachey, James, 285, 367-69, 389
- Strohmayer, 110, 137
- structurele theorie, 210, 423-24
- Swoboda, Hermann, 130
- Taft, Jessie, 361-363
- Tausk, Victor, 161, 308-11, 314, 367
- tic-discussie, 277-80
- trauma, 23, 59, 66-67, 76, 128, 226, 228,
229, 231, 278, 331, 338, 419-20, 425,
427
- Tölle, 227, 229
- Thoetmosis, 147
- Turner, Julia, 276
- UFA, 393-94
- Verdrag van Brest-Litovsk, 222, 234
- Verdrag van Versailles, 241, 253

- verlatingsangst, 113, 315
verlatenheid, 118, 125, 128, 333-34, 419
- Wagner-Jauregg, 310
Walter, Bruno, 284
Warda, 110, 137
Waser, Hedwig, 57
Wassermann, Jakob, 33
Wedekind, Benjamin, 173
Weigall, 152
Weininger, 130
Wiedersheim, Robert, 30-32
Wirth, Joseph, 284
Wille, 52
Winship, 138
Wolff, Dodo, 41, 415
Wolffheim, Nelly, 367, 373-74
Wolfskehl, 172
Wulff, Moshe, 97-98, 110
- zondagsneurosen, 241-42
Zweig, Stefan, 173-74